

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 2^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1970

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

I. ΣΥΝΕΠΤΑΣΙΑΙ:

Σελίς

J. GILL : Emperor Andronicus II and Patriarch Athanasius I . . .	»	11
D. J. CONSTANTELOS : Canon 62 of the Synod in Trullo and the Slavic Problem	»	21
I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ : 'Η πολιτική θεωρία τῶν Βυζαντινῶν	»	37
K. Π. ΚΥΡΡΗΣ : 'Εσχατολογικαὶ ἀναζητήσεις ἐν 'Αμμοχώστῳ τῆς Κύ- πρου ἐπὶ 'Αρχιεπισκόπου 'Αρχαδίου Α' (Α' ἡμισυ τοῦ VII αἰῶνος) .	»	63
B. HENDRICKX : Recherches sur les documents diplomatiques non conservés, concernant la quatrième croisade et l'empire latin de Constantinople pendant les premières années de son existence (1200-1206)	»	107
R. GUILLAND : Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire By- zantin	»	185
E. Th. TSOLAKIS : Das Geschichtswerk des Michael Attaleiates und die Zeit seiner Abfassung	»	251
TH. VLACHOS : Kalojan plündert Thrakien und Makedonien . .	»	269
V. BEŠEVLIEV : Randbemerkungen über die «Miracula Sancti De- metrii»	»	285
K. MITSAKIS : Symeon Metropolitan of Euchaita and the Byzantine ascetic Ideals in the eleventh Century	»	301
G. WEISS : Untersuchungen zu den unedierten Schriften des Michael Psellos	»	335

II. BIBAIOKPIΣΙΑΙ :

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, 'Η Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία 324-1071 (I. E. Καραγιαννόπουλος)	»	381
E. v. IVÁNKA, Rhomäerreich und Gottesvolk (I. E. Καραγιαννόπουλος)	»	386
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ τ. Α'. Παλλαδίου, Λαυσαϊκὴ 'Ιστορία. Κείμενον - Μετάφρασις - Σχόλια. Μέρος Α'. Μετάφρασις - Εισαγωγή - Σχόλια, ὑπὸ Ν. Θ. Μπουγάτσου - Δ. Μ. Μπατιστάτου (I. E. Καρα- γιαννόπουλος)	»	393
D. J. CONSTANTELOS, Byzantine Philanthropy and Social Welfare (I. E. Καραγιαννόπουλος)	»	394

I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινή Διπλωματική, Α'. Τὰ Αὐτοκρα- τορικά ἔγγραφα (I. E. 'Αναστασίου)	Σελίς »	396
Cyrillo - Methodianische Fragen Slavische Philologie und Altertums- kunde (I. E. 'Αναστασίου)	»	401
Γ. Χ. ΧΙΟΝΙΔΗ, Ἱστορία τῆς Βεροίας, τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς. Τόμος Δεύτερος, βυζαντινοὶ χρόνοι (I. E. 'Αναστασίου)	»	406
Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά τοῦ Μεσαιωνικοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων (I. E. 'Αναστασίου)	»	408
R. BROWNING, Medieval and Modern Greek (K. Mitsakis) . . .	»	411
L. POLITIS, Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας (K. Mitsakis)	»	416
G. WEISS, Joannes Kantakuzenos - Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch - in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert (Gudrun Schmalzbauer)	»	418
B. HENDRICKX, Οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ θεσμοὶ τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς υπάρξεώς της (B. Νεράντζη)	»	423
AKADEMIJA NAUK SSSR., L'histoire de Byzanz d'après les histo- riens soviétiques (Igor Medvedev)	»	426
ΜΕΛΕΤΙΟΥ, Σεβ. Μητροπολίτου, Ἐπικραία Θέματα. Ἐκκλησία καὶ Πο- λιτεία (K. Τσιρπανλῆς)	»	433
W. JAEGER, Early Christianity and Greek Paedeia (K. Τσιρπανλῆς)	»	436
ΜΕΛΕΤΙΟΥ, Σεβ. Μητροπολίτου, Διατὶ ταφῇ καὶ ὄχι καὺσις τῶν νεκρῶν (K. Τσιρπανλῆς)	»	437
S. MAVROULIA, Τὰ Νέα Ἑλληνικά γιὰ ξενογλώσσους (K. Τσιρπανλῆς)	»	440
T. VELMANS, Les fresques de Saint Nicolas Orphanos à Salonique et les rapports entre la peinture d'icônes et la décoration monu- mentale au XIV siècle ("Αννα Τσιτουρίδου)	»	442
ΣΠ. ΤΡΩΓΙΑΝΝΟΥ, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία μεταξὺ 565 καὶ 1204 (Α. Λιώνης)	»	450

NEKPOΛΟΓΙΑ :

† ANDRÉ MIRAMBEL (N. II. 'Ανδριώτης)	»	461
--	---	-----

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΙ

EMPEROR ANDRONICUS II
AND PATRIARCH ATHANASIUS I

JOSEPH GILL/Heythrop College

When Michael VIII died his son and co-Emperor, Andronicus II, was left to face a very difficult religious situation. He had to renounce his adherence to the union with the Latins and, in order to prove his sincerity, to deny his father ecclesiastical burial, to make his mother subscribe to a libellus of orthodoxy and at least to limit the obsequies of his wife and to omit her name from the list of defunct orthodox princesses. The people of Constantinople, and especially the clerics, were divided into Arsenites, Josephites, and soon also Gregorites, with too a few of those «who agreed with Beccus». These last lay low to avoid persecution; not so the others who rampaged about, agreed among themselves only in hounding down unionists, bitterly opposed on all else. Beccus at the Emperor's request abdicated from the patriarchal throne on 26 December 1282; Joseph restored died in the March following and George Cyprus became patriarch. His attempt to settle the *Filioque* dispute with Beccus gave occasion to his personal enemies to achieve his downfall. He abdicated in June 1289. To fill the vacant throne the Emperor chose Athanasius, a monk who had won his admiration for the austerity of his life. As patriarch he changed nothing in his way of living. He went about on foot, dressed in old and torn robes, and fed meagrely. These were doubtless customs good in themselves, but Athanasius wanted to impose on others what he deemed good for himself¹. Opinion about him was seriously divided, some loud in his praise, others (and the majority) equally loud in condemnation. Monks with an outlook like his gathered round him. They spied on others and noted :

«This monk had a gold coin; another a new robe; another two tunics... the pitiless minions set traps for spying, and when they found a prey they upbraided him, insulted, fined him, arresting him publicly, dragging him off with ignominy to gloomy prisons, where there was no prospect of any reprieve being granted»².

1. «Indeed he would have been for all his life most blessed had he always lived as a solitary»; Necephorae Gregorae, *Byzantina historia*, ed. L. Schopen, Bonn 1829, pp. 180 - 181.

2. Georgius Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, ed. E. Becker, Bonn 1835, pp. 148 - 149.

Thinking that all this was being done by the monks without the cognizance of the patriarch, indignant observers reported such behaviour to him. But he knew everything and approved it and said as much. One of Athanasius's monks, Sabas, had the ear of the Emperor to whom he reported all kinds of true and imagined evils. To such a degree did he anger his clerical victims that they complained to the Patriarch. At first he made no answer, but when they insisted he replied only : «Take him you and crucify him»³. There was, then, no hope that Athanasius would take steps to end the anomalous situation. So the bishops, after interviewing him, decided to try to get rid of him and, after sowing doubts in the Emperor's mind about his suitability for office, began a campaign of more or less open opposition.

Athanasius, isolated, read the writing on the wall. He asked the Emperor to give him an escort for a safe journey to a monastery outside the city and to take care of the patriarchal palace he was vacating. But he cunningly wrote two documents, one full of vague excommunications against his persecutors, which he signed and hid in a hole in a wall⁴, the other a kind of abdication which he did not sign and gave to the Emperor. To his chagrin the Emperor sent the escort as requested, and Athanasius took up residence in the monastery of Kosmidion (16 October 1293). From there he despatched another document of abdication⁵.

Andronicus chose as patriarch another monk, Cosmas, who changed his name to John. Cosmas's attraction was not austerity but mildness. He did not, however, suit everyone, partly because in spite of promises he continued the previous custom of preferring monks and not secular clergy for the higher posts in the Church and showed his disapproval of the way of living of many clerics. There was reason, for scandals were many. Some one wrote a pamphlet attacking the Church's prelates and even the Emperor himself. Andronicus called bishops, clergy and laity together and analysing the accusations answered them one by one.

The Emperor's scrupulousness whether he could in official documents call the Sultan «Brother» or the Pope «Father» soon had another cause for concern. The document hidden by the ex-Patriarch Athanasius was found by some small boys birdnesting. They took it to Patriarch

3. Pachymeres, p. 164.

4. *P.G.* 142, 479 - 84.

5. Pachymeres, p. 177.

John and he showed it to the Emperor. It was the document that excommunicated the writer's adversaries, and both Emperor and Patriarch thought that they were and had been for some time under the ban. All the bishops at hand were hurriedly summoned to a synod (September 1297). The canonists declared that the excommunications uttered in the document were uncanonical and void, and urged that Athanasius should be brought to account for writing so extravagant a statement. But the Emperor, σοφώτερόν τι ποιῶν, ὡς ἐδόκει, καὶ αἰεὶ τὰς ἐς εἰρήνην αἰρούμενος ⁶, preferred to send messengers to Athanasius and ask him why and with what intent he had written and acted as he had done. The ex-Patriarch replied that he had acted in pique, that he had regretted his action as soon as he had abdicated and that the threats were invalid and innocuous. Andronicus should have been satisfied, but he was not.

Relations between the Emperor and the Patriarch John began to deteriorate, and John twice retired to a monastery and refused to perform his ecclesiastical functions. His enemies among the bishops seized the occasion to act against him. They presented the Emperor with a list of their complaints, asking for redress. Andronicus was not anxious to change the Patriarch but he was still ill at ease about the possible excommunication from the ex-Patriarch's libellus. He wanted to restore Athanasius so that as *Patriarch* he might lift the ban that he had uttered as Patriarch, and only so would he feel safe. John, realizing the danger, on 25 October visited the Emperor who received his benediction and therefore still held him as Patriarch, and then returned to the patriarchal palace. The bishops were still divided about him, and finally in a fit of pique he went back to the monastery and sent the Emperor his abdication from both patriarchate and priesthood. Even that did not clarify the position for the synod was divided as to whether the abdication was forced and revocable or free and irrevocable, and John, appealed to, left himself a door open to come back by. Andronicus always in favour of the safer solution, allowed him still to be commemorated in the Liturgy and his servants to dwell in the patriarchal palace.

Athanasius lent a hand to end the suspense. He sent to the Emperor asking him to have prayers said to avert calamity from Constantinople. Andronicus hurriedly warned all monasteries. Seven days later, on 17

6. Ibid., p. 253.

January 1304, there was a mild earthquake⁷, which confirmed Andronicus in his faith in Athanasius. He recounted the incident to the synod without mentioning the name of the prophet and next day led the synod, monks and a crowd of layfolk to salute their saviour, Athanasius, before whom they prostrated themselves. The Emperor really believed that «no sooner would he be restored to the patriarchal throne than their enemies would retreat as far as possible from the confines of the Roman Empire, spring would follow winter, and calm, the storm; and the bounds of Roman sway be easily extended».⁸

But could Athanasius legally ascend the throne again? John was still the legitimate Patriarch. The synod was split on the question into three factions, and division continued till John withdrew an excommunication he had issued against all who wanted to rehabilitate Athanasius and tendered again his own abdication. This time it was final. On 23 August Andronicus put an end to debate by leading Athanasius to the Great Church. He was so convinced by the «miracle» of the prophecy fulfilled that Athanasius was inspired by the Spirit, that henceforth he was completely under his influence and made a promise on oath giving the Patriarch freedom of action against schismatics, heretics and others⁹.

It need hardly be said that Athanasius's return to the patriarchal throne did not automatically restore peace to the Church. He brooked no rivals and so would celebrate no solemn Liturgy till Athanasius, Patriarch of Alexandria, had been forced to leave Constantinople for, if present, it would have been necessary to commemorate him. He threatened the rich with excommunication for their exactions from the poor and thereby increased their hostility. As before, he was very severe with monks and others, trying to impose his own rigid standards of austerity. When Athanasius of Alexandria had left Constantinople, he usurped his rights over the monasteries in the imperial city subject to the African patriarchate. He dominated everyone. «Of the prelates, some lived away and those in the city he forced to go away. Of worthy clerics, some he suspected of grave offences, others he reduced to inactivity

7. Some years previously (1 June 1296) there had been a very severe earthquake, so Emperor and people were very conscious of the danger involved.

8. Gregoras, p. 215.

9. V. Laurent, «Le serment de l'empereur Andronique II Paléologue au Patriarche Athanase I lors de la seconde accession au trône œcuménique» (Sept. 1303), in *Revue des Etudes Byzantines* 23 (1965), pp. 124 - 39.

by taking away their benefices. Anyone who in any way displeased him was sure to meet with the displeasure also of the Emperor, who from sentiments of piety wanted to support him in every way¹⁰. So men were imprisoned without hope of redress. Others fled to monasteries of the Latin friars and to Pera. The Emperor gave him gifts, honoured his functions by his presence, obeyed him in everything, and Athanasius consequently went from one extravagance to another¹¹.

At length the clerics who had been deprived of their livelihoods by Athanasius's intemperate zeal poured out their laments to the Emperor. He appealed to the Patriarch, who offered them a contemptuously ludicrous compensation – sums of money from six to ten hyperperae. They refused them and wrote a long screed to the Patriarch, appealing also again to the Emperor. They finally got rid of him by a ruse. They painted on the sides of the footstool that stood in front of the patriarchal throne in S. Sophia a picture of Andronicus with a bit in his mouth being pulled along by Athanasius dragging at the bridle «as it were a driver his horse». Andronicus arrested the culprits and sentenced them to life imprisonment, «Thereupon the Patriarch, aggrieved that he had not imposed harsher penalties, immediately resigned from the patriarchal throne»¹². It was the year 1310. In his second period as Patriarch he had reigned eight years.

Guilland wrote of him : «Athanasie n'avait qu'un tort : c'était de considérer Byzance comme un vaste monastère»¹³. If he had that one vice, he had also many virtues. He drove bishops to their dioceses to look after the souls confided to their care instead of enjoying the luxuries of Constantinople¹⁴. He made monks observe the rules of their monastic life¹⁵, and forced laymen not to abuse the needs of the poor¹⁶.

After Athanasius's abdication there was a vacancy of two years.

10. Pachymeres, p. 616.

11. Ibid., p. 617.

12. Gregoras, p. 259.

13. «La correspondance inédite d'Athanasie», in *Mélanges Charles Diehl*, Paris 1930, vol. I, p. 137.

14. Cf. Letters in *P.G.* 141, 513 - 28. E.g., To the Emperor : «Either bid them go or let me go to one of their flocks . . . and let them divide Constantinople up among themselves», 526 B.

15. Gregoras, p. 183.

16. Cf. N. Banescu, «Le Patriarche Athanasie I et Andronic II Paléologue. Etat religieux, politique et social de l'Empire», in *Acad. Roumaine, Bull. de la Sect. hist.*, XXIII (1942) pp. 28 - 56.

Then the Holy Synod yielded to pressure from the Emperor and translated Niphon from Cyzicus to Constantinople. «He was a man not merely with little, but with absolutely no, education either secular or religious, unable with his own hand to write even the alphabet»¹⁷. So wrote Gregoras who further described him as intelligent when it came to acquiring money, avaricious, ostentatious, high-living and an admirable administrator of property – for himself; a man of many vices and no redeeming virtue.

* * *

Andronicus came to the throne when the religious situation was involved as never before and extremely delicate. That was enough to make him cautious in his dealings with the Church. He was, however, also naturally scrupulous and somewhat timid. Ecclesiastically his chief aim was to give the Church peace; hence his interminable negotiations with the obstinate Arsenites, which till 1310 produced no lasting result. Hence too his fear, almost panic, at the possibility of being excommunicated by an irritated Patriarch. He was not happy till Athanasius had again mounted the patriarchal throne so as to withdraw the excommunication as patriarch that he imposed as patriarch. There was a not dissimilar case at the abdication of John, who also had excommunicated his critics.

The Emperor had a great respect for all his patriarchs. That was in part measure because he had chosen them and chosen them for qualities they had that he admired. George Cyprus was *persona grata* to the two main factions and a man of learning. Athanasius was a monk and an ascetic of great austerity of life. John was a monk and a man of peace. These two last were not his own discoveries. They had been highly recommended to him, the one by the Porphyrogenitus¹⁸, the other by Tarchaniotis Glabas¹⁹. Andronicus let the patriarchs rule the Church in their own way and, despite the many complaints of a not very disciplined clergy, was loathe to interfere. He may have felt like Nicephorus Gregoras that the Church stood in need precisly of the discipline that Athanasius was enforcing and that it would have been indeed most

17. Gregoras, p. 259.

18. Pachymeres, pp. 107 - 108.

19. Ibid., p. 183.

beneficial if regulations and standards such as he imposed throughout the whole of his time as Patriarch could have remained in force also in the reigns of his successors²⁰.

20. Gregoras, p. 184.

CANON 62 OF THE SYNOD IN TRULLO AND THE SLAVIC PROBLEM

DEMETRIOS J. CONSTANTELOS / *Hellenic College*

Justinian II (685 - 695, 705 - 711) summoned a council in 691 - 692 in the Trullian Hall of the imperial palace in Constantinople, which has been recognized as a continuation and completion of the Sixth Ecumenical Synod (680 - 681). The Christological and doctrinal issues had been settled in previous convocations, and now the church had turned her attention to administrative, disciplinary and moral problems¹. In addition to their religious significance, most of the 102 canons are of social and cultural importance. We may observe at this time that some church canons of various ecumenical and local assemblies, as well as rules of prominent church Fathers, require special study because they provide, we feel, new dimensions for the understanding of the cultural as well as the ethical physiognomy of the Byzantine Empire.

A

Canon 62 of the synod in Trullo, known also as the *Penthekte* or the *Quinisextum*, is of particular interest to us in this article. We are concerned with its meaning and implications for the ethic and cultural structure of the Greek chersonese in the seventh century. What follows, however, is partly history and partly reflection and logical analysis. It claims neither originality nor the final word on the subject.

The canon under discussion has survived under the title *φεύγειν τὰ ἐθνικά ἔθνη* (to avoid pagan customs). Two hundred and twenty-seven church Fathers, several of them from the Greek European continent², condemned the practice of feasts, rites, traditions, and customs of Greek (or Roman) pagan origins. They deplored the observance of the Kalends, the rituals of Bota and Brumalia, dances in honor of Greek

1. See Hamilcar Alivizatos, *Οἱ ἱεροὶ κανόνες*, 2nd edition (Athens, 1949), p. 66; Henry R. Percival, editor, *The Seven Ecumenical Councils*, a select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers, vol. XIV (Grand Rapids, Mich. 1956), pp. 356 - 358.

2. G. I. Konidares, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, vol. 1 (Athens, 1954-1960), pp. 502, 505 - 523.

mythical deities, festivities in which participants wore comic, satyric or tragic masks, similar to those used in plays by Aristophanes, Euripides and other dramatists of Greek antiquity. Furthermore, the canon denounced the popular habit of invoking the name of Bacchus (or Dionysos) in wine festivals and in the season of the pressing of grapes. The church decreed that clerics be deposed and that laymen be excommunicated for violation of the canon³.

Of all the pagan customs mentioned in the canon, the Bota and the Brumalia require special consideration. The Bota were feasts in honor of Pan, the god of the inhabitants in the Peloponnesos and primarily of Arcadia which was surnamed Pania because it was considered the birthplace of the deity⁴. Pan was honored as the god of mountains and hilly countries, of caves and rivers, and was greatly revered by shepherds and peasants in general.

The Brumalia ceremonials were held in reverence of Bacchus or Dionysos. The Bacchic mysteries, while widely practiced in the Greek world, were celebrated particularly in Thrace and in Attica, in country places as well as in Athens and other cities. Even though the canon is general in nature, and both the Pan feasts and the Brumalia festivals had evolved into Panhellenic celebrations, we should never forget that Attica and Peloponnesos had been traditional sanctuaries of Pan and Dionysos. Their observance in the seventh century reveals that Greek pagan religion and customs had not been extinguished, and a great many of them had been incorporated in the Christian culture of the inhabitants. This event in itself is of profound significance not only for the folklore of the times but for the insights it provides for an understanding of the national and cultural character of the inhabitants of the Greek peninsula.

The Slavic penetration into the Balkans and into Greece proper in the sixth and seventh centuries has given ground for the well known theory that the native Greek people were totally exterminated. We do not intend to recount here the arguments for and against the theory. However, we feel strongly that apart from other arguments against the validity of the Slavic theory non-church historians have not considered adequately : 1) The canon under analysis; 2) The survival of Greek

3. G. A. Rhalles and M. Potles, *Σύνταγμα τῶν θελῶν καὶ ἱερῶν Κανόνων*, vol. II (Athens, 1852), p. 448.

4. See C. Kerenyi, *The Gods of the Greeks*, tr. Norman Cameron (London, 1951), pp. 173 - 175; M. P. Nilsson, *A History of Greek Religion*, 2nd edition, tr. F. J. Fielden (Oxford, 1949).

learning in Greece proper; and 3) The uninterrupted ecclesiastical administration in the Greek mainland. Yet those phenomena provide solid ground in support of those historians who believe that the Slavic penetration into the Greek peninsula was sporadic, and, if not peaceful, it was not so destructive and did not alter drastically the ethnic composition there. The establishment of Slavic settlements in the Greek mainland does not imply the obliteration of the indigenous population.

Slavic religion was unaware of Greek deities and rituals and left no traces in the Greek chersonese. There is no evidence of any influence of Slav religion upon the modern inhabitants of Greece. The Slav gods of Perun, Svarog, Mokoš, Stribogu, or Veles (the guardian of flocks and shepherds) were unknown to the church Fathers of the seventh and the eighth centuries who otherwise concerned themselves with pagan traditions and non-Christian deities among rustic populations. If the invaders were very populous, replacing the Greeks altogether for at least 218 years as a few historians claim, certainly the Slavs should have left their imprints and traces in modern Greek folklore as ancient Greek religion so abundantly has. It seems most improbable, and indeed unnatural, that the Slavs themselves would have abandoned their religious traditions and gods so soon, succumbing to Greek religion and customs. But as Professor Spinka has observed, the early Slavs for reasons of self-preservation, for national solidarity and for loyalty to ancestral religion adhered to their own paganism. They resisted the forces of Christianity and Hellenism and only those who had isolated themselves as settlements succumbed eventually to Hellenization and to the Christian faith⁵. The Slavs then that settled in Greece proper were nomadic settlements which were eventually absorbed and Hellenized.

Nevertheless, even if we accept the Slavic theory, which assumes (it merely assumes for there is no concrete evidence to substantiate its claims) the extinction of the Greek race and views the modern Greeks as Hellenized Slavs, by what instruments and means did the invaders adopt the language, religious beliefs, and the folklore of the Greeks? Missionary work from Constantinople was insufficient. It takes human beings, animate and convincing voices, and a strong national consciousness of autochthonous people to transmit to other people a living language, religious beliefs and practices, customs and traditions.

5. Matthew Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, Reprint (Archon Books, 1968), pp. 10 - 11.

Church canons were contemporary corrective measures and reflect timely problems and conditions confronting the church at the time of their promulgation. The church, which enunciated in 691 canons and policies to suppress native heathen practices, called upon the Christian faithful who exercised them to repent, holding them accountable for their social and moral behaviour. Despite the numerous church measures, however, Greek pagan or traditional behaviour continued to be expressed by many people. Greek heathen customs thrived because they had been integrated in the mentality and life of the populace. Either because of ignorance and lack of missionary activity or because of numerical superiority which sustained and perpetuated popular superstitions, the rituals and festivities in honour of Pan and Dionysos, as well as other Greek ancient traditions, survived for many more centuries. Some, in fact, have survived to the present day under a Christian garment.

John Zonaras and Theodore Balsamon, twelfth century canonists, confirm that many Greek pagan customs, which had been condemned by the Synod in Trullo, were observed diligently in their own time, especially by country people, shepherds and peasants alike⁶, even though they had adopted the Christian faith. Balsamon adds that people used to mix pagan traditions with Christian worship. The *Kyrie Eleison* was sung along with the laughter and gaiety during the wine festivals⁷. The Patriarch Loukas Chrysoberges (1157 - 1170) had taken measures to eliminate them but without much success.

Eventhough Christian churches were early established in the Greek peninsula, in Thessaloniki, Athens, Corinth, Berroia and other urban centers, there must have been many rural areas which resisted change from old paganism. The traditional conservatism of the peasantry was hard to overcome. In their faith as well as in their way of life, the peasants adhered stubbornly to the past. This was a phenomenon which could be observed in Spain and in Gaul, as well as in Greece. To remedy the situation in the west, the Latin church had issued several canons⁸

6. Rhalles and Potles, *op. cit.*, pp. 449 - 450; «ὁ καὶ νῦν γίνονται παρὰ τοῖς ἀγρόταις, μὴ εἰδόνιν ἃ ποιοῦσιν».

7. *Ibid.*, p. 451.

8. Canon XX, Concilium Aurelianense II, ed. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, vol. 8 (Graz, Austria, 1960), col. 838AB; Canon XV, Concilium Aurelianense IV, ed. Mansi, *ibid.*, vol. 9, col. 115E; Canon XVI, Concilium Toletanum III, ed. Mansi, *ibid.*, vol. 9, col. 986B; Canon XIV, Concilium Rhemense, ed. Mansi, *ibid.*, vol. 10, col. 596C; cf. A. H. M. Jones, «The

similar to the canons of the synod in Trullo. Apart then from the urban centers, christianization of the Greeks in the interior of Peloponnesos, central Greece and other Greek districts, was a slow process. Together with Slavic tribes, many native Greeks must have adopted Christianity during the reigns of Irene, Nicephoros I and Michael III in the ninth century when the church of Constantinople conducted special missions in Greece proper. We should always bear in mind that from the very beginning, Christianity was an urban religion and that the country people, i.e. the «pagans» – farmers, shepherds – were the last to be christianized.

Canon 62 of the Synod in Trullo is all the more important because it was issued at a crucial age and reflects existing situations in the seventh century when the destruction of the Greeks was supposed to have taken place. The canon indicates that Greek rural populations were depositories of ancient traditions. It was because of their numerical superiority that the Greeks eventually overwhelmed and absorbed the so-called *Sclaviniae* or Slavic settlements.

But the survival of Greek culture, including the language, was secured not only because there was an autochthonous Greek population which perpetuated its native idiom and its popular culture, but also because there were still urban centers where the classical Greek learning was taught. Thessaloniki, Corinth and Athens were important urban centers. Athens for example, could not have been simply a fortress. It must have been a city of some cultural significance. In the seventh century, Athens was a center of higher learning. Theodore of Tarsos, who later became Archbishop of Canterbury and gave new life to the British church, was educated in both Tarsos and Athens. He was in Athens when the Emperor Constans II visited the city. Indeed it was because of his Greek classical upbringing that Pope Vitalian, who consecrated him in 668 (the Illyricum at that time was ecclesiastically under the jurisdiction of Rome), expressed fear of Theodore's orthodoxy⁹.

Social Background of the struggle between Paganism and Christianity», in *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, ed. Arnaldo Momigliano (Oxford, 1963), pp. 13 - 19. Some historians believe that the religious beliefs of the rural masses of France in the 18th century were still essentially pagan. See F. A. Aulard, *Christianity and the French Revolution*, tr. by Lady Frazer (New York, 1966), pp. 33 - 38, 121 - 123. Cf. Henry Bamford Parker, *Gods and Men, The Origins of Western Culture* (New York, 1959), pp. 50 - 51.

9. The Venerable Bede, *The Ecclesiastical History of the English Nation*, Bk. IV ch. 1, tr. with an introduction by Vida D. Scudder (London, 1930), p. 163.

Athens in the eighth century included many old aristocratic families for we know that it was to Athens that Constantine V turned to find a bride for his son. Irene was born and educated in Athens before her marriage to Leo IV. Theophano, too, the wife of the short-lived Emperor Stavrakios was of Athenian aristocratic origins.

That Athens must have been an important stronghold of Greek thought and culture in the eighth century may be inferred from the fact that it was from Athens that a rebellion arose against the iconoclastic policies of Leo III. In 727 the «Helladikoi», the inhabitants of the Hellas theme, raised a rebellion against Constantinople and proclaimed a certain Kosmas as Emperor¹⁰. Certainly the «Helladikoi» could not have been cultured Hellenized Slavs who in a short span of time had come to value Greek mentality and Greek appreciation of iconographic symbolism. There is a general agreement among historians that the iconophiles derived their strength primarily from strongholds of the Greek tradition while the iconoclasts were greatly influenced by the Hellenistic and Semitic orient. The iconoclasts accused the iconophiles of following Greek pagan religion, a view which was shared by the chief persecutor of the icons, the Emperor Constantine V¹¹.

But in addition to the preceding evidence, it would seem that the existence of an uninterrupted ecclesiastical administration in Greece proper, with several Metropolitans and bishops during the seventh and eighth centuries, is proof enough that the Slavic invasions did not annihilate the Greek population. We know the names of several hierarchs from Greek peninsula who went to Constantinople and to Nicea to participate in the synods of 680/81, 691 and 787. For example in the sixth ecumenical council the Metropolitan John II of Thessalonike and Stephanos of Corinth signed the practica in their own behalf as well as on behalf of their local synods. Stephanos in particular signed as «Stephanos... bishop of the Metropolis of the Corinthians, from the land of the Hellenes for myself and for the bishop under my jurisdiction»¹².

10. H. Gelzer, «Die Kirchliche Geographie Griechenlands vor den Slaveneinbrüchen», *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, vol. 35 (Leipzig, 1892), p. 430; G. I. Konidares, *Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ (Τάξις) αὐτῶν*, Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie, No. 13 (Athens, 1934), chart 1, pp. 26 - 27.

11. See Symeon Metaphrastes, *Vita S. Andreae in Crisi*, IV, ed. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, vol. 115, col. 1113 B; cf. *Acta Sanctorum*, October VIII (1853), cols. 138F and 143F.

12. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, 11 (Graz,

It is important to note that within a few years, the bishops of Patras and Arcadia (Kyparissia) in the Peloponnesos were elevated to the rank of Metropolitans (c. 733)¹³. From the fourth century to the last quarter of the eighth, there were in the Greek peninsula six Metropolitans with several suffragans. In the year 732/733 when the church of Illyricum, to which Greece proper belonged, was transferred to the ecclesiastical jurisdiction of the ecumenical Patriarchate, there were altogether 102 archbishops, Metropolitans, and bishops.

In the *Taktika* or *Notitia Episcopatum* of Leo III, which was composed between 733 - 746, under the Metropolitan of Thessalonike there were 18 bishops; under the Metropolitan of Dyrrachion 8; and under other Metropolitans as follows : Nicopolis, 6; Larissa, 18; Athens, 38; and Corinth, 32. Even if there are some inaccuracies in the *notitia*, the considerable number of bishops indicates that the ecclesiastical structure and administration in the Greek chersonese was well preserved during the so-called Slavic invasions. The hypothesis then that the Greek mainland was slavinised and was occupied by the Slavs for 218 years cannot be sustained¹⁴. Minor disruptions and changes in the ethnic composition ecclesiastical mechanism occurred. However, all recent attempts to revive and perpetuate Fallmerayer's discredited theory were unnecessary. Apart from certain general journalistic or sermonary statements there are no new sources which would call for a reconsideration of the Slavic issue. Impressionistic or sensational generalizations, such as «the whole land was Slavinized» recorded by Porphyrogennitos, were not uncommon among medieval historians and chroniclers. Even serious historians were guilty of that tendency to resort to sweeping generalizations.

To reflect upon how hyperbolic a historian or a chronicler was in the middle ages let us turn to Procopios who is acknowledged as one of the best historians of the middle ages.

In speaking of the destruction of the population in Libya by the Vandals, Procopios writes that «a myriads of myriads perished», and because of Justinian «one might more quickly, I think count all the grains of sand than the vast number whom this Emperor [Justinian]

1960) cols. 688D, 690A: «Στέφανος..... ἐπίσκοπος τῆς Κορινθίων μητροπόλεως τῆς Ἑλληνικῆς χώρας ὑπὲρ ἑαυτοῦ, καὶ τῆς ὑπ' ἐμὲ συνόδου ὁμ. ὑπέσχη(ηνάμην)».

13. H. Gelzer, *op. cit.*, p. 423; Konidaris, *Μητροπόλεις*, *op. cit.*, p. 39, see also chart 2.

14. Konidaris, *Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, *op. cit.*, pp. 68, 501 - 522.

destroyed». The situation in Italy is described in similar general and exaggerated terms. «[Italy] has become everywhere even more destitute of men than Libya».

No matter where we turn our attention, Procopios writes that everywhere was desolation. «Sirmium and the country thereabout... was... completely destitute of human inhabitation». In each invasion of the barbarians [Huns, Slavs, Antae] in the Illyricum and Thrace... comprising the whole expanse of country from the Ionian Gulf to the outskirts of Byzantium, including Greece and the Thracian chersonese... more than twenty myriads of Romans, I think, were destroyed or enslaved there».

Procopios' enmity for Justinian was unmitigated. Thus he had no scruples in descriptions of events which would degrade the Emperor's policies. In the east, from Egypt to the frontiers of Persia, the Saracens «accomplished such thorough-going destruction that this entire region came to be very sparsely populated». On the other hand, the Persians «in the captured cities and each country district, they slew a part and led some away with them, leaving the land bare of inhabitants wherever they changed to descend»¹⁵.

If we were to take Procopios' account seriously, it would seem that the inhabitants of Constantinople alone survived the sixth century invasions. Either for personal reasons, or in order to attribute their survival to a saint's intervention, or to prove God's benevolence, Byzantine authors tended to exaggerate. The destructions of the Slavic invasions which were recorded in general terms by men like Procopios were grossly exaggerated.

Nevertheless, the existence of an extensive Church organization did not eradicate Greek pagan customs nor did it succeed in bringing everyone into the Church. Paganism in one form or another was alive in the Greek European continent down to the tenth century, when the last heathens of Greek and Slavic origins received Christianity¹⁶. Pagan rites and ceremonials still persevered tenaciously to their Greek roots even though Christian orthodoxy was the official and dominant creed of the

15. Procopius, *The Anecdota or Secret History*, ch. 18, tr. H. B. Dewing, Loeb Classical Library (London and Cambridge, Mass., 1954), pp. 213 - 221.

16. Matthew Spinka, *op. cit.*, p. 10; Chrysostomos Papadopoulos, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος*, 2nd edition (Athens, 1951), pp. 32 - 33, 48 - 49, 54. B. K. Stephanides, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 2nd ed. (Athens, 1959), pp. 398 - 399.

Empire. Their practice provided a sense of unity among the inhabitants of Greece with their ancestors. To be sure, ultimately Greek paganism died out, but much of its culture was absorbed by church Fathers in their writings and by Christian tradition in general. The canon, which we have tried to analyze and set in its historical and geographic perspective confirms that Greek paganism survived for many centuries.

It is important to emphasize that canon 62 of the *Penthekte* synod does not simply deal with superstitions such as soothsaying, fortune telling, or the interpretation of omens which may be viewed as universal events; other canons are less specific in their designation of heathen customs. For example canon 61 condemns soothsayers who were known as *hecatontarchs*, fortune and fate tellers, enchanters and amulet givers; canon 65 reveals that people held to pagan traditions lighting funeral pyres at the new moon before their houses and their shops. That custom was accompanied with drinking, dancing, leaping and merry-making. The 71st canon of the same synod condemned students or teachers of civil law who followed heathen traditions, attended theaters, dressed after the manner of pagan lawyers and attended theatrical or wrestling exhibitions. Canon 91 subjected to penalties those who took non-Christian oaths, swearing by the mythical gods of Graeco-Roman antiquity.

Contrary to the preceding church regulations, canon 62 is unique because it deals with specific Greek religious feasts and practices which must have maintained their strongholds above all in the Greek fatherland. The study of modern folklore in Greece has demonstrated that many of those medieval customs have endured in one form or another to the present day. Indeed they constitute bonds with Greek medieval and ancient culture.

It seems evident that all the foregoing cultural links and historical phenomena could not have survived for so many centuries without the existence of a background supported by a strong native Greek population. Folklore, national and religious traditions and customs certify the continuity of the Greek people¹⁷. Of course to define a nation on the basis of race, blood, and physical characteristics is futile and unscientific. No Greek historian claims an absolute racial purity for modern

17. See John Cuthbert Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*, Reprint (New Hyde Park, N.Y., 1964), pp. 1 - 63; B. K. Stephanides, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, *op. cit.*, pp. 466 - 467.

Greece. Contemporary anthropology maintains that «probably there is not and never has been a really pure race»¹⁸. The ethnic nature of the Byzantine Empire must be defined on the same basis on which Isocrates had defined ancient Hellenism, and as George Pletho Gemistos defined his contemporary «Byzantines», that is on the basis of language, education, *paedeia*¹⁹, and we may add religious beliefs and social and cultural consciousness.

Furthermore, we, too, believe that «history is continuous rather than fragmentary; and what appear at first sight to be its most decisive breaks will on more mature consideration be found to exemplify the dictum of "plus ça change". As in the development of species, so in the development of ideas or worlds of thought, sudden and radical change is unknown»²⁰. The above reflections confirm what we have tried to indicate in the preceding pages, that it is impossible to think of Byzantine Greece as Hellenized Sclavinia without the existence of Hellenes who served as paragons, molders, and instruments of Hellenization. Ideas, institutions, instructions, worlds of thought are the results of human minds and the work of living individuals.

We may be allowed to digress from our main topic to remind ourselves of two or three more points. It is commonly agreed by Byzantinologists that the existence of a *theme* implied the presence of a governor and an imperial army there. The theme of Hellas which comprised central Greece and the Peloponnesos was organized before 695²¹. It is logical to believe that if Greece was occupied by the Slavs after having exterminated the indigenous population in the late sixth or during the seventh century, Constantinople could not have established a thematic administration there. But there must have been many Greeks because

18. Alfred Sherwood Romer, *Man and the Vertebrates*, 3rd ed. (Chicago, 1948), p. 232.

19. Isocrates, *Panegyrikos* 50 : «Τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποιήκε μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας». Pletho Gemistos defined the «Byzantines» as follows: «Ἐσμέν γάρ.... Ἕλληνες τὸ γένος, ὡς ἢ τε φωνὴ καὶ ἢ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ», in S. Lambros, ed. *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, vol. 3 (Athens, 1926), p. 247.

20. Romilly Jenkins, *Byzantium : The Imperial Centuries*, A. D. 610 - 1071 (London, 1966), p. 3.

21. See Peter Charanis, «Hellas in the Greek sources of the sixth, seventh, and eighth centuries», in *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, Jr.*, ed. by Kurt Weitzmann and others (Princeton, N.J. 1955), p. 173.

in the middle of the eighth century when a plague took the lives of many in Constantinople, Constantine V transferred many people from the Greek mainland to the capital. The same Emperor transferred another group of some 500 technicians or tile makers from Greece to repair the aqueduct of Valentinian in Constantinople²². Apparently not all Greeks had perished!

Thus the Slavic element, which invaded Greece in the sixth and seventh centuries, could not have been Hellenized without the survival of native Greeks. It was rather the ethnic and cultural consciousness of the Greek people that underlay the continuity in Greek history and served as the springboard and the reservoir of the continuing Greek tradition and its Hellenizing effectiveness. Even though with the edict of Caracalla the Greeks became Roman citizens and with the triumph of Christianity «the Greek was robbed of his national name» and his ethnic name «Hellene» became synonymous with paganism, the «Byzantines» were conscious of their lineage with the ancient Greeks and with the Hellenism of the Roman Empire as is evidenced by their language, culture, education, and other institutions. Norman N. Baynes rightly accentuated that «as one studies the later developments of Hellenism, one cannot but be struck by the hold which it continued to possess over the minds of the Greeks of East Rome – even in the last phase of the Byzantine Empire²³.

B

Because of this historical continuity, both in the ethnic compositions and in the cultural structure of Hellenism (notwithstanding transformations and admixtures with other people), we would do well to abandon the terms Byzantine and Byzantinology in favor of the designations Hellenism and Hellenology. The ancient Greeks were never a homogeneous stock and of one united state; yet we do not speak of Athenology, Spartology, Thebology, or Macedonology, but of ancient Hellenism. Similarly, there is no need to appropriate the name of the colony of Byzas in order to characterize the greatest medieval empire in Europe and the Near East. Medieval Hellenism is a much better

22. Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, vol. 1 (Leipzig, 1885), pp. 429, 440. Cf. Charanis, *op. cit.*, p. 172.

23. Norman H. Baynes, *Byzantine Studies and Others Essays*, (London, 1960), p. 22.

term and, indeed, historically and pragmatically a more accurate designation for what we are accustomed to portray as the Byzantine Empire²⁴.

Even if we were to adopt Rome's way, which gave its name to a vast empire, the term Byzantine does not correspond to the reality of the city of Byzas because after 330 A.D. it was transformed and renamed Constantinople, a case which should justify the name Constantinopolitan Empire – an awkward designation indeed. Properly speaking then, the name Byzantine must give way to Greek, for the Byzantine Empire was the Medieval Greek Empire²⁵. Eventhough the «Byzantines» called themselves Romans, for their state was a continuation of the *Imperium Romanum*, neighboring peoples as well as other foreigners considered them and called them Greeks (or Hellenes). This designation is generally found in the writings of non-Greek historians and chronicles. For example, Joshua the Stylite in his description of a famine that fell upon the city of Edessa c. 501 - 502 writes about the «Greek soldiers» who set up places in which the sick slept. For Joshua the soldiers were Greek not «Byzantines». The seventh century apocalypse of Pseudo-Methodios describes the «Byzantine» Emperors as «the rulers of the Greeks, that is, the Romans». Other sources, such as the seventh century Armenian historian Sebêos, the ninth century Arab author Yahya-al-Balâdhuri, the Russian Primary chronicle, several Latin sources including Liudprand of Cremona, the German Emperor Frederick II, and many more considered the inhabitants of the Empire as Greeks²⁶.

24. Guyla Moravcsik, «Byzantinologie et Hellenologie», *Byzantion*, vol. XXX, No. 1 (1965).

25. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 2nd ed., tr. Joan Hussey (Oxford, 1968), p. 86.

26. Joshua the Stylite, *Chronicle*, ch. 43, tr. by William Wright (Cambridge, 1882), p. 32; V. M. Istrin, editor, *Otkroenie Metodiia Patarskago i Apokrificheskiiia Videnia Daniela v Vizantiiski i Slaviano-Russkoi Literaturakh*, Chtenlia v Imperator Skom Obshchestve Istorii i Drevnostei Rossiiskikh pri Moskovskom Universitetie, No. 193 (Moscow, 1897), Texts 26 - 27, 28 - 33; Sebêos, *Histoire d'Héraclius*, tr. F. Macler (Paris, 1904), pp. 104 - 105; Al-Balâdhuri, *Origins of the Islamic State*, tr. P. K. Hitti [Columbia University Studies in History, Economics, and Public Law], vol. 63.163 (New York, 1916); *The Russian Primary Chronicle-Laurentian Text*, tr. and ed. Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, The Mediaeval Academy of America (Cambridge, Mass. [1953]), pp. 95, 97, 98, 109, 110 - 111, *et al.*; *The Works of Liudprand of Cremona*, tr. F. A. Wright (London, 1930) chs 60, 63, 64 *et al.*; Letters of Frederick II to Michael Angelos Comnenos of Epirus and

This understanding of course did not preclude the existence of several minorities even though they were Hellenized or greatly Hellenized.

We are quite aware that there are respected names in Medieval studies who are sensitive when it comes to speak of the Byzantine Empire as a Greek state. It is even more difficult for a historian with a Greek name to speak of the Byzantine Empire as the Medieval Greek World – a designation which is preferable. Although the intention of this paper is to avoid any controversy, we do believe that certain aspects of the whole Slavic problem have been underestimated. The continuity in the ecclesiastical administration, the presence of Greek pagan inhabitants in Greece at least till the middle of the ninth century, and the meaning and implications of canon 62 of the synod in Trullo are meaningful themes and should be examined seriously in any discussion of the Slavic problem.

In summation, may I emphasize that the Greek language, Greek folklore, Greek popular festivities, and Greek culture have endured the Slavic penetration of the middle ages because the native Greek population had survived.

to John III Doukas Vatatzes, edited by Fr. Miklosich and Ios. Müller, *Acta et Diplomata Graeca*, vol. 3 (Vindobonae, 1865), pp. 68 - 69, 72 - 75.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ/Θεσσαλονίκη

1. Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰδέα. Ὁ κρατικὸς ὀργανισμὸς, τὸν ὁποῖον ἡμεῖς σήμερον ἀποκαλοῦμεν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ὡς ἀδιάσπαστος συνέχισις τοῦ Imperium Romanum. Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἡσθάνοντο ἑαυτοὺς παρὰ ὑπηκόους ἑνὸς καὶ μόνου κράτους, τοῦ Ρωμαϊκοῦ, καὶ ἐκδηλοῦν εἶναι παντοῦ καὶ πάντα ἡ τάσις τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων νὰ θεωροῦν τὴν βασιλείαν των ὡς συνέχειαν τῆς βασιλείας τῶν παλαιῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων.

Κατὰ τὸν 6 αἰ. μάλιστα ὁ Ἰουστινιανὸς προχωρεῖ καὶ πέραν αὐτῶν καὶ εἰς Νεαράν τοῦ ὁμιλεῖ διὰ τὸν «φίλτατον Καίσαρα», ὅστις ἔδωκεν ἀρχὴν ἀγαθὴν τῇ κατ' ἡμεῖς μοναρχίᾳ.

Τὸ imperium romanum ὅμως τῶν βυζαντινῶν ἀντιλήψεων δὲν εἶναι πλέον τὸ παλαιὸν ἐν ἀμαρτίαις γηράσαν ρωμαϊκὸν imperium, ἀλλὰ ἄλλο, νέον, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία εἶχον δώσει νέον περιεχόμενον καὶ νέαν πνοήν.

Θαυμάσιος ἦτο ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ Θεία Πρόνοια παρεσκεύασε τὰ ἐγκόσμια πράγματα διὰ νὰ καταστήσῃ τὸ νέον imperium «σεκεῖνος ἐκλογῆς» πρὸς ἐξάπλωσιν τῆς χριστιανικῆς εὐαγγελίας καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου ἤδη, ἤνωσε τὴν Οἰκουμένην· προὔκαλεσε τὴν ὑποταγὴν τῶν Βαρβάρων· κατήργησε τὰ σύνορα τῶν Ἑθνῶν καὶ ἐσχημάτισε τοιοῦτοτρόπως τὴν κοιτίδα ὅπου θὰ ἐγεννᾶτο ὁ Θεάνθρωπος καὶ θὰ ἠπλοῦτο ἡ διδασκαλία Του. Ἐπὶ πλέον ἐπέτρεψε τὴν ὑπαρξίν μιᾶς γλώσσης κατανοητῆς ὑφ' ὅλων, τῆς Ἑλληνικῆς, ἡ ὁποία θὰ διευκόλυνε τὴν ταχυτέραν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Τὸ πάνσοφον τοῦτο ἔργον τῆς Θείας Προνοίας, εἰσέρχεται εἰς τὴν ὁδὸν τῆς πραγματώσεώς του ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κων/νου.

Ἡ ἀνθρωπότης βλέπει ἔκτοτε πραγματοποιουμένην τὴν ὑπὸ τῆς Θείας Προνοίας προβλεφθεῖσαν τάξιν, τὸ νέον imperium romanum εἰς τὸ ὁποῖον συνυπάρχουν ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ ὁ χριστιανικὸς ἠθικὸς νόμος, ἡ πνευματικὴ παράδοσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ ἡ ρωμαϊκὴ κρατικὴ ὀργάνωσις.

Ἀποστολὴ τοῦ imperium τούτου εἶναι ἡ ἀπόκρουσις τῶν βαρβάρων καὶ ἡ διατήρησις τῆς εἰρήνης, ἡ ἐπιβολὴ κράτους δικαίου, ἡ ἐνότης τῆς πλ-

στεως καὶ ἡ διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν ἐθνῶν εἰς τρόπον ὥστε ν' ἀποτελεσθῇ «μία ποίμνη ὑπὸ ἑνα ποιμένα».

Ἡ τοιαύτη θεώρησις τοῦ imperium, ὡς «σκέυους ἐκλογῆς» τῆς Προνοίας πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ θείου σχεδίου, εἶναι φυσικὸν ὅτι ἀποκλείει τὴν ὑπαρξιν περισσοτέρων τῆς μιᾶς αὐτοκρατοριῶν ἐπὶ τῆς γῆς, διότι ἄλλως θὰ διεσπᾶτο ἡ ὑπὸ τῆς Προνοίας ἡθελημένη ἐνότης.

Οἱ βυζαντινοὶ ἐβλεπον βεβαίως, ὅτι ἐκτὸς τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι ἡγεμόνες, μερικοὶ τῶν ὁποίων μάλιστα δὲν ἦσαν καὶ χριστιανοί. Τοῦτο ὅμως δὲν τοὺς ἠνώχλει καὶ δὲν ἐθεώρουν ὅτι ἀντεστρατεύετο τὴν ιδέαν τῆς μιᾶς νομίμου αὐτοκρατορίας.

Ἡ Οἰκουμένη, συμφώνως πρὸς τὰς βυζαντινὰς ἀντιλήψεις, ἀποτελεῖ τεραστίαν ἱεραρχημένην οἰκογένειαν λαῶν καὶ ἡγεμόνων, ἐπὶ κεφαλῇς τῆς ὁποίας ἴσταται ὁ Βασιλεὺς τῶν Ρωμαίων, δηλαδὴ ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ. Εἰς τοῦτον ἀκολουθοῦν, κατὰ σειρὰν «συγγενείας», τὰ «πνευματικὰ τέκνα» του, ὡς π.χ. οἱ ἡγεμόνες τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Βουλγαρίας, οἱ «πνευματικοὶ ἀδελφοὶ» του, π.χ. οἱ ἡγεμόνες τῶν Γάλλων καὶ τῶν Γερμανῶν, οἱ «φίλοι» του, π.χ. ὁ ἐμίρης τῆς Αἰγύπτου, ὁ ἡγεμὼν τῆς Ἀγγλίας, οἱ ἡγεμόνες τῶν Ἰταλικῶν δημοκρατιῶν Βενετίας, Γενούης κλπ., καὶ τέλος οἱ «δοῦλοι» του, οἱ διάφοροι μικροὶ τοπικοὶ ἄρχοντες τῆς Ἀρμενίας, Σερβίας κλπ.

Ὅλοι αὐτοὶ ὅμως εἶναι σαφῶς ὑποδεέστεροι τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, δὲν φέρουν καὶ τὸν τίτλον τοῦ «βασιλέως» (= αὐτοκράτορος) καὶ δι' αὐτὸ δὲν διασποῦν τὴν ιδέαν τῆς μιᾶς καὶ μόνης, πραγματικῆς καὶ γνησίας αὐτοκρατορίας.

Ἡ ιδέα αὕτη παραμένει ἄθικτος καὶ ἀκεραία μὲν μέχρι τοῦ 1204, κάπως περιορισμένη δέ, ἀλλὰ πάντοτε ἰσχύουσα μέχρι τέλους τῆς ζωῆς τοῦ κράτους, εἰς πείσμα τῆς διαρκῶς πρὸς ταύτην ἐναντιουμένης πραγματικότητος. Ἡ αὐτοκρατορικὴ τιτλοφορία, τὰ αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα, τὰ νομίσματα, ἡ αὐλικὴ ἐθιμοτυπία μαρτυροῦν τοῦτο. Ἡ βυζαντινὴ φιλολογία, τόσον ἡ λογία, ὅσον καὶ ἡ δημώδης τὸ ἐπιβεβαιοῦν. «Εἰ γὰρ καί, συγχωρήσει Θεοῦ, τὰ ἔθνη περιεκύκλωσαν τὴν ἀρχὴν τοῦ βασιλέως καὶ τὸν τόπον, ἀλλὰ μέχρι τῆς σήμερον τὴν αὐτὴν χειροτονίαν ἔχει ὁ βασιλεὺς παρὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν αὐτὴν τάξιν καὶ τὰς αὐτὰς εὐχάς, καὶ τῷ μεγάλῳ χρίεται μύρω καὶ χειροτονεῖται βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων, πάντων δηλαδὴ τῶν χριστιανῶν, καὶ ἐν παντὶ τόπῳ καὶ παρὰ πάντων πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων μνημονεύεται τὸ ὄνομα

τοῦ βασιλέως, ἐνθα ὀνομάζονται χριστιανοί, ὅπερ οὐδεὶς τῶν ἄλλων ἀρχόντων ἢ τοπαρχῶν ἔχει ποτέ, καὶ τοσοῦτον ἔχει παρὰ πάντων τὸ κράτος, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ Λατῖνοι, οἱ μηδεμίαν ἔχοντες κοινω-
νίαν εἰς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν, καὶ αὐτοὶ τὴν αὐτὴν τιμὴν καὶ τὴν αὐτὴν ὑποταγὴν αὐτῷ διδόν-
σιν, ἣν καὶ εἰς τὰς ἀρχαίας ἡμέρας, ὅτε ἦσαν μεθ' ἡμῶν ἠνωμένοι... Οὐ γὰρ διότι τὰ ἔθνη περιεκύ-
κλωσαν τὸν τόπον τοῦ βασιλέως, δεῖ καὶ τοὺς χρι-
στιανοὺς περιφρονεῖν αὐτόν, ἀλλὰ τοῦτο μᾶλλον αὐτοὺς παιδεύετω καὶ σωφρονεστέρους ποιείτω, ὅτι εἰ ὁ βασιλεὺς ὁ μέγας, ὁ τῆς οἰκουμένης κύ-
ριος καὶ ἄρχων, ὁ τοσαύτην περιβεβλημένος δύ-
ναμιν, εἰς τοσαύτην στενοχωρίαν κατήντησεν, τί ἂν πάθοιεν ἄλλοι τινες μερικοὶ τοπάρχαι καὶ ὀλί-
γων ἄρχοντες;», γράφει περὶ τὸ 1395 ὁ Πατριάρχης Κων/λεως Ἀντώνιος πρὸς τὸν Μέγα Δοῦκα Βασίλειον Α'.

Ἡ ἐμμονὴ τῶν βυζαντινῶν εἰς τὴν ἀποκλειστικότητα κάθε τίτλου ἢ ἐξωτερικοῦ τύπου, κατὰ παράδοσιν ἀνήκοντος εἰς τὸν βυζαντινὸν αὐτοκρά-
τορα, κατέστη παροιμιώδης. "Όταν τὸ 800 ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ἐστέφθη αὐ-
τοκράτωρ, οἱ βυζαντινοὶ ἠρνήθησαν ἐπιμόνως νὰ τοῦ ἀναγνώρισουν τὸν τί-
τλον αὐτόν. "Όταν δὲ τέλος τὸ 812 ἡ ὠμὴ πραγματικότης τοὺς ἠνάγκασεν
εἰς τοῦτο, ἐφρόντισαν νὰ τὸν ἀποκαλέσουν οὐχὶ αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαί-
ων, ἀλλ' ἀπλῶς αὐτοκράτορα. Κατὰ τὴν ἀντίληψίν των εἰς ἥτο καὶ παρέ-
μενε πραγματικὸς «αὐτοκράτωρ Ρωμαίων»: ὁ ἐδρεύων εἰς Κων-
σταντινούπολιν.

Ἴσως δὲ δὲν ἀποτελεῖ τυχαίαν σύμπτωσιν τὸ παρατηρηθὲν γεγονός,
ὅτι ἀπὸ τοῦ 812 ὀλοὲν συχνότερον καὶ ὥς ἐκ προθέσεως οἱ βυζαντινοὶ αὐ-
τοκράτορες ἀποκαλοῦνται «βασιλεῖς τῶν Ρωμαίων», ὥσάν νὰ θέλουν τοι-
ουτοτρόπως νὰ τονίσουν ὅτι οἰοσδήποτε ἄλλος αὐτοτιτλοφορούμενος αὐ-
τοκράτωρ δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ πραγματικὸς καὶ γνήσιος αὐτοκράτωρ Ρω-
μαίων. Τόσον μάλιστα ἦτο τὸ κῦρος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου,
ὥστε καὶ οἱ Δυτικοὶ οἱ ἴδιοι ἐδίσταζον νὰ τὸν φέρουν. Ὁ ἴδιος ὁ Καρολο-
μάγνος δὲν ἐπωνομάσθη *Imperator Romanorum*, ἀλλὰ ἀπλῶς
Imperator, Romanorum Gubernans Imperium.

Ἡ παρακμὴ τῆς δυτικῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κα-
ρολομάγνου καὶ ἡ κατὰ τὸν 10 αἰ. ἐνίσχυσις καὶ ἀκμὴ τῆς βυζαντινῆς ду-
νάμεως ἐπέτρεψαν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ διεκδικήσουν καὶ πάλιν τὴν μο-
νοπώλησιν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου καὶ νὰ θεωρήσουν τὰ γεγονότα τοῦ
800 καὶ 812 ὡς μηδέποτε γενόμενα.

Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡσθάνθησαν ὡς ἰδιαιτέραν προσβολὴν τὸ γεγονός, ὅτι ἓνα καὶ ἡμισυ αἰῶνα περίπου μετὰ τὸ 812 ὁ Ὅθων Α΄ ὁ Μέγας ἔλαβε καὶ πάλιν τὸν τίτλον καὶ τὸ στέμμα τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐκτοτε καὶ μέχρι τέλους τῆς δυναστείας τῶν Staufer (1197) ἡ ἀντιζηλία τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν ὁμοῦ μετὰ τῆς ὀρθοδόξου ἀντιθέσεως πρὸς τὴν Ρώμην ἐπηρέασε βαθύτατα τὰς σχέσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, καθώρισε τὴν δυτικὴν πολιτικὴν ἔναντι τοῦ Βυζαντίου καὶ ἀνταγωνιστικῶς συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δυτικῆς πολιτικῆς καὶ αὐτοκρατορικῆς θεωρίας.

Μετὰ τὴν λατινικὴν κατάρκτησιν καὶ μέχρι τῆς πτώσεώς της ἡ αὐτοκρατορία ἦτο πολὺ ἀσθενής, ὥστε νὰ δύναται σοβαρῶς νὰ διεκδικήσῃ τὴν μονοπωλίαν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου. Καὶ ὅμως, παρ' ὅλην τὴν ἀδυναμίαν τοῦ κράτους, παρ' ὅλα τὰ πλήγματα καὶ τὰς ταπεινώσεις ποὺ ἐδέχοντο πανταχόθεν οἱ Βυζαντινοί, διεφύλαξαν μέχρις αὐτῆς τῆς τουρκικῆς κατακτῆσεως ζηλοτύπως τὴν ἰδέαν τῆς μόνης πραγματικῆς καὶ νομίμου αὐτοκρατορίας, ἐκπροσωπούμενης ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. «Οὐδὲν οὖν ἔνι καλόν, υἱέ μου, ἵνα λέγῃς, ὅτι ἐκκλησίαν ἔχομεν, οὐχὶ βασιλέα· οὐκ ἔνι δυνατὸν εἰς τοὺς χριστιανούς, ἐκκλησίαν ἔχειν καὶ βασιλέα οὐκ ἔχειν. Ἡ γὰρ βασιλεία καὶ ἡ ἐκκλησία πολλὴν ἔνωσιν καὶ κοινωνίαν ἔχει, καὶ οὐκ ἔνι δυνατὸν, ἀπ' ἀλλήλων διαιρεθῆναι... Ἀκουσον γὰρ καὶ τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων, Πέτρου, λέγοντος ἐν τῇ πρώτῃ τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν· «τὸν θεὸν φοβεῖσθε, τὸν βασιλέα τιμᾶτε»· οὐκ εἶπε, τοὺς βασιλεῖς, ἵνα μὴ τις ὑπολάβῃ τοὺς ὀνομαζομένους βασιλεῖς σποράδην εἰς τὰ ἔθνη, ἀλλὰ τὸν βασιλέα, δηλῶν, ὅτι εἷς ἐστὶν ὁ καθολικὸς βασιλεύς... Τίνες γὰρ πατέρες ἢ ποιῶναι σύνοδοι ἢ τίνες κανόνες περὶ ἐκείνων λέγουσιν; ἀλλὰ περὶ τοῦ φυσικοῦ βασιλέως ἄνω καὶ κάτω βοῶσιν, οὗ καὶ αἱ νομοθεσίαι καὶ αἱ διατάξεις καὶ τὰ προσταγμάτων στέργονται κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, οὗ καὶ μόνου μνημονεύουσιν οἱ χριστιανοὶ πανταχοῦ», τονίζει ὁ ἀναφερθεὶς Πατριάρχης Ἀντώνιος εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Μέγα Δοῦκα Βασίλειον.

Ἡ προσήλωσις αὕτη τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν ἀποκλειστικότητα καθ' ἑξωτερικοῦ τύπου ἀνήκοντος εἰς τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα καὶ αἱ ἐπ' αὐτῇ νεκρωτικαὶ καὶ ἐπίμονοι φιλονικίαι καὶ διαξιφισμοὶ μετὰ ξένους ἡγεμόνας,

θέλοντας νὰ ἰδιοποιηθοῦν τίτλους ἀνήκοντας *ipso jure* εἰς τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, δὲν πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς ξηρὰ καὶ στεῖρα ἐμμονὴ εἰς νεκροὺς τύπους, ἀλλ' ὡς ὑπεράσπισις ἰδέας, ἡ ὁποία ἀπετέλεσεν ὀργανικὸν στοιχεῖον τοῦ ὑπερχιλιετοῦς βίου τοῦ Βυζαντίου. Τοῦτο δὲ διότι ἡ ἰδέα τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ρωμαϊκὴν ἰδέαν, ἡ Κωνσταντινούπολις δὲ εἶναι ἡ νέα, ἡ δευτέρα Ρώμη, ὅσον καὶ ἂν ἡ ὀνομασία αὕτη στηρίζεται ἐφ' ἐνὸς πλάσματος, ὅτι δηλ. ὁ Μ. Κων/νος ὠνόμασε τὴν πρωτεύουσάν του Νέαν Ρώμην.

Ἐξοχον ὅμως γνώρισμα τῆς ρωμαϊκῆς ἰδέας εἶναι ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ αἰωνιότης, ἡ Ρώμη εἶναι ἡ *urbs aeterna* ἀφ' ἐτέρου δὲ ἡ διαρκὴς ἀνακαινίσις καὶ ἀνανέωσις (*renovatio*).

Μὲ τὴν μεταφορὰν ὅμως τῆς πρωτεύουσας τοῦ κράτους ἀπὸ τῆς Ρώμης εἰς τὴν Κων/λιν ἀπέκτησεν καὶ ἡ τελευταία αὕτη τὰς ιδιότητας τῆς παλαιᾶς Ρώμης, τὴν *aeternitas* καὶ τὴν *renovatio*. Ἰδοὺ δὲ διὰ ποίων λόγων ποιητῆς τοῦ IB' αἰ. ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, ἐκφράζει τὴν ἀντίληψιν ταύτην: «Πόλιν τὴν μεγαλόπολιν, Πόλιν τὴν Νέαν Ρώμην, Ρώμην τὴν ἀρυτίδωτον, τὴν μήποτε γηρῶσαν, Ρώμην ἀεὶ νεάζουσάν, ἀεὶ καὶ νινιζομένην».

Τοιοιτοτρόπως ὅμως ἡ ρωμαϊκὴ ἰδέα ἀπέκτησε μυστικὴν σχεδὸν σημασίαν διὰ τοὺς πιστοὺς της. Τὸ χριστιανικὸν ρωμαϊκὸν κράτος δὲν ἠδύνατο νὰ χαθῇ ποτέ. Καὶ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Βυζαντινῶν, καὶ εἰς τὰς χειροτέρας ἀκόμη στιγμὰς τῆς ἐθνικῆς των ζωῆς, δὲν ἀπέλιπεν ἡ ἐλπίς, ὅτι ἡ Θεία Πρόνοια διὰ θαυμασίας ἐπεμβάσεως θὰ ἔστρεφε τὰ πράγματα «εἰς δόξαν καὶ ἀνέγερσιν Ρωμαίων», ὅπως τὴν εὐχὴν ταύτην κατὰ τὰς αὐλικὰς ἐορτὰς των ἐξέφραζον οἱ Βυζαντινοί.

Ἡ βυζαντινὴ ρωμαϊκὴ ἰδέα ἀπεδείχθη μάλιστα ζωτικωτέρα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Παρελήφθη ὑπὸ τοῦ ρωσικοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ ἀνέζησεν ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς «Τρίτης Ρώμης», ἡ ὁποία, κατὰ τοὺς κήρυκάς της, ἐπέπρωτο νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀνακαινίσεως τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν τῷ πνεύματι τῆς ὀρθοδοξίας. «Ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα Ρώμη ἐχάθησαν», γράφει ἐκπρόσωπος τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς κατὰ τὸν IE'/ΙΣΤ' αἰῶνα, «ἀλλὰ μένει ἡ τρίτη καὶ αὕτη θὰ παραμείνῃ αἰωνίως, διότι τετάρτη Ρώμη δὲν θὰ ὑπάρξῃ ποτέ».

2. Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ. Ποῖαι ὅμως εἶναι, εἰδικώτερον τώρα, αἱ πολιτικαὶ ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν καὶ ποῖα ἀκριβέστερον ἢ περὶ τοῦ αὐτοκράτορος θεωρίαι;

Ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν δὲν ὑπετυπώθησαν πολιτικοφιλοσοφικαὶ ἰδέαι ἀποχρυσταλλώνουσαι καὶ συστηματοποιοῦσαι τὰς περὶ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ κράτους γενικῶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς.

Ἀντιθέτως πρὸς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἐπέδειξε ζωηράν πνευματικὴν δραστηριότητα εἰς τομεῖς ἀνήκοντας εἰς τὴν θεώρησιν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πολιτείας, τὸ ἀνατολικὸν τμήμα παρέμεινεν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο βουβόν. «Παρητηρήθη, λέγει ὁ J. B. Bury, ὡς κτυπητὴ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ Δυτικοῦ καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ κράτους, ὅτι, ἐνῶ ἡ Δύσις ἦτο γόνιμος εἰς ἰδέας καὶ θεωρίας ποὺ ἀποκαλύπτουν μεγάλον πλοῦτον δημιουργικῆς φαντασίας, εἰς τὴν Ἀνατολὴν οἱ ἄνθρωποι οὐδόλως ἀπησχολοῦντο μὲ στοχασμοὺς γύρω ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς αὐτοκρατορίας».

Ἡ ἀντίθεσις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὰ διαφορετικὰ πεπρωμένα Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν συνεχίζεται, κατ' ἐπίφασιν τουλάχιστον, ἡ ζωὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, μὲ τὸν αὐτοκράτορα καταβάλλοντα τοὺς ἐχθροὺς τοῦ κράτους, οἱ ὁποῖοι ἄλλωστε οὐδέποτε ἀπετέλεσαν θανάσιμον κίνδυνον διὰ τὴν ὑπαρξίν του, εἰς τὴν Δύσιν, κατὰ τρομεράν ἀντίθεσιν, τὸ φάσμα τοῦ θανάτου καὶ τῆς ριζικῆς καταστροφῆς ἐπισειέται διαρκῶς πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν κατοίκων τοῦ τμήματος τούτου τοῦ κράτους.

Ἐντρομοὶ παρακολουθοῦν οἱ Χριστιανοὶ τῆς Δύσεως πῶς τὸ μέχρι τότε ἀήττητον κράτος καταρρέει· πῶς ἡ Ρώμη, ἡ Αἰωνία Πόλις, ἐκπορθεῖται ὑπὸ τῶν Βαρβάρων καὶ πλησιάζει πρὸς τὸ τέλος τῆς τῶ ὀριστικόν.

«Τόσον τὸ πνεῦμα μου ἐθορυβήθη», λέγει ὁ Ἱερώνυμος, διηγούμενος τὴν ἐντύπωσιν ποὺ τοῦ ἐπροξένησεν ἡ εἰδησις τῆς πτώσεως τῆς Ρώμης καὶ τῆς λεηλασίας τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀλαρίχου (410), «ἀπὸ τὸ ἄγγελμα τῆς ἐρημώσεως τῆς μεγάλης πόλεως Ρώμης, ὥστε, διὰ νὰ χρησιμοποίησω λαϊκὴν ἔκφρασιν, ἀπώλεσα τὴν λαλιάν μου. Ἐπὶ χρόνον πολλὸν ἐκαθήμην βουβός, γνωρίζων ὅτι ἡ νοίχθη πλέον ἡ ἐποχὴ τῶν δακρύων».

Ἐκτὸς τούτου ὅμως οἱ Χριστιανοὶ εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀκούουν διαρκῶς τὰς κατηγορίας καὶ τὰς μομφὰς τῶν ἐθνικῶν, οἱ ὁποῖοι τοὺς μέμφονται ὅτι ἡ μετάστασις πρὸς τὴν νέαν πίστιν ὠδήγησεν εἰς τὴν καταστροφὴν.

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ κατάστασις αὕτη θὰ τοὺς ἠνάγκαζε νὰ λάβουν θέσιν ἀπέναντί της καὶ θὰ τοὺς ὑπεχρέωνε νὰ δώσουν ἀπάντησιν εἰς τὰ ἀγωνιώδη ἐρωτήματα ποὺ ἐτίθεντο πρὸ αὐτῶν.

Εἶναι ἀκριβῶς ἡ μακροχρόνιος ἐπιθανάτιος ἀγωνία τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊσμοῦ, ἡ ὁποία ἠνάγκασε τὸν δυτικὸν ἄνθρωπον νὰ φιλοσοφήσῃ καὶ νὰ προσπαθήσῃ νὰ δώσῃ ὑπερβατικὴν ἀπάντησιν πρὸς παρηγορίαν τοῦ ἀπὸ τῶν ἐγκοσμίων κακῶν.

Ἡ ἔλλειψις ὅμως συστηματικῶν καὶ πλήρως ἀπηρτισμένων πολιτικῶν θεωριῶν ποὺ παρατηρεῖται εἰς τὴν Ἀνατολὴν δὲν ἀποκλείει βεβαίως τὴν ὑπαρξίν διεσπαρμένων καὶ ἀσυστηματοποιήτων σκέψεων καὶ ιδεῶν, ἐκ τῶν ὁποίων νὰ ἡμπορῇ νὰ συναχθῇ ὁ «κανὼν», τὸ ιδεῶδες πρότυπον, πρὸς τὸ ὁποῖον ὤφειλε νὰ τείνῃ ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία γενικῶς. Τοιαύτας δὲ σκέψεις καὶ ιδέας εὐρίσκομεν ἄρκετὰς εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς.

Εἶναι ἐν πρώτοις ἐξωτερικεῖσαι αὐτῶν τούτων τῶν αὐτοκρατόρων ἐπ' εὐκαιρίᾳ σημαντικῶν γεγονότων, ὡς καὶ ἀποστροφῆς περιεχόμεναι εἰς τὸ νομοθετικόν των ἔργον. Προσέτι εἶναι ἐκδηλώσεις πανηγυριστῶν, οἱ ὅποιοι, ὑμνοῦντες τοὺς αὐτοκράτορας κατὰ τινα ἐπέτειον ἢ ἄλλην ἐορταστικὴν ἀφορμὴν, εὐρίσκουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαγράψουν τὰς ἀρετὰς καὶ νὰ συγκροτήσουν τὸ ιδεῶδες πρότυπον τοῦ ἡγεμόνος.

Κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἀνωτέρω πηγῶν εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ χριστιανικοῦ παράγοντος, ἡ ὁποία σαφῶς διακρίνεται κατὰ τὴν θεώρησιν τῶν περὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἀντιλήψεων.

Ἐνθ' παλαιότερον αὗται ἀπέληγον, ὡς φυσικὴ κατάληξις μιᾶς μακράωνος ἐξελίξεως, εἰς τὴν θεοποίησιν τούτου. ὁ χριστιανισμὸς ἀλλάσσει τὸν ροῦν των καὶ εἰσάγει τὴν νέαν ἀντίληψιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἡθελημένου αὐτοκράτορος, ὁ ὁποῖος μόνον διὰ τῆς θείας χάριτος εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀσκήῃ τὸ λειτουργημὰ του.

Βεβαίως καὶ ἐπὶ τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου δὲν ἔλειψαν αἱ ἐπιβιώσεις ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεων τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας, ὡς π.χ. ἡ προσκύνησις τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἡ προσκύνησις τῶν *laureati*, τῶν αὐτοκρατορικῶν τ.ἐ. εἰκόνων τῶν ἀνηρτημένων εἰς τὰ διοικητήρια τῶν ἐπαρχιῶν. Αἱ ἐκδηλώσεις ὅμως αὗται ἔχουν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καθαρῶς πολιτικὴν σημασίαν: σημαίνουν τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ αὐτοκράτορος, πρὸς τὸν ὁποῖον οἱ ὑπῆκοοί του διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὑπόσχονται ἀπεριόριστον ὑποταγήν.

Ἀλλωστε οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς διευκρινίζουν ὅτι αἱ ἐκδηλώσεις αὗται δὲν ἀναφέρονται ἀμέσως εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ εἰκονιζομένου αὐτοκράτορος, ἀλλ' εἰς τὰ χριστιανικὰ σύμβολα τὰ ὁποῖα οὗτος ἔφερεν, τονίζοντες κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ καθ' ἑαυτὸν δὲν ἐδικαιοῦτο τοιούτων ἐκδηλώσεων. «Κατὰ τὴν προσκύνησιν», λέγει ὁ Ἀγ. Ἀμβρόσιος, «λατρεῖται ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἡγεμόνος· δὲν εἶναι ἄρα ἡ προσκύνησις τοῦ αὐτοκράτορος αὐθάδεια (πρὸς τὸν Θεόν), ἀλλ' εὐσέβεια, διότι ἀναφέρεται εἰς τὸ ἱερὸν σύμβολον τῆς λυτρώσεως».

Αὐτὸς οὗτος ὁ Μ. Κων/νος, ὁ ὁποῖος ὑπὸ παλαιότερων ἱστορικῶν ἐθε-

ωρεῖτο ὡς ὁ κύριος ὀργανωτῆς τῆς «αὐτοκρατορικῆς λατρείας», εἰς τοὺς λόγους ἐπισκόπου τινὸς εἰπόντος ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ θὰ παρακάθηται καὶ θὰ συμβασιλεύῃ μετὰ τοῦ Θεοῦ, κατηγορηματικῶς ἀπαντᾷ ὅτι δὲν ἐπιθυμεῖ τίποτε ἄλλο, τόσον διὰ τὸ παρὸν ὅσον καὶ διὰ τὸ μέλλον, εἰμὴ νὰ συγκαταλέγεται μετὰ τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ. «Ὁ δὲ (Μ. Κων/νος) ἀπεχθῶς τῆς φωνῆς ἐπακούσας, μὴ τοιαῦτα τολμᾷν παρῆναι φθέγγεσθαι, μᾶλλον δὲ δι' εὐχῆς αἰτεῖσθαι αὐτῷ καὶ τῷ παρόντι, καὶ τῷ μέλλοντι, τῆς τοῦ Θεοῦ δουλείας ἀξιωματικῶν» (Εὐσέβιος).

Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ λοιπὸν, ἀσκῶν διὰ τῆς Θείας Χάριτος τὴν ἐξουσίαν του, ὀφείλει νὰ εἶναι «φίλος τοῦ Λόγου καὶ ὑποφῆτης τοῦ Θεοῦ»· ὀφείλει νὰ εἶναι «ὑπαρχὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλέως», δηλ. τοῦ Θεοῦ.

Παραλλήλως πρὸς ταῦτα ὅμως ὁ αὐτοκράτωρ ὀφείλει νὰ εἶναι καὶ ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ λαοῦ, συνδυάζων τοιουτοτρόπως τὴν ιδιότητα τοῦ «ἀρίστου» τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς παραδόσεως μετὰ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ γῆς μέχρι τῆς ἐπανόδου τοῦ οὐρανίου βασιλέως (Dölgger).

Ὑπὸ τὰς ιδιότητάς του ταύτας ὁ αὐτοκράτωρ ὀφείλει νὰ εἶναι διδάσκαλος πρὸς θεογνωσίαν διὰ τοὺς ὑπηκόους του, κυβερνῶν ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ μίμησιν τοῦ Θεοῦ καὶ κραταιούμενος ἐν τῇ ἀσκήσει τῶν καθηκόντων του ὑπ' αὐτοῦ τοῦ γεγονότος τῆς θείας μιμήσεως.

Ἡ δυαρχικὴ αὐτῇ ἀντίληψις περὶ τῆς πηγῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, καθ' ἣν ὁ αὐτοκράτωρ εἶναι μὲν ὁ ἡθελημένος τοῦ Θεοῦ, ἐκλέγεται δὲ ὑπὸ τοῦ λαοῦ, εἶναι φαινόμενον πιστούμενον καθ' ἅπασαν τὴν Βυζαντινὴν ἱστορίαν.

Τὴν ἀπλὴν ἔκφρασιν τῆς εὐρίσκει ἡ ἀντίληψις αὐτῇ κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐκλέγεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Εἰς τὴν ἐκλογὴν ὅμως ταύτην δρᾷ καὶ ἀποκαλύπτεται τὸ θεῖον πνεῦμα καὶ ἡ θεία θέλησις.

Ἡ ἐκλογὴ καὶ ἀναγόρευσις τοῦ αὐτοκράτορος συμβαίνει διὰ τῶν ὀργανωμένων ὁμάδων, αἱ ὁποῖαι ἀντιπροσωπεύουν τὴν λαϊκὴν βούλησιν : τῆς συγκλήτου, τοῦ στρατοῦ, τῶν δήμων. Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ἡ παρουσία τῶν παραγόντων αὐτῶν ἀποτελεῖ τὸ συστατικὸν στοιχεῖον τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐκλογῆς, μετὰ τὴν παρατήρησιν ὅτι, ἐπειδὴ ἕκαστος τῶν παραγόντων τούτων ἐκφράζει τὴν λαϊκὴν βούλησιν, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητος ἡ ταυτόχρονος παρουσία των κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐκλογὴν, ἐὰν λόγοι ἔκτακτοι δὲν ἐπιτρέπουν τοῦτο.

Τὸ καίριον σημεῖον τῆς ἀναγορεύσεως ἀποτελοῦν αἱ ἐπευφημίαι, αἱτινες ἀπευθύνονται ὑπὸ τῶν καθεστωτικῶν παραγόντων πρὸς τὸν αὐτοκρά-

τορα, ἀναφωνούμεναι κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν τοῦ ρυθμικῶς ὑπὸ τῶν παρισταμένων.

Αἱ ἐπευφημίαι ἀποτελοῦν τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου ὁ βυζαντινὸς πολίτης μεταβάλλεται εἰς βασιλέα (= αὐτοκράτορα), ὁ ἄπλοῦς *civis romanus* εἰς *divum imperatorem*.

Παραδείγματα τοιούτων ἐπευφημιῶν παραδίδει ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος, τούτων δ' ἐν παραθέτομεν ἐνταῦθα: «Λέων Αὐγουστε, σὺ νικᾷς, σὺ εὐσεβής, σὺ σεβαστός· ὁ Θεὸς σε ἔδωκεν, ὁ Θεὸς σε φυλάττει· τὸν Χριστὸν σε βόμενος ἀεὶ νικᾷς· πολλοὺς χρόνους Λέων βασιλεύει· χριστιανὸν βασιλῆιον ὁ Θεὸς περιφρουρήσει».

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντος Α' (457) εἰσάγεται καὶ νέον στοιχεῖον εἰς τὴν διαδικασίαν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀναγορεύσεως: ἡ στέψις τοῦ νεοεκλεγομένου ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου.

Ἡ πρᾶξις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι συστατικὸν στοιχεῖον τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀναγορεύσεως. Ἀποτελεῖ ἀπλὴν ἐπίδοσιν, ὑπὸ τοῦ πλέον σεβασμίου ἐκ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ λαοῦ, τοῦ ἐμβλήματος τῆς ἐξουσίας εἰς τὸν νεοεκλεγόμενον αὐτοκράτορα.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι, σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου, ἡ πρᾶξις αὕτη προσελάμβανε ὁλονὲν μεγαλυτέραν σημασίαν καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι θὰ κατέληγεν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ὡς συστατικοῦ παράγοντος τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀναγορεύσεως.

Ἡ ἐπέμβασις ξένων παραγόντων, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ὁποίων προεκληθῇ τελικῶς ἡ πτῶσις τοῦ κράτους, παρεκώλυσε τὴν ἐξέλιξιν ταύτην καὶ τοιουτοτρόπως ἡ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου στέψις τοῦ Αὐτοκράτορος, παρὰ τὴν συνεχῶς αὐξανομένην σημασίαν τῆς, δὲν κατάρθωσε νὰ ὑψωθῇ εἰς συστατικὸν στοιχεῖον τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀναγορεύσεως.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑψωσις τοῦ νεοεκλεγομένου αὐτοκράτορος ἐπὶ τῆς ἀσπίδος, συνήθεια κληροδοτηθεῖσα ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς στρατιωτικῆς παραδόσεως, παραμείνασα δὲ ἰσχυρὰ καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν διάρκειαν τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, δὲν εἶχε συστατικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ παρέμεινε πάντοτε ὡς συμβολικὴ πρᾶξις, ἐνθυμίζουσα τὴν στρατιωτικὴν προέλευσιν καὶ ἀποστολὴν τοῦ αὐτοκράτορος.

Μοναδικὸν συστατικὸν στοιχεῖον τῆς ἀναγορεύσεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος ἦσαν, ἐπαναλαμβανόμεναι καὶ πάλιν, αἱ ἐπευφημίαι τῶν τριῶν καθεστωτικῶν παραγόντων, συγκλήτου, δήμων καὶ στρατοῦ, εἴτε συνεργαζομένων, εἴτε δρώντων μεμονωμένως.

Ἐγένετο ἄνωτέρω λόγος περὶ τῆς διπλῆς οὕτως εἰπεῖν ἐκπορεύσεως τῆς ἐξουσίας τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος.

Ἡ διπλῇ αὐτῇ ἐκπόρευσις τῆς ἐξουσίας του καθορίζει καὶ τὰς ὑποχρεώσεις καὶ ἐν συνεχείᾳ τοὺς περιορισμοὺς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας.

Πρῶτον ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐξουσία του ὀφείλει νὰ εἶναι ὑπηρεσία πρὸς τὸν Θεόν: «Βασιλεύεις ὑπηρετῶν τὸν Θεόν, καὶ ὑπηρετεῖς Αὐτὸν βασιλεύων», λέγει ὁ Πάπας Λέων Α' πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μαρκιανόν.

Ὁ Αὐτοκράτωρ ὀφείλει νὰ μεριμνᾷ διαρκῶς, πῶς θ' ἀρέσῃ εἰς τὸν ἐπιτρέψαντα αὐτῷ τὴν ἐξουσίαν Θεόν: «σκηπτρον βασιλείας παρὰ Θεοῦ δεξάμενος, σκέπτου πῶς ἀρέσεις τῷ ταύτην σοι δεδοκότι» (Ἀγαπητός).

Τοῦτο ὅμως θὰ πραγματοποιιῇ κυριώτατα διὰ τῆς συμμορφώσεώς του πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ἠθικῆς, διότι μόνον τοιοιτοτρόπως θὰ ἀποδείξῃ τὸν σεβασμὸν του πρὸς τὸ Θεῖον καὶ μόνον ἔτσι θὰ τὸ τιμήσῃ.

Δεύτερον ἀπέναντι τοῦ λαοῦ του. Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ὀφείλει νὰ μὴ εἶναι ἡγεμὼν αὐθαιρεσίας, ἀλλὰ πρωτίστως λειτουργὸς τῆς πολιτείας τοῦ ὁποίου σκοπὸς πρέπει νὰ εἶναι ἡ διὰ τοὺς ὑπηκόους του ἀκάματος καὶ συνεχῆς φροντίς: «ἀπάντων τῶν ὑπηκόων προνοεῖν καὶ χεῖρα ὀρέγειν ἅπασι τοῖς ἀδικουμένοις», γράφει ὁ ἐπίσκοπος Δορυλαίου Εὐσέβιος.

Ὑψιστος στόχος τοῦ αὐτοκράτορος ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ἡσυχία, ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ σωτηρία τῶν ὑπηκόων του: «Finis enim justi imperii... utilitas oboedientium aestimatur et salus», λέγει ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος. Καὶ μόνον ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς πραγματώσεως τοῦ σκοποῦ τούτου θὰ δυνηθῇ ὁ αὐτοκράτωρ νὰ γίνῃ πράγματι «κοινὸν ἀγαθὸν ἀνθρώποις ἐκ Θεοῦ χάριτος», ὅπως λέγει ὁ Εὐσέβιος.

Ὁ αὐτοκράτωρ συγκεντρώνει εἰς χεῖρας του ἀπάσας τὰς ἐξουσίας τὴν νομοθετικὴν, τὴν ἐκτελεστικὴν καὶ τὴν δικαστικὴν. Εἶναι ἀνώτερος πάντων.

Ὑπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς νομοθέτου εἶναι κύριος τοῦ Δικαίου, ἵσταται ὑπεράνω τῶν νόμων, δὲν δεσμεύεται ὑπ' αὐτῶν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι αὐτὸς ἔχει δικαίωμα νὰ καταργήσῃ ἢ τροποποιήσῃ ὑφισταμένους νόμους ἢ νὰ εἰσαγάγῃ νέους, κυρίως ἐν πνεύματι ἐπιεικείας καὶ φιλανθρωπίας: «καὶ τῷ μὲν (δικαστῇ) προσήκει ἐπεσθαὶ τοῖς νόμοις, τῷ δὲ (βασιλεῖ) ἐπανορθοῦν καὶ τοὺς νόμους καὶ τὸ ἀπηνέες αὐτῶν καὶ ἀμείλικτον παραδεικνύειν», το-
νίζει ὁ Θεμίστιος.

Μόνον ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν εἶναι ὁ αὐτοκράτωρ «νόμος ἔμψυχος»: «οὐ παραρρήξας τοὺς νόμους, ἀλλὰ πράττωνας, ὅτι καὶ αὐτὸς νόμος ἔμψυχος εἶ καὶ ὑπεράνω τῶν γεγραμμένων» (Θεμίστιος).

Ἡ ἀντίληψις αὕτη περὶ τοῦ αὐτοκράτορος ὡς «ἐμψύχου νόμου», δὲν εἶναι γνησία βυζαντινὴ. Ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους, παρελήφθη ἀπὸ τὸ Βυζάντιον καὶ ἀργότερον μετεδόθη εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου, ὡς *lex animata*, ἐχρησίμευσεν ὡς δικαιολογητικὴ βάσις τῆς ἀπολυταρχικῆς βασιλείας.

Ἄλλ' ἀκόμη καὶ ὡς «νόμος ἔμψυχος» ὁ αὐτοκράτωρ ὑπόκειται εἰς τοὺς νόμους, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι καὶ αὐτὸς ὀφείλει νὰ ζῇ συμφῶνως πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ τεθειμένους νόμους: «*Digna vox maiestate regnantis, legibus alligatum se principem profiteri*», γράφεται εἰς τὸν κώδικα τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ. Τοῦτο δέ, διότι μόνον τοιοῦτοτρόπως θὰ δυνηθῇ ὁ αὐτοκράτωρ νὰ διδάξῃ καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ τὸν σεβασμὸν πρὸς τὸ δίκαιον καὶ τοὺς νόμους: «ἔνα τοὺς ἀνθρώπους διδάξῃς τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν... ὑπὸ τῶν σαυτοῦ βασιλευόμενος νόμων καὶ τῶν ὑπὸ σέ βασιλεύων ἐννόμως» (Ἀγαπητός). Αὐτὸ δ' ἀκριβῶς διακρίνει τὸν βασιλέα ἀπὸ τοῦ τυράννου: «ὅτι βασιλέως μὲν ἔστι τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος» (Συνέσιος). καὶ ἀκριβῶς τὸ κῦρος τοῦ δικαίου ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν τοῦ κύρους τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας: «*de auctoritate iuris nostra pendet auctoritas*», τονίζει ὁ Ἰουστινιανός.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ συνοψίσωμεν εἰς ὀλίγας γραμμάς τὸν ὅρισμὸν τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, θὰ ἐλέγομεν ὅτι οὗτος εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ, «ὁ πάντων ἀνθρώπων ὑπ' αὐτοῦ προτιμηθείς» (Ἀγαπητός), τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξουσία πηγάζει τόσον ἐκ τοῦ Θεοῦ ὅσον καὶ ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ ὁ ὁποῖος κυβερνᾷ ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως οἱ ὑπῆκοοί του, ἀπηλλαγμένοι πάσης κακῆς ἐπηρείας καὶ ἀνησυχίας, ζήσουν ἐν πνεύματι εὐνομίας καὶ πατρικῆς ἐπιστασίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως, ὡς «καίμην ἀγαθός», φέρῃ τὰς ψυχὰς τῶν ὑπηκόων του εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς Θεοῦ, προετοιμάζων τοιοῦτοτρόπως αὐτοὺς διὰ τὴν ἐπουράνιον βασιλείαν.

Ἡ παραμονὴ τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὸν θρόνον ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς προσηλώσεώς του εἰς τὸ καθῆκον του καὶ τῆς φροντίδος πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς ἀπο-

στολής του. Ἐν ἧ περιπτώσει ὁ αὐτοκράτωρ παραμελεῖ ἀπὸ συστήματος τὰς ὑποχρεώσεις του, παραβαίνει τὸν θεῖον νόμον καὶ προσβάλλει τὴν θεϊαν τάξιν. Ἀλλὰ τότε χάνει τὴν προστασίαν τοῦ Θεοῦ. Τότε εἶναι πλέον δυνάμει ἐκπτώτος: «καὶ ἂν νομίζεται ποτε τυραννικῇ βίᾳ κρατεῖν, ἀλλ' οὐ ποτ' ἂν ἀληθεῖ λόγῳ χρηματίσει βασιλεὺς οὗτος...», λέγει ὁ Εὐσέβιος καὶ ἐρωτᾷ δικαιολογημένως: «πῶς δ' ἄρχων καὶ τῶν ὄλων κύριος, ὁ μυρίους καθ' ἑαυτοῦ πικροὺς δεσπότης ἐφειλκυσμένος;».

Εἶναι λοιπὸν δυνάμει ἐκπτώτος ὁ τοιοῦτος αὐτοκράτωρ καὶ δὲν ἀπομένει παρὰ ἡ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἄσκησις τοῦ «δικαιώματος ἀντιστάσεως» πρὸς ἐνεργεῖαπραγμάτωσιν τῆς δυνάμει συντελεσθείσης ἤδη μεταβολῆς. Τὸ δικαίωμα δ' ἀντιστάσεως εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην δὲν ἀποτελεῖ στάσιν καὶ δολοφονίαν, ἀλλὰ νόμιμον δικαίωμα ἐπαναστάσεως (Mommson) -ἐλλείψει ἄλλης νομίμου συνταγματικῆς δυνατότητος - τοῦ λαοῦ κατὰ τοῦ «ἐπιβάτου» πλέον τοῦ θρόνου.

Τὰ λεχθέντα καθορίζουν καὶ τὸν τρόπον διαδοχῆς εἰς τὸν θρόνον. Ἐφ' ὅσον ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ εἶναι ὁ ἐκάστοτε «ἄριστος», ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ διὰ τῆς ἐπιδοκιμασίας τοῦ λαοῦ, τ.ἔ. τῶν νομίμων ἐκπροσώπων τούτου, συγκλήτου - δῆμων - στρατοῦ, εἰς αὐτοκράτορα ἀναδεικνυόμενος, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ κληρονομικὴ διαδοχὴ εἰς τὸ Βυζάντιον οὐδέποτε ἠδύνατο νὰ καθιερωθῇ εἰς κανόνα δικαίου.

Ἀπεναντίας: «παῖς ὁρθόδοξος πολίτης εἰς τὸ Βυζάντιον ἠδύνατο ν' ἀποβλέψῃ εἰς τὸν θρόνον» (Ζακυθνός). Ὅπως ἐκφραστικώτατα διατυπώνει τοῦτο ὁ Α. Rambaud «τόσα θαυμασία ἔργα τῆς Προνοίας ἢ καὶ τῆς Τύχης, τόσοι Δαυτῖδ ποὺ ἐξεφύτρωσαν ἀπὸ τὸ χῶμα καὶ ἐφθασαν μέχρι τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου, ἐδιδόν τὸ δικαίωμα εἰς κάθε χωρικόν, ἐργάτην, στρατιώτην ἢ ναυτικὸν ἐν Βυζαντίῳ, νὰ ὀνειρεύεται τὸ αὐτοκρατορικὸν διάδημα».

Δύο μόνον προϋποθέσεις ἔδει ἀπαραιτήτως νὰ πληροῖ ὁ ὑποψήφιος αὐτοκράτωρ: ὤφειλε νὰ εἶναι ὀρθόδοξος χριστιανὸς καὶ ἀρτιμελής. Αἱ τοιαῦται ὅμως περὶ διαδοχῆς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν ἐπαρουσίαζον πολλὰ τρωτά. Κατὰ μίαν πρόχειρον στατιστικὴν, 65 αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, πλέον τοῦ ἡμίσεος τῶν ἐν συνόλῳ βασιλευσάντων, ἀπώλεσαν βιαίως τὸν θρόνον των. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἐνωρὶς κατεβλήθη προσπάθεια ὅπως διὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς συμβασιλείας περιορισθοῦν τὰ μειονεκτήματα τῆς ἐλλείψεως σταθεροῦ συστήματος διαδοχῆς.

Συμφώνως πρὸς τὸν θεσμόν τῆς συμβασιλείας ὁ φορεὺς τῆς ἐξουσίας, ὁ αὐτοκράτωρ, προκαλεῖ τὴν ἀνακήρυξιν ἐνὸς ἄλλου προσώπου, συνήθως τοῦ υἱοῦ του, εἰς συναυτοκράτορα, εἰς τοῦτον δὲ περιέρχεται μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς ἢ ὅλη αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία.

Ὁ αὐτοκράτωρ δύναται νὰ ἀνακηρύξῃ συμβασιλεῖς καὶ περισσοτέρους τοῦ ἐνὸς υἱοῦς του. Ἐπίσης δύναται, ἐλλείψει υἱῶν, νὰ προκαλέσῃ τὴν ἀνακήρυξιν ἄλλου προσώπου εἰς συμβασιλέα.

Μέχρι τέλους σχεδὸν τοῦ 13 αἰῶνος ὑπῆρχε σαφὴς διάκρισις μεταξὺ τοῦ πραγματικοῦ κυρίου αὐτοκράτορος καὶ τοῦ ἄνευ οὐσιαστικῆς ἐξουσίας συμβασιλέως, καλουμένου ἀνεπισήμως καὶ «νέου» ἢ «μικροῦ βασιλέως», ἀκόμη καὶ εἰς τὸ τυπικὸν τῶν τίτλων καὶ προσφωνήσεων. Ἀπὸ τοῦ 1272 ὅμως ὁ αὐτοκράτωρ παραχωρεῖ εἰς ἕνα τῶν συμβασιλέων, τὸν διάδοχον τοῦ θρόνου, σαφῶς καθωρισμένας ἐξουσίας καὶ οὕτω τὸν καθιστᾷ ἐνεργὸν μέτοχον τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου.

Ἡ τοιαύτη διαρρύθμισις τῆς αὐτοκρατορικῆς διαδοχῆς συνέβαλεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν δυναστικοῦ αἰσθήματος εἰς τὸν βυζαντινὸν λαόν, τὸ ὅποϊον μαρτυρεῖται εἰς ὅλας τὰς περιόδους τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, καθίσταται ὅμως ἰδιαίτερος ἔντονον εἰς τὰς τελευταίας περιόδους τῆς ἱστορίας του.

3. Κ α θ ε σ τ ω τ ι κ ο ἰ πα ρ ά γ ο ν τ ε ς. Ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὅτι ἡ ἐκλογή καὶ ἀναγόρευσις τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο ἔργον, κατὰ θεωρίαν τοῦλάχιστον, τριῶν παραγόντων: τῆς συγκλήτου, τῶν δῆμων καὶ τοῦ στρατοῦ, ἐνεργούντων ὡς ἀντιπροσώπων τοῦ βυζαντινοῦ λαοῦ. Οἱ τρεῖς οὗτοι παράγοντες, οἱ ὅποιοι ὤφειλον, κατὰ τὴν πολιτικὴν θεωρίαν τῶν Βυζαντινῶν, νὰ συνεργασθοῦν διὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος, ἦσαν τελείως διαφορετικῆς προελεύσεως.

Ἡ σύγκλητος τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνεκροτήθη ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κυρίως ἐκ μελῶν τῆς συγκλήτου τῆς Ρώμης, ὅσα μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των ἠκολούθησαν τὸν αὐτοκράτορα εἰς τὴν νέαν πρωτεύουσαν. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω εἰς τὴν σύγκλητον περιελήφθησαν καὶ οἱ αὐτοκρατορικοὶ ὑπάλληλοι τῶν τριῶν ἀνωτέρων τάξεων, τῶν *illustres, spectabiles καὶ clarissimi*. Ἀρχικῶς ἡ σύγκλητος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρ' ὅλον ὅτι ἡ πόλις αὕτη ἦτο πρωτεύουσα τοῦ κράτους, ἐθεωρεῖτο ὑποδεστέρα κάπως τῆς συγκλήτου τῆς Ρώμης καὶ μόλις ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου (337-361), υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Μ. Κων/νου, ἐξισώθη τελείως μετ' ἐκείνης.

Οἱ συγκλητικοὶ ἦσαν κυρίως μεγαλογαλιοκτῆμονες. Ἀντεπροσώπουν ἐπομένως τὴν ἀριστοκρατίαν τῆς γῆς, ἡ ὁποία ἦτο ἰσχυροτάτη ἀπὸ ἀπόψεως περιουσίας καὶ ἄρα δυνατότητος ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τῆς ἐποχῆς. Εἰς τὸ γεγονὸς τοῦτο, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὸ γε-

γανός ότι συγκλητικοί ἦσαν καὶ οἱ ἀνώτατοι ὑπάλληλοι, ὀφείλεται ἡ σημασία καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ συγκλητικοῦ ἀξιώματος καὶ τῆς συγκλήτου.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν συγκλητικῶν ἀνήρχετο περὶ τὰ μέσα τοῦ 4 αἰῶνος εἰς 2.000 περίπου. Οἱ πλεῖστοι ὅμως τούτων παρέμενον εἰς τὰς κτήσεις των εἰς τὴν ἐπαρχίαν, εἰς τρόπον ὥστε τὴν σύγκλητον εἰς τὴν πραγματικότητά ἀντεπροσώπευον οἱ ὀλίγοι σχετικῶς illustres, εἰς τὴν τάξιν τῶν ὁποίων ἀνῆκον οἱ ἀνώτατοι ὑπάλληλοι τοῦ κράτους, οἱ διαμένοντες ἐν Κων/λει.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 6 αἰῶνος ἡ διαρκῶς συχνότερα ἀπονομὴ τίτλων συνεπέφερεν ὑποτίμησιν τῆς σπουδαιότητος τῶν τίτλων τῶν συγκλητικῶν καὶ τὴν ἀνάγκην δημιουργίας ἐνὸς νέου τίτλου, ἀνωτέρου τῶν τριῶν προηγουμένως ἀναφερθέντων, τοῦ τίτλου τῶν gloriosi.

Παρ' ὅλον ὅτι οἱ συγκλητικοί ἠδύναντο νὰ διαδραματίσουν, λόγῳ θέσεως καὶ πλούτου, σημαντικὸν ρόλον εἰς τὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς των, ἡ πολιτικὴ σημασία καὶ ὁ πολιτικὸς ρόλος τῆς συγκλήτου ἦτο σχετικῶς μικρός.

Αἱ ἀρμοδιότητές της ἦσαν καθαρῶς συμβουλευτικαί. Σκια τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς συγκλήτου, διετῆρει οὐχ ἤττον ὠρισμένας «συνταγματικὰς» καὶ νομοθετικὰς ἀρμοδιότητας, αἱ ὁποῖαι ὅμως μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου περιωρίζοντο, μέχρις ὅτου τῆς ἀφηρέθησαν ἐντελῶς.

Αἱ ἀρμοδιότητες αὗται συνίσταντο εἰς τὴν ὑποβολὴν ψηφισμάτων, τὰ ὁποῖα ἐφ' ὅσον ἐγίνοντο δεκτὰ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἀπέκτων ἰσχύιν νόμου. Ἐπίσης ὠρισμένοι νόμοι πρὸ τῆς δημοσιεύσεώς των ἐστέλλοντο εἰς τὴν σύγκλητον πρὸς ἔγκρισιν. Ἡ σύγκλητος τέλος ἠδύνετο, κατόπιν ρητῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπιταγῆς, νὰ ἐνεργήσῃ ὡς ἀνώτατον δικαστήριον προκειμένου περὶ μεγάλων ἐγκλημάτων, ἐσχάτης προδοσίας κλπ.

Παρ' ὅλα αὐτὰ αἱ πραγματικαὶ ἀρμοδιότητες τῆς συγκλήτου δὲν ἦσαν καθωρισμένοι ἐπακριβῶς. Ἐξηρτᾶτο ἐπομένως ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ αὐτοκράτορος ἡ δυνατότης τῆς συγκλήτου, ὅπως παίξῃ μικρότερον ἢ μεγαλύτερον ρόλον εἰς τὰ δημόσια πράγματα.

Ἐπῆρξαν στιγμαὶ κατὰ τὰς ὁποίας ἡ σύγκλητος ὑπηγόρευσε τὰς θελήσεις της εἰς αὐτοκράτορας καὶ ἄλλαι, κατὰ τὰς ὁποίας ἐδημιουργήθησαν ὑπ' αὐτῆς αὐτοκράτορες. Πάντως ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7' αἰῶνος ἡ ἐπιρροή της λιγοστεύει, μέχρις ὅτου ὑπὸ τοῦ Λέοντος ΣΤ' τῆς ἀφηρέθη κάθε ἐξουσία. Ἡ σύγκλητος ὅμως ὡς σῶμα ἀποτελούμενον ἐκ τῶν πλέον διακεκριμένων πολιτῶν διετηρήθη μέχρι τέλους τῆς αὐτοκρατορίας. Πολλάκις δέ, ὡς π.χ. κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 11 αἰῶνος, ἐπὶ τῶν ἐπιγόνων τῆς Μακεδόνων δυναστείας, ἦλθεν εἰς τὸ πολιτικὸν προσκῆνιον καὶ ἐπανειλημμένως οἱ αὐτοκράτορες τὴν ἐχρησιμοποίησαν εἰς δευτερευούσης σημασίας πολιτικὰς ἀποστολάς. Πραγματικὴν ὅμως πολιτικὴν σημασίαν ἡ σύγκλητος δὲν εἶχε πλέον.

Ὁ δεύτερος καθεστωτικὸς παράγων, οἱ Δῆμοι, ἦσαν ὀργανωμένα ἡμικρατικὰ σώματα τοῦ λαοῦ ἔχοντα τὴν ἀρχὴν των εἰς τὰς ἀγωνιζομένας ομάδας τοῦ ἱπποδρόμου.

Αἱ ἀρματοδρομίαι ἦσαν ἀνέκαθεν ἐν τῶν προσφιλεστέρων θεαμάτων τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς ταύτας ἐκκληροδοτήθη καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν. Μαζὶ μὲ αὐτὰς ὅμως ἐκκληροδοτήθησαν καὶ αἱ φρατρίαι, αἱ ὁποῖαι ἡσχολοῦντο μὲ τὴν διοργάνωσιν τῶν ἀρματοδρομιῶν, διακρινόμεναι, ἀναλόγως τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ των χρώματος, εἰς Ἐρυθροῦς, Πρασίνους, Βενέτους καὶ Λευκοῦς.

Ἡ ἀρχὴ τῶν φρατριῶν τούτων χάνεται εἰς τὰ βάθη τῶν χρόνων. Κατὰ τὸν 4 αἰῶνα εἶχον περιορισθῆ αὐταὶ εἰς δύο, τοὺς Πρασίνους καὶ τοὺς Βενέτους, ἀπὸ δὲ τοῦ 5 αἰῶνος ἀποκοτῶν ἡμιστρατιωτικὴν ὀργάνωσιν καὶ ἀσχολοῦνται οὐχὶ μόνον μὲ τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἀρματοδρομιῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐκτέλεσιν δημοσίων ἔργων. Ἐπὶ πλέον ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ἀστικὴ πολιτοφυλακὴ εἰς τὴν ἄμυναν τῆς Κων/λεως εἰς περιπτώσεις ἀνάγκης.

Αἱ οὕτω ὀργανωθεῖσαι φρατρίαι ὠνομάζοντο δῆμοι, ὡς ἀποτελούμεναι ἐκ δημοτῶν καὶ ἀντιπροσωπεύουσαι ἐπομένως τὸν λαὸν τῆς πόλεως. Ἡ ἡμιστρατιωτικὴ των ὀργάνωσις καὶ ἡ κρατικὴ συμμετοχὴ εἰς τὴν διοίκησιν των ἀποκοτῶν μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ὁλονέν ἐντονώτερον χαρακτηρᾶ, ὁλοκληροῦνται δὲ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9 αἰ.

Οἱ δῆμοι διηροῦντο εἰς δύο τμήματα: τὸ περατικὸν καὶ τὸ πολιτικόν. Τὸ περατικὸν τμήμα ἦτο ἐγκατεστημένον ἐπὶ τῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς, ἀπέναντι τῆς Κων/λεως, εἶχε δὲ καθαρῶς στρατιωτικὰς ἀρμοδιότητας. Ἐπὶ κεφαλῇς τῶν περατικῶν Βενέτων ἦτο ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν, ἐπὶ κεφαλῇς δὲ τῶν περατικῶν Πρασίνων ὁ δομέστικος τῶν ἐξκουβητόρων. Οἱ δύο οὗτοι δομέστικοι ἐκαλοῦντο διὰ κοινοῦ ὀνόματος δημοκράται, ὡς ἀρχηγοὶ τῶν δήμων.

Τὸ πολιτικὸν τμήμα τῶν δήμων ἔμενεν ἐντὸς τῆς Κων/λεως, ἦτο δὲ ἀρμόδιον διὰ τὰ ἀστικὰ καθήκοντα τῶν δήμων, τ.ἔ. τὴν προπαρασκευὴν τῶν ἀρματοδρομιῶν, ἐκτέλεσιν δημοσίων ἐργασιῶν κλπ. Ἐπὶ κεφαλῇς τῶν πολιτικῶν Βενέτων καὶ Πρασίνων ἦσαν δύο δῆμαρχοι. Καὶ τὰ δύο τμήματα τῶν δήμων, τὸ περατικὸν καὶ τὸ πολιτικόν, ὑπήγοντο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως (praefectus urbi). Ἡ ὀργάνωσις των καθίστα τοὺς δήμους ἀρκετὰ ἰσχυροῦς. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ αὐτοκράτορες προσεπάθουν νὰ προσεταιρισθοῦν τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην φρατρίαν, διὰ νὰ δύνανται ν' ἀντισταθμίσουν δι' αὐτῆς, ἐνδεχομένην πίεσιν ἢ ἐχθρότητα τῆς ἐτέρας. Ἡ ἰσχὺς τῶν δήμων τοὺς ἔδιδε καὶ μεγάλην πολιτικὴν σημασίαν. Εἰς τὸν Ἰππόδρομον ἐπευφημεῖτο ὁ νέος αὐτοκράτωρ

καὶ ἐπεδοκιμάζετο ἡ ἐκλογή του. Εἰς τὸν Ἰππόδρομον ὅμως πάλιν ἐκαυτηριάζοντο δημοσίᾳ αἱ ἀτυχεῖς πράξεις του καὶ ἠκούοντο ἀποδοκιμασίαι καὶ σκωπτικὰ ἄσματα ἐναντίον του. Ἱστορικοὶ παρέμειναν οἱ χλευασμοὶ κατὰ τοῦ Μαυρικίου καὶ κατὰ τοῦ Φωκᾶ, κατὰ πρόσωπον τοῦ ὁποίου ἐλέχθη: «πάλιν εἰς τὸν καῦκον ἔπιες, πάλιν τὸν νοῦν ἀπώλεσας». Εἰς τὸν Ἰππόδρομον τέλος ἐζητεῖτο ἡ τιμωρία καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν μισητῶν εἰς τὸν λαὸν ἀρχόντων. Τοιουτοτρόπως ὀρθότατα ἐλέχθη, ὅτι ὁ βυζαντινὸς Ἰππόδρομος κατέστη τὸ ἄσυλον τῶν τελευταίων ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ (Uspenskij).

Συντριπτικὸν κτύπημα ἐδέχθησαν οἱ δῆμοι κατὰ τὴν στάσιν τοῦ Νίκα. Ἡ σφαγὴ τῶν στασιαστῶν ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν τοῦ Μούνδου καὶ τοῦ Βελισσαρίου ἐσήμεινε συγχρόνως καὶ θανάσιμον κτύπημα κατὰ τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν εἰς τὸ Βυζάντιον. Οἱ δῆμοι ἐξηκολούθησαν βεβαίως νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ δροῦν καὶ εἰς τοὺς κατόπιν χρόνους. Ἐνίστε μάλιστα, ὅπως πχ. ἐπὶ Μαυρικίου καὶ Φωκᾶ, παίζουν καὶ πάλιν σημαίνοντα ρόλον εἰς τὴν ἀνατροπὴν τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐν τούτοις τὸ κτύπημα ποὺ τοὺς κατέφερεν ὁ Ἰουστινιανὸς ἦτο βαρύντατον. Δὲν ἠδυνήθησαν ποτὲ νὰ συνέλθουν ἐξ αὐτοῦ τελείως καὶ ἔφθινον ὅλον ἐν περισσότερον, μέχρις ὅτου μετεβλήθησαν εἰς διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῶν ἐπισήμων τελετῶν. Ἀργότερον μάλιστα οἱ δῆμαρχοι, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου, ἐγένοντο αὐτοκρατορικοὶ ὑπάλληλοι, τοποθετημένοι εἰς τὴν κατωτέραν βαθμίδα τῆς ὑπαλληλικῆς κλίμακος. Μὲ τὴν παρακμὴν ὅμως τῶν δῆμων ὁ λαὸς τῆς Κων/λεως ἀπώλεσεν ἓνα νόμιμον τρόπον ἐκφράσεως τῶν παραπόνων καὶ ἐπιθυμιῶν του. Εἰς τὸ ἐξῆς μόνον μὲ ἐπανάστασιν καὶ ἀνταρσίαν ἠδύνατο νὰ ἐξωτερικεύσῃ τὴν δυσἀρέσκειαν καὶ ἀποδοκιμασίαν του (Runciman).

Ὁ τρίτος καθεστωτικὸς παράγων ἦτο ὁ στρατός. Ὁ στρατὸς ἦν τὸ δικαίωμα τοῦτο ἐκ τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς παραδόσεως, καθ' ἣν τὸ στράτευμα δὲν ἦτο τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ ἐστρατευμένος λαός.

Συνήθως τὸν στρατὸν εἰς τὰ καθεστωτικά του καθήκοντα ἀντεπροσώπευεν ἡ ἀνακτορική φρουρά, τῆς ὁποίας οἱ ἀρχηγοί, ἐγγύτερον πρὸς τὰ πράγματα ὄντες, εἶχον τὴν δύναμιν, εἴτε ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς συγχλήτου καὶ τῶν δῆμων, εἴτε καὶ μόνοι, νὰ ἐπιβάλλουν τὸν ἐκλεκτὸν των καὶ νὰ δημιουργοῦν οὕτω τετελεσμένα γεγονότα.

Δὲν εἶναι ὅμως σπάνια καὶ αἱ περιπτώσεις καθ' ἃς ὁ στρατὸς τῶν ἐπαρχιῶν ἢ ὁ ἐν ἐκστρατείᾳ στρατὸς ἀνέδειξαν καὶ ἐπέβαλον ὡς αὐτοκράτορα τὸν ἰδικὸν των ὑποψήφιον, ἢ ἠνάγκασαν τὸν ἀνακηρυχθέντα αὐτοκράτορα νὰ δεχθῇ τοὺς ὅρους των.

4. Κράτος καὶ Ἐκκλησία. Εἴπομεν ἐν ἀρχῇ, ὅτι ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία εἶναι τὸ ἐκχριστιανισθὲν imperium romanum. Τοῦτο σημαίνει ὅτι δύο μεγέθη τὴν ἀπετέλουν, τὸ imperium ἀφ' ἑνὸς, ὁ Χριστιανισμὸς ἀφ' ἑτέρου. Ὁ Χριστιανισμὸς ὅμως δὲν ἴσταται πλέον ἐχθρικὸς ἐναντι τοῦ imperium. Ἀπεναντίας ἡ Ἐκκλησία, ὁ ὠργανωμένος τ.ἔ. χριστιανισμὸς, καὶ τὸ Κράτος συμπληροῦνται ἀμοιβαίως καὶ ὀφείλουν νὰ ἀλληλοβοηθῶνται.

Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, «ὕπαρχος τοῦ Λόγου» ἐπὶ τῆς γῆς, εἶναι ὁ φυσικὸς προστάτης τῆς Ἐκκλησίας, τὸν ὁποῖον πάλιν αὐτὴ βοηθεῖ εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν τῆς ἀποστολῆς του μὲ τὰ πνευματικὰ της ὅπλα. «Μέγιστα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ δῶρα Θεοῦ παρὰ τῆς ἄνωθεν δεδομένα φιλάνθρωπίας ἱερωσύνης τε καὶ βασιλείας· ἡ μὲν τοῖς θείοις ὑπηρετούμενη ἡ δὲ τῶν ἀνθρωπίνων ἐξάρχουσα τε καὶ ἐπιμελουμένη· καὶ ἐκ μιᾶς τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἐκατέρω προῖοῦσα καὶ τὸν ἀνθρώπινον κατακοσμοῦσα βίον», λέγει εἰς Νεαράν του ὁ Ἰουστινιανὸς Α'.

Ἐν τούτοις παρὰ τὴν θεωρητικὴν ταύτην ἀρμονίαν, αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονός τῆς συνυπάρξεως καὶ ἀλληλεξαρτήσεως τῶν δύο ὀργανισμῶν, τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὑπέθαλπε τὰ σπέρματα διαφωνίας καὶ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ των.

Διὰ τὸν αὐτοκράτορα ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ κληρικοὶ ἀνήκουν εἰς τὸ Κράτος καὶ τοῦ ὀφείλουν πλήρη ὑπακοήν. Ὁ αὐτοκράτωρ ποὺ εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἡθικοῦ νόμου καὶ τάξεως, ἀντλεῖ ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου τὸ δικαίωμα τῆς ἐπεμβάσεως εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τῆς Ἐκκλησίας γενικῶς. Προστάτης ὢν τῆς Ἐκκλησίας ἀπῆτει ἀπ' αὐτὴν τὴν ὑπακοήν, τὴν ὁποίαν ὀφείλει ὁ προστατευόμενος πρὸς τὸν προστατεύοντα.

Διὰ τὴν Ἐκκλησίαν πάλιν ὁ αὐτοκράτωρ, παρ' ὅλον τὸ πλάσμα τῆς ἱερότητος, ἡ ὁποία περιέβαλλε τὸ πρόσωπόν του, καὶ τὰ ἰδιαίτερα προνόμια τὰ ὁποῖα τοῦ ἀνεγνωρίζοντο, ἦτο εἰς τῶν πιστῶν, ὁ ὁποῖος ὤφειλε νὰ ὑπακούῃ καὶ νὰ συμμορφοῦται πρὸς τοὺς ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ πεδίου κανόνας καὶ ἐπιταγὰς τῆς καὶ ὁ ὁποῖος μόνον δι' αὐτῆς ἠδύνατο νὰ ἐλπίζῃ εἰς λύτρωσιν καὶ ψυχικὴν σωτηρίαν. Κάθε ἀπόκλισις τοῦ αὐτοκράτορος ἀπὸ τοῦ θείου νόμου καὶ κάθε ἀντίθεσις του πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνας ὤφειλε νὰ ἐλεγχθῇ αὐστηρῶς καὶ νὰ παταχθῇ.

Ὁ αὐτοκράτωρ διέθετε ἐναντι τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἰσχὺν τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Ἡ Ἐκκλησία ἐναντι τοῦ αὐτοκράτορος διέθετε φοβερά ὅπλα: τὴν μυστηριακὴν ζωὴν, τὴν ὁποίαν μόνον αὐτὴ ἠδύνατο νὰ προσφέρει, τὴν λύ-

τρωσιν, πού μόνον δι' αὐτῆς ἡδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ, τὴν ἐπικλησιν τῶν θείων δυνάμεων, πού μόνον μέσφ αὐτῆς ἡδύνατο νὰ πραγματοποιηθῇ.

Θεωρητικῶς ὀφείλον αἱ δύο αὐταὶ δυνάμεις, αἱ ἐπὶ δύο διαφορετικῶν ἐπιπέδων κινούμεναι, αἱ ὅποῖαι εἶχον τὸν αὐτὸν σκοπόν, τὴν ὁδήγησιν πρὸς τὴν θεογνωσίαν καὶ τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν τῶν ὑπηκόων, νὰ συνεργάζωνται ἁρμονικῶς καὶ τίποτε νὰ μὴ σκιάζῃ τὰς μεταξὺ τῶν σχέσεις. Ἐὰν τὰ πράγματα δὲν ἐξειλίχθησαν κατ' αὐτὴν πάντοτε τὴν ἔννοιαν, τοῦτο ὀφείλεται εἰς πολλοὺς καὶ διαφόρους λόγους.

Ἐν πρώτοις εἰς αὐτάς ταύτας τὰς περιστάσεις. Δὲν πρέπει νὰ παραβλέπωμεν τὸ γεγονός, ὅτι οἱ πρῶτοι βυζαντινοὶ αἰῶνες ἀποτελοῦν περίοδον διαμορφώσεως τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος, περίοδον τ.ἔ. ἀγώνων κατὰ τῶν παντὸς εἶδους αἱρετικῶν διδασκαλιῶν, πρὸς ὀρθοτόμησιν τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ κατὰ φυσικὴν συνέπειαν περίοδον ἀντιθέσεων καὶ διαμαχῶν καὶ ταραχῶν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ πολλὰς φορὰς ἠναγκάσθη ἡ Ἐκκλησία, ὅταν δὲν ἡδύνατο νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν γνώμην της εἰς τοὺς κακοδόξους, νὰ προσφύγῃ εἰς τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειάν της.

Συγχρόνως ὅμως οἱ αἰῶνες οὗτοι ἀποτελοῦν καὶ περίοδον σκληρῶν ἀγώνων τοῦ Κράτους κατὰ τῶν ἐπερχομένων βαρβάρων. Ἀλλὰ διὰ τὴν καλὴν διεξαγωγὴν τῶν ἀγώνων τούτων ἦτο ἀναγκαία ἡ ἐνότης τοῦ Κράτους καὶ ἡ ἐμπεδωμένη τάξις καὶ ἡσυχία εἰς τὸ ἐσωτερικόν του.

Αἱ ἀντιθέσεις ὅμως εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ἐτάρασσον τοὺς πληθυσμοὺς τῆς αὐτοκρατορίας, διέσπων τὴν ἐνότητά των καὶ ἀπετέλουν ἐμπόδια διὰ τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Τὸ γεγονός τοῦτο ἠνάγκασε τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας νὰ ἐνδιαφερθοῦν ζωηρὰ διὰ τὸν σάλον τὸν προκαλούμενον ἀπὸ τὰς αἵρέσεις καὶ νὰ θελήσουν νὰ συντελέσουν εἰς τὴν κόπασίν του, λαμβάνοντες τὸ μέρος τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης παρατάξεως ἢ ἀπαγορεύοντες κάθε συζήτησιν γύρω ἀπὸ τὰ ἐπίμαχα δογματικὰ ζητήματα τοῦ καιροῦ των.

Ὑπῆρχον λοιπὸν δύο δυνάμεις αἱ ὅποῖαι προुकάλουν τὴν ἐπέμβασιν τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Ἀπὸ τὸ ἐν μέρος αἱ προσκλήσεις πρὸς ἐπέμβασιν τοῦ αὐτοκράτορος, αἱ προερχόμεναι ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κύκλων τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν ὀρθοτόμησιν τοῦ Λόγου τῆς ἀληθείας καὶ τὴν ἐπικράτησιν τῆς ὀρθῆς πίστεως· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ ὑψίστη ἀνάγκη διατηρήσεως πάσῃ θυσίᾳ τῆς ἐνότητος τοῦ Κράτους.

Αἱ δύο αὐταὶ δυνάμεις καὶ τάσεις ἐπεμβάσεως τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ἐνισχύοντο καὶ ὑπὸ τῶν περὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας προηγουμένως ἀνεφέραμεν. Συμφώνως πρὸς αὐτάς ὁ αὐτοκράτωρ ἐθεωρεῖτο Ὑπαρχος τοῦ Μεγάλου Βασιλέως, ἀντιπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς γῆς μέχρι τῆς ἐλεύσεως τοῦ Θεοῦ Κριτοῦ. Εἶναι ἀ-

ληθές, ὅτι τὰς ἀντιλήψεις ταύτας δὲν προέφερον, τὸ πρῶτον, ὀρθόδοξα χεῖλη. Τὰς ἐνεκολπώθησαν ὅμως ὅλοι οἱ χριστιανοὶ καὶ τὰς ἐδέχθησαν, φυσικὰ μὲ πολλὴν αὐταρέσκειαν καὶ εὐχαρίστησιν, οἱ αὐτοκράτορες.

Ὑπὸ τὴν ιδιότητά των λοιπὸν τοῦ Ὑπάρχου τοῦ Θεοῦ εἶναι προφανές ὅτι οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες εἶχον τὸ ἡθικὸν δικαίωμα ἐπεμβάσεως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Τοῦτο δὲ ἐπραττον προθύμως οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες διότι, τέκνα καὶ αὐτοὶ τῆς ἐποχῆς των, ἡρέσκοντο εἰς τὰς θεολογικὰς συζητήσεις καὶ τὰς δογματικὰς ἐπιχειρηματολογίας καὶ πολὺ εὐχαρίστως ἐλάμβανον μέρος εἰς αὐτάς. Ἐνώνοντες λοιπὸν μετὰ τῶν δύο αἰτημάτων, τοῦ πολιτικοῦ διὰ τὴν ἐνόλητα τοῦ κράτους καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ὀρθοῦ δόγματος, τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς περὶ τῆς ὑψηλῆς φύσεως τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος, τὰς προσωπικὰς των θεολογικὰς κλίσεις καὶ τὸν προσωπικὸν των ἐγωϊσμόν, ἀφθόνως θρεμμένον ἀπὸ τὸ αἶσθημα τῆς ἀπεριορίστου δυνάμεως ποὺ κατεῖχον καὶ ἀπὸ τὸ λειβανωτὸν τῆς κολακείας ποὺ πλουσίως τοὺς προσέφερε τὸ αὐλικὸν των περιβάλλον, κατέληξαν ὅχι μόνον νὰ ἔχουν γνώμην διὰ τὰ διάφορα δογματικὰ καὶ λοιπὰ ζητήματα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ προσέτι νὰ προσπαθοῦν μὲ κάθε τρόπον νὰ ἐπιβάλλουν τὴν γνώμην τους.

Τὸ δικαίωμα αὐτὸ τὸ ἐχρησιμοποίησαν ἀκόμη διὰ νὰ ἐπεμβαίνουν εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ὑποθέσεις τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτοὶ συνεκάλουν τὰς τοπικὰς ἢ καὶ Οἰκουμενικὰς ἀκόμη συνόδους. Αὐτοὶ ἢ οἱ ἐντεταλμένοι των ἀντιπρόσωποι εἶχον τὴν πρωτοκαθεδρίαν εἰς αὐτάς καί, τέλος, μόνον διὰ τῆς ὑπογραφῆς των καθίσταντο ἔγκυροι καὶ ἡδύναντο νὰ τεθοῦν εἰς ἐφαρμογὴν αἱ ἀποφάσεις τῶν συνόδων.

Οἱ αὐτοκράτορες ἐπενέβαινον ἐπίσης εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς ἐκτάσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν, εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ προαγωγὴν ἐπισκόπων, μητροπολιτῶν καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ πατριάρχου.

Αὐτοὶ τέλος ἀπεφάσιζον πολλάκις περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀποφάσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἐξέδιδον διατάγματα δογματικοῦ περιεχομένου, εἰσηγοῦντο καὶ ἐνεκαινιάζον μεταρρυθμίσεις καὶ γενικῶς ἐπεδίωκον τὴν ἐπιβολὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς των θελήσεως ἐπὶ πάντων τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων των.

Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ πειθαρχικοῦ ἐπιπέδου ὁ αὐτοκράτωρ ἐννοοῦσε νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν θέλησίν του. Εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τιμωρῇ, νὰ καθαιρῇ καὶ ἀλλάξῃ πατριάρχας καὶ ἀρχιερεῖς, χωρὶς τοῦτο νὰ φανῇ ὅτι ἔθιγε τὸ κύρος καὶ προσέβαλλε τὴν αὐτονομίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ ζυγὸς ὅμως τὸν ὅποιον ἡ κοσμικὴ ἐξουσία ἐπέβαλλεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐγένετο σὺν τῷ χρόνῳ ἀνυπόφορος καὶ ἀπὸ τοῦ 8 αἰῶνος, ἐξ ἀφορμῆς κυρίως τῆς εἰκονομαχικῆς κρίσεως, πολλὰ φωναὶ ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν κύκλων ἡγέρθησαν διὰ νὰ διακηρύξουν τὴν αὐτονομίαν τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι

τοῦ αὐτοκράτορος. «Ἐπὶ δὲ τῇ ὑποθέσει, τί καὶ φῶ-
μεν;», γράφει εἰς ἐπιστολὴν τοῦ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, «. οὐδὲ
γὰρ περὶ βιωτικῶν καὶ σαρκικῶν ὁ λόγος· ὧν βασι-
λεὺς τὸ κράτος ἔχει τοῦ κρίνειν, καὶ τὸ βιωτικὸν
κριτήριον· ἀλλὰ περὶ θείων καὶ οὐρανίων δογμα-
των, ὃ ἄλλοις οὐκ ἐπιτέτραπται ἢ ἐκείνοις, οἷς
φησιν αὐτὸς ὁ Θεῖος Λόγος· ὅσα ἂν δήσητε ἐπὶ τῆς
γῆς, ἔσται δεδεμένα ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ὅσα ἂν λύση-
τε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται λελυμένα ἐν τῷ οὐρανῷ. Τίνες
δὲ οὗτοι οἱ ἐντεταλμένοι; Ἀπόστολοι καὶ οἱ τούτων
διάδοχοι. Τίνες δ' οὖν οἱ διάδοχοι; Ὁ τῆς Ρωμαίων
νυνὶ πρωτόθρονος, ὁ τῆς Κωνσταντινουπόλεως δευ-
τερεύων, Ἀλεξανδρείας τε καὶ Ἀντιοχείας καὶ ὁ
Ἱεροσολύμων. Τοῦτο τὸ πεντακόρυφον κράτος τῆς
ἐκκλησίας. Παρὰ τούτοις τὸ τῶν θείων δογμάτων
κριτήριον. Βασιλέων δὲ καὶ ἡγεμόνων, τὸ συνεπι-
κουρεῖν, καὶ συνεπισφραγίζειν τὰ δεδομένα· καὶ
διαλλάττειν τὰ σαρκικῶς διαφορούμενα. Οὐκ ἄλλο
τι ἐν τοῖς θείοις δόγμασιν, οὔτε δέδοται πρὸς Θεοῦ,
οὔτε γενησόμενον στήσεται. Ἀμήχανον οὖν
ἐστίν. βιωτικῷ κριτηρίῳ παραβάλλεσθαι τὸ
θεῖον κριτήριον. . . . ».

Αἱ φωναὶ αὗται, συνεχῶς πολλαπλασιαζόμεναι, εὔρον τέλος τὴν συστημα-
τικὴν των ἔκφρασιν καὶ διατύπωσιν εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ πατριάρχου
Φωτίου νὰ καθορίσῃ εἰς τὴν Ἐπαναγωγὴν, ἐν τῶν νομοθετικῶν ἔργων τῆς
Μακεδονικῆς δυναστείας, τὰς ἀρμοδιότητας καὶ σχέσεις αὐτοκράτορος καὶ
πατριάρχου :

«Σκοπὸς τῷ βασιλεῖ», λέγεται ἐκεῖ, «τῶν τε ὄντων καὶ
ὑπαρχόντων δυνάμεων δι' ἀγαθότητος ἢ φυλακῆς
καὶ ἀσφάλειας, καὶ τῶν ἀπολωλότων δι' ἀγρύπνου
ἐπιμελείας ἢ ἀνάληψις, καὶ τῶν ἀπόντων διὰ σο-
φίας καὶ δικαίων τροπαίων καὶ ἐπιτηδεύσεων ἢ
ἀνάκτῃσις.

Τέλος τῷ βασιλεῖ τὸ εὐεργετεῖν, διὸ καὶ εὐερ-
γέτης λέγεται, καὶ ἡνίκα τῆς εὐεργεσίας ἐξατονή-
σῃ, δοκεῖ κιβδηλεύειν κατὰ τοὺς παλαιοὺς τὸν βα-
σιλικὸν χαρακτῆρα.

Ὑπόκειται ἐκδικεῖν καὶ διατηρεῖν ὁ βασιλεὺς
πρῶτον μὲν πάντα τὰ ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ γεγραμμέ-
να, ἔπειτα δὲ καὶ τὰ παρὰ τῶν ἐπτὰ ἀγίων συνόδων

δογματισθέντα, ἔτι δὲ καὶ τοὺς ἐγκεκριμένους ρωμαϊκοὺς νόμους.

Ἐπισημότατος ἐν ὀρθοδοξίᾳ καὶ εὐσεβείᾳ ὀφείλει εἶναι ὁ βασιλεὺς, καὶ ἐν ζήλῳ θεῷ διαβόητος, ἐν τε τοῖς ὑπὲρ τῆς Τριάδος δογματισθεῖσιν, ἐν τε τοῖς ὑπὲρ τῆς οἰκονομίας λαμπρότατα καὶ ἀσφαλέστατα διὰ τὴν κατὰ σάρκα οἰκονομίαν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὀρισθεῖσιν».

Ἡ διαφορὰ πρὸς τὰς παλαιὰς ἀντιλήψεις εἶναι σαφεστάτη. Ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἀποκαλεῖται πλέον ἀντιπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ ἢ ὑπαρχος τοῦ Θεοῦ. Ἡ μόνη του σχέσις πρὸς ἐκκλησιαστικά θέματα εἶναι ἡ ὑποχρέωσις του νὰ φυλάττῃ τὰ ὑπὸ τῶν συνόδων ἀποφασισθέντα καὶ θεσπισθέντα.

Ἰδοὺ τώρα ἀντιθέτως, τί λέγεται ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ διὰ τὸν πατριάρχην: «Πατριάρχης ἐστὶν εἰκὼν ζωσα Χριστοῦ καὶ ἔμψυχος, δι' ἔργων καὶ λόγων χαρακτηρίζουσα τὴν ἀλήθειαν.

Σκοπὸς τῷ πατριάρχῃ, οὗς ἐκ Θεοῦ παρέλαβεν, εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι βίου διαφυλάξαι.

Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα μέρη βασιλεὺς ἐστὶ καὶ πατριάρχης.

Τῶν ψυχικῶν ἀπάντων ἡ πρόνοια... τῷ πατριάρχῃ ἀνάκειται».

Ἡ διαφορὰ εἶναι καὶ ἐδῶ κατὰδηλος. Ὅχι μόνον τονίζεται σαφέστατα ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἔχει ὑποκατασταθῇ εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς του ἀρμοδιότητας ὑπὸ τοῦ πατριάρχου, ἀλλὰ ἀκόμη δεικνύεται ἐξ ἴσου καθαρά, ὅτι οἱ δύο οὗτοι παράγοντες θεωροῦνται ἐξωμοιωμένοι καὶ ἰσότιμοι.

Τὸ πρᾶγμα θ' ἀπετέλει τελείαν ἀνατροπὴν τῶν μέχρι τότε παραδεδεγμένων εἰς τὸ Βυζάντιον. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ Ἐπαναγωγὴ δὲν ἐπεκυρώθη ποτὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, ἐνῶ συγχρόνως ὁ Φώτιος τὸ 886, ὀλίγα μόλις ἔτη μετὰ τὴν σύνταξιν τῆς Ἐπαναγωγῆς, καθηρέθη τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου.

Τοιοτοτρόπως τὸ ὄνειρον περὶ αὐτονόμου καὶ ἀνεξαρτήτου ἀπέναντι τοῦ Κράτους Ἐκκλησίας κατέρρευσε καὶ μόνον ἡ κατὰ τὰς τελευταίας πρὸ τῆς ἀλώσεως δεκαετίας γενικὴ ἐξασθένησις καὶ παρακμὴ τοῦ Κράτους ἐπέτρεψεν εἰς ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτας νὰ χρησιμοποιοῦν λόγους, ὡς οἱ τοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου: «... οὐ γινώσκεις, ὅτι ὁ πατριάρχης τὸν τόπον ἔχει τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἐπ' αὐτοῦ κάθεται τοῦ θρόνου τοῦ δεσποτικοῦ; ... καὶ συμβουλεύω... ὡς αὐτὸν τὸν Χριστόν, οὕτως τιμᾷς τὸν πατριάρχην καὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ...».

Παρ' όλα αυτά όμως υπήρχε και διά την βυζαντινήν ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία παρουσίαζεν ὅλα τὰ χαρακτηριστικά μιᾶς «κρατικῆς» ἐκκλησίας, ἐν ὅριον, πέραν τοῦ ὁποίου δὲν ἠδύνατο νὰ ὑποχωρήσῃ, καὶ εἰς φραγμός, τὸν ὁποῖον διὰ τίποτε εἰς τὸν κόσμον δὲν ἐπετρέπετο νὰ διαβῇ ὁ αὐτοκράτωρ.

Τὸ ὅριον τοῦτο καὶ τὸν φραγμὸν ὑπηγόρευον τὰ στοιχειώδη καὶ βασικά δόγματα τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἠθικοῦ νόμου, τὰ ὁποῖα οὐδεμία δύναμις ἠδύνατο ἀτιμωρητὶ νὰ ἀψηφήσῃ. Ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ὁμολογῇ σεβασμὸν πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, νὰ μὴ ἐπιχειρῇ καινοτομίας ἀντιβαινούσας πρὸς αὐτὴν καὶ ἐπικινδύνους διὰ τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, καὶ νὰ συμμορφοῦται πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ χριστιανικοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Εἰς τὰς περιπτώσεις προσβολῆς τῶν ἀρχῶν τούτων ἡ δύναμις ἀντιδράσεως τῆς Ἐκκλησίας ἦτο ἀκαταμάχητος καὶ θαυμαστὴ ἡ παρρησία μετὰ τῆς ὁποίας οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι ὑπεστήριζον τὰς ἀντιλήψεις των: «Ὁ ὁ βασιλέων ἐστὶ νομοθετεῖν τῇ Ἐκκλησίᾳ... Οὐκ ἐλάλησαν ἡμῖν τὸν λόγον οἱ βασιλεῖς, ἀλλ' ἀπόστολοι καὶ προφῆται, ποιμένες τε καὶ διδασκαλοὶ... Βασιλέων ἐστὶν ἡ πολιτικὴ εὐπραξία· ἡ δὲ ἐκκλησιαστικὰ κατὰστασις, ποιμένων καὶ διδασκάλων... Ὁ Σαοὺλ τὸ ἱμάτιον ἔσχισε τοῦ Σαμουήλ, καὶ τί πέπονθεν; Ἐσχισε τὴν βασιλείαν αὐτοῦ ὁ Θεός... Τὸν Ἡλίαν Ἰεζάβελ ἐδίωξε καὶ ἐξέλειξαν αἱ ὕες καὶ οἱ κύνες τὸ αἶμα αὐτῆς... Ἡρώδης ἀνεῖλε τὸν Ἰωάννην καὶ σκωληκόβρωτος γενόμενος, ἐξέψυξε...»

Ὑπείκομέν σοι, ὦ βασιλεῦ, ἐν τοῖς κατὰ τὸν βίον πράγμασι... ἐν δὲ τῇ ἐκκλησιαστικῇ καταστάσει ἔχομεν τοὺς ποιμένους τοὺς λαλήσαντας ἡμῖν τὸν λόγον καὶ τυπώσαντας τὴν ἐκκλησιαστικὴν θεσμοθεσίαν. Οὐ μεταίρομεν ὅρια αἰώνια... ἀλλὰ κατέχομεν τὰς παραδόσεις, καθὼς παρελάβομεν.

Οὐ δέχομαι βασιλέα τυραννικῶς τὴν ἱερωσύνην ἀρπάζοντα. Οὐ βασιλεῖς ἔλαβον ἐξουσίαν δεσμεῖν καὶ λύειν... Οὐ πείθομαι βασιλικοῖς κανόσι διατάττεσθαι τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ πατρικαῖς παραδόσεσι, ἐγγράφοις τε καὶ ἀγράφοις» (Ἰωάννης Δαμασκηνός).

Δὲν ἔμενον δὲ εἰς μόνους τοὺς λόγους αἱ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας. Ὀλόκληρος ἡ βυζαντινὴ ἱστορία ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς ὑστάτης περιόδου ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν περὶ τούτου. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐξηναγκάζετο εἰς ποικίλας καὶ ταπεινωτικὰς ἐκδηλώσεις μετανοίας, εἰς τὰς

ὁποίας ὑπεβάλλετο καὶ τὰς ὁποίας προθύμως ἐπετέλει διὰ τὸ ἀποσεισῆναι τὸν ἀφορισμὸν ἢ τὰ ἄλλα ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιβαλλόμενα ἐπιτίμια.

Ὅταν ὅμως ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ὑπέπιπτεν εἰς τοιαῦτα λάθη, ὅταν ἐγνώριζε τὸ προσδίδειν εἰς τὰς θελήσεις καὶ τὰς πράξεις του τὴν ἐπίφασιν γενικωτέρου κρατικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ συμφέροντος, ἦτο πράγματι πανίσχυρος καὶ εἶχε τὴν Ἐκκλησίαν ὑποχείριόν του.

Συνοψίζοντες παρατηροῦμεν : αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ αὐτοκράτορος, ἐνσαρκοῦντος τὸ Κράτος, λόγῳ τῆς γνωστῆς ἐλλείψεως σαφοῦς πολιτικῆς θεωρίας εἰς τὸ Βυζάντιον εἶναι συγκεχυμένοι.

Ἡ Ἐκκλησία, δουλεύουσα εἰς ἀνθρώπινα ἐλαττώματα καὶ ἀδυναμίας, ἐδείχθη ἐξ ἀρχῆς πρόθυμος εἰς συμβιβασμοὺς καὶ ὑποχωρήσεις, αἱ ὁποῖαι ἔθιγον ἴσως οὐχὶ τὸ γράμμα, ἀλλ' ἀσφαλῶς τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ κηρύγματος. Ἀνεγνώρισεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὸ δικαίωμα ἐπεμβάσεως εἰς τὰς ἀποφάσεις της καὶ διαιτησίας εἰς τὰ ζητήματά της. Μόνον ὅταν οὗτος ἐπειράθη τὸ ἐκμεταλλεῖσθαι τὰ δικαιώματα ταῦτα κατὰ τρόπον ὑπερβαίνοντα κάθε ὅριον ἀνοχῆς, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι, κυρίως δὲ οἱ μοναχοί, ἀντέδρασαν καὶ ἐπεχείρησαν τὸ ἀπαγορεύσουν εἰς τὸν αὐτοκράτορα τοιαύτας πρωτοβουλίας.

Θεωρητικῶς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Κράτους καὶ Ἐκκλησίας εἰς τὸ Βυζάντιον, παρ' ὅλας τὰς προσπαθείας σοφῶν ἀνδρῶν, δὲν διηυκρινίσθη ποτὲ πλήρως. Εἰς τὴν καθημερινὴν πραγματικότητα τοῦτο ἐξηρτᾶτο ἐκ τοῦ ἐκάστοτε θρησκευτικοῦ ποιμένου καὶ τοῦ ἐκάστοτε πολιτικοῦ ἡγέτου, μὲ ἄλλα λόγια, ἐκ τῆς περισσότερου ἢ ὀλιγώτερου ἰσχυρᾶς προσωπικότητος τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ πατριάρχου.

Ὅπως εἶχεν ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν. Καὶ τοιαῦται, ὡς ἀνεφέραμεν, αἱ σχέσεις τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ αἱ ἀρμοδιότητες τῶν καθεστωτικῶν παραγόντων.

Ὡς ἐδείχθη τὸ βυζαντινὸν τοῦτο «σύνταγμα» ἦτο ἐν πολλοῖς ἀτελεὲς καὶ ἡ ὀργάνωσις του οὐχὶ πάντοτε ὀρθολογιστική. Ἐν τούτοις παρούσας ἐν πλεονέκτημα ὕψιστον καὶ οὐσιωδέστατον : ἡδύνατο τὸ λειτουργῆναι (Runciman). Καὶ ἐλειτούργησε πράγματι, παρὰ τὰς ἀτελείας του, ἐπὶ χίλια καὶ πλέον ἔτη.

ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ
ΕΝ ΑΜΜΟΧΩΣΤΩ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΕΠΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΑΡΚΑΔΙΟΥ Α΄ (Α΄ ΗΜΙΣΥ ΤΟΥ VIIου μ.Χ. ΑΙΩΝΟΣ)

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΚΥΡΡΗΣ/Κύπρος

1. Περὶ τὰ μέσα τοῦ Ζ' μ.Χ. αἰῶνος συνετέθη ὑπ' ἀγνώστου, προφανῶς Ἀμμοχωστιανοῦ θεολόγου, διδακτικὴ βιογραφία τοῦ ἐκ Κωνσταντίας βαθυπλούτου ἐφοπλιστοῦ Φιλεντόλου υἱοῦ τοῦ Ὀλυμπίου, ἥτις εὐρυτάτην ἔσχε διάδοσιν ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Κόσμῳ μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἥτις ἐξεδόθη τύποις μόλις τὸ 1945 ὑπὸ τοῦ πατρὸς François Halkin¹. Τὰ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενα γεγονότα συνέβησαν ἐπὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντίας Ἀρκαδίου Α' ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ὀλίγον πρὸ τῆς συγγραφῆς τῆς ἐν λόγῳ βιογραφίας. Ὅθεν λεκτέον πρῶτον τινὰ περὶ Ἀρκαδίου καὶ τῆς Κωνσταντίας κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀρχιερατείας του.

2. Ὁ Ἀρκάδιος φέρεται ζήσας καὶ δράσας κατὰ τὰ τέλη τοῦ ζ' καὶ τὸ α' ἡμῖς τοῦ Ζ' αἰῶνος μ.Χ., θανὼν δὲ μεταξὺ 641 καὶ 642 καὶ καταπολεμήσας τὴν «Ἐκθεσιν» τῶν Ἡρακλείου καὶ Σεργίου τὸ 638². Κατὰ προσφάτους ἐρεῦνας τοῦ Van den Ven ὁ Ἀρκάδιος ἦτο ἐν ζωῇ τὸ 638 συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου, πιθανῶς Κυπρίου³, ἐν τῷ ἔργῳ

1. François Halkin, «La Vision de Kaïoumos et le Sort Eternel de Philentolos Olympiou», ἐν *Analecta Bollandiana*, Tomus LXIII, Bruxelles, 1945, pp. 48-64. Οὔτε ὁ Hill (βλ. ὑπόσημ. 26 κατωτ.) οὔτε ὁ A. I. Dikigoropoulos (βλ. τὰς ἐν ὑπόσημ. 34 ἀναφερομένας ἐργασίας του) οὔτε ὁ Ἀθαν. Παπαγεωργίου (Τὰ Γράμματα καὶ ἡ Παιδεία ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, Δελτίον Ὁμίλου Παιδαγωγικῶν Ἑρευνῶν Κύπρου, Ε', Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1966, σσ. 17-29) οὔτε ἄλλος τις περὶ τὴν μεσαιωνικὴν Κύπρον ἀσχοληθεὶς ἀναφέρει τὸ περισπούδαστον τοῦτο κείμενον οὔτε τὸν σύγχρονόν του Γρηγόριον τὸν Κύπριον (βλ. κατωτ., ὑπόσημ. 116).

2. Παλαιότερον, ὁ Hippolyte Delehaye ἐχρονολόγει τὸν θάνατόν του μεταξὺ 626 καὶ 642, Hipp. Delehaye, *Les Saints Stylites*, Bruxelles, 1923, pp. LXIII - LXIV, τοῦτο δ' ἀποδέχεται καὶ ὁ Halkin, ἐ.ά., p. 56 σημ. 2. Πρβλ. Hans Georg Beck, *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 421. Διὰ τὴν μετάθεσιν τοῦ ὁρίου μεταξὺ 639 καὶ 642 βλ. Ἰωάννου Χάκκετ, Ἱστορία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, κατὰ μετάφρασιν καὶ συμπλήρωσιν Χαριλάου Ἰ. Παπαϊωάννου, Τόμος Β', Ἐν Πειραιεῖ, 1927, σ. 72, καὶ Χρυσοστόμου Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1951, σσ. 709-712. Ὁ Χρυσ. Α.Π. δέχεται ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Ἀρκαδίου τὸ 642, βλ. σημ. 23 κατωτέρω.

3. Κωνσταντίνου Ἀμάντου, Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, Θεσσαλονίκη, 1953, σ. 24. Βλ. καὶ ὑπόσημ. 4.

του «Διηγήματα Ψυχωφελῆ»⁴, ὅπερ, συγγραφέν κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ Ζ' αἰῶνος μ.Χ., ἐν τούτοις ὑπὸ τινων θεωρεῖται ὡς μὴ γραφέν ὑπὸ τοῦ ἐν λόγῳ Ἀναστασίου⁵. Ἡ ἐν λόγῳ μαρτυρία ἀναφέρει ὅτι δέκα ἔτη πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κύπρου — βεβαίως ὑπὸ τῶν Ἀράβων τὸ 648/9 — ὑπῆρχεν ἐν τῇ Κώμῃ Τριαχίδες, δεκαεὶς μίλια ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Κωνσταντίας, ἱερεὺς τις ἐπιδιδόμενος εἰς τὴν μαγείαν καὶ τὴν διαφθοράν, καταγγεληθεὶς δ' εἰς τὸν διοικητὴν τῆς ἐπαρχίας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἤδη τεθνεῶτος Ἀρκαδίου Ἀρχιεπισκόπου τῆς Νήσου. Ἐφ' ὅσον ἡ ἄλωσις τῆς Κύπρου ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἐγένετο τὸ 648/9, ὁ Ἀρκάδιος πρέπει νὰ εἶχεν ἀποθάνει μετὰ τοῦ 638/9, ὅτε συνέβησαν τὰ σχετικὰ πρὸς τὸν ἱερέα γεγονότα, καὶ τοῦ 648/9⁶, ἀσφαλῶς δὲ τέλη 641 ἢ ἀρχὰς 642 (βλ. καὶ σημ. 23 κατωτ.), κατὰ βεβαίαν μαρτυρίαν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Νικίου^{8α}.

3. Ὁ βιογράφος τοῦ Συμεὼν τοῦ Θαυμαστορείτου ἢ Νεωτέρου Στυλίου — γεννηθέντος τὸ 521 ἐν Ἀντιοχείᾳ, ζήσαντος ἐν μονῇ παρὰ τὴν πόλιν ταύτην καὶ θανόντος τὸ 522 — ἐσφαλμένως παλαιότερον θεωρούμενος ὡς αὐτὸς οὗτος ὁ Ἀρκάδιος⁷, βεβαίῳ ὅτι ἤκουσεν ἀπὸ στόματος αὐτοῦ τούτου τοῦ Συ-

4. Γαλλ. μετάφρ. κατὰ τὸ κείμενον τοῦ Cod. Paris. Graec., 1956, ἐκδ. F. Nau, *Les Récits inédits du Moine Anastase*, ἐν «Revue de l'Institut Catholique de Paris», 1902, σ. 57 τοῦ ἀνατύπου. Ἑλληνικὸν Κείμενον δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ F. Nau, ἐν *Oriens Christianus*, t. 3, 1903, σσ. 69-70. *La vie Ancienne de Saint-Syméon Stylite le Jeune (521-592)*, publiée par Paul Van den Ven (= *Subsidia Hagiographica* no. 32), Tome Ier, Introduction et Texte Grec, Société des Bollandistes, Bruxelles 1962, σ. 101*-σ. 102* καὶ σημ. 4 τῆς σ. 101*. Πρβλ. H. J. Magoulas, «The lives of Byzantine saints as sources of data for the history of Magic in the sixth and seventh centuries A.D. : Sorcery, relics and icons», *Byzantion*, XXXVII 1967 (1968), σσ. 228-269, βλ. σ. 239.

5. Βλ. Κ. Δουβουνιώτην ἐν ἔρθρ. «Ἀναστάσιος Σιναΐτης», Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια (Πυρσοῦ), Τόμ. Δ', 1928, στήλῃ 577 β.

6. Οὐχὶ πρὸ δέκα ἐτῶν, ὡς λέγει ὁ Van den Ven, op. cit., p. 102*, ἦτοι οὐχὶ τὸ 638-639.

6α. R. H. Charles, *The chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 1916, p. 199. Κατὰ τὸν Ἰωάννην Νικίου, ὁ Ἀρκάδιος ἀπέθανεν ὀλίγον μετὰ τὴν ἐνθρόνισιν τοῦ Κωνσταντίνου II, ἧτις ἐγένετο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 641.

7. Συμφώνως πρὸς εἰδησίην τινα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Περὶ Εἰκόνων γ'», *Patrologia Graeca*, ed. Migne, vol. 94, cc. 1393-1396. Χάκκετ-Παπαϊωάννου, op. cit., B', σ. 72 σημ. 22. Ταύτην ἀπορρίπτει ὁ Hipp. Delehay, op. cit., loc. cit. Ὁ Van den Ven, ἐν *Anal. Bolland.* 67 (1949), pp. 425-443, ἰδίως p. 430 συντάσσεται μᾶλλον πρὸς τὴν ἔκφασιν τοῦ Ἰ. Δαμασκηνοῦ καίτοι μετ' ἐπιφυλάξεων, ἐνῶ ἐν τῷ ἔργῳ του *La Vie Ancienne*, cit., pp. 101*-102* ἀπορρίπτει αὐτήν, πρβλ. pp. 104*-108*, 114*. Εἰς τὸν Ἀρκάδιον ἀποδίδει καὶ τὸν βίον τοῦ Συμεὼν καὶ τὸ Ἑγκώμιον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὁ Χρυσόστομος Ἀ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1951, σ. 709 κείμενον καὶ ὑπόσημ. 167, σσ. 709-712.

μεών, ὅτε ἐμαθήτευε παρ' αὐτῷ ἐν τῷ Θαυμαστῷ Ὁρει, τὴν εἵδησιν τοῦ θανάτου τοῦ Πατριάρχου Ἀντιοχείας Ἐφραίμ, ἐπελθόντος τὴν προτεραίαν (κεφ. 71). Μεταξὺ τοῦ θανάτου τοῦ Ἐφραίμ, ἐπελθόντος κατὰ Μάϊον τοῦ 545⁸, καὶ τοῦ 638, ἡ ἐνὸς τῶν ἀκολούθων τεσσάρων ἐτῶν (639, 640, 641, 642) παρῆλθον τοὐλάχιστον 93 ἔτη. Ἄν ὑποθέσωμεν, ὡς γράφει ὁ Van den Ven, ὅτι ὁ Ἀρκάδιος ἐτέθη ὑπὸ τὴν πνευματικὴν ὁδηγίαν τοῦ Συμεών εἰς ἡλικίαν 15 ἐτῶν τὸ 545, θὰ εἶχε φθάσει τὸ 108ον ἔτος κατὰ τὸ 638 — δηλ., παρατηροῦμεν ἡμεῖς, θὰ ἐγεννήθη τὸ 530 —, ἐξαιρετικὴ μακροβιότης, ἀλλ' οὐχὶ ἀσυνήθης εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κυπριακὴν⁹.

4. Παρατρέχοντες τὸ ζήτημα ποῖος ἦτο ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Βίου τοῦ Συμεών»¹⁰, σημειοῦμεν τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸν Ἀρκάδιον ἡ παράδοσις ἀποδίδει καὶ ἐν «Ἐγκώμιον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου»¹¹, τοῦ ὁποίου οὔτε τὸ ὕφος οὔτε τὸ λεξιλόγιον ἔχουσί τι τὸ κοινὸν πρὸς τὸν «Βίον τοῦ Συμεών» ἀπεναντίας, τὸ Ἐγκώμιον ἀνήκει εἰς λογοτεχνικὸν εἶδος τελείως διάφορον τοῦ «Βίου»¹². Ἐφ' ὅσον ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Βίου» δὲν εἶναι ὁ Ἀρκάδιος, αἱ ἐν λόγῳ διαφοραὶ καθιστῶσι δυνατόν, ὅχι ὅμως ἀπαραίτητον, ὁ Ἀρκάδιος νὰ συνέγραψε τὸ «Ἐγκώμιον», πρᾶγμα φυσικὸν διὰ Κύπριον Ἐπίσκοπον τῆς ἐποχῆς του, δεδομένης τῆς διαδόσεως τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Γεωργίου ὡς καὶ ἄλλων στρατιωτικῶν ἁγίων ἐν Κύπρῳ τότε, καὶ τῆς ποικιλοτρόπου ἐπαφῆς Κύπρου καὶ τῶν ἐναντι Μικρασιατικῶν καὶ Συριακῶν ἀκτῶν¹³.

8. Χρυσοστόμου Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1951, σ. 499.

9. Ὁ Van den Ven παραπέμπει εἰς P. Peeters, Anal. Bolland. vol. 61, 1943, pp. 39-40, ἀλλ' ἀγνοεῖ τὴν ἐξόχως ἐνισχυτικὴν τοῦ ἐπιχειρήματός του περίπτωσιν τοῦ Ἐπιφανίου Α' Σαλαμῖνος, θανόντος τὸ 403 εἰς ἡλικίαν 96 ἢ κατ' ἄλλους 115 ἐτῶν, βλ. Hackett-Παπαϊωάννου, op. cit., Β', σσ. 221-222 σημ. 215 καὶ σσ. 226-227 σημ. 218. Πλεῖστα ὅσα ἄλλα παραδείγματα δυνατόν νὰ προσαχθῶσι.

10. Βλ. Van den Ven, La Vie Ancienne, cit., pp. 1, 103*, 107*, 114*, 125*, 105*-106*, 108* κ.λ.

11. Karl Krumbacher, Der heilige Georg, Abhandlungen der Königl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philologische-Philosophische und Historische Klasse, t. 25,3, 1911, pp. 78-81. Γ. Θέμελη, Ἡ ἐν Βορείῳ Εὐβοίᾳ Ἱερὰ Μονὴ Ἀγίου Γεωργίου (Ἡλια, Ἀθῆναι, 1953, σσ. 54-56. Πρβλ. B.H.G. 3 = Bibliotheca Hagiographica Graeca), p. 684. H.G. Beck, op. cit., p. 548.

12. Krumbacher, op. cit., p. 205; Van den Ven, op. cit., p. 102* σημ. 4. Τὸ «Ἐγκώμιον» παρεδόθη μετὰ 20 «Ὁμιλῶν» τοῦ Νικήτα τοῦ Παφλαγόνος, συγγραφέως τοῦ Χου αἰῶνος μ.Χ., βλ. Beck, op. cit., p. 548. Χρ. Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, σσ. 711-712.

13. Π.χ. ὑπενθυμίζω τὴν εἰσοδὸν σοβαρῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν ἐκ Συρίας, Παλαιστίνης, Αἰγύπτου καὶ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς Κύπρον, ὡς οἱ Τίτος, Βαρνάβας, Αὐξίβιος, Ἐπι-

5. Τὰ θεμελιώδη ζητήματα τὰ σχετικά πρὸς τὸν Ἀρκαδίον εἶναι, (α) αἱ σχέσεις του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειον καὶ τὸν Μονοφυσιτισμὸν καὶ Μονοθελητισμὸν, καὶ (β) τὰ χρονολογικά του. Ταῦτα συνεξετάζομεν ἐφεξῆς.

Γνωρίζομεν ὅτι αἱ οἰκοδομικαὶ ἐν Κύπρῳ δραστηριότητες τοῦ Ἰουστινιανοῦ συνεχίσθησαν ὑπὸ δύο Ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντίας, τῶν Πλουτάρχου καὶ Ἀρκαδίου, οἱ ὅποιοι παραδόξως θεωροῦνται σύγχρονοι — ἦτοι συναρχιερατεύσαντες;! — ὑπὸ τοῦ T. B. Mitford λόγῳ τῶν περιπλοκῶν τῶν ἀναφωμένων κατὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν των εἰς τὸ ὕδραγωγεῖον Κωνσταντίας¹⁴.

6. Ἐκ τῆς εἰς τι σημεῖον οὐχὶ δὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀνατολικωτέρου τμήματος τοῦ ὕδραγωγείου Κωνσταντίας ἐντοιχίσεως ἐπιγραφῆς ἀναφερούσης τὸν Πλουτάρχον, ἐφ' οὗ ὠκοδομήθη τὸ ὕδραγωγεῖον, ὁ Mitford συμπεραίνει ὅτι οὗτος ἐκληρονόμησε τὸ σχέδιον παρὰ τινος ἄλλου, τοῦ Ἀρκαδίου, τὸν ὅποιον οὕτω ὁ Mitford χρονολογεῖ ὡς προγενέστερον ἢ ὡς σύγχρονον τοῦ Πλουτάρχου¹⁵. Αἱ ἐπιγραφαὶ αἱ μνημονεύουσαι τὸν Ἀρκαδίον (ἀρ. d, e) εὐρέθησαν ἢ μία ἐν Σαλαμῖνι καὶ ἡ ἑτέρα πλησίον τῆς πόλεως, ἐνῶ αἱ μνημονεύουσαι τὸν Πλουτάρχον (ἀρ. 5, a, b, [c ?]) δυτικῶς τῆς ὑπ' ἀρ. 4 καὶ ἐν ὑπαίθρῳ. Ἐν τούτοις τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ πλὴν τῆς 4 δὲν εὐρέθησαν *in situ* πιθανώτατα δὲν ἐπιτρέπει ἀκόμη ἀπολύτους χρονολογήσεις, τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ ὑπ' ἀρ. 5, τοῦ Πλουτάρχου, δύναται νὰ τεθῇ εἴτε εἰς τὸ 636 εἴτε εἰς τὸ 591, εἴτε εἰς τὸ 606 εἴτε εἰς τὸ 621, τοῦ 636 προτιμωμένου ὑπὸ τοῦ Mitford¹⁶, ἐνῶ ἡ ὑπ' ἀρ. 4 εὐρέθη μὲν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ὕδραγωγείου ἀλλ' οὐχὶ εἰς μεγάλην ἐκ τοῦ «ἄκρου» ἀπόστασιν καὶ ἡδύνατο νὰ ἀνήκη εἰς τὸ «πρῶτον τμήμα». Ἀφ' ἑτέρου ὁ Mitford θέτει μὲν τὰς ἐπιγραφὰς a, b, c, τοῦ Πλουτάρχου εἰς τὰ ἔτη 634 - 635, 639/640 καὶ Ἀπρίλιον 640 ἀντιστοίχως, ἀλλ' αὗται προέρχονται ἐξ Ἀγίου Σεργίου, ἦτοι ἀρκούντως μακρὰν τοῦ «Ἀκρου» καὶ δύνανται νὰ τεθοῦν καὶ εἰς διάφορα ἔτη, ἦτοι : ἡ α)

φάνιος, Ἰακρίων, Φιλόξενος, Ἰάκωβος, Burd'ana, βλ. γενικῶς, Hackett-Παπαϊωάννου, *op. cit.* A' - B', *passim*, Κώστα Π. Κύρρης, *Κυπριακά καὶ Ἀμμοχώστεια Μελετήματα καὶ Δοκίμια*, τόμ. Α', Ἀμμόχωστος, 1957, σσ. 93-95, 133-135. Πρβλ. τὴν κατὰ τὸν VIIον αἰ. συγγραφὴν τοῦ βίου τοῦ Συμεὼν τοῦ κατὰ Χριστὸν Σαλοῦ, ἀσκήσαντος ἐν Συρίᾳ, ὑπὸ τοῦ Κυπρίου ἐπισκόπου Λεοντίου τοῦ Νεαπόλεως, P.G. 93, cc. 1669 κ.ἐ., συγγραφέως καὶ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος. Πρβλ. Κυπρ. Σπουδ., ΚΣΤ', 1962, σ. 194. Lennart Rydén, *Das Leben des Heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis*, *Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Graeca Upsaliensia* 4, 1963.

14. T. B. Mitford, «New Inscriptions from Early Christian Cyprus», *Byzantion*, Vol. XX, 1950, pp. 116-125, ἰδίως p. 124.

15. Mitford, *op. cit.*, pp. 124-125, ἀρ. 4.

16. Mitford, *ibid.*, p. 125.

εἰς τὸ 620 ἢ 605 ἢ 590 ἢ δὲ β) [καὶ c)] εἰς τὸ 625 ἢ 610 ἢ 595¹⁷, τοῦ 595 προτιμωμένου ὑπὸ τοῦ Oberhammer. Ἀλλ' ἡ μεταφορὰ λίθων κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους δι' οἰκοδομικοὺς σκοποὺς ἀπὸ ἐνὸς μέρους εἰς ἄλλο ἦτο συνηθεστάτη, καὶ διὰ τοῦτο ἄπασαι αἱ τοῦ Πλουτάρχου ἐπιγραφαὶ δυνατόν νὰ προέρχωνται ἐκ τμήματός τινος πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ὕδραγωγείου, ἀποτελοῦντος ἐνότητα μετὰ (ἢ καὶ διαφόρου;) τοῦ ὑπὸ τῆς ὑπ' ἀρ. 4 ἐπιγραφῆς ἀσφαλῶς δηλουμένου τμήματος, ἢ δυνατόν νὰ μαρτυρῶσι διακοπτομένην δραστηριότητα τοῦ Πλουτάρχου τὸ 590, 591, καὶ 595, ἢ τὸ 605, 606 καὶ 610, ἢ τὸ 620, 621 καὶ 625.

7. Ἡ ἐπιγραφὴ d) τοῦ Ἀρκαδίου, εὑρεθεῖσα πρὸ τῆς «οἰκίας τοῦ Δασονόμου» ἐν Σαλαμῖνι, παρὰ τὸ Γυμνάσιον καὶ τὸ Ὑδραγωγεῖον, χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ Mitford εἰς τὸν Νοέμβριον 627¹⁸, ἀλλὰ δυνατόν νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸ 613 ἢ τὸ 598. Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴ περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Mitford ὡς εὑρεθεῖσα ὑπὸ τοῦ Oberhammer εἰς τρία τεμάχια παρὰ τὸ Ὑδραγωγεῖον, ἀλλ' εἰς αὐτὰ προσθέτει καὶ τέταρτον τεμάχιον εὑρεθὲν ὑπὸ τοῦ Tubbs μεθ' ἐτέρων τριῶν παρὰ τὴν ρηθεῖσαν οἰκίαν¹⁹! Ἡ d), λοιπόν, φαίνεται μᾶλλον νόθος συνδυασμός, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ 7 τοῦ Tubbs ἐπανεξεδόθη αὐτουσία ὑπὸ τοῦ Mitford ὡς e)²⁰, καὶ χρονολογεῖται ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 628²¹, ἐνῶ ὑπὸ τοῦ Tubbs εἰς τὸ 613 ἢ 628 ἢ 643. Ἀφ' ἐτέρου ὁμως ἡ d) δυνατόν νὰ ἀναφέρεται εἰς ἄγνωστον (πλάγιον;) τμήμα τοῦ Ὑδραγωγείου ἐξυπηρετοῦν τὰ λουτρὰ τῆς Χριστιανικῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ δυνατόν νὰ μετεφέρθῃ ἐξ ἄλλου σημείου.

8. Ὡς πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν c), νῦν ἐντοιχισμένην ἐπὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Τρικώμου, αὕτη δὲν ἀναφέρει κτήτορα, ἀλλ' ὁ Mitford ὑποθέτει ὅτι νοεῖται ὁ Πλούταρχος ἄρτι θανὼν (640), μὴ ἐκλεγέντος ἀκόμη τότε τοῦ διαδόχου του. Οὕτω τὸ 643, ὅτε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σέργιος κατεῖχε τὴν ἑδραν Κωνσταντίας καὶ ἔγραψε τῇ 29ῃ Μαΐου, ἰνδικτ. Κ' 643 πρὸς τὸν Πάπαν τῆς Ρώμης Θεόδωρον Α' ἀντιμονοθελητικὴν ἐπιστολὴν ἀμφισβητουμένης γνησιότητος²², τοῦλάχιστον ἐν μέρει, — ἀναγνωσθεῖσαν ἐν τῇ β' συνεδρίᾳ τῆς

17. Πρβλ. B.C.H. 1961, p. 85.

18. Mitford, Byz., XX, p. 124.

19. Βλ. J.H.S., XII, 1891, p. 173 no. 7.

20. Mitford, Byz., XX, p. 121.

21. Ibid., p. 124.

22. Hackett-Παπαϊωάννου, op. cit., Α', Ἀθῆναι 1923, σ. 54 σημ. 108. Mansi, Concil., X, col. 916. Οἱ δεσμοὶ τοῦ Σεργίου μετὰ τὸ Σινᾶ μαρτυροῦνται ἀπὸ ἐπιγραφὴν ἐπὶ γρανίτου ἐν τῷ «σπηλαίῳ τοῦ Μωϋσῆ» εἰς Σινᾶ, μνημονεύουσιν αὐτόν: Βλ. Ihor Ševčenko,

Α' Λατερανῆς Συνόδου τὸ 649 ἐπὶ Πάπα Μαρτίνου Α'²³, — μνημονεύει τοῦ Ἀρκαδίου οὐχὶ ὡς ἀμέσου προκατόχου του, ὡς παρατηρεῖ ὁ Mitford, ἀλλ' ὡς δυσμενοῦς ἀποδέκτου τοῦ ἀρχικοῦ διατάγματος τοῦ Ἡρακλείου ὅπερ προανήγγειλε τὴν «Ἐκθεσιν» τῆς 9/XII/638.

Τοῦτο ὅμως τὸ ἐπιχείρημα καταρρίπτεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ἀρκάδιος μαρτυρεῖται, ὡς εἶδομεν, ζῶν τὸ 638 - 639 κ.έ. μέχρι τέλους τοῦ 641 ἢ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 642 (§§ 2 - 3 ἀνωτ.)· ἐπομένως, ἂν ἐννοεῖτο τις ἄρτι θανὼν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ c) τὸ 640 οὗτος πάντως δὲν θά ἦτο ὁ Πλούταρχος, ἀφοῦ μέχρι τοῦ 641/642 ἤρχιεράτευεν ὁ Ἀρκάδιος. Ἀλλ' ὁ θανὼν δὲν θά ἦτο οὔτε ὁ Ἀρκάδιος, ὅστις ἔζη μέχρι τέλους 641 - ἀρχῶν 642 (σημ. 6α ἀνωτ.). Τελικῶς ὁ Ἀρκάδιος θά χρονολογηθῇ μεταξὺ χρόνου τινος πρὸ τοῦ 628 (βλ. κατωτ. § 9α) καὶ τοῦ 639 - 640 κ.έ., ἀσφαλῶς μέχρι τέλους τοῦ 641 ἢ ἀρχῶν τοῦ 642, ὁ δὲ Πλούταρχος βεβαιότατα πρὸ αὐτοῦ, μεταξὺ 590 καὶ 595, ἢ 605 - 610, ἢ 620 - 625 (*termini post καὶ ante quem*) (πρβλ. σημ. 2, ἀνωτέρω), ἂν μὴ μεταξὺ 590 καὶ 625.

9. Ἡ ἐπιγραφὴ f) τοῦ Mitford²⁴, μνημονεύουσα τοῦ Ἡρακλείου ὡς κτήτορος τοῦ ὕδραγωγείου, χρονολογεῖται πιθανώτατα εἰς τὸν Φεβρουάριον τοῦ 628 (ἢ κατ' ἄλλους, εἰς τὸ 618 ἢ τὸ 633), καί, μολονότι προέρχεται ἐξ Ἀγίου Σεργίου, ἀσφαλῶς θ' ἀποδοθῇ εἰς τὸ τμῆμα τοῦ Ὑδραγωγείου τὸ παρὰ τὴν Κορυφὴν τοῦ Ἱπποδρόμου ὃν καὶ σαφῶς ἀναφέρει, δηλ. πρὸς τὴν «ἀρχήν» τοῦ Ὑδραγωγείου. Τοῦτο ἅπαξ ἔτι δεικνύει ὅτι ἡ σημερινὴ *in situ* εὗρεσις τῶν ἐπιγραφῶν δυσχεραίνει ἀνυπερβλήτως τὴν ἀκριβῆ τεκμηρίωσιν τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ προελεύσεως.

9α. Ὡς πρὸς τὴν συμβολὴν τοῦ Ἡρακλείου, πιθανώτατ' αὐτὴ συνδέεται πρὸς τὰς ὀλίγον πρὸ τοῦ 626 προσπαθείας του νὰ ἐλκύσῃ τὸν Ἀρκάδιον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μιᾶς ἐνεργείας τοῦ Χριστοῦ - θεμέλιον τοῦ Μονοθελητισμοῦ ὅστις ὠρίμασεν ἀργότερον ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ τε Ἡρακλείου καὶ τοῦ Πατριάρχου Σεργίου, Συρογενοῦς κατὰ Θεοφάνη, καὶ κατέληξεν εἰς τὴν ἀτελέσ-

«The early period of the Sinai Monastery in the light of its inscriptions», DOP. XX, 1966, σ. 264, ἀρ. 13.

23. Χρυσοστόμου Ἀ. Παπαδοπούλου : Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62-1934), Ἀλεξάνδρεια, 1935, σ. 469. Mansi, Sac. Concil. Ampliss. Collection, X, cc. 913-917 & XI, cc. 525-528. Ἐσφαλμένως ὁ Χρ. Ἀ. Π., Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀντιοχ., σσ. 709-710 γράφει ὅτι ὁ Ἀρκάδιος ἔγραψεν ἐπιστολὴν τῷ Θεοδώρῳ Ρώμης (642-649), ὃθεν καὶ θέτει τὸν θάνατον τοῦ Ἀρκαδίου εἰς τὸ 642, α' ἔτος ἀρχιερατείας τοῦ Θεοδώρου καὶ τοῦ Σεργίου Σαλαμῖνος.

24. Byz., XX, pp. 121-125.

φορον «Ἐκθεςιν» τοῦ 638²⁵. Τὰ τῶν ἐπαφῶν Ἡρακλείου καὶ Ἀρκαδίου μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Κύρου ἐπισκόπου Φάσιδος πρὸς τὸν Σέργιον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως περιγραφούσης τὴν συνάντησίν του μετὰ τοῦ Ἡρακλείου ἐν Λαζικῇ (Κολχίδι), ὅτε καὶ ἀνέγνωσεν οὗτος τὴν πρὸς Ἀρκάδιον διαταγὴν τοῦ Αὐτοκράτορος. Ἐν αὐτῇ ὁ τελευταῖος προέβαλλε τὴν σκέψιν ὅτι πιθανῶς ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀποπείρας αὐτῆς ἐν Κύπρῳ δι' ἐνότητά ἐπὶ μικρᾷ κλίμακος θὰ τὸν ἐνεθάρρυνε νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ αὐτὸ βάλσαμον εἰς τὰς πληγὰς ὁλοκλήρου τῆς Αὐτοκρατορίας²⁶. Ὑπετέθη ὑπὸ τοῦ Bury ὅτι ὁ Ἡράκλειος ἀπέβλεπεν εἰς συμφιλίωσιν τῆς Κρατικῆς Ὁρθοδοξίας πρὸς τὸν Μονοφυσитισμόν, ὅστις ἐπεκράτει κυρίως ἐν Ἀρμενίᾳ, διὰ τῆς ἐπιρροῆς τῶν ἐν Κύπρῳ Ἀρμενίων μεταφυτευθέντων ὑπὸ τοῦ Μαυρικίου τὸ 578, τοῦτο ὁμῶς ἀπερρίφθη προσφάτως ὑπὸ Κυπρίου ἐρευνητοῦ²⁷. Ἐν τούτοις τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀποκλεισθῇ δεδομένου ὅτι : (α) ὁ Ἡράκλειος ἤτο Ἀρμενικῆς καταγωγῆς τοῦλάχιστον ἐν μέρει²⁸. (β) ἡ ἐν Κύπρῳ Ἀρμενικὴ παροιμία τοῦ 578, ἐκ 3350 ἀτόμων, φαίνεται ὅτι ταχέως ἀνεπτύχθη καὶ ὀργανώθη καὶ ἐκκλησιαστικῶς, ὥς δείκνυτ' ἐκ τῶν μεταγενεστέρων δεσμῶν αὐτῆς πρὸς τὸν Ἀρμένιον Καθολικὸν Hovannes Otsetsi (718 - 728)²⁹. (γ) ἐν Κύπρῳ θὰ ὑπῆρχον καὶ μὴ Ἀρμένιοι Μονοφυσῖται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας, ἥτις εἶχε διορίσει ἐπόπτην Μικρασίας, Ρόδου καὶ Κύπρου κ.ἄ. περιοχῶν τοῦ Μονοφυσίτην Ἰάκωβον Burd'ana, ἐπίσκοπον Ἐδέσσης (542 κ.ἔ.)³⁰. (δ) ἐν Θεοδοσιουπόλει τῆς Ἀρμενίας ἤδη τὸ 622 ὁ Ἡράκλειος

25. V. Grumel, ἐν *É. (chos) d'O. (rient)* 27, 1928, pp. 6-16, 257-277, αὐτ. 28, 1929, pp. 272-282 & 29, 1930, pp. 16-28. Χρυσόστομος Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, σσ. 578-579 κ.ἔ.

26. Χρυσ. Ἀ. Παπαδοπούλου, *op. cit.*, σσ. 511-554, 709-710, 579-580. Sir George Hill, *A History of Cyprus, vol. I, To the Conquest by Richard Lion Heart*, Cambridge, 1949, p. 283, George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, translation by J. M. Hussey, Blackwell, Oxford, 1956, pp. 96-97.

27. Θεοδῶρου Παπαδοπούλου, «Ἱστορικαὶ περὶ Κύπρου εἰδήσεις ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Ἐρνούλ καὶ Βερνάρδου τοῦ θησαυροφύλακος», *Κυπρ. Σπουδ.*, 28, 1964, σσ. 69-70, cf. Hill, *op. cit.*, p. 281.

28. P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisboa, 1963, p. 18, σημ. 41 καὶ κείμενον : αἱ πηγαὶ καλοῦν τοῦτον ὅτε μὲν Καππάδοκα ὅτε δ' Ἀρμένιον.

29. Ἀναμνήσεις τῆς Ἀρμενικῆς Κοινότητος Κύπρου, ὑπὸ Λεβοντίου Ἀρχιεπισκόπου, Ἀντελίας Λιβάνου, 1935, σ. 2 (ἀρμενιστί).

30. Hill I., p. 278 σημ. 3. Χρυσ. Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, *cit.*, σσ. 512-515 καὶ ἔ., -554. Μεταξὺ τούτων θὰ πρέπη νὰ συγκατελέγοντο καὶ «Μαρδαῖται» - φυλετικῶς ἑτερόκλητοι - στρατιωτικοὶ ἄποικοι, ὧν τινες καὶ ἐκ Συρίας καὶ Παλαιστίνης, ἥτοι ἐκ περιοχῶν ἐπηρεασθεισῶν βαθύτατα ὑπὸ τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ, βλ. Costas P. Kyrris, «Military Communities in Cyprus in the Byzantine period: Their character, purpose and extent», ἀνακοίνωσιν γενομένην τὴν 7/IX/1966 ἐν τῷ XIII

είχε συζητήσει την ιδέαν τῆς μιᾶς ἐνεργείας μεθ' ἐτέρου Κυπρίου [= Ἀρμενίου ἐκ Κύπρου;], τοῦ Παύλου, πλὴν ἀνεπιτυχῶς, καθότι ὁ Παῦλος ἀντετάχθη εἰς τοῦτο, ὡς καὶ ὁ Κύπριος Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων (611 - 622), συνετάχθησαν δὲ πρὸς αὐτὴν οἱ ἐπίσκοποι Φάσιδος Κύρος καὶ Φαρὰν Θεόδωρος· (ε) περὶ τοῦ Παύλου ἔγραψεν ὁ Ἡράκλειος τῷ Ἀρκαδίῳ καταδικαστικῶς μέσῳ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Σεργίου³¹. (στ) σημαντικὴ φαίνεται ἡ ἐπιρροὴ τῶν Κυπρίων εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ λόγῳ τοῦ πλέγματος σχέσεων Ἰωάννου Ἐλεήμονος, Σωφρονίου Ἱεροσολύμων καὶ Ἰωάννου Μόσχου, ἀπάντων ἀντιμονοθελητῶν³², καὶ (ζ) ἡ Κύπρος προσεφέρετο ὡς πεδῖον πειραματισμοῦ λόγῳ τῆς μικρότητός της καὶ τῶν ποικίλων ἐν αὐτῇ διασταυρουμένων καὶ ἀλληλεπηρεαζομένων θρησκευτικῶν καὶ ἰδεολογικῶν ρευμάτων ὡς καὶ τῶν ποικίλων φύλων τὰ ὅποια, παραλλήλως τῇ Ἑλληνικῇ πλειοψηφίᾳ συνέζων ἐν αὐτῇ ὡς ἐν μικρογραφίᾳ τῆς Αὐτοκρατορίας — ἰδίως φύλων στρατιωτικῶν περιλαμβανόντων καὶ Ἀρμενίους. Εἶναι ἐν προκειμένῳ χαρακτηριστικὸν ὅτι πλὴν τοῦ Ἰακώβου Burd'ana, τὸ 533 κ.έ. τὴν ἔδραν Κωνσταντίας κατεῖχεν ὁ Σῦρος Φιλόξενος, πρῶτον ἐπίσκοπος Δολίχης καὶ μονοφυσίτης, ἀνεψιὸς τοῦ ὁμωνύμου αὐτῷ ἐπίσης μονοφυσίτου ἐπισκόπου Ἱεραπόλεως, ἀμειφθεὶς μὲ τὴν ἔδραν Κωνσταντίας διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀποδοχὴν τῶν δογμάτων τῆς Χαλκηδόνης κατὰ τὴν ἐν Κπ. Σύνοδον τοῦ 532³³. Μολονότι ὁ Φ. φέρεται ἀπαρνηθεὶς τὸν Μονοφυσιτισμόν, τὸ μονοφυσιτικὸν παρελθόν του ἦτο ἀδύνατον τελείως νὰ ἐξαλειφθῇ καὶ θὰ παρεῖχε βάσιν ἐπαφῆς πρὸς τὸν Μονοφυσιτικὸν Κόσμον γενικῶς, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ Συριακὴ καταγωγὴ του. Ἐνενήκοντα ἕως ἑκατὸν ἔτη μετὰ ταῦτα, ἐπὶ Ἀρκαδίου, περιπτώσεις ὡς ἡ τοῦ Φ. πρέπει νὰ ἡφθόνουν ἐν Κύπρῳ, καὶ ἀποτελοῦσι τὸ εὐρύτερον πλαίσιον ἐν τῷ ὁποίῳ δέον ὅπως ἐξετασθῇ ἡ βιογραφία Φιλεντόλου τοῦ Ὀλυμπίου καὶ αἱ ἐν αὐτῇ ἀναπτυσσόμεναι ἰδέαι περὶ ψυχῆς. Πάντως ἡ ἐν γένει στάσις τῶν Κυπρίων ἔναντι τῶν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν προβλημάτων ὑπῆρξεν ὀρθόδοξος καὶ ἀνθαιρετικὴ, χαρακτηριστικῶς δ' ὁ Ἀρκάδιος τὸ 638/9 κατεπολέμησε τὴν μονοθελητικὴν «Ἐκθεσιν» (§ 2 ἄνωτ.), ὡς καὶ ὁ διάδοχος του Σέργιος (§ 8), ὡς ἴσως εἶχε πράξει πρὸ τοῦ 626 ὁ Ἀρκάδιος καὶ

Διεθνεῖ Βυζαντινολογικῷ Συνεδρίῳ ἐν Ὁξφόρδῃ, καὶ δημοσιευομένην ἐν Byzantinoslavica προσεχῶς.

31. Περὶ τῶν (δ) καὶ (ε) βλ. Χρ. Ἀ. Παπαδοπούλου, *op. cit.*, σσ. 569, 579-582. Mansi; Concil., XI, 557-561, 524-528. Χρυσ. Ἀ. Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας*, 1935, σ. 469.

32. Beck, *op. cit.*, pp. 412, 434. Ostrogorsky, *op. cit.*, loc. cit.

33. Κ. Χατζηψάλτης ἐν Κυπρ. Σπουδ., KZ', 1963, σσ. 69-74. Mitford, ἐν A.J.A., 65, 1961, pp. 120-121.

ἀσφαλῶς καὶ ὁ Παῦλος τὸ 622. Συνεχίζοντες τὴν παράδοσιν αὐτὴν οἱ Κύπριοι ἱεράρχαι ἀργότερον ἐτάχθησαν κατὰ τῆς Εἰκονομαχίας³⁴.

10. Κατὰ τὸν βιογράφον τοῦ Φιλεντόλου τοῦ Ὀλυμπίου, οὗτος ἔζησεν ἐν Κωνσταντίᾳ ἐπὶ Ἀρκαδίου τοῦ Ἀρχιεπισκόπου «τοῦ ἐν ἀγίοις», «πολλὰ χρήματα εἰς πτωχοὺς καὶ ὀρφανοὺς καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην εὐσέβειαν σκορπίσας καὶ νοσοκομεῖον ποιήσας, καὶ ἀπλῶς πᾶσαν αὐτοῦ τὴν εἴσοδον [= πρόσοδον, κέρδη] ἔκτε γῆς καὶ θαλάττης καὶ πραγματείας [= ἐμπορίου] καὶ χωρίων [= γαιοκτημάτων] καὶ πλοίων εἰς εὐσεβεῖς χρείας καταναλίσκων.

Ἐξ ἐνεργείας δὲ τοῦ μισοκάλου [= δαίμονος] εἶχεν τὸ πάθος τῆς πορνείας³⁵. Ὡστε ὁ Φιλέντολος ἦτο μεγαλέμπορος, μεγαλοκτηματίας καὶ ἐφοπλιστὴς διακρινόμενος ἐπὶ γενναιοδῶρ φιλανθρωπία, εὐσεβείᾳ ἀλλὰ καὶ φιληδονίᾳ.

11. Τὸ ὄνομα «Φιλέντολος» ἐνθυμίζει τὰ ἐν ἐπιγραφῇ ἐν Λαπήθῳ τῶν μέσων τοῦ VIου αἰῶνος μ.Χ. ἀπαντῶντα «Ἐντόλιος καὶ Ἐγκαίριος Ἰσαάκ Σινδούρου»³⁶, — τῶν ὁποίων οἱ φορεῖς φαίνονται Σημίται (Ἑβραῖοι ; Φοίνικες ; Σῦροι ;) ἐξηλληνισμένοι, — ὡς καὶ πλῆθος ἐλληνοχριστιανικῶν βαπτιστικῶν σημαινόντων συμβολικὰς θρησκευτικὰς ἐννοίας καὶ ἐπιδιωκόντων, κατὰ παναρχαίαν «μαγικὴν» Παράδοσιν, τὴν ταύτισιν τῶν φορέων πρὸς τὰς τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ἐννοίας καὶ οὐχὶ ἀπλῶς τὴν δῆλωσιν τῆς κατοχῆς τῶν ιδιοτήτων καὶ χαρακτῆρων τῶν ὀνομάτων ὑπὸ τοῦ φορέων³⁷. Τὸ ὄνομα ὡς οἰωνὸς πόρρω ἀπεῖχε τῆς τυχαιότητος καὶ ἐξέφραζεν

34. Κωνστ. Σπυριδάκι, «Ἡ Κυπριακὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἀναστήλωσις τῶν Εἰκόνων (Ζ' Οἰκουμένη Σύνοδος 787 μ.Χ.)», Κυπρ. Σπουδ., ΚΕ', 1961, σσ. 83-88. Α. Ι. Diki-goropoulos, «The Political Status of Cyprus A.D. 648-965», Report of the Department of Antiquities of Cyprus 1940-1948, Nicosia 1958, pp. 94-114 passim. Τοῦ αὐτοῦ, «The Church of Cyprus during the period of the Arab Wars, A.D. 649-965», The Greek Orthodox Theological Review, XI, 1965-1965, Winter 1965-1966, σσ. 237-279, passim.

35. Βλ. τὸ κείμενον παρὰ Fr. Halkin, «La Vision de Kaïoumos», cit. ἐν Anal. Bolland., LXIII, 1945, pp. 62-64.

36. Παρὰ Mitford, op. cit., Byz., XX, pp. 142-143.

37. C. G. Jung, Symbols of Transformation, An Analysis to the Prelude to a case of Schizophrenia, translated by R. F. C. Hull, ἐν «The Collected Works of C. G. Jung, vol. V», London, 1956, pp. 140-141, 187, 297, 386. W. Schmidt, Die Bedeutung des Namens, 1912, F. C. Conybeare, Myth, Magic and Morals, London, 1910, pp. 235 ff., κεφάλαιον τιτλοφορούμενον: «Magic use of the names». Ch. Guignebert, Jésus, ἐν «L'Évolution del' Humanité», Paris, 1947, pp. 76-78. Cf. Wolfgang Fleischer,

ἐκάστοτε τὰς πνευματικὰς καὶ ἰδεολογικὰς ροπὰς τῆς ἐποχῆς³⁸. Πάντως τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς τοῦ Φ., Ὀλύμπιος, μαρτυρεῖ αὐτὸν Ἑλληνα καὶ δὴ ἐχόμενον τῶν κλασσικῶν παραδόσεων. Ἡ φιλανθρωπία του, ἀσκουμένη μάλιστα ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς μετὰ τῆς Μητροπόλεως Κωνσταντίας συνεργασίας του, ὡς καθ' ἅπαντα τὸν Βυζαντινὸν Κόσμον³⁹, δεικνύει τοῦτον πιστὸν χριστιανὸν ἀναλαμβάνοντα πρωτοβουλίας περιθάλψεως τῶν ἀφθόνων τότε πασχόντων καὶ δυστυχῶν.

12. Εἰδικῶς ἡ ὑπὸ τοῦ Φ. Ἱδρυσις νοσοκομείου ἐν Κωνσταντίᾳ, πιθανώτατα τῇ ἐγκρίσει ἢ καὶ προτροπῇ τοῦ Ἀρκαδίου, θὰ ἐπλήρου ἔλλειψιν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ καὶ τοῖς πέριξ, τοῦθ' ὅπερ ἐπιρρωνύει τὴν ἄποψιν τοῦ G. Hill ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐν Κύπρῳ ἱδρυθὲν «*π τ ω χ ε ῖ ο ν τ ο ὕ Ἀ γ ῖ ο υ Κ ό ν ω ν ο ς*», ὡς καὶ ὁ ὑπ' αὐτοῦ ἀνανεωθεὶς (ὑδρ) ἀγωγός, θὰ ἔκειντο ἐν Πάφῳ καὶ οὐχὶ ἐν Ἀμμοχώστῳ⁴⁰: «*Αν τὸ «π τ ω χ ε ῖ ο ν τ ο ὕ Κ ό ν ω ν ο ς*», ἱδρυθὲν περὶ τὰ μέσα τοῦ ζ' αἰῶνος, ἔκειτο ἐν Ἀμμοχώστῳ, θὰ ἦτο περιττὴ ἡ Ἱδρυσις τοῦ νοσοκομείου τοῦ Φιλεντόλου 70 - 80 ἔτη ἀργότερον, ὡς, ἴσως, καὶ αἱ ποικίλαι πρὸς ὀρφανούς καὶ πτωχοὺς παροχαὶ τοῦ αὐτοῦ μεγαλοεφοπλιστοῦ, διότι ἐν μέγα κρατικὸν πτωχεῖον θὰ ἐπῆρκει διὰ τὴν Περιοχὴν Ἀμμοχώστου. Ὑπενθυμίζω ὅτι αὐτὸ τὸν ὅρον *π τ ω χ ε ῖ ο ν* ἢ *π τ ω χ ο τ ρ ο φ ε ῖ ο ν* ἐννόουν τότε [κατὰ τὴν πρώϊμον Βυζαντινὴν ἐποχὴν] καὶ τὸ *π τ ω χ ο κ ο μ ε ῖ ο ν* καὶ τὸ *γ η ρ ο κ ο μ ε ῖ ο ν* καὶ

Die deutschen Personennamen, Geschichte, Bildung und Bedeutung, Akademie-Verlag, Berlin, 1964, pp. 5-15. Sir Alan Gardiner, «The Theory of Proper Names», Oxford, 1954, passim, ἰδίως pp. 73-75. Διὰ τὴν σχετικὴν πρὸς ταῦτα «μαγικὴν ἐπίκλησιν» βλ. Erwin Rohde, «Psyche, The Cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks», London, 1950, translated from the eighth edition by E. B. Hillis, pp. 42, 62, 527, 604, cf. pp. 126 f., 529, 61, 63.

38. Βλ. τὴν σημαντικὴν ἐργασίαν τοῦ Κυπρίου διδάκτορος Ἀρ. Γαμασκοκλῆ, Τὰ Ἑλληνικὰ Ὄνόματα, γραφεῖσαν ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ Paul Kretschmer ἐν Βιέννῃ πρὸς τριακονταετίας καὶ μερικῶς μόνον τύποις ἐκδοθεῖσαν μέχρι τῆς σ. 32.

39. Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τόμος Β', I, Ἐν Ἀθήναις, 1948, σσ. 156-162, 165-168 κ.ά.

40. Hill, op. cit., I, 280, ἰδίως σημ. 2 καὶ 3, ὅπου παραπομπὴ εἰς Προκοπίου Περὶ Κτισμάτων 5,9. Ἰχνη τοῦ Ἀγίου Κόνωνος διαπιστοῦνται ἐν Πάφῳ, ὡς καὶ ὑδραγωγοὺ ἐρείπια, αὐτ. πρβλ. Ἰωάννου Π. Τσιγκοπούλου, Παναγία ἡ Χρυσορρωγιάτισσα Ἱστορικὴ ἐν Κύπρῳ Ἱερὰ Μονή, Λευκωσία 1964 καὶ 1965, σσ. 106-108: Τὸ Προσκυνητὰρι τοῦ Ἀγίου Κόνωνος πρὸ τοῦ 1782 κατασκευασθὲν μετὰ κρανίου καὶ εἰκόνων αὐτοῦ ἐν τῷ Ναῷ τῆς ὡς ἂν Μονῆς. Πρόσθετες τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κόναϊνας (Παναγίας;) ἐν Κισσονέργῳ Πάφου, cf. Hackett-Παπαϊωάννου, op. cit., Β'. σσ. 195-196, 321 καὶ Ἰωάννου Χ. Χατζηιωάννου, Ἱστορία καὶ Ἔργα Νεοφύτου Πρεσβυτέρου Μοναχοῦ καὶ Ἐγκλείστου, Ἀλεξάνδρεια, 1914, σ. 269.

τὸ ὀρφανοτροφεῖον, ἀλλὰ καὶ τὸ νοσοκομεῖον (Ἐπιφανίου Κατὰ Αἰρέσεων, 75), γνωστὸν δ' εἶναι ὅτι ἐν τοῖς γηροκομείοις παρέμενον καὶ γέροντες, παρ' αὐτοὺς ὁμῶς καὶ λωβολί»⁴¹. Εἰδικῶς ἡ ταύτισις φαίνεται νὰ ἴσχυεν εἰς μικρὰ μέρη ὡς ἡ Κύπρος καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἐπιφανίου εἶναι ἐν προκειμένῳ πολύτιμος (Κατὰ Αἰρέσεων, 75), μολονότι καὶ ἡ διάκρισις δὲν ἦτο ἀδύνατος καὶ κατὰ τὴν πρώϊμον ὡς καὶ κατὰ τὴν μέσσην καὶ ὑστέραν Βυζαντινὴν περίοδον⁴².

13. Φυσικὸν θεωρῶ ὅτι τὸ Νοσοκομεῖον τοῦ Φιλεντόλου συνεπλήρου τὸν κύκλον οἰκοδομημάτων τῆς «ὥραίας, ἀξιεράστου πόλεως» τῆς ὑφισταμένης κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα μ.Χ. περὶ τὴν Μοῆν τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα ὀλίγον δυτικῶς τῆς Κωνσταντίας⁴³, ἐνθα ὁ Ἀπόστολος αὐτὸς λέγεται ὅτι εἶχεν ἰδρύσει πολλοὺς ξενῶνας δι' ἀνάπαυσιν τῶν ξένων⁴⁴. Ἀκριβῶς τὸ Νοσοκομεῖον ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν ὡς ἄνω ἐκτεθεῖσαν ἔννοιαν ἀποκλείουσιν τὸ ξενοδοχεῖον καὶ μόνον, καθίστατο ἀπαραίτητον διὰ τὴν πόλιν, καὶ τούτου τὴν οἰκοδόμησιν ἐχρηματοδότησεν ὁ Φ.⁴⁵ Τὸ ἕτερον θεμελιῶδες ἔργον ἦτο τὸ Ὑδραγωγεῖον, τοῦ ὁποῦ ἡ ἐπισκευὴ ἢ ἀναδιαρρύθμισις κατὰ τὸ ἐν Κυθρέα

41. Κουκουλέ, op. cit., σ. 131. Πρβλ. σσ. 131-133 διὰ μεταγενεστέρας διακρίσεις, καὶ 129-130.

42. Βλ. ibid, καὶ δὴ Βλον Ἰωάννου Ἐλεήμονος, Anal. Bolland., vol. 45, σσ. 28, 15 καὶ 45, 23, 13. Τούτου ἡ εὐρεῖα φιλανθρωπικὴ δραστηριότης φαίνεται νὰ ὠδήγει εἰς καταμερισμὸν καὶ διακρίσεις. Περὶ αὐτῆς βλ. νῦν Robert(o) S(abbatini) Lopez, «The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century», D. (umbarton) O. (aks) P. (apers) XIII, 1959, σσ. 67-85, ἰδίως 82-83.

43. Ἀλεξάνδρου Acta et Passio Barnabae, A(cta) S(anctorum) VII (Ἰουλίου) 2, 446. Πρβλ. Migne, P.(atologia) G.(raeca) 87, στήλαι 4087-4106 καὶ Mitford, op. cit., Byz., XX, pp. 123, 107 καὶ 109 σημ. 2, ἐνθα «epigraphic fragment no. 2 from Constantinian», τὸ ὁποῖον «derives from one of the halls and hospices with which Anthemius surrounded the church he founded to house the relics brought back by him from Constantinople. The sixth century monk Alexander guardian of the church which Anthemius founded, describes the splendours of this church with its surrounding colonnades. He mentions, further, a hall with four porticos, and monastic building cf. Sotiriou, Κυπρ. Σπουδ. 1 (1937) 185-7» [καὶ σσ. 182-187]. Πρβλ. ἰδίως S. Salaville, «Le Moine Alexandre de Chypre VIe siècle», ἐν E.(chos) d'O.(rient) 15, 1912, p.p. 134-137. Beck, op. cit., p. 399. Πρβλ. Mitford, op. cit., σσ. 107-108 καὶ Ἀπόστολος Βαρνάβας, Περίοδος Γ', τόμος ΚΣτ', Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 1965, τεῦχος 78, σσ. 225-228.

44. Κουκουλέ, op. cit., σ. 133 = A.SS. 2. 446.

45. Ὁ Ὁ Ἅγιος Ἐπιφάνιος εἶχεν ἰδρύσει διάφορα οἰκοδομήματα ἐν Κωνσταντίᾳ κατὰ τὸν IVον αἰῶνα, ἀλλὰ μετὰ τούτων δὲν περιελαμβάνετο Νοσοκομεῖον, βλ. Κατὰ Αἰρέσεων, 75 καὶ Φ. Κουκουλέ, op. cit., σσ. 131, 167.

ἄκρον του ἀνάγονται εἰς τὸν Ἰουστινιανὸν (554 - 565) ὡς δείκνυτ' ἐξ ἐπιγραφῶν ἐκ τῆς πόλεως ταύτης⁴⁶, καὶ αἱ ἀρχαὶ πιθανῶς εἰς τὸν Σεπτίμιον Σεβήρον (193 - 211). Ὁ ὀρειχάλκινος ἀνδριὰς τοῦ τελευταίου ὁ εὔρεθεις ἐν Κυθρέα συνδέεται ὑπὸ τινων πρὸς τὸ Ὑδραγωγεῖον Σαλαμῖνος - Κυθρέας⁴⁷, τοῦ ὁποίου τὴν Ἱδρυσιν θὰ ἠδύνατο ν' ἀναλάβῃ δεδομένων : α) τῆς εὐνοϊκῆς πρὸς τὰς ἐπαρχίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους πολιτικῆς του⁴⁸ καὶ (β) τῆς οὐδετέρας θρησκευτικῆς πολιτικῆς του⁴⁹, ἥτις δὲν θὰ τὸν ἡμπόδιζε ν' ἀναλάβῃ τὴν Ἱδρυσιν τοῦ Ὑδραγωγείου Χριστιανικῆς πόλεως. Πράγματι τμῆμα τούτου ὁδηγοῦν πρὸς δεξαμενὴν παρὰ τὸν Τάφον τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα καὶ χρονολογούμενον εἰς τὸν β' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Tubbs (πρβλ. σημ. 19), δυνατόν νὰ εἶναι τμῆμα τοῦ Σεβηρείου Ὑδραγωγείου, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀνανεωθεῖσαν, μετὰ τὴν σφαγὴν τῶν Σαλαμινίων καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς Σαλαμῖνος ὑπὸ τῶν Ἑβραίων τὸ 115 - 116, πόλιν αὐτήν⁵⁰. Ἡδὴ τὸν Δ' αἰῶνα (;) ναῖδριον τοῦ Ἀποστόλου Παύλου μαρτυρεῖται παρὰ τὴν Μονὴν τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα⁵¹, ἀσφαλῶς τμῆμα συνοικισμοῦ, ὅστις θὰ κατεστράφη μετὰ τῆς λοιπῆς πόλεως κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 332 καὶ 342⁵², περιλαμβανομένου καὶ τοῦ Ὑδραγωγείου, καὶ θ' ἀνεκτίσθη μετέπειτα. Ὁ ἀνακαινιστικὸς οἰκοδομικὸς ὄργανισμὸς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ Δ' αἰῶνος μ.Χ. κ.έ., συνδεδεμένος πρὸς τὴν εἴσοδον νέων ἡγετῶν καὶ καλλιτεχνῶν καὶ λαοῦ μετὰ τοὺς σεισμοὺς καὶ

46. Mitford, op. cit., pp. 128-134, ἐπιγραφαὶ ὑπ' ἀρ. 7-8. Τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν τῆς παραδόσεως — ἀπορριπτομένης ὑπὸ τοῦ Hill — ὅτι τὸ Ὑδραγωγεῖον Σαλαμῖνος-Κυθρέας Ἱδρυσεν ὁ Ἰουστινιανός. Ἐν τούτοις ἡ ἐπιγραφή 7, τοῦ 554-565, ἀναφέρει καὶ τὸν Ἰωάννην τὸν Ὑπατικὸν (Consularis) Κύπρου, κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Mitford, εἶχε δημοσιευθῇ πρὸ πολλῶν δεκαετιῶν ὑπὸ Lebas-Waddington, Voyage Archéologique en Grèce... (1870-1876), 2770 (πρβλ. Mitford, op. cit., pp. 122, 132).

47. A. Westholm, Temples of Soli, Stockholm, 1936, p. 210, ὑπόσημ. 147. Mitford, op. cit., p. 122 ὑπόσημ. 2. Hill, I, p. 253.

48. M. Cary, A History of Rome down to the Reign of Constantine, London, 1957, second edition, pp. 710-711.

49. Op. cit., p. 767.

50. Hill, I, pp. 241-243. Cary, op. cit., pp. 648, 664. Hackett-Παπαϊωάννου, op. cit., Α', p. 13. Σύντομος Ἱστορία καὶ Περιγραφή τῆς Σαλαμῖνος (ἐκδ. Τμήματος Ἀρχαιοτήτων Κύπρου), 1960, σσ. 8, 12, 15.

51. Mitford, op. cit., pp. 105-107. Σφάλλει ὁ M. πιστεῦν ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου σπανίζει ἐν Κύπρῳ ὑποσκελισθεῖσα ὑπὸ τῆς τοῦ Βαρνάβα. Κατέχουμεν στοιχεῖα περὶ τοῦ ἀντιθέτου, τὰ ὅποια ἐλπίζομεν νὰ ἐκθέσωμεν ἀλλοχού. Πρβλ. Costas P. Kyrris, «The Noble Family of Logaras of Lapithos, Cyprus», ἐν Studi Bizantini e Neoellenici, 1967, p. 133, § 14. no. 38. Πρβλ. Μάχην Καλοζώων, ἐν «Ἐλευθερία» 9/VII/1967, σελ. 5, στήλη 5.

52. Hill, I, p. 245.

τὴν ἀνομβρίαν τοῦ 326/7⁵³ ἐπιπροσθετως πρὸς τοὺς ἐπανελη-
θόντας αὐτόχθονας⁵⁴, πιθανώτατα περιέλαβε καὶ τὸ Ὑδραγωγεῖον,
— διότι πῶς ἄλλως θὰ ἔζη ἡ πόλις; — ἀλλὰ τὰ βασικώτερα τούτου τμήματα
θὰ ἦσαν τὰ ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ, Πλουτάρχου, Ἀρκαδίου καὶ Ἡρακλείου οἰκο-
δομηθέντα.

14. Εἰς τοιαύτην ἀκμάζουσιν πόλιν ἔζη ὁ Φιλέντολος, ἀποβάς ἰσχυρὸς
παράγων γνωστὸς διὰ τὰς ἠθικὰς ἀντιφάσεις τοῦ χαρακτῆρος του, αἱ ὁποῖαι
ὁμῶς ἔδωσαν ἀφορμὴν διενέξεως εἰς τοὺς κόλπους τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλη-
σίας κατὰ τὸν θάνατόν του. Πράγματι «εἰς γῆρας ἐλθὼν ἐτελεύ-
τησεν μήτε τῆς ἐλεημοσύνης παυσάμενος μήτε τῆς
ἀμαρτίας ἀποκόψας». Διὰ τοῦτο [§ 2], «Πολλὴ περὶ αὐ-
τοῦ γέγονεν παρὰ τοῖς ἐπισκόποις καὶ τῷ ἀρχιεπι-
σκόπῳ ζήτησίς τε καὶ ἀμφίλεξις, τῶν μὲν λεγόντων
ὅτι: <Ἐσώθη· εἴρηται γὰρ ὅτι ἐλεημοσύνη ἀνδρὸς
καλύψει πλῆθος ἀμαρτιῶν>, τῶν δὲ ἀντιλεγόντων
ὅτι <Γέγραπται ἐν τῷ προφῆτῃ Ἰεζεκιήλ ὅτι ἐν ᾧ

53. Mitford, op. cit., pp. 121, 125, 143-149, 165-167, 169-170, 107-116, 136-140, 151-168. Πρβλ. Hill, I, pp. 245-254. Hackett-Παπαϊωάννου, op. cit., A', pp. 14-22, B', pp. 16-18, 67-68 ff. Πρβλ. ἀνωτ. § 9 καὶ δὴ σημ. 33. Συμφώνως πρὸς ἀνέκδοτον ἀφή-
γησιν τοῦ Νεοφύτου Ροδινού, Κυπρίου συγγραφέως τοῦ XVIου - XVIIου αἰῶνος, ἐν χειρο-
γράφῳ περιέχοντι γνωστὰ καὶ ἄγνωστα ἔργα του καὶ ἀποκειμένῳ ἐν τῷ Κέντρῳ Ἐπιστη-
μονικῶν Ἑρευνῶν Κύπρου, φφ. 175-176, «καθὼς τὸ λέγουν οἱ ἱστορῆται
οἱ ρωμαϊκαὶς τῆς Κύπρου... ἡ ἀγία Ἐλένη βλέποντας τὸ
νησὶν ἔρημον, καὶ ὄχι μονάχα ἀπὸ τὴν ἀβροχίαν μὰ ἀκόμη
καὶ ἀπὸ τὴν πολλότητα τῶν θηρίων, καὶ βλέποντας ὅτι ἀρχί-
νησεν νὰ βρέχη τότε ἐκείνη ἡ βασίλισσα ἔκαμεν νὰ ἔλθουν
ἀπὸ τοὺς ἀνάγυρα τόπους, οἱ ὁποῖοι ἦτονε ὄλοι ρωμαῖοι, καὶ
ἔτσι ἐκατοίκησαν / (φ. 176) εἰς τὸ νησί, οἱ τόποι ἀπὸ ἧλθα-
σιν εἶναι ἐτοῦτοι: αἰγυπτος, ἰουδαία, σουρία [= Συρία], κι-
λικία, καππαδοκία, καὶ παμφιλία. καὶ ἄλλοι τόποι. Καὶ πολ-
λοὶ ἧλθασιν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰς τὴν συντρο-
φίαν τοῦ πρώτου δοῦκα τῆς Κύπρου, εἰς ἐκείνους τοὺς και-
ροὺς εἰς ὅλους τοὺς τόπους ἦταν ρωμαῖοι, καὶ διὰ τοῦτο τὸ
πλῆθος τῶν Κυπρίων ἔμειναν καὶ εἶναι ρωμαῖοι. Καὶ ἐτούτῃ
εἶναι ἡ ὕστερη ἀρχὴ ὅπου ἔλαβον οἱ Κυπριοί... ».

54. Leontios Makhairas, Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus entitled
«Chronicle», ed. R. M. Dawkins, Oxford, 1932, vol. I, p. 8 § 8. Πρβλ. τὸ σχεδὸν πα-
νομοίωτον χωρίον τοῦ Brit. Mus. Cod. Additional /34554, f. 183 b, παρὰ Θεοδώρῳ X.
Παπαδοπούλῳ, «Ἐκ τῆς ἀρχαιοτάτης Ἱστορίας τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων», ἐν
«Νέα Σιών», 1952, σ. 26. Πρβλ. Dawkins, op. cit., II, pp. 12-14, καὶ Vita s. Spyri-
donis, P.G. 116, cc. 420 ff., 430 ff.

εὖρω σε, ἐν τούτῳ καὶ κρινῶ σε». Καὶ πῶς δυνατὸν σωθῆναι τὸν μὴ ἀφιστάμενον τῆς ἀμαρτίας ἕως θανάτου;»

Ἐν πρώτοις εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἀνωτέρα ἱεραρχία τῆς Κύπρου, ἦτοι οἱ 14 ἐπίσκοποι περιλαμβανομένου καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου συνεκεντρώθησαν διὰ νὰ συζητήσουν τὴν τύχην τῆς ψυχῆς τοῦ Φιλεντόλου. Εἶναι σαφὲς τοῦτο ἀπόδειξις τοῦ μεγάλου κοινωνικοῦ ρόλου τοῦ θανόντος καὶ τῶν δεσμῶν αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, μεθ' ἧς ἀσφαλῶς θὰ συνειργάζετο τόσον κατὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῶν φιланθρωπικῶν του δραστηριοτήτων ὅσον καὶ εἰς ἄλλους πιθανῶς τομεῖς. Εἶναι ὁ Φ. πρῶϊμος περίπτωσις «δυνατοῦ» παραστάτου καὶ συμμάχου τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ ἔργον τῆς ὑποτυποῦσα τὸν ἐφεξῆς ἐπικρατήσαντα κοινωνικὸν ρυθμὸν (pattern) τὸν μέχρι σήμερον γνῶριμον ἡμῖν, τὸν πάντῃ ἀντίθετον πρὸς τὰς ἀρχικὰς ριζοσπαστικὰς κατευθύνσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ⁵⁵. Ἡ κοσμικὴ ἐξουσία καὶ δύναμις, ἥδη ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, διεισδύουσα καὶ συναπτομένη πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν βαθμιαίως διαφοροποιεῖ τὸν ἀντικρατικὸν ἐπαναστατικὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπὶ τὸ συντηρητικώτερον. Οὕτω ἐν Κύπρῳ, πλὴν τοῦ Φιλεντόλου, — τοῦ ὁποίου αἱ φιανθρωπικαὶ δραστηριότητες δυσκόλως δύνανται νὰ θεωρηθοῦν, ὡς ὁ Halkin γράφει⁵⁶, ἐκφράσεις ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας — καὶ ἄλλα παραδείγματα ὅμοια συναντῶνται⁵⁷, ἐξ ὧν χαρακτηριστικώτερα θεωροῦμεν τὸ τοῦ Ἰλγυρίου ἐπισκόπου Λαπήθου (408 - 439 μ.Χ.);, ὅστις, ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι τοῦ καιροῦ του, ἐκέκτητο καὶ κοσμικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν δύναμιν ἐν τῇ πόλει αὐτοῦ⁵⁸, ἀσφαλῶς ἐν συνεργασίᾳ μετὰ πλουσίων λαϊκῶν παργόντων, — καὶ τὸ τῶν ἀδελφῶν Ἐντολίου καὶ Ἐγκαιρίου ἐκ Λαπήθου, υἱῶν Ἰσαὰκ τοῦ Σινδοῦρου, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος ἦτο πρεσβύτερος καὶ ὁ δεύτερος ἰσχυρὸς λαϊκὸς παράγων κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5' μ.Χ. αἰῶνος⁵⁹. Κατ' ἀναλογίαν ὁ Φιλέντολος φαίνεται ὅτι ἀνῆκεν εἰς ἐξέχουσαν οἰκογένειαν ἐξ ἧς καὶ τινες ἱεράρχαι θὰ προήρχοντο, ἴσως καὶ αὐτὸς ὁ Ἀρκάδιος, ὡς δείκνυτ' ἐκ

55. Πρβλ. Κώστα Π. Κύρρης, «Κυπριακὰ Ἀγιολογικὰ καὶ Μοναστηριακὰ Μελετήματα» Κυπρ. Σπουδ., KZ', 1963, σσ. 205-207. Τοῦ αὐτοῦ, Κυπριακὰ καὶ Ἀμμοχώστικα Μελετήματα καὶ Δοκίμια, τόμος Α', Ἀμμόχωστος 1957, Ἡ Καταγωγή τῆς Ἀρχαίας Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας Ἡ Ἀντίρροπα Ρεύματα εἰς τὸν Ἀρχαῖον Χριστιανισμόν, σσ. 15-142 καὶ δὴ σσ. 56-60. Πρβλ. Franz Georg Maier, Cyprus from earliest time to the present day. Translated from the German by Peter Gorge, London, 1968, σσ. 58-61.

56. Halkin, «La Vision de Kaïoumos», Anal. Bolland., LXIII, 1945, p. 58.

57. Hill, I, pp. 248-251, 272-273. Hackett-Παπαϊωάννου, op. cit., Β', σσ. 22-250.

58. Mitford, op. cit., pp. 138-139, ἐπιγραφή ἀρ. 10.

59. Mitford, op. cit., pp. 131-133, ἐπιγραφή ἀρ. 12. Πρβλ. pp. 142-143, καὶ ἀνωτέρω § 11, σημ. 36.

τῆς μᾶλλον εὐμενοῦς πρὸς τὸν φιλήδονον καὶ εὐσεβῆ νεκρὸν στάσεώς του (βλ. κατωτ. § 30).

15. Ἡ πρώτη τῶν δύο μερίδων εἰς ἃς διηρέθη ἡ Κυπριακὴ Ἱεραρχία, ἡ ὑποστηρίζουσα ὅτι ἐσώθη ὁ Φ. χάρις εἰς τὴν ἐλεημοσύνην του, ἐστηρίζετο ἐπὶ Γραφικῶν χωρίων ὡς ἡ «Ἐπιστολὴ Καθολικὴ Ἰακώβου τοῦ Ἀποστόλου» Ε, 20: «Γινωσκέτω ὅτι ὁ ἐπιστρέψας ἀμαρτωλὸν ἐκ πλάνης ὁδοῦ αὐτοῦ σώσει ψυχὴν ἐκ θανάτου καὶ καλύψει πλῆθος ἀμαρτιῶν» καὶ ἡ «Πέτρου τοῦ Ἀποστόλου Ἐπιστολὴ Καθολικὴ Πρώτη» Δ', 7-8: «Πάντων δὲ τὸ τέλος ἡγγικεν· σωφρονήσατε οὖν καὶ νήψατε εἰς τὰς προσευχάς. Πρὸ πάντων δὲ τὴν εἰς ἑαυτοὺς ἀγάπην ἐκτενῆ ἔχοντες ὅτι ἡ ἀγάπη καλύψει πλῆθος ἀμαρτιῶν»^{59α}. Κατὰ τὸν Halkin ἡ δευτέρα μερίς φαίνεται νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψει τὸν Ἰεζεκιήλ Η', 24-26: «Ἐν δὲ τῷ ἀποστρέψαι δίκαιον ἐκ τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ καὶ ποιῆσαι ἀδικίαν κατὰ πάσας τὰς ἀνομίας, ἃς ἐποίησεν, οὐ μνησθῶσιν· ἐν τῷ παραπτώματι αὐτοῦ, ὃ παρέπεσε, καὶ ἐν ταῖς ἀμαρτίαις αὐτοῦ, αἷς ἡμαρτεν, ἐν αὐταῖς ἀποθανεῖται. / 25 Καὶ εἰπατε· κατευθύνει ἡ ὁδὸς Κυρίου· ἀκούσατε δὴ πᾶς ὁ οἶκος Ἰσραὴλ· μὴ ἡ ὁδὸς μου οὐ κατευθύνει; οὐχὶ ἡ ὁδὸς ὑμῶν οὐ κατευθύνει; / 26 ἐν τῷ ἀποστρέψαι τὸν δίκαιον ἐκ τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ καὶ ποιήσει παράπτωμα καὶ ἀποθάνῃ, ἐν τῷ παραπτώματι ὃ ἐποίησεν, ἐν αὐτῷ ἀποθανεῖται»⁶⁰.

16. Ἡ ὅλη θεολογικὴ συζήτησις μαρτυρεῖ βαθεῖαν γνῶσιν τῶν Γραφῶν ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν μερίδων, συνήθη ἀνὰ τὸν καθόλου Βυζαντινὸν Κόσμον τὸν σπαρασσόμενον ὑπὸ ἀτελευτήτων φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν ἐρί-

59α. Πρβλ. Σύνοδον Ἀγχύρας, 341: «ὁ προάγων βίος καὶ ὁ μετὰ ταῦτα ἐξεταζέσθω καὶ οὕτως ἡ φιλάνθρωπία ἐπιμετρεῖσθω», βλ. Χρήστου Ἀνδρούτσου, Συμβολικὴ ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου, Ἀθῆναι, 1930, σ. 361 σημ. 1.

60. Προέκτασις τῆς ἰδέας αὐτῆς εἶναι ἡ ἀντιθετότης της, αὐτ. Ἰεζεκ. Η', 27-31, π.χ. βλ. 27-28: «καὶ ἐν τῷ ἀποστρέψαι ἄνομον ἀπὸ τῆς ἀνομίας αὐτοῦ, ἧς ἐποίησε, καὶ ποιήσῃ κρίμα καὶ δικαιοσύνην, οὗτος τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐφύλαξε / 28 καὶ ἐπέστρεψεν ἐκ πασῶν τῶν ἀσεβειῶν αὐτοῦ, ὧν ἐποίησε, ζωῇ ζήσεται, οὐ μὴ ἀποθάνῃ».

δων, αἱ ὁποῖαι καὶ ἐν Κύπρῳ εἶχον ἀρχῆθεν εὖρει γόνιμον πεδῖον⁶¹. Πάντως εἰς οὐδὲν κατέληξεν ἡ μακρὰ αὕτη συζήτησις τῶν ἱεραρχῶν, καὶ διὰ τοῦτο ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀρχάδιος «κηρύττει νηστείαν καὶ λιτὴν... δηλώσας καὶ εἰς τὰ μοναστήρια καὶ πρὸς τοὺς στυλίτας καὶ ἐγκλείστους δεηθῆναι τοῦ Θεοῦ τοῦ γνωρίσαι δι' ἀποκαλύψεώς τινος ἐν ποίοις τὰ κατὰ τὸν τελευτήσαντα ὑπάρχουσιν».

Ὡς παρατηρεῖ ὁ Halkin, ἡ προσφυγὴ τῆς ἱεραρχίας εἰς τὰ φῶτα τῶν στυλιτῶν μαρτυρεῖ τὸ «ἀσύγκριτον γόητρον τοῦ ὁποίου ἀπέλαυον τότε οἱ ἀσκηταί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁλόκληρος κατηγορία συνίσταται ἐκ μιμητῶν τοῦ Συμεὼν τῆς Ἀντιοχείας»⁶². Μαρτυρεῖ, ἐπίσης, νομίζω, καὶ τὴν ἀξιόλογον ἀριθμητικὴν ἰσχὺν καὶ τὴν κοινωνικὴν καὶ ἡθικὴν ἐπιρροήν των ἐπὶ τῆς ἱεραρχίας καὶ τοῦ λαοῦ.

17. Ἰδιαιτέρως μεγάλοι καὶ ἰσχυροὶ φαίνεται νὰ ᾔσαν αἱ παρὰ τὴν Ἀμμόχωστον μοναστικαὶ Κοινότητες, ὡς δείχνυτ' ἐκ τῶν περαιτέρω: [§ 3] «Καὶ τοῦτου [= τῆς νηστείας καὶ τοῦ κηρύγματος] γενομένου ἀπεκάλυψεν ὁ Θεὸς τῷ δούλῳ αὐτοῦ ἀββᾶ Καίου μῶ [ἢ Καίουμᾶ, κατ' ἄλλο χ/φον], ἐγκεκλεισμένῳ εἰς Ἀμμόχωστον, ἀνδρὶ ἐναρέτῳ καὶ ἐπὶ χρόνους πολλοὺς ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου πέραν τοῦ Κλύσματος τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης διατρίψαντι. Καὶ μεταστειλόμενος τὸν ὅσιον Ἀρχάδιον καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ Ἐπισκόπους, διηγήσατο αὐτοῖς λέγων...».

18. Ἐν πρώτοις διὰ τοῦ ὅρου «στυλῖται» δέον ὅπως τονισθῇ ὅτι δὲν νοοῦνται μόνον, ὡς συνήθως νομίζεται καὶ ἐν τῇ ἀγιογραφίᾳ παρεδόθη, οἱ ἐπὶ στύλων διαβιοῦντες ἀσκηταί, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐντὸς σπηλαίων καὶ βραχωδῶν κοιλωμάτων ἢ βράχων γενικῶς⁶³. Ὅθεν καὶ οἱ ἐν τῇ περιοχῇ Ἀμμοχώστου

61. Βλ. προχείρως Hackett-Παπαϊωάννου, Α', σσ. 10-22, passim, καὶ δὴ σσ. 28-30 ἐ.β., καὶ Β', passim.

62. Halkin, op. cit., p. 59. Hippolyte Delehay, «Les Saints Stylites», Bruxelles 1923, p. CXL, σημ. 2. Κύρρης, «Κυπριακὰ Ἀγιολογικὰ καὶ Μοναστηριακὰ Μελετήματα», cit., σσ. 206 κ.ε.

63. Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου, «Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ», Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Ζ', Ἀθῆναι, 1951, σ. 75, σημ. 1. Jean Décarreaux, «Les Moines et la Civilisation en Occident, Des Invasions à Charlemagne», Arthaud, Paris, 1962, pp. 88-89, 197, cf. pp. 66, 175-176. Χρυσ. Παπαδοπούλου, «Ἀντιόχεια», ἐν Μ.Ε.Ε., Δ', σ. 898 α-β, καὶ Ἰστ. Ἑκκλ. Ἀντιοχ., cit., σσ. 422, 483, 508, 656-718,

στυλῖται καὶ ἐγκλειστοί, ὧν εἷς ὁ Καίουμος ἢ Καίουμας, θὰ ἔζων ἐντὸς σπηλαίων καὶ ξηρολίθων ἢ βράχων, στύλων καὶ αὐτῶν καλουμένων, ἐξ αὐτῶν δὲ κατὰ πᾶσαν βεβαιότητα ἔλαβε τὸ ὄνομά του τὸ ὀλίγα μίλια δυτικῶς τῆς Μονῆς τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα χωρίον οἱ «Σ τ ὕ λ λ ο υ», ὅπου προσφάτως εὑρον τοιοῦτους «στύλλους» - σπήλαια! ⁶⁴

Εἶναι φανερόν ὅτι σειρά μοναστηρίων, σπηλαίων, στύλων καὶ ἐγκλεισטרῶν ἔκειτο εἰς τὰς πέριξ τῆς Ἀμμοχώστου ἐκτάσεις καὶ δὴ εἰς τὰ βραχῶδη αὐτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἐν θὰ ἦτο κατὰ τὸν ζ' αἰῶνα καὶ ἡ λεγομένη «φ υ λ α κ ἡ τ ῆς Ἀ γ ί α ς Α ἰ κ α τ ε ρ ί ν η ς», παλαιὸν μεγαλιθικὸν μνημεῖον - τάφος τοῦ Η' αἰῶνος π.Χ., ὡς καὶ ἄλλοι πρόωγν θαλαμοειδεῖς τάφοι τῆς περιοχῆς νοτίως τῆς ἐν λόγῳ «φ υ λ α κ ῆ ς» ⁶⁵. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἡ προσωνομία «Κ ε λ λ ἄ ρ ι α» τῆς νεκροπόλεως νοτίως τῆς φυλακῆς δηλοῖ ἀκριβῶς κ ε λ λ ι α ἀσκητῶν - στυλιτῶν, τὰ ὅποια ἠδύναντο νὰ εἶναι καὶ παλαιοὶ τάφοι θαλαμοειδεῖς, λαξευτοὶ ἐπὶ σκληροῦ βράχου ⁶⁶. Ἐν Συρίᾳ οἱ ἐγκλειστοὶ ἦ

passim καὶ σσ. 771-772. Πρβλ. Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, vol. VIII, 1964, στήλῃ 6690 a: «σ τ ῆ λ η: ὀ γ κ ὀ λ ι θ ο ς ἐ κ β ρ α χ ῶ δ ο υ ς κ ρ υ σ τ ἄ λ λ ο υ, ἐ ν ᾧ κ ο ι λ α ι ν ο μ ῑ ν ῳ ο ἱ Α ἰ γ ὕ π τ ι ο ἱ ἔ θ α π τ ο ν τ ο ὓ ς τ ε τ α ρ ι χ ε υ μ ῑ ν ο υ ς ν ε κ ρ ο ὓ ς: Ἡ ρ [ο δ ὅ τ ο υ] 3, 24 . . . ε ὑ μ ε γ ἔ θ η ς λ ἰ θ ο ς ἢ καὶ ξ ὕ λ ο ν ὡ ς β ἄ θ ρ ο ν ἢ β ἄ σ ι ς Ἀ ν δ ο κ [ἰ δ η ς] 1, 38». Πρβλ. αὐτόθι σ. 6738 β: «σ τ ὕ λ ο ς π ᾶ ν ἐ π ἰ μ η κ ε ς καὶ σ τ ε ρ ε ὶ ν σ ῶ μ α χ ρ η σ ι μ ε ὖ ο ν ἐ ν ὀ ρ θ ῖ ᾱ σ τ ἄ σ ε ι π ρ ὸ ς ὑ π ο σ τ ῆ ρ ι ξ ἰ ν σ τ ἔ γ η ς . . . σ τ ῆ λ η χ ω ρ ῖ ς ν ᾶ ὑ π ο β α σ τ ᾶ ζ η τ ι . . . ». Πρβλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, «Λάτρος», Ε.Ε.Β.Σ., ΛΕ', 1966-67, σσ. 69-106, βλ. σσ. 76, 80, 81, 91, 95. Era Vra-noussis, «Le mont des Kellia. Note sur un passage d'Anne Comnène (V. 5,3)», Mélanges G. Ostrogorsky, t. II, Beograd, 1964, σσ. 659-664. Günter Paulus Schiemenz, «Die Kapelle des Styliten Niketas in den Weinbergen von Ortahisar. Mit sechs Tafeln und einer Textabbildung», J d ὀ β, XVIII, 1969, σσ. 239-258, ἰδίως σσ. 254-256. P. Kasier, «Kellia», 1965 (= Recherches suisses d'archéologie copte, I, 1967), κατὰ τὸν Paul Devos, «La servante de Dieu» Poemenia d'après Pallade, la tradition copte et Jean Rufus», A B, t. LXXXVII, fasc. 1-2, 1969, σσ. 189-212. Βλ. σ. 189 σημ. 3.

64. Ἡ ὡς ἄνω ἔρευνά μου ἀπέδωκε τὰς ἐκ Στύλλων δημοσιευόμενας φωτογραφίας σπηλαίων, τὰ ὅποια εἶναι ἐκεῖ ὀλόκληρος συνοικισμός, τὰ πλεῖστα μὲ τὴν εἴσοδον πρὸς ἀνατολάς. Βλ. τὰς φωτογραφίας κατωτέρω.

65. Πρβλ. Β. Καραγιώργη, «Πρόσφατοι ἀρχαιολογικαὶ ἀνακαλύψεις εἰς τὴν Ἀρχαῖ-κὴν νεκρόπολιν Σαλαμίνος», Κυρπ. Σπουδ., ΚΗ', 1964, σσ. 31-32, 33-34. Vassos Kara-georghis, Salamis in Cyprus, Homeric, Hellenistic and Roman, London, 1969, σσ. 54-63.

66. Ὑπενθυμίζω ὅτι μία τῶν ταλαιπωριῶν καὶ τιμωριῶν ἡ αὐτοτιμωριῶν εἰς αὗς ὑπεβάλλοντο οἱ μοναχοὶ τῶν πρώτων ἰδίως χριστιανικῶν αἰώνων ἦτο ἡ ἐν τάφοις ἀσκησις, Décarreaux, op. cit., p. 67. Χρυσοστ. Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἰστ. Ἑκκλ. Ἀντιох., σ. 659. Πρβλ. Ὁ Μέγας Ἀντώνιος, ὁ Πατριάρχης τοῦ Χριστιανικοῦ Ἀσκητισμοῦ, Βιογραφία συγγραφεῖσα ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου, εἰς Νεοελληνικὴν ἀπόδοσιν, Ἐκδόσεις Φῶς, Ἀθῆναι,

στυλῖται ἐλέγοντο «κελλιῶται» καὶ ἔζων παρὰ τὰς μονάς, ὡς ζῶντες εἰς *κελλία*⁶⁷, ὡς ἀκριβῶς καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ δὴ ἐν τῇ «Ἐρήμῳ τῶν Κελ-
λίων» καὶ ἐν τῇ Νιτρία, ὅπου ὠργάνωσε τὸν ἀσκητικὸν βίον ὁ μαθητὴς τοῦ
Ἁγίου Ἀντωνίου Ἀμοῦν⁶⁸.

19. Εἶναι δ' ἀκριβῶς τῆς ἀσκητικῆς παραδόσεως τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου
Ἀντωνίου «πέραν τοῦ Κλύσματος τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης» φορεὺς ὁ Ἀββᾶς
Καῖο υ μ ό ς, προφανῶς ἡγούμενος ὁμάδος ἐγκλείστων χωριστὰ ζώντων
μᾶλλον ἢ ἡγούμενος Μονῆς, ἐφ' ὅσον τὸ κείμενόν μας διακρίνει σαφῶς τοὺς
στυλίτας καὶ ἐγκλείστους ἀπὸ τοὺς ἐν μοναῖς ζῶντας. Πάντως εἶναι γνωστὸν
ὅτι καὶ περὶ τὰ στυλιτικά ἀσκητήρια καὶ ἐγκλείστρας ἡδύνατο σταδιακῶς
νὰ ἰδρυθῶσι μοναὶ κοινοβιακαί, ὡς συνέβη μὲ τὴν ἐν Θαυμαστῶ Ὅρει Μονὴν
τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Στυλίου, ἐπιτρέψαντος αὐτοῦ τοῖς μαθηταῖς τοιαύτην
ἰδρυσιν⁶⁹, μὲ τὴν ἐν Κλύσματι Μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου⁷⁰, βραδύτερον μὲ
τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου ἐν Κύπρῳ, κ.ἄ. Διὰ μίαν διεξοδικὴν ἱστορίαν
τοῦ ἐν Κύπρῳ μοναστικοῦ καὶ ἀσκητικοῦ βίου τὸ κείμενόν μας παρέχει ἀνεκτι-
μήτους λεπτομερείας, μία τῶν ὁποίων εἶναι καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ
ἁββᾶ.

Τοῦτο φαίνεται σημιτικὸν — πρβλ. Καῖμην νῦν, Ἑβραιοέλληνα συγγρα-
φέα, πρβλ. Ὁμάρ Καϊάμ —, καὶ ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλεόν μαρτυρίαν τῆς εἰσ-
ροῆς σημιτικῶν στοιχείων εἰς τὴν νῆσον, ἀναμφιβόλως ἐξηλληνισμένων, ἐκ
τῶν πέριξ χωρῶν καὶ δὴ εἰς ἀνωτέρας ἐκκλησιαστικὰς θέσεις, π.χ. ἀναφέρω
τοὺς Βαρνάβαν, Ἐπιφάνιον, Παῦλον, Ἐντόλιον καὶ Ἐγκαίριον Ἰσαὰκ Σιν-
δούρου (ἀνωτ. § 11), Φιλόξενον κ.ἄ.^{70α}. Τὸ φαινόμενον τοῦτο δὲν εἶναι παρά-
δοξον ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψει ἡ πολυεθνικὴ Ἑλληνιστικὴ καὶ Ρωμαιοβυζαντινὴ
κληρονομία ἣτις ἔβλεπε τὰ ἄτομα ὡς πολίτας τοῦ κράτους ἀνεξαρτήτως φυλε-

1958, σ. 28. Χρυσ. Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, cit., σ. 213. Πρβλ. ἀνωτ. σημ. 63.

67. Χρυσ. Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀντιοχείας, σσ. 708, 677, 661, 664. Cf. Lennart Rydén, «Das Leben des Heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis» Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Graeca Upsaliensia, 4, 1963, pp. 17-20.

68. Χρυσ. Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀλεξανδρ., σ. 215. Πρβλ. τὴν πρωσο-
νομίαν «Κελλία», ἡ ὁποία μέχρι τοῦ XI - XII αἰῶνος κ.ἔ. ἀπεδίδετο εἰς τὸ Πήλιον, λόγῳ
τῶν ἐκεῖ κελλίων ἀσκητῶν, βλ. Era Vranoussis, «Le mont des Kellia. Note sur un
passage d'Anne Comnène» (V. 5,3), ἐν Mélanges G. Ostrogorsky, t. II, Belgrade,
1964, pp. 659-664. Πρβλ. A. Gr. ἐν «Revue des Etudes du Sud-Est Européen», t. IV,
1966, no. 1-2, p. 306.

69. Χρυσ. Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀντιοχ., σ. 715.

70. Χρυσ. Ἀ. Παπαδοπούλου, Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀλεξανδρ., σ. 214.

70α. Πρβλ. Halkin, ἐν Anal. Boll., LXIII, σσ. 57, 59.

τικῆς καταγωγῆς, εἰδικῶς δ' ὡς πρὸς τοὺς φορεῖς τοῦ ἀσκητικοῦ ιδεώδους ὅτι οὗτοι καθ' ἅπασαν τὴν πρωτοβυζαντινὴν καὶ παλαιοχριστιανικὴν περίοδον ἦσαν κυρίως Ἑλληνίζοντες Ἀνατολίται.

20. Τέλος, τὸ ὄνομα «Ἀ μ μ ό χ ω σ τ ο ς» διὰ τὴν περὶ τὴν Κωνσταντιάν περιοχὴν διὰ πρώτην φορὰν ἀπαντᾶται, ἐξ ὧων γνωρίζω, ἐν τῷ ὑπὸ μελέτην κειμένῳ, καὶ πρέπει νὰ ἐκυριολεκτεῖτο κατὰ τοὺς ζ' - Ζ' αἰῶνας, δηλ. νὰ ἐδήλου ἀκριβῶς χῶρον κεχωσμένον ὑπὸ ἄμμου, καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ. Τοιοῦτος χῶρος πρέπει νὰ ἦτο τότε κατ' ἐξοχὴν ἡ παραλία τῆς ἀρχαίας Σαλαμῖνος καὶ ὁ χῶρος τῆς καταστραφείσης τὸ 332 καὶ τὸ 342 μ.Χ. πόλεως ὁ μὴ ἐπανακτισθεὶς ὑπὸ τοῦ Κωνσταντος τοῦ Β' — ὡς γνωστὸν οὗτος ἐπανίδρυσεν τὴν Σαλαμῖνα ὡς Κωνσταντίαν εἰς μικροτέραν κλίμακα⁷¹. Βεβαίως καὶ ὁλόκληρος ἡ Κωνσταντία καὶ ἡ ἐνδοχώρα της ὠνομάζετο πλέον Ἀμμόχωστος, τοῦτο δὲ δηλοῖ ὅτι ὁ ὅρος εἶχεν ἤδη χρησιμοποιηθῇ κατὰ κυριολεξίαν ἐπὶ μακρόν, ἀσφαλῶς ἀπὸ τοῦ 332 ἢ 342 μ.Χ. κ.έ., ὅτε θὰ ἤρχισεν ἡ κάλυψις τῶν ἐγκαταλειφθεῖσων ἡρειπωμένων περιοχῶν δι' ἄμμου.

Ἐπομένως δεόν ὅπως διαφωνήσωμεν πρὸς τὸ ἐν τῷ «Ὁδηγῷ τῆς Σαλαμῖνος» λεγόμενον ὅτι ἡ Ἀμμόχωστος ἀνεδείχθη ἡ κυριώτερα πόλις τῆς Κύπρου μετὰ τὰς Ἀραβικὰς ἐπιδρομὰς (648 μ.Χ.) λόγῳ καὶ τῶν σεισμικῶν καταστροφῶν καὶ τῆς ἀποφράξεως τοῦ λιμένος⁷²: Ἀμμόχωστος ἦτο, ὡς εἶδομεν, ἡ Κωνσταντία αὐτή, ἐνῶ ὁ «Ὁδηγὸς» ὡς τοιαύτην νοεῖ τὴν νοτίως αὐτῆς Ἀρσινόην τὴν ἰδρυθεῖσαν ὑπὸ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου τὸ 274 π.Χ. Τὸ ὁρθὸν εἶναι ὅτι ἡ Ἀρσινόη μετὰ τὸ 648 ἢ 654 ἢ πιθανώτερον τὸ 698 κ.έ.⁷³, σταδιακῶς διεδέχθη καὶ ἀντικατέστησε καθ' ὅλας τὰς ἐπόψεις καὶ εἰς ὅλους τοὺς «ρόλους» τῆς τὴν Κωνσταντίαν — Ἀμμόχωστον, ἧς καὶ τὸ δεύτερον, ἐπικρατέστερον τῶρα ὄνομα προσέλαβε βαθμηδόν, χωρὶς νὰ δικαιολογῇται τοῦτο ἐκ πραγματικῆς προσχώσεως ἄμμου ἐν αὐτῇ τῇ Ἀρσινόῃ — τῇ νῦν Παλαιᾷ Τουρκικῇ Ἀμμοχώστῳ τῇ ἐντὸς τῶν τειχῶν.

21. Ἡ ἀφήγησις τοῦ Καίουμα πρὸς τὸν Ἀρκάδιον καὶ τοὺς λοιποὺς Κυπρίους ἐπισκόπους, — οἱ ὅποιοι καταδέχονται νὰ μεταβοῦν εἰς τὴν ἐγκλει-

71. Σύντομος Ἱστορία καὶ Περιγραφή τῆς Σαλαμῖνος, ἐκδ. Τμήματος Ἀρχαιοτήτων Κυπριακῆς Δημοκρατίας, Λευκωσία 1963, σ. 2 [ὑπὸ Α.Η.Σ. Megaw?]. Karageorghis, Salamis, p. 190.

72. Σύντομος Ἱστορία, σ. 3.

73. Κώστα Π. Κύρρη, «Ἱστορία τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως Ἀμμοχώστου 1191-1955», Δελτίον Ὁμίλου Παιδαγωγικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου, Γ' ἔτος, ἀρ. τεύχ. 5-6, 1964, σσ. 5-6 ὑποσημ. 22. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως Ἀμμοχώστου 1191-1955, ἰδίως δὲ τοῦ Ε.Γ.Α., Λευκωσία, 1967, σσ. 218-221.

στραν του ἀντὶ νὰ τοῦ ζητήσουν νὰ ἔλθῃ αὐτὸς πρὸς αὐτοὺς⁷⁴ — ἔχει ὡς ἐξῆς : «Θεωρήσαί με τῇ νυκτὶ τὰς τῆς ὥς ἐν ἐκστάσει τρόπον τινά, δεξιᾷ μὲν ἔχοντα παράδεισον, ἀδιήγητον κάλλος περικείμενον· ἐξ εὐωνύμων δὲ κάμινόν τινα ὑπεράπτουσαν, ἧς φλόξ ἔφθανεν ἕως τῶν νεφελῶν· καὶ τὸν τελευτήσαντα ἱστάμενον μέσῳ ἀμφοτέρων καὶ ἀτενίζοντα πρὸς τὸν παράδεισον καὶ στενάζοντα. Ἐν τῷ οὖν στενάζειν αὐτὸν ὁρῶ τινα λαμπροφύρον ἐπιστάντα καὶ λέγοντα πρὸς αὐτόν. Μάτην στενάζεις. Οὐ πολλάκις σε ἐνουθέτουν λέγων: Παῦσαι τῆς πορνείας; Ἰδοὺ διὰ μὲν τῆς ἐλεημοσύνης ἐλυτρώθης τῆς γέεννης· διὰ δὲ τὸ μὴ ἀποστῆναί σε τῆς πορνείας ἐστερήθης τῆς χαρᾶς τοῦ παραδείσου».

22. Ὡστε ἡ ψυχὴ τοῦ ἀντιφατικοῦ ἠθικῶς Φιλεντόλου ἔχασε τὸν παράδεισον ἀλλὰ δὲν ἤχθη εἰς τὴν κόλασιν· ὥσει μαγνήτης ἱσταται ἐν τῷ μέσῳ ἀμφοτέρων ἐλκυσόμενος ὑπὸ ἀμφοτέρων ἀλλ' εἰς μάτην. Ὁ λαμπροφύρος βέλαια ἐνθυμίζει τὸν λαμπροφορεμένον χάροντα τῶν Δημοτικῶν τραγουδιῶν μας ποὺ ἔχει ἀρχαίας τὰς ρίζας.

Προτοῦ σχολιάσωμεν τὴν φιλοσοφικὴν σημασίαν τῆς μέσης αὐτῆς καταστάσεως τῶν ψυχῶν ἴδωμεν τὰ σχόλια τοῦ συγγραφέως τοῦ «Βίου τοῦ Φ.» ἐπ' αὐτοῦ :

[§ 4] «Ἀκουσάτωσαν οἱ λέγοντες ὅτι· <Κἂν πορνεύω, διδῶ ἐλεημοσύνην καὶ σώζομαι>. Ἀληθὲς ἐλεημοσύνη ἐστὶν ἵνα πρὸ πάντων ἑαυτὸν ἐλεήσῃς· ὅτι πᾶσαν ἀμαρτίαν ἣν ἂν ποιήσῃ ἄνθρωπος, ἐκτὸς τοῦ σώματός ἐστιν, ὁ δὲ πορνεύων, φησὶν, εἰς τὸ ἴδιον σῶμα ἀμαρτάνει». [Πρβλ. Κορινθ. Α', 6, 18: «Φεύγετε τὴν πορνείαν. πᾶν ἀμάρτημα ὃ ἐὰν ποιήσῃ ἄνθρωπος ἐκτὸς τοῦ σώματός ἐστιν, ὁ δὲ πορνεύων εἰς τὸ ἴδιον σῶμα ἀμαρτάνει». Πρβλ. αὐτ. 6, 9-10: «Μὴ πλανᾶσθε, οὔτε πόρνος οὔτε εἰδωλόλατραι οὔτε μοιχοὶ οὔτε μαλακοὶ οὔτε κλέπται οὔτε μέθυσοι, οὐ λοῖδοροι, οὐχ ἄρπαγες βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσι». Πρβλ. αὐτ. 6, 13: «Τὸ δὲ σῶμα οὐ τῇ πορνείᾳ ἀλλὰ τῷ Κυρίῳ, καὶ ὁ Κύριος τῷ σώματι». Πρβλ. αὐτ. 6, 15-17].

74. Πρβλ. Halkin, op. cit., p. 59.

23. Παρακατιῶν ὁ ἡμέτερος βιογράφος λέγει: «Τί ἔστιν εἰς τὸ ἴδιον σῶμα; ὅτι ἐξ αὐτῆς τῆς οὐσίας τῆς σαρκὸς σου ὡσανεὶ θυσίαν τινὰ προσάγεις τῷ διαβόλῳ τὴν εἰς πορνείαν ἐκφερομένην σποράν. Καὶ μὴ μοι εἴπῃς ὅτι. <Εἴθε καὶ γὰρ ἀπαλλαγῶ μόνον τῆς κολάσεως καθάπερ κακέϊνος, καὶ μέγα μοί ἔστιν>. Τί λέγεις, ἄνθρωπε; Μέγα σοι ὑπάρχει τὸ στερηθῆναι πυρός; Ἐγὼ λέγω ὅτι χαλεπώτερον μᾶλλον ὑπάρχει τὸ στερηθῆναι σε τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν ὑπὲρ μυρίας καμίνους καὶ κολάσεως. Τί γὰρ τούτου ἐλεεινότερον τοῦ εἰς αἰῶνας αἰώνων στερηθῆναι σε τοῦ Θεοῦ; Ὁ Θεὸς φῶς ἐστίν· ὁ δὲ στερούμενος τοῦ φωτὸς ἐν σκοτίᾳ πάντως εὐρίσκεται». [Πρβλ. Ἰωάνν. Α' Καθολ. Ἐπιστολ., 1,5: «Ὁ Θεὸς φῶς ἐστὶ καὶ σκοτία ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν οὐδεμία». Πρβλ. τὴν ἀρχαίαν ἡλιολατρείαν ἐν γένει, τὸν Νεοπλατωνισμόν καὶ τὰ θεουργικὰ φωτοειδῆ τῶν Χαλδαίων, Περσῶν καὶ Μασδαϊτῶν, ὡς καὶ ὁμοίας ιδέας πατέρων τινῶν⁷⁵].

24. Περαιτέρω ὁ βιογράφος συμβουλεύει: [§5]: «Μὴ οὖν λέγε ὅτι ἀρκεῖ σοι ἀπαλλαγῆναι τῆς γεέννης· τάχα γὰρ καὶ τὰ νήπια πασῶν τῶν αἰρέσεων ὡς ἀναμάρτητα λυτροῦνται τῆς γεέννης, εἰς δὲ βασιλείαν οὐρανῶν οὐκ εἰσέρχονται. Λοιπὸν μὴ θέλε τούτοις εἶναι συναριθμῖος· ἀλλὰ τῆς ἀμαρτίας ἀπόστηθι. Ἄκουσον τοῦ Χριστοῦ διὰ στόματος Παύλου λέγοντος.

75. E. R. Dodds, «The Greeks and the Irrational» Berkely, and Los Angeles, 1956, pp. 298-299. Πρβλ. σύγκρισιν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἥλιον καὶ τοῦ Ὑιοῦ πρὸς τὴν ἀκτῖνα παρὰ Λακεταντίῳ (250-μετὰ τὸ 325), βλ. Κων. Ἱ. Λογοθέτου, Ἡ Φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Μέσου Αἰῶνος, Μέρος Α', ἐν Ἀθήναις, 1930, σ. 169, πρβλ. καὶ σσ. 173, 179. Ὁμοίαν σύγκρισιν παρὰ Μεγάλῳ Βασιλείῳ (330-379), αὐτ., σ. 213, καὶ παρὰ Γρηγορίῳ Ναζιανζηνῷ (329-389), αὐτ., σσ. 225, 228, 229, 231. Πρβλ. τὸ Σύμβολον τῆς Πίσσεως: «Φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν Ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ Ἀληθινοῦ...». Αἱ ιδέαι τοῦ Λακεταντίου ἐπανερχονται παρὰ Γρηγορίου τῷ Νύσσης (335-395;), αὐτ., σ. 242. Κατὰ Συνέσιον (370 ἢ 375-;) ὁ Θεὸς εἶναι μορφή τριφάης, τὸ φωτίζον καὶ τὸ φωτιζόμενον, ἐν ᾧ ἀλάμπει τὸ ἐνωτικὸν φέγγος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος», αὐτ., σ. 348, — βεβαίως διδάγματα Νεοπλατωνικὰ προερχόμενα ἐκ τῆς σχέσεώς του πρὸς τὴν Ὑπατίαν. Ὁ Ψ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, τοῦ VIου αἰῶνος, ἐπανερχεται εἰς τὰ τοῦ Λακεταντίου, αὐτ. σσ. 370-371. Ὁμοίως ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς (580-662, ἦτοι περίπου σύγχρονος τοῦ βιογράφου τοῦ Φιλεντόλου), αὐτ., σ. 376. Πρβλ. Τερτυλλιανὸν (155-222) παρὰ Κ. Π. Κύρρη, Κυπριακὰ καὶ Ἀμμοχώστεια..., Α', σσ. 36-27. Πρβλ. Ἡσαΐαν, κεφ. 60, ἰδίως στ. 19-20: «ἀλλ' ἔσται σοι Κύριος φῶς αἰώνιον... οὐ γὰρ δύσεται ὁ ἡλιός σου...».

Μὴ πλανᾷσθε οὔτε πόρνοι οὔτε μοιχοὶ οὔτε ἄρσενοκοῖται οὔτε πλεονέκται, οὐ λοῖδοροι οὐ μέθυσοι βασιλείαν Θεοῦ κληρονομήσουσιν [πρβλ. Κορινθ. Α', 9 - 10, παρατεθὲν ἄνωτ. § 22]. Καὶ ἐπισφραγίζει ὁ Χριστὸς λέγων. 'Ο οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ παρελεύσονται, οἱ δὲ λόγοι μου οὐ μὴ παρέλθωσιν [Ματθ. ΚΔ', 35]. Λοιπὸν οὖν εἰρήνην ἀσκήσατε καὶ τὸν ἁγιασμόν· οὐ χωρὶς οὐδεὶς ὁψεται τὸν Κύριον» [Ἑβρ. ΙΒ'. 14].

25. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Halkin, «ἀπὸ ἀπόψεως ἐσχατολογικῶν πεποιθήσεων, τὸ δράμα τοῦ Καίουμου καὶ τὰ σχόλια [τοῦ Βιογράφου] τὰ συνοδούμενα αὐτὸ παρουσιάζουσιν ἐνδιαφέρον. Δὲν εὐρίσκει τις ἐν αὐτοῖς τὸν ἐλάχιστον ὑπαινιγμὸν εἰς προσωρινήν τινα τιμωρίαν δι' ἧς ἡ ἔνοχος ψυχὴ θὰ καθήρετο. Οὔτε σκέψιν τινὰ ἢ ὁποία νὰ συνδέεται, ἔστω καὶ μακρόθεν, πρὸς τὸ ἡμέτερον δόγμα τοῦ καθαρτηρίου (Purgatoire). Εἰς τὸν ἐπιμένοντα ἁμαρτωλόν, τὸν ὁποῖον αἱ μεγάλαι αὐτοῦ ἐλεημοσύναι σώζουσιν ἀπὸ τοῦ αἰωνίου πυρός, οὐδεμία ἐλπίς ἀπομένει νὰ εἰσέλθῃ ἡμέραν τινὰ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀφοῦ ἐξιλεώσῃ τὰ σφάλματά του. Καθ' ὅλην τὴν αἰωνιότητα θέλει συμμερισθῇ τὴν τύχην τῶν ἀβαπτίστων νεκρῶν παιδίων, τὰ ὁποῖα οὔτε εἰς τὴν οὐρανίαν βασιλείαν γίνονται δεκτὰ οὔτε εἰς τὴν γέενναν καταδικάζονται»⁷⁶. Περαιτέρω δὲ τονίζει ὅτι οὐδὲν στοιχεῖον ἐν τῷ «Βίῳ» ἐνθυμίζει τὰς φαντασίας τῆς <Visio Pauli> ἢ τῶν ἀνατολικῶν καὶ ἱρλανδικῶν μύθων περὶ περιοδικῆς ἀναπαύσεως τῶν καταδικασμένων, οὔτε τὰς περιπτώσεις Τραϊανοῦ καὶ Φαλκονίλλας, ἀμφοτέρων εἰδωλολατρῶν, οἱ ὁποῖοι κατεδικάσθησαν, ἀλλ' ἀνεσύρθησαν ἐκ τῆς κολάσεως ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου <τοῦ Διαλόγου> (590 - 604) ἢ ὑπὸ τῆς Ἁγίας Θέκλης⁷⁷. Ἡ ἐνδιάμεσος κατάστασις τὴν ὁποίαν εἰσηγεῖται ὁ βιογράφος μας, εἶχεν ἤδη γίνεαι δεκτὴ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ λέγοντος : «Μήτε δοξασθήσεσθαι [ἡγοῦμαι τούτους] μήτε κολασθήσεσθαι... ὡς ἀσφραγίστους μέν, ἀπονήρους δέ»⁷⁸. Ἀλλαχοῦ ὅμως ὁ Γρηγ. δέχεται τὸ καθαρτήριον διὰ τοὺς κακοὺς, ὅπερ θὰ τοὺς βοηθήσῃ νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὸν Θεὸν ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀποκαταστάσεως⁷⁹.

76. Halkin ἐν op. cit., Anal. Boll., LXIII p. 59. Περὶ Πουργατορίου βλ. καὶ Ἀνδρούτσου, «Συμβολικὴ», σσ. 360-376, p. 59.

77. Halkin, αὐτ., ὑπόσημ. 2 καὶ 3 ἐνθα αἱ παραπομπαί. Παν. Ν. Τρεμπέλα, ἄρθρ. «Μέση Κατάστασις τῶν Ψυχῶν», ἐν Ὁρησκειτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ, τόμ. 8, Ἀθῆναι, 1966, στήλη 1017.

78. P.G. Migne, t. XXXVI, col. 389 b, Oratio XL, σημ. ὑπ' ἀρ. 23 = Halkin, op. cit., p. 59, σημ. 5.

79. Λογοθέτης, op. cit., p. 235. Πρβλ. Γρηγόριον Νύσσης, ἐν P.G., τόμ. 46, στ. 46, 168, 524-525, 100-101, παρὰ Τρεμπέλα, ἑ.ἀ., στ. 1017.

26. Ἡ ἐνδιάμεσος αὕτη κατάστασις τῶν ψυχῶν υἱοθετήθη ἀργότερον ὑπὸ τῶν πλείστων θεολόγων τόσοις τῆς Ἀνατολῆς ὅσον καὶ τῆς Δύσεως καὶ ἀπεκλήθη ὑπὸ τῶν Λατίνων *Limbus Puerorum*, τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. *Limbus* καλεῖται ὁ χώρος ἐνθα διαμένουσιν αἱ ψυχαὶ ἀνθρώπων θανόντων χωρὶς νὰ ἔχωσι χρησιμοποίησι τὴν λογικὴν, ἀνεξαρτήτως ἡλικίας⁸⁰, δηλ. ἀνθρώπων ἀνευθύνων καὶ ἀνικάνων δι' ἐκλογὴν μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ. Ἐν τούτοις ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει εἴτε κατὰ τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν εἴτε κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἐποχὴν ὁ *Limbus* ἠνεώχθη εἰς τὴν ψυχὴν ἁμαρτωλοῦ ἀμετανοήτου, οὔτε παρὰ καθολικοῖς οὔτε παρ' ὀρθοδόξοις. Ἡ θέσις τοῦ βιογράφου τοῦ Φιλεντόλου εἶναι, λοιπόν, ἀπολύτως πρωτότυπος, καὶ προσέτι νέα διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κατὰ τοῦτο : τὸ ὅτι ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ βιογράφου εἰς εἰδικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ. Ὀλίγον προηγουμένως, τὸν ζ' αἰῶνα Ἀναστάσιος ὁ Συναΐτης, πιθανῶς Κύπριος (βλ. §2 ἀνωτ.), διερωτώμενος ἐὰν ἂν ἀνὴρ μετανοήσας, κατόπιν δ' ἐπαναπεσὼν εἰς τὴν ἁμαρτίαν καὶ ἀποθανὼν ἐν αὐτῇ θὰ ἐτύγχανε συγγνώμης, ἀπήντα ἀρνητικῶς, ἀλλὰ καὶ προσέθετε : « μ ὁ ν ο ς ὁ Θεὸς ἐπὶ σ τ α τ α ι »⁸¹. Οὕτω ἄφηγε τὴν θύραν ἀνοικτὴν διὰ δυνατότητα εἰσδοχῆς, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν θέσιν ἡ τοῦ ἡμετέρου βιογράφου καὶ τοῦ Καϊούμου ἀπέχει ἐν μόνον καὶ ἀσήμαντον βῆμα : Ἀκριβῶς ὁ Θεὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀπεφάσισε, κατὰ τὸν Κάϊουμον, νὰ μείνῃ ἡ ψυχὴ τοῦ Φιλεντόλου μετέωρος.

Καὶ ναὶ μὲν τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἡ συγγνώμη ὡς τὴν ἐννόει ὁ Ἀναστάσιος, εἶναι ὅμως ἀποτροπὴ τῆς τιμωρίας — ὅπως καὶ τῆς ἀμοιβῆς —, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἡδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ ποτε εἰς τὴν συγγνώμην.

27. Θὰ ἡδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ τοιαύτη θέσις τοῦ βιογράφου μας — παρ' οὐδενὶ ἐτέρῳ συγγραφεῖ ἢ κειμένῳ μεταγενεστέρῳ Χριστιανικῷ ἀπανταμένη — σχετίζεται πῶς πρὸς τὴν παρὰ Κυπρίοις ἀνοχὴν καὶ ἔξαρσιν τῆς Ἀφροδίτης ἀρχαιόθεν, ἧς ἡ ἔμπρακτος λατρεία ὅφ' οἶανδῆποτε μορφήν δὲν ἀποτελεῖ

80. Halkin, op. cit., pp. 59-60. Ἰδίως βλ. Κ. Ἱ. Δουβουνιώτη, Ἡ Μέση Κατάστασις τῶν Ψυχῶν, ἐν Ἀθήναις, 1914, σημαντικωτάτῃ ἐργασίᾳ ὀλίγον γνωστῇ ἐν τῇ Δύσει. Πρβλ. E. (chos) d'O. (rient), XXI, 1922, pp. 72-73. Ἐσφαλμένος ὁ Timothy Ware, *The Orthodox Church*, A Pelican Book, 1963, p. 229 ftn. 2 γράφει : « So far as I can discover, Orthodox writers do not make use of the idea of Limbo ». Πρβλ. Ἀνδρούτσου, op. cit., σσ. 358-378. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις, 1907, σσ. 376-389.

81. P.G., 89, cc. 709-712, παρὰ Halkin, op. cit., p. 60. Τούτου ἀπόψεις τιναὶ δέχομαι καὶ ἀκολουθῶ ἐνταῦθα. Παρομοίαις ἀγωνιώδεις ἀναζητήσεις τοῦ Ἀναστασίου διὰ τὸ πρόβλημα τῆς εὐθύνης τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν θάνατον τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν, βλ. εἰς τὰς « Ἑρωταποκρίσεις » του, ἐν P.G., 89, στήλ. 500 B-513 A. Πρβλ. Roger Paret, « Un parallèle byzantin à Coran, XVIII, 59-81 », R.E.B., XXVI, 1968, σσ. 137-159, ἰδίως σσ. 147-159, ἔνθα διατυπῶται ἡ ἄποψις ὅτι ὁ προβληματισμὸς οὗτος κατάγεται ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερον σημιτικὸν « φολλκλόρ », πηγὴν κοινὴν καὶ εἰς τοὺς Ἰουδαίους καὶ εἰς τοὺς Χριστιανούς.

ἀμάρτημα, τοσούτω μᾶλλον καθ' ὅσον συνοδεύεται ὑπὸ ἐλεημοσυνῶν εἰς τὴν περίπτωσιν Φιλεντόλου. Ἡ μοναδικότης τῆς ὡς ἄνω θέσεως παρὰ Κυπρίῳ συγγραφεῖ — ὡς καὶ τῆς προβαθμίδος τῆς παρὰ Ἀναστασίῳ — θὰ ἐνίσχυε τοιαύτην ἐρμηνείαν.

Ἐν τούτοις βαθύτερα μελέτη δεικνύει ὅτι ὁ Κύπριος βιογράφος τονίζει ἀκριβῶς ὅχι τὴν συγγνώμην, ἥτις φαίνεται νὰ ἐσκοπεῖτο ὑπὸ τοῦ Καϊούμου καὶ τοῦ Ἀρκαδίου πρὸς ἀποφυγὴν διασυρμοῦ τοῦ κύρους τοῦ εὐεργέτου καὶ φίλου τῆς Ἐκκλησίας Φιλεντόλου, ἀλλὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ παραδείσου, τῆς «ὅς ἐως τοῦ Κυρίου». Ἦτοι οὗτος ἐξαίρει τὰ ἀρνητικὰ στοιχεῖα τῆς μετεώρου καταστάσεως καὶ οὐχὶ τὰ θετικά. Τὸ νὰ στερηθῇ τις τὸ πῦρ τῆς κολλάσεως, ἦτοι τὸ νὰ σωθῇ ἀπὸ αὐτὴν, λέγει, δὲν εἶναι τόσον μέγα, ὅσον εἶναι σκληρὸν τὸ νὰ στερηθῇ τις τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν : τὸ τελευταῖον εἶναι χειρότερον ἀπὸ μυρίας καμίνους καὶ κολάσεις.

Ἐν ἄλλοις λόγοις ὁ βιογράφος μας θεωρεῖ ἀπείρως προτιμότερον τὸ νὰ εἰσέλθῃ τις εἰς τὸ πῦρ χιλιάδων κολάσεων ἀπὸ τὸ νὰ μὴ εἰσέλθῃ εἰς τὸν Παράδεισον τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ στερηθῇ τοῦ Φωτός του. Ἦτοι ἀντὶ τῆς μετεώρου καὶ οὐδετέρας καταστάσεως, ἣν εἰσηγήθη ὁ Κάϊουμος καὶ πιθανῶς ἐδέχθη ὁ Ἀρκαδιος, προτιμότερα εἶναι ἡ τοποθέτησις εἰς ἓνα τῶν δύο πόλων τῆς ἀντινομίας, ἔστω καὶ τὸν χειρότερον καὶ ὀλέθριον, τὸ ἐξώτερον πῦρ. Τοῦτο δὲ διότι ἡ μετέωρος κατάστασις ἐμποδίζει τὴν ἀπόλαυσιν τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, τοῦ θείου φωτός.

28. Ἀξίαν δὲν εἶχε διὰ τὸν Κύπριον συγγραφέα ἢ διὰ τοῦ μετεωρισμοῦ ἀποφυγὴ τῆς Κολάσεως, ἣν προθύμως θὰ ὑφίστατο, ὅσην εἶχεν ἢ εἰσδοχὴ εἰς τὸ Φῶς τοῦ Θεοῦ, ἣν θεωρεῖ ὑψιστον ἀγαθόν. Θὰ ἡδύνατό τις εἰς αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν νὰ διίδη δύο ἀντιφατικὰς ροπὰς :

(α) τὴν τόλμην καὶ ἀφοβίαν πρὸ τοῦ αἰωνίου πυρός, ἥτις δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν ἀμαρτίαν ἄνευ ὄρων καὶ ἐλαφρυντικῶν ὡς τὰ τοῦ Φ., ἀλλὰ καὶ

(β) τὴν ἐμμανῆ, παθολογικὴν λατρείαν τοῦ θείου φωτός, ἥτις προσλαμβάνει διαστάσεις εὐδαιμονιστικοῦ ἰδεώδους : διότι βέβαια ὁ ἐξασφαλίζων δι' ἀνεπιλήπτου βίου τὸ φῶς τοῦτο, τὸ αἰώνιον, διὰ τὴν ψυχὴν του, σκέπτεται τὸ συμφέρον καὶ τὴν εὐδαιμονίαν τῆς ψυχῆς του⁸².

29. Εἶναι τοῦτο ἰδεαλιστικὸς εὐδαιμονισμός ; εἶναι ἰδεαλιστικὸς ἀτομικισμός ;

Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ συγγραφεὺς μας ἀνοίγει τὸν δρόμον καὶ πρὸς τὴν ἀμαρτίαν καὶ τὴν Κόλασιν, ἣν δὲν φοβεῖται, καὶ πρὸς τὸν Παράδεισον ὃν ἐμ-

82. Πρβλ. ὁμοίαις ἀντιφάσεις παρ' ἄλλοις πατράσι παρὰ Κ. Π. Κύρρη, Κυπριακά καὶ Ἀμμοχώστεια..., σσ. 125, 29-32, 32-56.

μανῶς λατρεύει. Ἀντίφασις ἐν ἣ ὑπερισχύει τὸ δεύτερον σκέλος καὶ ἦν ἴσως δὲν ὑποπτεύεται κἄν. Πάντως ἐνδεικτικῇ, κατὰ μεγάλην πιθανότητα, τῆς ἀντιδράσεως ποὺ θὰ προεκλήθη κατὰ τῆς θέσεως Καϊούμου — καὶ Ἀρκαδίου — ἐναντι τοῦ Φιλεντόλου.

Ἐννοῶ τὸ ὅτι ὁ Φιλέντολος προφανῶς θὰ ἐτάφη μὲ τιμὰς ὡς μὴ ἁμαρτωλός, ἢ μᾶλλον ὡς ἐξουδετερωθείσης τῆς ἁμαρτωλῆς πολιτείας του ἀπὸ τὴν ἐλεήμονα τοιαύτην μετὰ τὸ ὄραμα τοῦ Καϊούμου.

Ἀλλὰ θὰ εὐρέθησαν οἱ διαφωνήσαντες, ἐν οἷς καὶ ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς, οἵτινες ἀντέδρασαν θεωρήσαντες τὴν δοθεῖσαν λύσιν ὡς ὀδηγοῦσαν τὸ ποίμνιον πρὸς τὴν ἁμαρτίαν. Θὰ ἦσαν οὗτοι μονασταὶ καὶ ἐγκλειστοὶ, νομίζω, ἴσως καὶ ἀντίπαλοι τοῦ Καϊούμου καὶ τοῦ Ἀρκαδίου, «ἀσκητικώτεροι» τούτων. Τῆς προκληθείσης καὶ μετὰ τὴν ταφὴν διαμάχης καὶ διαφωνίας καρπὸς εἶναι ἢ ἐξετασθεῖσα διδακτικὴ βιογραφία, καὶ ἴσως καὶ ἄλλαι μὴ περισωθεῖσαι, — τεκμήριον φιλοσοφικῶν ἀνησυχιῶν ἐν τῇ πόλει καὶ περιοχῇ Ἀμμοχώστου.

30. Αἱ ἀγωνίαι αὗται ἦσαν θεμελιώδεις δι' ὁλόκληρον τὸν τότε Χριστιανικὸν Κόσμον, ὡς καὶ αἱ ποικίλλουσαι ἀπαντήσεις, ἀμφοτέραι ἀναγόμεναι εἰς τὰ Πλατωνικά, Νεοπλατωνικά, Πυθαγόρεια, Γνωστικά καὶ ἄλλα συναφῇ, κυρίως Ἀνατολικά φιλοσοφικά συστήματα ποὺ συνήρπαζαν ἐπὶ αἰῶνας μάζας καὶ ἐκλεκτοὺς. Ἡ διαμάχη σώματος καὶ ψυχῆς, σκότους καὶ φωτός, διήκει τὸ ἔργον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (329 - 389, πρβλ. § 25 ἄνωτ.), Γρηγορίου τοῦ Νύσσης (335 - 396 ;) ὅστις δέχεται τὸ καθαρτήριο⁸³, τοῦ Ὠριγένης (185 - 254/5) ὅστις δέχεται σωτηρίαν τῶν ἁμαρτωλῶν καὶ ἀνάστασιν σωμάτων ὡς οἱ Ἑβραῖοι⁸⁴, καὶ ἄλλων. Ὁ Τερτυλλιανὸς πιστεύει ὅτι τῆς ἀπολυτρώσεως δὲν ἀποκλείεται ἡ σάρξ, ἥτις ἀποτελεῖ κεφάλαιον τῆς σωτηρίας καὶ οὐχὶ πηγὴν κακοῦ — τούτου αἰτία εἶναι ἡ τῆς ἐλευθερίας κατάχρησις⁸⁵. Ὁ Κελέστιος καὶ ὁ Πελάγιος, μοναχοὶ ἐν Ρώμῃ περὶ τὸ 400 - 410 τάσσονται κατὰ τῆς παραδοχῆς τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, τοῦ προορισμοῦ, τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς ἐμφύτου κακίας τοῦ ἀνθρώπου, ὡς καὶ τῆς θείας χάριτος. Μόνον ὁ Ἀδὰμ ἐβλάβη ἀπὸ τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα, λέγουσιν, οὐχὶ δ' οἱ ἀπόγονοί του. Ἐφ' ὅσον δὲ γίνεται δι' ἕκαστον τὸ καθαρτήριο βάπτισμα, ἡ ἁμαρτία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συνεχίζεται⁸⁶. Ὁ Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος (300 - 390) δέχεται ὅτι ἐντὸς τοῦ Παραδείσου καὶ τῆς Κολάσεως διακρίνονται

83. Λογοθέτη, *op. cit.*, σ. 255. Πρβλ. σημ. 79.

84. Αὐτ., σσ. 126-127, cf. Hans Lietzmann, *A History of the Early Church*, Translated by Bertram Lee Woolf, London, Lutterworth, 1963, II, pp. 310-312.

85. Λογοθέτης, σσ. 149-150.

86. Κύρρη, *op. cit.*, σσ. 24-25. G. Bardy, ἐν *Bull. Litt. Eccl.*, 49, 1948, σσ. 3-20.

διάφορα στάδια ανάλογα πρὸς τὴν τοιαύτην ἢ τοσαύτην πνευματικὴν κι' ἡθικὴν τῶν ψυχῶν κατάστασιν⁸⁶.

31. Αἱ ἀνωτέρω θεωρίαι ἀνοίγουσι δυνατότητα συλλογιστικῆς πορείας πρὸς τὴν μέσσην κατάστασιν τοῦ ἡμετέρου βιογράφου. Παρομοίαν δυνατότητα εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλας θεωρίας ὡς

(α) ἡ τοῦ Ἑβραϊκοῦ Ἄδου ὡς διεμορφώθη περὶ τὸν Β' αἰ. μ.Χ. Ὁ Ἄδης οὗτος δὲν γνωρίζει τιμωρίαν ἢ ἀμοιβήν, οὔτε ἀντιστηκόνει με τίποτα τὰ χαμένα ἢ θυσιασμένα ταξίματα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου. Ἐκεῖ καλοὶ καὶ κακοί, μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔγνοια τοῦ Θεοῦ ποὺ δὲν ἀνακατεύεται με τοὺς νεκρούς, ζοῦνε μιὰ φυτικὴ ζωὴ, ποὺ ναι περισσότερο μιὰ ἄδεια ἀνυπαρξία⁸⁷. Μόνον κατὰ τὴν Ἀνάστασιν, ἀρχικῶς τῶν Δικαίων, κατόπιν δὲ σύμπαντος τοῦ Ἀνθρωπίνου Γένους, θὰ τιμωρηθῶσιν οἱ ἀσεβεῖς καὶ θ' ἀμειφθῶσιν οἱ δίκαιοι καὶ οἱ εὐσεβεῖς⁸⁸. Ἐν τούτοις ἡ «φυτικὴ» καὶ οὐδετέρα αὕτη ζωὴ τῶν νεκρῶν διαφέρει τοῦ μετεωρισμοῦ τῆς ἀντιφατικῆς ψυχῆς τοῦ Φ., κατὰ τὸ ὅτι ἡ πρώτη προορίζεται δι' ἅπαντας, ἀνεξαρτήτως ἡθικοῦ παρελθόντος, ἐνῶ ἡ δευτέρα, ὁ limbus, δι' ὠρισμένας μόνον, ὡς εἶδομεν, κατηγορίας ψυχῶν.

(β) Αἱ δραματικαὶ συλλήψεις τῶν Ἐνώχ (1,36) καὶ Δανιὴλ (12,2) περὶ τοῦ μέλλοντος τῶν ψυχῶν ἔχουν τοῦτο τὸ ἐνδιαφέρον, ὅτι χωρίζουν αὐτὰς εἰς πλείονας τῶν δύο κατηγοριῶν, ὡς καὶ ὁ ἡμέτερος θεολόγος καὶ τὸ Κοράνιον. Οὕτω ὁ Ἐνῶχ διαιρεῖ τὸν Ἄδην εἰς (1) χῶρον διὰ τὰς ψυχὰς τῶν κακῶν ποὺ ἐτιμωρήθησαν ζῶντες καὶ δὲν θὰ ἀναστηθῶσι, (2) χῶρον διὰ τὰς ψυχὰς τῶν κακῶν ποὺ δὲν ἐτιμωρήθησαν ζῶντες καὶ θ' ἀναστηθῶσι διὰ νὰ τιμωρηθῶσι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Κρίσεως, (3) χῶρον διὰ τοὺς δικαίους, ποὺ θ' ἀναστηθοῦν καὶ θὰ ἀμειφθοῦν, καὶ (4) χῶρον διὰ τοὺς ἥρωας τῆς πίστεως, οἱ ὅποιοι θ' ἀναστηθῶσιν εἰς παράδεισον εὐδαιμονίας. Ἀνάλογοι εἶναι αἱ ὑποδιαίρεσεις τοῦ Ἄδου κατὰ Δανιὴλ καὶ Ἡσαΐαν⁸⁹.

32. Μεταφερόμενοι μακράν πως, εὐρίσκομεν ὅτι :

86α. P.G., 34, στήλαι 764-765, Ὁμιλία 40, γ' καὶ δ'. Πρβλ. Βασ. Ψευτογιάν, ἐν Ὁρησκευτ. καὶ Ἡθικ. Ἐγκυκλοπ., τόμ. 8, 1966, στ. 170.

87. Παναγὴ Λεκατσᾶ, Ἡ ψυχὴ, ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας της καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου, Ἀθήνα, (1957), σ. 288.

88. Αὐτ., σσ. 288-290 κ.έ.

89. Πρβλ. αὐτ., σσ. 292-293. Πρβλ. καὶ ποικίλας ὑποδιαίρεσεις καὶ στάδια μεταξὺ Φωτὸς καὶ Σκότους παρὰ Μανδαίους, βλ. Γεωργ. Ἀχ. Στογιόγλου, ἐν Θ.Η.Ε., VIII, στήλ. 550-551. Πρβλ. Μανιχαϊσμόν, αὐτ., στήλ. 576-577 (ὑπὸ Παν. Κ. Χρήστου), καὶ Sale, op. cit., (κατωτέρω ἐν σημ. 94), pp. 65-67, κ.λ.π.

(γ) Δραβιδιαναὶ τινες φυλαὶ τῶν Ἰνδιῶν θεωροῦσι τὰς ἐρωτικὰς ἐπιτυχίας ὡς ὄρον εἰσδοχῆς εἰς τὸν Παράδεισον⁹⁰.

Τοῦτο παραβλητέον πρὸς ὅσα ἀνωτέρω, § 27, παρατηρήσαμεν.

(δ) Διὰ φυλάς τινὰς τῆς Μαλαϊκῆς τὸν καλύτερον χώρον τοῦ Παραδείσου κατοικοῦσιν αἱ ψυχαὶ τῶν σοφῶν καὶ τῶν νέων, δι' ἄλλους δὲ Ἀνατολικούς λαοὺς ὑφίστανται ποικίλαι ὑποδιαίρέσεις καὶ διακρίσεις τοῦ Παραδείσου ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἀντιστοιχοῦς κατηγορίας ψυχῶν. Παρόμοια πρεσβεύουσι καὶ οἱ Μεξικανοί⁹¹, οἱ ὅποιοι πάντως, προβλέπουσιν εἰδὸς τι ἀθανασίας τῶν ψυχῶν ἄλλ' ἄνευ ἀμοιβῆς ἢ τιμωρίας διὰ συγκεκριμένας ἠθικὰς παραβάσεις, μολοντότι ὁμιλοῦσι περὶ κήπου ἀναπαύσεως καὶ ἀφθονίας, ἔνθα οἱ εὐλογημένοι (the blessed) ζῶσιν αἰωνίως ἐν εἰρηνικῇ εὐδαιμονίᾳ⁹². Δεδομένων τῶν ἀποστάσεων τόπου καὶ χρόνου δυσκόλως θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εὗρωμεν σχέσιν τινὰ πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ ἡμετέρου θεολόγου, ἀπὸ τὰς ὁποίας, ἐξ ἄλλου, αἱ ἀνθρωπολογικαὶ αὐταὶ πίστεις διαφέρουσι κατὰ τὴν ἔλλειψιν ἐν αὐταῖς ἠθικοῦ ὑποβάθρου, ἔστω καὶ τοῦ ἐπὶ ἀντινομίων ἐδραζομένου χώρου τῆς ἠθικῆς οὐδετερότητος.

(ε) Ἄλλας θεωρίας καὶ πίστεις παραλείπω⁹³ διὰ νὰ περιορισθῶ εἰς τὸ Κοράνιον.

33. Κατ' αὐτό, ἐνῶ τὰ σώματα, καὶ δικαίων καὶ ἀμαρτωλῶν, παραμένουσι μετὰ θάνατον ἐντὸς τοῦ τάφου μέχρι τῆς ἀναστάσεως, αἱ ψυχαὶ ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ ἠθικῆς πρόοδου ἐκάστης κατατάσσονται ὡς ἑξῆς :

(α) Αἱ τῶν προφητῶν καὶ μαρτύρων γίνονται δεκταὶ εἰς τὸν Παράδεισον ἀμέσως καὶ ἐκεῖ παραμένουσι μέχρι συντελείας τῶν αἰώνων. Κατὰ τὴν Τελικὴν Κρίσιν αὐταὶ, ὡς καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν διακριθέντων διὰ τὴν πίστιν των εἰς τὸν Θεόν, θὰ τοποθετηθῶσιν ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ.

(β) Αἱ ψυχαὶ τῶν πιστῶν — ἦτοι τῶν φιλευσπλάγχων, τῶν θρεψάντων ὀρφανὰ καὶ πτωχοὺς ἐν λιμῷ, τῶν ἐπισκεφθέντων ἀσθενεῖς, τῶν τακτικῶς προσευχομένων, τῶν μὴ κακολογησάντων, τῶν μὴ σχετισθέντων γενετησίᾳ πρὸς γυναικας ἄλλας τῶν ἐπισήμων συζύγων καὶ τῶν δουλῶν των κλπ., — μέχρι τῆς ἀναστάσεως θὰ εὐρίσκωνται ἐν ἡρεμίᾳ πλησίον τῶν τάφων των καὶ θὰ ταχθῶσι δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν Κρίσιν.

(γ) Αἱ ψυχαὶ τῶν ἀπίστων καὶ ἀμαρτωλῶν, τῶν μὴ πιστευσάντων εἰς τὸ Ἰσλάμ, τῶν φιλαργύρων, τῶν φονέων, τῶν Χριστιανῶν καὶ Ἰουδαίων, τῶν

90. Λεκατσᾶς, σ. 279.

91. Αὐτ., σσ. 279-280.

92. Jacques Soustelle, «The Daily Life of the Aztecs of Mexico on the Eve of the Spanish Conquest», a Pelican Book, Middlesex, 1961, pp. 119-120.

93. Π.χ. βλ. Λεκατσᾶ, op. cit., σσ. 275, 283 κ.ἄ.

εἰδωλολατρῶν, τῶν συκοφαντῶν, τῶν ἐκμεταλλευτῶν, τῶν ὑποκριτῶν, τῶν ἀσπλάγχων, τῶν ὑβριστῶν κλπ., θὰ κρημνισθῶσι μετὰ θάνατον ὑπὸ τῶν ἀγγέλων εἰς τὰ τάρταρα τοῦ Ἄδου, εἰς τόπον σκοτεινόν, κατὰ δὲ τὴν κρίσιν θὰ ταχθῶσιν ἀριστερᾷ τοῦ Θεοῦ, φορτωμένοι μὲ βαρεῖας ἀλύσεις⁹⁴, εἰς τὰς φλόγας τοῦ αἰωνίου πυρὸς τῆς κολάσεως, ὅπου θὰ ὑφίστανται ποινὰς διαβαθμιζόμενας ἀναλόγως τῶν ἀμαρτιῶν των — ὡς καὶ αἱ ἐν τῷ παραδείσῳ ἀμοιβαί — ἀλλὰ θ' ἀδυνατοῦν νὰ ἀποθάνουν ὅσον καὶ ἂν τὸ ἐπιθυμοῦν⁹⁵.

(δ) Κατὰ τὸ σχόλιον τοῦ κεφ. 7 τοῦ Κορανίου μᾶλλον παρὰ διὰ τῶν φράσεων αὐτοῦ τούτου τοῦ Κορανίου, κεφ. 7, 40, 50, μεταξὺ Παραδείσου, περιλαμβάνοντος τὰς κατηγορίας (α) καὶ (β), καὶ Κολάσεως, ὅπου θὰ διάγουν αἱ ψυχαὶ τῆς (γ), τοποθετεῖται μία τρίτη κατάστασις, τὸ τεῖχος τῆς γνώσεως, τὸ καλούμενον Ἐλ - Ἀ ρ ἄ φ (διάφραγμα). Ἐν αὐτῷ θὰ ταχθῶσι κατὰ τὴν Κρίσιν ὅσοι δὲν εἶναι ἄξιοι οὔτε τοῦ Παραδείσου οὔτε τῆς Κολάσεως, ἦτοι : τὰ νήπια, οἱ ἐπιληπτικοί, οἱ βλάκες, οἱ μουσουλμάνοι μάρτυρες οἱ ἀσεβήσαντες τοῖς γονεῦσιν αὐτῶν, οἱ νόθοι, ἀγγελικὴ τις τάξις μέλλουσα νὰ καθαρισθῇ τῶν κηλίδων τῆς καὶ ἐν γένει ὅσοι δὲν ἔπραξαν οὔτε ἀγαθὸν οὔτε κακόν, καθὼς καὶ ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων τὰ κακὰ ἔργα καὶ αἱ ἄρεται ἰσοσταθμίζουν. Π.χ. οἱ πιστοὶ οἱ πολεμήσαντες ὑπὸ τὴν σημαίαν τῆς πίστεως καὶ πεσόντες ἐν μάχῃ παρὰ τὴν θέλησιν τῶν γονέων των : τούτων ὁ ἡρώϊκός θάνατος ἰσο-

94. Παναγιώτου Σ. Παπαευαγγέλου, «Ἡ Ἑσχατολογία τοῦ Κορανίου», ἐν «Ἀποστόλῳ Βαρνάβᾳ», Περ. Γ', τόμ. ΚΣΤ', Νοέμβρ.-Δεκέμβρ. 1965, τεύχ. 11-12, σσ. 357-364 καὶ δὴ σσ. 359, 362-363. Εὐγενίου Διογενεΐδου, Ἐπιτομὴ τῆς Ὁθωμανικῆς Ὁρησκείας, Μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Ἱταλικῆς ἐπὶ τὴν Γραικικὴν Διάλεκτον παρὰ τοῦ ΕΔ..., ἐν Βενετία, 1836, σσ. 23-25. George Sale, The Koran, commonly called Al Koran of Mohammed with Explanatory Notes and a Preliminary Discourse, by G. S. Also Readings from Savary's Version, with illustrations, plans, etc., London, Frederick Waine and Co., and New York [sine anno], pp. 67-68. Τὸν Sale ἀκολουθεῖ ὁ Thomas Patrick Hughes, B. D., Mr. R. A. S., ἐν τῷ ἔργῳ του A Dictionary of Islam, being a Cyclopaedia of the Doctrines, Rites, Ceremonies and Customs, together with the Technical and Theological Terms of the Muhammadan Religion, New York - London, 1885, pp. 20b-21a. Κατὰ τὸν Ernst Diez, Glaube und Welt des Islams, Stuttgart, 1941, p. 63, «Die sieben Himmel türmen sich über uns vom untersten bis zum höchsten, der indessen auch noch nicht der äusserste Ort der Glückseligkeit ist. Denn darüber gibt es noch sieben Lichtmeere und dann noch eine unendlich Zahl von ätherischen Regionen verschiedener Substanzen, sieben von jeder Sorte, und dann erst das Paradies, das selbst wieder eine siebenfache Unterteilung hat. Unsere Erde ist der Aufenthalt der Menschen, Tiere und Genien, deren Aufenthalt die Berge von Kaf sind, welche die Erde umgeben. Die sechs anderen Erden die unter dieser liegen, sind Kreise der Hölle, zwischen diesen und unserer Erde aber liegt das Fegefeuer, El Araf; cf. p. 52.

95. Παπαευαγγέλου, op. cit., loc. cit., Τόμος ΚΖ', Ἰανουάρ.-Φεβρ. 1966, τεύχ. 1-2, σσ. 26-28. 29-30.

σταθμίζεται ὑπὸ τῆς παρακοῆς εἰς τὴν πατρίαν θέλησιν, οἱ ἄπιστοι μονάρχαι οἱ προικισμένοι διὰ δικαιοσύνης κλπ. περὶ τῆς αἰωνιότητος ὅμως τούτων οὐδὲν ἀπεφάσισεν ὁ Θεός. Οἱ ἐν τῷ Ἑλ-Ἀαράφ θ' ἀναγνωρίζουν τοὺς τε δικαίους καὶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς καὶ θὰ δύνανται νὰ συνδιαλέγωνται μετ' αὐτῶν, μακαρίζοντες τοὺς μὲν καὶ εἰρωνευόμενοι τοὺς δέ, παρακαλοῦντες δὲ τὸν Θεὸν ἵνα κατατάξῃ αὐτοὺς μετὰ τῶν τελευταίων⁹⁶.

34. Εἶναι φανερὰ ἡ ὁμοιότης, σχεδὸν ταυτότης τῶν ιδεῶν τούτων τοῦ Κορανίου, καὶ δὴ ὡς πρὸς τὰς ἐν τῇ μέσῃ καταστάσει κατατασσομένας ψυχάς, πρὸς τὰς τοῦ ἡμετέρου βιογράφου —, βλ. ἰδίως τὰς Suras ὑπ' ἀρ. 7, 44 - 46 καὶ 57, 13 —, πολὺ περισσότερον ἢ πρὸς ἐκεῖνας τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τῶν πηγῶν των (πρβλ. §§ 15 - 16, 25 - 26 ἄνωτ.).

Αἱ πηγαὶ πολλῶν ιδεῶν τοῦ Κορανίου χρῆζον νέας διερευνήσεως ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πορισμάτων τῆς ἐθνολογίας καὶ ἱστορίας τῶν ιδεῶν καὶ μορφῶν σκέψεως τοῦ ὅλου Ἀνατολικοῦ χώρου. Ὑπογραμμίζω ὅτι, π.χ. ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς πηγῆς παντὸς κακοῦ, καὶ αὐτοῦ τοῦ φόνου (Suras 64, 11 καὶ 8, 17), ἐνθυμίζει μεταξὺ ἄλλων τὸν Ἰώβ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τοῦ ὁποῖου ὅμως τὸ πρωτότυπον εὐρηται εἰς τὴν μεσοποταμιακὴν ιδέαν τοῦ «Δικαίου Πάσχοντος», «Ludlul bel Nemegi», ἥτις καὶ ἐν τῷ ἔπει τοῦ Gilgamesch ἀνευρίσκεται⁹⁷.

Πολὺ ὀρθῶς λοιπὸν ὁ Rodwell ἀνεζήτησε τὰς πηγὰς τοῦ Al Araf ἐν τῷ Ταλμουδ καὶ τῷ Φαίδωνι τοῦ Πλάτωνος, σχολιάζων τὸ ἐξῆς τμήμα τοῦ κεφ. 7 τοῦ Κορανίου :

96. Αὐτ., σ. 28: βλ. τὰ σχετικὰ τμήματα τοῦ Κορανίου ἐν The Koran, Translated from the Arabic by J. M. Rodwell, Every-man's Library, 1953, pp. 293-313 (Sura VII), & pp. 407-410 (Sura LVII). Πρβλ. The Koran, Translated by N. J. Dawood, Penguin Books, 1966, σσ. 106-107 (Sura 57), σσ. 244-245 (Sura 7). Καὶ Der Koran, Aus dem Arabischen Übersetzung von Max Henning, Einleitung von Ernst Werner und Kurt Rudolf, Leipzig, 1965, σσ. 158-159 (Sura 7) καὶ σ. 493 (Sura 57).

97. Βλ. H. and H. A. Frankfort, John A. Wilson, Thorkild Jacobsen, Before Philosophy. The Intellectual Adventure of Ancient Man. An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East, Penguin Books, 1949, pp. 227-233, πρβλ. 223-226. Δι' ἄλλας ἀρχαίας ἀνατολικὰς ιδέας ἐν τῷ Κορανίῳ βλ. Sale, op. cit., passim, π.χ. pp. 72-73, 64 f. Διὰ γενικωτέρας μεταβιβάσεως ιδεῶν τῶν Μεσανατολικῶν Πολιτισμῶν βλ. Jes P. Amussen, «Remarks on some Iranian Folk-tales treating of Magic Objects, especially at 564», ἐν Acta Orientalia, vol. XXVIII, 3-4, Havniae 1965, pp. 221-243, καὶ τὴν ἐκεῖ θεμελιώδη βιβλιογραφίαν, ἰδίως ἔργα τῶν Stith Thomson, S. H. Hooke, Herman Gunkel, Mary Boyce, V. Minorsky, Leopold Schmid, Arthur Christensen, κ.ἄ. Πρβλ. ibid., pp. 359-369; cf. George Thomson, «From Religion to Philosophy», Journal of Hellenic Studies, LXXIII, 1953, pp. 77-83 καὶ τὰ ἔργα τῶν F. M. Cornford, Edvard Norden κ.ἄ. τὰ παρατιθέμενα αὐτόθι. Πρβλ. R. Paret, ἄνωτ., ὑπόσημ. 81.

«And between them shall be a partition ; and on the wall AL ARAF¹ shall be men who will know all², by their tokens, and they shall cry to the inmates of Paradise, <Peace be on you!> but they shall not yet enter it, although they long to do so.

And when their eyes are turned towards the inmates of Fire, they, shall say <O our Lord! place us not with the offending people>.

And they who are upon Al Araf shall cry to those whom they shall know by their tokens, <Your amassings and your pride have availed you nothing. And these they on whom ye swear God would not bestow mercy! Enter ye³ into Paradise>; <Pour upon us some water, or the refreshments⁴ God hath given you ;> They shall say, <Truly God hath forbidden both to unbelievers...»⁹⁸.

35. Ἴδου τὰ σχόλια τοῦ Rodwell :

«1. On this wall (the name of which is derived from Arafa, <to know>, with allusion to the employment of those upon it) will stand those whose good and evil works are equal, and are not, therefore, deserving of either Paradise or Gehenna. The idea, which is analogous to that of Purgatory [;], may be derived from the Talmud. Thus in the Midrasch on Ecel. vii, 14, <How much space is there between the two> (Paradise and Hell)? R. Jochanan saith, a wall ; R. Acha, a span : others hold them to be so close that a person may see from one into the other>. See Plato's Phaid. 62.

2. That is, they will know the inmates of Paradise by their whiteness and the people of Hell by the blackness of their faces.

3. That is, ye believers : to whom the speakers of Al Araf are supposed to turn.

4. The fruits of Paradise. Luke xvi, 19».

36. Τὸ χωρίον τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, VII, 14, εἰς ὃ ἀναφέρεται ὁ Rodwell, ἔχει ὡς ἑξῆς: «ἐν ἡμέρᾳ ἀγαθωσύνης ζῆθι ἐν ἀγαθῷ καὶ ἐν ἡμέρᾳ κακίας ἰδέ· καὶ γε σὺν τούτῳ συμφώνως τοῦτο ἐποίησεν ὁ Θεὸς περὶ λαλιᾶς, ἵνα μὴ εὑρῇ ἄνθρωπος ὀπίσω αὐτοῦ οὐδέν». Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ, ὡς καὶ ἐν τῷ τοῦ Πλάτ. Φαίδ. 62 δὲν φαίνεται νὰ περιέχεται καθαρὰ ἡ ἰδέα τοῦ Al Araf, πολὺ ὀλιγώτερον ἐν Πλάτ. Φαίδ. 62. Φοβοῦμαι μὴ ὁ Rodwell ἡγνώνει τὸν Φαίδ. 69 A-C ἐνθα ἀναγινώσκωμεν τὰς ἑξῆς ὁρφικῆς προελεύσεως ἀντιλήψεις: «Perhaps these people who direct religious initiations are not so far from

98. Rodwell, op. cit., p. 298, ὑπόσημ. 1, 2, 3, 4. Πρβλ. Κοράνιον μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Ἀραβικοῦ Κειμένου ὑπὸ Γερασίου Ἰ. Πεντάκη, Ἔκδ. Δευτέρα, Ἀθῆναι, 1886, pp. 115, 111.

the mark, and all the time there has been an allegorical meaning beneath their doctrine that he who enters the next world uninitiated and unenlightened shall lie in the mire, but he who arrives there purified enlightened shall dwell among the gods»⁹⁹. Μολονότι καὶ ἐνταῦθα ὡς καὶ ἐν ἄλλοις Πλατωνικοῖς διαλόγοις, ἡ ἰδέα τοῦ ἐνδιαμέσου χώρου δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφής, περισσότερον δ' ἄλλαχού ἐξαιρεται ἡ ἰδέα τοῦ Πουργατορίου, ἥτις δὲν ταυτίζεται ἀπολύτως πρὸς τὴν τοῦ Al Arāf, ὡς φρονεῖ ὁ Διογενείδης (βλ. σημ. 94), ἐν τοῦτοις ἡ ἰδέα τοῦ ἐνδιαμέσου χώρου δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐξυπακούεται. Πιθανῶς ἐν περαιτέρω βῆμα ἐπιχειρεῖται ἐν Πλάτ. Φαίδρ. 247 d, e, 248 a, b, c : «Ἄτ οὖν Θεοῦ διάνοια, νῶ τε καὶ ἐπιστήμη ἀκηράτω τρεφομένη, καὶ ἀπάσης ψυχῆς ὅση ἂν μέλη τὸ προσῆκον δέξασθαι ἰδοῦσα διὰ χρόνου τὸ ὄν, ἀγαπᾷ τε καὶ θεωροῦσα τάληθῇ τρέφεται καὶ εὐπαθεῖ, ἕως ἂν κύκλῳ ἢ περιφορᾷ εἰς ταύτὸν περιενέγκῃ. Ἐν δὲ τῇ περιόδῳ καθορᾷ μὲν αὐτὴν δικαιοσύνην, καθορᾷ δὲ σωφροσύνην, καθορᾷ δὲ ἐπιστήμην, οὐχ ἥ γένεσις πρόσεστιν, οὐδ' ἡ ἐστίν που ἐτέρα ἐν ἐτέρῳ οὔσα ὣν ἡμεῖς νῦν ὄντων καλοῦμεν, ἀλλὰ τὴν ἐν τῷ ὅ ἐστιν ὄν ὄντως ἐπιστήμην οὔσαν. Καὶ τᾶλλα ὡσαύτως τὰ ὄντα ὄντως θεασαμένη καὶ ἐστιαθεῖσα, δῦσα πάλιν εἰς τὸ εἶσω τοῦ οὐρανοῦ, οἴκαδε ἦλθεν· ἐλθούσης δὲ αὐτῆς ὁ ἡνίοχος, πρὸς τὴν φάτνην τοὺς ἵππους στήσας, παρέβαλεν ἀμβροσίαν τε καὶ ἐπ' αὐτῇ νέκταρ ἐπότισεν.

Καὶ οὗτος μὲν θεῶν βίος. Αἱ δὲ ἄλλαι ψυχαί, ἡ μὲν ἄριστα θεοῖς ἐπομένη ὑπερῆρεν εἰς τὸν ἕξω τόπον τὴν τοῦ ἡνίοχου κεφαλὴν, καὶ συμπερινήχθη τὴν περιφορὰν, θορυβουμένη ὑπὸ τῶν ἵππων καὶ μόγις καθορῶσα τὰ ὄντα· ἡ δὲ τοτὲ μὲν ἦρεν, τοτὲ δ' ἔδω, βιαζομένων δὲ τῶν ἵππων τὰ μὲν εἶδεν, τὰ δ' οὐ. Αἱ δὲ δὴ ἄλλαι, γλιχόμεναι μὲν ἅπασαι τοῦ ἄνω, ἔπονται, ἀδυνατοῦσαι δὲ ὑποβρύχια συμπεριφέρονται, πατοῦσαι ἀλλήλας καὶ ἐπιβάλλουσαι, ἐτέρα πρὸ τῆς ἐτέρας πειρωμένη γενέσθαι. Θόρυβος οὖν καὶ ἄμιλλα καὶ ἰδρὼς ἔσχατος γίγνεται, οὗ δὴ κακία ἡνίοχων πολλαὶ μὲν χωλεύονται, πολλαὶ δὲ πολλὰ πτερὰ θραύονται. Πᾶσαι δέ, πολὺν ἔχουσαι πόνον, ἀτελεῖς τῆς τοῦ ὄντος θεας ἀπέρχονται, καὶ ἀπελθοῦσαι τροφῇ δοξαστῇ χρῶνται».

Καὶ ἐνταῦθα ὁμοῦς μόνον ἐμβρυωδῶς ἐμφανίζεται ἡ ἰδέα τῆς ἐνδιαμέσου καταστάσεως.

37. Προσφάτως ὁ R. Paret γράφων περὶ τοῦ Al Arāf ἐν τῇ Encyclopaedia of Islam, I², Leyden, 1960, στῆλαι 603 b - 604 a, παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς :

99. Plato, The Last Days of Socrates, Euthyphro, The Apology, Crito, Phaedo, Translated and with an introduction by Hugh Tredennick, Penguin Books, Ltd., Hermondsworth, Middlesex, 1962, p. 115. Βλ. ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου καὶ W.K.C. Guthrie, The Greeks and their Gods, London, 1950, pp. 291, 311, 312, 313, 322-325, and passim, ἐνθα καὶ ἄλλαι πηγαὶ τῶν ἰδεῶν τούτων παρατίθενται.

Ὁ ὅρος Al Arāf, Ἀραβικός, εἶναι πληθυντικός τοῦ <Urf> ὅπερ δηλοῖ ὑψωμα, «crest». Μνημονεύει ἔπειτα τὴν ἐσχατολογικὴν σκηνὴν τοῦ κεφ. 7,46 τοῦ Κορανίου, ὅπου τὸ Al Arāf δηλοῖ διαχωριστικὸν τοῖχον μεταξὺ τῶν ἐνοίκων τοῦ Παραδείσου καὶ ἐκείνων τῆς Κολάσεως : ἐπὶ τοῦ τοίχου εὐρίσκονται οἱ « ἄνθρωποι τοῦ Ἀράφ οἱ ὅποιοι ἀναγνωρίζουν ἑκαστον ἀπὸ τὰ σημεῖα του ». Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὅρου εἶναι ἀμφίβολος. Ἀβεβαία ὑπόθεσις εἶναι ἡ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ Bell : *irāf* : (Presiding) over the recognition are men who recognise». Κατὰ τὸν Tor Andrae δηλοῖ « ἄνθρώπους τῶν ὑψωμένων μερῶν », ἥτοι πιθανῶς τοὺς κατοίκους τῶν ὑψηλοτέρων βαθμῶν τοῦ Παραδείσου, « οἱ ὅποιοι δύνανται νὰ βλέπουν κάτω καὶ πρὸς τὴν Κόλασιν καὶ πρὸς τὸν Παράδεισον ». Πιθανῶς δέ, προσθῆται, γίνεται ἀναφορὰ κυρίως εἰς τοὺς ἀγγελιαφόρους τοῦ Θεοῦ, οἱ ὅποιοι ἐμφανίζονται ἐνεργοῦντες καὶ πάλιν κατὰ τὴν Ἑσχάτην Κρίσιν διὰ νὰ διαχωρίσουν τοὺς Καλοὺς ἀπὸ τοὺς Κακοὺς.

38. Ἐν τούτοις ἡ ἐρμηνεία αὕτη συγκρούεται πρὸς τὴν ἐκ παραδόσεως ἐρμηνείαν καθ' ἣν οἱ ἐπὶ τῶν ὑψωμένων μερῶν δὲν θὰ εὐρίσκωνται, πάντως προσωρινῶς, οὔτε ἐν τῷ Παραδείσῳ οὔτε ἐν τῇ Κολάσει, ἀλλὰ ἐν ἐνδιαμέσῳ χώρῳ ἡ καταστάσει. Κατὰ συνέπειαν τῆς ἐρμηνείας ταύτης τὸ al-Araf ἐθεωρήθη ἰσοδύναμον τοῦ «Limbo». Περί τούτων ὁ Paret παραπέμπει εἰς τὸ ἄρθρον Barzakh (τῆς E I, I²)¹⁰⁰ καὶ εἰς Tabarī, Tafsīr, Cairo 1321, vii, 126-129. Tor Andrae, *Der Ursprung des Islams und des Christentums*, Uppsala 1962, pp. 77 f.

Αὐστηρῶς κρίνοντες τοὺς στίχους 40-50 τοῦ κεφ. 7 δέον ὅπως συμφωνήσωμεν πρὸς τὸν Tor Andrae. Ἐν τούτοις εἶναι ἀδύνατον νὰ παραγνωρίσωμεν τὸ σχόλιον, ἐφ' οὗ ἐδράζεται ἡ ἐκ παραδόσεως ἐρμηνεία (βλ. § 33, [δ]), οὔτε τοὺς στίχους 13 ἐπ., τοῦ κεφ. 57, οἵτινες συμφωνοῦσι, νομίζω, πρὸς τὸ σχόλιον : « μετὰξὺ αὐτῶν [τῶν ὑποκριτῶν καὶ τῶν πιστῶν] θὰ ἐγερθῇ διάφραγμα ἔχον μίαν θύραν, ἐνδοθεν τῆς ὁποίας θὰ παρκαθήται ἡ μακροθυμία, ἔξωθεν δὲ ἡ τιμωρία. Οἱ ὑποκριταὶ θὰ εἰπῶσι τοῖς πιστοῖς » (μετάφρ. Πεντάκη, σ. 404. Πρβλ. μετάφρ. Rodwell, p. 408, καὶ Wherry, op. cit., Vol. IV, 1896, pp. 208-209· βλ. σημ. 105). Ἡ μόνη διέξοδος ἐκ τοῦ διλήμματος εἶναι ἡ πιθανότης ὅτι ὁ Μωάμεθ συνέχυσεν, ὡς συνήθως, δύο ἐννοίας διαφόρους, ἐπιφανειακῶς ὁμοιοζούσας, τοὺς τοῦ Θεοῦ ἀγγελιαφόρους κατὰ τὴν Ἑσχάτην

100. Περί τοῦ Al Barzakh = the interval between death and the resurrection, βλ. Sale, op. cit., p. 55, κατὰ Κοράν. κεφ. 23. Εἰς τὸ Al Barzakh εἰσέρχεται ἡ ψυχὴ ὅταν χωρισθῇ τοῦ σώματος ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου τοῦ θανάτου. Πρβλ. Wherry, op. cit., I, pp. 128-130.

Κρίσιν πρὸς τοὺς ἠθικῶς ἀντιφατικούς κατοίκους τοῦ Ἑνδιαμέσου Χώρου τοὺς δυναμένους θεᾶσθαι καὶ τὴν τοῦ Παραδείσου Εὐδαιμονίαν καὶ τὴν τῆς Κολάσεως Δυστυχίαν.

Εἶναι πάντως, ἀναμφίβολον ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Ἑνδιαμέσου Χώρου ἀποτελεῖ ἐν τῶν στοιχείων τῆς ἐννοίας τοῦ Al 'Arāf καὶ τὴν ἀφετηρίαν τοῦ σχολίου τοῦ κεφ. 7. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι ἐν τῷ σχολίῳ τούτῳ καὶ ἐν τῇ Μωαμεθανικῇ παραδόσει τὸ Al 'Arāf τείνει νὰ θεωρηθῇ εἶδος Πουργατορίου, πρᾶγμα ὅπερ, ἐκ πρώτης τοῦλάχιστον ὥψεως, δὲν φαίνεται νὰ συμβαίνει μὲ « τ ἡ ν μ έ σ η ν κ α τ ά σ τ α σ ι ν » ποὺ εἰσηγεῖται ὁ Καίουμας: Ἡ προσωρινότης τοῦ Al 'Arāf, περὶ ἧς θὰ εἴπωμεν κατωτέρω πλείονα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν αἰωνιότητα τῆς « μ έ σ η ς κ α τ α σ τ ά σ ε ω ς », συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς διαφορᾶς αὐτῆς, καίτοι ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἀποκλείει τὴν ὁμοιότητα καὶ βεβαίαν σχέσιν τῶν δύο.

39. Κατὰ τὸν Sale διάφορος εἶναι ἡ προέλευσις τοῦ Al 'Arāf: «the wall or partition [which] they imagine to be between that place [= Paradise] and hell, and seems to be copied from the great gulf of separation mentioned in the Scripture [sLuke XVI. 26 (= Καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις, μεταξὺ ἡμῶν [= τῶν ἀγαθῶν, cf. XVI, 25, 24, 23, 19-20] καὶ ὁμῶν [= τῶν κακῶν, cf. XVI, 19-22 ἐ.] χάσμα μέγα ἐσθήρικαι· ὅπως οἱ θέλοντες διαβῆναι ἐντεῦθεν πρὸς ἡμᾶς διαπερῶσιν.)) They call it al Orf, and more frequently in the plural al Araf, a word derived from the verb *arafa*, which signifies to *distinguish* between things or to *part* them; Though some commentators give another reason for the imposition of his name, because, they say, those who stand on this partition will *know* and *distinguish* the marks or characteristics: [6] alláloddin. Vide Kor. c. 7]: and others say the word properly intends anything that is *high raised* or *elevated*, as such a wall of separation must be supposed to be [7 Al Beidāwi]. The Mohammedan writers greatly differ as to the persons who are to be found on Al Arāf. Some imagine it to be a sort of *limbos*, for the patriarchs and prophets, or for the martyrs and those who have been most eminent for sanctity, among whom they say there will be also angels in the form of men. Others place here such whose good and evil works are so equal that they exactly counterpoise each other, and therefore deserve neither reward nor punishment; and these they say, will on the last day be admitted into paradise, after they shall have performed an act of adoration, which will be imputed to them as a merit and will make the scale of their good works *to* outbalance. others suppose this intermediate space will be a receptacle for those who have gone to war, without their parents' leave, and therein suffered

martyrdom, being excluded paradise for their disobedience, and escaping hell because they are martyrs. The breadth of this partition wall cannot be supposed to be exceeding great, since not only those who shall stand thereon will hold conference with the inhabitants both of paradise and of hell, but the blessed and the damned themselves will also be able to talk to one another [8 Kor. Ubi sup. (c. 7). Vide D'Herbel. Bibl. Orient. p. 121 f. c.].

If Mohammed did not take his notions of the partition we have been describing from the Scripture, he must have borrowed it at second-hand from the Jews, who mention a thin wall dividing paradise from hell [9 Midrash, Yalkut Sioni, f. 11]»¹⁰¹.

40. Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον σημεῖον εἶναι ἡ κατὰ τὴν Ἑσχάτην Ἡμέραν εἰσοδοχὴ τῶν ἰσορροπουμένων ἀντιφατικῶν ψυχῶν τῶν πιστῶν εἰς τὸν Παράδεισον μετὰ τινα πρᾶξιν λατρείας. Τοῦτο καταδεικνύει τὴν προσωρινότητα τοῦ Al 'Arāf, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς μίαν κατηγορίαν ψυχῶν περιεχομένων ἐν αὐτῇ καὶ τὸ παρουσιάζει ὁμοιον πρὸς τὸ Πουργατόριον, καίτοι ὡς πρὸς τοὺς προφῆτας καὶ μάρτυρας ἐπέχει θέσιν Limbo, αἰωνίου Χώρου. Ἐνθυμίζω ὅτι καὶ ἡ μωαμεθανικὴ Κόλασις περιλαμβάνει καὶ μίαν κατηγορίαν ἐνοίκων οἱ ὅποιοι δύνανται νὰ σωθῶσι καὶ μεταταχθῶσιν εἰς τὸν Παράδεισον: οὗτοι εἶναι οἱ πιστοί, τῶν ὁποίων αἱ καλὰ πράξεις θὰ ὑπερβῶσιν τὰς κακὰς: «they shall be released after they shall have been scorched and their skins burnt black, and shall afterwards be admitted in to paradise; and when the inhabitants of that place shall in contempt call them *infer-nals*, God will, on their prayers, take from them that opprobrious appellation. Others say he taught, that while they continue in hell they shall be deprived of life, or (as his words are otherwise interpreted) be cast into a most profound sleep, that they may be the less sensible of their torments; and that they shall afterwards be received into paradise, and there revive on their being washed with the water of life; though some suppose they will be restored to life before they come forth from their place of punishment, that at their bidding farewell to their pains, they may have some little taste of them. The time which these *believers* shall be detained there, according to a tradition handed down from their prophet, will not be less than nine hundred years, nor more than seven thousand. And as to the manner of their delivery, they say that they shall be distinguished by the *marks of prostration on those parts of their*

101. Op. cit. pp. 67-68, espec. 68.

bodies with which they used to touch the ground in prayer, and over which the fire will therefore have no power; and that being known by this characteristic, they will be released by the mercy of God, at the intercession of Mohammed and the blessed; whereupon those who shall have been dead will be restored to life, as has been said; and those whose bodies shall have contracted any sootiness or filth from the flames and smoke of hell will be immersed in one of the rivers of paradise, called the *river of life*, which will wash them whiter than pearls [6 Pocock. Not. in Port. Mosis p. 289-291]»¹⁰².

Γενικῶς εἰπεῖν οἱ κολασμένοι, κατὰ τὴν συγχὴν ἔκφρασιν τοῦ Κορανίου θὰ μείνουν ἐν τῇ Κολάσει διὰ παντός, ἀλλὰ τοῦτο ἰσχύει μόνον διὰ τοὺς ἀπίστους, διότι οἱ πιστοὶ Μουσουλμᾶνοι καὶ ὅσοι ἐνεστερνίσθησαν τὸ Ἰσλάμ, ὑπῆρξαν δ' ἔνοχοι μισητῶν ἁμαρτιῶν, θὰ ἐλευθερωθοῦν τούτων ἀφοῦ ἐξιλεώσονται τὰ ἐγκλήματα τῶν διὰ τῶν βασάνων τῶν. Ἡ ἀντίθετος γνώμη θεωρεῖται αἵρετική, διότι σταθερῶς πιστεύεται ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων μωαμεθανῶν ὅτι οὐδεὶς ἄπιστος ἢ εἰδωλολάτρης θέλει ποτὲ λυτρωθῇ, οὔτε πρόσωπον τὸ ὁποῖον ἐν τῇ ζωῇ του ἐπίστευσεν εἰς τὴν Ἐνότητα τοῦ Θεοῦ θὰ καταδικασθῇ εἰς αἰωνίαν τιμωρίαν»¹⁰³.

41. Οὕτω, ἡ κατὰ Κάλιουμον αἰωνία μέση κατάστασις τῶν ἀντιφατικῶν ψυχῶν ἐν τῇ Ἰσλαμικῇ Παραδόσει μεταμορφοῦται ἀρκετά: Διὰ τοὺς πιστοὺς καθίσταται χῶρος προσωρινός, εἶδος Πουργατορίου, ἐνῶ διὰ τοὺς μάρτυρας καὶ προφήτας φαίνεται αἰώνιος. Ἐν προκειμένῳ ὁ αὐτὸς Sale παρατηρεῖ ἐν σχολίῳ του εἰς τὸ Κοράνιον «From this circumstance [δηλ. ἀπὸ τοῦ ὅτι κατὰ τὸ Κοράνιον, «yet they, (= οἱ ἔνοικοι τοῦ Al 'Arāf) shall not enter therein, although they earnestly desire it»] it seems that their opinion is the most probable who make this partition a sort of purgatory for those, who though they deserve not to be sent to hell, yet have no merits sufficient to gain them immediate admittance into paradise, and will be tantalized here for a certain time with a bare view of the felicity of that place»¹⁰⁴. Ὁ Wherry ἐνταῦθα προσθέτει, «They will, however, eventually be received into heaven, for when the command to worship will be given to the universe just before the final judgment, these will prostrate themselves, and thus

102. Op. cit., pp. 66-67.

103. Op. cit., p. 66; cf. Diez, op. cit., p. 532; «Die Hölle soll allerdings für die wahren Muslims nur eine vorübergehender Aufenthalt, ein Fegefeuer sein; sie werden das Feuer nur durchschreiten».

104. Sale, ibid., p. 120, σημ. b.

the balance on the side of virtue will become heavier, and they will be admitted into heaven, Tafsir-i-Raufi»¹⁰⁵. 'Ο Sale περαιτέρω παρατηρεῖ ὅτι ἡ φράσις «Enter ye into paradise» Sura VII (βλ. ἄνωτ. § 34) ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς «poor and despised believers [whom they, the chiefs and ringleaders of the infidels, despised in their lifetime as unworthy of God's favour]... Some commentators however imagine these and the next preceding words are to be understood of those who will be confined in Al Arāf; and that the damned will, in return for their reproachful speech, swear that they shall never enter paradise themselves, whereupon God of his mercy shall order them to be admitted by these words [4 Al Beidāwi]».

42. Ἡ διερεύνησις τῆς σχέσεως Al 'Arāf καὶ ἐνδιαμέσου χώρου εἶναι δυσχερής : Τοῦλάχιστον ὡς ἐμφανίζεται ἐν τῷ σχολίῳ τοῦ κεφ. 7 τὸ Al 'Arāf εἶναι ἀπὸ πηριτισμένον ὄλον, μὲ συνοχὴν καὶ διάρθρωσιν, ἐν πολλοῖς ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Κειμένου τοῦ βιογράφου μας, ἀπὸ τὸν ὅποιον ἢ ἀπὸ τὰς πηγὰς τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ἡντλήθῃ, ἐὰν δὲν συνέβῃ τὸ ἀντίστροφον. Δεδομένου ὅμως ὅτι οὐδεὶς Χριστιανὸς συγγραφεὺς ἠδύνατο τότε (VIIος αἰ.) ν' ἀντλήσῃ ἐκ μήπω διαμορφωθείσης καὶ γνωσθείσης γραμματείας ὡς ἡ Ἰσλαμική, πρέπει τὸ Κοράνιον καὶ οἱ σχολιασταί, ὡς καὶ ἡ Ἰσλαμικὴ Παράδοσις ἐν γένει, νὰ ἡντλήσεν ἀπὸ τὸν βιογράφον μας ἢ ἀπὸ τὰς πηγὰς του, ἀλλ' οὐχὶ διασπάρτους : Ἐννοῶ τὰ ἰδεολογικὰ ἐκεῖνα ρεύματα τοῦ VII αἰῶνος, ἐν Κλύσματι καὶ ἐν Ἀμμοχώστῳ, τὰ ὅποια, ἀντλοῦντα καὶ συνθέτοντα ἰδέας ὡς καὶ ἐν τοῖς κειμένοις τοῖς παρατεθεῖσιν ἀνωτέρω (§§ 15-16, 25-26, 34), διέπλασαν τὴν ἰδέαν τῆς « μ έ σ η ς κ α τ α σ τ ά σ ε ω ς » διὰ τὰς ἀντιφαικὰς ψυχάς, ἐξ ἧς ὁ βιογράφος μας ἡντλήσεν. Πῶς ἀκριβῶς συνετελέσθη ἡ τοιαύτη ἐπὶ τοῦ Κορανίου ἐπίδρασις; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δύναται νὰ δοθῇ ἀπάντησις μόνον μετ' ἐπίπονον ἱστοριοφιλογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἔρευναν ἀπαιτοῦσαν χρῆσιν λίαν εἰδικῶν Κορανιολογικῶν καὶ Ἰσλαμολογικῶν βοθημάτων¹⁰⁶, τὰ ὅποια ἐλλείπουσι παρ' ἡμῖν. Τὰ ἐφεξῆς ἀποτελοῦσιν ἐλλιπῆ ἀπόπειραν ἀπαντήσεως.

105. A Comprehensive Commentary on the Quran. Comprising Sale's Translation and Preliminary Discourse, with Additional Notes and Amendments together with a Complete Index to the Text, Preliminary Discourse and Notes. By the Rev. E. M. Wherry, M. A., Vol. II, London, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., Ltd. Paternoster House, Charing Cross Road, 1896, p. 212 σημ.

106. Π.χ. τῶν ἐργασιῶν τῶν Montgomery Watt, Tor Andrae, H. H. Schaeder, J. Wellhausen, A. F. Kremer, B. Carra De Vaux, B. Spuler, Weil, Nöldeke, W. Muir, H. Hirschfeld, W. St. C. Tisdale, H. U. W. Stanton, A. Mingana, F. Rosenthal, A. Guillaume, H. H. Goldziher, κ.ά.

43. Εἶναι γνωστὸν ὅτι 74 ἢ 96 Σοῦραι συνετέθησαν ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ μερικῶς τὸ 610 ἐν τῷ ὄρει πλησίον τῆς Μέκκας ¹⁰⁷. Ἐκ τῶν ἐνδιαφερουσῶν ἡμᾶς Σούρας ἡ 7 χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ Rodwell καὶ ὑπὸ τοῦ Πεντάκη ἐν Μέκκᾳ, ἥτοι πρὸ τῆς Ἑγίρας (20 Ἰουνίου 622), ἀριθμεῖται δ' ὑπὸ τοῦ Rodwell LXXXVII (= 87), μετ' αὐτὴν δ' ἀκολουθοῦσι κατ' αὐτὸν μόνον τρεῖς Σοῦρας συντεθεῖσαι ἐν Μέκκᾳ, αἱ LXXXVIII = 88, κατὰ παράδοσιν XLVI = 46), LXXXIX (89= κατὰ παράδοσιν VI= 6), XC (= 90 κατὰ παράδοσιν XIII = 13), τῶν ὑπολοίπων 24 συντεθεισῶν ἐν Μεδίνῃ. Ἐπομένως κατὰ Rodwell, ἡ 7 (= 87) θὰ συνετέθη ὀλίγον πρὸ τοῦ 622. Κατὰ τοὺς Nöldeke-Schwally, «Der erste Teil [τῆς Σοῦρα VII] ist wahrscheinlich in Mekka während eines Wallfahrtfester entstanden. Denn er greift die Gebräuche an, nackt dem Umgang um die Ka'aba zu vollziehen und zur Pilgerzeit zu fasten (V. 29). Aus V. 92 f. (vgl. V. 127 f.) scheint hervorzugehen, dass kurz vorher zu Mekka eine Teuerung geherrscht hatte. V. 163, zu welchem bisweilen noch einige der folgenden Verse hinzugefügt werden, halten manche für medinisch, wahrscheinlich nur nach einem falschen Schlusse aus al-A'arāf, (V. 163), das man auf die Juden zu Yatrib bezog. Sentener wird V. 198 oder 203 für med'nisch erklärt. Aber in V. 156 sind mehrere Zeichen, die tatsächlich einen med'nischen Ursprung verraten: al usyy findet sich nur in med'nischen Stellen, für die es auch besser passt, da der Gegensatz des aus den Heiden hervorgegangenen Propheten zu den Schrift besitzern in Mekka weniger Bedeutung hatte, die Tora und das Evangelium kommen nie in Mekkanischen Suren vor; und endlich deutet azzarōuhu wa nasarōuh unverkennbar auf die Ansār hin. Daher haben wir diesen Vers wie den darauf folgenden V. 157, also V. 156-158, die auch die Gedankenentwicklung hemmen, als einen, vielleicht von Muhammed selbst hierher gestellten, med'nischen Zusatz zu betrachten. V. 174-182 beziehen die Traditionen gewöhnlich auf den Biblischen Bileam oder auf den schon mehrfach erwähnten Umaiya be Abī'l-Salt. Ein neuerer Erklärer [Hirschfeld] denkt an den jüdischen Dichter Ka'b b. al Asraf und hält den Abschnitt deshalb für med'nisch» ¹⁰⁸. Τὰ μέρη τῆς Σοῦρα 7 κατὰ τοὺς αὐτοὺς συγγραφεῖς

107. Bertold Spuler, Geschichte der Islamischen Länder, Erster Abschnitt, Die Chalifenzeit, Entstehung und Zerfall des Islamischen Weltreiches, Handbuch der Orientalistik, herausgegeben von Bertold Spuler, Sechster Band, Leiden 1952, p. 8.

108. Geschichte des Qorāns von Theodor Nöldeke, Zweite Auflage bearbeitet von Friedrich Schwally. Erster Teil, Über den Ursprung des Qorāns, Leipzig 1909, pp. 159-160. Πρβλ. pp. 158-159 καὶ 160.

είναι τὰ ἐξῆς: «Sure 7 läst sich in fünf Abschnitte zerlegen: V. 1-56 (Verführung Adams und Mahnreden an die Kinder Adams), V. 57-100 (Sendung der alten Propheten Nūh, Ṣālih, Suāib), V. 101-173 (Mose und die späteren Schicksale der Juden), V. 174-185 (über einen anonymen Gottesfeind) und schliesslich V. 186-205 (über die letzter Stunde). Obwohl unter diesen Abschnitten keine näheren Beziehungen bestehen, ist es doch denkbar, dass sie Muhammed selbst miteinander vereinigt hat»¹⁰⁹.

44. Ἐκ τούτων καταφαίνεται ἡ ἀνάμειξις στοιχείων πολλῶν περιόδων ἐν τῇ Σούρα 7. Τονιστέον σχετικῶς ὅτι ὁ Blachère ἀγεται εἰς τὸ νὰ χρονολογήσῃ τοὺς στίχους 38-51 τοὺς ἀναφερομένους εἰς τὸ Al 'Arāf εἰς τὴν τρίτην καὶ τελευταίαν περίοδον τῆς ἐν Μέκκᾳ διαμονῆς τοῦ Μωάμεθ¹¹⁰, ἥτοι ὀλίγον πρὸ τῆς 20ῆς Ἰουνίου τοῦ 622, ἀριθμῶν αὐτὴν 89 καὶ ἐπομένως συμφωνῶν σχεδὸν πρὸς τὸν Rodwell, ἀριθμοῦντα αὐτὴν 87. Ὁ Blachère τονίζει ὅτι ἐν τῇ 7, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, τὸ θέμα τοῦ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ προφήτου κυριαρχεῖ, καὶ ἐν τοῖς στίχοις 101-154, «la narration se charge de quelques épisodes nouveaux comme celui sur les plaies d'Égypte», παραθέτει δὲ ὡς τυπικὸν δεῖγμα διαπραγματεύσεως τοῦ ἐν λόγῳ θέματος τοὺς στίχους 83-93 τῆς Sura 7 (= 89)¹¹¹. Ὁ Sale ἐπίσης, ὡς καὶ ὁ Wherry, δέχεται ὅτι ἡ Σοῦρα 7 «ἀπεκαλύφθη» ἐν Μέκκᾳ ἀμέσως πρὸ τῆς Ἑγίρας (622, 20 Ἰουνίου), βάσει σοβαρῶν ἐσωτερικῶν μαρτυριῶν, καίτοι τμήματα αὐτῆς προσετέθησαν ἐν Μεδίνῃ, πάντως ὅχι τὰ μνημονεύοντα τὸ Al 'Arāf¹¹².

45. Ἀφ' ἑτέρου ἡ Σοῦρα 57 τοποθετεῖται ὑπὸ μὲν τοῦ Πεντάκη ἀκολουθοῦντος τῇ παραδόσει, «Ἐν Μεδίνῃ καὶ ἐν Μέκκᾳ» (σ. 403), δηλ. κατ' αὐτὸν θὰ συνετέθη μερικῶς πρὸ τοῦ 622 καὶ μερικῶς μετέπειτα, ἐνῶ ὑπὸ τοῦ Rodwell ἀριθμεῖται XCIX (= 99) καὶ τοποθετεῖται ἐν Μεδίνῃ, ἐν ὑποσημειώσει δὲ σημειοῦται ὅτι «The general tone of this sura shows it to have been revealed at Medina, and from verse 22 it maybe inferred that its true date lies between the battle of Ohod [624] and the battle of the Ditch» (σ. 407), ἥτοι μετὰ τὸ 626-627. Βεβαίως ἡ ἀρίθμησης καὶ χρονολόγησις τῶν Σούρας εἶναι κάτι τὸ ἀβέβαιον καὶ μεταβλη-

109. Op. cit., pp. 153-159.

110. Régis Blachère, *Histoire de la Littérature Arabe des Origines à la fin du XVe siècle de J. C.*, ** Paris, 1964, p. 217.

111. Blachère, *Histoire*, **, pp. 217-219; cf. p. 222.

112. Βλ. Wherry, *A Comprehensive Commentary on the Qurán*, cit., vol. II, pp. 201-202.

τὸν ὑπὸ τὸ φῶς νέων ἐρευνῶν, ἐν αὐταῖς δ' ἀνεμείχθησαν παλαιότερα μὲ νεώτερα γεγονότα ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μωάμεθ ¹¹³ ἢ ἄλλων. Ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῆς Σοῦρα 57 ὁ Rodwell ἀκολουθεῖ τοὺς Nöldeke-Schwally, οἵτινες λέγουσιν: «Sur 57 wird oft ganz oder wenigstens ihrem ersten oder letzten Teile nach für mekkanisch gehalten. Ihre Hauptinhalt, wie der mancher anderen Sūren, besteht in Ermahnungen, für die Glaubenskriege beizusteuern und in Anklagen gegen die Zweifer, welche kein Geld hergeben wollen. V. 10 wird oft auf die Einnahme Mekkas bezogen, aber das ist nicht zutreffend, da Muhammed in dem ganzen Stücke nicht so zuversichtlich auftritt, wie es nach diesem grossen Erfolge tatsächlich der Fall war. Wenn nicht alles trügt, geht auf V. 22 f. hervor, dass Muhammed zur Zeit der Abfassung im Unglück war. Wir setzen daher die Sūra am wahrscheinlichsten in die Zeit zwischen der Uhudschlacht [624] und dem Grabenkriege. Der «Sieg» (*fath*), auf den V. 10 anspielt, wird wohl die Schlacht von Badr sein» ¹¹⁴.

Οἱ Sale - Wherry χρονολογοῦσι τὴν Σοῦραν 57 ἐν Μεδίνῃ συμφωνοῦντες τοῖς Nöldeke καὶ Rodwell ¹¹⁵.

46. Οἷαδὴποτε τῶν ἄνω ἢ ἄλλων χρονολογήσεων τῶν Σούρας καὶ ἂν γίνῃ δεκτὴ, δὲν λύει τὸ πρόβλημα τῆς ἀκριβοῦς σχέσεως Al 'Arāf καὶ Μέσης Καταστάσεως κατὰ Κἀίουμον. Ἡ «Βιογραφία τοῦ Φιλεντόλου» βεβαίως ἐγράφη ἐπὶ ἀρχιερατείας Ἀρκαδίου (πρὸ τοῦ 625 - 641/2) ἢ ὀλίγον ἔπειτα, αἱ δὲ σοῦραι 7 καὶ 57 μεταξὺ χρόνου τινὸς πρὸ τοῦ 622, καὶ 626-7 κ.έ., ἀντιστοιχῶς, ἀλλὰ θὰ ὑπέστησαν τροποποιήσεις μεταγενεστέρως. Εἶναι δυνατόν αἱ τροποποιήσεις αὗται νὰ περιελάμβανον ἀκριβῶς τὰ χωρία τὰ περιέχοντα τὴν ιδέαν τοῦ Al 'Arāf καὶ τὸ σχόλιον εἰς τὴν Σοῦρα 7, ὅποτε δὲν ἀποκλείεται αὗται νὰ ὀφείλωνται εἰς ἐπίδρασιν τοῦ ἡμετέρου κειμένου ἂν ὄχι τῶν πηγῶν του, διότι τοῦτο θὰ ἦτο γνωστὸν εἰς τοὺς κύκλους τοῦ ἀρχαίου Ἰσλάμ λόγῳ τῶν ἐπαφῶν των πρὸς τὴν Κύπρον καὶ τοὺς Κυπρίους.

47. Τοιαύτας δ' ἐπαφὰς δὲν ἐννοῶ μόνον τὰς ἀπὸ τοῦ 648/9 (ἢ 632;)

113. Rodwell, op. cit., pp. 2-6; Reuben Levy, *The Social Structure of Islam*, being a second edition of the *Sociology of Islam*, Cambridge 1962, pp. 151-153. Βλ. ἐπίσης R. A. Nicholson, *Literary History of the Arabs* (London, 1907, καὶ β' ἔκδοσιν, Cambridge 1930); Régis Blachère, *Histoire de la Littérature Arabe, Des Origines à la Fin du XVe siècle de J. C.*, **, Paris, 1964, pp. 200-205, 224, 225; Eiusdem, *Le Coran, Introduction*, I, Paris 1947, pp. 247 ff., 249-263. R. Bell, *The Quran, Translated, with a critical re-arrangement of the Surahs* (Edinburgh, 1937-1939).

114. *Geschichte*, cit., p. 195, πρβλ. p. 60.

115. *A Comprehensive Commentary*, IV, pp. 115-116.

ἀρξαμένης Ἀραβικᾶς ἐπιδρομᾶς κατὰ τῆς Κύπρου, αἱ ὁποῖαι καὶ συνεχίσθησαν μέχρι τοῦ 964/5 καὶ τῶν ὁποίων αἱ εἰς τὸν πολιτιστικὸν τομέα συνέπειαι δὲν ἔχουσιν ἀκόμη διερευνηθῇ. Ἐχῶ κυρίως ὑπ' ὅψει τὸ ἐλάχιστον παρ' ἡμῖν καὶ παρὰ τοῖς Εὐρωπαϊκοῖς γνωστὸν γεγονὸς ὑψίστης σπουδαιότητος, ὅτι Πατὴρ τῆς τε Χριστιανικῆς καὶ τῆς Μουσουλμανικῆς Μυστικῆς Θεωρίας ὑπῆρξε, κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Συρίας, ὁ Γρηγόριος ὁ Κύπριος, Νεστοριανὸς Ὁρθολογιστὴς τῶν Χρόνων τῆς Μονοθελητικῆς Ἐριδος (β' τέταρτον τοῦ VIIου αἰῶνος κ.έ.), ὅστις διετῆρει καὶ στενοτάτους δεσμούς πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν ¹¹⁶ καὶ βεβαίως καὶ πρὸς τὴν πατρίδα του Κύπρον. Δὲν ἀποκλείεται διὰ τοῦ Γρηγορίου, ἢ καὶ δι' ἄλλου Κυπρίου τοῦ κύκλου του σχετιζομένου, ὡς αὐτός, πρὸς τὸ Ἰσλάμ, νὰ ἐγνώσθη ὁ «Βίος τοῦ Φιλεντόλου» εἰς τοὺς περὶ τὸν Μωάμεθ κύκλους ἢ καὶ αὐτὸν τὸν Μωάμεθ (ὅστις ἀπέθανεν τὴν 8 Ἰουνίου 632).

48. Ἐξ ἴσου, ὅμως, πιθανὴν θεωρῶ καὶ τὴν ἐξῆς ἄποψιν, τὴν ὁποίαν διατυπώνω πρὸς περαιτέρω διερεύνησιν: Δεδομένου ὅτι ὁ Μωάμεθ ἐγνώριζε καὶ ἐσχετίζετο, ὡς καὶ ὁ κύκλος του, πρὸς πολλοὺς χριστιανούς καὶ ἐν Μέκκᾳ καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ πιθανώτατα καὶ πρὸς τοὺς μοναχοὺς καὶ λοιποὺς χριστιανούς τοῦ Σινᾶ καὶ τοῦ Κλύσματος παρὰ τὸν Κόλπον τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου ¹¹⁷, ὅπου εἶχε ζῆσει ὁ Καϊουμάς προτοῦ (μεταναστεύση ἢ) ἐπιστρέψῃ εἰς Κύπρον κατὰ τὴν ἀρχιερατείαν τοῦ Ἀρκαδίου (πρὸ τοῦ 625-641 ἢ 642) καὶ δὴ πιθανώτερον κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἢ προηγουμένως ¹¹⁸, καὶ δεδομένου ὅτι ὁ Καϊουμάς πρέπει νὰ εἶχε διαμορφώσει τὴν θεωρίαν του περὶ εἰσδοχῆς εἰς τὴν μέσσην κατάστασιν καὶ τῶν ἀντιφατικῶν καὶ ἡθικῶς ἰσορροπουμένων διὰ ἴσου ποσοῦ ἁμαρτιῶν καὶ καλῶν πράξεων ψυχῶν ὅτε εὗρίσκετο ἐν Κλύσματι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν καὶ τῶν ἐκεῖ ἰδεολογικῶν ρευμάτων καὶ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων κειμένων (βλ. § § 15-16, 22-26), δὲν ἀποκλείεται δὲ καὶ νὰ ἐγνώριζε προσωπικῶς τὸν Μωάμεθ καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν — θεωρῶ δυνατὸν ὅτι ὁ Μωάμεθ καὶ

116. Irénée Hausherr, «Aux Origines de la Mystique Syrienne: Grégoire de Chypre ou Jean de Lycopolis?» *Orientalia Chr(istiana) Per(iodica)*, IV, 1938, pp. 497-520.

117. Tor Andrae, *Mohammed, Sein Leben und seine Glaube*, Göttingen, 1932. Frants Buhl, *Das Leben Mohammeds*, Leipzig 1930. Rodwell, op. cit., pp. 5 f. 8-12. H. Lammens S. J., *L'Arabie Occidentale avant L'Hégire*, Beyrouth 1928. pp. 1, 2, 23, 39, 21, 32, 22, 40, 47, 57, 78, 82, 89, 35, 38, 44, 60, 67, 10, 84, 85, 309. Joseph Chelhod, *Introduction à la Sociologie de l'Islam, De l'Amimisme à l'Universalisme*, Paris, 1958, passim, e.g., pp. 89, 135, 138, 149, 143, 178; Sale, op. cit., passim, *Idioms Preliminary Discourse*. Πρβλ. Wherry, op. cit., passim.

118. Τὸ κύρος καὶ ἡ ἰσχὺς του ἐν Ἀμμοχώστῳ ἐπὶ Ἀρκαδίου δεικνύουν ὅτι εἶχε διαμείνει ἐπ' ἀρκετὸν ἐκεῖ, ἅρα πιθανῶς εἶχεν ἔλθει ἐκ Κλύσματος πολὺ πρὸ τοῦ 625.

ὁ κύκλος του ἡρύσθησαν τὴν ὥς ἄνω θεωρίαν ἐν Κλύσματι εἴτε ἀπὸ αὐτὸν τοῦτον τὸν Καίουμον εἴτε ἀπὸ τὸν κύκλον του ἐκεῖ εἴτε καὶ ἀπὸ ἄλλους μοναχούς τῆς περιοχῆς οἱ ὅποιοι συνεμερίζοντο αὐτήν, πιθανῶς ἀντλοῦντες ἐκ τοῦ ἀρχαιότερου σημειτικοῦ «φολκλόρ»^{118α}.

49. Εἶναι γνωστὰ αἱ ἰσχυραὶ ἐπιδράσεις τοῦ τε Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τὸν Μωάμεθ, ἐπιδράσεις τόσον τοῦ Μονοφυσιτικοῦ ὅσον καὶ τοῦ Νεστοριανικοῦ κλάδου αὐτοῦ¹¹⁹, ὥστε νὰ μὴ ἐκπλαγῶμεν ἐὰν καὶ ἡ περὶ τῆς ὁ λόγος θεωρία του ὀφείλεται εἰς μίαν τοιαύτην ἐπίδρασιν. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Καίουμᾶ βεβαίως ἐπικρατοῦσα καὶ εἰς κύκλον τινὰ τοῦ Κλύσματος σχεδὸν παραλαμβάνεται αὐτοῦσία εἰς τὸ Κοράνιον, μᾶς κάμνει νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι οἱ συντάκται καὶ οἱ σχολιασταὶ τῶν σχετικῶν «Σούρας» δὲν ὠδηγήθησαν εἰς αὐτήν κατόπιν μελέτης τῶν πιθανῶν πηγῶν της (βλ. § § 22-26, 15-16), ἀλλ' ἀκριβῶς τὴν ἀντέγραψαν, τὴν ἐδανείσθησαν ἀργότερον ἐπιδράσει τοῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου (βλ. § 47), ὅτε καὶ πάλιν τὴν παρέλαβον ἐκ τοῦ «Βίου τοῦ Φιλεντόλου» μεταδοθέντος αὐτοῖς δι' αὐτοῦ.

50. Οὕτως ἢ ἄλλως, διαπιστοῦμεν μίαν κοινὴν ιδέαν εἰς τὸν «Βίον» καὶ εἰς τὸ Ἰσλάμ, ιδέαν διαπλασθεῖσαν τελειωτικῶς καὶ πιθανώτατα μεταδοθεῖσαν εἰς τὸ Ἰσλάμ ὑπὸ Κυπρίου ἢ καὶ ἀτόμων ἐπηρεαζομένων ὑπὸ Κυπρίων. Οὕτως ἢ ἄλλως ἡ Κύπρος ὑπῆρξεν εἰς χῶρος ὅπου ἐτελειοποιήθη καὶ ἐπέδωκε καὶ ὅθεν διεδόθη μία ιδέα ἥτις ἀποφασιστικῶς συνετέλεσεν εἰς τὴν διάπλασιν τῆς Ἰσλαμικῆς φιλοσοφίας τοῦ θανάτου, τῆς ἐσχατολογίας, μιᾶς τῶν τριῶν μεγαλυτέρων θρησκειῶν τοῦ κόσμου.

Δὲν εἶναι τοῦτο μικρὸν ἐπίτευγμα καὶ δέον ὅπως σταθμισθῇ δεόντως ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς καὶ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς Κύπρου καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

118α. Πρβλ. R. Paret, ἀνωτ., ὑπόσημ. 80.

119. Πρβλ. Κύρη, Κυπριακὰ καὶ Ἀμμοχώστεια, cit., Α', σσ. 79-80. Lammens, op. cit., pp. 2, 51, 53, 54, 55, 61, 65, 66, 68, 69, 75, 76, 79, 81, 83, 86, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 192, 301, 306, F. Rosenthal, «The influence of the Biblical tradition on Muslim Historiography», καὶ W. Montgomery Watt, «The Materials used by Ibn Ishāq, ἐν Historical Writing of the Peoples of Asia, vol. IV, Historians of the Middle East, ed. by Bernard Lewis and P. M. Holt, London, Oxford University Press, 1962. Chelhod, op. cit., pp. 101, 103, 104, 105, 108, 135, 143, 178, 199, 200, 203, 204, 205.

Σ π ή λ α ι ο ν ἀπὸ τὴν περιοχὴν ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου «Στυλλοί», δύο περίπου μίλια δυτικῶς τῆς Κωνσταντίας. Εὐρέθη καὶ ἐφωτογραφήθη τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1966 ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῆς παρούσης μελέτης. Φέρει ἴχνη θύρας φρακτοῦσης τὴν εἴσοδον. Ἡ εἴσοδος βλέπει πρὸς ἀνατολὰς, τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ συμβολισμὸν (στροφὴ πρὸς τὸ φῶς τῆς Βηθλεέμ) καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν κατεύθυνσιν τοῦ ἱεροῦ τῶν ναῶν. Διαστάσεις 7X3 πόδες. Εἶναι ἐσκαμμένον εἰς τὸν μαλακὸν βράχον, ἡμι-ὑπόγειον, μὲ κλίμακα ἐκ τεσσάρων βαθμίδων.

RECHERCHES SUR LES DOCUMENTS
DIPLOMATIQUES NON CONSERVÉS, CONCERNANT
LA QUATRIÈME CROISADE ET L'EMPIRE LATIN
DE CONSTANTINOPLE PENDANT LES PREMIÈRES
ANNÉES DE SON EXISTENCE
(1200 - 1206)

BENJAMIN HENDRICKX /Thessaloniki

*A la mémoire
d'Edna Raap*

INTRODUCTION

La présente étude, née pendant la préparation de ma thèse sur les institutions politiques et militaires de l'empire latin de Constantinople pendant les premières années de son existence¹, est le résultat d'une notation systématique de documents diplomatiques (chartes, privilèges, lettres), *mentionnés* d'une façon claire ou *reproduits* par les sources narratives et diplomatiques que nous avons consultées pour notre thèse. De la liste que nous avons obtenue ainsi, nous reproduisons ici les textes qui témoignent de documents, qui ne nous sont pas conservés².

Il y a trois sortes de témoignages : ceux qui *mentionnent* un document non conservé sans plus, c-à-d. sans en donner le contenu ; ceux qui — sous forme de résumé — *donnent le contenu* du document ou qui reproduisent d'une façon libre, sinon imaginaire, le contenu ; enfin, ceux qui *reproduisent* le texte même du diplôme.

Ainsi, nous pouvons *éditer* une série de documents non conservés, mais cités ou reproduits par les sources, série de documents dont la valeur est sans doute très inégale, mais néanmoins capable à contribuer à l'éclaircissement de certains aspects de la 4e croisade ou de problèmes antérieurs et ultérieurs en rapport avec elle. Par cette édition, le problème de la reconstitution et de l'appréciation de chartes non conservées³ est posé en toute sa lumière, problème dont doivent tenir compte non seulement les éditeurs de chartes ou ceux qui en dressent des Regestes,

1. Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ὑπάρξεώς της. Thessalonique, 1970.

2. c-à-d. directement en tant que charte. Il s'agit donc de documents dont ne subsistent ni l'original, ni des enregistrements immédiats et officiels dans les archives, ni des copies directes, faites et garanties par des copistes compétents à partir de l'original ou d'un enregistrement, et de l'autorité desquelles on ne peut pas douter.

L'auteur d'une chronique qui reproduit (ou prétend reproduire) le texte d'une charte, ne bénéficie point — et ceci a priori — de cette autorité.

Aussi les documents, dont le texte est reproduit dans une autre charte, mais dont — en tant que documents *individuels* — ne subsistent ni l'original, ni des copies, ni des enregistrements, doivent être considérés à ce titre comme *non conservés*.

3. chartes au sens large, comme l'allemand *Urkunden* et le néerlandais *oorkonden*.

mais aussi chaque historien en général qui en rencontre les traces dans les textes ⁴.

Nous espérons d'une part que les commentaires, que nous avons faits à propos des témoignages, permettent d'insérer les documents examinés au matériel diplomatique connu et publié - ou de les rejeter, et d'autre part qu'ils contribuent aussi à l'étude de la question de l'autorité des sources en question.

Il ne s'agit donc point d'une étude sur des chartes *supposées*. On pourrait en effet *supposer* pour chaque donation certaine de l'empereur Baudouin (1204 - 5) une charte: une pour l'octroi de Thessalonique à Boniface de Montferrat, une autre pour celui de Nicée à Louis de Blois, une troisième pour l'octroi de Philippopolis à Renier de Trit, une quatrième pour l'octroi de Nicomédie à Thierry de Loos et enfin une cinquième pour l'octroi de terres en Asie Mineure à Henri de Flandre ⁵. On pourrait aussi supposer une lettre perdue du même empereur, chaque fois que le pape Innocent III mentionne dans une de ses lettres — sans parler explicitement d'un message écrit — une demande de Baudouin concernant par exemple l'envoi de prêtres ou de moines ⁶. Peut-être Alexis IV aussi a-t-il promis écritement à Boniface de Montferrat de lui donner l'île de Crète ⁷, et peut-être aussi chaque attribution féodale fut-elle sanctionnée d'un diplôme. On pourrait même supposer la perte de certaines chartes correspondantes à des pièces conservées: ainsi, on pourrait supposer quant au traité de Venise, dont la pièce vénitienne est conservée, l'existence de trois autres documents avec le même texte, mais sanctionnés respectivement par Baudouin de Flandre, Louis de Blois et Thibaud de Champagne ⁸. De cette façon, on pourrait multiplier très considérablement le nombre de diplômes perdus, en *recréant* (et, avec beaucoup plus de chances, en *créant*!) des actes de donation, des lettres missives, etc.

4. Déjà *Tafel-Thomas* (Urkunden...) et *Dölger* (Regesten...) devaient tenir compte de ce problème. Récemment, le *Prof. Prevenier* (Oorkonden...) se trouvait dans le même cas. Si les 2 premiers ne donnent guère de critères pour leurs jugements, le *Prof. Prevenier* en revanche a classé les chartes, dont témoignent explicitement les sources, a priori parmi les chartes ayant existé réellement. Ceci, comme montrera la présente étude, ne sera cependant pas toujours possible.

5. Cf. respectivement Villehardouin, éd. Faral, chap. 265, 304-5, 304, et Robert de Clari, éd. Lauer, chap. 108 et 111.

6. Par exemple *Migne*, 215, p. 636 (n°LXX) et p. 959 (n° CXL).

7. V. *Tafel-Thomas*, Urkunden, I, n° CXXIII, p. 512-515.

8. Comp. *Prevenier*, Oorkonden, II, p. XLVI, n° 8.

Une telle façon de faire — si opposée à l'adage «non sunt multiplicanda entia sine necessitate» — ne serait pas seulement un travail bon marché, mais aussi ne nous apprendrait rien de nouveau. On obtiendrait très probablement plus de chartes qui n'ont jamais existé que de pièces perdues, et on oublierait qu'au moyen-âge (et ceci sans doute jusqu'au début du 13e siècle) des donations et des accords féodaux faits *oralement* avaient pratiquement la même valeur (du moins morale) que les écrits ⁹. Les Vénitiens eux-mêmes y faisaient encore allusion dans les pactes de mars 1204 et d'octobre 1205, lorsqu'ils faisaient préciser que tous les privilèges, *écrits et non écrits*, qu'avaient leurs compatriotes en territoire byzantin, devaient être respectés par les empereurs latins ¹⁰.

* * *

Notre édition comprend en tout 57 documents basés sur des extraits de 13 sources narratives ¹¹ et sur un nombre non point négligeable de pièces diplomatiques. Certains de ces documents non conservés ont déjà été l'objet d'une édition diplomatique, ce qui en prouve d'ailleurs l'importance.

Nous avons divisé nos chartes en trois catégories: A. les chartes dont on peut accepter l'existence; B. celles dont l'existence est possible ou probable; C. celles dont l'existence est impossible. Chaque document diplomatique, dont témoigne une source, est donc jugé sur ses possibilités d'avoir connu une existence réelle. Le contenu du témoignage même de la source sert de base à ce jugement. Ainsi, lorsque par exemple une source cite une charte ¹², et lorsque cette charte a un tel contenu qu'elle n'a pas pu exister sous cette forme, nous concluons à *l'impossibilité* de son existence malgré le fait que l'existence d'une charte avec un con-

9. Cf. *Prevenier*, Oorkonden, II, p. XL.

10. *Tafel-Thomas*, Urkunden, I, n° CXIX, p. 444-449, n° CXX, p. 449-452 et CLX, p. 571-4.

11. Villehardouin, Chron. Gallic. ineditum, Chron. de Morée, Gesta, Anonyme d'Halberstadt, Robert de Clari, N. Choniata, Andreas Dandolo, Aubry, Devastatio, Jacques de Guise, Croisade de Constantinople, Chronique d'Arnold de Lübeck (cf. bibliographie).

Quant à la Chronique de Morée, nous reproduisons dans notre étude le texte grec (éd. Schmitt), car celui-ci est le plus important et le plus complet. Dans les notes, nous renvoyons toutefois à l'édition de la Chronique française (Buchon). Au cas de différences essentielles entre les textes, celles-là sont signalées.

12. par exemple notre charte C 12.

tenu *différent* deviendrait acceptable ¹³. Toutefois, nous signalons ce fait dans le commentaire ou les notes.

Une charte est admise comme *réelle* quand il n'y a plus de facteur de doute sur son existence dans le passé. Ceci est le cas lorsque plusieurs témoins indépendants l'un de l'autre citent un document diplomatique ¹⁴, lorsque le témoin, par sa position ou par sa situation par rapport au fait cité, est élevé au dessus du suspect ¹⁵, lorsque le texte d'une charte est reproduit intégralement dans un autre acte diplomatique de la même période ou dans une autre source digne de foi ¹⁶, enfin lorsque un document diplomatique cite explicitement un autre document diplomatique sans qu'il y ait des raisons pour tirer en doute ce témoignage ¹⁷.

Un diplôme est *probable* lorsqu'il y a des bonnes raisons pour croire à son existence dans le passé, raisons cependant pas assez fortes pour procurer la certitude. Un diplôme est *possible* lorsque rien ne nous permet à conclure à l'impossibilité de son existence, sans qu'il y ait pour autant des indices permettant de croire à la probabilité ou à la certitude de celle-ci.

Dans cette étude, chaque charte - de n'importe laquelle des 3 catégories - est présentée sous la forme suivante:

1) Très court *résumé* avec *lieu* et *date* d'émission.

2) *Commentaire*, comprenant selon les cas les rubriques suivantes: analyse(s), c-à-d. référence(s) aux sources - édition(s) - note sur la chronologie et le lieu ¹⁸ — note sur la charte et/ou son existence — mention(s) et/ou discussion(s) de la charte dans d'autres études.

3) *Texte* tiré des sources.

Les chartes sont classés selon la façon suivante: les chiffres *arabes* (en partant du chiffre 1 dans *chaque* catégorie) correspondent à un classe-

13. c'est en effet la charte, dont parle la source, que nous devons juger, et non pas celle que nous pensons y pouvoir substituer.

14. ainsi nos chartes A 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,18,19.

15. ainsi nos chartes A 13,14,17,22,24,28,29,30.

16. ainsi nos chartes A 12,15,16,25,26,27.

17. ainsi nos chartes A 11,20,21,23.

18. Nous avons établi la date d'émission par rapport aux événements historiques connus et datés. Faisant ainsi, nous avons cherché à «dater» aussi les chartes «à existence impossible», les traitant donc comme des chartes «réelles».

ment *chronologique* ¹⁹ des chartes *par catégorie* (A, B, C). Les chiffres *romains*, se trouvant entre parenthèses après chaque chiffre arabe, traduisent le classement *chronologique* de l'ensemble des documents contenus dans cette étude. Quand nous renvoyons le lecteur à un document dans notre texte, nous citons la lettre de la catégorie (A, B, C), suivie du chiffre arabe.

A la fin de cette étude, on trouvera la liste des sources et des oeuvres citées.

Enfin, nous tenons à remercier le Professeur J. Karayannopulos, grâce à qui la publication de cette étude était possible.

19. Lorsqu'une date reste imprécise, c'est le terminus ante quem qui est pris en considération pour notre classement.

GROUPE A.
DOCUMENTS PERDUS DONT L'EXISTENCE
DANS LE PASSÉ EST CERTAINE

1 (I)

BAUDOUIN IX, COMTE DE FLANDRE ET DE HAINAUT, DONNE DES LETTRES DE CRÉANCE À SES AMBASSADEURS CONON DE BÉTHUNE ET ALARD MAQUEREAU, LEUR ATTRIBUANT AINSI PLEIN POUVOIR POUR CONCLURE DES TRAITÉS AVEC QUI QUE CE SOIT, CONCERNANT LA TRAVERSÉE DES CROISÉS VERS L' ÉGYPTÉ OU LA SYRIE.

(document rédigé à ?, entre la fin d'avril 1200 et le début de février 1201)

ANALYSES: a) dans la chronique de Villehardouin (Faral, chap. 11, 13, 15, 16), b) dans la charte contenant le serment par lequel Conon de Béthune et Alard Maquereau s' engagèrent au nom de Baudouin à accepter et à respecter les conditions du traité franco-vénitien (*Prevenier*, Oorkonden, II, p.p. 346 - 8, n° 159) ¹, c) Chron. Gallic. ined. (*Tafel - Thomas*, Urkunden, I, p. 330), d) Chronique française de Morée (Buchon, p. 6).

EDITION: 1) *Hendrickx*, Les chartes, p. 65-68, n° 1 selon a et b.

Cette édition (in Βυζαντινὰ I, 1969) nous dispense ici d'autres notes (DATE, CHARTE) sur ce document. Nous avons démontré que les lettres de créance furent rédigées entre la fin d'avril 1200 et le début de février 1201 en conséquence des décisions prises au parlement de Compiègne. Des analyses, citées ci-dessus, nous ne donnons ici que les extraits tirés du *Chronicum Gallicum ineditum* et de la Chronique française de Morée, qui n'ont pas été publiés dans notre édition précédente.

c) *Texte tiré du Chronicum Gallicum ineditum:*

«Ceux eurent les lettres et seaulx pendans de tous les barons ² que

1. Autres éditions: *Muratori*, *Scriptores*, XII, col. 325-6. *Tafel-Thomas*, *Urkunden*, I, p. 358-9, n° LXXXIX.

2. Thibaud de Champagne, Baudouin de Flandre et Louis de Blois furent chefs

ils tenroient tout ce que ces VI feroient et leur donnerent pover de jurer en ames.....ils vinrent en Venisse ³, si parlerent au Duc ⁴...et lui mon-trerent leurs lettres qui estoient de creance ⁵»

d) *Texte de la Chronique française de Morée*⁶:

«aux quels ⁷ firent bones lettres et donerent tout lor pooir de ordiner et faire lor passage; et leur prometoient de tenir et maintenir tout ce que il prometeroient et ordineroient pour leur passage».

«... Et quant Goffroy et si compaignon orent presentées lor lettres qu'il portoient au Duc de Venise,....»

2(II)

THIBAUD III, COMTE DE CHAMPAGNE ET DE BRIE, DONNE DES LETTRES DE CRÉANCE À SES AMBASSADEURS GEOFFROY DE VILLEHARDOUIN ET MILON LE BRÉBANT, AYANT LE MÊME CONTENU ET LE MÊME BUT QUE DANS LE CAS PRÉCÉDENT.

(?, entre la fin d'avril 1200 et le début de février 1201)

ANALYSES: a) dans la chronique de Villehardouin, Faral, chap. 11, 13, 15, 16. b) dans la charte contenant le serment par lequel Villehardouin et Milon le Brébant s'engagèrent au nom de Thibaud à accepter

de la croisade. Chaque chef envoya 2 ambassadeurs: Thibaud envoya Villehardouin et Milon le Brébant; Baudouin envoya Conon de Béthune et Alard Maquereau; Louis de Blois envoya Jean de Friaise et Gautier de Gaudonville (cf. Villeh., chap. 12).

3. où ils conclurent un traité avec le doge (Cf. Villeh., chap. 14-32; *Longnon*, *Recherches Villehardouin*, n° 59, p. 177-181; *Queller*, *Le rôle de l'ambassadeur*, p. 500-501).

4. le doge Henri Dandolo. Sur son rôle, voir *Longnon*, *l'Empire latin*, p. 26 et suiv.

5. Comp. *Faral* (édition de Villehardouin), I, p. 217-218.

6. La chronique grecque donne une autre version. Selon celle-ci, Geoffroy seul aurait reçu des lettres (Schmitt, vers 316-8 et 328).

7. aux quels = à Geoffroy de Villehardouin et 4 autres chevaliers. Selon la *Chronique française de Morée* les lettres émanaient de Baudouin, Boniface de Montferrat et du «comte de Toulouse», c-à-d. Louis de Blois. En effet, le *λόγος τῆς Του-λουζας* de la *Chronique de Morée* n'est pas Raymond VI, comte de Toulouse (1194-1222), qui ne participait pas à la 4e croisade, mais Louis, comte de Blois. Ceci est évident à cause du rôle qu'attribue la *Chron. de Morée* à ce personnage. Ainsi, nous ne pouvons pas accepter l'interprétation de Buchon (p. 3, note 6), qui identifie le «comte de Toulouse» avec Simon de Montfort.

et à respecter les conditions du traité franco-vénitien (*Faral*, I, p. 217-218. *Tafel - Thomas*, Urkunden, I, p. 358 - 362)⁸, c) Chron. Gallic. ined. (*Tafel - Thomas*, o. c., I, p. 330), d) Chron. franç. de Morée (*Buchon*, p.6).

DISCUSSION: *Faral*, I, p. 217 - 8.

NOTE SUR LA DATE: cf. charte précédente.

NOTE SUR LA CHARTE: cf. charte précédente.

a), b), c) et d): cf. charte précédente.

3 (III)

LOUIS, COMTE DE BLOIS ET DE CHARTRAIN, DONNE DES LETTRES DE CRÉANCE À SES AMBASSADEURS JEAN DE FRIAISE ET GAUTIER DE GAUDONVILLE, AYANT LE MÊME CONTENU ET LE MÊME BUT QUE DANS LE CAS PRÉCÉDENT.

(?, entre la fin d'avril 1200 et le début de février 1201)

ANALYSES: a) dans la chronique de Villehardouin, *Faral*, chap. 11, 13, 15, 16. b) dans la charte contenant le serment par lequel Jean de Friaise et Gautier de Gaudonville s'engagèrent au nom de Louis à accepter et à respecter les conditions du traité franco - vénitien (*Tafel - Thomas*, Urkunden, I, p. 358-362)⁹, c) Chron. Gallic. ined. (*Tafel - Thomas*, o.c., I, p. 330), d) Chron. franç. de Morée (*Buchon*, p. 6).

DISCUSSION: *Faral*, I, p. 217 - 8.

NOTE SUR LA DATE: cf. notre charte A, 1.

NOTE SUR LA CHARTE: cf. notre charte A, 1.

a), b), c), d): cf. notre charte A, 1.

4 (VII)

LES CROISÉS ENVOIENT UNE LETTRE (OU DES LETTRES) A BONIFACE, MARQUIS DE MONTFERRAT, LE PRIANT DE REMPLACER THIBAUD, COMTE DE CHAMPAGNE, DÉCÉDÉ, ET EN MÊME TEMPS DE PRENDRE SUR LUI LE COMMANDEMENT MILITAIRE DE LA QUATRIÈME CROISADE.

(Soissons, vers le 25 juin 1201).

8. même texte que le serment de Conon de Béthune et d'Alard Maquereau.

9. même texte que le serment de Conon de Béthune et d'Alard Maquereau.

ANALYSES: a) dans la chronique de Villehardouin (Faral, chap. 42, lignes 3-4), b) dans la Chronique de Morée (version grecque: Schmitt, vers 231-8).

EDITION: *Hendrickx*, Les Chartes, p. 67-78, n° 4, selon a et b.

Cette édition (in Βυζαντινά I, 1969) nous permet d'omettre ici les autres notes (DATE, CHARTE) et les textes concernant ce document. Nous avons en effet établi que la lettre (ou les lettres) en question fut (furent) le résultat du 2e parlement de Soissons (vers le 25 juin 1201), d'où elle(s) fut (furent) envoyée(s).

5 (XIII)

BAUDOUIN IX, COMTE DE FLANDRE ET DE HAINAUT, DÉCRÈTE QU'IL DONNE À L'ABBAYE DE CITEAUX UNE RENTE ANNUAIRE DE 10 LIVRES (EN MONNAIE DE VALENCIENNES) SUR LES GRENIERS DU QUESNOY.

(S. l.; 17 décembre 1195 - 16 mai 1204, probablement entre le 19 et le 30 avril 1202)

ANALYSES: a) tirée d'une charte de Marie, comtesse de Flandre et de Hainaut (*Prevenier*, Oorkonden, II, p. 549 - 550, n° 264), b) tirée d'une charte du pape Innocent III (15 novembre 1205. Archives Départementales Côte d'Or, Dijon, 11 H 155; édition de l'extrait ici reproduit: *Prevenier*, Oorkonden II, p. 517), c) tirée d'une charte de Jean, évêque de Cambrai (mars 1210. Arch. Dép. Côte d'Or, Dijon, 11 H. 155; édition de l'extrait ici reproduit: *Prevenier*, Oorkonden, II, p. 517).

EDITION: 1) *Prevenier*, Oorkonden, II, p. 515 - 517, n° 247 selon a, b, c.

MENTIONS: *Richard*, Répertoire numérique des Arch. Départ. Côte d'Or, 11 H. p. 7. *Hendrickx*, les chartes, p. 63.

NOTE SUR LA DATE: Les termini post et ante quem sont respectivement le commencement (17 décembre 1195) et la fin (16 mai 1204) du règne officiel du comte Baudouin IX en Flandre et Hainaut. Le Professeur W. *Prevenier* estime que Baudouin a très probablement édité cette charte pendant son voyage de Flandre vers Venise, point de départ de la 4e croisade, ceci par analogie avec les privilèges que recevait pendant cette période l'abbaye de Clairvaux (*Prevenier*, Oorkonden, II, n° 244 et 245).

NOTE SUR LA CHARTE: Baudouin IX a établi son privilège dans un *instrumentum*. Ceci sort de la charte d'Innocent III («in eius autentico»)

et de la charte de l'évêque Jean («sicut indicti comitis auctentico plenius continetur») ¹⁰.

a) analyse tirée de la charte de la comtesse Marie:

«...quod B (alduinus), comes, X libras Valencianensis monete Cisterciensi monasterio in perpetuam elemosinam dedit, singulis annis parate accipiendas ex grangia de Haimonis Querceto, et in festo sancti Remigii, ut ad dominici corporis et sanguinis consecrationem inde frumentum procuraretur et vinum, et ad missas privatas luminaria cerea accendantur...»

b) analyse tirée de la charte d' Innocent III:

«...donationem decem librarum in festo sancti Remigii annis singulis solvendarum, quam bone memorie (sic) Balduinus Flandrensis comes ad accendenda luminaria cerea in peculiaribus missis, et ad emendum vinum et triticum ad usum altaris necessarium, vobis pia liberalitate fecisse dinoscitur, sicut in eius autentico noscitur contineri...»

c) analyse tirée de la charte de Jean, évêque de Cambrai:

«...elemosinam a sereno Flandrie et Hanonie comite Balduino fratribus in Cisterciensi monasterio Deo servientibus factam, super decem libris Valencienensis singulis annis ad festum sancti Remigii in grangia sua de Haimon(is) Caisn(eto) reddendis, sicut in dicti comitis auctentico plenius continetur, et memorati fratres iuste possident...»

6 (XV)

ALEXIS III ANGELOS, EMPEREUR DE CONSTANTINOPLE, ÉCRIT AU PAPE INNOCENT III UNE LETTRE EN EXPRIMANT SA CRAINTE DE NE VOIR ARRIVER À CONSTANTINOPLE UNE ARMÉE OCCIDENTALE, À LA SUITE DE LA FUITE D' ALEXIS LE JEUNE, FILS D' IZAAK II ANGELOS, ET DE SES DÉMARCHES EN OCCIDENT.

(Constantinople, 2e moitié de 1201 - 16 novembre 1202)

ANALYSES: a) tirée des Gesta Innocentii III, Migne, P. L., 214, chap. 82, p. CXXXI, b) tirée de la réponse du pape à la lettre d'Alexis III (Migne, P.L., 214, lib. V, n° CXXII, p. 1123).

10. Cf. *Prevenier*, Oorkonden, II, p. 516.

CHRONOLOGIE: terminus ante quem: la réponse d' Innocent (16 Novembre 1202); terminus post quem: la fuite du futur Alexis IV (2e moitié de 1201: cf. *Folda*, *Crusade*, p. 278).

MENTION: *Dölger*, *Regesten*, II, n° 1662, p. 107. *Norden*, *Papsttum*, p. 146.

a) *Texte tiré des Gesta:*

«*Contra quem* ¹¹ *idem imperator* ¹² *nuntios et litteras suas summo pontifici destinavit; quarum tenor in ipsius responsivis litteris apostolicis explicatur* ¹³, *et ad alia, super quibus idem imperator ei rescripserat, respondetur.*»

b) *Texte tiré de la réponse d' Innocent III:*

«*Litteras et nuntios imperatoriae dignitatis ea qua decuit benignitate recepimus; et tam ea quae iidem nuntii proponere voluerunt quam quae in litteris continebantur eisdem, intelleximus diligenter. Proposuerunt siquidem nobis dicti nuntii tui, et id etiam tuae litterae continebant, quod, cum Christianorum exercitus qui venturus est in subsidium terrae sanctae praeposuerit tuae magnitudinis terram invadere et contra Christianos arma movere, nostro conveniebat officio ut eos a tali deberemus proposito revocare, ne forte manus suas de Christianorum nece foedantes et Dei exinde offensam incurrerent ac inimicos Christi, debilitati non modicum, non possent aliquatenus impugnare.*»

7 (XVI)

INNOCENT III INTERDIT, SOUS PEINE D'EXCOMMUNICATION, AUX CROISÉS D'ATTAQUER LA VILLE DE ZARA.

(Rome, août/septembre 1202 - 24 novembre 1202)

ANALYSES: a) faite dans les *Gesta Innocentii III*, *Migne*, P. L., 214, chap. 85, p. CXXXVIII - IX; b) faite dans la chronique de l'Anonyme d'Halberstadt, p. 117.

CHRONOLOGIE: Terminus post quem: l'accord entre les croisés et

11. le futur Alexis IV.

12. Alexis III.

13. *Migne*, P.L., 214, lib. V., n° CXXII, p. 1123.

Dandolo à propos de l'expédition contre Zara (août/ septembre 1202);
Terminus ante quem: la prise de Zara (24 novembre 1202).

MENTION: *Longnon*, l'empire latin, p. 32.

a) *Texte tiré des Gesta:*

«Qui¹⁴ litteras misit universis cruce signatis, districtius prohibens, ne terras Christianorum infestarent, et nominatim Jaderam¹⁵, quam rex Hungariae possidebat, qui similiter erat cruce signatus; alioquin, scirent se anathematis vinculo innodatos; et hanc inhibitionem et excommunicationem fecit eis per abbatem de Locedio¹⁶ certius intimari.»

b) *Texte tiré du récit de l'Anonyme d' Halberstadt:*

«licet quedam littere apostolice ibidem apparuerint, que sub ex communicationis interminatione id fieri vetuissent.»

8 (XXIV)

BAUDOUIN, COMTE DE FLANDRE ET DE HAINAUT, BONIFACE, MARQUIS DE MONTFERRAT, LOUIS, COMTE DE BLOIS ET DE CHARTRAIN, (HUGUES, COMTE DE SAINT - POL), ET D'AUTRES CROISÉS EMINENTS, CONCLURENT À ZARA UN TRAITÉ D'ASSISTANCE MILITAIRE AVEC LES AMBASSADEURS DU ROI D'ALLEMAGNE, PHILIPPE DE SOUABE, ET DE SON BEAU-FRÈRE, LE FUTUR ALEXIS IV, AYANT POUR BUT DE METTRE LE DERNIER AU TRÔNE DE BYZANCE.

(Zara, fin décembre 1202 ou plus probablement début janvier 1203)

ANALYSES: a) dans la chronique de Villehardouin (Faral, chap. 98, 99, 93), b) dans la chronique de Robert de Clari (Lauer, chap. XXXII, 7-15), c) dans la lettre de Hugues de Saint-Pol à Henri, duc de Louvain (Buchon, Rech. et Matériaux, II, p. 64 - 65)¹⁷

14. qui = Innocent III.

15. Jaderam = Zara.

16. Pierre, abbé de Locedio. Devint membre du collège qui élut à Constantinople le 9/10 mai 1204 le premier empereur latin (Baudouin). Cf. *Longnon*, l'Empire, p. 49. Villehardouin, chap. 257-8. *Hendrickx*, Ol Θεσμοί, p. 78.

17. Le traité de Zara et ses conditions sont mentionnés aussi par d'autres sources: Chron. Gallic. ined. (*Tafel-Thomas*, I, p. 339-340), *Gesta* (*Migne*, P.L., 214, chap. 89, p. CXXI), *Devastatio* (*Hopf*, p. 88), *Croisade de Constantinople* (*Bu-*

EDITION: 1) *Hendrickx*, Les chartes, p. 68 - 74, n° 2¹⁸, selon a, b, c.

Cette édition (in Βυζαντινά, I, 1969) nous dispense ici des textes et des autres notes (DATE, CHARTE). Nous y avons montré que le traité de Zara eut lieu à la fin de décembre 1202 ou plus probablement au début de janvier 1203.

9 (XXV)

HENRI DANDOLO, DOGE DE VENISE, CONCLUT AVEC LES AMBASSADEURS DE PHILIPPE DE SOUABE ET D'ALEXIS UN TRAITÉ D'ASSISTANCE MILITAIRE AYANT TRÈS PROBABLEMENT LE MÊME CONTENU QUE NOTRE CHARTE PRÉCÉDENTE.

(Zara, fin déc. 1202 ou plus probablement début janvier 1203)

ANALYSES: cf. charte précédente (a, b, c), d) Villehardouin, chap. 188.

NOTE SUR LA DATE: cf. notre charte précédente.

NOTE SUR LA CHARTE: On peut accepter que le traité de Zara a donné naissance non seulement à une (ou des) charte(s) pour établir l'accord entre les barons croisés et les messagers d'Alexis et de Philippe de Souabe, mais certainement aussi à un document destiné à porter l'accord entre les Vénitiens et les messagers. Ceci est en effet en concordance avec les coutumes diplomatiques de Venise, et est indirectement confirmé par Villehardouin (chap. 99), qui parle de *chartres* (au pluriel). Le même chroniqueur (chap. 188) confirme ce fait lorsqu'il témoigne que les croisés envoyaient 4 messagers, dont deux Vénitiens (cf. charte A 14, note 30), pour exiger d'Izaak II la ratification du traité de Zara. A cette occasion, le porte-parole des messagers, qui n'était autre que Villehardouin lui-même, expliquait à Izaak le contenu des *chartes* (pluriel) contenant l'accord passé entre Alexis et «nos», c-à-d. Francs et Vénitiens. En outre, Dandolo semble bien être le

chon, p. 485). Cette dernière source dit qu'Alexis avait promis 100.000 marcs à Baudouin, 100.000 à Louis de Blois, 100.000 à Boniface, 100.000 à Dandolo et 50.000 à Hugues de Saint-Pol. Ces chiffres ne peuvent point être retenus. (Cf. *Hendrickx*, les chartes, p. 72).

18. Dans cette édition, nous avons donné aussi des extraits de la Chronique de Morée. Ces extraits parlent d'une *lettre de Philippe de Souabe au pape Innocent III*, contenant les conditions du traité dont nous parlons. Pour cette lettre, voir notre charte C 8. Comp. *Hendrickx*, les chartes, p. 73, note 53.

négociateur principal, puisque c'est à sa demeure que les négociations prennent lieu (Villeh., chap. 91 et 98). Les conditions étaient probablement les mêmes que dans le traité avec les barons. Peut-être prévoyait-il cependant déjà un paiement apart pour le service de la flotte vénitienne (comp. plus tard Villeh., chap. 195) et/ou l'affirmation des privilèges byzantins en faveur des Vénitiens (dont on trouve un reflet dans la convention de mars 1204)¹⁹.

d) *Texte de Villehardouin, chap. 188:*

«... Telx est la convenance que vostre filz (=Alexis) nos ha; si le nos a asseüré par sairementz et par chartes pendanz et par le roi Phelippe d'Alemaigne qui vostre file a...»

10 (XXVI)

LES AMBASSADEURS DU FUTUR ALEXIS IV ET DE PHILIPPE DE SOUABE CONCLURENT À ZARA, AU NOM D'ALEXIS, UN TRAITÉ D'ASSISTANCE MILITAIRE AVEC LES FRANCS ET LES VÉNITIENS.

(Zara, fin décembre 1202/début janvier 1203)

ANALYSES: cf. charte précédente (a, b, c, d).

LIEU et DATE: cf. charte A 8.

CHARTES: Villehardouin témoigne explicitement de l'existence des chartes en question, lorsqu'il mentionne le chrysobulle d'Izaak II, qui ratifie le traité de Zara (cf. charte A 14).

11 (XXVII)

PIERRE CAPUANO, LÉGAT DU PAPE, ENVOIE UNE LETTRE AUX CROISÉS AU SUJET DE L'EXCOMMUNICATION APRÈS LA PRISE DE ZARA.

(Rome, décembre 1202 - avril 1203)

ANALYSE: a) dans la lettre des croisés, accompagnant la déclara-

19. *Tafel-Thomas*, *Urkunden*, I, n° CVII, p. 424 mentionnent un «*Pactum Alexii IV...et Venetorum de recuperando regno Graeco iteratur. 1203. Corcyrae*». Il s'agit en réalité du pacte de Zara, que ces auteurs, se basant sur Hugues de Saint-Pol, situent à tort à Corfou, créant ainsi deux pactes, puisqu'ils notent aussi un «*Pactum Alexii...et Venetorum de recuperando regno Graeco. Zara. 1202*» (o.c., I, n° IC, p. 407).

tion de soumission au pape, après la prise de Zara (*Prevenier*, Oorkonden, II, n° 256).

DATE: terminus ante quem: la lettre de soumission des croisés (cf. charte suivante); terminus post quem: décembre 1202: à cette date Jean de Noyon et les autres ambassadeurs des croisés partaient de Zara afin de négocier l'absolution du pape²⁰. La lettre du pape, qui arrivait avec celle de Capuano à Zara, était le résultat de cette négociation (*Tafel - Thomas*, Urkunden, I, n° CI, p. 409 - 411; Comp. *Prevenier*, Oorkonden, I, p. 530)²¹.

NOTE SUR LA LETTRE: il s'agit très probablement d'une lettre qui accompagne ou introduit celle du pape. Il n'est pas exclu que le contenu de cette dernière y est répété.

a) *Texte tiré de la lettre des croisés:*

«...et tam vestris²² quam venerabilis P(etri de Capuano)²³ tituli Sancti Marcelli presbiteri cardinalis, apostolice sedis legati, litteris per nuntium ipsius et nostros²⁴. . .receptis, . . .»

12 (XXVIII)

LES CHEFS CROISÉS, BAUDOUIN, COMTE DE FLANDRE ET DE HAINAUT, LOUIS, COMTE DE BLOIS ET DE CLERMONT, HUGUES, COMTE DE SAINT

20. Le pape avait interdit d'attaquer Zara, et ceci sous peine d'excommunication (cf. notre charte A 7). Après la prise de la ville (24 nov. 1202), les croisés, c-à-d. les Francs, et non pas les Vénitiens, envoyèrent des ambassadeurs à Rome.

Il y avait selon Villehardouin 4 ambassadeurs: Névelon de Soissons, Jean de Noyon, Jean de Friaize et Robert de Boves (chap. 105). Gunther de Pairis (chap. 7) nomme en outre l'abbé Martin.

21. Le pape s'y montre prêt à libérer les croisés de l'excommunication, à condition qu'ils lui envoient une soumission écrite (cf. notre charte A 12).

Les croisés refusèrent cependant de communiquer la lettre pontificale aux Vénitiens, car «si ostense fuissent littere....duci et Venetis,...nunc fuisset dissolutus exercitus» (*Prevenier*, Oorkonden, II, n° 256).

22. vestris: du pape.

23. Pierre Capuano. Légat du pape à Venise, en Syrie et à Constantinople. Cf. *Longnon*, l'Empire latin, p. 31, 34, 80. *Wolff*, Baldwin of Flanders, p. 289 et 308 note 74. *Luchaire*, Innocent III, p. 96-97. *Hendrickx*, *Oi Θεσμοι*, p. 135, 170, 171.

24. nostros (nuntios): probablement Névelon de Soissons et Jean de Noyon. En effet, Capuano employait peut-être ceux-ci comme intermédiaires. (cf. *Villeh.*, I, p. 109, note 1).

-POL, ET EUDES ET GUILLAUME DE CHAMPLITTE, ENVOIENT UNE LETTRE DE SOUMISSION AU PAPE INNOCENT III, CONDITION POUR L'ABSOLUTION PONTIFICALE APRÈS LA PRISE DE ZARA.

(Zara, 1 - 20 avril 1203)

ANALYSE: a) tirée de la lettre des croisés, qui accompagne la lettre de soumission et en cite le texte (*Prevenier*, Oorkonden, II, n° 256)

EDITION: 1) *Prevenier*, Oorkonden, II, n° 255 selon a).

DATE: avril 1203 (cf. texte); *avant* le 20 avril (départ des croisés: cf. Villeh. I, p. 113, note 2).

MENTIONS: *Wins*, Eloge hist. Baudouin, p. 103. *Wauters*, Table, III, p. 195 - 6.

a) *Texte tiré de la lettre des croisés:*

B(alduinus), Flandr(ie) et Hain(onie), L(udovicus) Blezensis et Clar(omontensis) ²⁵ *et H(ugo), Sancti Pauli, comites, Oddo de Chanliet, et W(illelmus) frater eius* ²⁶ *omnibus ad quos littere iste pervenerint, salutem in Domino.*

Notum fieri volumus, quod super eo quod apud Iaderam incurrimus excommunicationem apostolicam, vel incurrisse nos timemus, tam nos quam successores nostros sedi apostolice obligamus ad mandatum eius satisfactionem curabimus exhibere.

Datum apud Iaderam, anno Domini MCCIII, mense aprili.»

13 (XXIX)

ALEXIS III ANGELOS, EMPEREUR DE BYZANCE, ENVOIE UN MESSAGE, PORTÉ PAR NICOLAS ROUX, AUX CHEFS CROISÉS, QUI SE TROUVENT DEVANT CONSTANTINOPLE, AFIN DE LEUR PROPOSER LA PAIX.

(Constantinople, 26 Juin-4 Juillet 1203).

ANALYSE: a) faite dans le texte de Villehardouin, éd. Faral, chap 141 - 142.

25. selon *Prevenier*, Oorkonden, II, p. 521, note 1: Fort Khlemoutsi, nomos Achaia et Elis, eparchia Elis, Grèce. En réalité il s'agit de Clermont (Oise, France).

26. Guillaume de Champitte devint le premier seigneur de la principauté de Morée. Cf. *Longnon*, l'Empire latin, p. 73 et suiv. Son frère Eudes mourut à Constantinople peu avant le 16 mai 1204 (Villeh., chap. 262).

DATE: la lettre fut envoyée aux croisés pendant leur séjour à Scutari (26 Juin - 4 Juillet 1203; cf. Villehardouin, éd. Faral, I, p. 139, note 2).

NOTE SUR LA CHARTE: la lettre fut une lettre de créance, demandant aux croisés de faire confiance aux paroles du messenger Nicolas Roux, un Latin de Constantinople. Celui-ci proposait aux croisés des vivres et de l'argent et leur invitait de quitter la terre byzantine (Villehardouin chap. 143), proposition rejetée ensuite par les barons et le doge.

Robert de Clari (chap. 41) et la lettre de Hugues de Saint-Pol à Henri, duc de Louvain (*Buchon*, Rech. et Matériaux, p. 64 - 65) mentionnent le message sans parler de la lettre d'Alexis III.

MENTION: *Dölger*, Regesten, II, N° 1664, p. 108.

a) *Texte tiré du récit de Villehardouin:*

«A l'autre jor après envoia l'emperere Alexis un message as contes et as barons, et ses letres. Cil messages avoit nom Nicholaus Rous et ere nez de Lombardie; et trova les barons el riche palais del Scutaire, ou il estoient a un conseil; et les salua de part l' empereor Alexi de Costantinoble; et tendi ses letres le marchis Boniface de Montferrat. Et cil les reçut, et furent leües devant toz les barons. Et paroles i ot de maintes manieres es letres que li livres ne raconte mie²⁷. Et après les autres paroles qui furent, si furent de creance, que on creïst celui qui les avoit apportees, qui Nicholas Rous²⁸ avoit nom.» (chap. 141) .

«Biels sire, font il²⁹, nos avons veües voz letres, et nos dient que nos vos creons, et nos vos creons bien. Or dites ce que vos plaira.» (chap. 142).

14 (XXX)

IZAAK II ANGELOS, EMPEREUR DE BYZANCE, RATIFIE, PAR UNE CHRYSOBULLE, LA CONVENTION CONCLUE À ZARA ENTRE SON FILS ALEXIOS ET LES CROISÉS.

(Constantinople, 18 Juillet - 1er août 1203).

ANALYSES: a) faite dans le texte de Villehardouin, éd. Faral, chap.

27. il s'agit là très probablement de formules d'adresse, d'expédition et de politesse en général.

28. Nicolas Roux (Rossi), originaire de Lombardie, mais vivant à Constantinople, où il avait peut-être un emploi à la cour.

29. il: les barons.

187, 188 et 189. b) dans le Chron. Gallic. ined. (*Tafel - Thomas*, I, p. 348-9).

DATE ET LIEU: la ratification du traité de Zara (cf. notre charte n° A 10) a eu lieu à Constantinople entre le 18 Juillet 1203 (la prise de Constantinople) et le 1er août suivant (couronnement d'Alexis IV: cf. Villehardouin, chap. 193).

MENTIONS: *Verlinden*, les empereurs belges, p. 67 - 68. *Prevenier*, Boudewijn IX (VI), in Nat. Biogr. Woordenboek, p. 230. *Longnon*, l'empire latin, p. 41. *Tafel - Thomas*, Urkunden, I, n° CIX, p. 426.

a) *Textes tirés du récit de Villehardouin:*

chap. 187; lignes 4 - 9:

«Et a vos mande comme vos filz que vos asseürez la convenance en tel forme et en tel maniere com il nos a fait.-Quelx est la convenance? fait l'empereres.-Telx con je vos dirai, respont li messagiers ³⁰».

chap. 188:

«Tot el premier chief, metre tot l'empire de Romanie a l'obedience de Rome, dont el est partie pieça; après, a doner. CC. mille mars d'argent a celx de l'ost et viande a un an a petiz et a granz; et mener. X. mil homes en ses vaissiaus et a sa despense tenir par un an; et en la terre d'oltremer a tenir. V. C. chevaliers a sa despense tote sa vie, qui garderont la terre. Telx est la convenance que vostre filz nos ha; si le nos a asseüré par sairementz et par chartes pendanz et par le roi Phelippe d'Alemaigne qui vostre file a. Icestui convenant voluns nos que vos asseürez alsì».

chap. 189, lignes 1 - 10:

«Certes, fait l'empereres, la convenance est mult grant, ne je ne voi comment elle puisse estre ferme. Et ne porquant vos l'avez tant servi, et moi et lui, que, se on vos en donoit trestot l'empire, si l'ariez vos bien deservi.» En maintes manieres i ot paroles dites et retraites. Mais la fins si fu telx que li peres asseüra les convenances si con li filz les avoit asseürees, par sairementz et par chartres pendanz bullees d'or. La charte fu delivree as messages».

b) *Texte du Chronicum Gallicum ineditum:*

«...l'Empereur respondi que mout estoit grief a faire, mais nonpour-

30. Il y avait 4 messagers latins: Mathieu de Montmorency, Geoffroy de Villehardouin et deux Vénitiens. Ce fut Villehardouin, qui parla à Izaak (cf. Villehardouin, chap. 184-186).

quant tant avoient servi lui et son fils, que se il leur donnoit tout l'Empire, il le tenroit a bien employé. Dont furent les convenances escriptes et seelees».

15 (XXXII)

BAUDOUIN IX, COMTE DE FLANDRE ET DE HAINAUT, LOUIS, COMTE DE BLOIS ET DE CLERMONT, HUGUES, COMTE DE SAINT- POL ET LES AUTRES BARONS ET CHEVALIERS DE L' ARMÉE CROISÉE ENVOIENT À OTHON, ROI D' ALLEMAGNE, UN COMPTE RENDU DE LA PREMIÈRE PRISE DE CONSTANTINOPLE ET DU COURONNEMENT D' ALEXIS IV; ILS ANNONCENT LEUR HIVERNAGE À CONSTANTINOPLE.

(Constantinople, début août 1203)

ANALYSE: a) tirée de la Chronique d'Arnold de Lübeck. (*Lappenberg*, p. 241 - 45).

EDITION: *Prevenier*, Oorkonden, II, n° 259, p. 538 selon a).

MENTIONS: *Wins*, Eloge hist. Baudouin, p. 103. *Röhricht*, Regesta, I, p. 227. *Longnon*, l'Empire latin, p. 49 note 1. *Hendrickx*, les chartes, p. 63.

LIEU: Constantinople. Peut - être Péra, où fut situé le camp des croisés.

DATE: peu après le couronnement d'Alexis IV (1er août 1203) ³¹

a) Texte tiré de la Chronique d'Arnold de Lübeck ³²:

«Excellentissimo domno Ottoni, Dei gratia Romanorum regi et semper augusto ³³, Balduinus comes Flandrensis et Henegonensis, Lodewicus Blezensis et Clarumontensis et Hugo Sancti Pauli comites, ceterique baro-

31. Cf. *Prevenier*, Oorkonden, II., p. 535.

32. Pour les variantes du texte, voir: *I.M. Lappenberg*, Arnoldi abb. Lub. chronica, 1869, p. 224-6. Les manuscrits de la chronique y sont discutés aux pages 106-112.

33. Othon, roi d'Allemagne fut l'opposant de Philippe de Souabe. Ceci explique probablement l'absence de la mention du nom de Boniface de Montferrat, lié à Philippe. Baudouin de Flandre en revanche fut partisan d' Othon.

Il est en effet remarquable que le nom de Boniface est présent dans une lettre avec le même contenu, adressée à «tous les évêques, barons, etc.» (*Prevenier*, Oorkonden, II, n° 260). Boniface est sans aucun doute aussi co-auteur de la lettre au pape, ayant également le même contenu (*Prevenier*, Oorkonden, II, n° 258). Ces trois lettres sont écrites pendant la même période.

nes et milites exercitus signatorum in stolio Venetorum cum amoris plenitudine et honoris paratum semper obsequium.

Quanta fecerit nobis Dominus, immo non nobis, sed nomini suo quantam gloriam dederit his diebus, quanta possumus brevitate perstringamus, ipso prenotantes initio, quod, ex quo urbem transgressionis exivimus - sic enim Iaderam nominamus - cuius excidium vidimus dolentes quidem et necessitate compulsi, nichil inter nos ordinatum esse meminimus, quod communiter ad utilitatem pertineret exercitus, quin illud in melius providentia divina mutaverit, sibi que totum vendicans stultam fecerit sapientiam nostram. Hinc est, quod eorum, que facta sunt apud nos gloriose, omnem a nobis gloriam iure repellimus, quippe qui operis adhibuimus parum, consilii nichil. Unde necesse est, ut si quis ex nobis voluerit gloriari, in Domino glorietur, non in se vel in altero.

Federe igitur Iadere³⁴ confirmato cum illustri Constantinopolitano, quondam imperatoris Ysachii filio, Alexio, cum victualibus omnibus et rebus egentes, terre sancte videremur gravamen potius illaturi sicut alii ex nobis, qui nos precesserant, quam levamen aliquod allaturi, nec terre Sarracenorum in tanta nos egestate crederemus applicate posse, verissimilibus quidem, omnino rumoribus et argumentis inducti, quod dicti Alexii suspiraret adventum regie pars potior civitatis et pondus imperii, quem electione concordii cum sollempnitate debita imperiali diademate sublimasset; contra consuetum ordinem temporis, aura favente, obedientibus Domino ventis et mari, ad urbem regiam preter omnem spem prospere applicuimus et in brevi. Sed nec adventavimus improvisi, qui usque ad sexaginta milia equitum, preter pedites, in urbe reperimus. Et transilientes loca tutissima, pontes, turres et flumina sine dampno nostrorum, terra et mari obsedimus civitatem et tyrannum pariter, qui commisso in fratrem parricidio fascies imperii diutina incubatione polluerat.

Preter omnium igitur opinionem universorum civium mentes contra nos invenimus obfirmatas, nec aliter contra dominum suum civitatem muris et machinis obseratam, quam si adventasset populus infidelis, qui loca sancta polluere et religionem proponeret inexorabiliter evellere Christianam. Imperii siquidem crudelissimus incubator, domini sui et fratris proditor et orbator, quique eundem carcere perpetuo sine crimine condemnasset³⁵, idem filio eius illustri facturus Alexio, si non eundem a manibus eius felix

34. cf. nos chartes A 8. et A 10.

35. Alexis III usurpa le trône en 1195 et emprisonna son frère Izaak II.

eripuisset exilium³⁶, prehabita in populo detestabili concione, potentes simul et plebem sermonibus adeo infecerat venetatis, ut ad subversionem libertatis antique Latinos asseret adventare, qui Romano pontifici locum et gentem restituere properarent et Latinorum legibus imperium subiugare. Hec profecto res sic omnes contra nos animavit pariter et armavit, ut contra nos et exulem nostrum viderentur omnes pariter coniurasse. Se pius ergo per nuncios, immo per ipsum exulem nostrum, et barones nostros seu etiam nosmetipsos a civibus postulantes audiri, nec adventus nostri causam nec petitionis modum potuimus explicare, sed quotiens terra vel mari stantibus in muro sermones obtulimus, totiens proverbis retulimus tela.

Considerantes igitur, quod preter spem nostram cuncta contingerent, in eum statum necessitatis impacti, ut statim necesse haberemus aut perire aut vincere, cum obsidionem ipsam nulla ratione in quindecim dies protelare possemus, quos victualium omnium incredibilis urgeret angustia, non ex desperatione quidem, sed insperata quadam securitate divinitus suspirare cepimus ad bella, promptissimi periculis nos audacter opponere et incredibiliter in omnibus optinere. Ad conflictum etiam campestrum sepius ordinati, inestimabilem multitudinem fuga in urbem ignominiosa conclusimus. Aptatis igitur interim terra et mari bellicis instrumentis, die obsidionis octava violenter civitas introitur. Grassatur incendium, disposit in campo contra nos aciem imperator, et paratis nobis excipere venientes, constantiam nostram cum paucitate miratus, ignominiose frena reflectit, in urbem retrogressus ardentem³⁷. Ipsa nocte fugam cum paucis aggreditur suamque in urbe relinquit uxorem et parvulam prolem³⁸. Ea re comperta, nescientibus nobis, Grecorum proceres in palatio congregantur, et exulis nostri solempnis celebratur electio, seu potius restitutio declaratur, insperatamque letitiam copiosa in palatio luminaria protestantur. Mane facto prodit in castra inermis Grecorum procerum multitudo suumque cum gaudio querit electum, restitutam civitati asserit libertatem, et regredienti filio ad fasces imperii cum gaudio inestimabili sublevatum de carcere caput patris Ysaachii, quondam imperatoris, ostendunt³⁹. Preordinatis itaque que necessaria videbantur, ad ecclesiam sancte Sophie novus imperator

36. A ce propos cf. Longnon, l'Empire latin, p. 31 et surtout Folda, the Fourth Crusade, p. 277-290.

37. Le siège de Constantinople durait du 11 au 17 juillet 1203.

38. cf. Villeh., chap. 182, Nicéas Choniata, p. 723. Robert de Cari, chap. 50-51.

39. Le 17 juillet 1203 (cf. Villeh., chap. 182). Les croisés et Alexis (IV) n'entrèrent en ville que le 18 juillet après la ratification du traité de Zara par Izaak (cf. Villeh., chap. 184-190).

cum sollempni processione deducitur, et exuli nostro sine contradictione imperiale restituitur diadema cum plenitudine potestatis ⁴⁰.

His peractis, ad solutionem promissorum prosiliit imperator et promissa rebus accumulat, victualia servitio Domini profutura nobis omnibus prebet in annum, ducenta marcarum milia nobis solvere pergit et Venetis, sumptibusque suis stolium nobis prolongat in annum, seque iuramento constringit, quod exire nobiscum debeat regale vexillum, et in passagio martii nobiscum ad servitium Domini proficisci, cum quantis potuerit milibus armatorum, et sub eadem promissione concludit, quod eam reverentiam prestare debeat Romano pontifici, quam antecessores sui, imperatores catholici, predecessoribus suis pontificibus pridem impendisse noscuntur, et Ecclesiam Orientalem ad hoc idem pro viribus inclinare ⁴¹.

Tantis igitur utilitatibus provocati, ne salutem, quam dederat Dominus in manibus nostris, spernere videremur et vertere in obprobrium sempiternum, quod ad honorem nobis incomparabilem cessisse videbatur, prompta devotione consensimus et ibidem hyemem, Deo dante, facturi, ad partes Egypti proximo passagio transmeare tam certo proposito quam irrevocabili quantum in nobis est, prompta voluntate sumus astricti.

Et nunc, si quid ex his que acta sunt vel agenta meriti vel gratie vel etiam glorie prestolamur, serenitatem vestram in Domino desideramus esse participem, immo principem. Nos interim soldano Babilonie, terre sancte impio detentori, premissimus nuncios nostros, qui ex parte regis summi Iesu Christi Nazareni et servorum eius, dicti videlicet imperatoris, et nostra regaliter debeant intimare, quod devotionem populi christiani incredule genti sue, Deo donante, in proximo proponamus ostendere, et ad contritionem infidelitatis de celo nos expectare virtutem. Hec autem fecimus de vestra potius sub Domino et aliorum christiani nominis zelatorum, quam de nostra virtute confisi, qui conservos nostros eo devotius ac vehementius nobis desideramus adiungi, quo meliores et plures regis nostri ministros nobiscum viderimus decertare, ne Iudeis pridem traditus, sed iam assumptus in gloria illudendus de cetero gentibus relinquatur.»

16 (XXXVI)

SOFFREDUS, CARDINAL DE ST PRAXED, ET PIERRE (CAPUANO), CARDINAL DE ST MARCEL, ENVOIENT AU PAPE INNOCENT III UN COMPTE RENDU DE

40. Couronnement d'Alexis IV: le 1er août 1203.

41. entre le 1er et le 19 août (incendie de Constantinople). Cf. Villeh., chap. 195.

LEUR MÉDIATION DANS LE CONFLIT ENTRE LE ROI LÉON D'ARMÉNIE ET LE PRINCE BOHÉMOND D'ANTIOCHE.

(Acre (?), 16 mai - août 1204)

ANALYSE: a) tirée des *Gesta* (Migne, P. L. 214, p. CLI - CLIX, chap. 118).

EDITION: *Röhricht*, *Regesta*, I, p. 211 - 212, n° 794, selon a.

CHRONOLOGIE: *Röhricht* (o. c., p. 211) place cette lettre au début de 1204. Ceci n'est point possible. La mention dans la lettre de Marie de Champagne, épouse de Baudouin de Flandre et première impératrice «latine» de Constantinople⁴², permet d'exclure cette date et en même temps de déterminer un terminus post quem et un terminus ante quem. La lettre ne peut en effet pas être écrite *avant* l'arrivée de Marie en Syrie. La comtesse quittait la Flandre au début de 1204⁴³ et arrivait à Acre — via Marseille — peu après le 16 mai de la même année⁴⁴ (cf. Villeh., chap. 317). Le terminus ante quem est constitué par la mort de Marie (août 1204): en effet, dans le texte, la comtesse — impératrice n'est pas présentée comme déjà décédée au moment de l'envoi de la lettre.

LIEU D'EXPEDITION: probablement Acre. On peut déduire du texte que les légats - cardinaux opérèrent à partir de cette ville.

MENTIONS: *Wolff*, *Baldwin of Flanders*, p. 308, note 74.

a) *Texte des Gesta*:

«*Soffredus, S. Praxedis, et Petrus, S. Marcelli, cardinales presbyteri, Innocentii III scribunt de iis, quae officio Sedis Apostolicae legatorum fungentes in Terra Sancta gesserunt. Quum prior Acconem venisset, treuga inter christianos et Saracenos fuit, sed rex Armeniae cum comite Tripolitano et Antiochenis bellum gessit de principatu Antiocheno*⁴⁵, *qua de causa Soffredus cum (Philippo) Templi et (Alphonso) Hospitalis magistris pro pace reformanda Antiochiam adiit, comiti et dicto communi mandavit, ut nuntios mitterent, quibuscum deliberaret. Sed festo S. Martini*⁴⁶ *Tripoli-*

42. Cf. *Wolff*, *Baldwin of Flanders*, p. 289. *Hendrickx*, *Het Regentschap*, p. 386, note 1. *Hendrickx*, *Oi Θεσμοι*, p. 62-63.

43. Cf. *Luykx*, *Johanna*, p. 59. *Hendrickx*, *Het Regentschap*, p. 385-386.

44. couronnement de Baudouin.

45. A propos de la guerre entre Léon II le Grand, roi d'Arménie et Bohémond IV, prince d'Antioche et comte de Tripolis, v. *Röhricht*, *Geschichte*, p. 708.

46. 11 novembre 1202.

*lim profectus, quo eos vocaret, antedictos non invenit, neque litteras accepit, neque utraque pars, quamvis per Anteradensem et (Petrum) Bethlemitanum*⁴⁷ *episcopos rogata, respondit usque ad festum purificationis*⁴⁸*. Tunc vero venit comes Tripolitanus*⁴⁹*, sed cum per Antiochenum et Hierosolymitanum patriarchas*⁵⁰ *fuisset excommunicatus, legatus cum eo convenire neque potuit, neque per inter nuntium colloqui voluit. Postquam cum fratribus Hospitalis pro facto, pro quo comes fuit excommunicatus, concordia facta est, noluit mentionem fieri legati et, cum fratres sine ejus consensu nihil agere vellent, concordia dilapsa est et legatus ibidem jacuit usque ad 23 Mart. 1203. Soffredus inde Acconem reversus multos invenit de partibus Franciae, qui cum rege Hierosolymitano et magistro Templi ipsum adierunt, ut secum Antiochiam proficisceretur, Itaque legatus cum magistro Templi, praeceptore Hospitalis Antiochiam navigavit, secunda die intravit et regis Hierosolymitani adventum expectans cum rege Armeniae colloquutus est, qui XX millia armatorum ad subsidium christianitatis obtulit et justitiae Sedis Apostolicae se commendavit, sed, concordia annihilata, Soffredus solus cum uno fidei Margatum venit mansurus, donec cardinalis alter Cyprum ac deinde Acconem venisset, scilicet Petrus, qui Antiochiam et Armeniam adire volebat*⁵¹*. Idem nunc narrat, quae ibidem gessit. Acconem appulsus pluries a Leone rege et comite Tripolitano rogatus est, ut Antiochiam veniret, ibique rex postulavit, ut comes Antiochia ejiceretur et sibi justitia exhiberetur, sed post infinitas contentiones de consilio patriarchae, archiepiscopi Tharsensis, capituli et abbatum Antiochae et Sicardi, episcopi Cremonensis, legatus, tribus mensibus elapsis, inhibuit, ne utraque pars bellum moveret. Acconem reversum legatum, comitissa Flandriae*⁵²*, adiit cum aliis peregrinis appulsa, ut paci faciendae operam daret. Itaque legatus, rex Hierosolymitanus, fratres Templi et Hospitalis denuo tractare coeperunt, Cremonensem episcopum Antiochiam miserunt monitutum, ut, quae litteris mandata*

47. Pierre de Bethléhem, légat du pape, faisait partie du collège des électeurs, qui élut à Constantinople l'empereur Baudouin de Flandre. Cf. *Longnon*, l'empire, p. 49-50. *Hendrickx*, Οἱ Θεσποῖ, p. 77-80.

48. le 2 février 1203.

49. Bohémond IV. *Wolff*, Baldwin, p. 289 l'appelle Bohémond V. En réalité, il s'agit bien de Bohémond IV, comte de Tripolis depuis 1187 et prince d'Antioche (1201-1216; 1219-33): cf. *Luykx*, de graven van Vlaanderen, p. 173-4.

50. respect. Pierre I et Albert.

51. Pierre Capuano. Cf note 23.

52. Le rôle médiateur de Marie de Champagne était assez important. Cf. *Wolff*, Baldwin, p. 308, note 74.

erant, facerent, nisi excommunicationi subesse vellent. Rex Armeniae treugam XL dierum obtulit, quam altera pars accipere noluit et nuntio regis legatum adituro securitatem denegavit, qui tamen illaesus advenit cum plenitudine mandati et de facto templariorum, pro quo excommunicatus fuerat, mandato legati oboedire juravit, de facto Antiochiae pollicitus se facturum esse, quod mandatum foret, sed postulans, ut comes Tripolitanus excommunicaretur eique christianorum et templariorum inhiaberetur auxilium. Legati, qui de Terra Sancta Constantinopolim redituri dolebant⁵³, quod inde difficultas oriretur, Soffredus autem, (Petrus), archiepiscopus Caesariensis, (Sicardus), episcopus Cremonensis, (Johannes), electus Acconensis⁵⁴, confirmarunt, se, quod nuntius postulavit, justum agnoscere et paratos esse, si Petro cardinali placeret, quod postulabatur, efficere pro eo, quod sic fuerat communi deliberatione legatorum, regis, fratrum Templi et Hospitalis, baronum, peregrinorum Accone constitutorum irrevocabiliter statutum nec decebat taliter et solemniter statutum inefficax esse et illusorium»

17 (XXXVIII)

JOHANNITZA, TSAR DES VALAQUES ET BULGARES, ENVOIE UN MESSAGE AUX CROISÉS APRÈS LA PRISE DE CONSTANTINOPE, AFIN DE LEUR PROPOSER LA PAIX.

(?, 18 juillet 1203 - août 1204).

ANALYSE: a) faite dans les Innocentii III Papae Gesta, *Migne*, P.L., 214, chap. 108, p. CXLVII.

LIEU ET DATE: Le lieu d'expédition n'est pas connu (peut-être Tirnova?).

On peut déduire du texte que le message est envoyé après la prise de Constantinople. Il est séduisant et presque normal de penser alors à la 2e prise de cette ville, mais le témoignage de Robert de Clari (chap. 64-65) situant l'ambassade de Johannitza auprès des croisés après la 1e prise (plus précisément après le coup d'état de Murtzuphle)

53. Arrivée de Pierre de Bethléhem à Constantinople: avril-mai 1204; de Capuano: fin 1204 (avec les renforts venus de Syrie: cf. Villeh., chap. 314-8).

54. Jean de Noyon, évêque élu d'Acre, magister de la chancellerie flamande et premier chancelier de l'Empire latin de Constantinople, membre du collège des électeurs. Mourut en septembre 1204. Cf. Villeh., chap. 290 et surtout *Hendrickx*, *Ol Θεσμοί*, p. 78,93,124,125,135,170,174,175.

et la remarque de Villehardouin, soulignant le refus de Johannitza de reconnaître l'autorité d'Alexis IV, mis au trône byzantin par les croisés après la 1e prise (Villehardouin, chap 202), nous obligent de prendre celle-ci (18 juillet 1203) comme terminus post quem.

Les pourparlers doivent avoir eu lieu avant les hostilités entre les Bulgares et les Latins, qui ont éclaté déjà avant le mois d'août 1204, lorsque Baudouin partit en expédition contre Thessalonique (cf. Villehardouin, chap. 273)⁵⁵.

NOTE SUR L'ANALYSE: l'analyse est tirée de la réponse de Johannitza (cf. notre charte n° A 25) à une lettre du pape (*Migne*, P.L., 215, lib. VIII, n° 129), qui lui demandait de faire sa paix avec les Latins et de libérer l'empereur Baudouin.

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CETTE CHARTE: il n'y a aucune raison pour douter du témoignage des *Gesta* (ou de la lettre de Johannitza lui-même). D'ailleurs Robert de Clari (chap. 64-65) et Nicéas (p. 809) font partir les premières démarches pour négocier de Johannitza et non pas des Latins.

a) *Texte tiré des Gesta:*

«...Joannitius, sive Calojannes, rex Bulgarorum et Blacorum ⁵⁶, respondit, quod ipse audit a captione regiae civitatis, miserat nuntios et litteras ad Latinos, ut cum eis pacem haberet;...»

18 (XXXIX)

BAUDOUIN, EMPEREUR DE CONSTANTINOPIE, COMTE DE FLANDRE ET DE HAINAUT, CONFIRME TOUS LES PRIVILÈGES DE LA VILLE DE THESSALONIQUE.

(Thessalonique, vers le 12 août 1204)

ANALYSES: a) dans la chronique de Nicetas Choniata (Bekker, p. 793), b) dans la chronique de Villehardouin (Faral, chap. 280, lignes 11-15).

55. Nous avons classé cette charte *avant* le sauf-conduit délivré à Pierre de Bracheux (notre charte n° B 10), en suivant le récit de Robert de Clari, seule source pour le sauf-conduit, qui mentionne ce dernier après les négociations proprement dites.

56. sur Johannitza, voir *Longnon*, l'Empire latin, p. 54 - 101. *Wolff*, The Second Bulg. Empire, p. 167 - 206.

EDITIONS: 1) *Prevenier*, Oorkonden, II, n° 277, p. 608-609 (sans l'analyse tirée de la chronique de Villehardouin)⁵⁷, 2) *Hendrickx*, Les Chartes, p. 74-75, n° 3 selon a et b.

Cette dernière édition (in Βυζαντινά, I, 1969) nous permet d'omettre ici les textes et les autres notes (DATE, CHARTE).

19 (XLI)

HENRI DANDOLO, LOUIS DE BLOIS ET D'AUTRES BARONS ENVOIENT UNE LETTRE À L'EMPEREUR BAUDOUIN, L'INVITANT À ARRÊTER LES HOSTILITÉS CONTRE BONIFACE, MARQUIS DE MONTFERRAT ET À REMETTRE L'AFFAIRE ENTRE LEURS MAINS.

(Constantinople, 12 août - début septembre 1204).

ANALYSES: a) faite dans le texte de Villehardouin, éd. Faral, chap. 288; b) faite dans le texte de Nicétas Choniata, éd. Bekker, p. 793 - 794.

LIEU, DATE ET AUTEURS: la lettre fut écrite à Constantinople pendant la campagne de Baudouin contre Salonique, par Dandolo, Louis de Blois et d'autres barons (Villehardouin, chap. 288). Qui étaient ces autres barons? Très probablement ceux qui, selon Villehardouin (chap. 268), furent désignés à rester à Constantinople pendant l'absence de Baudouin, parti — en principe — pour combattre les ex - empereurs byzantins: il s'agit donc de Conon de Béthune, Geoffroy de Villehardouin, Milon le Brébant et Manassier de Lisle.

La lettre fut écrite après la rentrée à la capitale des messagers envoyés par Dandolo et Louis de Blois à Boniface (Villehardouin, chap. 283 - 288). Or, on sait que deux de ces messagers, notamment les Vénitiens Marc Sanudo et Ravan dalle Carceri, ont conclu — au nom du doge — une convenance avec Boniface, par laquelle ce dernier vendait la Crète aux Vénitiens (*Tafel - Thomas*, Urkunden ,I, p. 512). La date de cet accord (12 août 1204) constitue donc le terminus post quem. La rentrée de Baudouin à Constantinople (début septembre 1204) constitue le terminus ante quem (cf. Villehardouin, chap. 295 - 302).

MENTIONS: *Longnon*, l'empire latin, p. 61. *Hendrickx*, Οι Θεσμοί, p. 109, 112, 113.

57. *Prevenier* et *Tafrali*, Thessalonique, p. 67 mentionnent également un texte de Georges Acropolite (chap. 45). Ce texte concerne en réalité la prise de Salonique et l'émission d'une charte par Jean Ducas Vatatzes en 1246.

a) *Texte tiré du récit de Villehardouin:*

«Lors pristrent bons messages, et escristrent lor letres, et envoierent a l'empereor Baudoin; et li manderent que li marchis s'ere mis sor als, et bien l'avoit asseüré, et il s'i devoit encor miez metre: si li prioient qu'il le feist, que il ne souffriroient mie la guerre en nule fin, et qu'il asseürast ce que il diroient, alsí com li marchis avoit fait».

b) *Texte tiré du récit de Nicétas:*

«... ἤδη γὰρ καὶ ἀγγελίαν τοῦτ' αὐτὸ ἐπισκῆπτουσαν δεξάμενος ἦν πρὸς τε τοῦ δουκὸς Βενετίας Δανδόλου καὶ ὅσοι τῶν κομήτων τῇ Κωνσταντινουπόλει παρέμενον».

20 (XLIII)

BAUDOUIN IX, EMPEREUR DE CONSTANTINOPLE, COMTE DE FLANDRE ET DE HAINAUT, ENVOIE AU PAPE INNOCENT III UN COMPTE RENDU DE LA SITUATION MILITAIRE DANS L'EMPIRE LATIN DE CONSTANTINOPLE.

(Constantinople, mars 1205).

ANALYSE: a) faite dans la lettre du 5 juin 1205 d'Henri de Flandre au pape (*Migne*, P.L., 215, lib. VIII, n° 131).

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CETTE LETTRE: Henri écrit clairement que le dernier compte — rendu de Baudouin adressé au pape date de mars 1205. Or, aucun document impérial de mars 1205 adressé au pape ne nous est conservé ou connu. Nous devons donc accepter un *perdidum* car le chancelier et les membres de la chancellerie impériale, sinon Henri lui-même, savaient de toute façon avec précision quand ils avaient expédié la dernière lettre de Baudouin au pape.

LIEU ET DATE: la lettre doit être écrite au palais des Blaquerne à Constantinople, siège de la chancellerie impériale. La date est fournie par Henri: mars 1205.

a) *Texte tiré de la lettre d'Henri de Flandre:*

«Cum universum Christiani exercitus progressum, et laborum peregrinationis nostrae seriem, paternitati vestrae per multiplices litteras et nuntios frater meus et dominus imperator, usque ad Martium elapsam novissime, . . . »

21 (XLV)

BAUDOUIN IX, EMPEREUR DE CONSTANTINOPLE, COMTE DE FLANDRE ET

DE HAINAUT ,ENVOIE UNE LETTRE OUVERTE À PHILIPPE II AUGUSTE, ROI DE FRANCE, LETTRE ACCOMPAGNANT DES RELIQUES DE LA CHAPELLE DU PALAIS DE BOUCLEON, QUE BAUDOUIN ENVOIE AU ROI AU MOYEN D'UN MESSAGER.

(Constantinople, peu avant le 14 avril 1205)

ANALYSE: a) faite dans une lettre de Philippe, évêque de Beauvais, datée du 5 septembre 1205 (*Riant*, Exuviae, II, p. 64).

EDITION: 1) *W. Prevenier*, Oorkonden, II, n° 291, p. 633, selon analyse a.

CHRONOLOGIE: le 24 avril 1205, Philippe de Beauvais, confirme l'arrivée des reliques à Paris (*Riant*, o.c., II, p. 62, n° 8 et p. 64). Baudouin fut fait prisonnier par les Bulgares le 14 avril 1205. On peut donc accepter que les reliques et la lettre accompagnante ont été envoyées peu avant le 14 avril 1205.

FORME DE LA LETTRE: La lettre (litterae patentis) fut scellée du sceau d'or impérial (aureo sigillo).

a) *Texte tiré de la charte de Philippe, évêque de Beauvais:*

«...sanctas reliquias domino regi Francorum ab imperatore Constantinopolitano transmissas.

...Sunt autem he reliquie quas predictus imperator per fidelem nuncium cum litteris suis patentibus aureo sigillo signatis, transmisit».

22 (XLVII)

MARIE DE HONGRIE ENVOIE UNE LETTRE À BONIFACE DE MONTFERRAT, L'INFORMANT DE LA SITUATION CRITIQUE À SALONIQUE, LORS D'UN SOULÈVEMENT DES HABITANTS ET LA PRISE DE LA VILLE PAR LE VALAQUE SISMAN.

(Salonique, 29 mai - début juin 1205).

ANALYSE: a) faite dans le texte de Nicéas Choniata, éd. Bekker, p. 818.

NOTE SUR LA DATE: le soulèvement des habitants de Salonique et la prise du pouvoir dans la ville du Valaque Sisman (cf. *Longnon*, l'empire latin, p. 82) se situe après la Pentecôte 1205 (29 mai). Boniface revint tout de suite au secours de sa femme, et abandonna le siège de Nau-

plion. Son arrivée à Salonique, après un détour vers Skopia, avait lieu encore avant la marche de Johannitza vers Philippopolis (vers la moitié de juin 1205).⁵⁸ Cf. Villehardouin, chap. 389, 398 - 399.

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CETTE LETTRE: les événements dramatiques et le retour subit et rapide de Boniface vers sa capitale (dont témoigne aussi Villehardouin, chap. 389 et suiv.) effacent tout doute éventuel sur l'existence de la lettre de Marie de Hongrie, qui constitue la seule explication de la conduite de Boniface.

a) *Texte tiré du récit de Nicétas:*

«Ἐτι τοῖς κατὰ τὴν νῆσον τοῦ Πέλοπος διαπονόμενος πράγμασι καὶ διὰ μάχης χωρῶν τῷ Σγουρῷ γραμματὰ οἱ τῆς γυναικὸς χειρίζεται τοὺς Θεσσαλονικεῖς νεωτερίσαι διασαφούντα, καὶ αὐτὴν μὲν ἐξωσθεῖσαν τῆς πόλεως εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἀναδραμεῖν καὶ συχνὰς ἡμέρας ἤδη πολιορκεῖσθαι, τὴν δὲ πόλιν εἰσιόντα κατέχειν βλάχον τινά, Ἐτζοῖσμένον τὴν κλήσιν, φρουροῦντατον Πρόσακον καὶ ὅσα τῶν ἐκεῖθι τῷ Ἰωάννῃ κατήκοα».

23 (XLIX)

JOHANNITZA, TSAR DES VALAQUES ET BULGARES, SIGNE UN TRAITÉ D'ALLIANCE MILITAIRE AVEC «LES TURCS ET D'AUTRES ENNEMIS DE LA CHRÉTIENTÉ».

(?, première moitié de 1205).

ANALYSE: a) faite dans une lettre du régent Henri de Flandre au pape Innocent III (Nonis Junii, 1205, Blackernae), *Migne*, P.L., 215, lib. VIII, n° CXXXI, p. 706.

LIEU ET DATE: le lieu où pourrait être signé ce traité, nous est inconnu (peut-être Tirnovo?). L'existence de l'alliance est mentionnée par Henri en juin 1205 (terminus ante quem). La signature du traité doit donc avoir eu lieu dans la première moitié de 1205.

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CE TRAITÉ: la lettre d'Henri est notre unique source d'information, mais il est improbable que le régent ait inventé l'existence d'un tel traité afin de mettre Johannitza dans une

58. Nous avons classé cette lettre *après* la convention de Serrai entre Johannitza et les Francs en respectant l'ordre du récit des événements, suivi par Nicétas. (cf. notre charte B 11).

mauvaise position auprès du pape, pour la simple et bonne raison qu'il a transmis au pape les lettres interceptées de Johannitza. Ces lettres ne sont malheureusement pas conservées. Il n'est cependant point clair de quels «Turcs» il s'agit, avec lesquels le tsar avait conclu un traité. Il s'agit peut-être simplement des Coumans, de race turque⁵⁹.

a) *Texte tiré de la lettre d'Henri de Flandre à Innocent III:*

«Ecce tamen, quod verebatur, hoc accidit, et quod fama canebat publica, quoque per litteras ipsius Blachii, confoederationem ipsius cum Turcis et caeteris crucis Christi inimicis continentes, edocti fuimus, quas etiam, a nobis cum nuntiis ipsius interceptas, apostolatui vestro in utraque lingua transmisimus».

24 (L)

AVANT D'ENTRER À CONSTANTINOPLE, LE PATRIARCHE THOMAS MOROSINI ENVOIE UNE LETTRE AU CLERGÉ ET AU PEUPLE DE LA VILLE, LEUR DEMANDANT DE VENIR À SA RENCONTRE ET DE LE RECEVOIR AVEC HONNEUR.

(Constantinople, vers juillet 1205).

ANALYSE: a) faite dans les *Innocentii III papae Gesta*, Migne, P. L., 214, chap. 100, p. CXLIV.

LIEU ET DATE: Morosini est arrivé à Constantinople vers juillet 1205 (cf. *Longnon*, l'empire latin, p. 84). Il a envoyé sa lettre avant d'entrer la ville proprement dite.

a) *Texte tiré des Gesta:*

«Cum igitur patriarcha Constantinopolim⁶⁰ pervenisset, antequam civitatem intraret, nuntios et litteras destinavit ad clerum et populum univsum, ut ei obviam procedentes, debito ipsum recipere cum honore».

59. Les Coumans étaient une tribu turque encore sauvage, établie sur les bords du Danube. Les Coumans participèrent à la bataille d'Andrinople, mais retournèrent à l'entrée de l'été en leur pays. Mais, la saison chaude terminée, ils revinrent pour envahir la Thrace (cf. *Longnon*, l'empire latin, p. 78, 82, 84; Robert de Clari, éd. Lauer, chap. LXV).

60. Sur Thomas Morosini, voir *Longnon*, l'Empire, p. 84, 89, 94-95. *Hendrickx* *Ol Θεσφολ*, p. 25, 40, 100, 104, 146, 168, 169, 172, 175.

25 (LI)

JOHANNITZA, TSAR DES VALAQUES ET BULGARES, RÉPOND AU PAPE INNOCENT III QU'IL NE FAIT QUE SE DÉFENDRE DES LATINS, ET QUE BAUDOUIN DE CONSTANTINOPLE EST MORT EN PRISON.

(Tirnovο (?), 5 juin 1205 - début 1206).

ANALYSE: a) faite dans les *Innocentii III Papae Gesta*, *Migne*, P.L., 214, chap. 108, p. CXLVII.

LIEU ET DATE D'EXPÉDITION: il est probable que la lettre de Johannitza fut écrite et expédiée à Tirnovο, la capitale bulgare. La lettre constitue une réponse à une sommation d'Innocent III invitant Johannitza à faire sa paix avec les Latins de Constantinople et à libérer Baudouin (*Migne*, P.L., 215, lib. VIII, n° 129). Cette lettre pontificale doit être écrite peu après le 5 juin 1205, date de la lettre d'Henri de Flandre, informant le pape de la prise de Baudouin (*Migne*, P. L., 215, lib. VIII, n° CXXXI). Nous avons donc là le terminus post quem. On peut ensuite accepter que Johannitza n'a pas laissé passer trop de temps avant de répondre au pape, vu le caractère menaçant du message pontificale et le désir de Johannitza de ne pas aliéner le Saint Père. La lettre du tsar doit donc être écrite encore en 1205, ou au plus tard au début de 1206. C'est cette dernière date qui est retenue par *Th. Luykx*, *Johanna van Constantinopel*, p. 222, qui n'en donne pourtant aucune justification.

MENTIONS: *Luykx*, *Johanna van Constantinopel*, p. 222; *Wolff*, *Baldwin of Flanders*, p. 290; *Longnon*, *l'empire latin*, p. 87. *Hendrickx*, *Oi Θεσμοί*, p. 136.

a) *Texte tiré des Gesta:*

«*Praefatus vero Joannitius, sive Calojannes, rex Bulgarorum et Blacorum, respondit, quod ipse audit a captione regiae civitatis, miserat nuntios et litteras ad Latinos, ut cum eis pacem haberet; sed ipsi ei superbissime responderunt, dicentes, quod pacem non haberent cum illo, nisi redderet terram ad Constantinopolitanum imperium pertinentem quam ipse invaserat violenter. Quibus ipse respondit: quod terra illa justius possidebatur ab ipso quam Constantinopolis possideretur ab illis, nam ipse recuperaverat terram quam progenitores ejus amiserant, sed ipsi Constantinopolim occupaverant, quae ad eos minime pertinebat*⁶¹: *ipse praeterea coronam regni*

61. Le texte de la lettre de Johannitza nous permet de supposer tout une corres-

*legitime receperat a summo pontifice*⁶²; *sed ipse, qui se appellabat Constantinopolitanum basileum, coronam imperii temere usurpaverat a se ipso: quare, potius ad ipsum quam ad illum imperium pertinebat, ideoque sub uno vexillo, quod a beato Petro receperat, ejus clavibus insignato*⁶³, *pugnaret fiducialiter contra illos qui falsas cruces suis humeris praeferebant: provocatus igitur a Latinis, compulsus fuit ut defenderet se ab illis; deditque sibi victoriam insperatam Deus, qui superbis resistit, humilibus autem dat gratiam; ipsamque victoriam beato Petro apostolorum principi ascribebat: dictum autem imperatorem, ad consilium suum et mandatum summi pontificis, liberare non poterat, quia debitum carnis exsolverat cum carcere teneretur.»*

26 (LII)

HENRI DE FLANDRE, RÉGENT DE L'EMPIRE LATIN DE CONSTANTINOPLE, ENVOIE AU PAPE INNOCENT III UN COMPTE RENDU DE LA SITUATION MILITAIRE DANS L'EMPIRE LATIN APRÈS LE DÉBACLE D'ANDRINOPLE.

(Constantinople, probablement février 1206)

ANALYSE: a) Gesta, Migne. P.L. 214, chap. 106.

CHRONOLOGIE: la lettre doit être écrite peu après la mort de Thierry de Tenremonde à Roussion et la perte de cette ville (31 janvier 1206), puisque Henri semble avoir écrit sous l'impulsion de ce triste événement, qui mit en danger la capitale elle-même, situation dont Henri se montrait parfaitement conscient dans sa lettre. Celle-ci fut donc probablement écrite au cours du mois de février 1206.

LIEU D'EXPÉDITION: comme toutes les lettres d'Henri, expédiées

pondance: - lettre de Johannitza aux Latins: proposition de paix (cf. notre charte A 17).

- réponse négative des croisés: sommation à Johannitza de rendre ses terres à l'empereur latin de Constantinople.

- réponse de Johannitza: les Latins ne sont que des usurpateurs.

On ne sait que pour la première phase qu'il s'agit réellement d'une correspondance écrite. Cf. Hendrickx, *ΟΙ Θεσμοί*, p. 136-137.

C'est au cours de ces négociations que doit avoir eu lieu la rencontre entre Johannitza et Pierre de Bracheux (cf. notre charte B 8), au moins si Robert de Clari a dit la vérité.

62. lettre du pape: Migne, P. L., 215, lib. VII, n° 1.

63. cf. lettre du pape: Migne, P.L., 215, lib. VII, n° 12.

de Constantinople, sont écrites dans la chancellerie impériale, installée au Palais des Blacernes, il n'y a pas lieu d'accepter ici une exception.

a) *Texte tiré des Gesta:*

«Adhuc etiam manus Domini non cessavit flagellare Latinos, ut vexatio eis tribueret intellectum, sicut praefatus Henricus, frater Constantinopolitani imperatoris, et moderator imperii, domino papae rescripsit.

Statum, inquit, nostrum, et rumores qualescunque, pro nuntiorum opportunitate, sanctitati vestrae dignum duximus revelare. Satis, ut credimus, vobis innotuit qualiter, peccatis nostris exigentibus, dominus noster imperator, occisa et capta magna parte suorum, quod sine cordis amaritudine et dolore maximo dicere non possum, a Comannis in bello Andrinopolitano captus fuerit. Postmodum, cum principes et barones, et milites exercitus me baillivum elegerint ⁶⁴, egressus ex urbe regia cum exercitu Christiano, civitates et castella plurima, quae nobis rebellia fuerant, subjugavimus ⁶⁵, et, munitis marchis nostris, circa festum sancti Remigii Constantinopolim reversi fuimus ⁶⁶. In munitione vero cujusdam civitas, quae Rossa dicitur, Th(ierry) de Tereramunda ⁶⁷, virum utique strenuum et discretum, cum multis militibus et serjantis ⁶⁸ reliquimus; et, dum morarentur ibidem, circa Purificationem beatae Mariae significatum est eis, Blacos prope Rossam castrum quoddam occupasse. Qui, de Rossa de nocte exeuntes armati, Blacos, quos illic invenerunt, occiderunt, et, castro dejecto, cum proeda Blacorum et equitaturis eorum, versus civitatem supradictam redire coeperunt. Quibus redeuntibus, ex insidiis prope Rossam occurrit multitudo Blacorum et Comannorum; et, congressu facto ex utraque parte, proh dolor! ultione divina nostri fere omnes occisi sunt vel capti ⁶⁹. Illi vero, quibus custodia civitatis deputata fuerat, circiter quadraginta milites de nocte recedentes cum serjantis, ad nos sani rediere; et sic Dominus, flagellum flagello adjiciens, meritis nostris perversis idipsum exigentibus, vultum indignationis suae nobis ostendit. Verumtamen, quia bellorum eve-

64. A Rodosto en avril 1204. Cf. Villeh., chap. 385 et Hendrickx, *OI Θεσμοί*, p. 64.

65. Il s'agit de la contre-offensive d'Henri en Thrace en juin 1205, suivie de la retraite de Johannitza (été 1205).

66. 1er octobre 1205.

67. Rossa = Rousson; Thierry de Tereramunda = Thierry de Tenremonde, connétable de l'empire latin de Constantinople. Cf. Hendrickx, *OI Θεσμοί*, p. 110-111.

68. serjanti: soldats (fantassins ou cavaliers), qui n'appartiennent ni à la noblesse, ni à la chevalerie.

69. le 31 janvier 1206. Cf. Villeh., chap. 406 - 409.

nus fuit, est et erit semper anceps, nec fieri potest, quod semper bene cedat bellantibus, et saepe tristia laetis miscentur, non est desperandum virtuosos viris. Nam parvo tempore mutatur fortuna, et Dominus respiciet suos, et statim reddet optata gaudia desolatis. In rebus arduis virtus comprobatur, et robustos viros ipsa reddunt pericula cautiores. Nam adversitas quae bonis viris objicitur, non indicium reprobationis, sed probatio virtutis est. Nos ergo, in his angustiis constituti, ad vos, Patrem omnium, imo, ut verius loquamur, nostrum, in hoc facto turbationis recurrimus, vestrum implorantes auxilium et consilium; quatenus opus nostrum, a vobis misericorditer inceptum, misericordius terminetis, quoslibet bonos modos, pro facto operis nostri necessarios, adinvenientes.»

27 (LIII)

BENOIT DE STE SUZANNE, LÉGAT DU PAPE, ET THOMAS MOROSINI, PATRIARCHE DE CONSTANTINOPLE, D'UNE PART, ET HENRI, RÉGENT DE L'EMPIRE LATIN, LES BARONS, LES CHEVALIERS ET LE PEUPLE D'AUTRE PART CONCLUENT UN TRAITÉ RÉGLANT LA RÉPARTITION DES BIENS ECCLÉSIASTIQUES.

(Constantinople, le 17 mars 1206)

ANALYSE: a) tirée d'une lettre du pape Innocent III à Thomas Morosini (*Tafel-Thomas*, Urkunden, II, n° CLXXIII, p. 31.)

EDITION: *Tafel-Thomas*, Urkunden, II, n° CLXV, p. 11 (avec renvoi au n° CLXXIII).

LIEU: Constantinople (cf. texte).

DATE: 17 mars 1206 (cf. texte).

NOTE SUR LA CHARTE: le texte intégral du traité est repris dans la lettre d'Innocent III à Morosini: «ad maiorem autem notitiam, formam compositionis eiusdem, prout continetur in instrumento exinde confecto, de verbo ad verbum huic paginae duximus inserendam».

MENTIONS: *Longnon*, l'empire latin, p. 84. *Hendrickx*, *Oi Θεσμοί*, p. 169-170.

a) Texte tiré de la lettre d'Innocent III ⁷⁰:

«In nomine domini Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi. Anno Do-

70. Nous avons divisé le texte du traité en *articles*.

mini millesimo ducentesimo sexto, mense Martii, indictione nona. Constantinopoli».

«Haec est forma concordiae factae inter dominum Benedictum, tituli sanctae Susannae presbyterum Cardinalem, apostolicae Legatum, et dominum Thomam Maurocenum, sanctae Constantinopolitanae Ecclesiae Patriarcham ex una parte, et dominum Henricum, Barones et Milites et populum ex alia, in conquisitis et acquirendis intra et extra Imperium Romaniae ⁷¹.

Article 1.- Dominus Henricus de consilio et assensu omnium Principum, Baronum, Militum et populi dat Ecclesiis et promittit se daturum in earundem recompensationem possessionem, sicut inferius denotatur, extra muros civitatis Constantinopolitanae, quintamdecimam partem omnium possessionum, civitatum ⁷², castrorum, casalium ⁷³, camporum, vinearum, nemorum, silvarum, pratorum, pomeriorum, hortorum, salinarum, passagiorum, teloneorum terrae et maris, piscariarum in mari et in aqua dulci, et omnium possessionum, etsi in praesenti scripto non reperiantur in solidum declaratae, his exceptis, quod de terra, quam habent iuxta muros nominatae civitatis, a porta aurea usque ad portam Blachernae, infra murum ipsius et mare, dare quintamdecimam nullatenus tenebuntur; nec etiam de casalibus monetae, in quorum repensationem casalium dominus Henricus et praedicti secundum eorundem casalium valorem in prima conquisitione satisfacere de quintadecima Ecclesiis tenebuntur.

Article 2- De commercio, quod infra Constantinopolim vel extra nomine civitatis receperint, quintamdecimam non dabunt. Si in ipsa civitate Constantinopolitana nomine alterius civitatis aut loci vel alibi

71. Le présent pacte constitue une révision du pacte de mars 1204 (*Prevenier*, Oorkonden, II, n° 267 et *Tafel - Thomas*, Urkunden, I, n° CXIX et CXX (p. 444-452)), où la question des biens ecclésiastiques était réglée de la façon suivante : «De possessionibus vero ecclesiarum, tot et tantum clericis et ecclesiis debent provideri, quod honorifice possint vivere et sustentari. Reliquae vero possessiones ecclesiarum dividi et parti debent secundum ordinem presignatum». Autrement dit ces biens ecclésiastiques entrèrent dans les possessions de l'empereur, des barons et des Vénitiens, suivant la division prévue par le collège des répartiteurs et exprimée dans la *Partitio Romaniae* (cf. *Carile*, *Partitio*, p. 125 - 305 et *Hendrickx*, *Ol Θεσπρωτ*, p. 28-30 et 169-170).

72. Dans ce texte, le mot *civitas* est employé pour Constantinople aussi bien que pour les autres villes de l'empire. A ce propos, voir *Carile*, *Partitio*, p. 227.

73. A propos de ce terme qu'on retrouve dans la *Partitio Romaniae*, voir *Carile*, *Partitio*, p. 228

commercium solvetur, quintamdecimam dabunt Ecclesiae: si vero cum aliqua civitate, vel castro, vel terra, vel insula ⁷⁴, *quam dominus Henricus subjugare sibi et Imperio non poterit, per annum censum compositum fuerit, quintamdecimam dabunt Ecclesiae; sed si feudare vel donare vel alienare voluerit, hoc faciat, salva primo Ecclesiarum quintamdecimam dabunt Ecclesiae; sed si feudare vel donare vel alienare voluerit, hoc faciat, salva primo Ecclesiarum quintadecima parte* ⁷⁵.

Article 3- Divisiones possessionum inter Ecclesiam et praedictos hoc modo fient, quod boni viri, post bullatum praesens instrumentum ⁷⁶ *infra octo dierum spatium ab utraque parte eligentur, qui, jurati bona fide de possessione cujuslibet terrae et aquae quindecim partes facient et sortes mittent, si aliter convenire non possint* ⁷⁷; *et supra quam sors ceciderit Ecclesiae, erit Ecclesiae. Haec autem usque ad Pentecostes festum proximum venturum bona fide complebuntur.*

Article 4- Clastra quoque omnia, tam infra civitatem, quam extra, libera erunt Ecclesiae, nec in quintadecima parte computanda. Si de quantitate claustrorum quaestio oriatur, utraque partium eligat vitum idoneum post quaestionem motam infra octo dierum spatium; et illi duo per sacramentum suum tertium eligant; et quod illi tres, vel major pars eorum, adstricti sacramento infra viginti dies super hoc bona fide duxerint faciendum, stabile, permaneat ⁷⁸. *Si pro ardua necessitate terrae antiqua claustra fuerint incastellanda, incastellentur de assensu domini Patriarchae vel dioecesani episcopi; qui si cum incastellatoribus concordare nequiverint, sicut supradictum est, de claustris quaestio terminetur.*

Article 5- Dabunt etiam decimas Latinorum omnium in perpetuum, videlicet de blado, legumine et omnibus fructibus terrae et vinearum, quas excolent, vel propriis sumptibus excoli facient, et de fructibus arborum et hortorum, quos paterfamilias in usus comedendi et munusculorum bona fide convertet. De nutrimentis animalium quadrupedum, et de apibus et

74. A propos de ce terme, voir *Carile*, *Partitio*, p. 231.

75. L'Église a donc priorité. Ceci s'oppose donc catégoriquement à l'esprit du pacte de mars 1204 et à ce qui est dit là (cf. note 71).

76. c-à-d. la lettre du pape Innocent III (Rome, 5 août 1206), qui contient le texte du pacte reproduit ici.

77. L'article 3 prévoit donc la création d'un collège mixte, responsable de la nouvelle répartition des biens ecclésiastiques. Cf. *Hendrickx*, *Oi Θεσμοι*, p. 104 et 170.

78. L'article 4 prévoit la création d'un collège mixte assermenté de 3 personnes, devant régler la question des cloîtres. Cf. *Hendrickx*, *Oi Θεσμοι*, p. 104 et 170.

lanis decimae solventur; et si progressu temporis Ecclesia a Graecis decimas per exhortationem et admonitionem acquirere poterit, per eos nullum impedimentum praestabitur ⁷⁹.

Article 6- Praeterea clerici, et Ecclesiae universae et earum possessiones, et manentes in ipsis possessionibus et Ecclesiis, et religiosae personae, tam Graecorum quam Latinorum ⁸⁰, et morantes cum praedictis, et claustra Ecclesiarum, et habitantes in eis, et qui ad Ecclesiam confugerint, liberi erunt ab omni laicali jurisdictione, secundum liberaliorem consuetudinem Franciae, salva in omnibus auctoritate Ecclesiae Romanae, necnon et Constantinopoleos, et honore et jure domini Patriarchea et Imperatoris et Imperii, et salvis in omnibus capitulis supradictis.

Article 7- De terris vero, quae Deo volente de cetero conquirentur, primo habebit Ecclesia quintamdecimam partem, antequam alicui distribuatur ⁸¹.

Article 8 - Haec autem omnia dominus Henricus et Barones ipsius bona fide attendent, et curabunt pro posse effectui debito mancipare. Nulli omnino hominum liceat hanc paginam concordiae vel pactionis infringere, vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem etc.

Article 9 - Hanc autem compositionem dominus Patriarcha pro se et successoribus suis, et haec, excepta communi parte Venetorum, se firmiter observaturos promiserunt.

- Datum Constantinopoli, apud sanctam Sophiam ⁸², XVI. Kal. Aprilis.»

28 (LV)

HENRI DE FLANDRE, EMPEREUR DE CONSTANTINOPLE, NOMME PHILO-CALUS NAVIGAIOSO MEGADUX DE L'EMPIRE PAR UN «PRIVILEGIUM IMPERIALE».

(Constantinople, probablement au cours de 1206, mais après le 20 août)

79. On remarque à la fois l'attitude prudente adoptée envers les sujets grecs, qu'on ne doit point «choquer», et la conscience de la réalité (il était en effet difficile, sinon impossible, de tenir sous contrôle la campagne grecque).

80. On constate ici chez les Latins la volonté de se rapprocher du clergé grec. A propos de ces tentatives de rapprochement, voir *Longnon*, l'Empire latin, p. 93 - 96.

81. Encore une fois, la priorité de l'Eglise est soulignée (cf. note 75).

82. apud Sanctam Sophiam: on peut en déduire que la charte de cette convention ne fut pas l'oeuvre de la chancellerie impériale, établie au palais des Blachernes (cf. *Hendrickx*, *Oi Θεσμοι*, p. 123-134), mais au contraire celle de la chancellerie patriarcale.

ANALYSE: a) tirée de la chronique d'Andreas Dandolo (*Muratori, Scriptores rerum italic.*, XII, p. 334).

DATE: Tafel et Thomas (Urkunden, II, n° CLXIII, p. 3), qui reproduisent le texte de Dandolo, situent l'occupation de Lemnos en 1205. Le texte de Dandolo cependant, parlant très clairement d'un «*privilegium imperiale*», nous invite à croire que la nomination de Navigajoso doit avoir eu lieu après le 20 août 1206 (couronnement d'Henri).

LIEU: Constantinople, et donc probablement le palais des Blaccheres, siège de la chancellerie impériale.

NOTE SUR LA CHARTE ET SON EXISTENCE: on peut accepter le témoignage de Dandolo, bien renseigné sur ce qui concerne les Vénitiens et autres Italiens de l'empire latin. En outre, l'expression «*imperiali privilegio*» nous fournit un parallèle aux usages byzantins: nous possédons en effet des témoignages sur la nomination de mégaducs par le basileus par un Χρυσόβουλλος λόγος impérial (*Raybaud, le gouvernement...*, p. 172)⁸³. On peut donc supposer qu'il s'agit ici d'un type analogue de charte.

MENTIONS: Tafel - Thomas, Urkunden, II, p. 3. Hendrickx, *Oi Θεσμοί*, p. 116.

a) *Texte d'Andreas Dandolo:*

«... *Philocalus etiam Navigajoso, Stalimenem*⁸⁴ *obtinens, Imperiali privilegio Imperii megaducha est effectus*».

29 (LVI)

HENRI DE FLANDRE, EMPEREUR DE CONSTANTINOPLE, ENVOIE À PHILIPPE II AUGUSTE, ROI DE FRANCE, UNE LETTRE, CONFIRMANT LA MORT DE SON FRÈRE BAUDOUIN.

(Constantinople, au cours de 1206, mais après le 20 août)

ANALYSE: a) tirée de la Chronique de Jacques de Guise (p. 259).

NOTE SUR LA DATE: On peut déduire de notre source qu'Henri

83. Sur l'emploi du Χρυσόβουλλος λόγος comme charte sanctionnant un privilège, v. *Dölger - Karayannopoulos, διπλωματική*, p. 193-204. Le cas des mégaducs n'y est cependant pas mentionné.

84. Lemnos (île faisant partie du territoire de l'empereur: *Carile, Partitio*, p. 217).

était déjà empereur quand il envoyait la lettre à Philippe II Auguste ⁸⁵ («Henricus... , qui *successerat* sibi in *imperio*... »; en outre, le fait que les Flamands, en voyant les sceaux, disaient que les lettres étaient «subrepticias et confictas», démontre que le sceau impérial de Baudouin, bien connu par les Flamands, était déjà remplacé par celui de l'empereur Henri, inconnu en Flandre). Ainsi le terminus post quem est le couronnement d'Henri (20 août 1206). La lettre date peut-être de septembre 1206: en effet, la lettre envoyée par Henri à son frère Geoffroy ⁸⁶, dans laquelle il confirme également la mort de Baudouin, date de ce mois.

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CETTE LETTRE: On ne peut guère tirer en doute l'envoi de lettres d'Henri, confirmant officiellement la mort de Baudouin, à Philippe II Auguste et à Philippe de Namur. En effet, les deux personnes qui devaient *nécessairement* être informées *officiellement* de ce fait, étaient le roi de France et le marquis de Namur, le premier en tant que seigneur de Baudouin et suzerain de Flandre, le second en tant que régent de Flandre et de Hainaut.

MENTION: Wolff, Baldwin of Flanders, p. 314 note 126.

a) Texte de Jacques de Guise:

«*Paucis evolutis mensibus inimicis Leviatan suscitantibus volaverunt rumores per totam Flandriam, quod Balduinus imperator vivebat, et quod manus Sarracenorum evaserat, et quod in brevi ad Flandriam reverteretur. Unde multi sexus utrisque agitabantur, nescientes cui credere, ambigui efficiebantur; et in tantum excrevit illorum opinio ut rex Francie et Philippus Namurcensis, imperatoris frater, cogerentur comunitatibus Flandrie atque Hanonie litteras eis ostendere de morte Balduini atque suorum, quas Henricus, eius frater, qui successerat sibi in imperio Constantinopolitano, ipsis transmiserat, mortem dicti Balduini continentes. Sed litteras audientes et sigilla litterarum videntes, multi eorum dicebant huiusmodi litteras fore subrepticias et confictas.*

30 (LVII)

HENRI DE FLANDRE, EMPEREUR DE CONSTANTINOPLE, ENVOIE À SON FRÈRE PHILIPPE DE NAMUR, RÉGENT DE FLANDRE ET DE HAINAUT, UNE LETTRE, CONFIRMANT LA MORT DE LEUR FRÈRE BAUDOUIN.

85. et la lettre à Philippe de Namur (cf. charte suivante: A 30).

86. Editions: *Tafel* - Thomas, Urkunden, II, p. 37 et *Buchon*, Rech. et Matériaux, II, p. 153.

(Constantinople, au cours de 1206 ,mais après le 20 août)

ANALYSE: a) tirée de la Chronique de Jacques de Guise (p. 259).

DATE: cf. charte précédente.

NOTE SUR L'EXISTENCE: cf. charte précédente.

MENTION: *Wolff*, Baldwin of Flanders, p. 314, note 126.

a) *Texte de Jacques de Guise*: cf. charte précédente.

GROUPE B

DOCUMENTS DONT L'EXISTENCE DANS LE PASSÉ EST POSSIBLE OU PROBABLE

1 (VI) (possible)

LE «COMTE DE TOULOUSE»⁸⁷ SUR LE CONSEIL DE GEOFFROY DE VILLEHARDOUIN, INVITE LES COMTES CROISÉS DE SE RÉUNIR (À SOISSONS) AFIN DE CHOISIR UN REMPLACANT POUR THIBAUD DE CHAMPAGNE, DÉCÉDÉ.

(? , entre le 25 mai et le 25 juin 1201).

ANALYSE: a) Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 196 - 201).

DATE ET LIEU: le résultat de la lettre (ou des lettres) de Louis de Blois est la rencontre «εἰς τὴν Μπουγούνια» — donc en réalité de Soissons⁸⁸ —, où l'on décidait de remplacer Thibaud de Champagne par Boniface de Montferrat (Chron. de Morée, vers 203 - 222). On peut donc accepter que Louis aurait dû écrire peu avant cette rencontre (vers le 25 juin 1201; terminus ante quem). Le terminus post quem est la mort de Thibaud (25 mai 1201).

EXISTENCE DE CETTE LETTRE: nous ne sommes pas informés — par d'autres sources — sur les antécédents et les préparations du 2e parlement de Soissons, mais nous pouvons accepter que Geoffroy de Villehardouin y a joué un rôle important (comp. Villehardouin, chap. 38 et 41)

87. c-à-d. Louis de Blois (cf. notre charte A 2 et note 7).

88. cf. notre charte A 4 et *Hendrickx*, le chartes, p. 77.

Il ne nous semble donc pas a priori impossible que l'initiative de la convocation des barons à Soissons est le résultat d'une collaboration entre Villehardouin et Louis de Blois⁸⁹, mais c'est là tout ce qu'on peut dire.

a) *Texte de la Chronique de Morée*⁹⁰:

«νὰ γράψωμεν⁹¹ καὶ τῶν ἀλλῶν ὅπου εἰς τὸν ὄρκον εἶναι,
 » νὰ ἔλθουν κ' ἐκεῖνοι μετὰ ἐσᾶς νὰ ἐνωθῇτε ἀλλήλως,
 » τὸ πρᾶγμα νὰ στερεώσετε τὸ πῶς θέλετε πράξει». *Ὁ κόντος γάρ, ὡς φρόνιμος, ἐκεῖνος τῆς Τουλούζας, ἀκούσων τοῦ μισιρ Ντζεφρὲ⁹² τοὺς λόγους καὶ τὴν πρᾶξιν, εὐθέως ἐσυγκατέβηκεν κ' εἰς τὴν βουλὴν τοῦ ἐσέβη.*

2(XIV) (probable)

LES FRANCS CONCLUENT AVEC LE DOGE HENRI DANDOLO UN TRAITÉ PRÉVOYANT LA PRISE DE ZARA PAR LES PREMIERS POUR LE COMPTE DU DOGE AFIN DE RECEVOIR UN DÉLAI POUR LE RÈGLEMENT DE LEUR DETTE ENVERS LES VÉNITIENS.

(Venise, août ou septembre 1202)

ANALYSES: tirées de a) la Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 423 - 432), b) Villehardouin, éd. Faral, chap. 62 - 63.

LIEU: Venise (cf. sources).

CHRONOLOGIE: août ou septembre 1202 (cf. Villehardouin, I, p. 65 et 67, note 2).

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CETTE CHARTE: l'existence d'une charte (ou de chartes), ratifiant le traité franco-vénitien au sujet de Zara est très probable, vu l'importance du marché conclu. Villehardouin parle d'un «plais» (accord), qui «fu faiz» et «octroïés» (chap. 63), tandis que la Chronique cite des «συνοθήκες» et des «συμβίβασες». Tout ceci nous invite bien à croire à un accord écrit, mais ne nous permet pas de le confir-

89. N'oublions pas l'amitié et la parenté qui réunissait Louis et Thibaud avant la mort du dernier.

90. Manque dans la Chronique française.

91. Sujet: «nous», c-à-d. Louis de Blois et Villehardouin.

92. μισρ Ντζεφρὲ = Geoffroy de Villehardouin, maréchal de Champagne et de Roumanie, membre de la commission des répartiteurs et membre du Conseil de l'Empire latin. cf. *Longnon*, Rech. Villeh., passim. *Hendrickx*, *Oi Θεσμοί*, passim.

mer avec certitude. Robert de Clari (chap. 12 - 13) et Gunther (Riant, *Exuviae*, I, 71 - 73) mentionnent l'accord sans fournir des indications sur l'éventualité d'un pacte écrit.

DISCUSSION: *Faral*, Geoffroy de Villehardouin, *Rev. hist.*, CLXXVII (1936), p. 537 - 9.

MENTION: *Longnon*, l'empire latin, p. 31.

a) *Texte de la Chronique de Morée*⁹³:

« Ἀρχόντες, λέγω πρὸς ἑσᾶς, ἂν θέλετε νὰ λείψῃ
 » τὸ σκάνταλον κ' ἡ ταραχὴ ὅπου ἐνὶ στοῖ φουσσᾶτο,
 » ἂν θέλετε τοῦ νὰ γενῇ καὶ νὰ τὸ ὑποσχεθῇτε,
 » τὴν Τσάραν, ποῦ εἰς τὴν Σκλαβοννίαν ἐνῶ μᾶς ροβολεύει,
 » νὰ πολεμήσετε αὐτὴν μετὰ τὴν δύναμίν σας,
 » καὶ νὰ τὴν παραδώσετε εἰς τοῦ κουμοῦ τὰς χεῖρας,
 » ἡμεῖς νὰ σᾶς χαρίσωμε τὴν ἔξοδον ἐτούτην
 » ὅπου ἐνὶ αὐτῶν τῶν πλευτικῶν ὁποῦ σᾶς τὴν ζητοῦμε». *Ἐνταῦθα ἐσυμβιβάστηκαν οἱ Φράγκοι, τὸ ἐστεργῆσαν*
ἐποίησαν τὰς συνθήκας τοὺς καὶ τὰς συμβιβασέας τοὺς.

b) *Texte de Villehardouin*:

Chap. 62. *Lors parla li dux a sa gent et lor dist: «Seignor, ceste genz ne nos puent plus paier. Et quanqu'ele nos ont païé, nos l'avons tot gaaignié por la convenance que il ne nos puent mie tenir. Mes nostre droiz ne seroit mie par toz contez, si en recevriens grant blasme, et nostre terre. Or lor querons un plaît.*

Chap. 63. *Li rois de Ungrie si nos tost Jadres en Esclavonie, qui est unes des plus forz citez del munde; ne ja, por pooir que nos aions, reco-vree ne sera, se par ceste genz non. Querons lor qu'il le nos aient a conquerre, et nos lor respiterons les XXXIIII. M. Mars d'argent que il nos doivent trosque adont que Diex les nos laira conquerre ensemble nos et els. Ensi fu cis plais requis. Mult fu contraliez de ceus qui volsissent que l'ost se departist; mes totes voies fu faiz li plaiz et otroiés.*

3 (XIX) (possible)

PHILIPPE DE SOUABE ÉCRIT UNE LETTRE DE RECOMMANDATION POUR SON BEAU-FRÈRE, LE FUTUR ALEXIS IV.

93. La Chronique Française (Buchon, p. 9) ne parle pas de documents; elle cite uniquement des «convenances».

(Souabe, avant décembre 1202/janvier 1203)

ANALYSE: a) Andreas Dandolo (*Tafel - Thomas*, I, p. 288)

CHRONOLOGIE: terminus ante quem: décembre 1202/janvier 1203 (pacte de Zara). Il s'agit peut-être d'une lettre de recommandation, qu'Alexis avait avec lui lors de sa prise de contact en août 1202 avec les croisés de Venise (cf. *Folda*, *The Fourth Crusade*, p. 287).

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CETTE LETTRE: malgré le fait que la version de Dandolo, selon laquelle Alexis arriva à Venise après le départ des croisés et partit ensuite pour Zara, est inexacte, le fait de l'existence même d'une lettre de recommandation de Philippe de Souabe, que portait avec lui Alexis, reste très bien possible.

a) *Texte de Dandolo*:

«*Interim puer nobilis, Alexii nomine, filius Isachii quondam Imperatoris Constantinopolitani ex sorore regis Hungariae*⁹⁴, *Venetias venit, credens Ducem invenire. Quo non invento Jadram properavit, honorifice sociatus*⁹⁵, *et cum literis Philippi Romanorum regis, qui filiam Isachi habebat uxorem*⁹⁶, *apud quem puer fuerat educatus, regisque Hungariae multis recommendationibus*⁹⁷.»

4 (XXI) (possible)

LE FUTUR ALEXIS IV, ÉCHAPPÉ DE SA CAPTIVITÉ À CONSTANTINOPLE ET ARRIVÉ CHEZ SON BEAU FRÈRE, PHILIPPE DE SOUABE, ÉCRIT, SUR L'AVIS DE CE DERNIER, UNE LETTRE AUX CROISÉS, LEUR DEMANDANT — MOYENNANT CERTAINES CONDITIONS — LEUR SECOURS MILITAIRE AFIN DE CONQUÉRIR CONSTANTINOPLE.

(Souabe, avant décembre 1202/début janvier 1203)

94. Marie - Marguerite de Hongrie, femme d'Izaak II. Elle épousa ensuite (entre le 10 et le 16 mai 1204) le marquis Boniface de Montferrat, dont elle a eu un fils, Démétrius. Cf. *Longnon*, *l'Empire latin*, p. 14, 58, 59, 70, 82, 92, 100, 106-8, 163.

95. En réalité, Alexis ne rejoint l'armée croisée qu'à Corfou (Villeh., chap. 111).

96. Irène de Constantinople.

97. On ne peut guère accepter l'existence d'une lettre du roi de Hongrie, d'autant moins parce que les croisés étaient en guerre avec lui (à cause de Zara). Cf notre charte C 10.

ANALYSE: a) Aubry de Trois - Fontaines (MGH. SS., p. 880).

DATE: Terminus post quem: l'arrivée des croisés à Zara (10 nov. 1202). Terminus ante quem: le traité de Zara (déc. 1202/janvier 1203).

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CETTE LETTRE: Il est bien, possible qu'Alexis ait envoyé une lettre, contenant ses propositions, aux croisés, lorsque ceux-ci se trouvaient à Zara. L'arrivée des messagers de Philippe de Souabe et d'Alexis et le traité de Zara qui y suit, seraient alors — comme le suggère d'ailleurs Aubry⁹⁸ — la conséquence d'une réponse positive de la part des croisés à cette lettre.

a) Texte d'Aubry;

«Cum ergo ad capiendam urbem Iazeram Franci peregrini venissent ductu Venetorum, ut dictum est, Alexius per consilium regis Philippi predicti eis litteras suas misit, qualiter a patruo suo Andronico⁹⁹ esset expulsus exposuit et multis precibus et promissis ad hoc animavit, ut per eos in paternum restitueretur imperium, et ipse sufficienter pararet victualia, naves et alia queque necessaria ad terre sancte subsidium».

5 (XXIII) (possible)

LE ROI PHILIPPE DE SOUABE ENVOIE UN AMBASSADEUR, MUNI DE SES LETTRES, À ZARA AFIN DE DEMANDER À BONIFACE DE MONTFERRAT ET AUX AUTRES BARONS CROISÉS D'ASSISTER LE FUTUR ALEXIS IV DANS SES NÉGOCIATIONS, AYANT POUR BUT LA DÉVIATION DE LA CROISADE VERS CONSTANTINOPLE.

(?, novembre-décembre 1202).

ANALYSE: a) tirée de la *Devastatio Constantinopolitana*, éd. Hopf, p. 88.

NOTE SUR LA LETTRE: l'ambassadeur, ou plutôt les ambassadeurs de Philippe de Souabe furent présents à Zara et y signèrent la conven-

98. «Unde principes nostri cum missis legatis Roma de omnibus istis (= propositions d'Alexis) papam Innocentium consuluerunt. Qui hoc benigne concessit et bene voluit et transgressionem illam, qua pro Venetis urbem Iazeram contra regem Hungariae ceperant, indulxit. Quo rescripto accepto ad se Alexium venire fecerunt, . . . »

On ne peut cependant point accepter le témoignage d'Aubry à propos d'une lettre du pape, invitant les croisés à accepter les conditions d'Alexis (comp. notre chartre C 11).

99. il s'agit en réalité d'Alexis III.

tion faite entre les Latins et le futur Alexis IV (cf. Villehardouin, éd. Faral, chap. 91-99; cf. aussi notre charte n° A 8) Il n'est donc pas exclu qu'ils furent porteurs d'une lettre de Philippe, demandant l'aide de Boniface dans les négociations. Cependant, dans ce cas, il doit s'agir d'une assistance donnée aux ambassadeurs, car c'étaient ceux-ci qui négociaient au nom d'Alexis qui ne devait arriver qu'après la signature du traité. ¹⁰⁰

CHRONOLOGIE: les messagers de Philippe arrivèrent à Zara vers le 25 décembre 1202 (Villehardouin, chap. 91) ou le 1 janvier 1203 (Devastatio). Le traité de Zara fut signé quelques jours après. La lettre de Philippe devrait donc être écrite peu de temps avant ces événements, c-à-d. en novembre ou décembre 1202.

a) *Texte tiré de la Devastatio:*

«*In circumcissione venit nuntius regis Phylippi cum litteris eius, rogans marchionem et barones, ut sororium suum Alexium imperatorem in negotio suo adiuverent*».

6 (XXXIV) (possible)

ALEXIS IV ANGELOS, EMPEREUR DE CONSTANTINOPLE, ACCEPTE PAR SERMENTS ET EN ÉDITANT UNE CHARTE L'HÉGÉMONIE DE L'ÉGLISE ROMAINE ET LA PARTICIPATION À LA CROISADE.

(Constantinople, 1er août -novembre 1203)

ANALYSE: a) lettres de triomphe de Baudouin (*Prevenier*, Oorkonden, II, n° 271, 272, 273, et 274) ¹⁰¹.

CHRONOLOGIE: Terminus post quem: couronnement d'Alexis (1er août 1203).

Terminus ante quem: la détérioration des rapports entre Alexis et les croisés (novembre 1203: après cette date, il n'y a plus question de trouver encore un diplôme byzantin impérial en faveur des croisés ou de l'Eglise Romaine).

NOTE SUR LA CHARTE ET SON EXISTENCE: Selon le texte de Baudouin,

100. On s'attend aussi et surtout à des lettres de créance, fournies par Philippe à ses ambassadeurs.

101. Ces 4 lettres ont à peu près le même contenu. Date :fin mai 1204.

Alexis IV a accepté l'hégémonie du pape et la participation à la croisade, et ceci par «iuramento et scripto *imperiali*». Ce dernier terme devrait situer logiquement la convention en question *après* le couronnement d'Alexis (1er août 1203).

Nous avons néanmoins le choix entre trois interprétations:

— 1) Il s'agit simplement du traité de Zara, et le terme *imperiali* est une imprécision, due au fait qu'Alexis avait déjà été empereur au moment de la rédaction des lettres de Baudouin.

— 2) Il s'agit de la ratification du traité de Zara par Izaak II. Dans ce cas Baudouin a substitué le nom d'Alexis à celui d'Izaak.

— 3) Il s'agit d'un nouveau traité conclu par Alexis IV en tant qu'empereur.

La dernière supposition est la seule qui ne s'appuie point sur la supposition de quelque erreur de Baudouin. Mais, d'autre part, un nouveau *scriptum imperiale* d'Alexis n'est connu par aucune source. Que conclure donc ?

Il nous semble peu acceptable que l'on puisse retenir la 2e version: la ratification du traité de Zara par Izaak était un fait essentiel pour les croisés et très connue par eux, et il nous semble donc inadmissible que Baudouin aurait pu faire une erreur sur un fait si généralement connu.

La première hypothèse en revanche est plus difficile à ébranler. Nous savons en effet que le traité de Zara fut garanti par des *serments* et des *chartes* ¹⁰² et qu'il contenait les clauses dont parle Baudouin dans ces lettres. On pourrait aussi invoquer en faveur de cette hypothèse le fait que Villehardouin et Robert de Clari, nos meilleurs portes-paroles parmi les Francs, semblent parfois faire entendre que les croisés considéraient Alexis comme le vrai empereur de Byzance, déjà avant son couronnement ¹⁰³. Ceci pourrait donc expliquer l'emploi par Baudouin du terme «*imperiali*». Mais, ne nous y trompons pas! Baudouin et les autres chefs croisés n'admettent point d'inexactitude sur ce point: ils citent Alexis avant son couronnement simplement comme «illustri Constantinopolitanis quondam imperatoris Isachii filio Alexio» ¹⁰⁴. On doit d'ailleurs noter aussi le soin qu'ont montré les croisés à faire ratifier le traité de Zara par une chrysobulle *impériale* d'Izaak, ceci

102. Cf. Villehardouin, chap. 98 et *Hendrickx*, les chartes, p. 68 - 74.

103. Cf. Villeh., chap. 145 - 6. Robert de Clari, chap. 40.

104. *Prevenier*, Oorkonden, II, n° 258, 259 et 260.

sans doute en vertu de la *légalité*, car —lors de la première prise de Constantinople— Izaak et non pas Alexis était l'empereur *couronné*, et donc *légal* de Byzance.

En ce qui concerne enfin la supposition selon laquelle il s'agit d'un nouveau traité, nous pouvons avancer deux hypothèses. Il peut d'abord s'agir d'une nouvelle ratification du traité de Zara, cette fois-ci par l'empereur Alexis. A partir du couronnement de ce dernier, les croisés pouvaient se passer en effet d'Izaak, et remplacer ou faire confirmer sa chrysobulle par celle de leur protégé, qui est le «novus imperator»¹⁰⁵ par opposition à Izaak, «quondam imperator»¹⁰⁶. Mais on doit admettre qu'on ne voit pas la nécessité ou l'utilité d'un tel acte, et il est peu probable que les croisés ont agi de la sorte. Nous savons d'autre part qu'Alexis a conclu un nouvel accord avec les croisés et les Vénitiens en août 1203¹⁰⁷, accord garanti par des *serments*¹⁰⁸. Il est possible que ce nouveau traité fut garanti non seulement par des serments, mais aussi par des chartes. Dans ce cas, l'expression de Baudouin («iuramento et scripto imperiali») s'accorderait parfaitement au nouvel accord. Admettons qu'il s'agit d'une hypothèse, pour laquelle manquent les preuves pouvant la transformer en certitude.

a) *Texte de Baudouin:*

«Obedientiam autem Romane Ecclesie¹⁰⁹ et subventionem Terre Sancte, quam iuramento et scripto imperiali firmarat Alexius,...»

7 (XXXV) (possible)

UNE LETTRE VENANT DE CONSTANTINOPLÉ CONFIRME AUX BARONS LA PRISE DU POUVOIR PAR MURTZUPHLE.

(Constantinople, 29 janvier-2 février 1204).

ANALYSE: a) faite dans la chronique de Robert de Clari, éd. Lauer, chap. XVII, lignes 11-13.

105. *Prevenier*, Oorkonden, II, n° 258.

106. *Prevenier*, Oorkonden, II, n° 258.

107. Ce traité prévoyait le prolongement du séjour des croisés à Constantinople jusqu'en mars 1204 et le prolongement du service de la flotte vénitienne pour un an. Il reprenait aussi la promesse de paiement et de participation à la croisade (Villeh., chap. 194 - 199). L'obéissance à Rome y est sousentendue.

108. Villeh., chap. 199.

109. Lettres n° 273 et 374: Romani pontificis.

CHRONOLOGIE: Alexis IV fut détroné le 28 ou le 29 janvier 1205 par Murtzuphle qui prit comme Alexis V la succession (Nicétas, p. 743). Ce coup d'état ayant eu lieu pendant la nuit, les croisés n'en pouvaient pas être informé avant le 29 janvier (au plus tôt). Les combats entre Grecs et Latins commencèrent déjà avant le 2 février 1204 (*terminus ante quem*; cf. Villehardouin, chap. 228).

NOTE SUR L'AUTHENTICITÉ DE CETTE LETTRE ET SUR L'AUTEUR: Robert de Clari est notre seule source d'information à propos de cette lettre, dont il ne donne d'ailleurs guère de détails. La plase logiquement bien acceptable, qu'occupe cette lettre dans le cadre des événements d'un côté, mais d'autre côté le fait d'avoir conscience de l'esprit peu critique du chevalier de Picardie et de sa connaissance médiocre de tout ce qui concerne la diplomatie et les événements qui se jouent sur le plan des Grands Barons, nous obligent à classer cette lettre parmi celles dont l'existence fut «possible». Il est impossible de déduire directement du texte de Robert de Clari qui fut l'auteur de la lettre en question. Le chroniqueur parle en effet de «on». Il s'agit peut-être de Latins vivant à Constantinople, peut-être de quelque personne de l'entourage de Murtzuphle, ayant agi —oui ou non— sur ordre du nouvel empereur.

a) *Texte tiré du récit de Robert de Clari:*

«Après on traist de le chité unes letres en l'ost as pelerins, qui disoient que Morchofles avoit ensi ouvré».

8 (XL) (possible)

JOHANNITZA, TSAR DES VALAQUES ET DES BULGARES, DÉSIREUX À S'ENTRETEENIR AVEC PIERRE DE BRACHEUX, DÉLIVRE UN SAUF-CONDUIT À CE DERNIER, LUI PERMETTANT AINSI DE SE RENDRE AU CAMP DES BULGARES.

(?, 28 janvier - fin août 1204).

ANALYSE: a) faite dans la chronique de Robert de Clari, éd. Lauer, chap. CVI.

LIEU ET DATE: il est impossible à savoir où le sauf-conduit fut écrit. Probablement pas très loin de Constantinople, puisque Robert de Clari note: «Jehans li Blaks et li Commain si estoient corut en le tere l'em-pereur».

Robert de Clari raconte cet événement en coupant son récit de l'expédition de Baudouin contre Salonique (août 1204). L'épisode doit cependant être située plus tôt, puisque Robert de Clari commence par «Or aviemes evlié a conter» (or nous avons oublié à raconter), mais elle ne peut de toute façon pas précéder l'ambassade de Johannitza auprès des croisés lors du siège de Constantinople, tenue par Murtzuphle (28/29 janvier - 12/13 avril 1204). Le sauf - conduit doit donc être délivré entre le 28 janvier et fin août 1204. Une chose semble pourtant mettre en doute cette chronologie: Robert de Clari parle dans son texte de «l'empereur» Henri qui fut - lors de ces événements - au camp. En déduire que l'épisode doit se situer sous le règne d'Henri est cependant exclu, d'abord parce que Robert de Clari place très clairement l'événement avant la fin d'août 1204 («aviemes evlié»), ensuite parce que sous le règne d'Henri, Johannitza fut en guerre avec les Latins. L'emploi du terme «empereur» est à expliquer par le fait que Robert de Clari a composé sa chronique après son retour en France (peu après le 14 avril 1205), c-à-d. lorsqu' Henri avait déjà remplacé Baudouin. Il est en outre établi que Robert de Clari n'a raconté en détail que les faits de la période pendant laquelle il fut personnellement dans l'orient (cf. Robert de Clari, éd. Lauer, introduction, p. VI et suiv.). Or, l'épisode de la rencontre entre Johannitza et Pierre de Bracheux est un détail.

NOTE SUR L'AUTHENTICITÉ: aucune autre source ne confirme le récit, assez pittoresque, de Robert de Clari. On ne saurait cependant le rejeter à priori, car des négociations et pourparlers entre Johannitza et les croisés ont sans doute eu lieu et sont attestés par plusieurs sources (cf. Robert de Clari, chap. 64 - 65; Nicétas Choniata, p. 809; Gesta Innocentii III, chap. 108; lettre d'Innocent III à Johannitza, *Migne*, P. L. 215 lib. VIII, n 129).

MENTION: *Longnon*, l'empire latin, p. 54.

a) Texte tiré du récit de Robert de Clari:

«...et tant qu'il ¹¹⁰ manderent un jour monseigneur Pierron de Braiecho-el par messages qu'il parleroient molt volentiers a lui un jor et par conduit; et mesires Pierres respondi que, s'il avoit sauf conduit, qu'il iroit volentiers parler a aus, et tant que li Blak et li Commain envoierent boins ostages a l'ost l'empereur tant que mesires Pierres fust revenus. Adont si ala mesires Pierres, lui quart de chevaliers, si monta seur un grant cheval;...»

110. il = Johannitza et les Coumans.

9 (XLII) (possible)

BONIFACE, MARQUIS DE MONTFERRAT, ENVOIE DES LETTRES PATENTES À GEOFFROY DE VILLEHARDOUIN, L'AVERTISSANT QU'IL EST SAISI DE SALONIQUE.

(Salonique, septembre 1204).

ANALYSE: a) faite dans le texte de Villehardouin, éd. Faral, chap. 299.

LIEU, DATE ET CIRCONSTANCES: Après la brouille entre Baudouin et Boniface à propos de Salonique, les deux chefs se réunissent en septembre 1204 à Constantinople, où un parlement confirme l'octroi du Royaume de Salonique au marquis de Montferrat (Villehardouin, chap. 299). La ville de Didymotichon, occupée par Boniface, fut mise en la main de Villehardouin, qui garderait la ville jusqu' à ce qu'il aurait du marquis messenger autorisé ou lettres patentes l'avertissant que le nouveau roi était saisi de Salonique.

Boniface arriva encore avant la fin de septembre 1204 à Salonique (Villehardouin, chap. 300 - 302). Il n'est pas connu si Boniface a averti Villehardouin par messagers ou par lettres patentes.

FORME DU DOCUMENT: lettres patentes (letres *pendanz*).

a) *Texte tiré du récit de Villehardouin:*

«Et cil li creante que il le (=Didymotichon) garderoit en sa main tros-que adonc que il aroit creant message ou ses letres pendanz que il ert saiziz de Salenike. Et adonc le rendroit a l'empereor et a son commandement».

10 (XLIV) (probable)

BAUDOUIN IX, EMPEREUR DE CONSTANTINOPLE, COMTE DE FLANDRE ET DE HAINAUT, ORDONNE À SON FRERE HENRI, QUI SE TROUVE A LA TÊTE D'UNE ARMÉE IMPÉRIALE EN ASIE MINEURE, DE RETOURNER À CONSTANTINOPLE AVEC SES TROUPES, AFIN DE FAIRE FACE A LA RÉVOLTE DES GRECS ¹¹¹.

(Constantinople, mars 1205).

111. Les Grecs s'allièrent aux Bulgares, Valaques et Coumans de Johannitza, qui défit l'armée franque de Baudouin le 14 avril 1205 et fit prisonnier l'empereur.

ANALYSE: a) faite dans le texte de la «Croisade de Constantinople» (*Buchon*, *Recherches Morée*, I, p. 493).

EDITION: *Hendrickx*, *Les chartes de Baudouin*, p. 80 selon analyse a.

Cette édition (in *Βυζαντινὰ* I, 1969) nous dispense ici du texte et des autres notes (DATE, CHARTE)

11 (XLVI) (possible)

JOHANNITZA, TZAR DES BULGARES ET VALAQUES, PROMET AUX DÉFENSEURS DE LA TOUR DE SERRAI UN SAUF-CONDUIT POUR PASSER EN HONGRIE.

(Serrai, 29 mai - début juin 1205)

ANALYSES: a) tirée du texte de Nicétas Choniata (p. 817), b) tirée du texte de Villehardouin, (Faral, chap. 393).

CHRONOLOGIE: le texte de Villehardouin (chap. 389 - 394 et 435) nous permet d'établir la chronologie. La prise de Serrai se situe entre le 29 mai 1205 (Pentecôte) et la destruction de Philippopolis par Johannitza (Villeh., chap. 401). Dès l'arrivée de Johannitza, Renier de Trit, duc de Philippopolis, s'enferma au château de Sténimachos, où il resta environ 13 mois avant d'être délivré par les troupes d'Henri de Flandre (14 juillet 1206). C'est donc vers le début de juin 1205 qu'il s'enferma. La prise de Serrai doit donc être située après le 29 mai 1205, mais pas plus tard que la première moitié du mois de juin de cette année.

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CETTE CHARTE: Villehardouin parle d'un traité («plais»), sans mentionner cependant l'existence explicite d'un document écrit. Nicétas parle de «τὰς ἐπὶ ταῖς συνθήκαις ταύταις παραδεξαμένον σπονδάς»; on peut donc supposer l'existence d'une promesse écrite (sauf - conduit) de Johannitza.

En ce qui concerne le contenu du traité, les textes de Villehardouin et de Nicétas sont d'accord sur la vie sauve et le sauf conduit pour les défenseurs de la tour de Serrai. Selon Villehardouin, ils conserveraient leurs chevaux et leurs armes, ce qui est nié par Nicétas (p. 816).

a) Texte de Nicétas:

«Τῇ δ' ὕστεραια περιελθὼν τὴν ἄκραν ὁ Ἰωάννης τοῖς ἐς αὐτὴν ξυμφυοῦσι Λατίνοις παραδοῦναι οἱ τὸ χωρίον καὶ σώζεσθαι διακηρυκέετο . . . Τοῦ δὲ μηδ' ἄκροις ὥσὶ τὰς ἐπὶ ταῖς συνθήκαις ταύταις παραδεξαμένον σπονδάς, αἰτοῦνται τὴν εἰς τὰ σφέτερα ἦθθι μεθ' ἡγεμόνων ὁδοῦ μέχρι τῶν Παιο-

νικῶν ὁρίων ἀπόπεμψιν. Καὶ ὡς προύβησαν ἐπὶ τούτοις ὅρκια, ὁ μὲν εἶχε τὴν ἄκραν, οἱ δ' ἀκίνδυνον τὴν ἐξέλευσιν».

b) *Texte de Villehardouin*:

«Et Johannis lot fist jurer a. XXV. des plus halz homes que il avoit que il les conduroit salvement a toz lor chevaus et a totes lor armes a Salonique ou en Constantinople ou en Hongrie¹¹², le quel que il voldroient des trois¹¹³».

12 (XLVIII) (probable)

BONIFACE DE MONTFERRAT, SE TROUVANT DANS LA GRÈCE DU NORD, RECOIT UNE LETTRE LUI ANNONCANT LA MORT DE LOUIS DE BLOIS ET LA CAPTURE DE BAUDOUIN DE FLANDRE.

(? , 14 avril - première moitié de juin 1205).

ANALYSE: a) faite dans le récit de Nicéas Choniata, éd. Bekker, p. 818.

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CETTE LETTRE: son existence est probable dans le cadre des événements, mais rien ne nous permet de la tenir pour certaine.

NOTE SUR L'ORIGINE DE LA LETTRE: on ne saurait dire d'où fut expédiée la lettre (du moins s'il s'agit ici d'un témoignage *vrai*): de Constantinople (ce qui semble le plus logique), de Salonique (par la femme de Boniface?), ou de quelque autre lieu? On ne sait pas qui en fut l'auteur non plus.

CHRONOLOGIE: la lettre trouve Boniface quelque part dans la Grèce du Nord, dans la direction de Skopia, donc après son départ de Nauplion et avant sa rentrée à Salonique, laquelle précédait la campagne de Johannitza contre Philippopolis. La lettre doit donc être écrite au plus tard dans la première moitié de juillet 1205, mais après la capture de Baudouin (14 avril 1205), probablement après qu'on ait su à Constantinople, à Salonique ou ailleurs, que Boniface était revenu de Nauplion, donc après le 29 mai 1205 (cf. nos chartes A 22 et B 14). Mais il n'est pas exclu que - si la lettre fut écrite à Constantinople — elle fut destinée à Boniface, qu'on croyait encore au Péloponnèse ou en route. Les messagers auraient alors été avertis en route de la présence du marquis dans la Grèce du Nord.

112. Nicéas ne parle que de l'Hongrie.

113. En réalité, Johannitza les fit pendre ou envoyer en Bulgarie.

a) Texte tiré du récit de Nicétas:

«... καὶ ἄγγελος ἕτερος ἐφίσταται τὴν τοῦ κόμητος Πλήης ἀναδιδάσκων ἀπώλειαν καὶ τὴν τοῦ βασιλέως Βαλδονίνου κατάσχεσιν. Ἦν οὖν ὧδευε πρότερον πάλιν ἀψάμενος, τὴν Θεσσαλονίκην εἴσεισι· καὶ γνοὺς ἀληθῆ ὅσα διὰ γραμμάτων πέπυστο πρότερον, ἐπικαλαμᾶται τὸ μὴ ἀκριβῶς ἀμθὲν ἐκ τοῦ λήτου τῆς πόλεως ἐν τῷ ἀμῆτι τοῦ πολέμου ὃς πρὸ τῆς ἐκείνου συνέστη ἀφίξεως».

GROUPE C.

DOCUMENTS DONT L' EXISTENCE DANS LE PASSÉ EST IMPOSSIBLE, MAIS DONT TÉMOIGNENT NÉANMOINS LES SOURCES NARRATIVES.

1 (IV)

PHILIPPE II AUGUSTE, ROI DE FRANCE, ENVOIE DES LETTRES DANS TOUS LES ROYAUMES, OU IL Y A DES CROISÉS, AFIN DE RENDRE COMPTE DU TRAITÉ DE VENISE ET DE LES INVITER À PARTIR DÈS LE MOIS DE MARS (1202).

(Paris, ± mai 1201)

ANALYSE: a) dans la Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 389-394. Codex Parisinus).

LIEU: s'il s'agit du «Ρῆγας», titre indiquant le roi de France dans le contexte de la Chronique, le lieu d'envoi des lettres est Paris.

DATE: La lettre fait suite au traité de Venise (avril 1201) et au retour des ambassadeurs des croisés (probablement mai 1201; Villeh., chap. 35).

EXISTENCE DES LETTRES: on ne peut accepter le témoignage du Codex Parisinus (ὁ Ρῆγας γράφει), qui s'oppose au texte du Codex Havniensis (ὁρίζει γράφει...: sujet: Baudouin), seule version logique par rapport au contexte à cet endroit. J. Schmitt a d'ailleurs souligné la supériorité générale du Codex Havniensis (p. XXI). En outre, le roi de France n'ayant eu aucun rapport direct avec les préparations de la 4e croisade, on peut mal s'imaginer que ce fut lui qui présenta le compte - rendu du traité de Venise aux croisés! Il s'agit donc manifestement d'une présentation erronée des choses par l'auteur (ou le copiste) du Codex Parisinus.

a) *Texte de la Chronique de Morée* ¹¹⁴:

«Ο ρῆγας γράφει παρεντὺς εἰς ὅλα τὰ ρηγᾶτα
 ὅπου ἦσαν οἱ ἅπαντες οἱ πελεργρῖνοι ἐκεῖνοι,
 ὅπου ὠμόσαν στὸν Χριστὸν εἰς τὴν Συρίαν νὰ πᾶσιν,
 τὰ εἴτι ἐκατέστησαν μετὰ τοὺς Βενετίκους·
 εἰς τὸν ἐρχόμενον καιρὸν οἱ πάντες νὰ κινήσουν».

2 (V)

BAUDOUIN, COMTE DE FLANDRE ET DE HAINAUT, ENVOIE DES LETTRES
 DANS TOUS LES ROYAUMES, OÙ SE TROUVENT DES CROISÉS, AFIN DE RENDRE
 COMPTE DU TRAITÉ DE VENISE ET DE LES INVITER À PARTIR DÈS LE MOIS
 DE MARS.

(Flandre, ± mai 1201)

ANALYSE: a) dans la Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 389 - 394. Codex Havniensis).

DATE: cf. charte précédente.

EXISTENCE DES LETTRES: Nous avons remarqué que la version du Codex Havniensis est plus logique que celle du Codex Parisinus (cf. charte précédente). Il n'en résulte cependant pas que l'on doit accepter son témoignage. En effet, il est inconcevable que Baudouin, qui ne fut pas le chef de la croisade, et qui fut le dernier à être instruit du traité de Venise (car ses ambassadeurs devaient parcourir la plus grande distance pour atteindre le comte; en outre Conon de Béthune ne retournait pas immédiatement en Flandre), aurait envoyé des lettres dans tous les royaumes où il y avait des croisés, avec le compte - rendu du dit traité. Il nous semble donc une fois de plus que le récit de la Chronique est fantaisiste.

a) *Texte de la Chronique de Morée* ¹¹⁵

«Ορίζει γράφει παρεντὺς εἰς ὅλα τὰ ρηγᾶτα
 ἐνθα ἦσαν οἱ ἅπαντες οἱ πελεργρῖνοι ἐκεῖνοι,

114. Dans le texte français (Buchon, p. 8) il n'y a question que de Baudouin (cf. charte suivante).

115. Cf. Chronique Française (Buchon, p. 8): «Et de présent le conte si manda ceste nouvelle à tous les pelerins, et leur fist assavoir que, à l'aide de Dieu, à la prime-vere fussent tout à Venise, ...»

ὅπου ἦσαν ἐπάροντα τὸν σταυρὸν εἰς τὴν Συρίαν νὰ ἀπέλθουν,
 τὸ πῶς ἐκαταστήσασιν μετὰ τοὺς Βενετικούς,
 νὰ ὀρμώσονται τὰ πλεντικά τοῦ νὰ ἔχουσιν περᾶσει
 εἰς τὸν ἐρχόμενον καιρὸν, ἀπὸ τὸν μάρτυρον μῆναν.»

3 (VIII)

BONIFACE, MARQUIS DE MONTFERRAT, ENVOIE UNE LETTRE À BAUDOUIN DE FLANDRE, LUI ANNONÇANT QU'IL ACCEPTE — APRÈS AVOIR CONSULTÉ LE ROI DE FRANCE, PHILIPPE II AUGUSTE, — LE COMMANDEMENT MILITAIRE DE LA CROISADE.

(Lans, août 1201)

ANALYSE: a) Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 300 - 305).

LIEU ET DATE: le lieu est donné par la Chronique française (éd. Buchon, p. 317): «sa cité de Lans» (Chron. grecque: *στὸν τόπο τοῦ ντὲ Μουφαρᾶ*: Lans le Bourg (Piedmont) ?) A partir du récit de la Chronique de Morée, on arrive à une contradiction chronologique. En effet, la Chronique de Morée place le 2e parlement de Soissons et l'entrée de Boniface dans la coalition (Schmitt, vers 204 - 297) *avant* le traité de Venise (Schmitt, vers 311 - 372), ce qui de traduirait ainsi: *après le 25 juin 1201 et avant avril 1201!*

Il est cependant évidemment que, si l'on pouvait accepter l'existence de cette lettre de Boniface, elle devrait être située en août 1201, c-à-d. peu avant le 3e parlement de Soissons, où Boniface venait accepter officiellement le commandement de la croisade, (cf. Villeh. chap 43: le 3e parlement de Soissons eut lieu fin août ou début septembre 1201).

EXISTENCE DE LA LETTRE: si l'on doit bien accepter la réalité de la rencontre Boniface - Philippe Auguste (cf. Villehardouin, I, p. 43, note 2), il n'en résulte nullement que celle-ci ait été à la base de, ou ait influencé, la décision du marquis comme le prétendent à tort la Chronique de Morée et les Gesta (chap. 83) ¹¹⁶. Aussi Boniface n'est-il pas retourné en Lombardie non plus après son entretien avec le roi de France. Ainsi, on ne peut accepter l'existence d'une lettre de Boniface à Baudouin de Flandre (et à Louis de Blois) avec le contenu que lui donne la Chronique de Morée.

116. V. à propos E. Faral (Villehardouin, I, p. 43, note 2). L'entrevue avec Philippe Auguste se situe d'ailleurs *après* le départ de Boniface vers Soissons.

a) *Texte de la Chronique de Morée* ¹¹⁷:

Πιττάκια γράφει παρεντός, μαντατοφόρους στέλνει
 στὸν κόντον τῆς Φιλάντριάς (τὰ ἔστειλε) κ' ἐκεινοῦ τῆς Τουλούζας,
 τὸ πῶς ἐστράφη ἐκ τὴν Φραγκίαν ὅπου ἦτον εἰς τὸν ρῆγαν,
 κ' ἔχει βουλὴν καὶ προθυμίαν νὰ ποίση τὸ (τοῦ) ἐζητήσαν,
 στήν συντροφία τους νὰ ἀπελθῇ ἐκεῖ στὸν ἅγιον τάφον,
 ὅπου ἐσταυρώθη ὁ Χριστὸς διὰ τὸ ἀνθρώπινον τὸ γένος.

4 (IX)

BONIFACE, MARQUIS DE MONTFERRAT, ENVOIE UNE LETTRE AU «COMTE DE TOULOUSE» (LOUIS DE BLOIS), LUI ANNONCANT QU'IL ACCEPTE — APRÈS AVOIR CONSULTÉ LE ROI PHILIPPE II AUGUSTE — LE COMMANDEMENT MILITAIRE DE LA CROISADE.

(Lans, août 1201)

ANALYSE: a) *Chronique de Morée* (éd. Schmitt, vers 300 - 305)

LIEU ET DATE: voir charte précédente.

EXISTENCE DE LA LETTRE: voir charte précédente.

a) *Texte de la Chronique de Morée*: cf. charte précédente.

5 (X)

BONIFACE, MARQUIS DE MONTFERRAT, ENVOIE AUX AUTRES PRINCES ET BARONS DE LA CROISADE DES LETTRES AYANT LE MÊME CONTENU QUE LES CEUX LETTRES PRÉCÉDENTES.

(Lans, août 1201)

ANALYSE: a) *Chronique française de Morée* (Buchon, p. 6).

LIEU, DATE ET EXISTENCE: cf. charte C 3.

a) *Texte de la Chronique Française*:

«Et quand il fut en sa cité de Lans, si fist escrire ses lettres et les

117. *Chronique française* (Buchon, p. 6): «Et quand il fut en sa cité de Lans, si fist escrire ses lettres et les envoya au conte de Flandres et aux autres princes et barons dou passage: coment il estoit retournés de France et voutentiers feroit et compliriot lor requeste». Comp. *Tafel - Thomas, Urkunden*, I, p. 317.

envoya au conte de Flandres et aux autres princes et barons dou passage: coment il estoit retournés de France et volentiers feroit et compliroit lor requestes.

6(XI)

BAUDOUIN IX, COMTE DE FLANDRE ET DE HAINAUT, ENVOIE — À LA SUITE DE LA LETTRE DE BONIFACE DE MONTFERRAT — DES LETTRES AFIN D'INVITER LES CROISÉS À UN PARLEMENT «EN SAVOYE».

(Flandre, août 1201)

ANALYSE: a) Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 306 - 308).

CHRONOLOGIE: terminus post quem: la lettre de Boniface à Baudouin (et à Louis de Blois) (août 1201); terminus ante quem: le 3e parlement de Soissons (fin août/début septembre 1201) ¹¹⁸.

EXISTENCE DES LETTRES: Le récit de la Chronique de Morée est manifestement faux. Selon cette Chronique Baudouin de Flandre et Louis de Blois auraient convoqué — après la décision de Boniface d'accepter le commandement militaire de la croisade (vers 300 - 305) — un parlement «en Savoye» (vers 306 - 308). Pendant ce parlement les croisés auraient décidé d'envoyer des ambassadeurs à Venise (vers 308 - 320). Dans ce cas il s'agit donc en réalité du parlement de Compiègne (cf. notre charte A 1) qui avait lieu après le 23 avril 1200. Mais, d'autre part, le parlement qui suit à la décision de Boniface est le 3e parlement de Soissons (fin août/début septembre 1201), dont la date fut fixée par les barons réunis au 2e parlement de Soissons ($\pm$ 25 juin 1201) (cf. Villeh., chap. 40). Ainsi l'existence des lettres de Baudouin (comme celles de Louis de Blois), citées par la Chronique de Morée, ne peut être admise.

a) *Texte de la Chronique de Morée* ¹¹⁹:

«Ἐν τούτῳ ἐμαντατοφορήστησαν τὸ ποῦ νὰ ἐσμίξουν δλοὶ
ὅπως νὰ ἐπάρουν βουλὴν τὸ πόθεν νὰ ἀπεράσουν·
εἰς τὸ Σαβόη ἐνώθησαν καὶ ἐκεῖ βουλὴν ἀπῆραν».

118. A propos de l'identification du parlement «en Savoye», cf. EXISTENCE DES LETTRES.

119. La Chronique française (éd. Buchon, p. 6) ne mentionne point de lettres.

7 (XII)

LE «COMTE DE TOULOUSE»¹²⁰ ENVOIE — À LA SUITE DE LA LETTRE DE BONIFACE DE MONTFERRAT — DES LETTRES AFIN D'INVITER LES CROISÉS À UN PARLEMENT «EN SAVOYE».

(? , août 1201)

ANALYSE: a) Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 306 - 308).

CHRONOLOGIE: cf. charte précédente.

EXISTENCE DES LETTRES: cf. charte précédente.

a) *texte de la Chronique de Morée*: cf. Charte précédente.

8 (XVII)

LE ROI PHILIPPE DE SOUABE ÉCRIT AU PAPE INNOCENT III AFIN D' OBTENIR — MOYENNANT LA RENTRÉE DE L'ÉGLISE GRECQUE SOUS L'HÉGÉMONIE DE ROME — LE CONCOURS DES CROISÉS POUR LE JEUNE ALEXIS, FILS D'IZAÏAK II, CONCOURS QUI LUI PERMETTRAIT DE MONTER AU TRÔNE DE BYZANCE.

(Souabe, novembre 1202/janvier 1203)

ANALYSE: a) Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 477 - 481)

DATE: d'après la chronique de Morée: pendant le séjour des croisés à Zara (novembre 1202 - 20 avril 1203)¹²¹.

EXISTENCE DE CETTE LETTRE: La Chronique de Morée, soucieuse à montrer l'approbation par le pape de la conquête franco-vénitienne de Constantinople, fait débiter — très logiquement en ce qui concerne la structure même de son récit par rapport à son but — la déviation de la croisade par une lettre de Philippe de Souabe au pape Innocent III, qui aurait réagi favorablement et décidé d'envoyer les croisés à Constantinople! Pour l'historien cependant le récit de la Chronique n'a à ce propos aucune vaineur, son auteur ayant confondu — sciemment ou non — la démarche de Philippe auprès du pape avec celle d'Alexis (et de Philippe) auprès des croisés.

120. c-à-d. Louis (cf notre charte A 1, note 7)

121. A situer évidemment avant le traité de Zara, donc avant janvier 1203.

a) *Texte de la Chronique de Morée*:

«ὅλα τὰ ὑποσχέθηκεν, ἔταξεν νὰ τὰ ποιήσῃ.
 Κι ὁ ρῆγας, ὡς τὸ ἤκουσεν, πρόθυμα νὰ ὑποσχιέται,
 ὥρισε, γράφουσι γραφάς, πιττάκια εἰς τὸν Πάπα·
 μαντατοφόρους ὠρθωσε καὶ εἰς αὐτὸν ἀποστέλλει,
 λεπτομερῶς τοῦ ἐμήνυσεν ὅσον λέγω ἐνταῦτα».¹²²

9 (XVIII)

LE PAPE INNOCENT III ENVOIE — À LA SUITE DE LA LETTRE DE PHILIPPE DE SOUABE — UN CARDINAL À ZARA, PORTEUR D'UN ORDRE ÉCRIT, INVITANT LES CROISÉS À AIDER LE FUTUR ALEXIS IV À CONQUÉRIR CONSTANTINOPLE EN LEUR PROMETTANT L'INDULGENCE POUR LEURS PÉCHÉS.

(Rome, décembre 1202)

ANALYSE: a) Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 483 - 495, 504).

CHRONOLOGIE: terminus post quem: la prise de Zara (24 novembre 1202); terminus ante quem: le traité de Zara (fin 1202/janvier 1203; cf. notre charte A 8)

EXISTENCE DE CETTE CHARTE: le πρόσταγμα, dont parle la Chronique de Morée, n'a jamais existé. En effet, la version de la Chronique est ici tout à fait en contradiction avec l'attitude réelle du pape vis-à-vis de la déviation de la croisade (cf. *Longnon*, l'empire latin, p. 32 et suiv. *Roscher*, Innocenz III, p. 115-116).

a) *Texte de la Chronique de Morée* ¹²³

Vers 483 - 495:

«Ὁ Πάπας, ὡς τὸ ἤκουσεν, ἐχάρηκε μεγάλως·
 ὥρισε, ἔγραψαν παρεντὺς ἐκεῖ εἰς τοὺς πελεγραίνους,
 γαρδενάριν ἀπέστειλε, λεγάτον τὸν ἐποιῆσεν.
 Εὐχὴν καὶ παρακάλεσιν ἀπέστειλεν εἰς ὅλους,

122. Comp. Chronique française (Buchon, p. 11): «...le roy d'Alemaigne envoia ses messages au pape, senefiant lui ceste besoingne».

«Λεπτομερῶς...»: les conditions ont été énumérées dans un long discours de Philippe dans les vers précédents.

123. Comp. Chronique française (Buchon, p. 11), qui ne mentionne pas de document, mais «tout son pooir» (=du pape).

ὅτι, ἐὰν ἀφήσουν τῆς Συρίας ἐκεῖνο τὸ ταξεῖδιν,
 (νὰ ἀπέλθουν) εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν νὰ βάλουν τὸν Ἀλέξην,
 τοῦ βασιλέως γὰρ τὸν υἱόν, ἐκείνοῦ τοῦ κὺρ Σάκη,
 εἰς τὸ σκαμνὶ τῆς βασιλείας νὰ τὸν ἔχουν θροنیάσει,
 ὅσοι ἀποθάνουν εἰς αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ ταξεῖδιν,
 νὰ ἔχουν συμπάθειον κι ἄφεσιν ἀπὸ τὰς ἁμαρτίες τους,
 ὥσπερ νὰ ἀποθάνασιν εἰς τοῦ Χριστοῦ τὸν τάφον.
 Ὁ γαρδενάρης ποῦ λαλῶ, ἐκεῖνος ὁ λεγάτος,
 ἐπῆρεν τὰ προστάγματα τοῦ ἁγιωτάτου Πάπα»

Vers 504:

«τοῦ Πάπα τὰ προστάγματα ὥρισε κι ἀναγνώσαν».

10 (XX)

LE ROI D' HONGRIE ¹²⁴ ÉCRIT UNE LETTRE DE RECOMMANDATION POUR
 LE FUTUR ALEXIS IV.

(? , avant décembre 1202/janvier 1203)

ANALYSE: a) Marcus Dandolo (Tafel - Thomas, I, p. 288).

CHRONOLOGIE: cf. notre charte B 3.

EXISTENCE: cf. notre charte B 3, note 97.

a) Texte de Dandolo :cf. notre charte B 3.

11 (XXII)

SOLLICITÉ PAR UNE LÉGATION DES CROISÉS ET DES VÉNITIENS À PROPOS
 DES PROPOSITIONS FAITES PAR LE FUTUR ALEXIS IV AU DOGE DANDOLO
 ET DE LA PRISE DE ZARA, LE PAPE INNOCENT III RÉPOND, PAR ÉCRIT,
 POSITIVEMENT (!) AUX CROISÉS.

(Rome, 24 novembre 1202 - janvier 1203).

ANALYSE: a) faite dans le texte d'Aubry de Trois - Fontaines, MGH
 SS, t. XXIII, p. 880.

DATE: terminus post quem: prise de Zara (24 novembre 1202); ter-

124. Emeric I (1196-1204)

minus ante quem: le traité de Zara (janvier 1203). Cf. Villehardouin, chap. 85 et 110; la Devastatio.

NOTE SUR L'EXISTENCE DE CETTE LETTRE: il est certain que cette lettre n'a jamais existé. L'attitude du pape fut en effet opposée à celle que lui attribue Aubry (cf. notre charte n° A 7; cf. aussi lettre du pape, Migne, P.L., 214, lib. V, n° CLXII, p. 1179). En réalité, Aubry avait peut-être confondu cette lettre avec l'absolution du pape pour la prise de Zara (vers février 1203), par laquelle le Saint Père acceptait un fait accompli (cf. Villehardouin, chap. 104 - 107).

a) *Texte tiré du récit d'Aubry:*

«Unde principes nostri cum missis legatis Romam de omnibus istis papam Innocentium consuluerunt. Qui tunc benigne concessit et bene voluit et transgressionem illam, qua pro Venetis urbem Iazaram contra regem Hungariae ceperant, indulxit. Quo rescripto accepto ad se Alexium venire fecerunt...»

12 (XXXI)

IZAAK II ANGELOS, EMPEREUR DE BYZANCE, RATIFIE LES ACCORDS PASSÉS ENTRE SON FILS ALEXIS ET LE PAPE INNOCENT III, ACCORDS, QUI ÉTAIENT À LA BASE DE LA PRISE DE CONSTANTINOPLE PAR LES CROISÉS ET DU RÉTABLISSEMENT D'IZAAK.

(Constantinople, 18 juillet-1er août 1203)

ANALYSE: a) dans la chronique de Morée (version grecque: Schmitt, vers 574-579).

NOTE SUR L'EXISTENCE DE LA CHARTE: le témoignage de la chronique de Morée est manifestement erroné. En effet, il ne peut pas s'agir de la ratification des accords passés entre Alexis et le pape, qui n'ont jamais existé, mais il s'agit en revanche de ratification du traité de Zara, passé entre Alexis et les croisés (cf. nos chartes A 8, 9 et 10).

DATE: la ratification par Izaak II du traité de Zara eut lieu entre le 18 juillet et le 1er août 1203 (cf. notre charte A 14).

a) *Analyse tirée de la chronique de Morée (Schmitt) ¹²⁵*

Ἐνταῦθα γὰρ ὁ βασιλεὺς πρὸς Σάκῃς ὁ Βατάσης

125. Comp. Chronique Française (Buchon, p. 14).

φρόνιμα ἀπεκρίθηκεν, ὡς βασιλεὺς ὅπου ἦτον
 «' Ἀρχοντες, φίλοι κι ἀδελφοί, ὅσον ἐποίησε ὁ υἱός μου,
 «κι' ὁ ἀδελφός μου μετ' αὐτοῦ, ὁ ρῆγας τῆς Ἀλαμάνιας,
 » ἐγὼ τὸ θέλω κι ἀγαπῶ, στέργω το μετ' ἐκείνους·
 » ποιήσατε προστάγματα, κ' ἐγὼ νὰ τὰ βουλλῶσω».

13 (XXXIII)

IZAAK II ANGELOS ÉCRIT UNE LETTRE AU MARQUIS DE MONTFERRAT ET AUX AUTRES CHEFS CROISÉS, LEUR AFFIRMANT SA FIDÉLITÉ AUX CONVENANCES FAITES AVEC EUX.

(Constantinople, entre le 1er août et le 1er octobre 1203)

ANALYSE: a) Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 678-700).

CHRONOLOGIE: selon la Chronique de Morée, cette lettre d'Izaak vient après une tentative de révolte d'Alexis, mal conseillé, contre les Latins (p. 42), à laquelle les Francs répondaient par le pillage du pays autour de Constantinople jusqu' à Andrinople (p. 44). A la suite de la lettre d'Izaak se situerait la promesse d'Alexis de participer à la croisade (p. 48). Ce dernier point est peut-être à identifier avec une semblable promesse d'Alexis, lorsqu'il voulait faire prolonger le séjour des Latins à Constantinople (entre le 1er août et le 1er octobre 1203; cf. Villeh., chap. 194-195). En tout cas la lettre serait écrite après le couronnement d'Alexis (1er août 1203).

EXISTENCE DE LA LETTRE: rien ne nous permet d'accepter la version de la Chronique à propos d'une tentative de révolte d'Alexis IV, mal conseillé, tentative suivie par les reproches d' Izaak, qui rétablit la paix et l'entente avec les Francs. Au contraire, ce fut en réalité Izaak qui semble moins porté à respecter les accords passés entre son fils et les Latins (cf. Villeh., I, p. 206, note 1 et Devastatio). Son exemple fut suivi par Alexis (Villeh., chap. 208-216). La lettre d'Izaak, citée par la Chronique de Morée, ne peut donc pas s'insérer dans le cours réel des événements.

a) *Texte de la Chronique de Morée* ¹²⁶

ὁρίζει γράφει γράμματα ᾗς ἐκεῖνον τὸν μαρκέσην

126. La Chronique Française (Buchon, p. 16) ne mentionne pas de lettre.

ὡσαύτως καὶ εἰς τοὺς ἑτερους κοντᾶδες, κεφαλᾶδες.
 Ἐξαφορμίστη πρὸς αὐτούς, μεθ' ὅρκου τοὺς τὸ ἐμῆνα,
 ὅτι ποτὲ οὐκ ἤξευρεν τὴν ἀπιστίαν ἐκείνην,
 ὅπου ἔποιεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ μετὰ τοὺς δημηγέρες.
 «Παρακαλῶ σας, ἄρχοντες, τὸ πρᾶγμα νὰ πραῖνη·
 » ἃς λείψουσιν τὰ σκάνταλα, μηδὲν γενῇ τὸ πλεῖον.
 » Ἐδῶ κρατῶ τοὺς ἄπιστους στήν φυλακὴν ἀπέσω·
 » τυφλοὺς τοὺς ἔχω, ἐπάρετε, ὀρίσετε ἃς τοὺς κρίνουν,
 » ὡς δημηγέρες ἄπιστους τοῦ Θεοῦ καὶ (τῶν) ἁγίων.
 » Ἐγὼ γὰρ τὰ προστάγματα ὅπου ἔχομε ἀμφοτέρως,
 » τὲς συμφωνίες κι ὁμόλογα, κρατῶ τὰ ἀφιρωμένα·
 » στέργω νὰ τὰ πληρώσωμεν ἄνευ κανενὸς δόλου.
 » Τὸ κοῦρσον ὅπου ἐποίετε καὶ ἡ αἰχμαλωσία,
 » ἃς ἐνὶ εἰς ἀνταμοιβὴν τοῦ φόνου τοῦ λαοῦ σας·
 » ὁ υἱὸς μου γὰρ νεούτσικος κι ἀπαίδευτος τοῦ κόσμου,
 » παρακαλῶ σας, ἄρχοντες, ὡς ἀδελφούς καὶ φίλους,
 » ἃς ἔχη τὴν συμπάθειον σας, μετ' ἔσας νὰ ἀποθάνῃ·
 » ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἔμπροσθεν ὡς ἀδελφός σας νὰ ἐν·
 » ἃς ἐνὶ εἰρήνῃ εἰς ἐμᾶς, ἀγάπη κι ὁμοτόνια.
 » Ἐξεχειμάσετε ἐνομοῦ ἐδῶ στήν Πόλιν μέσα,
 » καὶ εἰς τοῦ καιροῦ τὴν ἄνοιξιν νὰ ὑπᾶτε τῆς Συρίας·
 » ὁ υἱὸς μου νὰ ἔλθῃ μετ' ἐσᾶς κατὰ τὲς συμφωνίες μας».

14 (XXXVI)

A LA DEMANDE DE BAUDOUIN, EMPEREUR DE CONSTANTINOPLE, ET DES BARONS, LES ASSISES ET USAGES DE JÉRUSALEM SONT ENVOYÉES À CONSTANTINOPLE, OÙ ELLES DEVIENNENT LE CODE LÉGISLATIF DE L'EMPIRE, SOUS LE NOM D'ASSISES DE ROMANIE.

(Constantinople, après mai 1204)

ANALYSE: a) faite dans les «Assises de Romanie», éd. Recoura, p. 150 (introduction II).

LIEU ET DATE: selon notre source, les Assises de Jérusalem furent envoyées en 1197 (sic!) après le couronnement de Baudouin et sur sa demande. Elles seraient arrivées à Constantinople peu de temps après pour y devenir les Assises de Romanie ¹²⁷.

NOTE SUR L'AUTHENTICITÉ: il est désormais établi que les Assises

127. Nous datons donc: quelque temps après le mois de mai 1204.

ne sont pas une copie des Assises de Jérusalem et qu'elles ne sont pas «importées» à Constantinople. Ainsi, le témoignage de la 2e introduction des Assises de Romanie est sans valeur historique aucune. Cf. *Recoura*, les Assises, p. 19-29.

a) *Texte tiré des Assises de Romanie:*

«...si fo conseiado de mandar in Jerusalem a lo Re et al Patriarcha pregandoli che li mandasse le suo uxance e assise cum zo sia che li se voleva rezer per quelle, per che le fo uxance de conquista; et cussi li fo mandade et poy fo lezude avanti tuti li Baroni et confermado de rezerse per lo dito muodo e per quelli capitoli che fosse pluy necessarii per lo dito paixe de Romania. Et cussi fo ordenado et zurado per tuto lo so Imperio de tenir et mantegnir et guardar le dite usanze a tuto lo suo poder».

15 (LIV)

JOHANNITZA, TSAR DES VALAQUES ET BULGARES, AYANT FAIT ASSASSINER L'EMPEREUR BAUDOUIN, ORDONNE PAR UN ÉDICT PUBLIC DE GARDER LE SECRET DE SA MORT.

(Tirnovo, entre le 14 avril et le 14 juillet 1206).

ANALYSE: a) faite dans la chronique d'Aubry de Trois-Fontaines, MGH. SS., XXIII, p. 885.

DATE ET LIEU: le texte d'Aubry indique Tirnovo, la capitale de Johannitza, et se situe à l'année 1205. Logiquement, le terminus post quem serait donc le 14 avril 1205 (bataille d'Andrinople et début de la captivité de Baudouin), et le terminus ante quem le 14 juillet 1206 (délivrance de Renier de Trit à Stenimaka en Bulgarie par les troupes d'Henri de Flandre. Renier confirmait alors la mort de Baudouin).

NOTE SUR L'EXISTENCE DE L'ÉDICT: il est évidemment inconcevable qu'un *secret* aurait été sactionné par un *édict public*. Celui-ci doit être attribué à la fantaisie d'Aubry ou aux légendes qui s'étaient formées autour de la disparition de Baudouin.

MENTION: *Wolff*, Baldwin of Flanders, p. 291.

a) *Texte tiré de la chronique d'Aubry de Trois-Fontaines:*

«Ac sic dum Johannicius esset quodam sero ebrius, imperatorem adduci fecit, et coram se interfici, et ita de mandato eius imperator securi occiditur et canibus relinquitur et per edictum publicum mors eius celari iubetur. Ad hoc etiam, quod in Ternoia fuerit occisus,...»

CONCLUSIONS GENERALES

Les chartes précédentes méritent, croyons-nous, — le commentaire particulier de chaque document mis apart — une *revue* générale.

On peut d'abord classer ces chartes selon leur *auteur* ¹. Ceci nous donne le schéma suivant ² :

	existence certaine	probable	possible	impos- sible	Total
<i>Princes et barons occidentaux:</i>					
Baudouin de Flandre					
comme comte ³	5	—	—	2	7
comme empereur ⁴	3	1	—	—	4
Henri de Flandre					
comme régent ⁵	2	—	—	—	2
comme empereur ⁶	3	—	—	—	3
Philippe de Souabe ⁷	—	—	2	1	3
Philippe II Auguste ⁸	—	—	—	1	1
Boniface de Montferrat ⁹	1	—	1	3	5
Princes de Hongrie ¹⁰	1	—	—	1	2
Chefs croisés ¹¹	8	1	1	1	11
<i>Empereurs Byzantins:</i>					
Alexis III Angelos ¹²	2	—	—	—	2
Alexis IV Angelos					
avant son couronnement ¹³	1	—	1	—	2
comme empereur ¹⁴	—	—	1	—	1
Izaak II Angelos ¹⁵	1	—	—	2	3
<i>Tsars Bulgares:</i>					
Johannitza ¹⁶	3	—	2	1	6
<i>Ecclésiastiques:</i>					
Innocent III ¹⁷	1	—	—	2	3
Légats du Pape ¹⁸	3	—	—	—	3
Thomas Morosini ¹⁹	2	—	—	—	2
<i>Doges de Venise:</i>					
Henri Dandolo ²⁰	2	—	—	—	2
<i>Autres:</i>					
Auteur(s) indéterminé(s) ²¹	—	1	1	1	3

La classification des documents selon leur *nature*, qui dans la plupart des cas est indiquée par les sources mêmes et qui dans les autres cas peut être déduite facilement du contenu de la charte, nous mène au tableau suivant ²²:

	Existence certaine	probable	possible	impos- sible	Total
<i>Lettres :</i>					
«le(t)tres» et					
«li(t)ter(a)e» ²³	21	1	5	2	29
«πιττάκια» ²⁴	1	—	—	3	4
«γράμματα» ²⁵	1	1	—	1	3
autres ²⁶	—	—	1	7	8
<i>Privilèges :</i>					
«imperiale privilegium» ²⁷	1	—	—	—	1
«γράμμα ἐρυθρόγραφον» ²⁸	1	—	—	—	1
<i>Ordres :</i>					
«προστάγματα» ²⁹	—	—	—	1	1
«edictum publicum» ³⁰	—	—	—	1	1
«lettres» ³¹	—	1	—	—	1
<i>Pactes :</i>					
«chartres» ³²	4	—	—	—	4
«scriptum imperiale» ³³	—	—	1	—	1
chrysobulles ³⁴	1	—	—	1	2
autres ³⁵	2	1	—	—	3
<i>Autres</i> ³⁶	1	—	2	1	4

Peu de témoignages sont conservés à propos des *sceaux* ³⁷: ceux-ci ne sont jamais décrits, mais simplement mentionnés.

Quant à l'*analyse de la structure* des chartes, celle-ci n'est évidemment possible que pour les documents, dont les sources ont conservé ou très clairement résumé le texte; c-à-d. pour la lettre de Baudouin et d'autres chef croisés à Othon ³⁸, la lettre d'Henri au pape ³⁹, le pacte de mars 1206, signé entre le régent Henri et les chefs ecclésiastiques de Constantinople ⁴⁰, et aussi pour la lettre de Johannitza à Innocent III ⁴¹

Lettre de Baudouin à Othon

INSCRIPTIO (adresse) ⁴²
 INTITULATIO
 SALUTATIO ⁴³
 ARENGA ⁴⁴
 NARRATIO
 NOTIFICATIO ⁴⁵

Lettre d'Henri au pape

(INSCRIPTIO)
 (INTITULATIO) } 46
 (SALUTATIO)
 NOTIFICATIO ⁴⁷
 NARRATIO
 DISPOSITIO

Pacte de mars 1206

INVOCATIO ⁴⁸
 DATE ⁴⁹
 LIEU ⁵⁰
 INTITULATIO ⁵¹
 NARRATIO
 DISPOSITIO
 SANCTIO
 LIEU ⁵²
 DATE ⁵³

Lettre de Johannitza

(INSCRIPTIO)
 (INTITULATIO) } 54
 NARRATIO
 DISPOSITIO

Enfin, il faut noter l'abondance des chartes concernant les négociations entre les «Latins» et le futur Alexis IV, qui menaient au traité de Zara ⁵⁵. Cette abondance et les contradictions relevées dans les témoignages peuvent mener à la question de savoir si ce n'est pas utile, sinon nécessaire, de reviser — encore une fois ⁵⁶ — le délicat problème de la déviation de la quatrième croisade, prélude à la chute de Constantinople en 1204. Il suffit ici de poser cette question, à laquelle la réponse dépasserait le propos et le terrain de cette étude.

1. au sens de *Aussteller* (allemand), *oorkonder* (néerlandais).
2. certaines chartes sont classées deux fois, notamment lorsqu'il y a plusieurs auteurs ou lorsqu'il s'agit de pactes entre 2 ou plusieurs personnes.
3. nos chartes A 1, 5, 8, 12, 15; C 2, 6.
4. nos chartes A 18, 20, 21; B 10.
5. nos chartes A 26, 27.
6. nos chartes A 28, 29, 30.
7. nos chartes B 3, 5; C 8.
8. notre charte C 1.
9. nos chartes A 8; B 11; C 3, 4, 5.
10. nos chartes A 22 (Marie de Hongrie); C 10 (Emeric I).
11. nos chartes A 2, 3, 4, 8, 12, 15, 19, 27; B 1, 2; C 7.
12. nos chartes A 6, 13.
13. notre charte B 4.
14. notre charte B 6.
15. nos chartes A 14; C 12, 13.
16. nos chartes A 17, 23, 25; B 8, 11; C 15.
17. nos chartes A 7; C 9, 11.
18. nos chartes A 11 (Capuano), 16 (Capuano, Soffredus), 27 (Benoit de Ste Suzanne).
19. nos chartes A 24, 27.
20. nos chartes A 9, 19.
21. nos chartes B 7, 12; C 14.
22. certaines chartes sont classées deux fois, notamment lorsqu'elles appartiennent à la fois à deux catégories.
23. nos chartes A 1, 2, 3, 4, 6, 7, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 30; B 3, 4, 5, 7, 9, 10; C 3, 5.
24. nos chartes A 4; C 3, 4, 8.
25. nos chartes A 22; B 12; C 13.
26. nos chartes B 1 (ὡς γράψωμεν); C 1 (γράφει), C 2 (γράφει), C 6 et 7 (ἐμαντατοφορήσῃσαν), C 8 (γραφάς), C 10 (recommendationibus), C 11 (quo rescripto accepto).
27. notre charte A 28.
28. notre charte A 18.
29. notre charte C 9.
30. notre charte C 15.
31. notre charte B 10.

Le texte de la «Croisade de Constantinople» ne laisse aucun doute sur la nature de la lettre qu'envoie Baudouin en mai 1205 à son frère Henri; il s'agit clairement d'un *mandamentum*: «... et se il manda par lettres que ... il (= Henri) laissast se terre et qu'amques il avoit là et venist à lui (= Baudouin) ... » (éd. Buchon, *Recherches Morées*, I, p. 493).

32. nos chartes A 8,9,10,14.
 33. notre charte B6.
 34. nos chartes A14 (chartes pendanz bullees d' or); C12 (προστάγματα βουλλώσω).
 35. nos chartes A23 (litterae), A27 (forma concordiae); B2.
 36. nos chartes A5;B8,11;C14.
 37. cf. nos chartes: A8 (chartres pendanz), A9 (chartes pendanz), A10 (chartes pendanz), A14 (chartres pendanz bullees d' or), A21 (aureo sigillo), A29 (sigilla), A30 (sigilla) et B9 (letres pendanz).
 38. notre charte A15.
 39. notre charte A26.
 40. notre charte A27.
 41. notre charte A25.
 42. «excellētissimo domno Ottoni Dei gratia Romanorum regi»: cette *inscriptio* correspond au style des adresses des lettres faites par la chancellerie de Baudouin en Orient (cf. *Prevenier*, Oorkonden, I, p. 273). Dans les lettres de Baudouin l'adresse précède à l'*intitulatio* lorsque ce prince flamand s'adresse à une personne qu'il considère plus importante que lui-même (cf. *Prevenier*, Oorkonden, I, p. 519 et *Hendrickx*, *Oi Θεσμοί*, p. 128, note 18).
 43. «cum amoris plenitudine et honoris paratum semper obsequium».
 44. On ne trouve en principe pas d'*arenga* (préambule) dans les pièces diplomatiques flamandes (cf. *Prevenier*, Oorkonden, I, p. 368). Sa présence et la structure inhabituelle de cette lettre à Othon montrent que celle-ci n'est pas l'oeuvre de la chancellerie de Baudouin (cf. *Prevenier*, Oorkonden, I, p. 274).
 45. «...serenitatem vestram... desideramus esse participem»
 46. Les Gesta parlent de «Henricus, frater Constantinopolitani imperatoris, et moderator imperii», c-à-d. du titre que portait Henri pendant sa régence (cf. *Hendrickx*, *Oi Θεσμοί*, p. 65). On peut reconstituer l'ensemble *adresse - intitulatio - salutatio* en s'appuyant sur la lettre de juin 1205 d'Henri au pape (*Migne*, P. L., 215, VIII, lettre 131): «Sanctissimo Patri ac domino Innocentio, Dei gratia summo pontifici, Henricus frater imperatoris Constantinopolitani, et moderator imperii, cum debita reverentia, humili et devoto pedum osculo». Comp. le style de cette introduction avec celle de la lettre de février 1205 de Baudouin au pape (*Prevenier*, Oorkonden, II, n° 280).
 47. «...dignum duximus revelare ... innotuit»
 48. «In nomine domini Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi».
 49. «Anno Domini millesimo ducentesimo sexto, mense Martii, indictione nona».
 50. «Constantinopoli».
 51. Il est remarquable que le titre d'Henri en tant que régent de l'empire n'est pas employé. On lit tout court: «...dominum Henricum...». Ceci est d'autant plus étonnant quand on observe que les dignitaires ecclésiastiques sont mentionnés avec leur titre.
 52. «Constantinopoli, apud sanctam Sophiam». Voir à ce propos ci-dessus charte A 27, note, 82.
 53. «datum... XVI Kal. Aprilis».
 54. Les Gesta, chap. CVIII ne notent que: «Joannitius, sive Calojannes, rex Bulgarorum et Blacorum respondit».
- En réalité, il est possible que l'*intitulatio* ait précédé à l'*inscriptio* et que Johanni-

tza s'appelait «imperator» au lieu de «rex», comme c'était le cas dans une lettre de 1203 du tsar bulgare au pape: «Calojannes, imperator Bulgarorum, sanctissimo domino, fidei Christianorum ab Oriente usque ad Occidentem patriarchae, papae Romano . . . » (*Migne*, P. L. ,215, lib. VI, n° CXLII, p. 155).

notamment nos chartes: A7,8,9,10; B2,3,4,5; C9,10,11,

En réalité, ni *Frolov*, la déviation, passim, ni *Folda*, *The Fourth Crusade*, p. 277-290 n'ont analysé tous les témoignages que nous avons réunis dans cette publication.

LISTE DES SOURCES ET OEUVRES CITEES.

A. Abbreviations.

- G.R.H.: Publications de la Commission royale d'Histoire (Bruxelles).
 C.S.H.B.=Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1-50, Bonnae, 1828-97.
 K.C. Gesch., Ac. R. B.: Publicaties der Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (Public. de la Commission royale d'Histoire), Académie Royale de Belgique.
 K.V.A.B.: Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België. Klasse der Letteren. Brussel.
 MGH. SS.: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. Hannover, 1826-1934.
 P.L.: J.P. Migne, Patrologiae cursus completus. Series latina. Paris, 1844 et suiv.
 S.S. in usum Schol.: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.

B. Sources narratives.

- Andreas Dandolo: *Andreas Dandolo, Chronicon Venetum*, ed. Tafel-Thomas, Urkunden zur älteren Handels— und Staatsgeschichte der Republik Venedig, I, Wien, 1856, 287-293.
 Autre édition: *Muratori, Scriptores Rerum Italic.*, XII.
 Aubry: *Chronica Albrici Monachi Trium Fontium a Monacho novi Monasterii Hoiensis interpolata*, edidit P. Scheffer-Boichorst, MGH. SS., XXIII, 631-950.
 Chronique d'Albert de Lübeck: I.M. Lappenberg, *Arnoldi abb. Lub. chronica*, S.S. in usum Schol., 1868.
 Chronique de l'Anonyme d'Halberstadt: *Gesta Episcoporum Halberstadensium*, edidit L. Wieland, MGH. SS., XXIII, 73-123.
 Chronic. Gallic. ined.: *Chronicum Gallicum Ineditum*, ed. Tafel-Thomas, Urkunden, I, 328-358.
 Chronique de Morée: *The Chronicle of Morea (Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως)*, edidit J. Schmitt, London, 1904.
 Chronique franç. de Morée: *Le Livre de la Conquête*, edidit Buchon, Recherches historiques sur la principauté française de Morée, I, Paris, 1845, 1-477.
 Croisade: *Croisade de Constantinople*, edidit Buchon, Recherches historiques sur la principauté française de Morée, I, 479-505.
 Devastatio: *Devastatio Constantinopolitana*, edidit C. Hopf, Chroniques Gréco-Romanes, Berlin, 1873, 86-92.
 Georges Acropolite: *Georgii Acropolitae Opera*, recensuit A. Heisenberg, Lipsiae, 1903.
 Gesta: *Gesta Innocentii Tertii Papae*, Migne, P. L., 214.
 Gunther: *Gunther de Pairis, Historia Constantinopolitana*, edidit Riant, Exuviae, I, 57-126.

Jacques de Guise: *Jacobus de Guisia, Annales Hannonienses*, edidit E. Sackur, MGH. SS., XXX, 44-334.

Nicéas: *Nicetae Choniatae Historia*, ex recensione I. Bekkeri, C.S.H.B., Bonnae, 1835.

Robert de Clari: *Robert de Clari, la Conquête de Constantinople*, edidit Ph. Lauer, Classiques Français du Moyen Age, Paris, 1924.

Villehardouin: *Geoffroy de Villehardouin, la Conquête de Constantinople*, edidit E. Faral, Les Classiques de l'histoire de France au Moyen Age, Paris, 1961.

C. Sources diplomatiques.

Buchon, Rech. et Matériaux:

J.A.C. Buchon, Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'empire grec. Paris, 1840.

Hendrickx, Les chartes:

B. Hendrickx, Les chartes de Baudouin de Flandre comme source pour l'histoire de Byzance, Βυζαντινά, I, (1969), 59-80.

Longnon, Rech. Villeh.:

J. Longnon, Recherches sur la vie de Geoffroy de Villehardouin, suivies du Catalogue des actes des Villehardouin, Bib. de l'Ecole des Hautes Etudes, n° 276, Paris, 1939.

Migne, P.L.:

J.P. Migne, Patrologia Latina, n° 214-215-216: Innocentii III Romani Pontificis Opera Omnia, Paris, 1855.

Muratori, Scriptores:

L.A. Muratori, Rerum Italicarum Scriptores, Milano, 1723-38, 1751.

Prevenier, Oorkonden:

W. Prevenier, De Oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-1206), K.C. Gesch., Ac. R.B., I. Diplomatische inleiding (Bruxelles, 1966), II Uitgave (Bruxelles, 1964).

Recoura, Assises:

G. Recoura, Les Assises de Romanie, Bibl. de l'Ecole des Hautes Etudes, n° 258, Paris, 1930.

Riant, Exuviae:

Comte Riant, Exuviae sacrae Constantinopolitanae, Genève, 1877.

Röhricht, Regesta:

R. Röhricht, Regesta Regni Hierosolymitani, Innsbruck, 1893.

Tafel-Thomas, Urkunden:

G.L.F. Tafel-G.M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig, I (814-1205), Wien, 1856; II (1205-1255), Wien, 1856; III (1256-1299), Wien, 1857.

D. Oeuvres et Articles.

A. Carile, Partitio Terrarum Imperii Romaniae, in «Studi Veneziana», a cura dell' Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano e dell' Istituto «Venezia e l'Oriente», VII (1965), Firenze, L. S. Olschki, 1966, 125- 305.

- F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. München, 1925, (t. II).
- F. Dölger - J. Karayannopulos*, Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Τὰ αὐτοκρατορικά ἔγγραφα. Ἑλληνικὴ ἔκδοσις ὑπὸ I.E. Καραγιαννοπούλου. Θεσσαλονίκη, 1969.
- J. Folda*, The Fourth Crusade, 1201 - 1203 (some reconsiderations), *Byzantinoslavica*, XXVI (1965), 277 - 290.
- B. Hendrickx*, Οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ Θεσμοὶ τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους Χρόνους τῆς ὑπάρξεώς της. Thessalonique, 1970.
- B. Hendrickx*, Het Regentschap over Vlaanderen en Henegouwen na het vertrek van Boudewijn IX(VI) p kruisvaart (1202-1211), *Revue Belge de Philologie et d' Histoire*, XLVIII (1970), no 2,377-393.
- J. Longnon*, L'Empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée. Paris, 1949.
- A. Luchaire*, Innocent III et la question d'Orient, Paris, 1911.
- Th. Luykx*, De graven van Vlaanderen en de kruistochten, Hasselt, 1967.
- Th. Luykx*, Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen. Haar leven (1199/1200 - 1244). Haar regering (1205 - 1244), vooral in Vlaanderen. K.V.A.B., VIII, n° 5, Antwerpen - Utrecht, 1946.
- W. Norden*, Das Papsttum und Byzanz, Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung, bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453), Berlin, 1903.
- W. Prevenier*, Boudewijn IX (VI), Nationaal Biografisch Woordenboek, Paleis der Academiën, Brussel, 1964, I, 226 - 238.
- D. Queller*, l'évolution du rôle de l'Ambassadeur, Le Moyen Age, LXVII, (1961), 479- - 501.
- L. P. Raybaud*, Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258 - 1354), Paris, 1968.
- R. Röhricht*, Geschichte des Königreichs Jerusalem, Innsbruck, 1898.
- H. Roscher*, Papst Innocenz III und die Kreuzzüge, Göttingen, 1969
- O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe siècle, Paris, 1913.
- C. Verlinden*, Les empereurs belges de Constantinople, Bruxelles, 1945.
- A. Wauters*, Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de la Belgique, in C. R. H., Bruxelles, 1866 (10 vol.).
- C. Wins*, Eloge historique de Baudouin de Constantinople, in Mém. et Public. de la Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut, 2e série ,III (1856), xi-lxii.
- R. L. Wolff*, Baldwin of Flanders and Hainaut, first Latin Emperor of Constantinople: his life, death and resurrection, 1172 - 1225, *Speculum*, XXVII (1952), 281 - 322.
- R. L. Wolff*, The Second Bulgarian Empire, its Origin and History to 1204, *Speculum* XXIV (1949), 167 - 206.

ETUDES SUR L'HISTOIRE ADMINISTRATIVE
DE L'EMPIRE BYZANTIN

LE CUROPALATE

R. GUILLAND/Paris

A la haute époque, au IVe siècle, le curopalate, *cura palatii*, était un fonctionnaire aulique, placé sous les ordres du *castrensis* (*sub dispositione viri spectabilis castrensis*) et chargé, comme son nom l'indique de veiller sur le Palais impérial¹. Mais, au cours du Ve siècle, fut créée une nouvelle *cura palatii*, indépendante du *castrensis*. Jusqu'à l'époque où s'imposa à Constantinople le titre de curopalate, l'expression *cura palatii* désigna deux charges très différentes par leur nature et par leur emploi². L'une désigna le curopalate, le fonctionnaire le plus élevé de la hiérarchie du Grand Palais, commandant la garde impériale³, sorte de «maire du Palais»⁴, mentionné dans les textes, sous son titre latin *cura palatii* dès le IVe siècle⁵ et seul à exercer sa fonction, la garde suprême du Palais sacré^{5bis}, l'autre n'apparaît pas avant la *Notitia Dignitatum*, rédigée vers le milieu du Ve siècle et désigne des fonctionnaires subalternes, les curateurs (κουράτορες) affectés au service de divers Palais

On ne saurait donner dans la présente étude une liste complète des curopalates, dont un certain nombre ne sont, du reste, connus que par des sceaux encore inédits. On se reportera à la *Prosopographie byzantine*, préparée par le R.V. Laurent.

1. *Cura palatii* (au pluriel, *curae palatii*) est le nom d'un fonctionnaire et non celui d'une fonction: Cod. Theod. VI. 13, 1 de comitibus et trib. «inter quos tribuni etiam sacri stabuli et cura palatii numerantur». An. 413. Notit. Dignit. I, 57, 404 et II, 47, 267; Du Cange, Gloss. *cura palatii* et κουροπαλάτης et H. Leclercq. Palais impériaux et royaux. VII. Le curopalate. Dict. d'Archéol. et de Liturgie Chrétiennes XIII, Paris, 1907, col. 544-548. Les Latins appelaient le curopalate, *cura palatii*, les Francs, *maior domus* et, plus tard, sénéchal. (Th. Reinach. Un intrus byzantin dans le Panthéon hellénique: le faux dieu Kyropalate. Byz. Zeitschr. IX, 1900, 53).

2. P. Martroye. L'origine du curopalate. Mélanges G. Schlumberger I, Paris, 1924 p. 80. Cf. J.B. Bury. The Imperial Administrative System in the ninth century. London 1914, 33.

3. Procope, Anecdota, 44 Bonn; III, 39 Haury: ἀρχων τῶν ἐν παλατίῳ φυλάκων. Il avait 10.000 hommes sous ses ordres, d'après J. Lydus (de mag. II, 24).

4. P. Martroye, op. cit., 81. Cassiodore (Vrr. VII, 5) l'appelle: *sublimitas tua*.

5. P. Martroye, op. cit. 83 et note 2.

5bis. Evagr. (PG LXXXVI, pars II, col. 2788-2789, Livre V, ch. I: τὴν φυλακὴν τῆς αὐλῆς ἐμπειστευμένος, δὲν κουροπαλάτην ἢ Ῥωμαίων λέγει φωνή. Ed. Bidez Parmentier. The ecclesiastical History of Evagrius with the scholia. London, 1898, p. 195, 8-9.

impériaux^{5ter}. D'après Cassiodore⁶ le *cura palatii* était chargé de tout ce qui concernait la conservation, la restauration et l'embellissement des Palais impériaux. Le *cura palatii* avait une verge d'or, *virga aurea*⁷; il marchait devant l'empereur, en tête des nombreux services, mais non avec les hauts dignitaires⁸. Le curopalate n'a rien de commun avec le *cura palatii*.

Le curopalate semble avoir été d'assez bonne heure rangé dans la classe nobiliaire des *spectabiles* mais il est fort probable que ce personnage, vu l'importance toujours grandissante de ses fonctions, devait obtenir facilement des empereurs un bref d'*illustre*, car celui-ci était généralement octroyé assez libéralement⁹. En somme, à la haute époque, le curopalate était l'un des plus hauts officiers de la Cour byzantine, dont la charge était tenue par un seul personnage, appartenant à la famille impériale directement ou par alliance et c'était une charge noble, mais il exerçait effectivement ses fonctions.

Le curopalate, au VIe siècle, était l'un des plus hauts dignitaires de la Cour. Théophylacte Simocatta écrit qu'il était le plus haut dignitaire après l'empereur¹⁰. En fait, il était le troisième, venant après le César et le nobilissime, dans la hiérarchie aulique¹¹, après avoir été, depuis le Ve siècle, classé immédiatement après le César¹². C'est surtout, sous Justinien 1er (527 - 565) que le titre de curopalate prend de l'im-

5ter. Agathias, 284.

6. Cassiodore, Varr. VII, epistula 5, p. 205: *Formula curae palatii*.

7. Sidoine Apollinaire: ante pedes regios primus incederet/aurea virga decoratus (Theoph. Bonn, Notes p. 425). Cf. Cer. I, 45, 231; I, 84, 386-387; II, 51, 700 (textes de la haute époque).

8. P. Martroye, op. cit. 80.

9. Au VIe siècle, on voit un simple comte des admissions obtenir un bref d'*illustre*, à sa sortie de charge (Cer. I, 84, 387 Bonn).

10. Théophylacte Simoc. 10: μετά γε τὸν βασιλέα μηδένα τῶν πάντων μείζονα δόξαν ἔχειν. Théophylacte, en parlant de Bahram, déclare que ce dernier, après la prise de Dara par les Perses, fut nommé *darigmedoum*, titre qui correspond au curopalate, à Byzance: ὡς καὶ δαριγμεδοῦμ τῆς βασιλικῆς ἀναδεῖξαι, ἔστι δὲ ὃν δὴ κουροπαλάτην Ῥωμαῖοι κατονομάζουσιν (Théophylacte Simoc. 154 Bonn). Cf. P. Goubert. Byzance avant l'Islam I. Paris, 1951, p. 122. Voir: Corippus, Laud. Just. Minoris I, 134-137; Nicéphore de Constantinople, 7, 4 (ed. de Boor): μετὰ βασιλέα πρῶτην ἀρχὴν κεκτημένον; Nicéas de Paphlagonie, Vie d'Ignace (cité par Du Cange, Gloss. s.v.): τὰ πρῶτα τῶν ἐν τῷ παλατίῳ τιμωμένων ἐπιφερόμενος; Cer. Reiske II, 267; Cedr. II, 913.

11. J.B. Bury. History of the Later Roman Empire, I. London 1923, 8.

12. J.B. Bury. The imperial administrative system, 33.

portance. En nommant son neveu, le futur Justin II, curopalate, en l'absence d'un César et d'un nobilissime, Justinien I faisait du curopalate la première des dignités impériales, réservée à un parent de l'empereur, héritier possible du trône. Il est probable qu'en procédant ainsi, à la fin de son règne, Justinien I voulait indiquer que son neveu Justin II, n'était pas nommé César, n'était pas son successeur. Le titre de curopalate était moins précis que celui de César et un souverain prudent ou soupçonneux pouvait le préférer¹³. La dignité de curopalate n'était pas alors un titre nobiliaire, comme ceux de César et de nobilissime, mais encore une fonction, comportant certains devoirs. Toutefois, celui qui en était investi entraînait dans les cadres de la noblesse, soit comme *respectable*, soit comme *illustre*.

Le curopalate n'était pas nommé à vie. Comme tous les officiers ou fonctionnaires; il pouvait être révoqué; enfin, après avoir géré plus ou moins longtemps sa charge, il pouvait se retirer ou prendre sa retraite. Dans ce cas, il ne conservait pas la qualité de curopalate, mais était simplement qualifié d'ancien curopalate, ὁ ἀπὸ κουροπαλατῶν, ainsi Justin II, après son avènement¹⁴ et le patrice Nomos ou Oninos, dont la petite fille avait épousé le roi des Lazes, Tsathios¹⁵. Le curopalate était-il encore une charge, réellement gérée ou déjà un titre nobiliaire? Il est difficile de le dire.

Au VIIe siècle, la charge de curopalate était l'une des plus hautes de la Cour. Les empereurs ne la confiaient qu'à l'un des membres de leur famille. Le frère de l'empereur Maurice, Pierre, était curopalate¹⁶. Phokas après avoir nommé magistros son frère Domentiolos, le nomma peu après curopalate et stratège¹⁷. Le curopalate semble avoir été encore, à cette époque, une fonction, ἀρχή, et non un simple titre nu, comme ceux de César et de nobilissime. Au début du VIIe siècle, Héraclius créa son frère Théodore curopalate, qui était alors la fonction la plus haute et classait même le titulaire immédiatement après l'empereur¹⁸.

Dès le VIIIe siècle, semble-t-il, le curopalate n'avait plus de fonctions réelles et le curopalate était un simple titre nobiliaire. De l'office

13. J. B. Bury. History of the Later Roman Empire, I, 8.

14. Th. Preger. Script. orig. Constant. II, 184, 187, 227, 229.

15. Chr. Pasc. 613; Malalas 413, 490; Theoph. de Boor, 168, 16.

16. Chr. Pasc. 694.

17. Theoph. de Boor, 292. 2, 25 Cedr. I, 710.

18. Nicéphore de Constant. 7. Cf. Note 10.

disparu, il n'avait conservé que le nom et ce nom constituait un titre nobiliaire, titre conféré seulement à des très hauts personnages. Son titulaire n'avait pas d'attributions spéciales.

Dès la fin du IXe siècle, le titre de curopalate commence à être vulgarisé, en particulier, par sa collation à des princes étrangers. Devenu un titre nobiliaire nu tout en restant peut-être une charge aulique noble exercée en fait par un dignitaire, le curopalate semble avoir été attribué assez parcimonieusement à la Cour byzantine, mais plus facilement à des princes étrangers, et surtout Ibères. Dans son Klétorologe, Philothée classe le curopalate parmi les dignités à insignes; autrement dit, il en fait un titre nobiliaire permanent¹⁹, qui occupe le 16e rang dans la hiérarchie nobiliaire.

Au Xe siècle, les empereurs ne semblent pas avoir prodigué le titre de curopalate. Le Livre des Cérémonies ne connaît toujours qu'un seul curopalate. En effet, lors de la promotion du nobilissime, on introduisait dans le premier «voile» le curopalate seul, dans le second voile les magistrats, dans le troisième, les patrices, etc.²⁰. Le curopalate est toujours l'une des trois premières dignités à insignes, avec le César et le nobilissime²¹. Mais les curopalates ne sont plus seulement des parents de l'empereur, neveu, comme le futur Justin II, frère comme Domentziolos, gendre comme Artavasde et Michel Rhangabé ou oncle comme Bardas. Sans doute, Nicéphore II Phokas (963 - 969) titra curopalate son frère Léon Phokas²². Mais le titre de curopalate n'est plus l'apanage d'un seul dignitaire; le titre sort de la famille impériale pour être attribué à un simple sujet. Tel, Léon Lalakon, dont Constantin VII Porphyrogénète conte les exploits contre les Arabes²³ et dont le sceau nous est parvenu²⁴. Le curopalate gardait encore, cependant, de son ancienne grandeur certains privilèges. Il assistait très vraisemblablement aux réceptions du Palais impérial: aussi avait-il son siège près de la porte qui faisait communiquer le tricline du Justinien II avec le Lausiakos²⁵.

19. Cer. II, 52, 711 Bonn. Le Taktikon du Scorialensis (N. Oeconomidès. Un Taktikon inédit du Xe siècle, Cod. Scorial. gr. R II, 11) et le Taktikon Benesévitch. Thèse dactylographiée, Paris, 1961, lui donnent aussi le 3e rang.

20. Cer. I, 44, 226 Bonn, Tome II, 33 Vogt.

21. Cer. II, 52, 711 Bonn. Il occupe le même rang dans le Taktikon Scorialensis (Oeconomidès, op. cit.) et dans le Taktikon Benesévitch.

22. Léon Diaire 49 Bonn; Cedr. II, 379, 403.

23. de adm. imp. ch. XLV, Bonn; Jenkins-Moravcsik.

24. G. Schlumberger, Sigillographie byz. p. 296.

25. Cer. I, 64, 288-289 Bonn, T. II, 97 Vogt.

Le curopalate, d'autre part, avait le privilège rare de prendre place à la table impériale, en même temps que le patriarche, le César, le nobilissime, qui le primaient dans l'ordre des préséances, et le basileopator et la patricienne à ceinture, sur lesquels il avait le pas²⁶.

Le titre de curopalate ne permettant plus l'accès au trône, le titre continua, au XIe siècle, à perdre de sa valeur. Sans doute, le curopalate reste encore un titre élevé^{26bis}. En montant sur le trône, Isaac I Comnène (1057 - 1059) s'empessa de titrer curopalate son frère Jean²⁷, mais il titra en même temps curopalate son compagnon d'armes, Katakalon Kékauménos²⁸. Sans doute, aussi, Nicéphore Bryenne, en 1081, après s'être fait proclamer empereur, se hâta de conférer à son frère Jean Bryenne, le titre de curopalate²⁹. Mais, de plus en plus, comme on le verra plus loin avec l'étude prosopographique du titre de curopalate, ce dernier fut conféré à des personnages plus ou moins importants. De plus, il n'y a plus un seul curopalate, mais plusieurs curopalates en même temps. Ainsi, les Croisés, en 1096, trouvent au Vardar un messager d'Alexis 1er Comnène (1081 - 1118) désigné seulement par son titre de curopalate et, en arrivant à Serrès, ils trouvent deux autres curopalates, qui les attendaient³⁰. La création du sébastat par Constantin IX Monomaque (1042 - 1054) fit rétrograder le curopalate d'un échelon dans la hiérarchie nobiliaire. La déchéance du titre augmenta avec la décision de Nicéphore III Botaniatès (1078 - 1081) qui nomma un grand nombre de patrices, de magistroi et de curopalates³¹. Mais c'est surtout Alexis 1er Comnène qui, avec sa réforme des titres nobiliaires, porta un coup fatal au curopalate. Dès avant son règne, toutefois, le titre se dépréciant de jour en jour, avait été scindé par la création du titre de *protocuropalate*, que l'on trouve mentionné en 1081³². En abolissant les anciennes

26. Cer. II, 52; 726.

26bis. Psellos (Cer. Reiske, tome II, 266) déclare que le curopalate est l'une des dignités les plus hautes, mais qu'il n'y est attachée aucune fonction, contrairement à ce qui existait jadis.

27. Cedr. II, 642; Nicéphore Bryenne 19; Zonaras III, 665-666.

28. id.

29. Cedr. II, 729; Michel Attal. 250; Bryenne 114.

30. P. Lemerle. *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*. Paris, 1945, 170.

31. Th. Scutariotes. *Sathas*, Mes. Bibl. VII, 172.

32. F. Dölger. *Regesten* N° 1082. Cf. V. Laurent. *Les sceaux byzantins du médaillier Vatican*. Città del Vaticano, 1962, p. 153, note 7.

dignités, comme celles de patrice, protospathaire, magistratos, il conserva, mais en les rabaisant les trois plus hautes dignités antérieures à son règne, celles de César, nobilissime et curopalate, créant, en particulier, des titres supérieurs dérivés du sébastat. Les listes de présence du concile du deuxième semestre de 1092³³ et du concile de 1094-1095³⁴ témoignent par le nombre élevé de sept curopalates et de trois protocuropalates de la déchéance du titre^{34bis}.

Au XIIe siècle, sous les Comnènes et les Anges, le titre de curopalate continue à déchoir. Sans doute, le titre garde encore un certain prestige. Dans la satire contre les higoumènes de Théodore Prodrome, dédiée à Manuel I Comnène (1143 - 1180), l'higoumène dit au moine Hilarion : «Tu n'es pas le fils d'un sébaste ni d'un curopalate, tu es le fils d'un épicier»³⁵. Mais, dans le protocole du synode des Blachernes, du 12 mai 1157, le curopalate figure en fin de liste³⁶.

Devenu un titre nobiliaire nu, indépendant de tout office et n'étant plus réservé à la famille impériale, le curopalatat fut distribué assez largement, à titre purement honorifique, comme le proédrat et le magistrat. De plus, la création du sébastat et de plusieurs titres supérieurs dérivés du sébastat, rétrograda le curopalatat de plusieurs échelons dans la hiérarchie. L'attribution du titre au chef Franc Roussel de Bailleul, un «Barbare», montre combien le titre était singulièrement déchu de sa splendeur.

Sous l'empire de Nicée (1204 - 1261), le titre de curopalate fut certainement en usage, mais il ne nous est parvenu aucun document mentionnant un titulaire de cette dignité.

33. V. Grumel. *Regestes*, N° 967.

34. L. Stiernon. Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et *gambros*. *Rev. des Et. Byz.* XXIII, 1965, note 21. Cf. V. Grumel. *Regestes*, N° 967.

34bis. En 1166, dans un appel contre une décision du curopalate et questeur Pékoullès sont mentionnés, parmi les juges du Velon, quatre curopalates. (Cf. plus bas, Note 188). On peut citer ici l'étrange fonction du curopalate, d'après le physicien Turc Marvazi, qui vivait à l'époque du sultan seldjoukide Malik-Shah (1092-1120), dans son ouvrage : «Les propriétés des animaux», au paragraphe 8 : «L'une de leurs coutumes est d'emmener à la guerre leur femme et avec elle un général particulier (amir), qui commande l'armée et qui est appelé curopalate (Kura-balât). V. Minorsky. *Marvazi on the Byzantines*. Mélanges Henri Grégoire, II. Bruxelles 1950, p. 460.

35. D.C. Hesseling et H. Pernot. *Poèmes prodromiques en grec vulgaire*. Amsterdam 1910, p. 52, vers 92-93.

36. Nicétas Choniète. *Trésor de la Foi orthodoxe*. Migne, P.G. CXL, col. 117-180. Cf. L. Bréhier. *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1949, p. 142.

Avec l'avènement des Paléologues, il est probable que le titre de curopalate continua à être décerné, dans la seconde moitié du XIIIe siècle et au XIVe siècle. Le Ps. Georges Codinos, qui nous a laissé un traité des offices de la Cour de Byzance à cette époque, était lui-même curopalate³⁷ et mentionne encore le curopalatat. Il déclare³⁸ que le curopalate avait jadis des fonctions, mais il ignore lui-même lesquelles. A son époque, le curopalate n'exerçait aucun office, le titre de curopalate n'étant plus depuis longtemps qu'un titre nu ou titre nobiliaire. Il est vraisemblable que le titre de curopalate était donné à des fonctionnaires et autres personnages de troisième plan. Aussi, les historiens ne prennent plus la peine de signaler ces collations d'un titre nobiliaire déprécié. Au XVe siècle, les historiens et chroniqueurs, comme Sphrantzès, Doukas, Laonikos Chalkokondylès ne font pas mention du curopalatat, tombé peut-être en désuétude, à leur époque.

Cassiodore³⁹ nous a conservé la formule de *nomination* du curopalate. Cette formule, valable pour le Ve siècle, fut peut-être conservée aux IXe - Xe siècles⁴⁰. Le chapitre 45 du Livre I des Cérémonies règle le cérémonial de la promotion d'un curopalate. Ce chapitre est incontestablement antérieur à la notice de Philothée. Il fait partie d'un groupe assez homogène de textes relatifs aux promotions de divers dignitaires, textes qui semblent remonter au VIIIe siècle⁴¹ et valables très vraisemblablement pour les IXe et Xe siècles. La cérémonie de promotion se déroule certainement au Salon d'Or et non au Consistoire. Le curopalate, en effet, sort de la salle où il vient d'être promu et se rend, suivi d'un nombreux cortège, jusqu'à l'église du Seigneur. Or, cette église était attenante au Consistoire, ce qui exclut l'idée d'un trajet entre le Consistoire

37. Ps.-Cod. de off. p. 3 Bonn; p. 130 Verpeaux.

38. Ps.-Cod. de off. p. 34, 1-2 Bonn, p. 175, 20-22 Verpeaux.

39. Cassiodore, Varr. lib. VII, epist. 5.

40. La formule de nomination, rapportée par Cassiodore, a trait vraisemblablement à la nomination du *cura palatii* plutôt qu'à celle du curopalate.

41. La remise par l'empereur de la verge d'or au curopalate (Cer. I, 45, 231 Bonn, II, 38 Vogt) se réfère à la promotion du *cura palatii*. Il en est de même du détail, contenu dans le chapitre 84 du même livre I (p. 387 Bonn), relatif à la promotion du comte des admissions, du comte des Scholes et du curopalate et du détail, conservé dans le chapitre 51 du Livre II du De Cer. (p. 700 Bonn), indiquant que le curopalate et le décurion, portant la verge d'or, τὰ χρυσᾶ ῥαβδία, précédaient le carrosse impérial. Ces différents textes sont tous de la haute époque et ont été insérés dans des textes, vraisemblablement, du VIIIe siècle. (cf. J. Ebersolt. Le Grand Palais et le Livre des Cérémonies. Paris 1910, pp. 201-202).

et l'église⁴². La cérémonie décrite par le chapitre 45 est bien plus solennelle que celle que décrit le chapitre 84^{42bis}. Le chapitre 45 est placé entre le chapitre 44, qui traite de la promotion du nobilissime et le chapitre 46, qui traite de la promotion du magistros. Or, d'après la Notice de Philothée, le curopalate, au point de vue hiérarchique, est placé entre le nobilissime et le magistros, car le curopalate, à cette époque, n'était sans doute plus une fonction ou un office aulique, mais un véritable titre nobiliaire, comme celui de César ou nobilissime. L'empereur en personne, ceint du *stemma*, présidait à la cérémonie à laquelle assistaient les magistroi, les patrices, les sénateurs et d'autres personnages et remettait, de ses propres mains, au récipiendaire ses insignes, qui consistaient en une tunique de pourpre avec une riche chlamyde. Le nouveau curopalate se rendait ensuite, entouré d'une nombreuse escorte, à l'église du Seigneur, où il allumait des cierges, puis sortait du Grand Palais pour aller à Sainte-Sophie, où il était reçu par le patriarche. Ce dernier disait la prière consacrée pour la promotion d'un curopalate, prière qui était la même pour celle d'un César et d'un nobilissime⁴³. De Sainte-Sophie, toujours avec son escorte, le nouveau curopalate gagnait son propre palais. Les factions l'acclamaient sur tout le parcours, postées à leurs stations coutumières⁴⁴.

Au Xe siècle, comme don de joyeux avènement, le curopalate était tenu de faire certaines *largesses* très importantes et des cadeaux considérables. Il devait, de plus, faire des promotions, ἀναβιβασμούς, c'est-à-dire, obtenir ou acheter des titres et des fonctions pour les offrir à certaines personnes⁴⁵. En compensation, le curopalate touchait un traitement ou une sorte de pension s'élevant à environ 40 livres⁴⁶.

42. Cer. I, 46, 230 Bonn, II, 38 Vogt). Le Salon d'Or n'a été construit qu'à la fin du VIe siècle; il est peu probable qu'on y ait fait des promotions au VIe siècle.

42bis. Cer. I, 84, 386-387 Bonn. La promotion des curopalates, d'après Pierre magistros (VIe s.) avait lieu au Consistoire ou en privé. Il semble que ces curopalates, rapprochés des comtes des admissions et des comtes des Scholes, étaient d'ordre inférieur.

43. Goar, Eucologe p. 930.

44. Le chapitre 45 du Livre I du Livre des Cérémonies a été rédigé, au moment où il y avait deux empereurs, dont un jeune empereur, μικρός. Il s'agit probablement de Michel I Rhangabé (811-813), nommé par Nicéphore I et Staurakios (J.B. Bury, The administrative imperial system... 35). La remarque, à la fin du chapitre 45 (p. 231, 11-14 Bonn; II, 39 Vogt) que l'empereur nomme le curopalate ἐν τῷ ἱδίῳ et lui remet la verge d'or qu'il a prise à l'un des ostiaires impériaux a trait certainement à la promotion du *cura palatii* et non à celle du *curopalate*.

45. Cer. II, 52, p. 711 Bonn.

46. Cer. II, 52, 711 Bonn. Cf. H. Bibicou. Une page d'histoire diplomatique

Au Xe siècle, le curopalate portait, comme *uniforme*, une tunique rouge, semée d'or avec la chlamyde et la ceinture⁴⁷, vraisemblablement de même. Le curopalate avait, alors, le privilège de se déplacer dans un carrosse peint en vert⁴⁸. Au XIVe siècle, le curopalate portait le même costume que le grand primicier, à quelques détails près et sans bâton⁴⁹.

De sa création au VIe siècle, le curopalate, on l'a vu, fut un haut fonctionnaire. Au VIe siècle, il fut, avec le futur Justin II, le premier après l'empereur⁵⁰ et le titre fut accordé alors seulement à des personnes appartenant à la famille impériale⁵¹; aux IXe et Xe siècles, il était le troisième dans la hiérarchie, venant après le César et le nobilissime⁵², titres toujours relativement rares et accordés presque uniquement à des membres de la famille impériale. Le titre commença à se dévaluer au XIe siècle, tout en restant un titre encore élevé^{52bis}, mais il commence à être attribué à des personnes en dehors de la famille impériale et il n'est plus unique⁵³. Le XIIe siècle vit sa dévalorisation s'accroître⁵⁴; aux XIIIe - XIVe siècles, il est devenu un titre purement honorifique, assez largement concédé⁵⁵ et, au XVe siècle, il n'en est plus fait mention, le titre n'ayant plus aucune valeur ou étant peut-être tombé en désuétude.

L'épithète, qualifiant le titre de curopalate, était *μεγαλεπιφανέ-*

de Byzance au XIe siècle: Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension des dignitaires. Byzantion XXIX-XXX (1959-1960) p. 73.

47. Cer. II, 52, 711 Bonn.

48. Cedr. II, 730: τὰ πρασινὰ τοῦ κουροπαλάτου.

49. Ps.-Cod. 20 Bonn; 156 Verpeaux. Les listes hiérarchiques des XVe et XVIe s. classent le curopalate à peu près au même rang; les différences tiennent à la disparition ou à la création de certains titres ou encore à la promotion ou à la rétrogradation de certains dignitaires. Cf. Bonn 9 (137, 11 Verpeaux); 211, vers 19 Bonn (300, 14 Verpeaux); 305, 11; 307, 13-14; 309, 8-9; Verpeaux; 214, vers 23 Bonn (321, 35-36 Verpeaux); 216, vers 38 Bonn (335, 48 Verpeaux); 344, 21-22; 347, 19 Verpeaux.

50. Cf. Note 10.

51. Cf. Note 16.

52. Cf. Note 19.

52bis. M. Attaleiate 250, 5: τῷ τῶν κουροπαλάτων ἐπιφανεῖ ἀξιώματι. Chrysobulle, rédigé par Michel Psellos, de Michel VII Doukas, en août 1074, en faveur de Robert Guiscard: «l'excellente et éminente dignité de curopalate» (H. Bibicou, op. cit. 46).

53. Cf. Note 30.

54. Cf. Note 36.

55. Cf. Note 38.

στατος, *excellentissimus*⁵⁶, remplaçant l'épithète ἐπιφανέστατος, réservée, au IVe siècle encore à la famille impériale, mais trop dépréciée à la fin du XIe siècle. Au VIe siècle, Malalas qualifie Justin II ἐνδοξότατος κουροπαλάτης⁵⁷.

Le bureau du curopalate s'appelait κουροπαλατίκιον⁵⁸.

Un ancien curopalate était qualifié ἀποκουροπαλάτης⁵⁹.

La femme d'un curopalate s'appelait κουροπαλάτισσα⁶⁰.

Les textes nous ont transmis un certain nombre de curopalates, auxquels il faut ajouter ceux que nous apporte la sigillographie.

Au IVe siècle, les noms qui nous sont parvenus de curopalates sont, en réalité, les noms de *curae palatii* et non de curopalates.

Aetius est qualifié de *cura palatii* par Grégoire de Tours⁶¹.

Sous Constance II (337 - 361), Apollinaris avait été *cura palatii*⁶².

Equitius, parent de l'empereur Valens, se vit confier, en 378, la *cura palatii*⁶³.

Saturninus, ex-cura palatii est mentionné parmi les ministres et officiers de Constance II qui furent condamnés, sous Julien, en 361⁶⁴.

Au Ve siècle, un poème de Sidoine Apollinaire, composé vers 462-466, mentionne qu'un *citoyen de Narbonne* fut nommé *cura palatii* à la cour de son beau-père, l'empereur Avitus⁶⁵.

56. Novelle d'Alexis I Comnène, de 1092, relative à la dissolution des fiançailles. Zacharie von Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum* III, 382-383. Cf. Mikl. et Müller, *Acta* VI, 93 (1094).

57. Malalas 491, II Bonn. Ce titre était réservé aux *illustres*. Les patrices qui appartenaient à la classe des *illustres*, étaient qualifiés ἐνδοξότατοι. (Chr. Pasc. 718, 721).

58. Const. Porphy., de adm. imp. 373 Bonn; 218, 88 Jenkins-Moravcsik. Cf. M. Psellos, lettre 59. E. Kurtz. Michaelis Pselli scripta minora. Volumen alterum. Epistolae. Milan 1941, p. 92, 20. On trouve aussi κουροπαλατίκιν. Cf. Du Cange, Gloss. s.v.

59. Preger. Script. orig. C. P. II, 184, 187, 227, 229, en parlant de Justin II (565-578), après son avènement.

60. Par exemple, Anne Dalassène (Nicéphore Bryenne, 56 Bonn).

61. Grégoire de Tours. Hist. Franc. lib. II, c. 8.

62. Ammien Marcellin XIV, § VII: paulo ante agens palatii Caesaris curam.

63. F. Martroye. L'origine du curopalate. Mélanges Charles Diehl. Paris, 1924. Tome I, 83 et note 2.

64. Ammien Marcellin, XXII, 111, 6, 7, p. 271. Cité par F. Martroye, op. cit. 83. Cf. Notes à Théophane, Bonn 425.

65. Sidoine Apollinaire, carmen XXIII, v. 430-431. Cf. F. Martroye, op. cit. 83.

Au VIe siècle, les textes nous transmettent les noms de curopalates. Devenu empereur, Justin II, transmet à son gendre B a d u a r i o s la charge de curopalate⁶⁶. Il avait épousé Arabia, fille de Justin II et de Sophie. Il fut envoyé par Justin II contre les Lombards, mais il fut battu et il mourut, peu après, en 576^{66bis}. D'après Du Cange, on ne sait si c'est lui qui était *magister militum* de Scythie ou son fils ou encore celui que Théophane appelle le frère de Justin, comte de l'Etable^{66ter}.

J u s t i n I I, avant son accession au trône, en 565, était curopalate⁶⁷. Neveu de Justinien Ier par sa sœur^{67a} et frère de Badouarios^{67b}, il était curopalate, en 559, lorsqu'il réprima un soulèvement populaire à l'Hippodrome^{67c}. Il fut envoyé, comme tel, en ambassade auprès des Huns^{67d}. Sa femme Sophie était peut-être une fille de Komitô et de Sitta^{67e}.

Au VIIe siècle, sont mentionnés les curopalates suivants :

Phokas (602 - 610), après avoir nommé son frère⁶⁸ D o m e n t i o l o s magistros, le nomma peu après curopalate et stratège d'Orient⁶⁹. Il réussit à obtenir de Narsès qui venait d'être battu par les Perses sa soumission à Phokas⁷⁰. Il épousa Irène, dont il eut trois fils⁷¹. Il fut exécuté sur l'ordre d'Héraclius, après la défaite de Phokas⁷².

P i e r r e, frère de l'empereur Maurice, fut mis à mort avec la fa-

66. Corippus. De laude Justini. II, 285-286: disponiturque novus sacrae Ba-
duarius aulae/successor soceri, factus mox curapalati.

66bis. Du Cange. Familiae Byzantinae, 99.

66ter. Du Cange, op. cit. idem.

67. Malalas 491; Théoph. de Boor, 241. 4 Cedr. I, 680 Bonn, Zonaras III, 174.
Cf. Corippus, De laud. Just. I, v. 134-137 :

Te dominum sacrae quis non praedixerit aulae?

Cum magni regeras divina palatia patris,

Par exstans curis, solo diademate dispar,

Ordine pro rerum vocitatus cura palati.

67a. Theoph.; 234, 11 de Boor.

67b. Theoph.; 246, 12 de Boor.

67c. Theoph.; 239, 13 de Boor. Malalas, XVIII, 491.

67d. Theoph.; 234, 11 de Boor.

67e. J.B. Bury. A History of the later Roman Empire from Arcadius to Irene
(395-800). London II, 1889, 71.

68. Théophane l'appelle, par erreur, neveu, ἀνέψιος. de Boor; 292, 25.

69. Theoph. de Boor; 292.24. Cedr. I, 710.

70. Theoph. de Boor; 292, 28 Cedr. I, 710.

71. Du Cange. Familiae Byzant. III.

72. Du Cange, op. cit. 411.

mille de ce dernier, alors qu'il était curopalate⁷³. Il commanda, comme stratège de Thrace, les armées byzantines qu'il mena contre les Avares⁷⁴, avec lesquels il négocia la paix⁷⁵. Il franchit le Danube avec une partie de ses troupes⁷⁶. Ayant reçu l'ordre d'hiverner chez les Slaves, mais craignant une révolte de son armée, il s'enfuit⁷⁷. Il fit construire l'église de la Théotokos du quartier d'Aérobinde⁷⁸. Pierre était magistros⁷⁹.

Théodore, fait curopalate par son frère, Héraclius, se couvrit de gloire dans les guerres contre les Perses dont il battit leur général Saïn⁸⁰; il reçut la soumission des villes occupées par eux⁸¹, mais fut battu et tué à la bataille de Gabitha contre les Arabes⁸², en 618.

Au VIIIe siècle, vecut le curopalate Artavasde. Arménien de naissance, Artavasde était stratège des Arméniaques^{82bis}. Il se rallia à Léon l'Isaurien, lorsque ce dernier, en 717, se souleva contre Théodose III (716 - 717) qu'avaient proclamé les troupes de l'Opsikion⁸³. En récompense, Léon III lui donna en mariage sa fille Anne⁸⁴ et le nomma curopalate⁸⁵ puis, comte de l'Opsikion⁸⁶. Après la mort de Léon III (740), soutenu par les orthodoxes iconophiles, il se rendit dans l'Opsikion, où il fut proclamé empereur. Couronné par le patriarche Anastase, il s'empara de Constantinople et rétablit le culte des ikones⁸⁷. Il sollicita l'aide des Arabes, associa son fils Nicétas et ravagea l'Asie Mineure. Mais il fut battu par Constantin V, fils de Léon III et se réfugia à Cons-

73. Chr. Pasc. 694; Theoph. 291, 4 de Boor.

74. Theoph. 273, 2; 284, 6 de Boor.

75. Theoph.; 284, 9 de Boor.

76. Theoph.; 284, 16 de Boor.

77. Theoph.; 286-287 de Boor.

78. Theoph.; 277, 14 de Boor. Sur l'église de la Théotokos τοῦ Ἀεροβίνδου, cf. R. Janin. La Géographie ecclés. de l'Emp. Byz. 1ère partie. Tome III. Les églises et les monastères. Paris 1953, 164-165.

79. Preger. Script. orig. C.P. 11, 237.

80. Theoph.; 315, 13-18 de Boor.

81. Theoph.; 327, 20 de Boor.

82. Theoph.; 332, 1 de Boor.

82bis. Cedr. I, 798.

83. Theoph.; 386, 17 et 395, 9 de Boor. Cedr. I, 787; Th. Scutariotès (Sathas M.B. VII, 121).

84. Theoph.; 395, 12 de Boor. Th. Scutariotès, 124, 2.

85. Theoph.; 395, 12 de Boor. Th. Scutariotès, 121.

86. Theoph.; 413, 30 de Boor.

87. Theoph.; 408, 415, de Boor.

tantinople⁸⁸. Constantin V ayant réussi à s'emparer de la capitale, Artavasde se réfugia dans l'Opsikion où il fut pris et aveuglé⁸⁹. Il nous est parvenu plusieurs sceaux d'Artavasde. L'un le qualifie de patrice, curopalate et comte de l'Opsikion⁹⁰, un autre le qualifie seulement de curopalate et patrice⁹¹.

Au IXe siècle, on peut citer les curopalates suivants :

Bardas, frère de Pétronas et de Théodora, oncle de Michel III, homme d'État remarquable, auquel ses ennemis, ont rendu hommage, malgré ses vices, fut *épi kanikleiou*, domestique des scholes⁹² magistratos, patrice et curopalate⁹³ avant d'être nommé César⁹⁴. Le titre de curopalate était un simple titre nobiliaire, *τυραι*, comme dit Cédre⁹⁵, car Bardas était déjà le véritable régent de l'Empire.

Lalakon Léon était duc des Arméniaques et curopalate⁹⁶, ainsi qu'en témoigne un sceau⁹⁷, car nous ne savons rien d'autre sur lui. Quant au Lalakon, domestique des Nouméra, il s'agit ou de son père ou de son oncle⁹⁸.

Michel Rhangabé, gendre de l'empereur Nicéphore I, était curopalate⁹⁹, après son mariage avec Procopia, fille de l'empereur. Proclamé empereur, le 2 octobre 811, après la mort de Nicéphore Ier, il cédait le pouvoir, en 813, à Léon V et se laissait interner dans l'île de

88. Theoph.; 416, 417, de Boor. Cedr. I, 793, 11, 4, 6.

89. Theoph.; 419, 420, de Boor. Cf. Leon Gramm. 132, Th. Scutariotès 124.

90. G. Schlumberger. Sigillographie 249.

91. Konstantopoulos. *Buzantiaka Molubdoboulla*, Journ. Intern. d'Archéol. Numis VI, 1903, N° 332 a et 1906, N° 102. Cf. J. Ebersolt. Sceaux byzantins du Musée de Constantinople. Rev. Numism. 1914, 233, sceau 355 (529).

92. J. B. Bury. History of the later Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basile II. London 1918, 160.

93. Genesis 81. Cf. V. Grumel. Les Régestes II, 74-75, N° 461, lettre de Photios au magistratos, patrice et curopalate Bardas, d'août 859 et II, 82-83 et N° 470, d'août-septembre 861.

94. Theoph. Cont. 658, 665; Cedr. II, 165, 165, 913.

95. Cedr. II, 161: ἡ πᾶσα τῶν κοινῶν πραγμάτων διοίκησις εἰς μόνον ἐξεκυλίσθη τὸν Βάρδα.

96. Constantin VII. De adm. imp. p. 173 (Jenkins-Moravcsik).

97. G. Schlumberger. Sigillographie 296.

98. Constantin VII Porphyrogénète. De adm. imp. 173 (Jenkins-Moravcsik). Cf. Genesis 4, 7 et 10, 7; Theoph. Cont. 11, 22.

99. Sur Michel I Rhangabé, cf. L. Bréhier. Vie et mort de Byzance. Paris, 1947, 100-102; G. Ostrogorsky.

Plati, où il se fit moine¹⁰⁰. Il avait failli être aveuglé, en 811, son beau-frère Staurakios, agonisant, voulant laisser l'empire à sa femme Théophano¹⁰¹.

Au Xe siècle, Léon Phokas, qui avait largement contribué à l'avènement de son frère, Nicéphore II Phokas, fut créé curopalate par ce dernier, aussitôt après son avènement¹⁰². Il est désormais pour les historiens et chroniqueurs «Léon le Curopalate»¹⁰³. L'ex-domestique des scholes¹⁰⁴, le brillant stratège des troupes d'Orient semble s'être fixé, à Constantinople, pendant le règne de son frère. Logothète du drome^{104bis}, il semble avoir spéculé sur l'annone, avoir provoqué par son avarice et sa cupidité une émeute populaire¹⁰⁵. Après l'assassinat de Nicéphore II Phokas, le 11 décembre 969, Léon Phokas, qui s'était réfugié à Sainte-Sophie, fut arrêté et exilé à Méthymne, dans l'île de Lesbos¹⁰⁶ avec son fils Nicéphore. Léon Phokas, devenu, à partir de ce moment «le Curopalate», dans les textes historiques, se montra le conspirateur décidé à venger sa famille de l'usurpation de Jean I Tzimiskès. Léon Phokas tenta, une première fois, de s'échapper de Méthymne, en corrompant Stéphane, évêque d'Abydos, afin de soutenir la révolte de son fils, Bardas¹⁰⁷. La conspiration fut découverte; Stéphane perdit son siège épiscopal et la peine de mort fut requise pour Léon Phokas, mais Jean I Tzimiskès transforma la sentence en une peine d'aveuglement¹⁰⁸, qui ne fut, du reste, qu'incomplètement exécutée¹⁰⁹ et il fut, ainsi que son fils, exilé dans l'île de Kalonymos et ses biens confisqués¹¹⁰. Il réussit à s'enfuir une seconde fois et à regagner Constantinople où un soulèvement populaire le mit à sa

100. L. Bréhier, op. cit. 102.

101. Cedr. II, 43.

102. Léon Diacre 49, 7; Cedr. II, 379; Th. Scutariotès, 155, 15.

103. Cf., par exemple, Léon Diacre IV, 64, 2; VI, 95, 5; VI, 96, 3; Cedr. II, 379, 403.

104. Cf. R. Guiland. Le domestique des Scholes. (Recherches sur les institutions byzantines, Berlin-Amsterdam 1967. I. 445).

104 bis. Liutprand. Legatio 183, 25. (J. Becker. Hannoverae et Lipsiae, 1895).

105. Léon Diacre IV, 64, 1-7.

106. Léon Diacre 114, 15; 145, 14-18; Cedr. II, 339, 8-13; Zonaras III, 525, 14-16; 538, 3-7. Cf. Fv. Dölger. Regesten N° 727.

107. Léon Diacre VII, 113; Cedr. II, 389.

108. Léon Diacre, VII, 114, 15; Cedr. III, XVII, 525, 8-12.

109. Léon Diacre. IX, 145, 10-14; Cedr. II, 389; Zonaras III, XVII, 525, 12-16.

110. Fr. Dölger. Regesten, N° 736.

tête¹¹¹. Mais, battu par le drongaire Léon, il fut aveuglé ainsi que son fils Nicéphore¹¹². Nous avons le portrait de Léon Phokas, dans une église de Cappadoce¹¹³. Le curopalate Léon Magistros est mentionné dans la Vie de Saint-Athanase l'Athonite, pendant le règne de Nicéphore II Phokas (963 - 969)^{113bis}.

Lorsque le vieux Bardas Skléros, après sa longue rébellion, fit sa soumission au jeune empereur Basile II, il fut créé curopalate¹¹⁴. Il garda cette dignité jusqu'à sa mort, en mars 999¹¹⁵. Bardas Skléros fut vraisemblablement le premier à obtenir ce titre, sans appartenir à la famille impériale. Le fait s'explique, comme le note très justement Oeconomidès¹¹⁶, par la situation à laquelle devait faire face Basile II. Obligé de conférer l'un des titres, normalement réservé à la famille impériale, il choisit le moins élevé. En 989, les titres de César et de nobilissime n'étaient attribués à personne.

Au XIe siècle, le titre de curopalate se dépréciant, il nous est parvenu un assez grand nombre de titulaires de cette dignité.

Antiochos Constantin, curopalate et grand hétériarque est mentionné dans un acte, daté de 1094 - 1095¹¹⁷.

Bardas Ikanatos, curopalate et préteur de l'Hellade et du Péloponnèse, en 1094¹¹⁸, comme l'indique l'acte par lequel Théodose, neveu de feu Basile Kastrisios, renonçait à la dignité de préposit de

111. Léon Diacre, IX, 145-146; Cedr. II, 403-404.

112. Léon Diacre, IX, 20-22; Cedr. II, 404, 12-14; Zonaras III, 533, 7-14.

113. N. Adontz et H. Grégoire. Nicéphore au col. roide. Byzantion VIII, 1933, 205.

113bis. J. Pomjalovskij. Vie de Saint-Athanase l'Athonite. St. Petersburg 1895, p. 13 (ὁ καὶ κουροπαλάτης ὕστερον). Indiqué par le R.P.V. Laurent.

114. Cedr. 446; Zonaras III, 557; Psellos.

115. G. Schlumberger. L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle. I. Paris 1896, 601-619, 660.

116. N. Oeconomidès. Un Taktikon inédit du Xe siècle. Cod. Scorial. gr. II, 11. Thèse dactylographiée, Paris, 1961.

117. V. Grumel. Régestes, N° 963, qui date cet acte de 1092, mais qui, d'après le P. Stiernon, doit être daté de 1094/1095. Le curopalate Antiochos m'a été indiqué par le R.P.V. Laurent, qui m'a communiqué sa propre liste de curopalates et a enrichi ma propre liste de nombreux noms; il voudra bien trouver ici mes plus amicaux remerciements. Je remercie également bien vivement le P.L. Stiernon qui lui aussi m'a communiqué sa liste de curopalates.

118. Mikl. et Müller. Acta VI, 93. Un texte le mentionne, en plus, anthypatos. N. Banescu. La signification des titres de *παράτωρ* et de *προνοητής* à Byzance aux XIe et XIIe siècles. Miscellanea G. Mercati. Rome, 1946, pp. 387-398.

Saint-Jean-Théologue de Patmos. Il assiste à une séance synodale du 21 mars 1082¹¹⁹; il est mentionné comme nobilissime, vers 1092, d'après la liste de présence d'un synode¹²⁰. Un texte le mentionne aussi curopalate, préteur de l'Hellade et du Péloponnèse et anthypatos¹²¹.

Nicéphore III Botaniatè, avant son usurpation, en 1078, connu en Orient, d'après Michel Attaleiate¹²², pour l'éclat de sa naissance et pour sa richesse, était curopalate¹²³.

Jean Bryenne fut nommé curopalate et domestique des écoles, étant magistros¹²⁴, par son frère Nicéphore Bryenne, lorsque ce dernier eut été proclamé empereur à Andrinople. Fait prisonnier par Alexis Ier Comnène, il fut emprisonné ainsi que son frère Nicéphore et tué par les Varanges à Constantinople¹²⁵.

Katakalon Kékauménos, fut nommé curopalate par Isaac Ier Comnène (1057 - 1059) au moment de son avènement¹²⁶. Le premier fait d'armes de Katakalon Kékauménos avait été, en 1039, la défense de Messine, alors qu'il commandait le tagme des Arméniques et qu'il était protospathaire¹²⁷. En 1042, il était stratège et Michel V lui confia, mais en vain, le soin de réprimer le soulèvement populaire, causé par l'arrestation de l'impératrice Zoé¹²⁸. En 1043, titré vestis et commandant les villes et contrées danubiennes, il battit les Russes près de Varna¹²⁹. En Orient, il remplace comme duc d'Ibérie Iasitès et combat avec succès, assisté de l'hétériarque Constantin, l'Arabe Aplespharès¹³⁰. Comme stratarque¹³¹ ou stratège¹³² d'Ani et d'Ibérie, il vient à l'aide du stratège

119. V. Grumel, *Regestes*, N° 926.

120. V. Grumel, *Regestes* N° 967. Si la date, donnée par le R.P.V. Laurent dans sa Notice, d'où sont tirés les présents renseignements (*Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican. Cité du Vatican*, 1962, p. 191, note 2) est exacte, Bardas Ikanatos aurait été rétrogradé curopalate, puisqu'il est titré ainsi, en 1094.

121. N. Banescu, *Studi e Testi* 123, 1946, 393 op. cit.

122. M. Attaleiate 185, 213.

123. Cedr. II, 726; Th. Scutariotes 169, Zonaras III, IV.

124. Nic. Bryenne 114, 8-10, Bonn.

125. Cedr. II, 642; Nic. Bryenne 19, Zonaras III, 665-666. Cf. du Cange. *Familiae Byzant.* 176-177.

126. Cedr. II, 642. Nic. Bryenne 19, Zonaras III, 665-666.

127. Cedr. II, 523; Zonaras III, 593.

128. Cedr. II, 538.

129. Cedr. II, 555.

130. Cedr. II, 560.

131. Cedr. II, 574.

132. Cedr. II, 576.

du Vaspourakan, Aaron, attaqué par le Turc Asan¹³³. Nommé stratègate d'Anatolie, il fait campagne avec Hervé Francopoulos et le recteur Nicéphore, contre les Petchénègues. Mais, à la bataille des Cent Collines, abandonné par Hervé et par Nicéphore qui s'enfuient, il est grièvement blessé¹³⁴. En 1056, Kékauménos est *magistros*, mais Michel VI le prive de son commandement de duc d'Antioche, donné à Ouranos¹³⁵. Michel VI ayant refusé de titrer proèdre les généraux, ceux-ci décidèrent de renverser l'empereur^{135bis}. Ils offrirent le trône à Kékauménos qui le refusa et s'effaça devant Isaak Comnène. Proclamé en juin 1057, celui-ci titra *curopalate* Kékauménos¹³⁶.

Choirosphaktes Constantin, est mentionné, comme *curopalate*, dans une liste de présence du synode de 1094 - 1095¹³⁷. Nous possédons un sceau à son nom^{137bis}.

Jean Comnène, qui avait épousé Anne Dalassène, dont il eut huit enfants, fut nommé *curopalate* par son frère Isaac I Comnène, qui lui avait offert la couronne; mais Jean Comnène la refusa, sans que l'on connaisse les motifs de ce désintéressement à une époque où chacun aspirait au trône¹³⁸. Il fut nommé en même temps *arkhôn* des armées d'Occident, «qu'on appelait jadis domestique des scholes et aujourd'hui grand domestique¹³⁹». Nous avons, très vraisemblablement, un sceau de Jean Comnène (XIe - XIIe s.)^{139bis}.

Euthymios, *curopalate*, est mentionné dans une liste de présence du synode de 1094¹⁴⁰.

Gérasime, *curopalate*, figure dans un acte de juillet 1083, par

133. Cedr. II, 575-580.

134. Cedr. II, 597-600.

135. Cedr. II, 615.

135bis. Zonaras III, 654, 660.

136. Cedr. II, 637; J. Scylitzès 642, Zonaras III, 665.

137. V. Grumel. Regestes 968. Indiqué par le P.L. Stiernon.

137bis. Schlumberger. Sigillographie 188, 636. Cf. N. Bees. Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas. Viz. Vremm. XXI, 1914, 224-226.

138. G. Scylitzès 642; M. Attaleiate 250; Zonaras III, 666.

139. Nic. Bryenne 19, 20. Cf. R. Guiland. Les termes désignant le commandant en chef des armées byzantines. (Recherches sur les institutions byzantines. Berlin-Amsterdam 1967, I, 393. Voir le stemma de la famille de Jean Comnène, *curopalate* dans L. Stiernon. Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Rev. des Ét. Byz. XXI, 1963, 187 note 37.

139bis. Konstantopoulos. Βυζαντινὰ Μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθῆναις ἐθνικοῦ νομισματικοῦ Μουσείου. Athènes, 1917, N° 386, pp. 106-107.

140. V. Grumel. Regestes N° 968. Indiqué par le R.P.V. Laurent. Cf. Note 351.

lequel le moine Paul, *prôtos* de l'Athos restitué à Syméon le Sanctifié, ci devant Etienne grand drongaire, sous Nicéphore III Botaniate, la pleine jouissance du monastère de Xénophon et le *prôtos* sire Gerasime curopalate, qui a planté des vignes dans le monastère *tu Phalakrou* et construit une tour¹⁴¹.

Un chrysobulle de Michel VII Doukas, d'août 1074, rédigé par Michel Psellos¹⁴² en faveur de Robert Guiscard, offre à ce dernier pour celui de ses fils qu'il désignera l'«excellente et éminente dignité de curopalate». Il est vraisemblable que cette offre du titre de curopalate à l'un des fils de Robert Guiscard eut lieu lors des fiançailles d'Hélène, fille de Robert Guiscard avec le César Constantin, fils de Michel VII Doukas^{142bis}.

Iasites Constantin, curopalate, est mentionné dans un acte de 1094 - 1095¹⁴³.

Comnène Manuel, frère d'Alexis I Comnène¹⁴⁴ proèdre, proto-proèdre¹⁴⁵, protostrator¹⁴⁶, titré curopalate par Romain IV Diogène¹⁴⁷, nommé généralissime ou stratège autokrator de toutes les troupes d'Orient¹⁴⁸ fut battu et fait prisonnier par les Turcs, en 1069, mais libéré¹⁴⁹. Il marchait de nouveau contre les Turcs, l'année suivante, lorsqu'il mourut d'une otite¹⁵⁰. Il nous est parvenu un sceau du curopalate Manuel Comnène^{150a}. Le curopalate et vestarque Basile Kour-

141. L. Petit. Actes de l'Athos. Viz. Vremm. X, 1903. Actes de Xénophon, p. 24, 201.

142. E. Kurtz. Psellos. Scripta minora. I, 331. Cf. F. Dölger. Regesten N° 1003. H. Bibicou. Une page d'histoire diplomatique de Byzance au XIe siècle, p. 46. L. Oeconomides. Un taktikon inédit du Xe siècle. Cod. Scorial. gr. R-II-II. (étude dactylographiée, Thèse compl. Paris 1961), p. 74.

142bis. B. Leib. Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle. Paris, 1924, p. 173.

143. V. Grumel. Regestes, N° 963. Cf. Note 117. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

144. L. Stiernon. Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Rev. des Ét. Byz. XXI, 1963, 195.

145. Cedr. II, 685; M. Attaleiates 138, 21-23.

146. R. Guiland. Études de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator. (Recherches sur les institutions byzantines. Berlin-Amsterdam 1967. I, 480).

147. Cedr. II, 685, 688, 691; Glykas 609; Zonaras III, 694.

148. L. Stiernon, op. cit. 195.

149. Zonaras III, 694-695.

150. Du Cange. Familiae Byzantinae, 171.

150a. V. Laurent Bulletin de sigillographie byzantine. Byzantion V, 1930,

t i k e s est chargé par Alexis Ier Comnène, en 1092, de remettre au sultan Turc Jalad-ed-din Malik-schah une lettre relative à des projets d'union de famille. A son arrivée, Kourtikès apprit que le sultan était décédé^{150b}. Il nous est parvenu un sceau inédit de Basile Kourtikès^{150c}.

Le curopalate R o m a i n P a l e o l o g u e est mentionné dans la liste de présence du synode de 1094^{150d}.

N i c é t a s ou N i c o l a s S k l é r o s, curopalate et drongaire de la Veille¹⁵¹ est mentionné dans une nouvelle d'Alexis I Comnène sur les délais d'appel au tribunal impérial¹⁵².

Le curopalate R o m a n o s, dont il nous est parvenu un sceau, est peut-être le personnage, appelé «fils du Paléologue» dans le protocole synodal de 1086, condamnant la doctrine de Jean Italos^{152bis}.

Le chroniqueur J e a n S k y l i t z e s, d'après le titre de son œuvre, était curopalate et drongaire de la Veille¹⁵³.

M i c h e l S k l é r o s, curopalate, est mentionné dans une liste de présence du synode de 1094/1095¹⁵⁴.

Le curopalate J e a n S y n a d è n e, est mentionné dans la liste de présence du synode de 1094^{154bis}. Nous possédons un sceau inédit de ce dignitaire^{154ter}.

T h é o d o r e de S m y r n e, curopalate, était, en 1082, magistros et juge, et en 1086, protoproèdre. Il était consul des philosophes et semble avoir succédé, dans cette charge, à Jean Italos. Il fut également juge du Velum et questeur. Peut-être a-t-il été éparque de Constantinople. S'il n'a laissé aucun nom dans l'histoire politique, il en a laissé un dans l'histoire des lettres par ses ouvrages de philosophie, d'hagiographie et de théologie. Il survit même, comme le note très justement le R.P.V.

150b. F. Dölger. Regesten. N° 1164. Cf. Nic. Bryenne III, 9; IV, 27, 33, 37, 40. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

150c. Collection Shaw. Dumbarton Oaks. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

150d. V. Grumel. Regestes N° 967. Le synode ne se tint pas dans le second semestre de 1092, mais à la fin de 1094. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

151. R. Guiland. Le drongaire et le grand drongaire de la Veille. (Recherches sur les institutions byzantines. Berlin-Amsterdam, 1967 I, 576).

152. F. Dölger. Regesten, N° 1113.

152bis. V. Laurent. Les Bulles métriques. Sceau N° 295, p. 103.

153. Cedr. II, 641. Cf. K. Krumbacher. Geschichte der byz. Lit. 1897, 365.

154. V. Grumel. Regestes N° 968. Indiqué par le P.L. Stiennon.

154bis. V. Grumel. Regestes N° 968.

154ter. V. Laurent. Les Bulles métriques, sceau 729, p. 241.

Laurent¹⁵⁵ dans la légende car il est l'un des personnages du Timarion¹⁵⁶. Au début de 1113 Théodore de Smyrne prit part à la discussion, qui eut lieu, à Constantinople sur le Filioque et les azymes entre les représentants du Pape Pascal II conduits par l'évêque de Milan, Pierre Chrysolanos, et les représentants de l'Eglise Orthodoxe¹⁵⁷.

J e a n T h r a k é s i o s, curopalate et grand drongaire de la Veille est le destinataire d'une novelle d'Alexis 1er Comnène de mars 1092, relative aux fiançailles¹⁵⁸.

Une *séméiôsis* d'Alexis Ier Comnène, de juillet 1082, mentionne un curopalate et grand drongaire, sans le nommer, présentant un rapport au sujet d'un procès relatif à la fortune du défunt métropolite de Nicomédie, Basile¹⁵⁹.

Une lettre de Michel Psellos, adressée à un correspondant anonyme, parle de la mort «du curopalate», qui le frappera en plein cœur, comme, certes aussi, elle lui a déchiré le cœur jusque dans ses fibres les plus profondes¹⁶⁰.

A la période du XIIe siècle appartiennent les curopalates suivants:

A r a b a n t é n o s ou A r b a n t é n o s J e a n, sébaste et gendre, ἐπ' ἀνεψιᾷ γαμβρὸς¹⁶¹ mentionné dans le «prototype» du typikon du monastère du Pantokrator, à Constantinople et dans une épigramme de Nicolas Calliclès¹⁶² est qualifié sur l'un des trois sceaux, qui nous sont parvenus de lui, de curopalate¹⁶³, titre justifié par sa parenté avec l'empereur. On trouve le nom d'Arabanténos mentionné en 1136 et 1166¹⁶⁴.

155. V. Laurent. Légendes sigillographiques et familles byzantines (troisième article). Echos d'Orient 55 (1932) 333-334. Cf. B. Leib, op. cit. 313.

156. K. Krumbacher. Gesch. der byz. Lit. 1897, 467-468.

157. Mgr. Chrysostome. Ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰωάννης Ε' Ὁξείτης. (1089-1100). Epet. Hetair. Byz. Spoudôn XII (1936), 378.

158. F. Dölger. Regesten N° 1167. Cf. Hélène Ahrweiler. Travaux et Mémoires I. Paris, 1965, 177; R. Guiland. Le drongaire et le grand drongaire de la Veille. (op. cit I. 575).

159. F. Dölger. Regesten N° 1084.

160. E. Kurtz. Michaelis Pselli scripta minora. Volumen alterum. Milano, 1941, p. 313, lettre 268.

161. Sp. Lampros. Τὸ πρωτότυπον τοῦ τυπικοῦ τῆς ἐν Κ/πόλει μονῆς τοῦ Παντοκράτορος. Νέος Ἑλλ. V, 1908, 396. Sur le monastère du Pantokrator, cf. R. Janin. La Géographie ecclésiastique III, pp. 529-538.

162. L. Sternbach. Nicolai Calliclis carmina. Cracovia 1963, p. 13, épigramme, N° XI.

163. V. Laurent. Les Bulles métriques dans la sigillographie byzantine. Athènes-Bucarest 1932, p. 65, sceau, N° 179.

164. V. Laurent. Op. cit. id.

B r a k h a m i o s E l p i d i o s, Arménien d'origine, duc de Chypre, était curopalate¹⁶⁵. Il nous est parvenu un sceau de Brakhamios Elpidios^{165a}. Lors de la bataille de Calahre, livrée par Alexis Comnène contre Nicéphore Bryenne, **K a t a k a l o n** commandait les Chomatènes et les Turcs. **K a t a k a l o n** n'est pas précisé autrement. Dans la même bataille est mentionné un **T a r c h a n i o t e K a t a k a l o n**, qui servait sous les ordres de Nicéphore Bryenne^{165b}. Nous possédons un sceau au nom de **K a t a k a l o n T r a c h a n i o t e**^{165c}.

B a s i l e C h r y s o b e r g e s, curopalate, est mentionné dans un acte de 1133 adjugeant au monastère de la Lembiotissa une oliveraie, qui lui avait été indûment enlevée¹⁶⁶. On a de Chrysobergès un Discours de rentrée adressé au métropolite d'Anchialos, Joasaph¹⁶⁷.

L é o n C h r y s o p o u r i o t e s, curopalate, est assesseur du tribunal, réuni en mai - juin 1196, au sujet d'une requête présentée par les moines du monastère athonite de Lavra à Alexis III Ange au sujet d'une exemption de droits sur les vins¹⁶⁸.

C l a u d i o p o l i t e s J e a n, curopalate, mari d'une Arété, est mentionné dans une poésie de Théodore Prodrome¹⁶⁹ sur la mort d'Arété, emportée par une angine.

C o n s t a n t i n, curopalate, est mentionné dans un chrysobulle d'Alexis I Comnène de juillet 1104, attribuant des propriétés à Lavra. Constantin est appelé «neveu du grand primicier» et qualifié de *a secretis et anagrapheus*¹⁷⁰.

E i r e n i k o s T h é o c h a r i s t o s, curopalate, est mentionné

165. J. Laurent. L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Paris, 1919, p. 186, note 5.

165a. G. Schlumberger. Sigillographie byzantine, p. 305.

165b. A. Buckler. Anna Comnena. A Study. London 1929, p. 324. Cf. F. Chalandon. Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081-1118). Paris, 1900, pp. 35-36 avec les références à l'Alexiade d'Anne Comnène. (Ed. B. Leib, tome I, 20, 21, 22 et tome II, 194).

165c. G. Schlumberger. Sigillographie byzantine, p. 705, N° 1.

166. Mikl. et Müller; Acta IV, 62. Le document date de 1133 et non de 1178 ou de 1223. Cf. Hélène Ahrweiler. Travaux et Mémoires I, Paris 1965, pp. 109 et 128.

167. J. Sakkelion. Χρυσοβέργου κουροπαλάτου λόγος. Λόγος ἐπιβατήριος. Parnassos X, 1886, 457-468.

168. P. Lemerle. Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe Croisade, d'après deux documents inédits des archives de Lavra. Rev. des Ét. Byz. XIX, 1961, 262.

169. Sp. Lampros. Ὁ Μαρκετιανὸς καὶ διέξ 324. Νέος Ἑλλ. VIII, 1911, p. 129, poésie, N° 114, v. 5.

170. G. Rouillard et P. Collomp. Actes de Lavra. I. Paris 1937; pp. 139 et 140.

dans les actes du vendredi 3 mai 1196, ainsi que dans ceux du jeudi 23 mai, du jeudi 5 juin et du mardi 25 juin de la même année ¹⁷¹.

G a d a r i t z e s, curopalate, est cité dans une épigramme, en marge du folio 97 du texte de la Synopsis de Théodore Scutariotès ¹⁷², à propos du soulèvement d'Alexis Branas, en 1186 et de la prophétie suivant laquelle il entrerait ce jour à Constantinople. L'épigramme est vraisemblablement contemporaine du chroniqueur.

L é o n K..., curopalate, siège comme assesseur du tribunal jugeant en 1196 la requête des moines de Lavra adressée à Alexis III Ange au sujet de l'exemption de taxes sur les vins ¹⁷³.

L é o n c e, curopalate, figure dans l'inscription sur une bague byzantine ¹⁷⁴.

B a s i l e L i p a r i t è s, curopalate, est mentionné, le lundi 15 mars 1171 ¹⁷⁵, dans une addition au typikon de Saint-Mamas, où il est qualifié de curopalate et juge ¹⁷⁶. Basile Liparitès était peut-être un descendant de Liparitès, prince Géorgien de l'illustre famille des Orbelians. Ce Liparitès se distingua, sous Constantin IX Monomaque (1042 - 1054) dans les guerres d'Arménie ¹⁷⁷. Forcé de quitter la Géorgie, Liparitès se fit moine, sous le nom d'Antoine et mourut à Constantinople, vers 1062 - 1064, laissant des fils ¹⁷⁸.

Le curopalate Alexis M a n i a k e s, nous est connu par une inscription dédicatoire au-dessus de la porte de la métropole de Drama, datée du 8 juin 1145^{178bis}.

171. L. Stiernoh. Notes de le prosopographie et de titulature byzantines: Constantin Ange pansébastohypertate. Rev. des Ét. Byz. XIX, 1961, p. 267.

172. Sathas, Mes. Bibl. VII, 381, note 1. Indiqué par le P. L. Stiernon.

173. Cf. Note 168.

174. M. Hatzidakis. Un anneau byzantin du Musée Benaki. Byz.-Ngr.-Jahrb. XVII, 1944, 196. Indiqué par le R. P. V. Laurent.

175. L'acte du curopalate Basile Liparitès date du 15 mars de la 4e indiction, donc du 15 mars 1171 et non 1166 ou 1181. V. Laurent. Remarques critiques sur le texte du typikon du monastère de Saint-Mamas. Echos d'Orient XXXIV, 1931, 241.

176. Mgr. Eustratiadès. Τοπικὸν τῆς ἐν Κ/πόλει μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος. Hellenika I, 1928, 246. Sur le monastère de Saint-Mamas, cf. R. Janin. La Géographie ecclésiastique III, Paris, 1953, 326-331.

177. Cedr. II, 572, 579; Zonaras III, 638-640; Michel Attaleiate 45, Mathieu d'Edesse, passim. Cf. G. Schlumberger. L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle III, Paris 1905, pp. 496, 547-548, 557, 559-560, 563.

178. G. Schlumberger, op. cit. 111, 563.

178bis. A. Papadopoulos-Kerameus. Διορθωτέα εἰς Χριστιανικάς ἐπιγραφάς.

Maurikas Jean, curopalate, assiste comme témoin à la signature du sémeiôma relatif au typikon du monastère du mégalomartyr Saint-Mamas¹⁷⁹. Il nous est parvenu un sceau de lui¹⁸⁰.

Mésarites Constantin, curopalate, signe deux rescrits patriarcaux de 1166 et 1173, où il est qualifié aussi de juge du Velum et de préposé à l'Hippodrome, *épi tou Hippodromou*. Il assiste le 6 mars 1166 à la troisième session du synode tenu à propos de l'expression «Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν»^{180bis}. Il fut peut-être plus tard protoasekrêtis et prokathèménos du Sénat. On ignore quel était son degré de parenté avec Nicolas et Jean Mésaritis, dont il était peut-être le père. Il appartenait, en tout cas, à une famille de l'aristocratie aulique des Comnènes¹⁸¹.

Mesemeres Basile, curopalate et *oikeios anthrôpos* d'Alexis I Comnène, est envoyé, à Pise avant octobre IIII, porteur de divers documents contenant des propositions relatives au futur traité avec la cité et demandant son approbation¹⁸².

Pékoulès Basile, curopalate, nous est connu par un certain nombre de documents¹⁸³. En 1145, il soussigne une *déesis* du kathigoumène du couvent situé dans l'île de Léros, comme *kritès tou bêlou kai koiastôr*¹⁸⁴. Le 26 février 1147, il assiste au synode qui dépose le patriarche de Constantinople Kosmas II et il est mentionné avec les mêmes

Journal du Ministère de l'Instr. Public (russe). Vol. 343, 1902, pp. 417-418. L'inscription avait déjà été publiée, en 1882, par N.I. Giannopoulos dans *Hellénikos Philologos Syllogos*, Tome XVII, Appendice p. 109, sous le titre 'Ἀρχαιοῦτες καὶ ἐπιγραφὰι τῆς Θράκης, puis, de nouveau, par le même auteur, sous le titre Δύο βυζαντινὰ ἐπιγραφὰι Δράμας dans le Bulletin de Correspondance Hellénique, en 1892 et, la même année, dans *Neologou Hebdomadia Epithéorèsis* I, p. 652. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

179. Cf. Note 176.

180. V. Laurent. Les Bulles métriques, p. 232, sceau, N° 693.

180bis. J. Pargoire. Nicolas Mésarites, métropolitain d'Ephèse. Echos d'Orient, VII, 1904, p. 221. Cf. V. Grumel. Les Régestes N° 1166 et 1173.

181. A. Heisenberg. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinem Bruder Johannes. Sitzungsber. d. Bayer. Ak. d. Wiss. N° 5, 1922, pp. 4-5.

182. F. Dölger. Regesten N° 1254. Ajouter: Zachariae von Lingenthal, J.G.R. III, 544.

183. Dans un acte d'avril 1088 (Mikl. et Müller. Acta VI, 51), Basile Pékoulès signe, après vingt-cinq autres fonctionnaires, avec les titres dishypatos et chartoularios tou stratiotikou (logothetou). Si cette date était exacte, on ne pourrait l'identifier avec Basile Pékoukès des actes qui suivent. Indiqué par le P.L. Stiernon.

184. Mikl. et Müll. Acta, VI, 105. Indiqué par le P.L. Stiernon.

titres¹⁸⁵. Dans un acte, attribué faussement à Constantin VII Porphyrogénète et qui est de Manuel I Comnène, de 1148, relatif au serment des Juifs, Pékoulès signe juge du Velum et préposé à l'Hippodrome, *ἐπι τοῦ Ἱπποδρόμου*¹⁸⁶. Dans le procès verbal d'une déclaration, faite en synode, sur les biens ecclésiastiques, antérieur à 1166, sous le patriarcat de Luc Chrysobergès (1157 - 1169/1170), appel est fait contre une décision du curopalate et questeur Basile Pékoulès, qualifié également de *μέγαλέπιφανέστατος κουροπαλάτης*¹⁸⁷. Il y a lieu de remarquer, comme le signale le R.P.V. Grumel¹⁸⁸, qu'en 1147 Basile Pékoulès n'est pas curopalate et qu'en 1166 les curopalates sont au nombre de quatre. Une *prostaxis* de Manuel I Comnène, de 1169, est adressée au curopalate Basile Pékoulès, relative à une plainte du nouveau métropolite de Sidé, à propos de dons faits par le défunt métropolite Théodose¹⁸⁹. Une poésie, attribuée à Théodore Prodrome, parle de Basile Pékoulès, «l'un des premiers parmi les juges, qui honora le siège des questeurs et qui, ayant revêtu la robe noire (de moine) fut appelé Barlaam»¹⁹⁰. Il nous est parvenu un sceau de Basile Pékoulès, où il est titré juge du Velum et préposé à l'Hippodrome¹⁹¹.

Philokales Eumathios, est mentionné comme curopalate au synode qui se tint à la fin de 1092¹⁹²; l'un des plus grands généraux byzantins de cette époque, il fit campagne contre les Turcs, en 1108. Les titres récompensèrent sa valeur. Il nous est parvenu plusieurs sceaux d'Eumathios Philokalès, où il est titré magistros, mégaduc, préteur de l'Hellade et du Péloponnèse, protonobélissime, sébaste et pansébaste¹⁹³.

Basile Smyrnaio, curopalate, est assesseur du tribunal, en mai 1196, devant lequel les moines de Lavra présentaient une *hypo-*

185. Rhalli et Potli, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*. Athènes, V, 1855, 307, 308. Indiqué par le P.L. Stiernon.

186. Rhalli et Potli, op. cit. V, 273. Indiqué par le P.L. Stiernon.

187. V. Grumel, *Régestes III*, pp. 168-169, acte N° 1058. Indiqué par le P.L. Stiernon.

188. V. Grumel, *Regestes*, idem. Cf. Note 34 bis.

189. F. Dölger, *Regesten* N° 1484.

190. Sp. Lampros, *Néos Hellènomnèmon VIII*, 1911, p. 157, poésie N° 267. Indiqué par le P.L. Stiernon.

191. V. Laurent, *Les Bulles métriques*, p. 46, sceau N° 128. Indiqué par le P.L. Stiernon.

192. V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican*, 57. Notice détaillée, pp. 56 - 58.

193. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*. Paris, 1951, 197-199. V. Laurent, op. cit. 56-58.

mnèsis à Alexis III Ange au sujet de l'exemption de droits sur les vins¹⁹⁴.

Zépas Georges, curopalate, est mentionné dans un acte du vendredi 3 mai 1196 et du 6 juin de la même année^{194bis}.

A partir du XIIIe siècle, la dévalorisation progressive du titre de curopalate explique le petit nombre d'entre eux que les sources mentionnent.

Nicéphore, curopalate, est témoin, lors de la signature d'un acte du duc de Mylassa, de Mélanoudion et de Klaustrobigolon, Michel Doukas, confirmant sur l'ordre de Isaak II Ange, au monastère de Saint Paul du Latros, près de Milet, la possession d'une propriété, dite Mesigoumè¹⁹⁵. L'acte date de 1185 - 1195 ou de 1203 - 1204.

Basilakios, curopalate, est mentionné dans un testament comme étant le père de Kalè Pakourianos, épouse de Symbatios Pakourianos, en religion, Marie¹⁹⁶.

Glabas Michel, sous Michel VIII Paléologue (1261 - 1282), général de valeur qui rendit plus d'un service à l'empire byzantin, fut titré curopalate (15e dignité)¹⁹⁷ et devint plus tard grand papias (22e dignité)¹⁹⁸. Glabas appartenait à la famille des Tarchaniotes; au début du règne d'Andronic II Paléologue (1282 - 1328), il fut élevé de la dignité de grand papias à celle de pincerne (14e dignité)^{198bis}, puis à celle, encore supérieure de grand connétable (11e dignité)¹⁹⁹. Plus tard, il devint protostrator (8e dignité)²⁰⁰. Vers 1263, Mytrès, ou Michel Asan, gendre de Jean Asen II, remettait au curopalate Michel Glabas la ville de Mésembrie ne pouvant plus résister aux attaques du tsar des Bulgares, Constantin Tich²⁰¹. Envoyé contre le kral de Serbie²⁰², devant les ré-

194. P. Lemerle. Cf. Note 168.

194bis. Rev. des Ét. Byz. XIX, 1961, 267. Indiqué par le P.L. Stiernon.

195. Mikl. et Müller. Acta IV, 326.

196. G.I. Theocharidès. *Μία διαθήκη και μία δίκη Βυζαντινή, Μακεδονικά. Παράρτημα* 2, Thessalonique, 1962, 4.

197. Pachym. I, 350.

198. Pachym. id. Cf. R. Guiland. (Recherches sur les institutions Byzantines. Berlin-Amsterdam, 1967 I, 244, 245, 254).

198bis. R. Guiland, op. cit. 207 (Recherches, I, 254).

199. Pachym. II, 271; Grégoras I, 159. Cf. R. Guiland. Le grand connétable. Byzantion XIX, 1949, 105-106. (Recherches sur les Institutions byz. I, 472).

200. Pachym. II, 183, 445; Grégoras I, 484. Cf. R. Guiland. Le protostrator. (op. cit. I 485, où il est indiqué par erreur, comme vivant sous Andronic II Paléologue (1282-1328).

201. F. Dölger. Regesten N° 1916 a.

202. Pachym. II, 271, 15.

sultats peu satisfaisants obtenus, il conseilla à l'empereur de conclure la paix avec la Serbie²⁰³. Il accompagna Michel IX Paléologue dans les provinces d'Occident²⁰⁴.

Humbertopoulos, curopalate, était gouverneur de Mésembrie, en 1285. Il arrêta les Tatares, qui avaient envahi la Thrace²⁰⁵. Sous Andronic II Paléologue, Humbertopoulos fut comblé de richesses par l'empereur et élevé à la dignité de grand papias²⁰⁶ en récompense de ses services. Plus tard, on trouve comme grand tzaousios (37e dignité)²⁰⁷ un Humbertopoulos, qui, est vraisemblablement distinct du personnage titré grand papias²⁰⁸.

Léon, curopalate, est mentionné dans un acte, aux environs de 1230, par lequel Bardas Lebounès, katépanô de Smyrne et Jean Galénos adjugent au monastère de la Lembiotissa une oliveraie, indûment exploitée par Kasanès Nicolas²⁰⁹.

Les noms des curopalates, au XIVe siècle, sont peu nombreux à nous être parvenus. On peut citer:

Le P. S. - Codinos, qui écrivit son *Traité des Offices*, entre 1350 et 1360 est titré curopalate seulement par Darmarios, qui lui attribua d'autorité la paternité de cet ouvrage²¹⁰.

Euthymios, curopalate, titré *mégalépiphanéstatos*, et domestique, juge du Velum, préteur et apographeus de Boléron-Strymon-Thessalonique, est mentionné dans un *horismos* pour le monastère athonite de Zographou d'Andronic II Paléologue (1282 - 1328)²¹¹.

Harménopoulos Constantin, fut nommé curopalate, sous Jean V Paléologue (1341 - 1376 et 1379 - 1391). Marié richement à une Bryenne, il s'adonna à l'étude du Droit. Vers 1360, il fut nommé

203. Pachym. II, 272, 1.

204. Pachym. II, 445, 13.

205. Les Francs au service des Byzantins. *Echos d'Orient*, XXXIII, 1930, 71.

206. Pachym. II, 80-81. Cf. R. Guillard. *Fonctions et dignités des eunuques*. *Études Byz.* III, 1945, 193. (*Recherches I*, 245).

207. Pachym. II, 543, 629. Cf. R. Guillard. *Sur quelques grands dignitaires byzantins du XIVe siècle*. *Tomos Konstantinos Harmenopoulos*. Thessalonique 1951, 188. (*Recherches sur les Instit. Byz.* I, 599).

208. R. Guillard. *Fonctions et dignités des eunuques*. *Op. cit.* 193. (*Recherches I*, 245).

209. Mikl. et Müller. *Acta IV*, 62. Il est vraisemblable, semble-t-il, que Léon est un nom de famille.

210. J. Verpeaux. *Pseudo-Kodinos. Traité des Offices*. Paris 1966, p. 25.

211. F. Dölger. *Regesten N° 2612*.

nomophylax et juge général de Thessalonique; il mourut le 1er mars 1383²¹².

Un curopalate anonyme est mentionné dans une décision synodale du 8 décembre 1348, sur une question de dot²¹³.

Le titre de curopalate fut souvent accordé par Byzance à des princes ou de grands personnages étrangers, en particulier d'Arménie, d'Ibérie, mais aussi d'Abasgie, de Géorgie, du Vaspourakan et d'Occident.

En Arménie, à la haute époque, les dynastes recueillaient héréditairement leurs états et leur titre princier. L'empereur de Constantinople se bornait à leur envoyer les insignes de leur dignité, *σύμβολα μέντοι αὐτῶν πρὸς τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως ἐδέχοντο μόνον*. Zénon (474 - 491) supprima ce droit héréditaire des princes arméniens et déclara que l'empereur désignerait, selon sa volonté, le successeur, comme cela avait lieu pour les dignitaires byzantins²¹⁴. Dès le VIIe siècle, les princes ou chefs arméniens portent le titre de curopalate. En 642, un décret de Constantin III, transmis par le *katholikos* Nersès à Smbat, prince d'Arménie, le nomme curopalate, lui remet une couronne d'honneur et lui donne l'ischanat sur l'Arménie²¹⁵.

En 657 - 658, Hamazasp Mamikonian, s'étant rallié à l'Empire byzantin, fut nommé curopalate et «commandant du pays des Arméniens»²¹⁶. Il y a lieu de remarquer que le titre de curopalate avait été celui des commandants indigènes de l'Arménie byzantine, après la suppression de la royauté nationale²¹⁷.

Au VIIIe siècle, pendant l'éclipse presque totale de l'influence byzantine en Arménie, on ne compte que fort peu de curopalates. On peut citer Smbat. En 703, Constantin III lui envoya une ambassade, qui lui apportait le titre de curopalate²¹⁸. A la fin du VIIe siècle, Smbat,

212. N. A. Béès. *Ἀρμενοπουλικά ἀνάλεκτα*. Tomos Kōnstantinou Harmenopoulou. Thessalonique, 1952, 356.

213. Mikl. et Müller. *Acta* I, 280.

214. Procope de Césarée, de aedif. 247-248 Bonn.

215. F. Dölger. *Regesten* N° 223. D'après H. Manandean (Les invasions arabes en Arménie. Notes chronologiques. *Byzantion* XVIII, 1943, 193-195), ces renseignements seraient inexacts. Sebeos déclare que Smbat était fils aîné de Varaztiroc; l'empereur l'aurait reconnu comme chef des Bagratides; il l'aurait nommé drongaire et non curopalate et l'aurait envoyé aux armées.

216. J. Laurent. L'Arménie entre Byzance et l'Islam... 202, note 1.

217. J. Laurent, op. cit. p. 187.

218. F. Dölger. *Regesten* N° 262.

pour échapper aux Arabes, s'était réfugié sur le territoire grec, à Toukark dans la principauté de Sper²¹⁹. En 705 - 706, Justinien II l'établit à Poti²²⁰. Smbat fut excommunié par le patriarche Cyrus (705 - 711) ainsi que les Arméniens, pour avoir pillé la ville de Phasis²²¹. Malgré la conquête arabe, en effet, les basileis conférèrent aux Arméniens les titres portés par leurs pères, lorsque ceux-ci exerçaient, dans leur pays, des fonctions officielles au nom de Byzance. Car, avant la conquête arabe, Byzance avait, dans la partie de l'Arménie voisine de l'Euphrate, réduit les féodaux arméniens à la condition de simples fonctionnaires, dont ils avaient porté les titres: comte, stratège, patrice²²².

De nouveau, au IXe siècle, le titre de curopalate fut porté par les princes de *Taron*, que Byzance traita alors comme les chefs de l'Arménie²²³.

La tradition, suivant laquelle les chefs de l'Arménie étaient appelés curopalates, se prolongea assez longtemps.

Au Xe siècle, le curopalate David, prince arménien de Daïk, qui joua un rôle important dans l'Histoire, contribua à la défaite de Bardas Sklèros (976 - 979)²²⁴.

Au XIe siècle, sous le règne de Nicéphore III Botaniatè (1078 - 1081), le chef arménien Brachamios Philarète est qualifié curopalate²²⁵. Il avait été nommé, sous le règne de Romain IV Diogène (1067 - 1071) domestique²²⁶.

Au moment de la Ière Croisade (1096), l'Arménien Thoros, titré curopalate, était gouverneur d'Edesse, que les Croisés lui enlevèrent²²⁷.

219. J. Laurent, op. cit. p. 93, note 5.

220. J. Laurent, op. cit. p. 93.

221. V. Grumel. Les Régestes I, N° 319.

222. J. Laurent, op. cit. p. 187.

223. J. Laurent, op. cit. p. 74, note 1 et p. 186, n. 5.

224. Mathieu d'Edesse. E. Dulavrier. Bibliothèque historique arménienne. Paris 1958, 31-32 et Note 387.

225. Cedr. II, 741. M. Attaleiate 301.

226. Anne Comn. I, 299 Bonn; Leib; M. Attaleiate 132. Mathieu d'Edesse, op. cit. p. 416, note CVI. Cf. Byzantion I. 387-393. Sur Brachamios Philarète, cf. L'excellente Notice du R.P.V. Laurent. Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican, 115 à-119.

227. J. Laurent. L'Arménie entre Byzance et l'Islam... 186, note 5; Mathieu d'Edesse, 209 et passim. Cf. F. Chalandon. Jean II Comnène et Manuel Comnène, Paris 1912, 202.

Au XIIe siècle, le Bahlavouni Grégoire était, vers 1100, dans la région d'Ani, «curopalate d'Orient»²²⁸.

Brachamios Elpidios, curopalate, était duc de Chypre²²⁹.

Le titre de curopalate fut largement attribué aux princes d'Ibérie. Vers la fin du Xe siècle, les dynastes Ibères étaient tellement soumis à l'influence grecque que les Annales de Géorgie les nomment curopalates ou rois curopalates²³⁰. On connaît, dès la fin du VIIIe siècle, Achot I (786 - 830)²³¹. Les princes d'Ibérie portèrent régulièrement le titre de curopalate, mais non héréditairement, comme il a été dit²³². A chaque avènement, l'empereur envoyait au nouveau prince les insignes du curopalatat; il y avait investiture nouvelle du titre et non transmission héréditaire. Constantin Porphyrogénète les appelle, pour cette raison οἱ Ἰβηρες ἡγουν οἱ τοῦ κουροπαλάτου²³³, pour les distinguer des autres princes Ibères, qui n'avaient pas droit à ce titre. Léon VI le Sage (886 - 912) titra curopalate Adranase, prince d'Ibérie²³⁴. Il fut, d'ailleurs, en rapports fréquents avec le prince arménien, titulaire des titres les plus élevés de la hiérarchie byzantine²³⁵. Sous Romain Ier Lécapène (919 - 944) et Constantin VII Porphyrogénète (913 - 959), les relations entre les empereurs de Byzance et les curopalates d'Ibérie furent actives²³⁶.

Le prince régnant d'Ibérie était généralement titré curopalate et les membres de sa famille recevaient des titres nobiliaires, comme ceux de magistratos et de patrice. Romain I Lécapène envoya en ambassade le patrice Constant, drongaire de la flotte, alors simplement protospathaire et manglabite, porter l'insigne du patriciat à Kourkénios (Gourgen), gendre du patrice Asotios, dit Kaskasès, avec lequel Kourkénios

228. J. Laurent, op. cit. 186 et note 5.

229. Cf. Note 165.

230. J. Laurent, op. cit. p. 30 et note 1.

231. V. Grumel. La Chronologie. Paris 1958, p. 377 où l'on trouvera la liste des princes et des rois d'Ibérie curopalates: région de Tao-Klardjétié.

232. A. Rambaud. L'Empire grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogénète. Paris 1870; G. Schlumberger. Sigillographie byzantine, Paris 1884, p. 510; Reiske, Constantin Porphy. De Cerim. Tome II, 267. Runciman. La civilisation byzantine (330-1453), Paris 1934, p. 86.

233. De adm. imp. 197 Bonn, Jenkins-Moravcsik. Cf. Du Cange, Gloss. s.v. On disait aussi κουροπαλάτης Ἰβηρας.

234. De adm. imp. 199 Bonn 206, 35 Jenkins-Moravcsik.

235. De adm. imp. 184, 200, 201 Bonn 190, 39; 208. Jenkins-Moravcsik.

236. De adm. imp. 200-201 Bonn 208. Jenkins-Moravcsik.

était en dissentiment. L'émoi fut grand en Ibérie. Adranassé venait de décéder, en 923 et l'on craignait que l'envoyé impérial fût venu pour apporter le titre de curopalate à Kourkénios, au détriment des droits des fils d'Adranassé. Kourkénios avait, en effet, demandé à l'empereur le curopalatat ou, à défaut, le magistrat. L'envoyé impérial déclara qu'il n'apportait à Kourkénios de la part de l'empereur que le titre de magistros, dont il lui remit ^{236bis} les insignes. De son côté, l'empereur ordonna à son plénipotentiaire d'amener à Constantinople Achot, fils du curopalate Adranassé décédé, afin de lui conférer le titre de curopalate. Ce qui fut fait ²³⁷. Ainsi, le fils et héritier d'un curopalate d'Ibérie ne recevait nullement le titre de curopalate dans la succession et avait besoin de solliciter de l'empereur byzantin la collation du titre de curopalate. Le principe d'après lequel les titres nobiliaires étaient strictement personnels et non transmissibles par héritage, ne comportait pas d'exceptions.

Achot I Curopalate (786 - 830) avait reçu du calife le gouvernement de l'Ibérie; il avait été fait curopalate par Léon V l'Arménien ²³⁸.

Adranasé II ('Αδρανασή, 'Αδρανασέ, 'Αδρανάσηρ), fils de David I Curopalate (876 - 881) avait été créé curopalate par Léon VI (886 - 912) ²³⁹. Adranasé avait dû reconnaître la suzeraineté du roi Smbat le Martyr ²⁴⁰, vers 899. Il fut couronné roi d'Ibérie par ce dernier ²⁴¹. Vers 895, Léon VI adressait un *gramma* à l'arkhôn de Taron Grigor (Krikorikios) et au curopalate et prince d'Ibérie Adranasé II, que devait leur remettre le chartulaire τοῦ ὀξέως δρόμου. *Sinutes* avec des présents. Les fils d'Arkay (Arkaikas), décédé en 895, devaient lui être remis; ils avaient été arrêtés par Grigor (Krikorikios) pour les envoyer comme otages au calife, reconnaissant par ce geste le calife comme son suzerain ²⁴². Vers 913 - 914, le patriarche de Constantinople Nicolas I le mystique adressait une lettre à Adranasé II, «de priant d'écouter les demandes que lui fera le catholicos d'Arménie» ²⁴³. On voit le curopalate protester auprès du basileus contre le fait que seul, le prince

236bis. F. Dölger. Regesten N° 596. Gourgen mourut, cette année même 923.

237. F. Dölger. Regesten N° 599 (an. 923).

238. J. B. Bury. History of the later Roman Empire from the Fall of Irene to the accession of Basile I. London 1912, p. 264, note 5.

239. De adm. imp. Bonn; Jenkins-Moravcsik.

240. Jenkins-Moravcsik. De adm. imp. Commentary. London 1962, p. 173.

241. Jenkins-Moravcsik. op. cit. id.

242. F. Dölger. Regesten. N° 526.

243. V. Grumel. Les Régestes, N° 647.

de Taron, bénéficiait d'une pension ²⁴⁴. Vers la fin de sa vie, Adranasé II attaqua les Arméniens, puis se réconcilia avec eux. Il réalisa le couronnement d'Erkat, fils d'Achot, après la mort de Sembat; il abandonna Karthli aux Abasges ²⁴⁵.

Achot II, fils d'Adranasé II, fut nommé curopalate, après la mort de son père ²⁴⁶. Il avait trois frères: David, Bagrat et Sembat²⁴⁷. Achot II est mentionné plusieurs fois dans les actes. Dans une *kéleusis* adressée à Constaes, en 923, Romain Ier Lécapène lui déclare, entre autres, qu'il doit venir à Constantinople, avec Achot, fils du défunt Adranassé II, pour que ce dernier reçoive les insignes de la dignité de curopalate ²⁴⁸. En 927 - 928, une *kéleusis* du même empereur est adressée au prince de Géorgie et du curopalate Achot, refusant d'évacuer, sur la demande de Romain I Lécapène, le kastron Ketzeon et proposant l'envoi dans ce dernier d'un observateur impérial pour ravitailler la ville voisine de Théodosioupolis, occupée par l'ennemi²⁴⁹. De la même époque date un chrysobulle de Romain I Lécapène, qui est un traité de paix avec Achot II. Le curopalate s'engageait à rester fidèle à l'empereur, à combattre les ennemis de celui-ci et à reconquérir pour lui la partie orientale. Son pouvoir lui serait assuré pour lui et pour ses descendants, s'ils observaient le traité. Le curopalate pourrait s'emparer de Théodosioupolis ou d'autres villes, occupées par l'ennemi; cependant leur possession serait précisée plus tard ²⁵⁰. Achot II Curopalate mourut en 954.

David le Grand (961 - 1001), lors de la révolte de Bardas Sklèros, en 976, avait d'abord pris parti pour Bardas Phokas ²⁵¹, puis après certaines hésitations, comme le montre une lettre de Basile II au curopalate David d'Ibérie, lui annonçant l'ambassade du moine athonite Jean Thornik, ex-général de David, et lui faisant savoir que s'il reste fidèle à ses engagements, il aura une part du butin ²⁵², David d'Ibé-

244. H. Bibicou. Une page d'histoire diplomatique... 67. Cf. F. Dölger. Regesten 585.

245. Jenkins-Moravcsik. op. cit. p. 173.

246. Jenkins-Moravcsik, op. cit. p. 175.

247. Jenkins-Moravcsik, op. cit. p. 175.

248. F. Dölger. Regesten N° 599.

249. F. Dölger. Regesten N° 614.

250. F. Dölger. Regesten N° 615.

251. Sur le caractère de l'intervention de David le Grand en faveur de Bardas Phokas, cf. N. Adontz. Tornik le moine. Byzantion XIII, 1938, 143-154.

252. F. Dölger. Regesten N° 761.

rie intervint énergiquement en faveur de Basile II ²⁵³. En 978, au moment où Bardas Sklèros menaçait Constantinople, le moine athonite Jean Thornik, arrivait auprès de David d'Ibérie. Basile II faisait savoir à ce dernier, que, pour prix de son aide dans sa lutte contre Bardas Sklèros, tout le butin lui était cédé et, en particulier, la possession de huit localités ou places fortes, nommément désignées ²⁵⁴. En 979, Basile II cédait à David d'Ibérie la région de Théodosioupolis ²⁵⁵. Vers 990, une ambassade au roi David d'Ibérie lui remettait les insignes du curopalatat, à la suite de la demande par David de la signature d'un traité de paix, qui fut ratifié à Constantinople ²⁵⁶. Vers l'an 1000, David d'Ibérie, curopalate léguait ses Etats à Basile II, qui en prit possession à la mort de David ²⁵⁷. Pour assurer la paix, Basile II se fit remettre des otages, auxquels il octroya, selon la coutume, un titre nobiliaire, celui de patrice ²⁵⁸. Après la mort de David, Basile II se rendit dans les territoires cédés par ce dernier, à l'Empire byzantin ²⁵⁹.

Les empereurs byzantins eurent une correspondance suivie avec les princes d'Ibérie, car Constantin VII Porphyrogénète ²⁶⁰ indique les termes usités par la chancellerie byzantine pour cette correspondance: *κέλευσις ἐκ τῶν φιλοχρίστων δεσποτῶν πρὸς ὁ δὲ ἰνα τὸν ἐνδοξότατον κουροπαλάτην Ἰβηρίας*. Les lettres étaient scellées d'une bulle d'or de deux nomismata.

Le curopalatat fut également conféré à des princes d'Abasgie. Basile II créa curopalate le roi des Abasges, *Πακαρατί*. Le père de ce dernier, Gourgen, roi de Géorgie (978 - ?), exerça la régence pour

253. N. Adontz. op. cit. 143-154. Cf. aussi Z. Avalichvili. La succession du curopalate David d'Ibérie, dynaste de Tao. Byzantion VIII, 1933, p. 177; N. Lomouré. Contribution à l'histoire de la révolte de Bardas Sklèros. Travaux de l'Université de Tiflis, LXVII, 1957, 29-47. Avalichvili écrit «le grand curopalate David» (p. 177). L'épithète *grand* est une épithète laudative et non une épithète hiérarchique. Le «grand curopalate» n'est pas l'équivalent de *protocuropalate*.

254. F. Dölger. Regesten, N° 762.

255. Oeconomides. Un Taktikon inédit du Xe siècle. Cod. Scorialensis... 50.

256. F. Dölger. Regesten N° 780.

257. Cedr. II, 447, 685, 688; Zonaras III, 557. Cf. G. Schlumberger. L'épopée byzantine... II, 31, 159-163.

258. Cedr. II, 447.

259. J. Darrouzès. Un recueil épistolaire byzantin: le ms de Patmos 706. Rev. des Ét. Byz. XIV, 1956, 112. P. Lemerle. Prolégomènes à une édition critique Bruxelles, 1960, 33.

260. Cer. II, 48, 647 Bonn.

son fils Bagrat III, roi d'Abkhazie, héritier de David le Grand et qui recueillit la succession de Théodose III, roi d'Abkhazie (975/76 - 978); Bagrat III avait été aveuglé et il n'avait pas d'enfants²⁶¹. Gourgen, roi de Géorgie, avait été simplement titré *magistros*²⁶².

Pankratios, fils de Georges, prince d'Abasgie, avait été livré par son père en otage à Basile II, qui le nomma *magistros* et le renvoya dans son pays²⁶³. A la mort de son père, il lui succéda. Sa veuve, la reine Marie, avait envoyé une ambassade à Romain III Argyre (1028 - 1034) pour lui confirmer ses sentiments pacifiques, car son mari avait longtemps lutté contre Basile II, et pour lui demander une épouse pour son fils Pankratios, devenu Pakarat III. Romain III accueillit favorablement la demande et envoya sa propre nièce, fille de son frère Basile²⁶⁴, Hélène pour être fiancée au jeune Pankratios, auquel il conféra, à cette occasion, le titre de *curopalate*²⁶⁵. Pour venger l'assassinat de son oncle, il rompit la paix et récupéra les citadelles données²⁶⁶. Il attaqua le catépano d'Ibérie Iasités, mais il dut faire face au domestique des Scholes, Constantin²⁶⁷. Sous Constantin IX Monomaque (1042 - 1059), Pankratios était *arkhégos* d'Ibérie²⁶⁸. En 1047, il violait l'épouse de Liparitès, qui se souleva et le chassa de son trône. Réfugié à Constantinople, il obtint de Constantin IX l'Ibérie et l'Abasgie, tandis que Liparitès recevait une partie de la Meschie et se reconnaissait son vassal²⁶⁹.

Au début du IXe siècle, le titre de *curopalate* fut donné aux princes Bagratides de Géorgie, qui n'en portèrent pas d'autre pendant longtemps, car ils étaient alors les seuls princes ou chefs arméniens que Byzance pouvait atteindre²⁷⁰. Ce titre fut porté par les rois de Géorgie jusqu'à la fin du Xe siècle, avec Bagrat III²⁷¹.

261. V. Grumel, *La chronologie*, 377.

262. G. Schlumberger, *op. cit.* II, 176-179.

263. Cedr. II, 478.

264. Cedr. II, 439. D'après les chroniqueurs Géorgiens, la reine Marie serait venue en personne à Byzance. Cf. G. Schlumberger, *op. cit.*, III, 136-137.

265. Cedr. II, 489; Zonaras III, 575. Cf. F. Dölger, *Regesten* N° 833; G. Schlumberger, *op. cit.* III, 136-137.

266. Cedr. II, 512.

267. Cedr. II, 519.

268. Cedr. II, 572-573.

269. Cedr. II.

270. Cedr. II, 48, 688. Cf. J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam...* 186, note 5.

271. J. Laurent, *op. cit.*, p. 30 note 1.

Un chrysobulle de Constantin VII Porphyrogénète, daté de janvier 945 - 952/953, est adressé au curopalate S m b a t d'Ibérie (Géorgie): les places que Smbat et son neveu, le magistros Adranasé auront enlevées personnellement aux Arabes, resteront leur propriété ²⁷².

Un traité est signé, en 1021/22, par Basile II avec S e n e k e r i m, roi du Vaspourakan: en échange du titre de curopalate et des villes de Sébaste, Larissa et Abara ainsi que de quelques autres localités qui lui sont laissées, Senekerim abandonne son pays à Basile II ²⁷³.

Le curopalatat, enfin, fut plus d'une fois offert à des O c c i d e n t a u x, mais, la plupart du temps, ces offres furent refusées. Ainsi, Michel VII Doukas (1071 - 1078) offrit à R o b e r t G u i s c a r d pour son fils le titre de curopalate, mais inutilement ²⁷⁴. Le même empereur offrit au chef Franc, R o u s s e l d e B a i l l e u l le titre de curopalate, à condition qu'il mit fin à ses intrigues, mais ce dernier refusa ²⁷⁵. Michel IX Paléologue (1295 - 1320) offrit à l'un des fils de R o g e r d e F l o r «la très haute et très élevée dignité de curopalate», qu'il refusa ²⁷⁶. Parmi les Occidentaux qui furent créés curopalates, on peut citer le I s a n A d i m o u n t o s, fils de Otos, mentionné dans un chrysobulle d'avril 1192 d'Isaac II Ange, en faveur de Gênes ²⁷⁷.

Un certain nombre de curopalates ne nous sont pas connus que par des s c e a u x, qu'il est parfois difficile de dater. Tels sont :

B a r d a s B a r a n g o s ²⁷⁸,

B a r y s M i c h e l, vraisemblablement des XIe - XIIe siècles ²⁷⁹,

B r y e n n i o s N i c é p h o r e, XIe - XIIe s. ²⁸⁰, sceau inédit.

C a t a c a l o n J e a n, XIe s. ²⁸¹, sceau inédit.

C a t a c a l o n E u p h o r b e n o s, C o n s t a n t i n, XIe - XIIe siècles. Il nous est parvenu quatre sceaux de ce personnage. Deux sont sans indication de charge ou de dignité, un troisième le qualifie de no-

272. F. Dölger. Regesten N° 649.

273. F. Dölger. Regesten N° 809.

274. Cf. plus haut, note 142.

275. F. Dölger. Regesten, N° 995.

276. Pachym. I, 331, 14-21 Bonn.

277. F. Dölger. Regesten, N° 1610.

278. G. Schlumberger. Sigillographie byzantine, 454.

279. Likhatchev. Istoriskoié italo-gretskitchénié. St-Petersbourg 1911, Appendice, p. 33, pl. VIII, note 3. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

280. Fogg Art Museum, N° 1074. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

281. Collection des Musées Ottomans. Istanbul. Fonds Diogène, N° 348, sceau inédit. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

béllissime et un quatrième de europalate et duc. Le R.P.V. Laurent remarque avec raison que le titre de europalate correspond à la charge de duc de Chypre. Or, en 1103, le gouverneur de Chypre était Constantin Euphorbenos. Il s'agit très vraisemblablement du même personnage, dont le nom complet est Constantin Euphorbenos Catakalon²³².

Chamdounios, XIe - XIIe siècles²³³.

Choumnos, Manuel²³⁴.

Chrysopoulos Michel, XIIe - XIIIe siècles. Le patronyme n'est pas certain bien qu'il ne soit pas impossible, comme le fait remarquer le R.P.V. Laurent²³⁵.

Comnène Théodore, duc de Pélagonie, XIe - XIIe siècles²³⁶.

Constantin, XIIe siècle²³⁷.

Iasites Michel, XIe siècle²³⁸, sceau inédit.

Jean, XIe - XIIe siècles²³⁹.

Jean, XIIe siècle²⁴⁰.

Kalognomonos Théodore, XIe - XIIe siècles²⁴¹, sceau inédit.

Kibyrriotes, Georges, XIe - XIIe siècles²⁴². sceau inédit.

Kontostéphanos Michel, duc et europalate, XIe - XIIe siècles²⁴³.

Kontoulos, Jean, XIe siècle²⁴⁴, sceau inédit.

232. V. Laurent. La Collection Orghidan, p. 111.

233. V. Laurent. Les Bulles métriques... p. 175, sceau N° 492.

234. Pantchenko. Catalogue des molybdobulles. Bull. de l' Inst. Arch. Russe de Cp. VIII, 1903, p. 224, sceau N° 59.

235. V. Laurent, op. cit. pp. 203-204, sceau N° 580.

236. S. Pétridès. Sceaux byzantins. Echos d'Orient. V, 1901-1902, p. 306. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

237. V. Laurent. La Collection Orghidan, p. 67, sceau N° 112.

238. Collection des Musées Ottomans d'Istanbul. Fonds Diogène, sceau N° 341 Indiqué par le R.P.V. Laurent.

239. V. Laurent. La Collection Orghidan, p. 67, sceau N° 113.

240. V. Laurent. Les Bulles matricules... pp. 58-59, sceau N° 166.

241. Collection Fogg Art Museum. Sceau N° 2019. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

242. Collection Fogg Art Museum. Sceau N° 1463. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

243. V. Laurent. Bulletin de sigillographie byzantine. Byzantion V, 1930, pp. 586 et 610.

244. Collection des Musées Ottomans d'Istanbul. Fonds Diogène. Sceau N° 219. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

Kostiki, XIe - XIIe siècles. D'après Schlumberger²⁹⁵, il faudrait peut-être lire Constantin et il s'agirait peut-être de quelque dynaste Ibère-Arménien, créé europalate par l'empereur de Byzance.

Léon (XIe - XIIe s.)²⁹⁶.

Léonce, Musées d'Athènes. Sur une bague en or (email cloisonné) avec le buste du Christ. Sur le chaton: Κύρις βοήθει Λεοντίω κουροπαλάτῃ²⁹⁷. Inédit.

Ma... Constantin. Début du XIIe siècle²⁹⁸.

Maléses Jean. XIe siècle, protospathaire, stratège, patrice²⁹⁹. Ce personnage n'est connu que par la sigillographie. Nous avons de lui au moins six sceaux. Il était vraisemblablement, comme le note le R.P.V. Laurent³⁰⁰ le proche parent du protovestiaire Basile Malésès, «le complice malheureux de Roussel de Bailleul». Il fut gouverneur du Paristrion, mais non pas gouverneur de Bulgarie, car il aurait porté le titre de duc.

Mathieu, XIIe siècle³⁰¹.

Michel³⁰². Il ne semble pas possible d'identifier Michel avec Michel improprement qualifié europalate au lieu de curateur des Manganès³⁰³.

295. G. Schlumberger. Sceaux byzantins inédits (quatrième série). Revue des Ét. Grecques, XIII, 1900, p. 484, sceau N° 181.

296. Konstantopoulos. Buzantina Molybdoboulla, sceau N° 383, p. 106.

297. P. Lemerle. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en 1957. Bull. de Corr. Hell. LXI, 1937, 443; M. Hatzidakis. Un anneau byzantin de Musée Bénaki. Appendice. Catalogue sommaire des bagues byzantines à inscriptions. Byz. Neugrt. Jahrb. XVII, 1944, p. 196, sceau N° 18. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

298. V. Laurent. Les sceaux du Médaillier Vatican, p. 31. Cf. V. Laurent. La Collection Orghidan, p. 67, sceau N° 112.

299. I. Barnea. Sigillii bizantine inedite di Dobrogea. Studi si Cercetarr de Nomismatica 3 (1961) 323-332.

300. V. Laurent. Compte-rendu de l'article de I. Barnea. Byz. Zeitschr. 54, 1961, 490.

301. G. Schlumberger. Sceaux byzantins inédits. 3e série. Rev. des Ét. Gr. 1894, p. 329, sceau N° 122. Cf. G. Schlumberger. Mélanges d'archéologie byzantine. Paris, 1895, pp. 264-265.

302. Konstantopoulos. Op. cit. p. 108, note 392. Cf. Cabinet des Médailles de Paris. Sceau 604. Le dernier mot doit être un patronyme et certainement pas *Kritès*, comme le pense Konstantopoulos. Le sceau est si mutilé de la fin qu'aucune lecture n'est possible (Renseignement du P. Laurent).

303. Théoph. Cont. 737, cite *Michel*, europalate des Manganès. Il était, en réalité *curateur* des Manganès. Indiqué par le P., L. Stiennon.

Nicérites Constantin, début du XIIe siècle. Sceau inédit³⁰⁴.

Nicétas, X^e - XIe siècles³⁰⁵.

Paléologue, Nicétas, début du XIIe siècle³⁰⁶. Sceau inédit.

Paléologue, Théodore. XIe - XIIe siècles. Sceau inédit³⁰⁷.

Pho(r)benos, Georges, XIe siècle. Sceau inédit³⁰⁸.

Sarantenos, Nicéphore, XIe - XIIe siècles³⁰⁹.

Strabobasileides, Léon; fausse lecture pour Strabobasileios, Léon³¹⁰.

Strabobasileios, Léon, XIe - XIIe siècles. Sceau inédit³¹¹.

Taronite, Jean, XIIe siècle³¹². Un Jean Taronite est mentionné comme stratège, sous Alexis I Comnène (1081 - 1118)³¹³.

Tigranes Basile, XIe siècle. Sceau inédit³¹⁴.

Triakontaphyllos, Jean, XIe - XIIe siècles. Deux sceaux le titrent protoproèdre³¹⁵, mais Charles Diehl conteste cette lecture³¹⁶, étant donné le titre de curopalate qu'il porte sur divers sceaux³¹⁷. Peut-être a-t-il été protoproèdre avant d'être curopalate.

Triakontaphyllos, Léon, XIe siècle, sceau inédit³¹⁸.

Vatatzes, Jean, XIe - XIIe siècles³¹⁹.

Xéros, Jean, XIe siècle. Collection Shaw. XIe siècle. Sceau

304. Collection Mabbott. American Numismatic Society. Sceau N° 313. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

305. V. Laurent. Les Bulles métriques... pp. 12-13; sceau N°6.

306. Collection des Musées Ottomans d'Istanbul. Fonds Diogène, sceau N° 931. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

307. Fogg Art Museum. Sceau N° 401. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

308. Fogg Art Museum. Sceau N° 1949. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

309. Konstantopoulos, op. cit. p. 107, sceau N° 389.

310. Fausse lecture pour Strabobasileios, Léon. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

311. Collection Fogg Art Museum, sceau N° 2109 Indiqué par le R.P.V. Laurent.

312. G. Schlumberger. Sigillographie byzantine, p. 706.

313. D.A. Zakythinis. *Mélétai péri tès dioikètikès diairèsèos kai tès éparkhikès dioikèsèos en tô Buzantinô Kratesi*. Epet. Het. Buz. Spoudôn, XVIII, 1948, p. 53.

314. Collection des Musées Ottomans d'Istanbul. Fonds Diogène. Sceau N° 848. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

315. G. Schlumberger. Sigillographie byzantine, pp. 240-241.

316. *Mélanges G. Schlumberger*. Paris 1924, p. 113.

317. V. Laurent. Bulletin de sigillographie byzantine. Byzantion V, 1930, 586.

318. Collection Fogg Art Museum, sceau N° 2353. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

319. B.A. Pantchenko. Katalog Molubdoboulov. Bull. de l'Institut. Arch. russe de Constantinople, XIII, 1908, p. 96.

Kostiki, XIe - XIIe siècles. D'après Schlumberger²⁹⁵, il faudrait peut-être lire Constantin et il s'agirait peut-être de quelque dynaste Ibère-Arménien, créé europalate par l'empereur de Byzance.

Léon (XIe - XIIe s.)²⁹⁶.

Léonce, Musées d'Athènes. Sur une bague en or (email cloisonné) avec le buste du Christ. Sur le chaton: Κόρις βοήθει Λεοντίω κουροπαλάτῃ²⁹⁷. Inédit.

Ma... Constantin. Début du XIIe siècle²⁹⁸.

Maleses Jean. XIe siècle, protospathaire, stratège, patrice²⁹⁹. Ce personnage n'est connu que par la sigillographie. Nous avons de lui au moins six sceaux. Il était vraisemblablement, comme le note le R.P.V. Laurent³⁰⁰ le proche parent du protovestiaire Basile Malésès, «le complice malheureux de Roussel de Bailleul». Il fut gouverneur du Paristrion, mais non pas gouverneur de Bulgarie, car il aurait porté le titre de duc.

Mathieu, XIIe siècle³⁰¹.

Michel³⁰². Il ne semble pas possible d'identifier Michel avec Michel improprement qualifié europalate au lieu de curateur des Manges³⁰³.

295. G. Schlumberger. Sceaux byzantins inédits (quatrième série). Revue des Ét. Grecques, XIII, 1900, p. 484, sceau N° 181.

296. Konstantopoulos. Buzantina Molybdoboulla, sceau N° 383, p. 106.

297. P. Lemerle. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en 1957. Bull. de Corr. Hell. LXI, 1937, 443; M. Hatzidakis. Un anneau byzantin de Musée Bénaki. Appendice. Catalogue sommaire des bagues byzantines à inscriptions. Byz. Neugrt. Jahrb. XVII, 1944, p. 196, sceau N° 18. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

298. V. Laurent. Les sceaux du Médailleur Vatican, p. 31. Cf. V. Laurent. La Collection Orghidan, p. 67, sceau N° 112.

299. I. Barnea. Sigillii bizantine inedite di Dobrogea. Studi si Cercetarr de Nomismatica 3 (1961) 323-332.

300. V. Laurent. Compte-rendu de l'article de I. Barnea. Byz. Zeitschr. 54, 1961, 490.

301. G. Schlumberger. Sceaux byzantins inédits. 3e série. Rev. des Ét. Gr. 1894, p. 329, sceau N° 122. Cf. G. Schlumberger. Mélanges d'archéologie byzantine. Paris, 1895, pp. 264-265.

302. Konstantopoulos. Op. cit. p. 108, note 392. Cf. Cabinet des Médailles de Paris. Sceau 604. Le dernier mot doit être un patronyme et certainement pas *Kritēs*, comme le pense Konstantopoulos. Le sceau est si mutilé de la fin qu'aucune lecture n'est possible (Renseignement du P. Laurent).

303. Théoph. Cont. 737, cite *Michel*, europalate des Manges. Il était, en réalité *curateur* des Manges. Indiqué par le P., L. Stiennon.

Nicérites Constantin, début du XIIe siècle. Sceau inédit³⁰⁴.

Nicétas, X^e - XIe siècles³⁰⁵.

Paléologue, Nicétas, début du XIIe siècle³⁰⁶. Sceau inédit.

Paléologue, Théodore. XIe - XIIe siècles. Sceau inédit³⁰⁷.

Pho(r)benos, Georges, XIe siècle. Sceau inédit³⁰⁸.

Sarantenos, Nicéphore, XIe - XIIe siècles³⁰⁹.

Strabobasileios, Léon; fausse lecture pour Strabobasileios, Léon³¹⁰.

Strabobasileios, Léon, XIe - XIIe siècles. Sceau inédit³¹¹.

Taronite, Jean, XIIe siècle³¹². Un Jean Taronite est mentionné comme stratège, sous Alexis I Comnène (1081 - 1118)³¹³.

Tigranes Basile, XIe siècle. Sceau inédit³¹⁴.

Triakontaphyllos, Jean, XIe - XIIe siècles. Deux sceaux le titrent protoproèdre³¹⁵, mais Charles Diehl conteste cette lecture³¹⁶, étant donné le titre de curopalate qu'il porte sur divers sceaux³¹⁷. Peut-être a-t-il été protoproèdre avant d'être curopalate.

Triakontaphyllos, Léon, XIe siècle, sceau inédit³¹⁸.

Vatatzes, Jean, XIe - XIIe siècles³¹⁹.

Xéros, Jean, XIe siècle. Collection Shaw. XIe siècle. Sceau

304. Collection Mabbott. American Numismatic Society. Sceau N° 313. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

305. V. Laurent. Les Bulles métriques... pp. 12-13; sceau N°6.

306. Collection des Musées Ottomans d'Istanbul. Fonds Diogène, sceau N° 931. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

307. Fogg Art Museum. Sceau N° 401. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

308. Fogg Art Museum. Sceau N° 1949. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

309. Konstantopoulos, op. cit. p. 107, sceau N° 389.

310. Fausse lecture pour Strabobasileios, Léon. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

311. Collection Fogg Art Museum, sceau N° 2109 Indiqué par le R.P.V. Laurent.

312. G. Schlumberger. Sigillographie byzantine, p. 706.

313. D. A. Zakythinos. *Mélétai péri tès dioikètikès diaréséôs kai tès éparkhikès dioikèséôs en tō Buzantinō Kratei*. Epet. Het. Buz. Spoudôn, XVIII, 1948, p. 53.

314. Collection des Musées Ottomans d'Istanbul. Fonds Diogène. Sceau N° 848. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

315. G. Schlumberger. Sigillographie byzantine, pp. 240-241.

316. *Mélanges G. Schlumberger*. Paris 1924, p. 113.

317. V. Laurent. Bulletin de sigillographie byzantine. Byzantion V, 1930, 586.

318. Collection Fogg Art Museum, sceau N° 2353. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

319. B. A. Pantchenko. Katalog Molubdoboulov. Bull. de l'Institut. Arch. russe de Constantinople, XIII, 1908, p. 96.

inédit³²⁰. Il s'agit, probablement, du proèdre et protomystique, signalé en 1057 dans un acte de l'Athos³²¹ ou du protoproèdre, mentionné en 1075³²².

Zabareiotès, Grégoire, logariaste³²³.

Les textes ainsi que la sigillographie nous ont conservé les noms de quelques *curopalatissa*. Ce sont :

Acropolitissa, Maria, dont un sceau est inédit. XIIe siècle³²⁴.

Basilakina, devenue la religieuse Marie³²⁵, XIe siècle.

Catacalonissa, Sara, connue par un sceau³²⁶, XIe - XIIe siècles.

Comnène, Xène, religieuse³²⁷, seconde moitié du XIe siècle.

Dalassène, Anne, mère d'Alexis I Comnène³²⁸, dont il nous est parvenu plusieurs sceaux. Deux d'entre eux, rédigés «la religieuse» Anne Dalassène, sont antérieurs à l'accession au trône de son fils, Alexis I Comnène, car elle prit l'habit religieux, avant 1081, tout en restant au Grand Palais³²⁹. Sur un sceau inédit, elle se donne les titres de *curopalatissa* et *grande domestikissa*, qui étaient les titres de son mari, Jean Comnène³³⁰. Un autre sceau la titre *patrikia kai kouropalatissa*³³¹.

320. Dumbarton Oaks, sceau N° 5374, qui le qualifie de *protocuropalate*. Cf. coll. Shaw, N° 254 (R.P.V. Laurent). Indiqué par le R.P.V. Laurent.

321. *Acta praesertim graeca Rossici in monte Athos monasterii*/Kiev, 1873, p. 30. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

322. J. Bidez. *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*. VI. Michel Psellos. Bruxelles, 1928, p. 207, 33.

323. V. Laurent. *Les Bulles métriques*, p. 53, sceau N° 148. Cf. p. 249, remarque 148 a.

324. V. Laurent. *Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican*, p. 71, note 5.

325. F. Dölger. *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*. München 1948, N° 65, pp. 180-184. Cf. N. Svoronos. *Recherches sur le cadastre byzantin*. . . Bull. de Corr. Hell. 33, 1959, pp. 59 et 133 et N. Svoronos. *Notes à propos d'un procédé de techniques fiscales: la δοχή*. Rev. des Ét. Byz. 24, 1966, p. 105, note 32.

326. V. Laurent. *Bulletin de sigillographie byzantine*. Byzantion VI, 1930, p. 780.

327. V. Laurent. *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin*. V, 2. L'Église. Paris 1965, p. 301, sceau No 1476.

328. Cf. Anne Comnène, l'Alexiade (Index des éditions de Bonn et du R.P.B. Leib).

329. V. Laurent. *Le Corpus des sceaux*. . . sceau N° 1460, pp. 291-292 et sceau N° 1461, pp. 292-293.

330. V. Laurent, op. cit., p. 292.

331. H.W. Bell. *Byzantine Sealings*. Byz. Zeitschr. 30, 1930, p. 635, sceau N° 6.

Eudocie, Marie, sceau non daté, mais datant de l'époque des Comnènes, très vraisemblablement ³³².

Macrembolitissa, Marie, XIe - XIIe siècles³³³.

Comme ancien curopalate, ἀποκουροπαλάτης, on peut citer **Justin II**, neveu de Justinien I. Avant son accession au trône, il était curopalate³³⁴. Devenu empereur, il transmet à son gendre, le patrice **Baduarios**, la charge de curopalate³³⁵. **Justin II** est, par suite, après son avènement souvent désigné comme ἀποκουροπαλάτης³³⁶.

Oninos. Sous **Justin I** (518 - 527), un roi **Laze** épousa la nièce du patrice **Oninos**, ancien curopalate³³⁷.

Le titre de curopalate, comme beaucoup d'autres, se déprécia avec le temps. Les nécessités de la hiérarchie aulique firent, par suite, créer la dignité de **protocuropalate**. Elle ne semble pas être antérieure à l'époque des Comnènes. Au concile de 1092, en effet, où siégeaient sept curopalates, on trouve mentionnés trois protocuropalates³³⁸. Il nous est parvenu les noms d'un certain nombre de protocuropalates.

Bardales, Nicétas, XIe siècle, dont nous n'avons aucune preuve certaine permettant d'assurer qu'il appartenait à cette famille, à laquelle les textes font souvent allusion depuis le Xe siècle jusqu'au XVe siècle. Nous avons seulement un sceau, nous faisant connaître le nom de **Nicétas Bardalès**³³⁹.

Barys, Michel, XIe siècle. Il est mentionné dans la liste de présence du synode de 1094³⁴⁰.

Bourtzes, Elie, XIIe siècle. Il figure sur la liste de présence du synode du 12 mai 1157³⁴¹, où le patronyme est inexact, **Bourτέου**.

Brachamios, Philarète, XIIe siècle. Il semble avoir été successivement : **magistros** et **duc**, **archonte**, **curopalate** et **duc d'Antioche**,

332. G. Schlumberger. Sigillographie byzantine, p. 491, sceau N° 3.

333. Konstantopoulos, op. cit., pp. 105-106, Sceau N° 382.

334. Evagr. V, 1; Malalas 491; Cedr. I, 680; Theoph. 372 Bonn, 234, 11 de Boor; Zonaras III, 174. Cf. Corippus. De laud. Just. I, v. 134-137.

335. Corippus, op. cit. II, 285-286. Cf. F. Dölger. Regesten, N° 3 (an. 566).

336. Preger. Script. orig. C.P. II, 184-187, 227, 229. Cf. Note 67.

337. Chr. Pasc. 613; Theoph. 259 Bonn, 168, 21 de Boor, sous le nom de **Nomos**.

338. V. Grumel. Les Régestes, N° 967.

339. V. Laurent. La Collection Orghidan, pp. 67-68, sceau N° 114.

340. V. Grumel. Les Régestes, N° 967. Corriger la date du synode 1092 en 1094-1095.

341. V. Grumel. Les Régestes, N° 1041.

protocuropalate et domestique des Scholes et sébaste. Il nous est parvenu un sceau à son nom ³⁴².

Cérulaire, Michel. XIe siècle. Il est mentionné dans un chrysobulle d'Alexis I Comnène de mai 1082, relatif à une requête du protocuropalate et grand drongaire de la Veille Michel, fils aîné et exécuteur testamentaire de Constantin Cérulaire³⁴³. Le sébaste Constantin était le frère du patriarche Michel Cérulaire. Michel Cérulaire était donc le neveu du patriarche; il était aussi *gambros* d'Alexis I Comnène. Le chrysobulle qualifie Michel Cérulaire de *mégas épiphanéstatos* ³⁴⁴. Comme me le fait judicieusement remarquer le P.L. Stiernon, la question est de savoir si Cérulaire est un nom de famille ou un surnom, donné au patriarche. Dans ce cas, on ne pourrait appeler Cérulaire Constantin et Michel, le frère et le neveu du patriarche.

Constantin ... Onites, XIe siècle, connu seulement par un sceau inédit ³⁴⁵.

Dabatinos, Basile, connu seulement par un sceau, difficile à dater ³⁴⁶.

Dalassène, Constantin, XIe - XIIe siècles, dont il nous est seulement parvenu un sceau inédit ³⁴⁷.

Doukas, Michel, connu également par un sceau, difficile à dater ³⁴⁸.

Euthymios, XIe siècle. En 1095, mention est faite d'Euthymios ³⁴⁹ protocuropalate, juge du Velon, préteur et anagrapheus de Boléron Strymon et Thessalonique ³⁵⁰. Dans un acte du monastère athonite d'Esphigménou, de 1095 Euthymios s'intitule, au début, Euthymios, curopalate des prétoires (sic) et anagrapheus de Boléron, Strymon,

342. V. Laurent. Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican, sceau N° 113, pp. 114-119.

343. F. Dölger. Regesten N° 1082.

344. Ou encore *μεγαλειφανέστατος* Cf. Neos Hellenomnèmôn XVII, 1923, p. 322. (R. Guiland. Recherches sur les institutions byz. I, 575). Indiqué par le P.L. Stiernon.

345. Fogg Art Museum, sceau N° 2434. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

346. Konstantopoulos, op. cit., p. 322, sceau N° 389a. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

347. Fogg Art Museum, sceau N° 541. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

348. Konstantopoulos, op. cit., 1903, sceau N° 392a; 1906, sceau N° 102.

349. Et non Euphemios, comme l'écrivent Zachariae von Lingenthal (Jus Graeco-Romanum, p. III, p. XVIII et F. Dölger. Aus den Schatzkammern... p. 330.

350. Philippes et la Macédoine orientale. Paris, 1945, p. 167.

Thessalonique, et signe, à la fin du même acte : Euthymios, par la providence de Dieu protocuropalate, juge du Velon, des prétoires (sic) et anagrapheus³⁵¹. En 1094, Euthymios était curopalate, comme le prouve la liste de présence du synode, tenu à la fin de cette année³⁵².

K a m a t é r o s, M i c h e l, XIIe siècle. *Epi tón dèèséon* est mentionné dans la liste de présence du synode du 12 mai 1157³⁵³.

K a r a m a l è s ou K a r a m a l l o s, N i c é t a s, connu seulement par un sceau, non daté, n'existe qu'à la suite d'une restitution hardie et non fondée de Schlumberger et de Konstantopoulos³⁵⁴.

K a r a t z a s, A r g y r o s, protocuropalate et duc de Philippopoli est connu par un sceau³⁵⁵.

K a r i a n i t e s ou K a r i n i t e s, J e a n, est mentionné dans la liste de présence du synode de 1166. Le sceau, qui nous est parvenu, sous le nom de K a r i a n i t e s, J e a n, ne semble pas appartenir à son homonyme, qui était aussi *épi tón kriséon*³⁵⁶.

K a s t a m o n i t e, N i c é p h o r e, XIIe siècle, n'est connu que par ce sceau. Bien que les représentants de cette famille soient nombreux aux XIIe et XIIIe siècles, il n'est pas fait mention de ce dignitaire dans les sources³⁵⁷.

K a t a k a l o n, M i c h e l, XIe siècle, connu seulement par un sceau inédit³⁵⁸.

M a n i a k e s, G e o r g e s. XIe siècle. Le sceau de protocuropalate, qui lui attribue Schlumberger, anonyme, du reste, ne saurait être attribuée d'autorité à Georges Maniakès, car il n'est connu nulle part, comme ayant porté ce titre et pour avoir longtemps séjourné à la Cour³⁵⁹.

M a r i n o s, XIe - XIIe siècles. Sceau inédit³⁶⁰. Connue comme sé-

351. P. Lemerle, op. cit., p. 167, note 3. Cf. L. Bréhier. Les institutions de l'Empire byzantin. Paris, 1949, p. 228. Corriger 1085 en 1095.

352. Cf. plus haut, Note 140.

353. V. Grumel. Les régestes N° 1041. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

354. V. Laurent. Les Bulles métriques, pp. 135-136, sceau N° 381.

355. V. Laurent. Argyros Karatzas, protocuropalate si duce de Philippopoli. Revista Istorică (Bucarest), 29, 1943, pp. 203-210.

356. V. Laurent. Les Bulles métriques, p. 140, sceau N° 395.

357. V. Laurent, op. cit., p. 15, sceau N° 15.

358. Fogg Art Museum, sceau N° 1078. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

359. K.M. Konstantopoulos. 'Η σφραγὶς τοῦ στρατηγοῦ Γεωργίου Μανιάκη. Epet. Hétair. Byz. Spoudôn, IX, 1932, p. 128.

360. Fogg Art Museum, sceau N° 778. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

baste par Anne Comnène³⁶¹ et comme domestique dans Zachariae von Lingenthal³⁶².

Pantèchnes, Théodore, XIIe siècle, nomophylax et *ἐπι τὸν οἰκειakôn* est mentionné dans la liste de présence du synode du 5 décembre 1157³⁶³.

Syklitzes, Georges est mentionné dans la liste de présence du synode de 1166³⁶⁴.

Taronite, Jean, XIe siècle, eucropalate et *ἐπι τὸν δέσσην*, vers 1086, joua un rôle politique assez important, comme éparche. Le sceau, que nous possédons de lui, le qualifie de protocropalate³⁶⁵.

Tornikès, Jean. Il nous est connu par une épitaphe de son parent Euthyme Tornikès : ... Ἰωάννου κουροπαλατῶν, ὃς πρῶτα φέρ' ἐν μεγάροις³⁶⁶.

Tzittas, Michel. Duc, dont il nous est parvenu un sceau non daté³⁶⁷.

Il faut encore citer les quatre sceaux suivants anonymes :

N., duc d'Amastris, XIIe siècle³⁶⁸.

N., juge du Velon, préteur, anagrapheus³⁶⁹.

N., gendre du protocropalate et grand drongaire de la Veille³⁷⁰. XIIe siècle.

N. o e k P a n i o u P h i l o s o p h o s, mentionné dans une lettre de Tztzès : διπλοτρίπλως τῆς πρωτοκουροπαλάτου (sic) ἀξίας ἀξίως ἀξιωθέντα³⁷¹.

La femme d'un protocropalate s'appelait *protokouropalatissa*. Il nous est parvenu deux sceaux de protokouropalatissai :

361. Anne Comnène, Alexiade Leib, III, 138.

362. Zachariae von Lingenthal, Jus Graeco-Romanum I, 248.

363. V. Grumel. Les Regestes, n° 1041. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

364. Migne, P.G. CXL, col. 252. Cf. F. Chalandon. Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel (1143-1180). Paris 1912, p. 649, Note 4.

365. V. Laurent. Les Bulles métriques, sceau N° 518, pp. 182-183.

366. A. Papadopoulos-Kerameus. Noctes Constantinopolitanae. St. Pétersbourg 1913, p. 199. Indiqué par le R.P.V. Laurent.

367. G. Schlumberger. Sigillographie byzantine, p. 492.

368. V. Laurent. La Collection Orghidan, sceau N° 227, p. 122.

369. F. Dölger. Beiträge zur Geschichte der byz. Finanzverwaltung, besonders des 10 und II Jahrhunderts. Leipzig-Berlin 1927, p. 88.

370. F. Dölger. Regesten, N° 1283 (an. 1118).

371. Th. Pressel. Joannis Tzetzae Epistolae. Tübingen 1851, p. 86, lettre N° 97. Indiqué par le P.L. Stiennon.

E u p h é m i e, femme du protocuropalate Euthymios³⁷², XIIe siècle; elle serait l'auteur d'une *Praxis* relative au proasteion de Portaea, appartenant au monastère d'Esphigménou.

R h o m a i a, A n n a, connue seulement par un sceau des XIe - XIIe siècles³⁷³.

372. Cf. Plus haut, note 350. E. Kourila-Lauriôtu. 'Ο κατάλογος τῶν ἐπισήμων, Ἀθωνικῶν ἐγγράφων τοῦ Οὐσπένσκη. Epet. Hetair. Byz. Spoudôn VIII, 1931, 68.

373. Konstantopoulos, op. cit., p. 106, sceau N° 385.

INDEX du CUROPALATE

(Établi par Mme R. GUILLAND)

I. NOMS de PERSONNES

- Aaron (IIe), stratège du Vaspourakan 203.
Achoth I (ss. Léon l'Arménien), prince d'Ibérie, curopalate 215.216, gouverneur de l'Ibérie 216.
Achoth II, prince de Géorgie 217, curopalate 217.
Acropolitissa, Maria (sceau inédit 12e), *curopalatissa* 224.
Adimountos, fils de Otos, curopalate 220.
Adranasé II (ss. Léon VI le Sage), curopalate 216, prince d'Ibérie 216, roi d'Ibérie 216.
Adranasé (10e), *magistros* 220.
Aetius (4e), *cura palatii* 196.
Anastase, patriarche 198.
Antiochos, Constantin (11e), curopalate, hétériarque (grand) 201.
Aplespharès (Arabe) 202.
Appolinaris (ss. Constance II), *cura palatii* 196.
Arabanténos ou Arbantenos, Jean (12e), curopalate (sceau), sébaste, 206.
Artavasde, gendre de Justin II, comte de l'Opsikion 198 (et sceau), curopalate 190.198 (et sceau 198), patrice (sceau), stratège des Arméniaques 198.
Asan (Turc) : 203.
Asotios dit Kaskasès, patrice 215.

Baduarios, gendre de Justin II, curopalate 197.225, *magister militum* de Scythie? 197, patrice 225.
Bagrat III, roi d'Abkhazie 219.
Bahram, *darigmedoum* 211 n. 10.
Bardales, Nicétas (sceau 11e), *protocuropalate* 225.
Bardas, oncle de Michel III, César 199, curopalate 190.199 et n. 93, domestique des scholes, *epi kanikleiou* 199, *magistros*, patrice 199 et n. 93, régent de l'empire 199.
Bardas Barangos (sceau?), curopalate 220.
Bardas Ikanatos (11e), *anthypatos* 201 et n. 118, curopalate 201.202 n. 120, nobilissime, préteur de l'Hellade et du Péloponnèse 202.
Bardas Lebounès (13e), catépano de Smyrne 212.
Bardas Sklèros (ss. Basile II) 214 curopalate 201.
Barys, Michel (sceau 11e-12e), curopalate 220, *protocuropalate* 225.
Basilakina (Marie en religion) (11e), *curopalatissa* 224.
Basilakios (13e), curopalate 211.
Basile, métropolitaine de Nicomédie 206.
Bourtios. Cf. Bourtzès, Elie (12e) 225.

- Bourtzes, Elie ou *Bourtios* (12e), protocuropalate 226.
- Brachamios, Elpidios (12e), curopalate, duc de Chypre 207 (sceau) 215.
- Brachamios, Philarète (11e-12e) (sceau), archonte, curopalate 225.214, domestique 214, domestique des scholes, duc, duc d'Antioche, magistros, protocuropalate, sébaste 226.
- Bryenne, Jean, frère de Nicéphore Bryenne, curopalate 191.202. domestique des scholes, magistros 202.
- Bryennios, Nicéphore (sceau inédit 11e-12e), curopalate 220.
- Catacalonissa, Sara (sceau 11e-12e), *curopalatisa* 224.
- Cérulaire, Constantin (11e), sébaste 226.
- Cérulaire, Michel, patriarche 226.
- Cérulaire, Michel (11e), drongaire (grand) de la Veille, *epiphanestatos, megas, gambros* d'Alexis I Comnène, protocuropalate 226.
- Chamdounios (sceau 11e-12e), curopalate 221.
- Choirosphaktes, Constantin (sceau), curopalate 203.
- Choumnos, Manuel (sceau?), curopalate 221.
- Chrysoberges, Basile (12e), curopalate, 207.
- Chrysolanos, Pierre, évêque de Milan 206.
- Chrysopoulos, Michel (sceau 12e-13e), curopalate 221.
- Chrysopouriotès, Léon (12e), assesseur au Tribunal, curopalate 207.
- Claudiopolites, Jean (12e), curopalate 207.
- Codinos, Pseudo, Georges (14e), curopalate 193.212.
- Comnène, Jean, frère d'Isaac I Comnène (sceau 11e-12e) 203 *arkhôn* des armées d'Occident 203, curopalate 203.224.203 n. 139, domestique (grand) 203.224 domestique des scholes 203.
- Comnène, Manuel, frère d'Alexis I Comnène, curopalate 204, (sceau 204), généralissime, proèdre, protoproèdre, protostratôr, stratège-autokratôr de toutes les troupes d'Orient 204.
- Comnène, Théodore (sceau 11e-12e), curopalate, duc de Pélagonie 221.
- Comnène, Xénè, religieuse (seconde moitié du 11e s.), *curopalatisa* 224.
- Constant (ss. Romain I Lécapène), drongaire de la flotte, manglabite, patrice, proto-spathaire 215.
- Constantin, fils de Michel VII Doukas, César 204.
- Constantin (11e), hétériarque 202.
- Constantin (11e), domestique des scholes 219.
- Constantin, neveu du grand primicier (12e), anagrapheus, curopalate, secretis, 207.
- Constantin (sceau 12e), curopalate 221.
- Constantin... Onites (11e), protocuropalate 226.
- Constantin (11e-12e). Cf. Kostiki.
- Cyrus, patriarche 214.
- Dabatinos, Basile (sceau), protocuropalate 226.
- Dalassène, Anne, mère d'Alexis I Comnène (sceaux: «La religieuse») 196 n. 60, *curopalatisa* (sceau inédit), *domestikissa* (grande) (sceau inédit), *patrikia kai kouropalatisa* 224.
- Dalassène, Constantin (sceau inédit) 11e-12e, protocuropalate 226.

David I (9e), curopalate 216.

David (10e), curopalate, prince arménien de Daïk, 214.

David le Grand ou David d'Ibérie (10e-11e), curopalate 218, curopalate, 218, n. 253, curopalate (grand) 218 n. 253, dynaste de Tao 218 n. 253.

Domentziolos, frère de Phokas; curopalate, magistros 189.197. stratège 197. stratège d'Orient 197.

Doukas, Michel (12e-13e), duc de Mylassa, de Mélanoudion et de Klaustrobigolon 211.

Doukas, Michel (sceau), protocuropalate 226.

Equitius, parent de l'empereur Valens (ss. Constance II), *cura palatii* 196.

Eudocie, Marie (sceau non daté), *curopalatissa* 225.

Euphémie (sceau 12e), *protokouropalatissa* 229.

Euphorbenos, Constantin (11e-12e), gouverneur de Chypre 220. Cf. Katakalon Euphorbenos, Constantin.

Euthymios (11e-12e), anagrapheus, anagrapheus de Boléron et Thessalonique 226, curopalate 203.227, curopalate des prétoires (sic), juge des prétoires (sic) 227, juge du velon, préteur 227, protocuropalate 227.

Euthymios (13e-14e), apographeus de Boléron, Strymon, Thessalonique 212, curopalate, domestique, juge du velum, *mégalépiphanéstatos*, préteur 212.

Gadaritzès (12e), curopalate 208.

Georges, prince d'Abasgie 219.

Gérasime (11e), curopalate, *prôtos* 203.

Glabas, Michel (ss; Michel VIII Paléologue, connétable (grand), curopalate, général, papias (grand), pincerne, protostratôr 211.

Gourgen, roi de Géorgie, magistros 219.

Grégoire le Bahlavouni (12e), curopalate d'Orient 215.

Grigor (Krikorikios), arkhôn de Taron 216.

Hamazasp Mamikonian (7e), commandant. du «pays des Arméniens», curopalate, prince d'Arménie 213.

Harménopoulos, Constantin (ss. Jean V Paléologue, curopalate; juge général de Thessalonique, nomophylax 212.

Humbertopoulos (13e), curopalate, gouverneur de Mésembrie, papias (grand) 212.

Humbertopoulos (13e), tzaousios (grand) 212.

Iasitès, Constantin (11e), catépano d'Ibérie 219, curopalate 204, duc d'Ibérie 202.

Iasitès, Michel (sceau inédit) (11e), curopalate 221.

Jalad-es-din-malik-schah, sultan 205, 192.

Jean, frère d'Isaac I Comnène, curopalate 191.

Jean (sceau 11e-12e), curopalate 221.

Jean (sceau 12e), curopalate 221.

Jean Italos (11e), consul des philosophes 205.

Justin II, neveu de Justinien 188.196 n. 59, curopalate 188.195.197.225, ex-curopalate 189.225, *éndoxotatos kouropalatès* 195.

- Kalognômonos, Théodore (sceau inédit 11e-12e), curopalate 221.
 Kamatéros, Michel (12e), *épi tón deéséōn*, protocuropalate 227.
 Karameles ou Karamallos, Nicétas (sceau?), protocuropalate 227.
 Karamallos, Nicétas. Cf. Karamales.
 Karatzas, Argyros (sceau?), duc de Philippopoli, protocuropalate 227.
 Karianites ou Karinites, Jean (sceau 12e), *épi tón kriséōn*, protocuropalate 227.
 Karianitès, Jean (sceau 12e), *épi tón kriséōn*, protocuropalate 227.
 Karinitès, Jean (12e). Cf. Karianitès, Jean.
 Kaskasès. Cf. Asotios.
 Kastamonite, Nicéphore (sceau 12e), protocuropalate 227.
 Katakalon Euphorbenos, Constantin (sceau 11e-12e), curopalate, duc, duc de Chypre, nobelissime 220.
 Katakalon, Jean (sceau inédit 11e), curopalate 220.
 Katakalon Kekauménos (ss. Isaac I Comnène) commandant le tagme des Arméniques, commandant Villes et Contrées danubiennes 202, curopalate 195.202. 203, duc d'Antioche, duc d'Ibérie, magistros, protospathaire, stratarque, stratarque d'Ani et d'Ibérie, stratège, stratège d'Ani et d'Ibérie, stratèlate d'Anatolie, *vestis* 202.
 Katakalon, Michel (sceau inédit 11e), protocuropalate 227.
 Katakalon Tarchaniote (12e), curopalate 207.
 Katakalon Trachaniote (12e, curopalate) 207.
 Katakalon (12e), curopalate, commandant les Chomatènes et les Turcs 207.
 Kibyrrhiôtès, Georges (sceau inédit 11e-12e) curopalate 221.
 Kontostephanos; Michel (sceau 11e-12e), curopalate, duc 221.
 Kontoulos, Jean (sceau inédit), curopalate 221.
 Kosmas II, patriarche de Constantinople 209.
 Kostiki ou Constantin (sceau 11e-12e) curopalate 222, dynaste Ibère-Arménien? 222.
 Kourkénios (Gourgen), gendre du patrice Asotios (dit Kaskasès), magistros 216, patriciat 215.
 Kourtikès, Basile (ss. Alexis I Comnène), curopalate, vestarque 204 (sceau inédit 204).
 Kritorikios. Cf. Grigor.

 Lalakon, Léon (sceau?), curopalate 109.199, duc des Arméniques 199.
 Lalakon, domestique des Noumera 199.
 Léon (ss. Jean I Tzimiskès) drongaire 201.
 Léon le Curopalate. Cf. Phokas, Léon, frère de Nicéphore II Phokas (10e).
 Léon K... (12e), assesseur au Tribunal, curopalate 208.
 Léon Magistros (ss. Nicéphore II Phokas) curopalate 201.
 Léon (sceau 11e-12e) curopalate 222.
 Léon (13e), curopalate 212.
 Léonce (12e) curopalate 208.
 Léonce ou Léontios (sceau inédit?), curopalate, *kouropalatès* 222.
 Léontios (sceau inédit?). Cf. Léonce.
 Liparitès, Basile (moine Antoine) (12e), curopalate 208 et n. 175, juge 208, prince géorgien? 208.

 Ma... Constantin (sceau début 12e), curopalate 222.
 Macrembolitissa, Marie (11e-12e), *curopalatissa* 225.

Malésès, Basile, *prôtovestiaire* 222.

Malésès, Jean (sceau 11e), *curopalate*, gouverneur du Paristrion, patrice, *protospa-thaire*, stratège 222.

Maniakès, Alexis (12e), *curopalate* 208.

Maniakès, Georges (11e), *protocuropalate* 24 (sceau? 227).

Marinos (sceau inédit 11e-12e), domestique, *protocuropalate*, *sébaste* 227.

Mathieu (sceau 12e), *curopalate* 222.

Maurikas, Jean (12e), *curopalate* 209 (sceau).

Mésaritès, Constantin (12e), *curopalate*, *épi tou Hippodromou*, juge du velum, préposé à l'Hippodrome, *prokathèménos* du Sénat, *protoascretis*? 209.

Mésèmèrès, Basile (12e), *curopalate*, *oikeios anthrôpos* d'Alexis I Comnène 209.

Michel (sceau?), *curopalate* 222.

Michel (sceau?), curateur des Manges, 222 et n. 303, *curopalate* des Manges? 222 n. 303.

Nicéphore III Botaniatè, *curopalate* 202.

Nicéphore (11e), recteur 203.

Nicéphore (13e), *curopalate* 211.

Nicérites, Constantin (sceau inédit début 12e), *curopalate* 223.

Nicétas (sceau 11e-12e), *curopalate* 223.

Nicétas ou Nicolas Sklêros (11e), *curopalate*, drongaire de la Veille 205).

Nicolas I Le mystique, patriarche de Constantinople 216.

Nomos ou Oninos (ss; Justin I), ex-*curopalate*, patrice 189. 225.

Oninos. Cf. Nomos.

Onitès, Constantin, 226.

Ouranos (11e), duc d'Antioche 203.

Pakarat II (ss. Basile II), *curopalate*, roi des Abasges 218.

Pakarat III. Cf. Pankratios.

Paléologue, Nicétas (sceau inédit début 12e), *curopalate* 223.

Paléologue, Romain (11e), *curopalate* 205.

Paléologue, Théodore (11e-12e), *curopalate* 223.

Pankratios ou Pakarat III (ss. Basile II) *arkhêgos* d'Ibérie, *curopalate*, *magistros*, prince d'Abasgie 219.

Pantéchnès, Théodore (12e), *épi tôn oikeiakôn*, *nomophylax*, *protocuropalate* 228.

Paul, moine (11e), *prôtos* de l'Athos 204.

Pékoulès, Basile (moine Barlaam (12e), *chartoularios tou stratiôtikou (logothétou)* 209 n. 183, *curopalate* 209 et n. 34 bis, *dishypatos* 209 n. 183, *épi tou Hippodromou* 209 (sceau 209); juge du velum, *koïastôr*, *kritès tou bélou*, *Kritès tou Hippodromou*, *mégalépiphanéstatos kouropalatès*, préposé à l'Hippodrome 209 (sceau 209), questeur 209 et n. 34 bis.

Philokalès; Eumathios (12e), *curopalate*, général, *magistros* 210 (sceau), *mégaduc* 210 (sceau), *pansebaste-sébaste* 210 (sceau), préteur de l'Hellade et du Péloponnèse 210 (sceau), *protonobelissime* 210 (sceau), *sébaste* 210 (sceau).

Phokas, Léon ou Léon le Curopalate, frère de Nicéphore II Phokas, *curopalate* 190. 200, ex-domestique des scholes, *logothète* du drome, stratège des troupes 200.

Pho(r)bénos, Georges (sceau inédit 11e), curopalate 223.

Pierre, frère de l'empereur Maurice, curopalate 189.193. *magistros*, stratège de Thrace 198.

Rhangabé, Michel, gendre de l'empereur Nicéphore I, curopalate 190.199.

Rhomaia, Anna (sceau 11e-12e), *prôtokouropalatissa* 229.

Romanos (peut-être «Fils du Paléologue») (sceau 11e), curopalate 205.

Roussel de Bailleul, chef Franc, curopalate 192.

Saranténos, Nicéphore (sceau 11e-12e), curopalate 223.

Saturninus (ss. Constance II), *ex-cura palatii* 196.

Sénékérin, roi du Vaspourakan (ss. Basile II), curopalate 220.

Sinutès (9e), chartulaire *tou oxséôs dromou* 216.

Skléros, Michel (11e), curopalate 205.

Skylitzès, Georges (12e), protocuropalate 228.

Skylitzès, Jean (11e), curopalate, drongaire de la Veille 205.

S(e)mbat (7e), prince d'Arménie 214, curopalate 214. 213 n. 215?, drongaire 213 n. 215?.

Smbat (8e), curopalate 214.

Smbat d'Ibérie (Géorgie) (10e), curopalate 220.

Smurnaios, Basile (12e), assesseur du Tribunal, curopalate 210.

Stéphane, évêque d'Abydos 200.

Strabobasileios, Léon (sceau inédit 11e-12e), curopalate 223.

Strabobasiliadès, Léon (sceau 11e-12e), curopalate 223 (fausse lecture).

Syméon le Sanctifié, Etienne (ss. Nicéphore III Botaniate) drongaire (grand) 204.

Synadène, Jean (11e), curopalate 205 (sceau inédit 205).

Taronite, Jean (11e), curopalate, éparque, *épi tôn dêesôn*, protocuropalate (sceau) 228.

Taronite, Jean (ss. Alexis I Comnène) (sceau 12e), curopalate stratège 223.

Théocharistos, Eirenikos (12e) curopalate 208.

Théodore, frère d'Heraclius, curopalate 189.198.

Théodore de Smyrne (11e-12e), consul des philosophes, curopalate, éparque de Constantinople?, juge, juge du velum, *magistros*, *protoproèdre*, questeur 205.

Théodose III, roi d'Abkhasie 219.

Théodose, neveu de Basile Kastisios, préposite de St-Jean-Théologue de Patmos 201.

Thornik, Jean, ex-général de David 217.

Thoros, arménien (11e), curopalate, gouverneur d'Edesse 214.

Thrakésios, Jean (11e), curopalate, drongaire (grand de la veille) 206.

Tich, Constantin, tsar des Bulgares 211.

Tigranès, Basile (sceau inédit 11e), curopalate 223.

Tornikès, Jean (11e-12e?), protocuropalate 228.

Triakontaphyllos, Jean (sceaux 11e-12e), curopalate, *protoproèdre*? 223.

Triakontaphyllos, Léon (sceau inédit 11e), curopalate 223.

Tzathios, roi des Lazes 189.225.

Tzittas, Michel (sceau?), duc, protocuropalate 228.

Vatatzès, Jean (sceau 11e-12e), curopalate 223.

Xéros, Jean (sceau inédit 11e), curopalate, proèdre? 223, protocuropalate 224 n. 320; protomystique? 223, protoproèdre? 224.

Zabareiotès, Grégoire (sceau?), curopalate, logariaste 224.

Zépas, Georges (12e), curopalate 211.

N. (ss. Alexis Comnène (Vardar), curopalate 191.

N. (ss. Alexis I Comnène (Serrès), curopalate 191.

N. (ss. Alexis I Comnène (Serrès), curopalate 191.

N. (6e) frère de Justin, comte de l'Étable, *magister militum* de Scythie (?) 197.

N. (6e) frère de Baduarios, *magister militum* de Scythie 197.

N. fils de Robert Guiscard (ss. Michel VII Doukas), curopalate 204.

N. citoyen de Narbonne (ss. l'empereur Avitus), *cura palatii* 196.

N. (11e), curopalate, drongaire (grand) 206.

N. (11e), curopalate 206.

N. (12e), primicier (grand) 207.

N. (sceau 12e), duc d'Amastris, protocuropalate 228.

N. (sceau 12e), gendre du protocuropalate et grand drongaire de la Veille, protocuropalate 228.

N. (12e), drongaire (grand) de la Veille, protocuropalate 228.

N. (14e), curopalate 213.

N. (?) 24, *philosophos, tôn ék paníou, prôtokourapalatikôn azias* 228.

N. (sceau?), anagrapheus, juge du velon, prêteur, protocuropalate 228.

II. FONCTIONS et DIGNITÉS

Amir (général particulier) 192 n. 34 bis.

Anabibamos : 194.

Anagrapheus: *Constantin* (12e), neveu de *N.*, grand primicier 207. (Voir NOMS);

Euthymios (11e-12e) 227 (v. NOMS); *N.* (sceau?) 228. (v. NOMS).

Anagrapheus de Boléron, Strymon et Thessalonique: *Euthymios* (11e-12e) 227 (v. NOMS).

Anthypatos: *Bardas Ikanatos* (11e) 201 et n. 118 (v. NOMS).

Apo tôn kouropalatôn 189.196.225.

Apographeus de Boléron, Strymon et Thessalonique: *Euthymios* (13e-14e) 212 (v. NOMS).

Archonte: *Brachamios Philarète* (sceau 11e-12e) 214.226. (v. NOMS).

Arkhe : 189.188 n. 10.

Arkhegos d'Ibérie: *Pankratios* ou *Pakarat III* (ss. Basile II) 219 (v. NOMS).

Arkheon des armées d'Occident: *Comnène, Jean*, frère d'Isaac I Comnène 203 (v. NOMS).

Arkheon tôn én palatiô phulakôn : 187 n. 3.

Arkheon de Taron: *Grigor (Krikorikios)* 216.

Assesseur au Tribunal: *Chrysopouriotès, Léon* (12e) 207, curopalate 207; *Léon K...* (12e) 208, curopalate 208; *Smurnaios, Basile* (12e) 210, curopalate 210.

Azia 228.

Axiôma 195, n. 52 bis.

Basiléopatôr: 191.

Castrensis: 187.

Catépano d'Ibérie: *Iasitès, Constantin* (11e) 219 (v. NOMS).

César: 188.189.191.192.195.201.190 n. 21: *Bardas*, oncle de Michel III.199 (v. NOMS); *Constantin*, fils de Michel VII Doukas 204.

Chartoularios tou stratiôtikou (logothétou) Pékoulès, Basile (moine Barlaam) (12e), 209 n. 183 (v. NOMS).

Chartulaire *tou oxeôs dromou*: *Sinutés* (9e) 216.

Chef de l'Arménie; 214.

Commandant les Chomatènes et les Turcs: *Katakalon* (12e) 207, curopalate 207.

Commandant la Garde impériale: 187.

Commandant indigène de l'Arménie byzantine: 213.

Commandant du «pays des Arméniens»: *Hamazasp Mamikonian* (7e) 213, prince arménien, curopalate 213.

Commandant le tagme des Arméniaques: *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

Commandant les Villes et Contrées danubiennes: *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène 202) (v. NOMS).

Comte: 214.

Comte des Admissions; 188 n. 9. 193 n. 41, 194 n. 42 bis.

Comte de l'Etable: *N.* frère de Justin: 197? *Magister militum* de Scythie? 197.

Comte de l'Opsikon: *Artavasde*, gendre de Justin II 198 (et sceau) (v. NOMS).

Comte des scholes: 193 n. 41, 194 n. 42 bis.

Connétable (grand): *Glabas, Michel* (ss. Michel VIII Paléologue) 211 (v. NOMS).

Consul des Philosophes: *Jean Italos* (11e) 205; *Théodore de Smyrne* 205 (11e-12e).

Cura palatii: 187. 196. nn. 1 et 4 n. 6, 212 nn. 40 et 41, 194 n. 44, 197 nn. 66 et 67; *Aétius* (4e) 196; *Apollinaris* (ss. Constance II) 196; *Equitius*, parent de l'empereur Avitus 196.

Curateur: 187.

Curateur des Manges: *Michel* (sceau?) 222, et n. 303, curopalate des Manges? 222 n. 303.

Curopolatat: 189.191.193.192.215.216.218 n. 19 et 7 n. 26 bis; *David le Grand* ou *David d'Ibérie* (10e-11e) 217 (v. NOMS).

Curopolate: *Achot I* (ss. Léon V l'Arménien) 215. 216. (v. NOMS); *Achot II*, 217 prince de Géorgie 217; *Adimountos*, fils de Otos 220; *Adranase II* (ss. Léon VI le Sage) 216, prince d'Ibérie 215.216, roi d'Ibérie; *Antiochos, Constantin* (11e) 201, hétériarque (grand) 201; *Arabantenos* ou *Arbanténos, Jean* (12e) (sceau) 206, sébaste 206; *Artavasde*, gendre de Justin 195.190.198 (et sceau) (v. NOMS); *Baduarius*, gendre de Justin II, 197.225, *magister militum* de Scythie? 197, patrice 225; *Bardas*, oncle de Michel III, 190.199 n. 93 (v. NOMS); *Bardas Barangos* (sceau?) 220; *Bardas Ikanatos* (11e) 201.202 n. 120 (v. NOMS); *Bardas Sklêros* (ss. Basile II) 201; *Barys Michel* (sceau 11e-12e) 220, protocuropalate 225; *Basilikios* (13e) 211; *Brachamios, Elpidios* (12e) 207 (et

sceau) (v. NOMS); *Brachamios, Philarète* (sceau 11e-12e) 214.225 (v. NOMS); *Bryenne, Jean*, frère de Nicéphore Bryenne 191.202. (v. NOMS); *Bryennios, Nicéphore* (sceau inédit 11e-12e) 220; *Chamdounios* (sceau?) 221; *Choirosphaktès, Constantin* (sceau?) 203; *Choumnos, Manuel* (sceau?) 221; *Chrysobérgès, Basile* (12e) 207; *Chrysopoulos, Michel* (sceau 12e-13e) 221; *Chrysopouriotès, Léon* (12e) 207, assesseur au Tribunal 207; *Claudiopolites, Jean* (12e) 207; *Codinos-Pseudo, Georges* (14e) 193.212; *Comnène, Jean*, frère d'Isaac I Comnène 203.224 n. 139 (v. NOMS); *Comnène, Manuel*, frère d'Alexis I Comnène 204 (sceau) (v. NOMS); *Comnène, Théodore* (sceau 11e-12e) 221, duc de Pélagonie 221; *Constantin* (12e), neveu de N., grand primicier 207 (v. NOMS); *Constantin* (sceau 12e) 221; *David I* (9e) 216; *David* (10e) prince arménien de Daïk 214; *David le Grand* ou *David d'Ibérie* (10e-11e) 218 et n. 253 (v. NOMS); *Doméntziolos*, frère de Phokas 189.197. (v. NOMS); *Euthymios* (11e-12e) 203.227 (v. NOMS); *Euthymios* (13e-14e) 212 (v. NOMS); *Gadaritzès* (12e) 208; *Gérasime* (11e) 203, protéos 203; *Glabas, Michel* (ss. Michel VIII Paléologue) 211 (v. NOMS); *Hamazasp Mamikonian* (7e) 213 (v. NOMS); *Harmenopoulos, Constantin* 212 (v. NOMS); *Humbertopoulos* (13e) 212 (v. NOMS); *Iasitès, Constantin* (11e) 204; (v. NOMS); *Iasitès, Michel* (sceau inédit 11e) 221; *Jalad-ed-din-Malik Schah*, sultan 205, 192 n. 34 bis; *Jean*, frère d'Isaac I Comnène 191; *Jean* (sceau 11e-12e) 221; *Jean* (sceau 12e) 221; *Justin II*, neveu de Justinien I, 188.195.197. 225 (v. NOMS); *Kalognómonos, Théodore* (sceau inédit 11e-12e) 221; *Katakalon* (12e) 207 (v. NOMS); *Katakalon Euphorbénos, Constantin* (sceau 11e-12e) 220 (v. NOMS); *Katakalon, Jean* (sceau inédit 11e) 220; *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 191.202.203 (v. NOMS); *Katakalon Tarchaniote* (12e) 207; *Katakalon Trachaniote* (12e) 207; *Kibyrrhiotès, Georges* (sceau inédit 11e-12e) 221; *Kontostéphanos, Michel* (sceau 11e-12e) 221, duc 221; *Kontoulos, Jean* (sceau inédit 11e) 222; *Kostiki* ou *Constantin* (sceau 11e-12e) 222, dynaste Ibère-Arménien? 222; *Kourtikès, Basile* (ss. Alexis I Comnène) 204, vestarque 204 (sceau inédit 10 bis); *Lalakon, Léon* (sceau) 190. 199, duc des Arméniens 199; *Léon le Curopalate*. Cf. *Phokas, Léon*, frère de Nicéphore II, Phokas; *Léon K...* (12e) 208, assesseur au Tribunal 208; *Léon Magistros* (ss. Nicéphore II Phokas) 201; *Léon* (sceau 11e-12e) 222; *Léon* (13e) 212; *Léonce* (12e) 218; *Léonce* ou *Léontios* (sceau inédit?) 222, *kouropalates* 222; *Liparitès, Basile* (moine Antoine) (12e) 208 et n. 175 (v. NOMS); *Ma...* *Constantin* (sceau début 12e) 222; *Malèsès, Jean* (sceau 11e) 222 (v. NOMS); *Maniakès, Alexis* (12e) 208; *Mathieu* (sceau 12e) 222; *Maurikas, Jean* (12e) (et sceau) 209; *Mésaritès, Constantin* (12e) 209 (v. NOMS); *Mésémères, Basile* (12e) 209, *oikeios anthrôpos* d'Alexis I Comnène 209; *Michel* (sceau?) 223; *Nicéphore III Botaniatè* 282; *Nicéphore* (13e) 211; *Nicéritès, Constantin* (sceau inédit début 12e) 223; *Nicétas* (sceau 10e-11e) 223; *Nicétas* ou *Nicolas Skléros* (11e) 205, drongaire de la veille 205; *Pakarat II* (ss. Basile II) 218, roi des Abasges 218; *Pakarat III*. Cf. *Pankratios*; *Paléologue, Nicétas* (sceau inédit début 12e) 223; *Paléologue, Romain* (11e) 205; *Paléologue, Théodore* (11e-12e) 223; *Pankratios* ou *Pakarat III* (ss. Basile II) 219 (v. NOMS); *Pékoulès, Basile* (moine Barlaam) (12e) 209 et n. 34 bis (v. NOMS); *Philokalès, Eumathios* (12e) 210 (v. NOMS); *Phokas, Léon* ou *Léon le Curopalate*, frère de Nicéphore II Phokas, 190.200. (v. NOMS); *Pho(r)benos, Georges* (sceau inédit 11e) 223;

Pierre, frère de l'empereur Maurice, 189.193 (v. NOMS); *Rhangabé, Michel*, gendre de l'empereur Nicéphore I, 190.189; *Romanos* (11e), peut-être «fils du Paléologue» (sceau) 205; *Roussel de Bailleul*, chef Franc, 192; *Sarantenos, Nicéphore* (sceau 11e-12e) 223; *Sénékérîm* (ss. Basile II) 220, roi du Vaspourakan 220; *Sklèros, Michel* (11e) 205; *Skylitzes, Jean* (11e) 205, drongaire de la Veille 205; *S(e)mbat* (7e) 214. 213 n. 215 (?), drongaire 213 n. 215 (?), prince d'Arménie 214; *Smbat* (8e) 214; *Smbat d'Ibérie* (Géorgie (10e) 220; *Smurnaios, Basile* (12e) 210, assesseur du Tribunal 210; *Strabobasiléios, Léon* (sceau inédit 11e-12e) 223; *Strabobasiliades, Léon* (sceau 11e-12e) 223 (fausse lecture) *Synadène, Jean* (11e) 205 (et sceau inédit 205); *Taronite, Jean* (11e) 228 (v. NOMS); *Taronite, Jean* (ss. Alexis I Comnène) (sceau 12e) 223, stratège 223; *Théocharistos, Eirénikos* (12e) 208; *Théodore*, frère d'Héraclius, 189.198; *Théodore de Smyrne* (11e-12e) 205 (v. NOMS); *Thoros Arménien* (11e) 214, gouverneur d'Edesse 214; *Thrakesios, Jean* (11e) 206, drongaire (grand) de la Veille 206; *Tigranes, Basile* (sceau inédit 11e) 223; *Triakontaphyllos, Jean* (sceaux 11e-12e) 223, protoproèdre? 223; *Triakontaphyllos, Léon* (sceau inédit 11e) 223; *Vatatzès, Jean* (sceau 11e-12e) 223; *Xéros, Jean* (sceau inédit 11e) 223 (v. NOMS); *Zabareiôtès, Grégoire* (sceau?) 224, logariaste 224; *Zépos, Georges* (12e) 211; *N.* (ss. Alexis I Comnène (Serrès) 191; *N.* (ss. Alexis I Comnène) (Serrès) 191; *N.* (ss. Alexis I Comnène (Vardar) 191; *N.*, fils de Robert Guiscard (ss. Michel VII Doukas) 204; *N.* (11e) 206, drongaire (grand) 206; *N.* (11e) 206; *N.* (14e) 213.

Curopolate (grand): 218 n. 253; *David le Grand* ou *David d'Ibérie* (10e-11e) 218 n. 253 (v. NOMS).

Curopolate d'Ibérie: 215.216.

Curopolate des Manganes: *Michel* (sceau?) 222 n. 303, curateur des Manganes 222 et n. 303.

Curopolate d'Orient: *Grégoire le Bahlavouni* (12e) 215.

Curopolate des Prétoriaires (sic): *Euthymios* (11e-12e) 227 (v. NOMS).

Curopolate, femme d'un: 196.

Curopolatissa: Acropolitissa, Maria (sceau inédit 12e) 224; *Basilakina, Marie en religion* (11e) 224; *Catacalonissa, Sara* (sceau 11e-12e) 224; *Comnène, Xénè*, religieuse (seconde moitié du 11e 224); *Dalassène, Anne*, mère d'Alexis I Comnène, (sceau inédit) 224 (v. NOMS); *Eudocie, Marie* (sceau non daté) 224; *Macrembolitissa, Marie* (11e-12e) 224.

Darigmedoum: Bahram 188 n. 10.

Décursion: 193 n. 41.

Déspotès: 218.

Dioikèsis: 199 n. 95.

Dishypatos: Pékoulès, Basile (moine Barlaam) (12e) 209 n. 183 (v. NOMS).

Doméstikissa (grande): *Dalassène, Anne*, mère d'Alexis I Comnène) (sceau inédit) 224 (v. NOMS).

Domestique: *Brachamios, Philarète* (sceau 11e-12e) 214 (v. NOMS); *Euthymios* (13e-14e) 212 (v. NOMS); *Marinos* (sceau inédit 11e-12e) 227 (v. NOMS).

Domestique (grand): Comnène, Jean, frère d'Isaac I Comnène 193.224 (v. NOMS).

Domestique des Noumera: *Lalakon* 199.

Domestique des scholes: *Bardas*, oncle de Michel III, 199 (v. NOMS); *Brachamios*,

Philarète (sceau 11e-12e) 226 (v. NOMS); *Bryenne, Jean*, frère de Nicéphore Bryenne 202 (v. NOMS); *Comnène, Jean*, frère d'Isaac I Comnène 202 (v. NOMS); *Constantin* (11e) 219.

Dromos, o oxus: 216.

Drongaire: *Léon* (ss. Jean I Tzimiskès) 199; *S(e)mbat* (7e) 213 n. 215 (?) (v. NOMS).

Drongaire (grand): *Syméon le Sanctifié*, ou *Etienne* (ss. Nicéphore III Botaniatè) 204; *N.* (11e) 206, curopalate 206.

Drongaire de la flotte: *Constant* (ss. Romain I Lécapène 215 (v. NOMS).

Drongaire de la veille: *Nicétas* ou *Nicolas Sklèros* (11e) 205, curopalate 205; *Skyli-tzès, Jean* (11e) 205 curopalate 205.

Drongaire (grand) de la veille: *Cérulaire, Michel* (11e) 226 (v. NOMS); *Thrakésios, Jean* (11e) 11, curopalate 206; *N.* (12e) 24, protocuropalate 206.

Duc: 21; *Brachamios, Philarète* (sceau 11e-12e) 225 (v. NOMS); *Katakalon Euphor-bènos, Constantin* (sceau 11e-12e) 220 (v. NOMS); *Kontostéphanos, Michel* (sceau 11e-12e) 221, curopalate 221; *Tzittas, Michel* (sceau ?) 24, protocuropalate 228.

Duc d'Amastris: *N.* (sceau 12e) 228, protocuropalate 228.

Duc d'Antioche: *Brachamios, Philarète* (sceau 11e-12e) 225 (v. NOMS); *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS); *Ouranos* (11e) 203.

Duc des Arméniaques: *Lalakon, Léon* (sceau) 199, curopalate 190.199.

Duc de Chypre: 20; *Brachamios, Elpidios* (12e) 214.215 (v. NOMS); *Katakalon, Euphorbènos, Constantin* (sceau 11e-12e) 221 (v. NOMS).

Duc d'Ibérie: *Iasitès, Constantin* (11e) 202, catépano d'Ibérie 219, curopalate 204; *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

Duc de Mylassa, de Melanoudion et de Klaustrobigolon: *Doukas, Michel* (12e-13e) 211.

Duc de Pélagonie: *Comnène, Théodore* (sceau 11e-12e) 221, curopalate 221.

Duc de Philippopoli: *Karatzas, Argyros* (sceau?) 227, protocuropalate 227.

Dynaste: 213.

Dynaste Ibère: 215; curopalate, roi curopalate 215.

Dynaste Ibère-Arménien: *Kostiki* ou *Constantin* (sceau 11e-12e)? 222, curopalate 222.

Dynaste de Tao: *David le Grand* ou *David d'Ibérie* (10e-11e) 218 n. 253 (v. NOMS).

Endoxotatos: 215.196 n. 57.

Endoxotatos kouropalatès: Justin II, neveu de Justinien I, 195 (v. NOMS).

Eparque: *Taronite, Jean*; (11e) 228.

Eparque de Constantinople: *Théodore de Smyrne* (11e-12e)? 205 (v. NOMS).

Epi tòn deèséôn: *Kamatèros, Michel* (12e) 23, protocuropalate 227; *Taronite, Jean* (11e) 228 (v. NOMS).

Epi tou Hippodromou: 13; *Mésaritès, Constantin* (12e) 209 (v. NOMS); *Pékoulès, Basile* (moine Barlaam) (12e) 209 et sceau 209 (v. NOMS).

Epi kanikleiou: *Bardas, oncle de Michel III*, 199 (v. NOMS).

Epi tòn kriséôn: *Karinitès* ou *Karianitès, Jean* (sceau 12e) 227, protocuropalate 227; *Karianitès, Jean* (sceau 12e) 227, protocuropalate 227.

Epi tòn oikeiakon: *Pantechnes, Théodore* (12e) 228 (v. NOMS).

Epiphanéstatos: 196.

Epiphanéstatos, négas: *Cérulaire, Michel* (11e) 226 (v. NOMS).

Evêque d'Abydos: *Stéphane* 200.

Evêque de Milan: *Chrysolanos*, *Pierre* 206.

Excellentissimus: 196.

Ex-cura palatii: *Saturninus* (ss. Constance II) 196.

Ex-curopalate: 2.6; *Justin II*, neveu de Justinien I, 2.22 (v. NOMS); *Nomos* ou *Oninos* (ss. Justin I) 189.225, patrice 189.225.

Ex-domestique des scholes: *Phokas*, *Léon* ou *Léon le Curopalate*, frère de Nicéphore II *Phokas* 200 (v. NOMS).

Ex-général de David: *Thornik*, *Jean* 217.

Gambros d'Alexis I Comnène: *Cérulaire*, *Michel* (11e) 226 (v. NOMS).

Général: *Glabas*, *Michel* (ss. Michel VIII Paléologue) 211 (v. NOMS); *Philokalès*, *Eumathios* (12e) 210 (v. NOMS).

Généralissime: *Comnène*, *Manuel*, frère d'Alexis I Comnène 204 (v. NOMS).

Gouverneur de Bulgarie: 222.

Gouverneur de Chypre: *Euphorbènos*, *Constantin* (11e-12e) Cf.: *Katakalon*, *Euphorbènos*, *Constantin* 220.

Gouverneur d'Edesse: *Thoros*, arménien (11e) 214, curopalate 214.

Gouverneur de l'Ibérie: *Achot I* (ss. Léon V l'Arménien) 216 (v. NOMS).

Gouverneur de Mésembrie: *Humbertopoulos* (13e) 212 (v. NOMS).

Gouverneur du Paristrion: *Malèsès*, *Jean* (sceau 11e) 222 (v. NOMS).

Hétériarque: *Constantin* (11e) 202.

Hétériarque (grand): *Antiochos*, *Constantin* (11e) 201, curopalate 201.

Hypomnèsis: 211.

Illustre: 188.189 n. 9.196 n. 57.

Juge: *Liparitès*, *Basile* (moine Antoine) (12e) 12, curopalate 208 et n. 175, prince géorgien? 208; *Pekoules*, *Basile* (moine Barlaam) (12e) 209 (v. NOMS). *Théodore de Smyrne* (11e-12e) 205 (v. NOMS).

Juge général de Thessalonique: *Harménopoulos*, *Constantin* (ss. Jean V. Paléologue) 212 (v. NOMS).

Juge des prétoires (sic): *Euthymios* 11e 23 (v. NOMS).

Juge du Velon ou Velum: 192 n. 34 bis; *Euthymios* (11e-12e) 227 (v. NOMS); *Euthymios* (13e-14e) 212 (v. NOMS); *Mésaritès*, *Constantin* (12e) 209 (v. NOMS); *Pékoulès*, *Basile* (moine Barlaam) (12e) 209 (v. NOMS); *Théodore de Smyrne* (11e-12e) 205 (v. NOMS); *N.* (sceau?) 228 (v. NOMS).

Kéleusis: 217.

Koiastôr: 13; *Pékoulès*, *Basile* (moine de Barlaam 12e) 209 (v. NOMS).

Kouratôr: 209.

Kouropalatès: 187 n. 1; *Léontios* ou *Léonce* (sceau inédit?) 222.

Kouropalatès Ibérius: 218.215 n. 233.

Kouropalatikion: 196.

Kouropalatissa: 196.

Kouropalatou, oi tou: 215.

Kura-balat: 192 n. 34 bis.

Kuropolatikin: 196 n. 58.

Kritès tou bèlou: *Pékoulès, Basile* (moine Barlaam) (12e) 209 (v. NOMS).

Kritès tou Hippodromou: *Pékoulès, Basile* (moine Barlaam 12e) 209 (v. NOMS).

Logariaste: *Zabareiotès, Grégoire* (sceau?) 22, curopalate 224.

Logothète du drome: *Phokas, Léon* ou *Léon le Curopalate*, frère de Nicéphore II Phokas 200 (v. NOMS).

Magister militum de Scythie: *Baduarios*, gendre de Justin II, 197, curopalate 197. 225; *N.* (6e), frère de Justin, comte de l'Etable (?) 197; *N.* (6e) fils de *Baduarios*, 197.

Magistrat: 192. 216.

Magistros: 190. 192. 194. 215; *Adranase* (10e) 220; *Bardas*, oncle de Michel III, 199 et n. 93 (v. NOMS); *Brachamios, Philarète* (sceau 11e-12e) 226 (v. NOMS); *Bryenne, Jean*, frère de Nicéphore Bryenne 202 (v. NOMS); *Doménziolos*, frère de Phokas 189. 197. (v. NOMS); *Gourgen*, 219, roi de Géorgie 219; *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS); *Kourkénios (Gourgen)*, gendre du patrice Asotios dit Kaskasès, 216, patriciat 215; *Pankratios* ou *Pakarat III*, (ss. Basile II, 219 (v. NOMS); *Philocalès, Eumathios* (12e) 210 (sceau) v. NOMS); *Pierre*, frère de l'empereur Maurice 198 (v. NOMS); *Théodore de Smyrne* (11e-12e) 205 (v. NOMS).

Maiores domus: 187 n. 1.

«Maire du Palais»: 187.

Manglabite: *Constant* (ss. Romain I Lécapène) 215 (v. NOMS).

Mégaduc: *Philocalès, Eumathios* (12e) 210 (sceau).

Mégalépiphaneístatos: 194. 210 n. 344; *Euthymios* (13e-14e) 212 (v. NOMS).

Mégalépiphaneístatos kouropalatès: *Pékoulès, Basile* (moine Barlaam) (12e) 209 (v. NOMS).

Nobelissime: 189. 191. 192. 194. 195. 201. 190. n. 21; *Bardas Ikanatos* (11e) 201 (v. NOMS); *Katalalôn Euphorbénos, Constantin* (sceau 11e-12e) 220 (v. NOMS).

Nomophylax: *Harménopoulos, Constantin* (ss. Jean V Paléologue) 15 (v. NOMS); *Pantéchnès, Théodore* (12e) 212 (v. NOMS).

Oikeios anthrópos d'Alexis I Comnène: *Mésémérès, Basile* (12e) 209, curopalate 209.

Ostiaire impérial: 194 n. 44.

Pansébaste-sébaste: *Philokalès, Eumathios* (12e) 210 (sceau) v. NOMS).

Papias (grand): *Glabas, Michel* (ss. Michel VIII Paléologue) 211 (v. NOMS); *Humbertopoulos* (13e) 212 (v. NOMS).

Patriarcat de Luc Chrysoberges 210.

Patriarche: 191. 194; *Anastase* 198; *Cérulaire, Michel* 226; *Cyrus* 214.

Patriarche de Constantinople: *Kosmas II*, 209; *Nicolas I le mystique* 216.

Patrice: 190. 192. 194. 214. 215. 218. 196 n. 57; *Artavasde*, gendre de Justin II, 198 (sceau) (v. NOMS); *Asótios* dit *Kaskasès* 215; *Baduarios*, gendre de Justin II, 225 (v. NOMS); *Bardas*, oncle de Michel III, 199 n. 93 (v. NOMS); *Constant* (ss. Romain I Lécapène 215 (v. NOMS); *Malèsès, Jean* (sceau 11e) 222 (v. NOMS); *Nomos* ou *Oninos* (ss. Justin I) 189. 225, ex-curopalate 189. 225.

- Patriciat: *Kourkénios (Gourgen)*, gendre du patrice Asotios dit Kaskasès 216, magistros 216.
- Patricienne à ceinture: 191.
- Patrikia kai kouropalatisa*: *Dalassène, Anne*, mère d'Alexis I Comnène 224 (v. NOMS).
- Philokhristos*: 218.
- Philosophos, tôn êk paniou*: *N. (?)* 228, *prôtokouropalikou, azias* 228.
- Pincerne: *Glabas, Michel* (ss. Michel VIII Paléologue) 211 (v. NOMS).
- Préposé à l'Hippodrome: *Mésarités, Constantin* (12e) 209 (v. NOMS); *Pékoulès, Basile* (moine Barlaam) (12e) 209 (et sceau 209) (v. NOMS).
- Préposite de St-Jean-Théologue de *Patmos*: *Théodose*, neveu de Basile Kastrisios 201.
- Préteur: *Euthymios* (11e-12e) 227; *Euthymios* (13e-14e) 212 (v. NOMS); *N.* (sceau?) 228 (v. NOMS).
- Préteur de l'Hellade et du Péloponnèse; *Bardas Ikanatos* (11e) 201; *Philokalès, Eumathios* (12e) 210 (sceau) (v. NOMS).
- Primicier (grand): 195; *N.* (12e) 207.
- Prince d'Abasgie: 213.218; *Georges* 219; *Pankratios* ou *Pakarat III* (ss. Basile II) 219 (v. NOMS).
- Prince d'Arménie: 213.214, curopalate 213; *Hamazasp Mamikonian* (7e) 213 (v. NOMS); *S(e)mbat* (7e) 214 (v. NOMS).
- Prince arménien de Daïk: *David* (10e) 214, curopalate 214.
- Prince Bagratide de Géorgie: 219, curopalate 219.
- Prince de Géorgie ou Géorgien: 213; *Achot II*, 217, curopalate 217; *Liparités, Basile* (moine Antoine) (12e)? 208 (v. NOMS).
- Prince d'Ibérie: 213.215.218 n. 231, curopalate 215; *Achot I* (ss. Léon V l'Arménien) 216 (v. NOMS); *Adranase II* (ss. Léon VI le Sage) 216 (v. NOMS).
- Prince d'Occident: 213.
- Prince de Taron: 214.216, curopalate 214.
- Prince du Vaspourakan: 213.
- Proédrat: 192.
- Proèdre: 203; *Comnène, Manuel*, (frère d'Alexis I Comnène) 204 (v. NOMS); *Xéros, Jean* (sceau inédit 11e)? 223 (v. NOMS).
- Prokathèménos* du Sénat: *Mésarités, Constantin* (12e) 209 (v. NOMS).
- Prostaxis*: 210.
- Protoasécrits*: *Mésarités, Constantin* (12e) ? 209 (v. NOMS).
- Protocuropalate: 191.225.228 n. 253; *Bardalès, Nicétas* (sceau 11e) 225; *Barys, Michel* (sceau 11e-12e) 225, curopalate 220; *Bourtzès, Elie* ou *Bourtios* (12e) 225; *Brachamios, Philarète* (sceau 11e-12e) 226 (v. NOMS); *Cérulaire, Michel* (11e) 226 (v. NOMS); *Constantin...* *Onitès* (11e) 226; *Dabatinos, Basile* (sceau?) 226; *Dalassène, Constantin* (sceau inédit 11e-12e) 226; *Doukas, Michel* (sceau?) 226; *Euthymios* (11e-12e) 227 (v. NOMS); *Kamatèros, Michel* (12e) 227, *épi tôn dêèsôn* 227; *Karamalès* ou *Karamallos, Nicétas* (sceau?) 227; *Karatzas, Argyros* (sceau?) 227, duc de Philippopoli 227; *Karianitès* ou *Karinitès, Jean* (sceau 12e) 227, *épi tôn kriséôn* 227; *Karianitès, Jean* (sceau 12e) 227, *épi tôn kriséôn* 227; *Karinitès* Cf. *Karianitès, Jean*; *Kastamonite, Nicéphore* (sceau 12e) 227; *Katakalon, (Katakalon), Michel* (sceau inédit, 11e) 227; *Maniakès, Georges* (11e) 227; *Marinos* (sceau inédit 11e-12e) 227, do-

mestique, sébaste 227; *Pantéchnès*, *Théodore* (12e) 228; *Skylitzès*, *Georges* (12e) 228; *Taronites*, *Jean* (11e sceau) 228; *Tornikès*, *Jean* (11e-12e) 228; *Tzittas*, *Michel* (sceau) 228, duc 228; *Xéros*, *Jean* (sceau inédit 11e) 224; n. 320 *N.* (sceau 12e) 228, duc d'Amastris 228; *N.*, gendre du protocuropalate et grand drongaire de la Veille (sceau 12e) 228; *N.* (12e) 228, grand drongaire de la Veille 228; *N.* (sceau?) 228, anagrapheus, juge du velon, préteur 228.

Protocuropalate, femme d'un: 229.

Prótokouropalatikè axia: 228.

Prótokouropalatikos axia: 228, *N.* (?) *philosophos tòn ek panion* 228.

Prótokouropalatissa: 228; *Euphémie* (sceau 12e) 229; *Rhómaia*, *Anna* (sceau 11e-12e) 229.

Protomystique: *Xéros*, *Jean* (sceau inédit 11e) ? 223 (v. NOMS).

Protonobelissime: *Philokales*, *Eumathios* (12e) 210 (sceau) (v. NOMS).

Protoproèdre: *Comnène*, *Manuel*, frère d'Alexis I Comnène, 204 (v. NOMS); *Théodore de Smyrne* (11e-12e) 205 (v. NOMS); *Triakontaphyllos*, *Jean* (sceaux 11e-12e) ? 223, curopalate 223; *Xéros*, *Jean* (sceau inédit 11e) ? 224 (v. NOMS).

Prôtos: Gêrasime (11e) 203, curopalate 203.

Prôtos de l'Athos: Paul, moine (11e) 204.

Protospathaire: 202; *Constant* (ss. Romain I Lécapène) 215 (v. NOMS); *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS); *Malèsès*, *Jean* (sceau 11e) 222 (v. NOMS).

Protostratôr: *Comnène*, *Manuel*; frère d'Alexis I Comnène, 204 (v. NOMS); *Glabas*, *Michel* (ss. Michel VIII Paléologue) 211 (v. NOMS).

Protovestiaire: *Malèsès*, *Basile* 222.

Questeur: *Pékoulès*, *Basile* (moine Barlaam) (12e) 209.192 n. 34 bis (v. NOMS); *Théodore de Smyrne* (11e-12e) 205 (v. NOMS).

Recteur: *Nicéphore* (11e) 203.

Régent de l'empire; *Bardas*, oncle de Michel III, 199 (v. NOMS).

Respectable: 189.

Roi des Abasges: *Pakarat II* (ss. Basile II) 218, curopalate 218.

Roi d'Abkahazie; *Bagrat III*, 219; *Théodose III*, 219.

Roi curopalate: 215.

Roi de Géorgie: 219; curopalate 219; *Gourgen* 219, magistros 219.

Roi d'Ibérie: 215 n. 231; *Adranasse II* (ss. Léon VI le Sage) 216 (v. NOMS).

Roi des Lazes: *Tzathios* 189.225.

Roi du Vaspourakan: *Senekerim* (ss. Basile II) 220, curopalate 220.

Sébastat: 191.192.

Sébaste: 192; *Arabanténos* ou *Arbanténos*, *Jean* (12e) 206, curopalate (sceau) 206; *Brachamios*, *Philarète* (sceau 12e) 226 (v. NOMS); *Cérulaire*, *Constantin* (11e) 226; *Marinos* (sceau inédit 11e-12e) 227 (v. NOMS); *Philokales*, *Eumathios* (12e) 210 (sceau) (v. NOMS).

Secretis, a: *Constantin* (12e), neveu de *N.*, grand primicier 207 (v. NOMS).

Sénateur: 194.

Sénéchal: 187 n. 1.

Spectabilis: 187.

Spectabilis, vir: 187.

Stratarque d'Ani et d'Ibérie: *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

Stratège: 15; *Domentziolos*, frère de Phokas 189 (v. NOMS); *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS); *Malèsès, Jean* (sceau 11e) 222 (v. NOMS); *Taronite, Jean* (ss. Alexis I Comnène) (sceau 12e) 223, curopalate 223.

Stratège d'Ani et d'Ibérie: *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

Stratège des Arméniques: *Artavasde*, gendre de Justin II, 198 (v. NOMS).

Stratège d'Orient: *Domentziolos*, frère de Phokas 197 (v. NOMS).

Stratège des troupes d'Orient: *Phokas, Léon* ou *Léon le Curopalate*, frère de Nicéphore II Phokas 200 (v. NOMS).

Stratège de Thrace: *Pierre*, frère de l'empereur Maurice 189 (v. NOMS).

Stratège du Vaspourakan: *Aaron* (11e) 203.

Stratège-autokratôr de toutes les troupes d'Orient: *Comnène, Manuel*, frère d'Alexis I Comnène 204 (v. NOMS).

Stratèlate d'Anatolie: *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS). *Sublimitas tua*: 187 n. 4.

Timè: 198.

Tribunus sacri stabuli: 187 n. 1.

Tzaousios (grand): *Humbertopoulos* (13e); 212.

Vestarque: *Kourtikes, Basile* (ss. Alexis I Comnène) 204, curopalate 204 bis.

Vestis: *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

III. INDEX GEOGRAPHIQUE

Abara 220.

Abasges, roi des: *Pakarat II* (ss. Basile II) 218, curopalate 218.

Abasgie, prince d': 213.218; *Georges* 219; *Pankratios* ou *Pakarat III* (ss. Basile II) 219 (v. NOMS).

Abkhazie, roi d': *Bagrat III*, 219. *Théodose III*, 219.

Abydos, évêque d': *Stéphane* 200.

Amastris, duc d': *N.* (sceau 12e) 228, protocuropalate 228.

Anatolie, stratège d': *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

Anatolie, stratèlate d': *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

Andrinople: 202.

Ani: 215.

Ani et d'Ibérie, stratège d': *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) (v. NOMS).

Antioche, duc d': *Brachamios, Philarète* (12e) 226 (v. NOMS); *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS); *Ouranos* (11e) 203.

Arabes: 190.198.214; *Aplespharès* 202.

Arméniques, Commandant le tagme des: *Katakalon Kékaumenos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

Arméniaques, stratège des: *Artavasde*, gendre de Justin II, 198 (v. NOMS).

Arménie: 213.208.

Arménie byzantine: Commandant indigène de l': 213.

Arménie, prince Arménien ou d': 213.214.219, curopalate 213; *Hamazasp Mamikonian* (7e) 213 (v. NOMS); *S(e)mbat* (7e) 214 (v. NOMS).

Arméniens: 213.214.

Arméniens, «Commandant du» pays des: *Hamazasp Mamikonian* (7e) 213, prince Arménien ou d'Arménie, curopalate 213.

Arménien de Daïk, prince: *David* (10e) 214, curopalate 214.

Arménien-Ibère, dynaste: *Kostiki* ou *Constantin* (sceau 11e-12e) ? 222, curopalate 222.

Arméniens féodaux: 214.

Asie-Mineure: 198.

Athos: 224.

Athos, *prôtos* de l': *Paul*, moine (11e) 204.

Boléron, Strymon et Thessalonique, anagrapheus de: *Euthymios* (11e-12e) 227. (v. NOMS).

Boléron, Strymon, Thessalonique, apographeus de: *Euthymios* (13e-14e) 212 (v. NOMS).

Bulgares, tsar des: *Tich*, *Constantin* 211.

Bulgarie, gouverneur de: 222.

Calaure: 207.

Cappadoce: 201.

Chomatènos et les Turcs, Commandant les: *Katakalon* (12e) 207, curopalate 207.

Chypre, duc de: *Brachamios*, *Elpidios* (12e) 207.214 (v. NOMS); *Katakalon Euphorbènos*, *Constantin* (sceau 11e-12e) 220 (v. NOMS).

Chypre, gouverneur de: *Euphorbènos*, *Constantin* (11e-12e) 220. Cf. ? *Katakalon*, *Euphorbènos*, *Constantin*.

Constantinople, éparque de: *Théodore de Smyrne* (11e-12e) ? 205 (v. NOMS).

Constantinople, patriarche de: *Kosmas II*, 209; *Nicolas I le mystique* 216.

Daïk, prince arménien de: *David* (10e) 214, curopalate 214.

Danube: 198.

Danubiennes, Commandant Villes et Contrées: *Katakalon Kekauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

Dara: 188 n. 10.

Drama: 208.

Edesse, gouverneur d': *Thoros*, Arménien (11e) 214, curopalate 214.

Euphrate: 214.

Gabitha: 198.

Gênes: 220.

Géorgie: 208.

Géorgie (Ibérie): *Smbat* de (10e), curopalate 214.

Géorgie, prince Bagratide de: 219; curopalate 219.

Géorgie, prince Géorgien ou de: 213; *Achot II*, 217, curopalate 217; *Liparitès Basile* (moine Antoine) (12e) ? 208 (v. NOMS).

Géorgie, roi de: 219; *Gourgen* 219, magistros 219.

Hellade et du Péloponnèse, préteur de l': *Bardas Ikanatos* (11e) 201 (v. NOMS); *Philokales*, *Eumathios* (12e) 210 (sceau) (v. NOMS).

Ibère, dynaste: 215, curopalate, roi curopalate 215.

Ibère-Arménien, dynaste: *Kostiki* ou *Constantin* (sceau 11e-12e) ? 222, curopalate 222.

Iberias kouropalates: 218.215 n. 233.

Ibérie, catépano d': *Iasitès* (11e) 219, duc d'Ibérie 202.

Ibérie, curopalate d': 215.

Ibérie, *David d'*, ou *David le Grand* (10e-11e) (v. NOMS).

Ibérie, duc d': *Iasitès* (11e) 202, catépano d'Ibérie 219; *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

Ibérie (Géorgie): *Smbat* (10e), curopalate 219.

Ibérie, gouverneur de l': *Achot I* (ss. Léon V l'Arménien) 216 (v. NOMS).

Ibérie ou Ibères, princes d': n. 231, curopalate 215; *Achot I* (ss. Léon V l'Arménien) 215 (v. NOMS); *Adranase II* (ss. Léon VI le Sage) 215.216 (v. NOMS).

Ibérie, roi d': 37 n. 231; *Adranase II* (ss. Léon VI le Sage) 216 (v. NOMS).

Ibérie et d'Ani, stratège d': *Katakalon Kékauménos* (ss. Isaac I Comnène) 202 (v. NOMS).

Juifs: 210.

Kalonymos, île: 200.

Klaustrobigolon, Mylassa, Melanoudion, duc de: *Doukas, Michel* (13e) 211.

Larissa: 220.

Lavra: 207.208.

Lazes, roi des: *Tzathios* 225.

Lesbos, île de: 200.

Lombards: 197.

Manganes, curateur des: *Michel* (sceau?) 222 n. 303 (v. NOMS).

Manganes, curopalate des: *Michel* (sceau?) n. 303 (v. NOMS).

Melanoudion, Mylassa, Klaustrobigolon, duc de: *Doukas, Michel* (13e) 211.

Mésembrie: 211.

Mésembrie, gouverneur de: *Humbertopoulos* (13e) 211 (v. NOMS).

Messine: 202.

Méthymne: 200.

Milan, évêque de: *Chrysolanos, Pierre*, 206.

Milet: 211.

Mylassa, Melanoudion et Klaustrobigolon, duc de: *Doukas, Michel* (13e) 211.

Narbonne, citoyen de: *N.* (ss. l'empereur Avitus, *cura palatii* 196.

Nicée: 192.

Nicomédie, métropolitain de: Basile, 206.

Occident, provinces d': 211.

Occident, *arkhôn* des armées d': *Comnène, Jean*, frère d'Isaac I Comnène 203 (v. NOMS).

Opsikion: 198.

Opsikion, comte de l': *Artavasde*, gendre de Justin II, 198, et sceau (v. NOMS).

Opsikion, troupes de l': 198.

Orient: 202.

Orient, curopalate d': *Grégoire le Bahlavouni* (12e à 215).

Orient, stratège d': *Domentziolos*, frère de Phokas 197 (v. NOMS).

Orient, stratège des troupes d': *Phokas, Léon* ou *Léon le Curopalate*, frère de Nicéphore II Phokas, 200 (v. NOMS).

Orient, stratège-autokrator de toutes les troupes d': *Comnène, Manuel*, frère d'Alexis I Comnène, 204 (v. NOMS).

Paristrion, gouverneur du: *Malésès, Jean* (sceau 11e) 222 (v. NOMS).

Patmos: 202.

Pélagonie, duc de: *Comnène, Théodore* (sceau 11e-12e) 221, curopalate 221.

Péloponnèse et de l'Hellade, préteur du: *Bardas Ikanatos* (11e) 201 (v. NOMS); *Philokalès, Eumathios* (12e) 210 (sceau) (v. NOMS).

Perses: 198.188 n. 10.

Petchénègues: 203.

Phasis: 214.

Philippopoli, duc de: *Karatzas, Argyros* (sceau?) 227, protocuropalate 227.

Plati, île de: 200.

Russes: 202.

Scythie, *magister militum* de: *Baduarios*, gendre de Justin II? 197, curopalate 197.225. patrice 225; *N.* (6e), frère de Justin, comte de l'Étable, ? 197; *N.* (6e), fils de *Baduarios*, 197.

Sébaste: 220.

Serbie: 211.

Serrès: 191; *N.* (ss. Alexis I Comnène) curopalate 191.

Sidè, métropolitain de: 210.

Slaves: 198.

Smyrne, catépano de: *Bardas Lébonès* (13e) 212.

Smyrne, Théodore de (11e-12e) 205 (v. NOMS).

Sper, principauté de: 214.

Strymon, Thessalonique, Boléron, anagrapheus de: *Euthymios* (11e-12e) 227 (v. NOMS).

Strymon, Thessalonique, Boléron, apographeus de: *Euthymios* (13e-14e) 212 (v. NOMS).

Tao, dynaste de: *David le Grand* ou *David d'Ibérie* (10e-11e) 218 n. 253, (v. NOMS).

- Taron, *arkhôn* de: *Grigor (Krikorikios)* 216.
 Taron, prince de: 214. 216, curopalate 214.
 Tatares: 212.
 Theodosiupolis: 217.
 Thessalonique, Strymon, Boléron, apographeus de: *Euthymios* (11e-12e) 227, (v. NOMS).
 Thessalonique, Strymon, Boléron, apographeus de: *Euthymios* (13e-14e) 212 (v. NOMS).
 Thessalonique, juge général de: *Harménopoulos, Constantin* (ss. Jean V Paléologue) 212 (v. NOMS).
 Thrace: 212.
 Thrace, stratège de: *Pierre*, frère de l'empereur Maurice 198 (v. NOMS).
 Toukark: 214.
 Turc: 203. 210; *Asan* 203; *Jalad-ed din Malik Schah*, sultan 205.
 Turcs, Commandant les Chomatènes et les: *Katakalon* (12e) 207, curopalate 207.
 Vardar: 191; *N.* (ss. Alexis I Comnène), curopalate 191.
 Varna: 202.
 Vaspourakan, prince du: 213.
 Vaspourakan, roi du: *Sénékérin* (ss. Basile II) 220, curopalate 220.
 Vaspourakan, stratège du: *Aaron* (11e) 203.

DAS GESCHICHTSWERK DES MICHAEL ATTALEIATES UND DIE ZEIT SEINER ABFASSUNG

E. TH. TSOLAKIS/Thessaloniki

K. N. Sathas¹ nennt in der Einleitung zu seiner Ausgabe der *Diataxis des Attaleiates* das Jahr 1080 als Jahr der Abfassung von dessen Geschichtswerk. Krumbacher² sowie neuerdings Moravcsik³ und M. E. Colonna⁴ setzen seine Abfassung in das Ende des Jahres 1079 oder den Beginn des Jahres 1080⁵ und stützen sich dabei auf Tatsache, dass das Geschichtswerk des Attaleiates, wie bekannt, mit einem *Λόγος προσφωνητικὸς* dem Kaiser Nikephoros Botaneiates (1078 - 1081) gewidmet wird und mit dem Bericht über die Ereignisse des zweiten Jahres von dessen Herrschaft schliesst⁶. Aber das Geschichtswerk des Attaleiates, so wie es uns erhalten ist, bricht plötzlich ab. Und zwar hatte der Geschichtsschreiber, wie er uns selbst versichert, die Absicht, seine Darstellung fortzusetzen, wobei wir freilich nicht wissen, bis zu welchem Punkt. Er schliesst nämlich seine Erzählung mit dem Satz: «Τὰ δ' ἐπιόντα καθεξῆς ὁ λόγος δηλώσει τρανότερον»⁷. Krumbacher⁸ vermutet, die Tatsache, dass der Verfasser seine Absicht nicht verwirklicht hat, sei entweder auf den unerwarteten Sturz des Nikephoros Botaneiates im April 1081 oder aber auf den plötzlichen Tod des Attaleiates zurückzuführen.

Soweit ich sehe, hat sich die neuere Forschung nicht näher mit der

1. K. N. Sathas, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* I, Wien 1872, S. ις'.

2. K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*², München 1897, 270.

3. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*² I, Berlin 1958, 428.

4. M. E. Colonna, *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo*, Napoli 1956, 85.

5. Zu diesem Punkt ist vielleicht zu erwähnen, dass N. Iorga in seiner Studie: *Medaillons d'histoire littéraire byzantine* . . . 14, Michel d'Attalie: *Byzantion* 2 (1925) 273 - 275, ohne nähere Erörterung angenommen hatte (274), dass Nikephoros Botaneiates, als er Kaiser wurde, ein neues Geschichtswerk haben wollte, da naturgemäss das vorangegangene Werk des Psellos für seinen Vorgänger Michael VII. Dukas war, und dass er sich deshalb an Attaleiates wandte, der bereits die Geschichte des Romanos IV. Diogenes verfasst hatte.

6. Es wird ein Ereignis erwähnt, das in den Oktober des Jahres 1079 fällt, *Ἱστορία* (CB), 310, 6 - 15. Ferner ebd. 322, 19 - 21, wo wir lesen: «καὶ ταῦτα μὲν ἐκ πολλῶν ὀλίγα, ὅσα δηλονότι μέχρι τοῦ δευτέρου ἔτους τῆς αὐτοῦ (==τοῦ Βοτανειάτη) βασιλείας θαυμασιῶς ἐπράχθησαν».

7. *Ἱστορία*, 322, 21 - 22.

8. Krumbacher (oben Anm. 2), 270.

Frage beschäftigt, warum Attaleiates sein Geschichtswerk nicht fortgesetzt und nicht abgeschlossen hat.

Keiner der Forscher, die - wie ich schon sagte - die Abfassung des Geschichtswerkes des Attaleiates in seiner uns erhaltenen Gestalt in die Jahre 1079/80 ansetzen, hat beachtet, dass Attaleiates in seinem Λόγος προσφωνητικὸς an den Kaiser Botaneiates über sein Geschichtswerk Folgendes schreibt: «Διὰ δὴ ταῦτα καὶ τινα δέλτον συντάξας . . . καὶ ἀπλῶς ποικίλην τινὰ βίβλον ὥσπερ λειμῶνα τοῖς ἄνθεσι βρούουσαν ἀποτερματίσας»⁹. Aus diesen Sätzen ergibt sich, dass der Λόγος προσφωνητικὸς später als die eigentliche historische Darstellung geschrieben ist, die - nach dem Wortlaut des Λόγος προσφωνητικὸς - vollständig und abgeschlossen ist. Auch der Satz des Λόγος προσφωνητικὸς «Σὺ μὲν, ὦ θεϊότατε βασιλεῦ»¹⁰ führt zu dem Ergebnis, dass das Geschichtswerk des Attaleiates dem Botaneiates gewidmet wurde, als dieser noch Kaiser war. Daher lässt sich die Ansicht Krumbachers nicht aufrechterhalten. Denn sicherlich konnte nicht der Sturz des Botaneiates den Attaleiates von der Fortführung seines Werkes abhalten — eines Werkes, das er dem Botaneiates gewidmet hatte, wie Krumbacher zu meinen scheint —, da nach dem Wortlaut des Schreibens die Zueignung erfolgt, während Botaneiates noch Kaiser ist. Noch kann andererseits der Tod den Attaleiates an der Fortführung seiner Darstellung gehindert haben, denn in diesem Falle hätte er niemals den Λόγος προσφωνητικὸς geschrieben, der - wie wir sahen - nach der Vollendung des Geschichtswerks geschrieben wurde. Diese Erwägungen haben zur Voraussetzung, dass die Historia, die von Attaleiates dem Botaneiates zugeeignet wird, ihre heutige Gestalt hatte und auch ihren letzten Satz enthielt, mit welchem uns der Geschichtsschreiber seine Absicht bekanntgibt, seine Darstellung fortzuführen. Die Annahme, Attaleiates habe dem Botaneiates sein Geschichtswerk ohne den uns bekannten letzten Satz «Τὰ δ' ἐπιδόντα καθεξῆς ὁ λόγος δηλώσει τρανότερον» gewidmet, und nur in diesem Falle könnte das Werk als συνταχθὲν und ἀποτερματισθὲν betrachtet werden, führt uns zu dem absurden Ergebnis, dass Attaleiates zwar beabsichtigt habe, die einmal von ihm dem Botaneiates gewidmete Geschichtsdarstellung fortzuführen, dass er aber von dieser Fortsetzung nur einen Satz geschrieben und dann aufgehört habe.

Es besteht freilich die Möglichkeit, dass uns das Geschichtswerk

9. Ἱστορία, 5, 5 - 6 und 14 - 16.

10. Ἱστορία, 3, 5.

des Michael Attaleiates in seiner handschriftlichen Überlieferung verstümmelt erhalten ist. Von den beiden MSS, welche diese handschriftliche Überlieferung darstellen¹¹, gibt uns nur das MS Paris. Coisl. gr. 136¹² den Text in der Form, in der wir ihn heute kennen. Wir müssen jedoch feststellen, dass der Verlust des letzten Teils des Werkes, sofern wir annehmen, dass uns das Geschichtswerk des Attaleiates verstümmelt überliefert ist, nicht auf den Verlust einiger der letzten Blätter des MS Paris. Coisl. gr. 136 zurückzuführen ist. Das Werk muss zumindest schon in der unmittelbaren Vorlage dieses MS unvollständig gewesen sein. Die Abschrift des Textes des Geschichtswerkes des Attaleiates im MS Paris. Coisl. gr. 136 schliesst gegen Ende von Blatt 239^v, und das letzte Wort des Textes, τρανότερον, steht in der Mitte der Zeile. Es folgen Punkt und Gedankenstrich. Noch auf demselben Blatt ist im Anschluss an die Ἱστορία des Attaleiates unterhalb einer schmalen Zierleiste der Titel eines anderen, uns im selben MS überlieferten Werkes abgeschrieben¹³. Infolgedessen müssen wir, sofern wir annehmen, dass uns das Geschichtswerk des Attaleiates verstümmelt erhalten ist, darüber hinaus annehmen, dass dieses Werk schon sehr früh verstümmelt worden ist. Es ist nach dem Jahre 1080 abgefasst, und das MS Paris. Coisl. gr. 136 wird in das 12. Jahrhundert datiert¹⁴.

Eine derartige Annahme gibt uns zwar eine befriedigende Antwort auf die Frage, aus welchem Grund dieses Werk, während der byzantinische Geschichtsschreiber in seinem προσφωνητικὸς λόγος in Bezug auf sein Geschichtswerk von συντάξας und ἀποτερματίσας spricht, in Wirklichkeit jedoch - wie wir heute wissen - plötzlich abbricht und uns den Eindruck vermittelt, dass Attaleiates seine historische Darstellung nicht abgeschlossen hat.

Aus dem Studium des Geschichtswerkes sowie des προσφωνητικὸς λόγος des Michael Attaleiates ergeben sich aber noch zahlreiche weitere Fragen, und wir können nicht sagen, dass die Annahme einer verstümmelten Überlieferung dieses Geschichtswerks uns auf sie all befriedigende Antworten gibt. Ich halte es für wahrscheinlicher, dass Attaleia-

11. S. A. Pertusi, Per la critica del testo della «Storia» di Michele Attaliato, J.Ö.B.G. 7, 1958, 59 ff.

12. Im MS Escorial. gr. T III 9 schliesst der Text mit dem Satz «οὐδ' εἰς τοῦτο» (S. 209, 4 Bonn.).

13. Ἡ ἀκροστιχὶς οὕτως : Βασιλεῖος ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ῥωμαίων, Λέοντι τῷ πεποθημένῳ υἱῷ καὶ συμβασιλεῖ.

14. S. R. Devreesse, Le fonds Coislin, Paris 1945, S. 127.

tes dem Kaiser Botaneiates eine erste Fassung seiner historischen Darstellung gewidmet hat, die möglicherweise mit der Thronbesteigung des Botaneiates schloss, und zwar, weil Attaleiates in seinem προσφωνητικὸς λόγος schreibt: Εἴτα παρατείνας τὸν λόγον ἢ καὶ ἐξαρτύσας ὡς ἐνηδύσμασί τισι τοῖς παρεμπιπτουσιν ἀπροόπτοις σημείοις, ἀρετὰς τε καὶ κακίας τῶν ἀρξάντων καὶ ἡγεμονικῶς ὑπαρξάντων ἀναταξάμενος . . . ταύτην ὥσπερ τι καλλιέρημα καὶ δεξίωμα δουλικὸν τῇ σῇ φιλανθρωπίᾳ καὶ φιλοχρίστῳ σπουδῇ ἀναφέρω καὶ ἀντίθημι¹⁵, und nicht τῶν ἀρξάντων καὶ ἡγεμονικῶς ὑπαρχόντων. Die Partizipien ἀρξάντων und ὑπαρξάντων beziehen sich auf Kaiser, die dem Botaneiates in der Herrschaft vorangegangen sind¹⁶.

Später nach dem Sturz und dem Tode des Botaneiates¹⁷ fuhr er in seiner Geschichtsdarstellung fort mit dem Ziel, auch dessen Regierungszeit in sein Werk aufzunehmen¹⁸, und vielleicht in der Absicht, ihn zu rehabilitieren — einer Absicht, die er nicht völlig verwirklicht hat, da er sein Werk nicht vollendete. Anscheinend hat ihn schliesslich eine Krankheit daran gehindert oder auch sein Tod, der jedoch nicht in den Jahren 1079/80 erfolgt ist, wie Krumbacher annimmt, sondern frühestens nach dem März des Jahres 1085¹⁹. Da er nach dem Sturz des Botaneiates

15. *Ἱστορία*, 5, 10 - 13 und 19 - 21.

16. S. auch unten S. 258 die Ausführungen über die Erklärung zum Inhalt seines Geschichtswerks im προσφωνητικὸς λόγος des Attaleiates.

17. Botaneiates hat seine Absetzung nicht lange überlebt. Siehe Zonaras, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν* (ed. L. Dindorf, Lpz., I V, 1871), 234, 21-30: «Ἐνθεν τοι ὁ μὲν Βοτανειάτης μαθὼν τῶν Κομνηνῶν τὴν εἰσέλευσιν, ἀπεισιν αὐτίκα τῶν βασιλείων, αὐτοῦ που ῥίψας ἃ ὑπέδειτο φοινικόχροα πέδιλα, καὶ εἰς τὴν τῆς Περιβλέπτου μονὴν ἀπελθὼν, ἧς ἐκεῖνος μετὰ τὸν κατὰ τοὺς Ἀργυροὺς Ῥωμανὸν ἐκείνον τὸν αὐτοκράτορα κτήτωρ δεύτερος ἐχρημάτισε, κείρεται τε τὴν τρίχα καὶ μεταμφιέννυται τὴν στολὴν τριβώνιον κατὰ μονάζοντα ἐνδυσάμενος. Ἐνθα καὶ χρόνον ἐπιβιούς τινα τὸν χοῦν ἀπέθετο τῷ χοῖ, ταφείς παρ' αὐτῇ», und Theod. Skutariotes, *Σύνοψις Χρονικὴ* (ed. K. N. Sathas, Μεσαιων. Βιβλιοθ. VII), 173, 6-8, «καὶ τῶν βασιλείων καταβιβάσαντες τὸν Βοτανειάτην ἐν τῇ μονῇ τῆς Περιβλέπτου ἀποκείρουν ἄκοντα, ἐν ἧ καὶ μετ' ὀλίγον ἀποβιούς θάπτεται, ὧν ἐτῶν ὀγδοήκοντα». Vgl. dazu auch unten S. 264, wo die Stelle aus Attaleiates (*Ἱστορία* 322, 8 - 9) untersucht wird: «Καὶ ὁλοφύγως τῶν ἐκ ταύτης ὑπερκοσμίων ἀγαθῶν οὐκ ἀφίσταται».

18. W. Nissen, *Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077*, Jena 1894, 28, vertrat die Ansicht, die keine Wahrscheinlichkeit für sich hat und sich auch nicht durchgesetzt hat, Attaleiates erkläre uns mit dem letzten Satz seines Geschichtswerkes nicht, dass er wirklich die Absicht gehabt habe, seinen Bericht fortzuführen. Der Satz stellt nach Nissen eine Höflichkeitsbezeugung gegenüber der Person des Botaneiates dar.

19. Mit dem Zeitpunkt des Todes des Michael Attaleiates beschäftige ich mich ausführlicher in meiner Arbeit unter dem Titel «Aus dem Leben des Michael Attaleiates (seine Heimatstadt, sein Geburts- und Todesjahr)»: B.Z. 58 (1965) 3 - 10.

starb, hätte er folglich die Möglichkeit gehabt, diese seine Absicht auszuführen, hat es aber schliesslich doch nur zum Teil getan.

Meine Ansicht, dass der letzte Teil des Geschichtswerkes des Attaleiates, so wie uns dieses erhalten ist, d.h. der Teil, der die Ereignisse berichtet, die auf die Thronbesteigung des Botaneiates folgen, nach dessen Sturz geschrieben ist, wird von zahlreichen Stellen des *Λόγος προσφωνητικός* und des eigentlichen Textes der *Historia* gestützt, aber auch durch viele andere Feststellungen und Zeugnisse, die ich beibringen werde.

Das Geschichtswerk des Attaleiates schliesst in der Gestalt, in der wir es besitzen, mit dem Satz: «Τὰ δ' ἐπιόντα καθεξῆς ὁ λόγος δηλώσει τρανότερον». Dieser Satz bezieht sich nicht auf Ereignisse, die erst eintreten sollen und die Attaleiates später berichten will, sondern er bezieht sich auf Ereignisse, die bereits stattgefunden haben und die dem Attaleiates in dem Zeitpunkt, in dem er den Satz schreibt, bekannt sind; d.h. auf Ereignisse des Jahres 1080/81, des dritten Jahres der Regierung des Botaneiates. Diese meine These stützt sich auf die Ausdrucksweisen und Ausdrucksgewohnheiten, denen wir an entsprechenden Stellen im Geschichtswerk des Attaleiates begegnen und die sich in jedem Falle auf Ereignisse beziehen, die dem Autor schon bekannt sind und im weiteren Verlauf seiner Darstellung behandelt werden.

So beginnt er seine Darstellung der Taten des Nikephoros Botaneiates mit dem Zeitpunkt, in dem dieser von Michael VII. Dukas abfällt (*Historia* S. 215, 14 ff.), und unterbricht seine Erzählung mit dem Satz: «'Αλλ' ὁ μὲν περὶ τοῦ κράτους αὐτοῦ λόγος ἀναμεινάτω μικρόν», um, ehe er fortfährt, einen umfangreichen Abschnitt einzuschalten (S. 216, 20 - 237, 17).

Auf S. 241, 10 ff. berichtet er: «Θαῦμά τι καὶ τέρας ἐξαίσιον», was bedeutete nach der Ansicht der «καὶ συμβολικῶς τὸ δέον ἐπιγινώσκοντες, . . . τοῖς μὲν ἀγαθοῖς καὶ τὰ ὑπὲρ αὐτοῦ (=τοῦ Βοτανειάτη) φρονοῦσι φῶς καὶ θυμηδίαν καὶ χαρὰν ἀνεκλάλητον, τοῖς δὲ κατ' αὐτοῦ μελετῶσι καὶ ἀντιταττομένοις αὐτῷ φλόγα τῷ ὄντι πυρὸς κατατήκουσαν τούτους καὶ κατακαίουσαν». Und er schliesst: «Καί γε τῆς συμβολικῆς προρρήσεως οὐ διήμαρτον δηλώσει δὲ προῖων ὁ λόγος».

In einer Versammlung von Metropolitcn unter dem Patriarchen Kosmas stellt sich der Metropolit von Ikonion (S. 258) vorbehaltlos auf die Seite des Nikephoros Botaneiates—natürlich ehe dieser zum Kaiser gekrönt wurde. Aus diesem Grunde schickt Michael VII. Leute aus mit dem Befehl, den Metropolitcn zu verhaften, und dieser ist genötigt, zu fliehen und in der Kirche der Hagia Sophia um Asyl zu bitten, das

die Leute Michaels jedoch nicht respektieren und «τὸν ἀρχιερέα ξιφήρεις ὄντες ἀνάρπαστον ποιησάμενοι τῷ βασιλεῖ παριστῶσιν» (S. 259, 15 - 16). Wieder schliesst Attaleiates: «Καὶ ὥς μὲν οἱ ἀρχηγοὶ ἐκ τοῦ τοιούτου μύσους δίκας οὐκ εἰς μακρὰν ἔτισαν, μὴ δυνηθέντες τὴν θεῖαν ταύτην αὐλὴν σωτηρίας ὁδὸν καὶ εἴσοδον ἑαυτοῖς ὑπογράψαι καὶ πόρρω ταύτης ἀποκρουσθέντες τιμωρίας θεοσύλαις πρεπούσας ἠνέγκαντο, κατὰ καιρὸν ὁ λόγος δηλώσει σαφέστερον» (S. 259, 22 - 260, 4). — Davon, wie die Anführer eines toιούτου μύσους für diesen Frevel büssen mussten, wird auf S. 271, 11 - 272, 2 gesprochen. Schliesslich schreibt Attaleiates auf S. 261, 16 - 19: «Ἀλλὰ τὰ μὲν περὶ τοῦ σοφοῦ βασιλέως (=τοῦ Βοτανειάτου) κατὰ καιρὸν λέγεται ὕστερον, ὅτε τοῦτον ἡ πόλις λαμπρὰ λαμπρῶς ὑποδέχεται καὶ μυρίας τιμῆς ταῖς εὐφημίαις καὶ πανηγύρεσιν». Die Beschreibung dieses Empfangs und der Ovationen finden wir auf S. 272, 3 ff, vor allem aber S. 273, 3 ff.

Wenn wir derartige Ausdrucksgewohnheiten berücksichtigen, wie sie uns an den angeführten Stellen begegnen, können wir mithin die Folgerung ziehen, dass Attaleiates, wenn er schreibt: «Καὶ ταῦτα μὲν ἐκ πολλῶν ὀλίγα, ὅσα δηλονότι μέχρι τοῦ δευτέρου ἔτους τῆς αὐτοῦ βασιλείας θαυμασιῶς ἐπράχθησαν» τὰ δ' ἐπιόντα καθεξῆς ὁ λόγος δηλώσει τρανότερον» (S. 322, 19 ff.), auch schon die Ereignisse des dritten Jahres der Regierung des Botaneiates (d. h. des Jahres 1080/81) vor Augen hatte. Infolgedessen muss die Abfassung des letzten Teils von Attaleiates' Geschichtswerk nach 1081 angesetzt werden.

Diese meine These, dass das Geschichtswerk des Attaleiates, welches uns bis auf unsere Tage überkommen ist, nichts anderes ist als das Werk, das er dem Kaiser Botaneiates zugeweiht hat, das er aber später noch durch die Geschehnisse während dessen Regierungszeit ergänzt hat, wird meines Erachtens auch durch zwei weitere Tatsachen gestützt. Zunächst einmal durch die Erklärung zum Inhalt des Werkes, die Michael Attaleiates in seinem Λόγος προσφωνητικὸς abgibt, wo wir lesen²⁰: «Διὰ δὴ ταῦτα καὶ τινὰ δέλτον συντάξας ἐκ τῶν προσεχῶς τοῖς ἡμετέροις χρόνοις γεγεννημένων πράξεων ἐν τε πολέμοις καὶ μάχαις καὶ νίκαις καὶ ἡτταῖς καὶ πολεμικοῖς κατορθώμασιν ἢ ἀτυχήμασι, προσθεὶς δὲ καὶ τὰς αἰτίας κατὰ τὸ δυνατόν τῶν οὕτω τετελεσμένων». An dieser Stelle bedeutet der Ausdruck «ἐκ τῶν προσεχῶς τοῖς ἡμετέροις χρόνοις γεγεννημένων πράξεων» zweifellos «von den Ereignissen, die erst sehr kurze Zeit zurückliegen», und Attaleiates versteht darunter Tatsachen, die der Regierung des

20. *Ἱστορία*, 5, 5 ff.

Botaneiates vorangegangen sind. Dieses Ergebnis wird auch von folgender Feststellung gestützt: Attaleiates sagt an keiner Stelle seines Λόγος προσφωνητικὸς, dass er seinen Bericht auch bis in die Regierungszeit des Botaneiates fortführen wolle, sondern schreibt vielmehr, wie wir sahen ²¹: «Εἴτα παρατείνας τὸν λόγον ἢ καὶ ἐξαρτύσας ὡς ἐνηδύμασί τισι τοῖς παρεμπιπτουσιν ἀπροόπτοις σημείοις, ἀρετὰς τε καὶ κακίας τῶν ἀρξάντων καὶ ἡγεμονικῶς ὑπαρξάντων ἀναταξάμενος, συνεπιπλέξας δέ . . . καὶ ἀπλῶς ποικίλην τινὰ βίβλον ὥσπερ λειμῶνα τοῖς ἄνθεσι βρούουσιν ἀποτερματίσας. . . ταύτην ὥσπερ τι καλλιέρημα καὶ δεξίωμα δουλικὸν τῇ σῇ φιλανθρωπίᾳ καὶ φιλοχρίστῳ σπουδῇ ἀναφέρω καὶ ἀνατίθην». Aus dieser Stelle können wir ohne Schwierigkeit folgern, daß Michael Attaleiates in seinem Geschichtswerk, das er dem Kaiser Botaneiates widmen will, Ereignisse der Vergangenheit und nicht der unmittelbaren Gegenwart darstellen will. Andernfalls, d.h. wenn er sich in seiner Historia auch mit der Regierungszeit des Botaneiates beschäftigt hätte, hätte er nicht ἀρξάντων καὶ ἡγεμονικῶς ὑπαρξάντων, sondern καὶ ἡγεμονικῶς ὑπαρχόντων geschrieben.

Die zweite in diesem Zusammenhang bedeutsame Tatsache sind die verschiedenen Titel, mit denen der Geschichtsschreiber in dem Λόγος προσφωνητικὸς einerseits und andererseits im Geschichtswerk selbst angeführt wird. Es ist nur logisch anzunehmen—und wird im übrigen sowohl durch den gesamten Inhalt des Λόγος προσφωνητικὸς wie auch durch die beiden Partizipien συντάξας und ἀποτερματίσας bewiesen—, dass dieser Λόγος abgefasst wurde, als Attaleiates die historische Darstellung, die er dem Botaneiates widmete, bereits abgeschlossen hatte²². Es wäre daher ganz natürlich, wenn Attaleiates entweder in der Widmungsepistel und in seinem Geschichtswerk mit dem gleichen Titel angeführt würde oder aber mit einem anderen, höheren Amt in der Epistel. In Wirklichkeit geschieht gerade das Gegenteil. In den beiden Manuskripten, die uns das Geschichtswerk des Attaleiates überliefern, d.h. in dem MS Paris. Coisl. 136 und dem MS T III 9 des Escorial²³, lesen wir am

21. *Ἱστορία*, 5, 10 - 21.

22. «Διὰ δὴ ταῦτα καὶ τινὰ δέλτον συντάξας . . . καὶ ἀπλῶς ποικίλην τινὰ βίβλον ὥσπερ λειμῶνα τοῖς ἄνθεσι βρούουσιν ἀποτερματίσας ἐπὶ ἐξηγήσει τούτων ἀπάντων...» *Ἱστορία*, 5,5 ff.

23. Siehe auch P. A. Revilla, *Catalogo de los Codices Griegos de la biblioteca de el Escorial I*, Madrid 1936, 521. Die Notiz, die sich in diesem MS findet und die jedenfalls manu recentiori geschrieben ist, «Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου χρονικὸν ἀκέφαλον καὶ ἀτέλεστον, ἀπὸ τῆς βασιλείας Μιχαὴλ τοῦ Τραυλοῦ μέχρι τῆς βασιλείας Μιχαὴλ τοῦ Δουκός» kann für unsere Untersuchung keinerlei Bedeutung haben, da sie

Anfang der Epistel (P 167^v, E 267^v): «Λόγος προσφωνητικὸς ἐκφωνηθεὶς παρὰ Μιχαὴλ μαγίστρου βέστου καὶ κριτοῦ τοῦ Ἀτταλειάτου, πρὸς τὸν βασιλέα τὸν Βοτανειάτην» und am Anfang des Geschichtswerkes (P 168^r, E 268^v): «Ἱστορία ἐκτεθεῖσα παρὰ Μιχαὴλ προέδρου κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου τοῦ Ἀτταλειάτου»²⁴. Da aber das Amt des προέδρος höher war als das des μάγιστρος³⁵, müssen wir entweder annehmen, dass das Geschichtswerk des Attaleiates später als dessen Λόγος προσφωνητικὸς abgefasst ist — was aus den bereits angeführten Gründen als ausgeschlossen gelten muss —, oder wir müssen annehmen, dass das uns erhaltene Geschichtswerk nicht das Werk ist, das dem Botaneiates gewidmet wurde, sondern eine zweite, spätere Fassung davon, ergänzt noch durch die Darstellung der beiden Regierungsjahre des Botaneiates. Dieser zweiten Fassung der Historia des Attaleiates ist dann vielleicht von irgendeinem Kopisten auch der uns bekannte Λόγος hinzugefügt worden, und das ist der Grund dafür, dass wir den Geschichtsschreiber mit verschiedenen Titeln angeführt finden.

Man könnte diesen Feststellungen auch die Tatsache hinzusetzen, dass Attaleiates an zahlreichen Stellen des letzten Abschnittes seines Werks, wenn er über Botaneiates spricht, und zwar sowohl über seine physischen Besonderheiten wie auch über seine psychischen Vorzüge, das Imperfekt benutzt, was nicht geschehen wäre, wenn dieser noch am Leben und noch Kaiser gewesen wäre. So lesen wir (S.215, 21-22): «Ἦν γὰρ θεαθῆναι μὲν φοβερῶτατος ὁμοῦ καὶ ἡδύτατος . . . ». S. 282, 16 - 17: «Ὁ γὰρ τοιοῦτος βασιλεὺς καὶ τι ἐξοχώτερον εἶχε καὶ τῶν τῆς βασιλείας παρασήμων μεγαλειότερον». Und vor allem, was weiter unten (S. 319, 13-320, 21) gesagt wird: «Εὐσεβέστατος δὲ ὢν τὰ πρὸς Θεὸν ἐς τὰ μάλιστα, βα-

zweifellos von irgendjemandem geschrieben worden ist, der lediglich das gegen Ende lückenhafte Manuskript in Händen hatte, weil diese Blätter verloren gegangen waren, und der aus diesem Grunde nichts anderes tun konnte als feststellen, dass das ἀκέφαλον καὶ ἀτέλεστον χρονικὸν bis in die Zeit Michaels VII. Dukas reiche.

24. In der Bonner Ausgabe, die auf dem MS Paris. Coisl. 136 beruht, lesen wir (7, 1 - 2): «Ἱστορία ἐκτεθεῖσα παρὰ Μιχαὴλ αἰδεσιμωτάτου κριτοῦ...». Das MS schreibt jedoch, wie ich auch selbst feststellen konnte, προέδρου und nicht αἰδεσιμωτάτου. Vgl. dazu auch C. de Boor, Weiteres zur Chronik des Skylitzes: B.Z. 14 (1905) 417, und neuestens H. Thurn, Textgeschichtliches zu Michael Attaleiates: B.Z. 57 (1964) 294.

In der gleichen Weise, d.h. als πρόεδρος und nicht als μάγιστρος, unterschreibt Attaleiates auch einen Zusatz des Typikon, siehe Sathas (oben Anm. 1) I, 44.

25. Ch. Diehl, De la signification du titre de «proèdre» à Byzance: Mélanges Schlumberger I, Paris 1924, 105 ff.

σιλικαῖς πανηγύρεσί τε καὶ χάρισι καὶ φωτοχυσίαις τὰς τε δι' ἔτους δεσποτικὰς ἑορτὰς ἕς τὸ ἀκριβὲς κατελάμπρυνε, καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας . . . περιφανῶς κατεσέμνυνε. Καὶ τοσοῦτον ἐξήρητο καὶ περιεγάννυτο ταῖς θείαις ταύταις λαμπρότησιν. . . οὐδὲ τῷ βασιλείῳ θρόνῳ ἑαυτὸν ἐπεδίδου. . . Θεῷ μὲν τὰς εὐχὰς ἐπετέλει καὶ πρὸς ἐκεῖνον ἀνεπτέρου τὸν νοῦν, τοῖς δ' ὑπηκόοις τὰς εὐεργεσίας καὶ δωρεὰς καὶ τιμὰς, ποταμῆδὸν προσεπέχεεν. . . οὐκ ἀπείχετο τῆς εἰς Θεὸν παραστάσεως, ἕως καὶ αὕτη συνετελέσθη μέχρι παντὸς τοῖς ἱερατεύουσιν εὐλαβῶς. Καὶ οὐ μόνον ἐν τοῖς ἀνακτόροις τὸ τῆς τοιαύτης θεοσεβείας τούτῳ ἐπράττετο. . . οὐδὲ τῆς θείας μυσταγωγίας τὴν οἰκείαν ἀνάπαυσιν καὶ τρυφὴν προετίμησεν, ἀλλ' ἕως τέλους τῆς ἱερᾶς λειτουργίας εὐπαγῆς ἵστατο, Θεῷ προσανέχων ὁμματι ὀκλινεῖ, καὶ τὸν ἐκεῖνου ἀπομιμούμενος ἔλεον, ἐν οἷς τὰ γέρα καὶ τὰς τιμὰς ἐφήπλου πᾶσι τοῖς πιστῶς προσεδρεύουσι».

Attaleiates fährt jedoch fort (S. 320, 22 - 321, 8): «Τοιοῦτος γὰρ ἦν, εὐσεβέστατος καὶ πιστότατος αὐτοκράτωρ καὶ τῷ ὄντι φιλόχριστος, πραότατός τε, εἶπερ τις ἄλλος, καὶ λόγου καιρὸν καὶ σιωπῆς ἐπιστάμενος. Καὶ τοσοῦτον ὅτι καὶ δικάζων καὶ διάγωνσιν ἐπιφέρων, καὶ τῶν ἀντικρινομένων φωνὰς ἀτάκτους ἀφιέντων πολλάκις πρὸς ἀλλήλους καὶ πληκτικὰς, αὐτὴν ἐκείνην ἐτήρει τὴν τῶν λόγων ἡχὴν ἑμμελῆ τε καὶ ἑμμουσόν, καὶ ὀργῆς ἔχνος ἢ βοῆς μεζονος ἐν αὐτῷ οὐκ ἐπολιτεύετο· ὕβρεις δὲ οὐ μόνον τισὶν οὐκ ἐπέτριβεν ἀλλὰ καὶ τοὺς ὕβριστὰς ἐμίσει. Ἦν γὰρ ἐπιτιμῆσαι μὲν πρᾶος, ἐπαίνεισαι δὲ παιδευτικός».

Und weiter unten (S. 321, 9 - 322, 4): «Εἰ δὲ καὶ οἱ διὰ πολλῶν τῶν ἐνιαυτῶν τούτῳ ἐξυπηρετησάμενοι πρὸς τὸ ἦθος αὐτοῦ καὶ τὴν καλοκαγαθίαν μετερρύθμισαν τὰς γνώμας αὐτῶν καὶ πεπαιδευμένοι κατὰ τοσοῦτον γεγόνασι, χάρις πάντων τῷ βασιλεῖ τῷ οὕτως αὐτοὺς καταρτίσαντι. Καὶ γὰρ οἱ τοῦτου οἰκειότατοι καὶ ἐγγύτατοι, ὅσοι μὲν γνώσει καὶ λόγῳ τῶν ἄλλων διέφερον, ἀτυφίαν ἐπεδείκνυντο καὶ δημοτικὴν πρὸς πάντας ἀναστροφὴν, καὶ ἀλαζονείας ὑπῆρχον ἀνώτεροι, τῇ γνώμῃ μὴ ἐπαίρόμενοι· ὅσοις δὲ πρὸς τὸ στρατιωτικότερον ἢ διαγωγὴν ἐπεπαίδευτο, ῥωμαλεώτατοι μὲν κατὰ χεῖρας ἐτύγχανον, τὸ δὲ ἦθος οὐ κατὰ στρατιώτας εἶχον σκληρὸν καὶ ἀτίθασσον, ἀλλ' ἡμερον καὶ εὐπρόσιτον. Κοινῶς δὲ πάντες ταῖς εὐεργεσίαις τῶν ἀνθρώπων ἐπευφραίνόμενοι, οὐδέποτε τὸν βασιλέα τῶν εὐεργεσιῶν ἀπέχεσθαι συνεβούλευσαν, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον αὐτοὶ μεσιτείαις χρησταῖς καὶ ἐπαίνοις καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπαγαγοῖς πρὸς μεζονας εὐποιίας τὸν βασιλέα κατεδυσώπουν ἵεναι καὶ χρηστότερον γίνεσθαι καὶ τοῖς ἐπταικόσι συμπαθῆ καὶ φιλόανθρωπον. Ὡστε ἀληθὴς ἡ γνώμῃ αὕτη ἐστὶν ἡ λέγουσα ὅτι φιλεῖ τὸ ὑποχείριον πάντως ζῆλον τῆς τοῦ ἄρχοντος γνώμης βιοῦν».

Der etwaige Einwand, Attaleiates habe die Imperfektformen an den angeführten Stellen im Hinblick auf seine künftigen Leser gebraucht,

obgleich er Ereignisse der Gegenwart berichtete, lässt sich, glaube ich, nicht aufrechterhalten. Michael Attaleiates schreibt und widmet, wie bekannt, seine *Historia* dem Botaneiates. Den Gebrauch des Imperfekts unter einer solchen, notwendigen Voraussetzung gerade in einem Werk, das so stark den Charakter des Enkomion hat, und zu einer Zeit, in der Botaneiates noch Kaiser war, halte ich für völlig unwahrscheinlich.

Abgesehen von dem Gebrauch so zahlreicher Imperfektformen im letzten Abschnitt des Geschichtswerkes des Attaleiates findet sich aber auch das Partizip *βεβασιλευκώς*, das Attaleiates an einem Punkt seiner Erzählung über Botaneiates benutzt, an dem es meiner Ansicht nach nichts anderes bedeutet, als dass in dem Zeitpunkt, in dem der Historiker schreibt, die Herrschaft des Botaneiates bereits geendigt hat, da Attaleiates — wie sich aus seinem ganzen Geschichtswerk ergibt — den richtigen Gebrauch des Perfekts sehr wohl gekannt hat²⁶. Ich setze den betreffenden Passus hier ein (S. 260, 18 - 261, 6): «Τὸ γὰρ πρόσχημα τῆς ἀπορίας οὐκ εἶχεν (=ὁ Μιχαὴλ Ζ' Δούκας) αὐτῷ συμβαλλόμενον, ὅτι καὶ χρυσὸς αὐτῷ καὶ ἄργυρος κατακεκλεισμένος οὐκ εὐαρίθμητος ἦν. Καὶ ὁ μετ' αὐτὸν βεβασιλευκὸς περιηρημένον ἅπαντα τὸν τοῦ παλατίου πλοῦτον εὐρὼν καὶ διηρπασμένον ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀποκηρύξεως τούτου καὶ ἀπελάσεως, τὴν μεγάλην οὐκ ἡμβλύνθη καὶ βασιλικωτάτην προαίρεσιν, ἀλλ' ἀφθόνοις χερσὶ καὶ μεγαλοδώροις πάντας ὑπὲρ πᾶσαν ἐλπίδα ἰσχυρῶς κατεπλούτισε, καὶ φιλοτίμοις δεξιώσεσι καὶ ῥόγαις μυριοτάλαντοις στρατὸν κατὰ τοῦ ἀντικειμένου Βρυεννίου καὶ τῶν ἄλλων τυράννων μέγιστον παρεκίνησε καὶ οὐδὲν αὐτῷ ἄπορον ἢ ἐνδεὲς τὸ παράπαν συνήνησεν».

Zur Ergänzung dieser Zeugnisse aus dem Text der *Historia* selbst führe ich den Epilog, wie wir sagen könnten, des Geschichtsschreibers an (S. 322, 10 - 19), der — wie ich glauben möchte — in seinem ganzen Stil meine Feststellungen bestätigt: «Ἐγώ γε οὖν αὐτόπτης τούτων καὶ διαγνώμων γενόμενος, ἐν γνῶσει πάντα καὶ ἀληθείας ἰσότητι γέγραφα, ἵνα μὴ ὡς ὁ κατορύξας τὸ τάλαντον τοῦ κυρίου αὐτοῦ πονηρὸς δοῦλος κατακριθῷ ἢ ὡς ὁ τὸν φωτεινότατον λύχνον ὑπὸ τὸν μόδιον κρύψας· ὡς ἂν ἐν ἱστορίας ὕφει τυγχάνοντα καὶ τοῖς μετέπειτα γενεαῖς ἄληστον τὴν μνήμην τῆς τοῦ μεγάλου τούτου βασιλείας ὑπεροχῆς καὶ τῶν ἀπαραμίλλων ἔργων αὐτοῦ καὶ ἀθάνατον συντηρῶσι, καὶ πρὸς μίμησιν τοὺς ἀναγινώσκοντας ἔλκωσι, τῶν καλλίστων καὶ ὑπερφουεστάτων πραγμάτων πρὸς τοιοῦτον ἀποσκοποῦντας παράδειγμα θεοείκελον».

26. Vgl. z.B. 169, 12; 197, 19; 281, 21; 322, 11. Auch in dem gesamten oben wiedergegebenen und erörterten Passus werden Perfekt und Aorist richtig entsprechend ihrer Bedeutung benutzt.

Wenn wir uns nun alles vor Augen halten, was ich oben angeführt habe, d. h. : die Zitate aus dem *Λόγος προσφωνητικός*, die besagen, dass das Werk, das Attaleiates dem Botaneiates widmete, vollständig war und nicht halbfertig wie dasjenige, das sich bis auf unsere Tage erhalten hat; die Tatsache, dass der letzte Satz der *Historia* des Attaleiates bekundet, dass der Verfasser auch solche Ereignisse vor Augen hatte, die sich nach 1079/80 ereignet haben, und dass infolgedessen dieser Teil des Werkes nach jenem Zeitraum angesetzt werden muss; die von einander abweichenden Titel und Ämter, mit denen Attaleiates in dem *Λόγος προσφωνητικός* und in seinem Geschichtswerk selbst angeführt wird; und schliesslich eine Reihe von Zitaten aus der *Historia*, in denen er über Botaneiates im Imperfekt spricht, was nicht geschehen wäre, wenn Botaneiates noch gelebt hätte und Kaiser gewesen wäre, als Attaleiates schrieb, so müssen wir, glaube ich, zu dem Ergebnis kommen, dass Attaleiates dem Botaneiates sein Geschichtswerk nicht in der Form gewidmet hat, wie es uns erhalten ist und wir es heute kennen. Das Werk, das er dem Botaneiates zugeeignet hat, wird mit dessen Thronbesteigung geendet und auf keinen Fall Ereignisse aus dessen Regierungszeit enthalten haben; sagt doch Attaleiates selbst in seinem *Λόγος προσφωνητικός*, wenn er über den Inhalt seines Werkes spricht, wie ich schon eingangs dargestellt habe, dass er über Ereignisse sprechen werde, die «erst sehr kurze Zeit zurückliegen» und über Taten von Männern, «die Herrscher gewesen sind». Es ist ferner auf die Tatsache hinzuweisen, dass die historische Abhandlung des Attaleiates in ihrem letzten Abschnitt, jenem Teil, der die Ereignisse der Regierungszeit des Botaneiates umfasst, den objektiven Charakter verliert, der das ganze Werk bis dahin auszeichnet, und einen, wie wir sagen könnten, apologetischen und enkomiaistischen Charakter annimmt. Attaleiates hat sich später, nach dem Sturz und dem Tode des Botaneiates, mit der Ergänzung seines Geschichtswerks beschäftigt und dem ursprünglichen Text den Bericht über die Regierungszeit des Botaneiates hinzugefügt, vielleicht in der Absicht, diesen zu rehabilitieren. Er hat diese seine Absicht jedoch schliesslich nicht vollständig verwirklicht, denn seine *Historia* reicht bekanntlich nur bis zur Darstellung des zweiten Jahres. Möglicherweise hat ihn eine schwere Krankheit — und das halte ich aus einem Grunde, den ich unten näher ausführen werde, für wahrscheinlicher — oder auch ein plötzlicher Tod an der Fortsetzung verhindert.

Zwei Einwände könnten gegen diese meine Schlussfolgerungen erhoben werden. Zunächst einmal der, dass Attaleiates, wo er in seinem Ge-

schichtswerk Alexios Komnenos erwähnt²⁷, ihn nirgends als den späteren Kaiser anführt, was wohl das Natürliche gewesen wäre, wenn Attaleiates auch noch nach dem April des Jahres 1081, als Alexios den Thron bestieg, daran geschrieben hätte. Doch liesse sich hierauf der Gegeneinwand erheben, dass es zu der Zeit, als Attaleiates schrieb, d.h. entsprechend unseren Schlussfolgerungen in den ersten Jahren der Herrschaft des Alexios Komnenos, sicherlich unnötig gewesen wäre, an den betreffenden Stellen ausdrücklich zu sagen, dass jener Alexios Komnenos, von dem er spricht, der spätere Kaiser ist, da diese Tatsache ja allgemein bekannt war. Im übrigen hatte Attaleiates, wie wir wissen, die Absicht, sein Geschichtswerk noch über den Punkt, an dem es abbricht, fortzuführen, und wenn er damit bis zum Sturz des Botaneiates und der Krönung des Alexios Komnenos gekommen wäre, so hätte er keinerlei Grund gehabt, voreilig die Ereignisse schon im Voraus anzukündigen. Wäre er aber mit seiner Erzählung an einem früheren Zeitpunkt stehen geblieben, so hindert uns nichts an der Annahme, dass er Alexios, über den zu sprechen er ja in der Folge zahlreiche Gelegenheiten gehabt hätte, auch als den späteren Kaiser angeführt haben würde.

Der zweite Einwand kann sich auf eine Stelle der *Historia* des Attaleiates stützen. Nachdem der Historiker über die verschiedenen Tugenden des Botaneiates gesprochen hat, kommt er auch auf seine guten Werke zu sprechen und gelangt dabei zu dem Ergebnis, dass Botaneiates, nachdem er die irdische Herrschaft errungen habe, auf Grund dieser Tugenden auch das Himmelreich gewinnen werde. Er benutzt an dieser Stelle jedoch nicht das Imperfekt, das er—wie wir sahen—bis dahin benutzt hat, sondern das Präsens und erweckt so, zumindest am Anfang, den Eindruck, dass Botaneiates noch am Leben sei.

Die betreffende Stelle lautet wie folgt (S. 322, 5 - 9): «Ἐν δὲ τῷ βασιλεῖ τούτῳ ἐλάττωμα συνεπίσταμαι τὴν ἀπλησίαν, ὅτι τῆς κοσμικῆς καὶ ἐπιγείου βασιλείας ἐπιτυχῶν, καὶ τῆς ἐπουρανίου καὶ αἰδίου βασιλείας ἀκρατῶς ἔχεται τε καὶ περιέχεται διὰ τῶν μεγίστων αὐτοῦ ἀγαθοεργιῶν, καὶ ὁλοψύχως τῶν ἐκ ταύτης ὑπερκοσμίων ἀγαθῶν οὐκ ἀφίσταται».

Zunächst könnten wir annehmen, dass wir hier ein Präsens historicum haben²⁸. Dagegen liesse sich jedoch wiederum einwenden, dass,

27. *Ἱστορία*, 199, 9-15; 199, 23-200, 2; 206, 11-14; 250, 19-23; 253, 16-18; 254, 18-19; 288, 20-289, 6; 299, 3-7.

28. Wie z.B. auf Seite 269, 9-270, 8: «Τὸ δ' ἀπὸ τοῦδε παρεσκευάζετο μὲν ὁ βασιλεὺς, αὐτὸν λέγω τὸν θεοπρόβλητον Βοτανειάτην...πολὺ δὲ πλῆθος...ἐφοίτα καὶ διεσώζετο ... Ὡς γὰρ ἐρωτῶντες αὐτοὺς πρὸς τὸν βασιλέα ἦκειν σπουδαίως ἐμάνθανον, εὖ-

wenn die Worte «ἔχεται τε καὶ περιέχεται τῆς ἐπουρανίου καὶ αἰδίου βασιλείας» zu einer Zeit geschrieben sein könnten, wo Botaneiates noch lebte und herrschte, die Niederschrift der Worte «ὀλοφύχως οὐκ ἀφίσταται τῶν ἐκ ταύτης ὑπερκοσμίων ἀγαθῶν» (= er ist nicht entfernt, befindet sich nicht weit von den überirdischen Gütern des Himmelreiches) logischerweise den Tod des Botaneiates voraussetzt. Der Abschnitt, der in gewisser Weise den Epilog darstellt und der sich unmittelbar hier anschliesst—ich habe ihn bereits erwähnt—bestätigt diese Meinung, lesen wir doch dort (S. 322, 10 - 19): «Ἐγώ γε οὖν αὐτόπτης τούτων καὶ διαγνώμων γινόμενος, ἐν γνώσει πάντα καὶ ἀληθείας ἰσότητι γέγραφα, . . . ὥς ἂν ἐν ἱστορίας ὕφει τυγχάνοντα καὶ ταῖς μετέπειτα γενεαῖς ἄλληστον τὴν μνήμην τῆς τοῦ μεγάλου τούτου βασιλείως ὑπεροχῆς καὶ τῶν ἀπαραμίλλων ἔργων αὐτοῦ καὶ ἀθάνατον συντηρῶσι, καὶ πρὸς μίμησιν τοὺς ἀναγινώσκοντας, ἔλκωσι, τῶν καλλίστων καὶ ὑπερφυστάτων πραγμάτων πρὸς τοιοῦτον ἀποσκοποῦντας παράδειγμα θεοείκελον»²⁹.

Wenn jedoch der letzte Teil des Geschichtswerkes des Michael Attaleiates in der Form, in der uns dieses erhalten ist, nach der Absetzung und dem Tode des Botaneiates geschrieben ist: wann hat der Autor dann die erste Fassung seiner Historia geschrieben und sie diesem gewidmet? Im Zusammenhang mit diesem Problem wäre vielleicht die Tatsache zu erwähnen, dass an dem Tage, an dem der abtrünnige Nikephoros

θὺς . . . πρὸς τὴν ὁδοπορίαν παρέπεμπον ταχινώτερον. Ἡμερῶν δέ τινων διαγενομένων οὐκ ἤνεγκε τὸν πόθον ἡ εὐδαιμων καὶ προκαθεζομένη τῆς ἐώας μητρόπολις καὶ τὸ τῆς δουλικῆς στοργῆς περιούσιον, καὶ τὸ πρὸ τῆς πόλεως προκαθῆσθαι σκηνίτας τοὺς ἐκείνου προασπιστάς τε καὶ στρατηγούς ἐν ἐκχειρίᾳ καὶ ἀπραξίᾳ ἐν δεινῷ ποιησαμένη τὴν ὥδινά τῆς βουλήσεως ἐκρηγνύει, καὶ κοινῇ ψήφῳ πάντες οἱ ἐν αὐτῇ τὸν Βοτανειάτην αὐτοκράτορα Ῥωμαίων καὶ δεσπότην ἀναγορεύουσι . . . καὶ παρῆλθον ἅπαντες . . . Κάκεισε μετὰ τῆς συνόδου συγκροτοῦσιν οἱ τῆς συγκλήτου λογάδες τὴν εὐφημίαν ὑπερφυῆ καὶ μετέωρον, προεξάρχοντος τούτοις καὶ αὐτοῦ τοῦ πατριάρχου θεοупόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας τῇ βασιλίδι ἐνδιατρίβοντος».

29. An diesem Punkt müsste vielleicht noch von einem dritten möglichen Einwand gesprochen werden, der sich auf die verschiedenen Partizipien des Präsens stützen könnte (z.B. κρατῶν, διυθύνοντα), mit denen Botaneiates vielfach angeführt wird. So lesen wir auf S. 281, 15: «εὐνοία δῆθεν τῇ πρὸς τὸν κρατοῦντα δουλεύοντι» und auf S. 282, 6: «Καὶ τὸν οὕτω καλῶς καὶ ἰσοθέως τὰ τῆς βασιλείας διυθύνοντα πράγματα». Dazu habe ich zu bemerken, dass diese Partizipien sich auch auf die Vergangenheit beziehen können, wie wir das aus den Präsens-Partizipien τῷ κρατοῦντι und ὁ βασιλεύων ersehen können, die sich auf Michael VII. Dukas beziehen. So lesen wir auf S. 192, 4-5: «Ἀγγελθείσης δὲ τῆς τούτων τροπῆς καὶ ἀλώσεως τῷ κρατοῦντι» und weiter unten Zeile 21-23: «Ἀδράν οὖν καὶ βαρυτάλαντον χρυσίου ποσότητα συστήσας ὁ βασιλεύων τοὺς ἐξωγησμένους αὐτὸν ἀπέστειλεν».

Bryennios besiegt und geblendet vor Nikephoros Botaneiates geführt wird, auch Attaleiates anwesend war, der—wie er uns selbst bezeugt—vor dem Kaiser einen *χαριστήριος λόγος* verlesen hat (*Historia* S. 292, 9–12): «Τέως δὲ παραστὰς εἰς τὴν ὕστεραίαν τῷ βασιλεῖ ὁ Βρυέννιος, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἔχων διαβρόχους τῷ αἵματι, ὁπότε καὶ αὐτὸς ὁ ταῦτα συγγράφων χαριστήριον λόγον ἀνέγνω τῷ βασιλεῖ». Handelt es sich hierbei etwa um den *Λόγος προσφωνητικὸς* des Geschichtswerks, oder handelt es sich um irgendeinen anderen *εὐχαριστήριος λόγος* des Attaleiates an den Kaiser für etwaige Wohltaten und Ehrenämter, die er von diesen empfangen hatte? Im ersten Falle müssen wir die Beendigung der Niederschrift der ersten Fassung des Geschichtswerkes des Attaleiates im Jahre 1078 ansetzen, da in diesem Jahre der Aufstand des Bryennios erstickt und sein Haupträdelsführer geblendet wurde.

Im Zusammenhang mit der Datierung des dem Botaneiates gewidmeten Geschichtswerks des Michael Attaleiates können uns vielleicht auch noch einige andere Hinweise von Nutzen sein, die wir der *Historia* des Attaleiates und dem Chrysobull des Botaneiates entnehmen können, von welchem schon die Rede war. Im Prolog der *Historia* des Michael Attaleiates schreibt dieser, indem er seine Geschichtsdarstellung als *λόγος* charakterisiert, Folgendes (S. 8, 9–13): «Καὶ μικρὰ ἄττα διαλαβεῖν βραχεῖ τινι ῥήματι καὶ ἀπλοῖκῳ, καθὰ προσήκει τοῖς ἱστορίας συγγράφουσιν, ὅτι μὴ ἀγωνιστικὸς ὁ λόγος καὶ διὰ τοῦτο μεθόδου προσδεόμενος τεχνικῆς, ἀλλ' ἱστορικὸς καὶ διπλῆς ἀπάσης καὶ ἀκαιρολογίας ἀνώτερος». Im Chrysobull des Nikephoros Botaneiates wiederum, das —wie wir sahen—im April des Jahres 1079 erlassen wird, lesen wir Folgendes³⁰: «ἀλλὰ μήποτε ἄρα τοσοῦτον ἀλογήσοιτό τις τοῦ καλοῦ ὥς μὴ τοὺς λόγους εὐλόγως τιμᾶν· καὶ παρὰ τοῦτο δίκαιον ἂν εἴη καὶ νῦν παρὰ τῆς εὐσεβοῦς ἡμῶν βασιλείας τὸν περὶ τούτου πονήσαντα (=τὸν Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη) καὶ τῶν πολλῶν τὸ πλεόν ἀπενεγκάμενον μὴ κατόπιν τῶν ἡλπισμένων ἐλθεῖν, τῶν δ' αἰτηθέντων μᾶλλον τὸ πέρας εὐρεῖν». Sofern wir also annehmen, dass Botaneiates ebenfalls mit dem Satz «ὥς μὴ τοὺς λόγους τιμᾶν» auch auf historische Werke Bezug nimmt, ist es höchstwahrscheinlich, dass dieser, als er die zitierten Worte schrieb, schon das ihm zugeeignete Geschichtswerk des Attaleiates vor Augen hatte, welchenfalls dies Werk von dem April des Jahres 1079 abgefasst worden sein muss. Für eine solche Ansicht —d.h. dass Botaneiates, wenn er sagt «τὸν περὶ τούτου πονήσαντα», an die *Historia* und nicht an irgendein anderes Werk des Attaleiates

30. *Sathas* (oben Anm. 1), 58.

denkt — spricht auch die Art und Weise, in der Attaleiates seinen Λόγος προσφωνητικὸς schliesst und Botaneiates den Prolog seines Chrysobulls beginnt. So lesen wir im Epilog der Epistel (S. 5, 19 ff.): «ταύτην (d.h. in seiner Historia) ὥσπερ τι καλλιέρημα καὶ δεξιῶμα δουλικὸν τῇ σῇ φιλανθρωπία καὶ φιλοχρίστῳ σπουδῇ ἀναφέρω καὶ ἀνατίθηναι, ὥς ἂν τῇ ταύτης κρίσει καὶ μεγαλοφυσίᾳ διαγνώσει διατεθῇ τὰ καλῶς ἔχοντα, καὶ εἰ μὴ τι ἄλλο, τὸ γε πρόθυμον τῆς ἐμῆς δουλώσεώς τε καὶ πίστεως εὐπρόσδεκτον λογισθῇ θυμίαμα τῇ σῇ βασιλικωτάτῃ καὶ φιланθρωπῷ μεγαλειότητι, μετρεῖν εἰδυῖα μὴ τῇ ἀξίᾳ τοῦ διδομένου, ἀλλὰ τῇ διαθέσει καὶ πίστει τοῦ διδόντος τὸ ἀνταπόδομα». Und im Chrysobull des Nikephoros Botaneiates sind die Eingangsworte bezeichnend: «Εἰ νομέα τῶν πρὸς ἀξίαν τὸν ἀληθῆ βασιλέα προσήκει γνωρίζεσθαι, καὶ διαίρετὴν τῶν προσφόρων ἐκάστῳ γερῶν, λόγοι δὲ καὶ τὸ περὶ τούτους εὐδόκιμον τῷ μαγίστρῳ Μιχαῆλ καὶ κριτῇ τῷ Ἀτταλειάτῃ ἰδιαιτέρως ὥσανει πως καθέστηκε γνῶρισμα, οὐκ ἂν εἴη δίκαιον μὴ καὶ τοῦτον ἀναλογούσης τετυχηκέναι τῆς χάριτος»³¹. Es ist offensichtlich, dass zwischen diesen beiden Texten eine gewisse zeitliche Beziehung bestehen muss. Der zweite ist später als der erste entstanden.

An dieser Stelle muss ich auch die Tatsache verzeichnen, dass Attaleiates im Hinblick auf die Abfassung eines Geschichtswerks Unterlagen sammelte und Notizen machte über zahlreiche Ereignisse, denen er als Augenzeuge beiwohnte, als er noch als κριτῆς τοῦ στρατοπέδου auf den Feldzügen den verschiedenen Feldherrn und Kaisern folgte. Wir müssen sogar annehmen, dass er sich nicht erst nach der Thronbesteigung des Botaneiates zur Beschäftigung mit der Niederschrift der ersten Fassung seiner Historia entschlossen hat, sondern diesem im Gegenteil ein Werk widmet, das vor seiner Thronbesteigung wenn nicht vollständig, so doch zumindest in grossen Zügen fertig gewesen sein wird. Diese Schlussfolgerungen ergeben sich meines Erachtens auch aus dem, was Attaleiates selbst im Vorwort seiner Historia sagt (S. 8, 5-17): «Διὸ δὴ ἔδοξε καί μοι, καί τοι μυρίαὶ ἀσχολίαις ἀλύοντι περὶ τὸ στρατόπεδον καὶ δικαστικοῖς διαλόγοις αἰετὶ περιδουμένῳ καὶ ὅσαι ὥραι τοῖς ἐξ αὐτῶν συγγράμμασι κάμνοντι, προσθήκην ἐμποιῆσαι τοῖς πόνοις καὶ μικρὰ ἄττα διαλαβεῖν βραχεῖ τινι ῥήματι καὶ ἀπλοῖκῳ, καθὰ προσήκει τοῖς ἱστορίας συγγράφουσι, ὅτι μὴ ἀγωνιστικὸς ὁ λόγος καὶ διὰ τοῦτο μεθόδου προσδεόμενος τεχνικῆς, ἀλλ' ἱστορικὸς καὶ διπλῆς ἀπάσης καὶ ἀκαιρολογίας ἀνώτερος, περὶ ὧν οὐκ ἀκοῇ καὶ μύθοις ἐτέρων παρέλαβον, ἀλλ' ὧν αὐτὸς αὐτόπτης καὶ θεατὴς ἐχρημάτισα, ἵνα μὴ λήθης βυθοῖς διὰ τῆς τοῦ χρόνου παραρ-

31. *Sathas* (oben Anm. 1), 58.

βοῆς τὰ λόγου καὶ ἄξια συγχωσθεῖεν, ἀλλὰ τὴν μνήμην ἀθάνατον ἔχωσιν». Wir müssen freilich berücksichtigen, dass Attaleiates — wie wir bereits festgestellt haben — seit der Zeit Michaels VII. Dukas κριτῆς ἐπὶ τοῦ βήλου und nicht κριτῆς τοῦ στρατοπέδου ist und infolgedessen schon seit der Zeit, in der er Romanos IV. Diogenes auf seinen Feldzügen folgt, an die Abfassung eines Geschichtswerkes denkt und entsprechende Notizen macht.

Abschliessend muss ich noch eine Tatsache erwähnen, die von Interesse ist: der Grammatikos des Michael Attaleiates, Joannes Praipositos, widmet Anfang Oktober «η' ἰνδικτιῶνος», der zumindest dem Oktober des Jahres 1084 entsprechen muss, da die Gründung des Panoiktirmonos-Klosters durch Attaleiates «μηνὶ Μαρτίῳ ἰνδικτιῶνος ιε', ἔτους ρφπε' (=1077)»³² erfolgt, diesem Kloster neben anderen Dingen³³ auch «ἕτερον βομβύκινον (= βιβλίον), χρονικὸν ἐκτεθὲν παρὰ τοῦ κτήτορος». Dieses Buch kann, wie auch Nissen annimmt³⁴, nichts anderes sein als das Geschichtswerk des Attaleiates. Dieses Geschichtswerk, das Joannes Praipositos dem Panoiktirmonos - Kloster widmet, ist entweder die erste Fassung der Historia des Attaleiates oder aber sein Werk in der uns erhaltenen Gestalt. Im zweiten Fall müssen wir annehmen, dass, da Attaleiates mindestens bis zum März des Jahres 1085 gelebt hat und die Schenkung im Oktober 1084 erfolgt, es möglicherweise nicht ein plötzlicher Tod, sondern eine schwere Krankheit ist, die ihn zwingt, seinen Bericht abzubrechen, den er fortzusetzen beabsichtigte, wie er mit dem letzten Satz seines Werkes bezeugt: «Τὰ δ' ἐπιόντα καθεξῆς ὁ λόγος δηλώσει τρανότερον».

32. Sathas (oben Anm. 1), 43.

33. Sathas (oben Anm. 1), 50. Wenn die Weihgaben an das Kloster im Βρέβιον eingetragen wurden, so wurden sie - wie das auch in der Ausgabe des Βρέβιον deutlich wird, nicht nach den Personen der Schenker, sondern nach der Art der Gegenstände vermerkt. So findet sich die Datierung (Sathas a. a. O. 48) «Ἐκ προσαγωγῆς τοῦ Πραιποσίτου Ἰωάννου καὶ γραμματικοῦ τοῦ κτήτορος γενομένης κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ Ὀκτωβρίου μηνὸς τῆς η'» (und nicht κ', wie Sathas a.a.O. und Miklosich - Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi V, Wien 1887, 324, veröffentlicht haben) «ἰνδικτιῶνος ἦτοι...» an der Stelle, wo die ἱερὰ κειμήλια eingetragen sind, die auch als erste aufgeführt werden. Joannes Praipositos weilt ferner (und das wird an den betreffenden Stellen vermerkt) heilige Geräte, Bücher und Blattia. Wir unterstellen, dass die Stiftung zur gleichen Zeit erfolgt, da kein anderes Datum existiert.

34. W. Nissen (oben Anm. 13), 105.

KALOJAN PLÜNDERT THRAKIEN UND MAKEDONIEN

TH. VLACHOS/Bonn

Die byzantinisch-bulgarischen Kriege und die zahlreichen Volksaufstände innerhalb des byzantinischen Reiches als Reaktion auf die Streitigkeiten und die Thronfolge der Dynastie der Angeloi haben Byzanz Ende des 12., Anfang des 13. Jahrhunderts in einen Zustand von Wirrnis und Schwäche geführt, der es dem Feind von Außen leicht machte, in das Reich einzudringen. Die Feudalherrscher waren ständig bemüht, Steuern und Abgaben ihrer Untertanen zu erhöhen und verpflichteten sie zu Frondiensten¹. Das Heer wurde immer schwächer, denn schon mit Beginn des 11. Jh. hatten die Wehrfähigen es teilweise vorgezogen, Rechtswissenschaften zu studieren anstatt die Waffen in die Hand zu nehmen². Die lateinischen³ Kreuzfahrer, die dem Reich immer bedrohlicher geworden waren, zwangen schließlich 1200 Alexis III. Angelos zu einem Friedensvertrag mit den Bulgaren⁴.

Seit 1197 herrschte in Bulgarien Kalojan, dem byzantinischen Reich ein gefährlicher Gegner und unversöhnlicher Feind⁵. Am 13. April 1204 eroberten die Kreuzfahrer des 4. Kreuzzuges Konstantinopel und plünderten drei Tage lang das alte Kulturzentrum des Ostens. «Am 16. April

1. Kaiser Isaakios II. Angelos (1185-1195) erhob eine zusätzliche Steuer, um seine Hochzeit mit Prinzessin Margarita von Ungarn großartig feiern zu können.

2. Skylitzes, CSHB, S. 652. Vgl. Carl Neumann, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Berlin 1894 (Neudruck, Amsterdam 1959, S. 80).

3. F. Dölger, Regesten, I, 2, Nr. 1657 (1200), 1661 (1201 [202]).

4. Die Byzantiner nannten die westlichen Völker Lateiner oder Franken. Es gehörten zu ihnen: Venetianer, Genuesen, Franzosen, Sizilianer, Normannen, Deutsche und Engländer.

5. «Πολλῶν κακῶν τοῖς Ρωμαίοις αἴτιος ἐγεγόνει» berichten uns die byzantinische Quellen. Vgl. Anonymos, Σύνοψις Χρονική, in K. N. Sathas, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, (Bibliotheca Graeca medii aevi) Bd. VII, Venedig 1894, S. 458. Georg. Akropolites, CSHB, Annales, S. 23. Constantin Jos. Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, S. 230. Spiridion Gopčević, Bulgarien und Ostrumelien, Leipzig 1886, S. 92: «Er übertraf seinen Bruder Asen an Schlaueit und Grausamkeit, haßte die Griechen und wollte von einer Aussöhnung mit ihnen nichts wissen». Im Jahre 1188 nahm Isaakios II. Angelos, bei einem Feldzug gegen die Bulgaren und Walachen die Gattin Asens in Konstantinopel gefangen und hielt seinen Bruder Joannis als Geisel. Vgl. Nik. Choniates, Ἱστορία, S. 521.

machte eine Mondfinsternis, das Zeichen göttlichen Zornes, der Plünderung ein Ende»⁶.

Das Ziel der Kreuzfahrer war erreicht; Konstantinopel fiel in ihre Hände. Nach dem Vertrag vom März 1204 «sollten sechs Franken und sechs Venetianer die Wahlherren des Kaisers sein, diesem sollte ein Viertel des Reiches nebst den Palästen Bukoleon und Blachernae zufallen; zugleich sollten ihm die Inhaber der übrigen drei Viertel als ihrem Lohnsherrn untertan sein»⁷.

Somit hatten die Franken das lateinische Reich begründet. Die Griechen ihrerseits gründeten ebenfalls drei neue Zentren, nämlich das Despotat von Epiros durch Michael I. Angelos, in Kleinasien das Reich von Nikaia durch Theodoros I. Laskaris und das Kaisertum von Trapezunt durch Alexios Komnenos.

Die Bewohner vieler byzantinischer Städte in Thrakien und Makedonien hatten die Eroberung Konstantinopels durch die Lateiner begrüßt, weil sie sich seit langem in Unsicherheit wägten und Kalojan fürchteten.

Kalojan selbst versuchte, ein Bündnis mit den Kreuzfahrern gegen die Griechen zu schließen, aber die Lateiner lehnten dieses Angebot ab; sie forderten ihn sogar auf, nichts Weiteres zu verlangen, da ohnehin schon das Land, das er beherrschte, an sich den Griechen gehöre⁸.

6. Heinrich Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, Bd. I, Gotha 1905, S. 313. Weitere Einzelheiten zu den Plünderungen sind den Ausführungen von Villehardouin [Geofroi Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, par M. Natalis de Wailly, (deutsche Übersetzung von F. Getz, S. 77)] und Nik. Choniates zu entnehmen. Nik. Choniates, CSHB, *Ἱστορία*, S. 757-763: Die Lateiner wüteten bei der Eroberung von Konstantinopel nicht weniger als alle mittelalterlichen Heere in ihren Kämpfen zu tun pflegten. Der Zweck war immer, die Feinde zu vernichten. Blühende Städte sahen nach einer Eroberung aus, als hätten sie schlimme Erdbeben erlitten.

7. G. L. Tafel - G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts*, I. Teil, Wien 1856, (Neudruck, Amsterdam 1964, S. 449-452. Vgl. Ernst Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*. I. Teil: *Geschichte der Kaiser Balduin I. und Heinrich 1204-1261*, Homburg v. d. Höhe 1904, S. 1.

8. Nik. Choniates, CSHB, *Ἱστορία*, S. 809. C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876, S. 238. K. Keramopoulos, *Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ βόρειοι γείτονες*, Athen 1945, S. 67-68. E. Janin, *Au lendemain de la conquête de Constantinople*, *Échos d'Orient*, 32 (1933), S. 5-21. Im Gegensatz dazu ein neuerer bulgarischer Historiker: «Unter Kalojan (1197-1207) konnten die Bulgaren schon selbst zum Angriff übergehen und ihr Territorium erweitern. Anfangs führte Kalojan erfolgreiche Kriege gegen Byzanz und später gegen das lateinische Kaiserreich, das sich nach 1204 auf

Als die Lateiner anfangen, die Griechen zum Katholizismus zu bekehren, zollten die Byzantiner ihren Eroberern gegenüber keinerlei Zuneigung mehr⁹. Hinzu kam, daß die Bevölkerung immer unwürdiger behandelt wurden. Oft wurden Frauen von den Franken entführt¹⁰. Als die Franken schließlich versuchten, in Kleinasien und auf dem Peloponnes weitere Gebiete zu erobern, fing die griechische Bevölkerung an, gegen ihre Eroberer zu kämpfen. Zunächst schlugen die Bewohner von Didymoteichos die venetianische Besatzung nieder, dann standen andere thrakische Städte auf¹¹. Die Griechen konnten diese Kämpfe bald alleine nicht mehr austragen. So entschieden die Vorsteher vieler thrakischer Städte, Hilfe von Kalojan zu ersuchen¹². Kalojan begrüßte diesen Entschluß der Byzantiner und schloß sogleich mit ihnen ein Bündnis¹³.

Einige byzantinische Städte, wie Philippopolis, leisteten keinen Widerstand gegen die Franken, einmal wurden sie besser als andere behandelt, zum anderen hatten sie gegenüber Kalojan kein Vertrauen¹⁴.

Dieses Mißtrauen war m. E. auch berechtigt. Die Griechen hatten hinreichend Erfahrung mit der Herrschaft von Krum, Symeon, Samuel

der Balkanhalbinsel gebildet hatte. Die Bulgaren brachten den Lateinern bei Adrianopel (1205) eine katastrophale Niederlage bei und nahmen Kaiser Balduin I. gefangen. Bulgarien annektierte weite Gebiete von Thrakien und Makedonien, und so wurde das 1187 begonnene Befreiungswerk fast vollendet». Dimităr Angelov, Kurze Zusammenfassung der bulgarischen Gebiete und des bulgarischen Staates bis zur Türkenherrschaft, in Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin 1960, S. 33-50.

9. St. Runciman, *The Eastern Schism*, Oxford 1955, S. 152. A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, I. Der Epitaphios des Nicolaos Mesarites, in *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wiss.* 1923, Abh. 1, S. 49, 52, 62.

10. *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Tresorier*, Ed. M. L. de Mas Latrie, Société de l'Histoire de France, Paris 1871, S. 378-381.

11. G. Villehardouin, a. a. O., S. 101.

12. Nik. Choniates, CSHB, 'Ιστορία, S. 808. Ephraemius, CSHB, 'Ανεπίγραφον Χρονικόν, S. 215-216.

13. Anonymos, Σύνοψις Χρονική, in N. K. Sathas, a. a. O., S. 458. Akropolites, *Annales*, S. 24. Nik. Choniates, CSHB, 'Ιστορία, S. 791-808. E. Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, a. a. O., S. 41. E. Longnon, *L' Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris 1949, S. 64 f. V. Zlatarsky, Grŭtsko-Bŭlgarski sŭjuz prŭs 1204-5 god, *Godishnik na Sofiiskiia Universitet, Ist. Fil. Fak.* 8-9, (1911 - 1913), S. 1-23. Zu diesem Bündnis vgl. auch A. Krantonelle, 'Η κατὰ τῶν Λατίνων ἐλληνο-βουλγαρικὴ σύμπραξις ἐν Θράκη 1204 - 1205, Athen 1964.

14. Nik. Choniates, CSHB, 'Ιστορία, S. 829.

u.a. bulgarischen Zaren. Somit wäre es zweckmäßiger gewesen, wenn sich die unterworfenen Byzantiner mit den neugegründeten griechischen Zentren verbündet hätten.

Die Ansicht einiger slawischer Historiker¹⁵, mit dem griechisch-bulgarischen Bündnis habe Kalojan die Orthodoxie vor dem umgreifenden Katholizismus retten wollen, teile ich nicht. Vielmehr haben nach meiner Ansicht politische Gründe für diesen Vertrag den Anschlag gegeben¹⁶. Kalojan wollte nämlich durch diesen Kontrakt an Stärke gewinnen, um so einmal die Lateiner leichter aus Byzanz vertreiben zu können und selbst an die Regierung des byzantinischen Reiches zu gelangen; den griechischen Bündnispartner beabsichtigte er dann zu vernichten; tatsächlich hat er ja auch später die Griechen verfolgt. Zum anderen fürchtete er einen Angriff der Lateiner in seinem Land¹⁷.

Der Aufstand der Bewohner von Adrianopel gegen die lateinische Besatzung hat besonders die Aufmerksamkeit der Lateiner in Konstantinopel auf sich gezogen. Die Führer der Kreuzfahrer entschieden, nach Thrakien zu ziehen. Kleine Städte waren schnell unterworfen. Balduin belagerte Adrianopel. Jedoch gelang es den Bewohnern Adrianopels mit Hilfe bulgarischer und kumanischer Truppen am 14. oder 15. April 1205 die Lateiner niederschlagen¹⁸. Im Gegensatz zu den Lateinern waren die Griechen und die Bulgaro-Kumanen nur leicht bewaffnet und daher viel beweglicher als ihre Gegner¹⁹. Kaiser Balduin wurde von den Bulgaren gefangengenommen und nach Trnovo gebracht²⁰. Die Lateiner verließen ihre Zelte und suchten Sicherheit in Konstantinopel.

Bis heute ist das Schicksal Kaiser Balduins noch unbekannt. Nach einer Quelle wurde er als Gefangener Kalojans ehrenvoll behandelt²¹. Albericus berichtet, daß die kumanische Frau Kalojans Beziehungen

15. P. Nikov, Die bulgarische Diplomatie von Anfang des 13. Jahrhunderts, (Bulgarische Historische Bibliothek), I, Sofia 1928, S. 103-104 (bulg.).

16. Sp. Gopcević, Bulgarien und Ostrumelien, Leipzig 1886, S. 93: «Lobenswert ist dagegen an ihm, daß er sich mehr um Politik als um Religion bekümmerte...».

17. Nik. Choniates, CSHB, 'Ιστορία, S. 809.

18. G. Tafel - G. Thomas, Urkunden, Bd. I, a. a. O., 292. Nik. Choniates, CSHB, 'Ιστορία, S. 813-814. Das Heer Kalojans bestand nach Villehardouin, S. 105, aus Walachen, Bulgaren und 14.000 Kumanen (ein tatarisches Volk).

19. Akropolites, CSHB, Annales, S. 24. Anonymos, Σύνοψις Χρονική, in K.N. Sathas, a.a.O., S. 458.

20. V. Zlatarsky, Geschichte der Bulgaren, I. Teil, von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit, Leipzig 1918, S. 109.

21. Theiner, Mon. Slav. I. Nro LXIII, (s. Jireček, a.a.O., S. 240).

mit dem «schönen westlichen Gefangenen» anknüpfen wollte. Da ihr dies nicht gelang, soll sie Kalojan beeinflusst haben, Balduin zu töten; Kalojan soll Balduin in viele Stücke zerriessen haben²². Nach Akropolites wurde Balduin von Kalojan getötet und sein Kopf als Kelch benutzt²³. Jireček schreibt, «gewiß ist es, daß Balduin eines gewaltsamen Todes starb»²⁴.

Im Kampf von Adrianopel fiel der Anwärter auf die Herrschaft über Nikaia, Graf von Blois, mit Hunderten von fränkischen Rittern²⁵. Enrico Dandolo gelang es, nach Konstantinopel zurückzukehren, er starb aber infolge der Anstrengungen von dem nächtlichen Rückmarsch am 1. Juni 1205²⁶.

Die Niederlage von Adrianopel traf die Lateiner hart. Nach Gelzer bedeutete dieser Tag das Ende der lateinischen Herrschaft im byzantinischen Raum²⁷. Den Bulgaren hingegen eröffnete der Sieg für die nächsten zwei Jahre neue Wege; Gebiete in Makedonien und Thrakien zu erobern²⁸.

Ohne das bestehende bulgarisch-griechische Bündnis zu respektieren, fing Kalojan an, thrakische und makedonische Städte zu plündern. Die bedeutendsten unter ihnen waren: Panion, Charioupolis, Trajanoupolis, Makre, Klawdioupolis, Mosynoupolis, Perithorion, Serrai und Strumitza²⁹. Bis auf die Hauptstadt und den Städten Philippopolis, Rhaidestos und Sylibria hatten die Franken bald nichts mehr besetzt³⁰.

Die Gründe für den Bündnisbruch sind bis heute nicht bekannt. Die vorhandenen Quellen sind unterschiedlich und die Ansichten der Forscher gespalten.

Akropolites und Skoutariotes berichten, Kalojan habe angefangen, thrakische und makedonische Städte zu plündern, weil die Einwohner von Adrianopel ihre Stadt dem Bulgarenzaren nach der Niederlage der

22. Alberici Monachi, *Trium Fontium Chronicon*, è Manuscripts nunc primum editum à Godofredo Guilielmo Leibnitio, Lipsiae 1698, S. 438-440.

23. Akropolites, CSHB, *Annales*, S. 24. Anonymos, Σύνοψις Χρονική, in K.N. Sathas, a.a.O., S. 458.

24. C. Jireček, a.a.O., S. 240.

25. E. Gerland, *Geschichte*, a.a.O., S. 46 ff.

26. H. Kretsmayr, *Geschichte*, a.a.O., S. 321. G. Villehardouin, a.a.O., S. 114.

27. H. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, in K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, S. 1042.

28. V. Zlatarsky, a.a.O., S. 109.

29. Akropolites, CSHB, *Annales*, S. 25 f.

30. E. Gerland, *Geschichte*, a.a.O., S. 56.

Lateiner nicht übergeben wollten³¹. Das widerspricht jedoch der Tatsache, daß einmal Kalojan sofort nach der Schlacht die Lateiner von Adrianopel bis Konstantinopel verfolgt hat³². Zum anderen haben griechische Soldaten bis zum nächsten Jahr Kalojan gegen die Lateiner Hilfe gewährt, weil sie die Ziele des Bulgarenzaren nicht sofort erkannten³³. Villehardouin, der diesen Ereignissen näher stand als die byzantinischen Historiker, berichtet außerdem, daß die Kreuzfahrer zwei Monate nach der Schlacht von Adrianopel die Stadt wieder belagert haben, um sie erneut zu erobern. Sie wurden jedoch von den Griechen daran gehindert, was wohl nicht geschehen wäre, wenn Kalojan mit ihnen in Zwist geraten wäre, d.h., daß er nicht sofort nach der Schlacht von Adrianopel die Stadt in seinen Besitz nehmen wollte.

Nik. Choniates sieht die Ursache für den Bündnisbruch darin, daß Kalojan die Griechen mit der Plünderung ihrer Städte bestrafen wollte, weil sie vorher den Lateinern Steuern gezahlt hatten³⁴.

Slawische Historiker vertreten in diesem Zusammenhang die Ansicht, daß die Griechen Thrakiens mit der Aufnahme von Verhandlungen mit den Griechen von Nikaia Kalojan so tief geschmerzt haben, daß er Philippopolis eroberte³⁵. Wäre das zutreffend, ist immer noch unklar, warum Kalojan vorher die Stadt Serrai plünderte und die Bewohner entweder tötete oder in die Walachei schleppte³⁶.

Obwohl Kalojan bis vor die Tore Konstantinopels gekommen war, wagte er es nicht, die Hauptstadt zu erobern. Die Kumanen konnten nämlich nicht die Sommerhitze ertragen und zogen sich in ihre Steppen zurück. Außerdem fürchtete Kalojan den König von Thessalonike, Bonifaz von Montferrat. Deshalb entschloß sich Kalojan, zunächst Thessalonike anzugreifen. Auf dem Wege dahin plünderten seine Truppen thrakische und makedonische Städte. Noch im Sommer 1205 befand sich der Bulgarenzar vor der Stadt Serrai, die zum Herrschaftsgebiet von Bonifaz gehörte³⁷. Dieser ließ die Stadt von tüchtigen Kriegern bewachen. Es waren Hugo von Coligny, Wilhelm von Annoi und sein Marschall. Kalojan belagerte Serrai und stürzte kurz darauf die äußere Ring-

31. Akropolites, CSHB, Annales, s. 25. Th. Skoutariotes, S. 459.

32. Villehardouin, a.a.O., S. 110, 113.

33. Villehardouin, a. a. O., S. 115.

34. Nik. Choniates, CSHB, 'Ιστορία, S. 815.

35. V. Zlatarsky, a.a.O., S. 111.

36. Villehardouin, a.a.O., S. 116.

37. Villehardouin, a.a.O., s. 116.

mauer. Hugo von Coligny fiel dabei. Ihn traf ein Schuß ins Auge. Seine Leute kehrten erschreckt sofort zur inneren Burg zurück, die gut befestigt war. Kalojan versuchte nun mit seinen Steinschleudern die Burg zu erobern. Die in der Burg eingeschlossenen handelten nun mit Kalojan einen Vertrag aus, wonach die Festung Kalojan übergeben werden sollte. Dafür sollten die Insassen mit ihren Waffen und Pferden freigelassen. Dies zu tun, schwor Kalojan mit 25 seiner vornehmsten Leute.

Die Burg wurde Kalojan übergeben. Dieser ließ die Bewohner von Serrai und die Krieger von Bonifaz außerhalb der Stadt auf dem Feld lagern. Er erwies sich ihnen gegenüber freundlich und schickte ihnen sogar Geschenke. Nach zwei Tagen aber ließ Kalojan alle gefangennehmen. Einen Teil davon schickte er unbekleidet in die Walachei, einen Teil nach Ungarn³⁸. Alle Vornehmen ließ er enthaupten³⁹. Doch damit noch nicht genug; er ließ sogar noch die Burg niederreißen und die Stadt total verwüsten⁴⁰. Danach zog er gegen den Bonifaz nach Thessalonike. Es gelang ihm, einen großen Teil der Umgebung der Stadt zu zerstören, Thessalonike selbst jedoch konnte er nicht erobern⁴¹. Ein Aufstand in Bulgarien und der Hochsommer zwangen Kalojan, über Philippopolis nach Bulgarien zurückzukehren⁴².

Im Herbst 1204 war Philippopolis unter Rainer von Trit lateinisches Herzogtum geworden⁴³. Die Griechen hatten die Lateiner mit Freude aufgenommen, denn sie hatten schlechte Erfahrungen mit den Bulgaren gemacht. Als sie jedoch sahen, daß die Einwohner Adrianopels frei geworden waren, strebten sie auch für ihre Stadt die Freiheit an. Als Kalojan bei seinem Rückzug von Thessalonike nach Bulgarien im Juni 1205 die Tore von Philippopolis erreichte, boten ihm die Paulikianer die Stadt an. Die Paulikianer standen ohnehin den Bulgaren näher als den Franken⁴⁴. Nicht nur für die Franken, sondern auch für die Griechen kam

38. Nik. Choniates, CSHB, 'Ιστορία, S. 816, 817.

39. Villehardouin, a.a.O., S. 116.

40. Viele Historiker datieren die Zerstörung von Serrai durch Kalojan irrtümlicherweise nicht auf Sommer 1205, sondern auf Sommer 1206. Wenn man der historischen Entwicklung nach der Schlacht von Adrianopel folgt, kann man ohne Zweifel feststellen, daß auch Serrai im selben Jahre zerstört wurde. Vgl. dazu E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, a.a.O., S. 97.

41. Villehardouin, a.a.O., S. 117.

42. E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, a.a.O., S. 56.

43. Villehardouin, a.a.O., S. 118.

44. E. Gerland, a.a.O., S. 90.

dies völlig unerwartet. Rainer von Trit hatte nur wenige Krieger und mußte die Stadt verlassen und sich in die nahe liegende Burg Stenimachos zurückziehen⁴⁵. Doch vorher ließ er das paulikianische Viertel der Stadt in Brand setzen.

Die Griechen wollten aber nichts ohne weiteres die Stadt dem vorbeziehenden Kalojan übergeben, denn sie fürchteten sich vor seinen Truppen. Durch einen plötzlichen Angriff gelang es Kalojan nicht, die Stadt zu erobern, erst nach Verhandlungen hat er sein Ziel erreicht. Ein Vertrag wurde geschlossen und durch den König und seinen Patriarch beeidet. Obwohl Kalojan den Bewohnern das Leben zugesichert hatte, ließ er sofort den Erzbischof der Stadt töten, die Vornehmen entweder verbrennen oder enthaupten. Die Mauern und Türme der Stadt ließ er zerstören, die schönen Paläste und reichen Edelsitze niederbrennen⁴⁶. Den größten Teil des Volkes, nur mit Hemden bekleidet, schleppte er mit nach Bulgarien.

Die meisten Archonten, die Kalojans Zugriff entgangen waren, flüchteten sich entweder nach Kleinasien zu Theodoros Laskaris, nach Adrianopel oder nach Didymoteichos⁴⁷. Die Griechen, denen es gelang, in der Stadt zu bleiben, schlossen mit den Franken von Stenimachos keinen Frieden. Sie belagerten die Burg bis zum Juli des Jahres 1206. Die Franken waren gezwungen, ihre Pferde zu verzehren, um überhaupt am Leben zu bleiben⁴⁸.

Heinrich der Reichsverweser verließ im Winter 1205 Pamphile und führte Kämpfe gegen die Griechen. Zunächst besetzte er Rhusion und hinterließ in der Stadt fränkische Besatzung. Die Stadt Arkadiopolis wurde von den Venetianern besetzt. Heinrich zog bald nach Konstantinopel, denn er hatte nicht in Betracht gezogen, daß Mitte Januar die Walachen und Kumanen wieder zurückkehrten. In einem Umkreis von mehreren Tagereisen wurde die ganze Umgebung um Konstantinopel den Franken wieder untertan. Die Städte Tzurulon, Arkadiopolis, Bizya und Apros wurden genommen, teilweise ohne Gewalt⁴⁹. Die Frankenherrschaft über Rhusion dauerte nicht lange. Schon am 1. Februar 1206 mußten sich die Franken in Kampf in Rhusion mit den Walachen,

45. E. Gerland, a.a.O., S. 90. Villehardouin, a.a.O., S. 118. M. Apostolidis, Δόξα εγγραφα ἐκ Φιλιππουπόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, in *Θρακικά*, 11 (1929) 336.

46. Villehardouin, a.a.O., S. 118. Akropolites, *Χρον.* § 13. Ephraim, 7810.

47. Nik. Choniates, CSHB, *Ἱστορία*, S. 830.

48. Villehardouin, a.a.O., S. 118.

49. Nik. Choniates, a.a.O., S. 820.

Kumanen und Griechen messen. Villehardouin bezeichnet den Ausgang dieser Schlacht als eines der schwersten Unglücke für die Franken⁵⁰.

Der Bulgarenzar brach nun nach den glücklichen Erfolgen seiner Vorhut mit einem gewaltigen Heer nach Thrakien auf. Als die venetianische Besatzung von Arkadiopolis davon erfuhr, zog sie sich sofort zurück. Somit stand den Bulgaren der Weg nach Apros offen. Neben Lateinern unter Bègues de Fransure hatte auch Theodoros Branas, der erste der griechischen Archonten, die sich mit den Franken verbündet hatten, die Stadt besetzt. Allerdings konnte Heinrich der Reichsverweser im Herbst 1205 nicht ahnen, daß Apros schon im folgenden Frühjahr seinem neuen Verbündeten verlorengehen würde. Die Stadt wurde von dem Bulgarenheer einfach überrannt. Die Besatzung wurde zum größten Teil getötet.

Unbedeutende Leute, wie Frauen und Kinder, schickte Kalojan in die Walachei in Gefangenschaft. Später wurden diese in Dörfern angesiedelt⁵¹. Bègues de Fransure ließ Kalojan vor seinen Augen niedermetzeln. Überhaupt hören wir von Villehardouin, daß in dieser schönen und reichen Stadt, die in gutem Lande lag, ein unbeschreibbares Gemetzel stattfand. Apros selbst ließ Kalojan niederreißen⁵².

Branas, der offenbar im Getümmel entkommen war, eilte bald mit einer fränkischen Schar den Venetianern in Rhaidestos zu Hilfe⁵³. Seine Ankunft bestürzte die fränkische Besatzung jedoch so sehr, daß sie sofort die Schiffe bestieg und die Stadt verließ. Rhaidestos war so gut befestigt, daß sie nur schwer zu erobern war. Als Kalojan jedoch erfuhr, daß die Franken außerhalb der Stadt waren, zog er gegen Rhaidestos. Die Griechen ergaben sich ihm freiwillig. Kalojan nahm alle gefangen und ließ die Stadt zerstören. Panedos ergab sich ebenfalls Kalojan ohne Widerstand, und auch hier machte der Bulgarenzar sämtliche Bewohner, die Griechen waren, zu Gefangenen und zerstörte die Stadt. Dasselbe Schicksal ereilte Heraklea und Daonion⁵⁴. Die Stadt Tzurulon wurde gleichfalls von Kalojan zerstört und ihre Einwohner führte er in die Walachei ab. Viele Städte ergaben sich ihm, weil er ihnen Sicherheit versprach. Villehardouin berichtet, daß die Bulgaren eine solche Verwüstung in Thrakien anrichteten, wie man seit Menschengedenken nicht

50. Villehardouin, a.a.O., S. 121.

51. Villehardouin, a.a.O., S. 122.

52. Villehardouin, a.a.O., S. 122. Nik. Choniates, a.a.O., S. 831.

53. Nik. Choniates, a.a.O., S. 831.

54. Nik. Choniates, a.a.O., S. 831. Villehardouin, a.a.O., S. 123.

gehört hat⁵⁵. Sogar Athyra, wohin sich einige Bewohner aus zerstörten Städten zeitig hingeflüchtet hatten, und wo sich eine ganze Menge Landvolk gesammelt hatte, erstürmten Kalojans Truppen und vergossen viel Blut. Nur Bizya und Selymbria bei Konstantinopel konnten die Franken vor Kalojan retten.

Als die Griechen die Pläne Kalojans durchschauten, besprachen sie sich untereinander und beschlossen, heimlich Botschafter nach Konstantinopel zu Theodoros Branas zu entsenden, damit er Heinrich dem Reichsverweser beeinflusse, Frieden mit den Griechen zu schließen. Diese ihrerseits wollten dann Didymoteichos und Adrianopel Theodoros Branas übergeben. Als die Meinungsverschiedenheiten in Konstantinopel über diese Frage beseitigt waren, schlossen die Franken mit den Griechen einen Friedensvertrag⁵⁶.

Nach Ostern 1206 zog Kalojan nach Adrianopel und Didymoteichos, um diese beiden Städte auf gleiche Weise zu erobern wie die übrigen. Als die Griechen, die bei ihm waren, seine Absicht erkannten, verließen sie ihn. Vor den Toren von Adrianopel verlangte Kalojan, eingelassen zu werden und versprach den Bewohnern, weiter frei leben zu können. Die Griechen aber wiesen Kalojan auf seine oft gemachten Versprechen hin, die er jedoch niemals gehalten, stattdessen die griechischen Städte verwüstet und das Volk gefangengenommen habe⁵⁷. Die Haltung der Griechen überraschte Kalojan, und er ließ sofort die Stadt Didymoteichos belagern und die ländliche Umgebung verwüsten. Die Griechen von Adrianopel und Didymoteichos schickten wiederum Boten nach Konstantinopel und baten Heinrich um Hilfe für die belagerte Stadt Didymoteichos. Die Franken in der Hauptstadt entschlossen sich den Griechen zu helfen, und ein Heer machte sich sofort auf den Weg nach Selymbria⁵⁸. Dort schilderten ihnen erneut Boten die kritische Lage von Didymoteichos. Heinrich zog sofort weiter und lagerte vor der Stadt Bizya, wo ihm wiederum Boten berichteten, daß an drei Stellen die Mauern von Didymoteichos durchbrochen seien und daß die Griechen nicht mehr die Stadt halten könnten, falls nicht schnell Hilfe käme⁵⁹.

Am 25. Juni 1206 brachen die Franken von Bizya auf, um im Kampf gegen die Bulgaren die Griechen zu befreien. Es waren aber nur sehr wenig

55. Villehardouin, a.a.O., S. 124.

56. Nik. Choniates, a.a.O., S. 837.

57. Villehardouin, a.a.O., S. 125. Nik. Choniates, a.a.O., S. 835, 836.

58. Nik. Choniates, a.a.O., S. 837.

59. Villehardouin, a.a.O., S. 126.

Lateiner gegenüber 40.000 Bulgaren. Als die Kunde vom Anmarsch der Franken Kalojan ereilte, verließ er Didymoteichos und zog gegen die Franken. Nach vier Tagen schon erreichte Heinrich Adrianopel, wo er von den Griechen mit großer Freude aufgenommen wurde. Als die Franken erfuhren, daß Kalojan in der Burg Rodestine lagerte, zogen sie am nächsten Tag gegen Kalojan. Kalojan aber: wagte nicht zu kämpfen, sondern kehrte er in sein Land zurück. Die Franken folgten ihm bis zum Kastell Moniac und befreiten Rainer von Trit, der seit 13 Monaten in Stenimachos belagert war⁶⁰. Hier erfuhren sie, daß Kaiser Balduin tot war. Die Edlen entschlossen sich, nach Konstantinopel zurückzukehren, um den Reichsverweser zum Kaiser zu krönen⁶¹. Die Krönung fand am 20. August 1206 statt⁶².

Zum Schutz der Städte Adrianopel und Didymoteichos hatten die Franken Theodoros Wranas zurückgelassen. Als Kalojan erfuhr, daß Heinrich sich in Konstantinopel befand, zog er mit seinen Truppen gegen Didymoteichos. Er ließ die ganze Stadt zerstören und die Umgebung verwüsten; Menschen und Vieh schickte er nach Bulgarien. Die Bewohner Adrianopels berichteten Heinrich darüber und baten ihn gleichzeitig um Hilfe. Heinrich zog sofort mit seinem ganzen Heer gegen Kalojan. Als dieser davon hörte, kehrte er wiederum unmittelbar nach Bulgarien zurück. Heinrich aber verfolgte ihn abermals. Nach vier Tagen erreichte er die Stadt Beroe, deren Einwohner jedoch bei seiner Ankunft in die Berge flüchteten. Die Franken fanden noch viele Lebensmittel vor und erbeuteten reichlich Vieh. Von Beroe zog der Frankenkaiser in die Stadt Blisma, die auch von ihren Einwohnern verlassen wurde. In Blisma erfuhr Heinrich, daß alle Gefangenen die Kalojan in die Walachei führte, nicht weit waren.

Kaiser Heinrich gab den Griechen von Adrianopel und den Verbliebenen von Didymoteichos Hilfe, um diese Gefangenen zu befreien. Sie stießen auch auf Kalojan, und es gelang den verbündeten Griechen und Franken Kalojan zu besiegen und über 20.000 gefangene Männer, Frauen und Kinder zu befreien. Außerdem fiel ihnen eine große Menge Lebensmittel und Vieh zu. Heinrich half den Befreiten in ihre Heimat zurück-

60. Nik. Choniates, a.a.O., S. 846, 847.

61. Nik. Choniates hebt am Beispiel Heinrich des Reichsverwesers anerkennend hervor, daß die Abendländer im Gegensatz zu den Byzantinern erst dann einen neuen Kaiser krönen, wenn sie Gewißheit darüber haben, daß der Vorgänger nicht mehr lebt. (a.a.O., S. 847).

62. Villehardouin, a.a.O., S. 130.

zukehren; er selbst zog nach Adrianopel. Als er nach fünf Tagen Didymoteichos erreichte, erwartete ihn eine Botschaft von Bonifaz von Montferrat, der ihm seine Tochter zur Frau anbot. Kaiser Heinrich nahm das Angebot an.

Von Adrianopel aus marschierte der Frankenkaiser gegen das bulgarische Reich und nahm sofort die Stadt Thermä ein. Eine reiche Beute fiel ihm zu. Der Kaiser ließ die Stadt zerstören und erreichte am 1. November 1206 wieder Adrianopel⁶³. Wegen des einbrechenden Winters kehrte er nach Konstantinopel zurück. Am 4. Februar 1207 vermählte er sich mit der Tochter des Markgrafen Bonifaz⁶⁴.

Im selben Jahr schloß Theodoros Laskaris mit Kalojan einen Vertrag wonach Laskaris in Kleinasien und Kalojan in Balkanraum gegen die Franken kämpfen sollten. Wenige Tage nach diesem Vertrag zog Kalojan wieder nach Thrakien und belagerte Adrianopel. Als Heinrich dies erfuhr entschied er den größten Teil seiner Truppen von Kyzikos, wo sie gegen Theodoros Laskaris kämpften, zurückzuziehen um Adrianopel zu helfen. Theodoros Laskaris belagerte sofort Kibotos. Heinrich aber zog unmittelbar danach nach Kibotos, was Laskaris dazu veranlaßte, die Belagerung aufzuheben und sich zurückzuziehen. Mit der Besatzung von Kibotos kam Kaiser Heinrich nach Konstantinopel.

Kalojan belagerte Adrianopel den ganzen April 1207. Es wäre ihm gelungen, die Stadt zu erobern, wenn nicht die Kumanen mit großer Beute aus der Umgebung Adrianopels zurückgekehrt wären. Danach zog sich auch Kalojan zurück.

Nachdem Kaiser Heinrich für zwei Jahre mit Theodoros Laskaris einen Waffenstillstand abgeschlossen hatte, zog er mit seinem gesamten Heer nach Adrianopel dessen Bewohner immer noch Furcht vor Kalojan hatten. Es war schon Ende Juni 1207⁶⁵. Heinrich blieb nur einen Tag in Adrianopel um sofort gegen das bulgarische Reich zu marschieren. Dieses Mal aber mußte er große Verluste hinnehmen, weil er von den Bulgaren überrascht wurde. Er kehrte wieder nach Adrianopel zurück und lagerte auf der Aue.

Markgraf Bonifaz befand sich zu dieser Zeit in Mosynopolis. Er sandte Boten zum Kaiser und ließ ihm sagen, daß er mit ihm am Fuße der Burg Kypsella sprechen wollte, weil sie sich lange nicht mehr gese-

63. Villehardouin, a.a.O., S. 133.

64. Villehardouin, a.a.O., S. 134.

65. Villehardouin, a.a.O., S. 143.

hen hatten. Beide trafen sich und blieben zwei Tage lang zusammen, dann kehrten der Kaiser nach Konstantinopel und Bonifaz nach Thessalonike zurück. Im Rhodopegebirge wurde Bonifaz mit seinen Leuten von den Bulgaren überfallen und tödlich verwundet⁶⁶. Als Kalojan erfuhr, daß Bonifaz tot war, eilte er nach Thessalonike und belagerte die Stadt. Unterhalb der Mauer von Thessalonike, wurde er am 8. Oktober 1207 von Manaster, dem Anführer der kumanischen Truppen, meuchlings ermordet⁶⁷. Einige byzantinische Historiker berichten allerdings, daß er infolge einer Krankheit starb⁶⁸. Nach einer Legende wurde Kalojan von der Lanze des Schutzpatrons der Stadt Thessalonike, dem Hagios Demetrios, getötet⁶⁹.

Nach dem Tode Kalojans zogen die bulgarischen Truppen mit dem Leichnam ihres Zaren nach Bulgarien zurück. So blieb Thessalonike von den Bulgaren verschont.

Kalojan nannte sich zu Lebzeiten mit Stolz «Griechentödter» im gegensatz zu Basileios II., der Bulgarentödter hieß. Beiden Griechen hieß Kalojan Skylojannes (= Hundeioannes⁷⁰).

66. Villehardouin, a.a.O., S. 146.

67. W. Zlatarsky, Geschichte der Bulgaren, Leipzig 1918, S. 113.

68. Anonymos, Σύνοψις Χρονική, in K. N. Sathas, a.a.O., S. 458. Akropolites, a.a.O., Annales, S. 26.

69. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, Bd. II, 2. Aufl., München 1897, S. 1042.

70. Akropolites, a.a.O., S. 26. Anonymos, a.a.O., S. 458. S.P.Gopčević, a.a.O., S. 95.

**RANDBEMERKUNGEN ÜBER
DIE «MIRACULA SANCTI DEMETRII»**

VESELIN BEŠEVLEV /Sofia

Die sog. *Miracula* bzw. *Acta Sancti Demetrii* bezwecken bekanntlich, wie der Titel auch selbst aussagt, die Wundertätigkeit des Heiligen Demetrios von Thessaloniki zu verherrlichen. Diesem Zweck zuliebe sind manche Ereignisse so dargestellt, als ob sie durch das Ergreifen des Heiligen Demetrios den erzählten Lauf genommen haben. Andere sind dagegen mit einer gottgefälligen Hülle so geschmückt, dass man mit Mühe die Wahrheit von der Dichtung unterscheiden kann. Alles geschieht nach dem Willen entweder des Gottes oder des Heiligen. Wir versuchen hier zu zeigen, was der anonyme Verfasser in dem Bericht von dem gescheiterten Versuch der Bulgaren Kuber und Mauros die Stadt Thessaloniki mit List einzunehmen (Περὶ τοῦ μελετηθέντος κρυπτῶς ἐμφυλίου πολέμου κατὰ τῆς πόλεως παρὰ τοῦ Μαύρου καὶ Κούβερ τῶν Βουλγάρων)¹ verschwiegen, als bekannt vorausgesetzt bzw. angedeutet oder entstellt dargestellt hat.

§ 110 (195)

Ὡς ἔσπε, φιλόχριστοι, ἐν τοῖς προτέροις τὴν τῶν Σκλαβίνων ἡγουν τοῦ κληθέντος Χάτζονος καὶ τῶν Ἀβάρων καὶ ἐν μέρει ἔχθεσιν ἐποιησάμεθα, καὶ ὅτι περ τὸ Ἰλλυρικὸν σχηδὸν ἅπαν, ἡγουν τὰς αὐτοῦ ἐπαρχίας λέγω δὴ Παννονίας δύο, Δακίας ὡσαύτως δύο, Δαρδανίας, Μυσίας, Πρεβάλεως, Ῥοδώπης, καὶ πασῶν ἐπαρχιῶν ἔτι μὴν καὶ Θράκης, καὶ τοῦ πρὸς Βυζαντίου μακροῦ τείχους καὶ λοιπὰς πόλεις τε καὶ πολιτείας ἐκπορθήσαντες, ἅπαντα τὸν αὐτὸν λαὸν εἰς τὸ ἐκεῖθεν πρὸς Παννονίαν μέρος τὸ πρὸς τῷ Δανουβίῳ ποταμῷ, ἥστινος ἐπαρχίας πάλαι μητρόπολις ὑπῆρχεν τὸ λεχθὲν Σερμεῖον².

In der angeführten Stelle entpuppen sich die Worte ἡγουν τὰς αὐτοῦ ἐπαρχίας, λέγω δὴ Παννονίας δύο, Δακίας ὡσαύτως δύο bei genauerem Zusehen als ein erklärender Zusatz zu τὸ Ἰλλυρικὸν σχηδὸν ἅπαν bzw. als eine Interpolation. Sie lassen sich nicht nur sehr schwer grammatisch mit den darauffolgenden Genitivformen der verschiedenen Provinzen verbinden, sondern stimmen auch sachlich nicht. Der ursprüngliche

1. *Miracula Sancti Demetrii* ed. Corn. Byesus, *Acta Sancta Sanctorum*, Octobris IV 179-184, II 5, 195-207 = *A. Tougaard*, *De l'histoire profane dans les Actes Grecs des Bollandistes*, Paris 1874, 186-204, 110-121. Benutzt ist letztere Ausgabe.

2. Hier ist ausnahmsweise der Text nach *Acta SS* gegeben.

Sinn der Stelle war wohl folgender: Die Awaren verwüsteten fast die ganze *Präfektur* Illyricum d.h. die *Städte* der Provinzen Dardanien, Mösien, Prevalis, Phodope und aller Provinzen sogar der *Diözese* Thrakien und der langen Mauer bei Byzantion sowie die übrigen Städte und Gemeinden. Die Worte nach τὸ Ἰλλυρικὸν - ἅπαν lauteten also ursprünglich wahrscheinlich ἡγουν τὰς πόλεις, die ein vielwissender Abschreiber durch ἡγουν τὰς αὐτοῦ ἐπαρχίας, λέγω δὲ Παννονίας δύο, Δακίας ὡσαύτως δύο ersetzt hat. Ob sie zuerst eine Randnotiz waren, bleibt dahin gestellt. Dem Originaltext gehörte vielleicht auch Δακίας an. Die Provinz Rhodope ist allerdings falsch unter die Provinzen des Illyricum geraten. Hier bezeichnet ἡ Θράκη ohne Zweifel nicht die Provinz Thrakien, sondern die gleichnamige Diözese.

Diese Stelle zu heilen versuchte bereits Th. Tafel³, indem er die Genitivformen einfach zu Akkusativen korrigierte. Die Korrektur Tafels wurde fast allgemein angenommen. Sie ist jedoch aus folgenden Gründen zu verwerfen. Sie widerspricht dem Sinn der ganzen Stelle und lässt die Worte πάσας ἐπαρχίας völlig überflüssig erscheinen. Andererseits beseitigt sie die rein sachlichen Widersprüche gar nicht. Die beiden Pannonien (Παννονίας δύο) d.h. Pannonia superior und Pannonia inferior, die nach dem überlieferten Wortlaut der Stelle durch die Awaren bzw. die Slaven verwüstet werden sollten, gehörten bekanntlich bereits vor dem Erscheinen der Awaren dem Byzantinischen Reich nicht mehr an. Sirmium, die Hauptstadt der Provinz Pannonia inferior, war bis 566 in den Händen der Gepiden, darauf wieder byzantinisch bis 582, als die Awaren sie endgültig eroberten. Das war auch dem anonymen Verfasser nicht ganz unbekannt gewesen, denn er bezeichnet Sirmium als ehemalige Hauptstadt der Provinz Pannonien (ἡστίνος ἐπαρχίας πάλαι μητρόπολις ὑπῆρχεν τὸ λεχθὲν Σερμεῖον). Die beiden Pannonien konnten also weder die Awaren, noch die Slaven bzw. Chatzon in Wirklichkeit in der Zeit, von der der Anonymus redet, verwüsten.

Bei dem überlieferten Wortlaut erscheint noch ein krasser Widerspruch. Die Awaren bzw. die Slaven haben einerseits die beiden Pannonien verwüstet, andererseits aber die aus dem Byzantinischen Reich entführte

3. Th. Tafel, De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica, Berolini 1839, XCVI Anm. 75. Fr. Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori, Beograd 1953, 126 Anm. 148 verwirft die Emendation Tafels und hält die Stelle für keinen locus corruptus, da sie nach seiner Meinung dem Stil des anonymen Verfassers entspreche, in welchem das zweite Buch der Miracula geschrieben sei.

Bevölkerung nach einer der beiden genannten Provinzen gebracht. Pannonien war entweder byzantinisch, dann konnten die Awaren nicht die Entführten dorthin bringen, oder bereits awarisch, was der Wahrheit entspricht, dann haben sie es überhaupt nicht verwüstet.

Der Ort, wohin die entführten Romäer gebracht wurden, war τὸ ἐκεῖθεν πρὸς Παννονίαν μέρος τὸ πρὸς τῷ Δανουβίῳ ποταμῷ die dortige d. h. die jenseits liegende Gegend an der Donau bei Pannonien. Für den scheinbaren Gebrauch von ἐκεῖθεν statt ἐκεῖ vgl. Thukyd. 2, 84: αἱ ἐκεῖθεν νῆες, Dem. 1, 15: τὸν ἐκεῖθεν πόλεμον usw.⁴ Für πρὸς mit Akkusativ statt παρὰ τινι «bei», vgl. *Miracula* § 111: ἐλθεῖν εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς (d. h. bei uns, bei Thessaloniki) μέρη, T. N., Mt 13, 56 πρὸς ἡμᾶς εἰσιν, Mt 21, 1 πρὸς τὸ ὄρος, Papyr. τὸ πρὸς Μέμφιν μέγα Σεραπεῖον, Νικόπολις πρὸς Ἰστρὸν neben πρὸς Ἰστρῷ (auf Inschriften und Münzen)⁶. Der Gebrauch von πρὸς einmal mit Akkusativ und dann mit Dativ soll wohl als eine Art stilistische Variatio gelten. Dass die Gegend, wohin die entführten Romäer gebracht wurden, sich jenseits der Donau befand, beweist auch das, was der Anonymus nach der Niederlage des awarischen Chagan in § 111 erzählt.

ἐξ ἐκείνου οὖν ἐπιμιγνέτες μετὰ Βουλγάρων καὶ Ἀβάρων καὶ τῶν λοιπῶν ἐθνικῶν, καὶ παιδοποιησάντων ἀπ' ἀλλήλων, καὶ λαοῦ ἀπείρου καὶ παμπόλλου γεγονότος, παῖς δὲ παρὰ πατρός ἕκαστος τὰς ἐνεγκαμένας παρειληφότες καὶ τὴν ὁρμὴν τοῦ γένους κατὰ τῶν ἡθῶν Ῥωμαίων . . . διὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ ἀγίου καὶ ζωοποιοῦ βαπτίσματος ἡῤῥετο τὸ τῶν Χριστιανῶν φύλον, καὶ θάτερος θατέρῳ περὶ τῶν πατριῶν τοποθεσιῶν ἀφηγούμενος, ἀλλήλοις πῦρ ἐν ταῖς καρδίαις τῆς ἀποδράσεως ὑφῆπτον.

Die Bevölkerung der Gegend jenseits der Donau bestand laut dieser Stelle aus Bulgaren, Awaren und anderen Stämmen, wahrscheinlich Slaven und Gepiden, mit denen sich die verschleppten Romäer mit der Zeit vermischt haben. Die erwähnten Bulgaren waren ohne Zweifel die pannonischen Bulgaren, die dort bereits vor der Eroberung Pannoniens durch die Awaren sassen⁷. Die *Miracula* geben uns also auch einen wich-

4. R. Kühner, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, 3. Aufl. besorgt von B. Gerth, II Teil 1, Hannover 1898, 546 f.

5. Fr. Blass, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch, bearbeitet von A. Debrunner, 12 Aufl. Göttingen 1965, § 239.

6. G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. II, Serdicae 1958, p. 71.

7. Ausführlich darüber V. Beševliev, Aus der Geschichte der Protobulgaren, Etudes balkaniques, VI, 1970, 2, 39-56.

tigen Fingerzeig für das Bestimmen des von den pannonischen Bulgaren bewohnten Gebietes.

Die entführten Romäer wurden ein zahlreiches Volk, nachdem sie sich mit den in Pannonien ansässigen Stämmen vermischt hatten, wobei sie ihren christlichen Glauben bewahrt haben. Sie haben zunächst mit ihnen Ehen geschlossen (ἐπιμειγνέτες μετὰ Βουλγάρων καὶ Ἀβάρων καὶ τῶν λοιπῶν ἐθνικῶν), daraus sind Kinder geboren (παιδοποιησάντων ἀπ' ἀλλήλων), die von ihren Vätern (παῖς δὲ παρὰ πατρός) die Sehnsucht nach dem Ursprungsland geerbt haben. Demnach wuchsen die Verschleppten zu einem neuen Volk nach zwei Generationen heran: einer gemischten Generation und einer daraus entstandenen Generation. Wenn man für jede Generation dreissig Jahre ansetzt, bekommt man etwa 60 Jahre bis das neue Volk aufkam.

§ 111 (196)

Χρόνων γὰρ ἐξήκοντα ἤδη που καὶ πρὸς διαδραμόντων, ἀφ' ἧς εἰς τοὺς αὐτῶν γεννήτορας ἢ παρὰ τῶν βαρβάρων γεγένηται πόρθησις, καὶ λοιπὸν ἄλλος νέος ἐκεῖσε λαὸς ἀνεφαίνετο, ἐλευθέρους δὲ τοὺς πλείστους αὐτῶν ἐκ τοῦ χρόνου γεγονέναι, καὶ λοιπὸν ὡς ἴδιον ἔθνος προσέχων ὁ Ἀβάρων χάγανος, καθὼς τῷ γένει ἔθνος ὑπῆρχεν, ἄρχοντα τοῦτοις ἐπάνω κατέστησε, Κούβερ ὄνομα αὐτῷ, ὅστις ἐκ τινων τῶν ἀναγκαιοτέρων προσοικειουμένων αὐτῷ μαθὼν τὴν τοῦ τοιούτου λαοῦ τῶν πατρῶων πόλεων ἐπιθυμίαν, ἐν σκέψει γίνεται καὶ ἀνάστατον λαμβάνει τὸν πάντα Ῥωμαίων λαὸν μετὰ καὶ ἐτέρων ἐθνικῶν... τοῦτ' ἔστιν, προσηλύτους μετὰ καὶ τῆς αὐτῶν ἀποσκευῆς, καὶ ὄπλων, καὶ ἀνάσταται καὶ ἀντάρται, καθὰ λέλεκται, τοῦ χαγάνου γίνονται, ὥστε ἐγνωκὸτα τὸν αὐτὸν χάγανον διῶξαι ὀπισθεν αὐτῶν, καὶ συμβαλλόντων αὐτῶν καὶ ἐπὶ πέντε ἢ ἕξ πολέμους καὶ ἐπ' ἀμφοτέροις παρ' αὐτῶν ἡττηθέντος, μετὰ τοῦ ὑπολειφθέντος αὐτοῦ λαοῦ φυγῇ χρησάμενος ἐν τοῖς ἐνδοτέροις πρὸς ἄρκτον ἄπεισι τόπους, ὡς λοιπὸν μετὰ νίκης περάσαντα τὸν αὐτὸν Κούβερ μετὰ τοῦ εἰρημένου σὺν αὐτῷ παντὸς λαοῦ τὸν προαφηγηθέντα Δάνουβιν ποταμόν, καὶ ἐλθεῖν εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς μέρη, καὶ κρατῆσαι τὸν Κεραμήσιον κάμπον.

Am Anfang dieses Paragraphen bestimmt der unbekannte Verfasser etwas genauer die Zeit, als die entführten Romäer zu einem neuen Volk heranwuchsen. Von ihrer Entführung (ἀφ' ἧς εἰς τοὺς αὐτῶν γεννήτορας ἢ παρὰ βαρβάρων γεγένηται πόρθησις) bis zur Entstehung des neuen Volkes (ἄλλος νέος ἐκεῖσε λαὸς ἀνεφαίνετο) waren etwa sechzig Jahre und darüber verflossen (χρόνων γὰρ ἐξήκοντα ἤδη που καὶ πρὸς διαδραμόντων). Auch hier wird zunächst von zwei Generationen (τοὺς αὐτῶν γεννήτορας, τῶν πατρῶων πόλεων ἐπιθυμίαν) gesprochen, was 60 Jahre ausmacht.

Dann wird aber hinzugefügt, dass es auch etwas darüber sein könnte. Dies «darüber» (του καὶ πρὸς) war aber bestimmt nicht 30 Jahre, d.h. noch eine Generation, sondern etwas weniger, vielleicht 5-10 Jahre; denn der unbekannte Verfasser hätte sonst 90 Jahre gesagt. Man hat diese Stelle merkwürdigerweise immer entgegen ihrem klaren Sinn als eine Zeitangabe des Aufstandes des Kuber und des Abzuges der Verschleppten gedeutet und sie demnach zu datieren versucht⁸.

Wann hat die hier erwähnte πόρθησις stattgefunden? Wenn man von den einleitenden Worten des vorhergehenden Paragraphen ausgeht, ist sie entweder während der Kriegsoperationen der Slaven unter der Führung des Chatzon oder des darauffolgenden Zuges der Awaren und der Belagerung von Thessaloniki geschehen. Keines der beiden Ereignisse kann aber in Betracht kommen. Aus dem Bericht über die Belagerung von Thessaloniki von den Slaven unter der Führung des Chatzon in den *Miracula* (§§ 37-45, SS. 118-128 = ASS I 158-167) kann man nicht den Schluss ziehen, dass die Slaven Romäer nach Pannonien verschleppt haben. Nach diesem Bericht wohnten die Slaven schon in Makedonien und zwar um die Stadt Thessaloniki, die sich in der Mitte der slavischen Stämmen befand (διότι καθάπερ στεφάνη θανατηφόρος τὸ βάρβαρον ἅπαν Σκλαβίνων τὴν πόλιν περιεπτύχει⁹, καὶ μὴ μόνον εἰς μέσον αὐτῶν καθεστάναι δι' ὅτι τὰς ὑπ' αὐτὴν πάσας πόλεις καὶ ἐπαρχίας ἐξ αὐτῶν ἁοικήτους γενέσθαι, ταύτην δὲ μόνην, καθὼς εἴρηται, ἐν μέσῳ αὐτῶν ὑπάρχειν¹⁰). Der unbekannte Verfasser teilt ferner ausdrücklich mit, dass die von den Slaven gefangengenommenen Romäer nach Thessaloniki entflohen (βλάβην τε οὐ μικρὰν αὐτοὺς ὑπομένειν ἐκ τοῦ τοὺς ὑπ' αὐτῶν αἰχμαλωτισθέντας εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἀποφεύγοντας θεόσωστον πόλιν . . . ἔνθεν οὖν πικρίας αὐτοῖς ὑπέκκαυμα τοῦτο γίνεται, ὅτιπερ πρὸς οἷς τῶν ἀνδραπόδων στεροῦνται, ἀλλὰ καὶ τινὰ τῶν σκύλων τῆς ἐξ αὐτῶν πορθήσεως λαμβάνοντες πρὸς τοὺς ἐνταῦθα ἀποδιδράσκουσιν)¹¹. Die Slaven sassen also weder in Pannonien, noch konnten sie dorthin Gefangene verschleppen, da sie keine in ihren Händen hatten.

Was die von den Awaren während ihres Zuges gegen Thessaloniki (§§ 46-56, SS. 128-140 = ASS II 169-181) gefangengenommenen Romäer

8. z. B. H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899 (= Abhandlungen der phil.-hist. Klasse der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften XVIII 5) 49. Zuletzt *Barišić* op. cit. 129 f. mit Lit.

9. *Tougaard* S. 120.

10. ebenda S. 128.

11. ebenda.

betrifft, wurden sie, wie der Verfasser berichtet, derselben Stadt gegen ein kleines Entgelt verkauft (τοὺς παρ' αὐτῶν γενομένους αἰχμαλώτους εἰς ὀλίγην πραγματείαν πιπράσκοντες ἀπεδόντο)¹² und nicht nach Pannonien entführt.

Die erwähnte πόρθησις fand also weder während der Belagerung von Thessaloniki von Chatzon, noch während des darauffolgenden Zuges der Awaren statt. Der anonyme Verfasser hatte also offenbar eine besondere πόρθησις vor Augen, die vor den oben erwähnten Ereignissen geschehen und in den Miracula nicht erzählt ist. Wenn man aber den Umstand berücksichtigt, dass Romäer bei jedem Einfall der Awaren in das byzantinische Gebiet verschleppt wurden, darf man die Vermutung äussern, dass ἡ πόρθησις sich eigentlich auf mehrere awarische Einfälle bezieht und dass dies Wort wohl hier eine kollektive Bedeutung hat. Damit hängt vielleicht auch die unbestimmte Datierung (του καὶ πρὸς) zusammen.

Die meisten Nachkommen der verschleppten Romäer waren mit der Zeit frei geworden (ἐλευθέρους δὲ τοὺς πλείστους αὐτῶν ἐκ τοῦ χρόνου γεγενῆσθαι). Unter welchen Bedingungen sie ihre Freiheit bekamen, ist unbekannt. Vielleicht erhielten sie die Freiheit nach einer bestimmten Frist, wie das bei den alten Slaven üblich war¹³, oder weil sie Mischehen aus Romäern und Awaren entsprossen waren.

Der Anonymus berichtet ferner, dass der Chagan den Nachkommen der verschleppten Romäer gemäss der awarischen Sitte (καθὼς τῷ γένει ἔθος ὑπῆρχεν) einen Verwalter eingesetzt hat, da er sie für ein besonderes Volk betrachtet hatte (ὡς ἴδιον ἔθνος προσέχων). Das Gebiet, wohin die Romäer entführt wurden, hatte also keinen besonderen Verwalter bzw. Statthalter, sondern war dem Chagan, wie es scheint, direkt unterstellt, obwohl die pannonischen Bulgaren dort sassen. Letztere hatten wohl einen eigenen Stammesführer, dem jedoch die Verwaltung des Gebietes nicht oblag. Das geht daraus hervor, dass das neue Volk nicht ihm unterstellt wurde, wie eigentlich zu erwarten wäre, und was der Anonymus sicher erwähnt hätte, wenn der Stammesführer gleichzeitig auch der Verwalter des Gebietes wäre, sondern eine besondere

12. ebenda 140.

13. *Mauricius*, *Arta militara*, editie critica de H. Mihaescu, Bucuresti 1970, 278, 5-9: Τοὺς δὲ ὄντας ἐν αἰχμαλωσίᾳ παρ' αὐτοῖς οὐκ ἀορίστῳ χρόνῳ ὡς τὰ λοιπὰ ἔθνη, ἐν δουλείᾳ κατέχουσιν, ἀλλὰ ῥητὸν ὀρίζοντες αὐτοῖς χρόνον, ἐν τῇ γνώμῃ αὐτῶν ποιοῦνται, εἴτε θέλουσιν ἐν τοῖς ἰδίοις ἀναχωρῆσαι μετὰ τινος μισθοῦ ἢ μένειν ἐκεῖσε ἐλεύθεροι καὶ φίλοι.

Person von dem Chagan der Awaren damit beauftragt wurde. Vielleicht hatten die Awaren kein Vertrauen mehr zu den pannonischen Bulgaren nach den Thronwirren 631/632, von denen Fredegar berichtet ¹⁴. Deshalb kann diese Person schwerlich einer der pannonischen Bulgaren sein. Sie ist in den *Miracula* als Bulgare bezeichnet (παρὰ τοῦ . . . καὶ Κούβερ τῶν Βουλγάρων) und hiess Kuber. Dieser Name lässt sich wohl sprachlich kaum von dem protobulgarischen, inschriftlich belegten Geschlechtsnamen Κουβιάρης ¹⁵ trennen. Wer war dieser Kuber? Man hat schon längst die Vermutung ausgesprochen ¹⁶, dass er mit dem vierten Sohn des Kubrat identisch sein dürfte, der laut Theophanes ¹⁷ und des Patriarchen Nikephoros ¹⁸ nach Pannonien kam und dem Chagan der Awaren untertänig wurde. Diese Vermutung wurde zuletzt vollauf durch die älteste Madarainschrift bestätigt. Hier werden die Onkel des Tervel, des Sohnes von Asparuch, der bekanntlich der dritte Sohn des Kubrat und folglich Bruder des Kuber war, als in Thessaloniki wohnend bezeichnet (ὁ θῦν μου ἰς Θεσσα[λο]νίκην) ¹⁹. Vermutlich wusste Kuber mit der Zeit das Vertrauen des awarischen Chagan zu gewinnen und dieser übertrug dem Königssohn die Statthalterei des genannten Gebietes. Er wurde wohl zum Tudun ²⁰ ernannt.

Die Zeit der Ankunft des Kuber zu den Awaren lässt sich nicht genau bestimmen. Sie liegt jedoch wohl nicht sehr fern von 664, da

14. *Fredegarii Scholastici Chronica*, lib. IV 72 (MGH, Scriptores rerum Merovingicarum t. II, Hannoverae 1888, 157, l ff): Eo anno in Abarorum cuinomento Chunorum regnum in Pannia surrexit viaemens intentio, eo quod de regnum certarint, cui deberetur ad succedendum: unus ex Abaris et alius ex Bulgaris, collecta multitudinem, uterque in invicem in pugnarint. Tandem Abaris Burgarus superant. Dazu *J. Marquart*, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig 1898, 86, *V. N. Zlatarski*, Istorija na balgarskata darzava I, 1, Sofia, 1918, 117 ff.

15. *V. Beševliev*, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin 1963, 285 ff. Nr. 59, 7.

16. ebenda 108 ff. mit Literatur. Über den verfehlten Versuch Kuber mit Kubrat zu identifizieren s. *Barišić* op. cit. 130 ff., dazu noch *V. Beševliev*, BZ 47, 1954, 120 ff.

17. *Chronographia* ed. C. de Boor I 357, 23 ff.: ὁ δὲ τέταρτος . . . ὁ μὲν εἰς Παννονίαν τῆς Ἀβαρίας ὑποταγεῖς τῷ Χαγάνῳ τῶν Ἀβάρων ἔμεινεν ἐκεῖ μετὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ.

18. ed. C. de Boor 34, l ff.: ὁ δὲ τέταρτος τὸν Ἰστρον ποταμὸν διαβὰς ἐν Παννονίᾳ τῇ νῦν ὑπὸ Ἀβάρους κειμένη ἀλλίσκεται ὑπόσπονδος τῷ ἐγχωρίῳ ἔθνεϊ γενόμενος.

19. *Beševliev* op. cit. Nr. 1, 10-11 und Seite 108 ff.

20. *Etym. Magn.* 763, 24: τοῦδουνου οἱ τοποτηρηταὶ παρὰ Τούρκους. Vgl. *Gy. Moravcsik*, *Byzantinoturcica* II, Berlin 1958, 317 f.

um diese Zeit ein Bulgarenhäuptling namens Alzeco in dem Gebiet von Benevent, Italien, erwähnt wird ²¹, den man mit dem fünften Sohn des Kubrat für identisch hält ²². Dieser liess sich wieder laut Theophanes ²³ und des Patriarchen Nikephoros ²⁴ in Pentapolis von Ravenna nieder und wurde dem byzantinischen Kaiser untertänig. Er zog jedoch, wie es scheint, bald aus unbekannten Gründen die Herrschaft der Longobarden der byzantinischen vor und trat zu den ersteren über. Das genaue Datum seines Übertrittes ist unbekannt. Das fand vermutlich nach 663, d.h. nach dem gescheiterten Versuch des Kaisers Konstans II. Italien von den Longobarden zu säubern statt. Die beiden Brüder, Kuber und Alzeco, mögen wohl zusammen das alte Vaterland am Kuban verlassen haben. Wie lange darauf Kuber als Statthalter eingesetzt wurde, ist auch unbekannt. Dass das nicht gleich nach seiner Ankunft geschehen ist, kann man nicht bezweifeln. Das ist wahrscheinlich kurz vor oder nach 670 erfolgt.

Aus dem weiteren Text der *Miracula* erfahren wir noch einige wichtige Einzelheiten über Kuber. Er hatte um sich einen Adel, wohl die sog. Boiladen (S. 188 τῶν ἀναγκαιοτέρων προσοικειούμενων αὐτοῦ, 190 § 113 τῶν αὐτοῦ ἀρχόντων, 192 τῶν λοιπῶν ἀρχόντων), die seine Ratgeber waren (S. 190 § 113 ἐσκέψατο μετὰ τῶν αὐτοῦ συμβούλων). Ihre Beschlüsse wurden geheimgehalten, wofür sich die Berater durch einen Eid verpflichteten (S. 192 § 114 ταύτης οὖν τῆς σκέψεως καὶ γνώμης γενομένης, καὶ ὅρκῳ τὸ παρ' αὐτῶν βουλευθὲν πιστοποιησάντων). Eine der ersten Stellen, wenn nicht die erste (S. 190 § 113 τινὰ τῶν αὐτοῦ ἀρχόντων ἔξοχον ὄντα), nahm in diesem Rat bzw. im Adel Mauros, gleichfalls ein Bulgare (παρὰ τοῦ Μαύρου . . . τῶν Βουλγάρων), ein. Er war sehr schlau und konnte ausser bulgarisch noch griechisch, lateinisch und slavisch (S. 190 - 192 § 113 πανοῦργον ἐν πᾶσι, καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπιστάμενον γλῶσσαν καὶ τὴν 'Ρω-

21. *Pauli Diaconi Historia Langobardarum* V 29 (MGH, AA. II Berolini 1879, 154, 1-10): Per haec tempora Vulgarum dux Alzeco nomine, incertum quam ob causam, a sua gente digressus, Italiam pacifice introiens cum omni sui ducatus exercitu ad regem Grimuald venit, ei se servitutum atque in eius patria habitaturum promittens etc. Dazu *Marquart* op. cit. 86, dessen Ausführungen wir nicht ganz folgen können.

22. *Zlatarski* op. cit. 118 f.

23. op. cit. 357, 23 ff.: ὁ πέμπτος . . . ὁ δὲ τὴν πρὸς τῇ 'Ραβέννῃ Πεντάπολιν καταλαβὼν ὑπὸ τὴν Βασιλείαν τῶν Χριστιανῶν γέγονεν.

24. op. cit. 34, 4 f.: ὁ δὲ πέμπτος κατὰ τὴν 'Ραβεννησίαν πεντάπολιν ἰδρυσάμενος ὑπόφορος 'Ρωμαίοις ἐγένετο.

μαίων, Σκλάβων καὶ Βουλγάρων, καὶ ἀπλῶς ἐν πᾶσιν ἡκονημένον καὶ γέμοντα πάσης δαιμονικῆς μηχανῆς).

Derselbe hatte viele Frauen und eigene Gefolgschaft (S. 202 § 121 οὐδένοσ τῶν αὐτοῦ Μαύρου ἀνθρώπων ἢ πραγμάτων ἐφήψατο, μᾶλλον δὲ τὰς αὐτοῦ γυναῖκας ἐν τῇ αὐτῇ, ἥπερ εἶχον τιμῇ καὶ πλείω ἡξίωσεν). Mauros war manchen der verschleppten Romäer als ein Mann bekannt, der keinen Eid hielt und viele Orte und Stämme zugrunde gerichtet hatte (S. 192-194 § 114 τινὲς δὲ τῶν ἐκ τοῦ Ῥωμαίων φύλου τὰ περὶ τὸν Μαῦρον ἐπιστάμενοι, ὡς οὐδέποτε ἐφύλαξεν πίστιν τινά, ἀλλὰ ἀεὶ ἀπὸ φαυλότητος καὶ ἐπιορκιῶν καὶ δόλου κάκιστος ὦν τοῖς τρόποις, πολλοὺς τόπους καὶ ἔθνη ἐξέπόρθησεν). Der Umstand, dass er auch lateinisch verstand, eine Sprache, die er nur in Pannonien lernen konnte, dass er wohl mit den Awaren an vielen Raubzügen, wahrscheinlich in das Byzantinische Reich, teilnahm, und dass er eine sonst wohlbekannte Person war, legt die Vermutung nahe, dass er zu den in Pannonien altansässigen Bulgaren gehörte und wohl einer von ihren Häuptlingen war. Er war der vertrauteste Mann des Kubers, vielleicht sein Kavchan²⁵ oder Itzirgu boilas²⁶. Mauros war vielleicht nicht sein Personennamen, sondern ein griechischer Spitzname.

Mit der Stellung eines Statthalters war Kuber, wie es scheint, nicht zufrieden. Er wünschte sich von den Awaren zu trennen und einen eigenen Staat auf byzantinischen Boden zu gründen (S. 190 § 112 αὐτὸν Κούβερ πάντας ὡς συμμίκτω ἐξελθόντας ἐπικρατῆσαι, καὶ τούτων ἄρχοντα καὶ χάγανον γενέσθαι). Dazu suchte er eine günstige Gelegenheit. Eine solche bot ihm die Sehnsucht der verschleppten Romäer nach den Geburtsorten ihrer Väter. Unter der Maske ihr Führer zu sein konnte Kuber leicht das byzantinische Gebiet betreten ohne auf Widerstand zu stoßen oder das Misstrauen der dortigen Behörde zu wecken. Von seinen wahren Absichten hörten selbst die Nachkommen der Romäer erst in Makedonien. Der Plan wurde wohl im Rat der Boiladen erwogen (ἐν σκέψει γίνεται). Kuber musste zunächst für seine Absichten die pannonischen Bulgaren gewinnen. Er hat sich vielleicht dann mit Mauros verbunden. Sowohl die Vorbereitung als auch die Ausführung des Planes wurden streng geheimgehalten. Das geht aus dem Umstand hervor, dass der Chagan der Awaren von dem Aufstand erst dann erfuhr, als die Flüchtlinge bereits unterwegs waren (ὥστε ἐγνωκότα τὸν αὐτὸν χάγανον διῶξαι ὀπισθεν αὐτῶν). Er konnte ihnen mit einer wohl eilig gesammelten

25. Beševliev op. cit. 160 f.

26. ebenda 169 f.

Kriegsschar nachsetzen. Der Chagan wurde in einigen Treffen geschlagen und musste sich weit nach Norden zurückziehen (ἐν τοῖς ἐνδοτέροις πρὸς ἄρκτον ἄπεισι τόπους). Es fragt sich nun, warum der Chagan sich so weit nach Norden zurückzog. Vielleicht befand sich das Verwaltungsgebiet der Kuber weit südlich von dem Zentrum des awarischen Staates an der Donau oder befürchtete der geschlagene Chagan, dass Kuber seine Niederlage wahrnehmen und ihn vom Thron stürzen konnte.

Die Zeit des Aufstandes des Kuber sowie seines Abzuges aus Pannonien lässt sich aus dem Text der *Miracula* nicht entnehmen. Wir sind wieder auf unsichere Vermutungen angewiesen. Die Worte ἐκ τινων τῶν ἀναγκαιοτέρων προσοικειουμένων αὐτῷ μαθὼν τὴν τοῦ τοιοῦτου λαοῦ τῶν πατρῶων πόλεων ἐπιθυμίαν, ἐν σκέψει γίνεται zeigen jedoch, dass sie nicht gleich nach seiner Ernennung zum Statthalter erfolgt sein konnten. Der Umstand, dass man trotz der Niederlassung des Kuber in Makedonien und seinen kaum verhüllten Absichten dort einen selbständigen Staat zu gründen nichts gegen ihn unternahm und kein Heer schickte, zeigt, dass das Byzantinische Reich sich in bedrängter Lage befand, die ihm keine Zersplitterung der Militärkräfte erlaubte. Man wollte, wie es scheint, alle Kriegsoperationen vermeiden, die nicht drängten und später unternommen werden konnten. Nur in sehr kritischen Situationen, wie es die Machenschaften des Mauros in Thessaloniki waren, die zum Verlust der Stadt mit üblen Folgen führen konnten, griff man zur Abwehr und zwar durch die Flotte. Das Byzantinische Reich befand sich bekanntlich in bedrängter Lage in den Jahren 674-678, als die Araber erfolglose Versuche unternahmen, Konstantinopel einzunehmen. Die Ankunft des Kuber in Makedonien dürfte also in dem erwähnten Zeitraum stattgefunden haben.

...κακεῖσε αὐτῶν ἐγκαθισθέντων, τὰς πατρίους ἡτοῦντο πόλεις, ὡς μάλιστα οἱ τῆς ὀρθοδόξου καθεστῶτες πίστεως, οἱ μὲν τὴν καθ' ἡμᾶς μαρτυροφυλάκτων τῶν Θεσσαλονικέων πόλιν, ἄλλοι δὲ τὴν πανευδαίμονα καὶ βασιλίδα τῶν πόλεων, ἕτεροι δὲ τὰς ἀπομεινάσας τῆς Θράκης πόλεις.

Der Hauptgrund, den die zurückgekehrten Nachkommen der verschleppten Römer für ihre Trennung von den übrigen Flüchtlingen vorbrachten, war, dass sie Christen waren. Daraus ist zu entnehmen, dass die anderen Stämme, mit denen (μετὰ καὶ ἐτέρων ἔθνικῶν) Kuber nach Makedonien kam, Heiden waren. Die Römer wollten also nicht mit ihnen zusammen leben. Auch hier bezeichnet ἡ Θράκη die Diözese Thrake.

§ 112 (197)

Εἰ γὰρ πρὸς τὸν ὑπὸ Θεοῦ βασιλεύειν ἡμῖν λαχόντα ἀπελθεῖν πειραθείη, τὸν λαὸν ἅπαντα παρ' αὐτοῦ ληψόμενος καὶ διασκορπίσας τοῦτον τῆς ἀρχῆς ἀλλότριον καθίστησι.

Die Nachkommen der Romäer haben wahrscheinlich vorgeschlagen, Kuber soll persönlich vor dem Kaiser erscheinen und ihn um Bestätigung seiner eigenmächtigen Niederlassung auf byzantinischem Boden und der Erklärung für Führer aller eingewanderten Flüchtlingen bitten. Der Vorschlag wurde jedoch aus den vorgebrachten Gründen abgelehnt. Fern von Konstantinopel konnten weder die Ortsbehörde noch der Kaiser ihm etwas antun, da der letztere gegen ihn kein Heer wohl wegen der arabischen Gefahr zu senden im Stande war.

...καὶ τότε, τῷ δοκεῖν, ἔστειλε πρὸς τὸν Κύριον τῶν σκήπτρων πρεσβεύσων αὐτῷ, ἐφ' ᾧ μεῖναι μετὰ τοῦ σὺν αὐτῷ ὑπάρχοντος λαοῦ ἐκεῖσε, αἰτῶν κελευσθῆναι τὰ παρακείμενα ἡμῖν τῶν Δρογουβιτῶν ἔθνη δαπάνας κατὰ τὸ ἱκανὸν αὐτοῖς ἐπιχορηγῆσαι, ὃ δὲ καὶ γεγένηται.

Um die Flüchtlinge romäischer Abstammung zu beschwichtigen hat sich Kuber jedoch bereit erklärt, Boten zum Kaiser zu senden, die seine wohl ursprüngliche Bitte, sich friedlich in Makedonien zu niederlassen, vortragen bzw. wiederholen sollten. Ausserdem wurde der Kaiser gebeten dem slavischen Stamm der Draguviten zu befehlen ihnen die nötigen Nahrungsmittel zu liefern. Aus der letzteren Bitte ergibt sich, dass die Draguviten dem Kaiser schon untertan waren. Denn er konnte ihnen sonst nicht befehlen, dass sie dem Kuber Lebensmittel lieferten. Die Unterwerfung der Draguviten fand aller Wahrscheinlichkeit nach gleichzeitig mit derjenigen der übrigen slavischen Stämme während des Feldzuges Konstans' II. im Jahre 658 statt. Mit Recht sah A. Burmov²⁷ darin einen Terminus post quem für die Datierung der Ankunft des Kuber in Makedonien. Diese Bitte war auch ein geschickter Zug, den Kaiser hinters Licht zu führen. Unter dem Vorwand Lebensmittel von den Draguviten zu beschaffen konnte Kuber einerseits Beziehungen zu diesem, wohl stärksten slavischen Stamm, anknüpfen und unterhalten ohne den Verdacht des Kaisers zu erwecken, andererseits aber seine angeblich friedliebenden Absichten zur Schau tragen. Die Draguviten sollten, wie es scheint, eine wichtige Rolle in den Zukunftsplänen des Kuber spielen. Es lag also nicht in seinem Interesse, sich die Feindschaft dieses slavischen Stammes zuzuziehen, wenn er sich die Lebensmittel

27. Izbrani proizvedenija I, Sofia, 1968, 120.

von ihm mit Gewalt zu verschaffen versucht hätte. Der Kaiser musste die Bitte des Kuber gewähren, da er keinen anderen Ausweg hatte.

§ 113 (198)

Ἐνταῦθα δηλονότι μετὰ τὴν αὐτῆς πόρθησιν ὀφείλοντος ἐγκαταστήναι τοῦ λεχθέντος Κούβερ μετὰ τῆς αὐτοῦ ἀποσκευῆς καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχόντων, καὶ ἔνθεν ὠχυρωμένον ἀντιπαρτάσσεσθαι τῶν πέριξ ἔθνων, καὶ τούτων δεσπόζειν, καὶ πολεμεῖν τὰς νήσους καὶ τὴν Ἀσίαν, ἔτι δὲ καὶ τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τῆς βασιλείας.

Mit τῶν πέριξ ἔθνων sind ohne Zweifel die slavischen Stämme gemeint. Der Plan des Kuber mit ihnen einen eigenen Staat zu gründen wird hier etwas deutlicher klargelegt. Durch die Unterwerfung bzw. durch das Heranziehen der slavischen Stämme in Moesia inferior hat Asparuch, der Bruder des Kuber, bekanntlich den bulgarischen Staat dort gegründet. Ob dieser Parallelismus zwischen den Handlungsweisen der beiden Brüder ein blosser Zufall ist oder dazwischen ein Zusammenhang besteht, bleibt ungewiss. Kuber musste wohl nach dem Scheitern seiner Pläne und der Gründung des Staates der Donaubulgaren seine Absichten aufgeben und sich mit einer friedlichen Niederlassung auf byzantinischem Boden mit der Erlaubnis des Kaisers zufriedenstellen. Die von Theophanes (364, 5 ff. παρέλυσε δὲ καὶ τὴν μετὰ τῶν Βουλγάρων παγιωθεῖσαν εἰρήνην διαταράξας τοὺς ὑπὸ τοῦ οἰκείου πατρὸς ἐνορδίνους γεγονότας τύπους) und Nikephoros (36, 14 ff. τὰ ὑπὸ τοῦ πατρὸς τῆς εἰρήνης ἔνεκεν καὶ τῆς ἄλλης πολιτικῆς εὐταξίας βραβευθέντα διέστρεψε, μεθ' ὧν λύει καὶ τὴν πρὸς τοὺς Βουλγάρους γενομένην εἰρήνην) erwähnten von dem Kaiser Konstantin IV. getroffenen Vereinbarungen und der mit den Bulgaren (nicht diesen an der Donau) geschlossene Frieden, die sein Sohn Justinian II. verletzt bzw. gebrochen hat, beziehen sich wohl eben auf diese Niederlassung.

§ 116 (201)

Ὁ δὲ τὸ κράτος θεόθεν δεδεγμένος, ἀοράτῳ ἐμπνεύσει καὶ νεύματι . . . οὐπω τὸ μελετηθὲν ἐν δόλῳ κατὰ τῆς πόλεως ἐπιστάμενος, κελεῦσαι κατηξίωσεν Σισιννίῳ στρατηγῷ τότε τῶν καράβων ὑπάρχοντι, ἀνδρὶ συνετῷ καὶ τοῖς λόγοις καὶ τοῖς τρόποις, καὶ τῷ Θεῷ ἐν ἀπᾶσιν ἀνατεθειμένῳ ὅπως μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ὄντων καραβισιάνων στρατιωτῶν τῇ ἀθλοφοροφυλάκτῳ, ταύτῃ εἰσβαλεῖν πόλει, ἐπὶ παραφυλακῇ τοῦ λεχθέντος Μαύρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ προσρυσέντων, ὅπως τοῦ τοιούτου στρατοῦ ἐνθάδε τυγχάνοντος, προθυμωτέρως τοὺς ἀπὸ τοῦ λεχθέντος Κούβερ ἐνθάδε καταφεύγειν γένηται.

Aus den Worten οὕτω τὸ μελετηθὲν ἐν δόλῳ κατὰ τῆς πόλεως ἐπιστάμενος ergibt sich, dass der Kaiser doch viel früher von dem Plan des Mauros, die Stadt Thessaloniki mit List zu erobern gewusst und nicht erst durch den Verrat des Mauros' Sohn erfahren hat, wie der unbekannte Verfasser im Paragraphen 121 behauptet (διὰ τοῦ αὐτοῦ υἱοῦ τοῦ Μαύρου τὸ μελετηθὲν κατὰ τῆς ἡμῶν πόλεως ἐξ αὐτοῦ καὶ τοῦ Κούβερ εἰς τὰς εὐσεβεῖς ἐμήνυσεν ἀκοάς). Der Anonymus wollte offenbar den Verlauf der Dinge als ein Gotteswerk darstellen. Dass der Kaiser rechtzeitig von den Umtrieben des Mauros in Thessaloniki wohl durch die Stadtbehörde unterrichtet wurde, beweisen die Aufgabe des Sisinnios und die von ihm getroffenen Massnahmen: ἐπὶ παραφυλακῇ τοῦ λεχθέντος Μαύρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ προσκυέντων, § 120 καὶ τότε λοιπὸν τὸν αὐτὸν Μαῦρον μετὰ τῶν ιδίων αὐτοῦ πάντων ἐκ τοῦ Κούβερ καὶ τοῦ αὐτοῦ στρατοῦ τοῦ ἐκ τῶν καράβων ἔξω τῆς πόλεως ἐν τοῖς δυτικοῖς μέρεσιν παραφοσσεύειν διετύπωσεν. Besonders klar tritt das aus den Worten hervor: § 121 Μετὰ δὲ ταῦτα κελεύσεως βασιλικῆς φοιτησάσης τῷ λεχθέντι φιλοθέῳ στρατηγῷ μετὰ τῶν εἰρημένων καράβων, καὶ τῶν ἐπὶ τοῦτο σταλέντων πλοίων, ἐπὶ τῇ ἀποκομίσει τῶν πολλάκις εἰρημένων Κερμησιάνων. Selbstverständlich wurden diese Massnahmen durch die wohlgemeinte Absicht προθυμωτέρως τοὺς ἀπὸ τοῦ λεχθέντος Κούβερ ἐνθάδε καταφεύγειν γένηται § 120 πρὸς τὸ τοὺς μέλλοντας ἐκ τῶν Σκλάβων προσφεύγειν Κεραμησιάνους ἀδεῶς καὶ ἀνεμποδίστως προσέρχεσθαι verhüllt. Mauros durchschaute aber trotzdem das wahre Motiv der Ankunft des Sisinnios und versuchte ihn durch eine wohl fingierte, lebensgefährliche Krankheit in die Irre zu führen (§ 120 πυρετῷ χαλεπωτάτῳ ἐκ τῆς ἀθυμίας περιπεσὼν, κατέθηκεν ἐπὶ κλίνης ἐπὶ πλείστας ἡμέρας· ἔνθεν καὶ τῶν ἐντεῦθεν μετέστη κλπ), was ihm jedoch nicht glückte. Er wollte vielleicht dadurch Zeit gewinnen oder die Mission des Sisinnios als überflüssig hinstellen und ihn zum Abzug veranlassen. Wie dem auch sei, Mauros musste sich schliesslich volens nolens den Befehlen des Sisinnios fügen.

Die Behauptung des Verfassers, dass Sisinnios von dem Plan des Mauros angeblich nichts wusste (§ 120 ἀγνοῶν τὸ μελετηθὲν), ist allerdings nicht ernst zu nehmen. Sie ist durch seine ganze Erzählung von der Fahrt des Sisinnios bedingt, wonach dieser dank der Einmischung des Heiligen Demetrios rechtzeitig in Thessaloniki ankam, um die Ausführung des Planes des Mauros zu vereiteln.

Der Kaiser hat, wie es scheint, anfänglich an den scheinbaren Abfall des Mauros von Kuber geglaubt und wollte ihn durch überschwengliche Ehrung an sich binden und gegen Kuber ausspielen (§ 114 πεισθεὶς αὐτίκα λόγον ἔγγραφον στέλλει τοῦτοις πρὸς τιμὴν πέμψας ὠρατίωνα

ὑπάτου τῷ αὐτῷ Μαύρῳ καὶ βάντον φιλοτιμίας χάριν, κελεύσας πάντας τῶν τοῦ λεχθέντος Κούβερ Κερμησιάνους ἀποφύγους ὑπ' αὐτὸν τὸν Μαῦρον γενέσθαι καὶ τῆς τοιαύτης κελεύσεως ἐμφανοῦς γενομένης, καὶ ματρικίῳ ἐν ὁρδίνῳ ἐγγράφῳ συσταθείσης, ἐξ ἐκείνου ἅπας ἐδόθη ὁ ἐνταῦθα προσρueis λαὸς τῷ αὐτῷ Μαύρῳ, καὶ αὐτὸς τούτων ὁ στρατηγὸς ὑπῆρχεν). Denn dieser Abfall war bei der bedrängten Lage des Reiches und bei dem Mangel an freie Streitkräfte sehr willkommen. Auch später gab der Kaiser trotzdem nicht die Hoffnung auf, Mauros zu sich heranzuziehen, wie die weitere Erzählung deutlich zeigt.

§ 121 (206)

φανερῶσας αὐτῷ τὴν δολιότητα καὶ φαῦλον πρόθεσιν τοῦ πολλάκις μνημονευθέντος Μαύρου, καὶ ὅτιπερ καὶ ἐν τοῖς Θρακώεις μέρεσιν προδοσίαν κατὰ τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς ἐβουλεύσατο πράξει. Καὶ τούτων οὕτως ἀληθῶς καταφανέντων, διότι τὰ εἰς μέσον αὐτῶν βεβουλευμένα φυλάττων ὁ πολλάκις ὀνομασθεὶς Κούβερ, οὐδένορ τῶν αὐτοῦ Μαύρου ἀνθρώπων ἢ πραγμάτων ἐφήπαστο κτλ.

Aus der angeführten Stelle lässt sich nur soviel entnehmen, dass Mauros von dem Kaiser irgendwo ἐν τοῖς Θρακώεις μέρεσιν zum ἄρχων (χρηματίσας) eingesetzt wurde. Wo sich dieses Verwaltungsgebiet befand, lässt sich nicht feststellen. Der Text enthält auch keine Einzelheiten über den geplanten Anschlag auf den Kaiser (προδοσίαν κατὰ τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς ἐβουλεύσατο πράξει), sodass man wieder auf blosse Vermutungen angewiesen ist. Man wollte sich vielleicht in einer Passage auf die Lauer legen und den Kaiser bei einer Reise überfallen, wie die Bulgaren des Mauros bzw. des Kuber einige Jahre später erfolglos den Kaiser Justinian II. in einem Pass zu vernichten versuchten²⁸.

Entweder Mauros selbst oder Kuber oder andere Leute haben wohl gezeugnet, dass dieser Anschlag von ihnen geplant wurde. Als einen Gegenbeweis führt der unbekannte Verfasser das spätere Verhalten des Kuber den Angehörigen des Mauros gegenüber an. Es ist bemerkenswert, dass Kuber alles, was Mauros unternahm, als persönliche Sache des letzteren erscheinen liess.

28. Theophan. 364, 16-18: ἐν δὲ τῷ ὑποστρέφειν αὐτὸν ὁδοστατηθεὶς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐν τῷ στενῷ τῆς κλεισοῦρας μετὰ σφαγῆς τοῦ οἰκείου λαοῦ καὶ τραυματίας πολλῆς μόλις ἀντιπαρελθεῖν ἠδυνήθη.

SYMEON METROPOLITAN OF EUCHAITA
AND THE BYZANTINE ASCETIC IDEALS
IN THE ELEVENTH CENTURY

K. MITSAKIS/Oxford

Symeon, metropolitan of Euchaita, is a figure of the Greek Orthodox Church about whom we know practically nothing. It was only the promotion of the archbishopric of Euchaita to a metropolitan see (IXth century)¹ on the one hand, and the oldest manuscript tradition of his work (XIIIth century)² on the other, that offered the ground for a very broad dating of his lifetime and activity. H.-G. Beck³ based on the mere probability that Peter of Damascus (XIIth century) might have known the work of Symeon, postulated the beginning of the twelfth century as the latest possible limit of the latter's life. The chronology proves now to be correct if we only move this *terminus ante quem* two or three decades earlier. Codex 548 of the Monastery of Transfiguration in Meteora⁴, which has preserved the best text of Symeon's epistle to a certain recluse monk John, with its accurate dating in 1088/9 allows a more precise dating of him and also of all the metropolitans of Euchaita in the eleventh century, among whom John Mauropous is the most distinguished.

The biographical data of Mauropous are, of course, far from being considered clear and undisputable. He seems, though, to have lived well into the second half of the eleventh century, and his life probably spans the first eight decades of this century. According to an older scholar, J. Dräseke⁵, Mauropous must have been born at about the end of the

1. See H. - G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Munich, 1959), p. 643. About the metropolitan see of Euchaita see the articles in the *Realencyklopedie*, vol. VI, p. 879, *Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ.*, vol. XI, p. 831, *Θρησκ. Χριστ. Ἐγκυκλ.*, vol. III, pp. 710-711, *Dict. Hist. Geogr. Eccl.*, vol. XV, pp. 1311-1313, *Θρησκ. Ἡθ. Ἐγκυκλ.*, vol. V, coll. 1117-1118. See also H. Delehaye, «Euchaita et la légende de St. Theodore» in *Anatolian studies presented to Sir W. Ramsay* (Manchester, 1923), p. 129 f.

2. H. - G. Beck, o.c., p. 643. It is interesting to note that older scholars thought of Symeon as a contemporary of Patriarch Photios (858-867, 877-886), see Le Quien, *Oriens Christianus*, vol. I (Paris, 1740), p. 545.

3. H. - G. Beck, o.c., p. 643.

4. See fn. 45.

5. J. Dräseke, «Johannes Mauropous» in *Byzantinische Zeitschrift* 2 (1893), pp. 465, 469. See also J. M. Hussey, *Church and learning in the Byzantine empire* (Oxford, 1937), p. 39.

tenth and must have come to Constantinople at the beginning of the next century, where he acquired renown as a teacher. Michael Psellos (1018 - c. 1078), the brilliant historian and unscrupulous politician, whose personality developed under the decisive influence of Mauro-pous, was among his pupils.⁶ Mauro-pous' ascent to the metropolitan see of Euchaita is thought to have taken place round 1046/7⁷ but, at the same time, his promotion to the higher ecclesiastical ranks is construed as an excuse for the imperial court to send him away from the capital after Mauro-pous lost the emperor's favour and became *persona non grata* in Constantinople.⁸ This view, usually based on a rather arbitrary interpretation of Mauro-pous' epigram «When the author desisted from completing the Chronography» («Ὅτε ἀπέστη τῆς συγγραφῆς τοῦ χρονογράφου»)⁹, has been brought forth mainly by Dräseke.¹⁰ It is true anyway that Mauro-pous left Constantinople unwilling and sorrowfully and that he always saw his assignment in Euchaita «um die dortige verwahrloste Kirche zu heben und wieder emporzubringen»¹¹ as a real exile.¹² It is

6. J. M. Hussey, o.c., pp. 39, 41, 64.

7. See G. Dreyes, «Analecta hymnica medii aevi» in *Stimmen aus Maria-Laach* 26 (1884) pp. 159 f. See also J. Dräseke, o.c., p. 477, K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur* (Munich, 1897), p. 740, and J. M. Hussey, o.c., p. 68.

8. J. Dräseke, o.c., p. 476 f. and J. M. Hussey, o.c., pp. 66, 68.

9. See J. Bollig-P. de Lagarde, *Ioannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt* (Göttingen, 1882), p. 50 (n° 96). Cf. also the epigrams «To the author who tore his own manuscript» (Εἰς τὸν διαρρήξαντα τὸ οὐκ εἶον χειρόγραφον, *ibid.*, p. 27, n° 51) and «To the same manuscript put again together» (Εἰς τὸ αὐτὸ χειρόγραφον συγκολληθὲν πάλι, *ibid.*, p. 28, n° 52). We know nothing about the real events to which the epigrams nos. 51, 52 and 96 undoubtedly refer and so far no research has been done to throw some light upon them. It is worth mentioning though that Dräseke could have arrived at about the same conclusions based only on the evidence of Mauro-pous' letters, see fn. 12.

10. J. Dräseke, o.c., p. 476 f.

11. J. Dräseke, o.c., p. 477.

12. There is a series of letters which must have been written after Mauro-pous' promotion to the rank of a metropolitan and his settlement in Euchaita addressed to various personalities living in Constantinople, e.g. his former pupil Michael Psellos, the Oecumenical Patriarch (either Michael Cerularios or Constantine Leichudes or both) etc. That Mauro-pous did not want ecclesiastical offices and that he was very sorry to leave the intellectual life of the capital in order to take over his new duties in Euchaita becomes clear in his letter no. 45. «Ἦκει μοι φόβος ὃν ἐφοβούμην· χειροθεσία γὰρ ἤδη καὶ θρόνος καὶ ὀχλήσεις καὶ πράγματα, ὧν οὐδὲν ἐμοὶ φοβερώτερον, ὥς καὶ αὐτὸς μαρτυρήσεις, οὐδὲ διὰ βίου παντὸς ἀπευκτότερον καὶ φευκτότερον» (= The fear which I had has come true, because ordination is already impending and enthronement

now almost certain that he stayed there until his death. But this is the most crucial point in Mauropous biography, when one tries to fix precisely the time of his death, or at least the time when we cease to have information that he is alive. Dräseke¹³, and those who agree with him, believes that the verses «On the king's tomb» (Εἰς τὸν τοῦ βασιλέως τάφον)¹⁴ belong to the last period of Mauropous' literary activity and that the poet must have also died soon after the death of the emperor Constantine IXth Monomachos (1042 - 1055). Nevertheless, according to information preserved in the Menaion of January and accepted by certain scholars¹⁵, Mauropous was still alive when Alexios Ist Comnenos

and troubles and difficulties; there has been nothing more fearful to me, as you may testify, and nothing more abominable and avoided throughout my life than all these; see J. Bollig - P. de Lagarde, o.c., p. 78). That he had been the victim of a certain disfavour, whose motives even Mauropous himself did not quite understand, comes out of letter no. 51 addressed to some powerful friends of his in Constantinople in which he complains that they managed to get rid of him «μετ' εὐσχήμονος οὔας καὶ εὐπροποῦς αἰτίας» (= with such a graceful and decent excuse; *ibid.*, p. 81). Mauropous concludes this letter with the following revealing statement: «πάλιν γὰρ καὶ πολλάκις ἀνακυκλήσας τὸν λόγον, ὡς καταιδέσω πλέον καὶ πείσω καὶ πρὸς μείζω βοήθειαν τοὺς ἐνόχους διαναστήσω» (= I will bring this matter up over and over again till I make those responsible be more ashamed, till I persuade them and rouse them to more effective support; *ibid.*, p. 82). That Mauropous, however conscientious he tries to be in carrying out his new duties (see letter no. 64, *ibid.*, p. 88), often returns to the happiness of the old days in Constantinople with irresistible nostalgia we are told by letter n° 60: «Διατριβαὶ δ' ἐκεῖναι καὶ λόγοι καὶ μακάριος βίος, ὧν ἐστερημέθα, χαιρέτωσαν ἡδὴ· ὄνειροι γὰρ ἦσαν, ὡς ἔοικε, καὶ οὐδὲν ἄλλον πλέον· τὰ δὲ νῦν ἄλλος βίος, χαλεπός, ὃ λόγοι καὶ φίλοι, ἄλλη τὸ λεγόμενον διαίτα, λυπηρὰ τὸ καθόλου καὶ ἀηδής καὶ οὐκέτι φορητὴ τοῖς πειρωμένοις ἡμῖν» (= Have done with these discourses and speeches and blissful life, which we have been deprived of, because it seems that it was a dream and no more of it; as for the present time, oh speeches and friends, it is another life toilsome, another so-called mode of life, quite sorrowful and disgusting and intolerable to us in spite of our efforts; *ibid.*, p. 85). He often speaks about this sojourn in Euchaïta as «ἐκτοπισμόν» (= exile, see letters nos. 61, p. 86, and 63, p. 88), whence he does not see «αὐμετάστασιν τὴν ὅποιαν οὖν τε καὶ ὀτεδήποτε» (= any removal whatsoever that may ever occur, letter no. 66, p. 89).

13. J. Dräseke, o.c., pp. 487-8. See also Gudeman, «Johannes Mauropous» in *Realencyclopædie*, vol. IX. 2, p. 1754; M. Fougias, «Ἰωάννης Μαυρόπουλος μητροπολίτης Εὐχαΐτων» (Alexandria, 1956), p. 41.

14. J. Bollig - P. de Lagarde, o.c., pp. 39-40 (n° 81).

15. See J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, vol. VII (Hamburg, 1715), p. 719; See also S. Eustratiades, «Ἰωάννης Μαυρόπουλος» in «Ἐνάλειμα Χρ. Παπαδοπούλου» (Athens, 1931), p. 405 f., J. M. Hussey, *Ascetics and humanists in eleventh century Byzantium* (London, 1960), p. 15.

(1081 - 1118) seized power, and it was during the latter's reign that the common celebration of the memory of the three great hierarchs was established : « Ἡ αἰτία τῆς τοιαύτης ἐορτῆς γέγονεν οὕτως. Ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ὃς μετὰ τὸν Βοτανειάτην τὰ σκήπτρα τῆς βασιλείας ἐδέξατο, ἐν Κωνσταντινουπόλει στάσις γέγονε παρὰ τῶν ἐλλογίμων καὶ ἐναρέτων ἀνδρῶν τῶν μὲν ὑπερτιθέντων τὸν μέγαν Βασίλειον . . . τῶν δὲ τοῦτον δὴ τὸν θεῖον Χρυσόστομον ὑψούντων . . . ἐτέρων δὲ τῷ Θεολόγῳ Γρηγορίῳ προσκειμένων . . . ὥς συμβαίνειν διαιρεθῆναι τὰ πλήθη καὶ τοὺς μὲν Ἰωαννίτας λέγεσθαι, τοὺς δὲ Βασιλείτας, Γρηγορίτας δὲ τοὺς λοιπούς. Ἐπὶ τούτοις δὲ τοῖς ὀνόμασι τῶν περὶ λόγους στασιαζόντων καὶ τούτων οὕτω λεγομένων ἐπὶ χρόνοις, ἕς ὕστερον ὁπτάνονται οἱ μέγιστοι οὗτοι καθ' ἓνας πρότερον εἶτα δὲ καὶ ἅμα, ὕπαρ οὐκ ὄναρ, τῷ τότε τῆς Εὐχαΐτων πόλεως τῶν ἱερῶν ἐξηγουμένῳ Ἰωάννῃ τῷ πάνυ, ἀνδρὶ τ' ἄλλα μὲν ἐλλογίμῳ καὶ παιδείας ἐλληνικῆς οὐκ ἀμαθῶς ἔχοντι, ὥς τὰ αὐτῷ πονηθέντα δείκνυσιν, ἀρετῆς δὲ εἰς ἄκρον ἐληλακότι, καὶ μιᾷ γλώττῃ φασὶ πρὸς αὐτόν· "Ἡμεῖς ἐν ἐσμέν, ὡς ὁρᾷς, παρὰ τῷ Θεῷ . . . καὶ ὁ πρῶτος ἐν ἡμῖν οὐκ ἔστιν, οὔτε μὴν γε ὁ δεῦτερος, ἀλλ' εἰ τὸν ἓνα λέξεις, οἱ δύο παρέπονται. "Οθεν κέλευε ἀναστὰς τοῖς στασιάζουσιν ὑπὲρ ἡμῶν μὴ διίστασθαι . . . ἀλλὰ καὶ ἡμέρᾳ μίᾳ σύναψον καὶ, ὡς σοὶ προσῆκον, τὰ τῆς ἐορτῆς ἡμῖν ἐπιτέλεσον καὶ τοῖς ἐξῆς παράδος ὡς ἡμεῖς ἐν ἐσμέν τῷ Θεῷ" . . . Ὁ δὲ θεὸς ἐκεῖνος ἀνὴρ ἀναστὰς, ὁ Εὐχαΐτων δηλαδὴ Ἰωάννης, καθὼς οἱ ἅγιοι εἰσηγήσαντο διεπράξατο . . . τὴν ἐορτὴν ταύτην παρέδωκε τῇ ἐκκλησίᾳ ἐορτάζειν Θεῷ . . . κανόσι καὶ τροπαρίοις καὶ ἐγκωμίοις καταστέψας, ὡς προσῆκεν αὐτοῖς» (= This has been the cause for the establishment of this feast. During the reign of Alexios Comnenos, who received the scepter of kingship after Botaneiates, a dispute rose among the erudite and virtuous men of Constantinople because some of them set Basil the Great higher... some others exalted the divine Chrysostom . . . and others favoured Gregory the Theologian . . . as a result the population was divided into followers of John, Basil and Gregory. As the dispute among them about the speeches kept on, and each party was holding its position for a long time, the three great hierarchs, first each-one separately, but later all together, appeared to the famous John in reality and not in a dream. He was an erudite man and learned in Greek culture, as his own work shows, of very high virtue, and prelate of the church in Euchaita; to him they spoke with one tongue: «As you see, the three of us are just one for God... there is neither first nor second in us but if you happen to mention only one, the two others follow. Therefore stand up and start teaching those who quarrel about us not to be divided... put the three of us together on one day and organize our feast in your own proper way and bequeath upon

the posterity the truth that the three of us are one for God.» This divine man, that is John of Euchaïta, rose and performed according to the instructions of the saints... he bequeathed upon the church the celebration of this feast for the glory of God...after having crowned the saints with the befitting canons, troparia and speeches)¹⁶.

If we may consider this information of the Menaion trustworthy, because nothing speaks against it at the moment, and if we also take the evidence of Codex 548 of the Monastery of Transfiguration at the Meteora, we can fix 1081 as *terminus post quem* and 1088/9 as *terminus ante quem* for Mauropous' death; in other words Mauropous was still alive at least till 1081 because he is reported to have established the common feast of the three hierarchs during the reign of Alexios Ist Comnenos¹⁷, but he was definitely dead by 1088/9, when the above mentioned codex which associated the name of Symeon with the metropolitan sea of Euchaïta was copied at the Monastery of Chora¹⁸ in Constantinople. This entirely unknown personality, Symeon, seems to have been Mauropous' successor in Euchaïta. His term of service must have been rather short because among the bishops listed in the proceedings¹⁹ of a local synod held in Constantinople in 1092 to condemn Leo, bishop of Chalcedon, because he adored the icons «λατρευτικῶς» (by way of worship) and not «σχητικῶς» (by relationship), a certain Basil is mentioned as the metropolitan of Euchaïta. Symeon must not then have outlived by 1092 and he was succeeded by Basil. If one, therefore, attempts to fix, even somewhat vaguely, the chronological bounds of Symeon's term of service in the metropolitan sea of Euchaïta, the year 1081 may serve as *terminus post quem*, with respective *terminus ante quem* the year 1092.

Symeon's literary activity is represented only by two short ascetic works. The first one, which is longer and more important, is written in

16. Menaion of January (Venice, 1895), p. 230.

17. See K. Krumbacher, o.c., p. 740. See also E. Lamerand, «La fête des trois hiérarques dans l'église grecque» in *Bessarione* 4 (1898) 164 f., N. B. Tomadakis, *Ἑορταστικοὶ Λόγοι* (Athens, s.a.), p. 113 f.

18. For the difficulty of the transliteration or translation of the name of this monastery into English see R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantine*, vol. III (Paris, 1953), p. 545.

19. See V. Grumel, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. 1.3 ([Meslin], 1947), n° 9676. See also D. B. Montfaucon, *Bibliotheca Coisliniana, olim Segueriana* (Paris, 1715), p. 104.

the form of a circular letter addressed nominally to a certain recluse monk John but actually to all monks. It is therefore quite possible that the addressee is a fictitious person and that the letter a mere treatise in epistolary form: «Ἐπιστολὴ Συμεῶν μητροπολίτου Εὐχαΐτων πρὸς Ἰωάννην μοναχὸν ἑγκλειστον» (= Epistle of Symeon, metropolitan of Euchaita, to John the recluse monk)²⁰. But the other manuscript, Codex 498 of the National Library of Munich, significantly adds here the following: «Αὕτη δὲ ἀρμόζει καὶ παντὶ κελλίῳ» (= it becomes also every monk's cell)²¹.

The second work is entitled: «Συμεῶν Εὐχαΐτων ὅτι λίαν ὠφέλιμον τοῦ φεύγειν τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν βασιλικὴν ὁδὸν πορεύεσθαι μετὰ ἑνὸς ἢ δύο» (= Symeon of Euchaita, that it is advantageous to flee from society and walk on the royal way with one or two more)²². The «royal way» is, of course, to be understood here in terms of monastic life.

Both these works belong to the great tradition of the so-called «vigilant» (νηπτικὴ) literature of the Orthodox Church which begins to be written already in the fourth century and flourishes throughout the middle ages; they cannot be compared, of course, with the more momentous writings of other authors such as Anthony the Great, Marc the Hermit, Evagrius Ponticos, Hesychios of Jerusalem, Neilos of Ankara, Diadochos of Photice, Maximos the Confessor, John of Damascus, Philotheos Sinaïtes, Symeon the New Theologian, Nicetas Stethatos etc., but they are, nevertheless, interesting because they give us a picture of the ascetic ideals in the eleventh century²³ and also, even if indirectly, information about the personality of Symeon of Euchaita.

The epistle to the recluse monk appears to be addressed to a young stylite monk, who, as we hear in the prologue to it, wrote to Symeon and asked for his spiritual succour; but Symeon apart from some very brief statements of routine courtesy is very critical of the young man who, before attempting more difficult and higher forms of ascetism, should

20. See p. 319.

21. See p. 319.

22. See p. 311. See also F. Tailliez, «Βασιλικὴ ὁδός. Le valeurs d'un terme mystique et le prix de son histoire littéraire» in *Orientalia Christiana Periodica* 13 (1947) 299-354.

23. About ascetic life which seems to be blooming in the eleventh century see C. Bonis, «Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὴν ΙΑ' ἑκατονταετηρίδα», offprint from *Θεολογία* 16 (1938), p. 9 f., and J. M. Hussey, *Ascetics and humanists in eleventh century Byzantium*, p. 13.

have known first the life of a monastery: «Ἐδει μὲν σέ», says Symeon, «στερρόν καταβαλεῖν τὸν θεμέλιον καὶ ἐν γυμναστηρίῳ πρῶτον ὑπακοῆς ἀπελθεῖν καὶ διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς ἀκτημοσύνης καὶ τῆς τελείας ἐκκοπῆς τοῦ θελήματος τῶν μὲν παθῶν ἐλευθερωθῆναι πρὸς δὲ ταπεινῶσιν ἀναχθῆναι καὶ διὰ τῶν μερικωτέρων ἀρετῶν πρὸς τὸ ὑψηλότερον ἀναβῆναι τούτων, ἦτοι τῶν λογισμῶν τὴν φυλακὴν» (= You should lay down the firm foundation and retreat first in a monastery, where one is trained in obedience, and through patience, poverty and the complete excision of your will deliver yourself from passions, and then come to humility and finally with the help of particular virtues reach the highest degree of them, that is the imprisonment of reason)²⁴.

Symeon's epistle begins with an introduction which, in fact, is a popularised philosophical treatise about soul, virtues and vices. According to Symeon, who follows here the corresponding platonic division²⁵, man's soul consists of three basic parts: the reasoning faculty (λογιστικόν), the seat of the emotions (θυμικόν) and the seat of the desires (ἐπιθυμητικόν)²⁶. The various virtues therefore, which qualify man's soul by nature (φυσικῶς ὑπάρχουσι), and the various vices, which are caused by bereavement of virtues, are also divided into three parts accordingly :

24. See p. 322. 11-15.

25. Cf. Plato, *Πολιτεία*, § 439 d f., see R. C. Cross - A. D. Woozley, *Plato's Republic. A philosophical commentary* (London, 1964), p. 127 f. Cf. Aristotle, *Περὶ Ψυχῆς*, § 432a f., see D. Ross, *Aristotle De Anima* (Oxford, 1961), p. 310. About the different division of virtues in Plato and Aristotle see W. Jaeger, *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung* (Berlin, 1955), p. 41 f.

26. About corresponding teachings in the work of other church fathers cf. Gregory of Nyssa, «Ἐπιστολὴ πρὸς Λητοῖον» in J. B. Pitra, *Juris ecclesiastici graecorum historia et monumenta*, vol. I (Rome, 1864), pp. 620-1 and Migne, P.G. 45.225; Anthony the Great, «Παραινέσεις πρὸς ἄνθρωπον καὶ χρηστὴς πολιτείας» in *Φιλοκαλία* vol. I (Athens, 1957), p. 23 (ρμγ'); Hesychios of Jerusalem, «Λόγος ψυχοφελὲς καὶ σωτήριος περὶ νήψεως καὶ ἀρετῆς κεφαλαιώδης», *ibid.*, p. 160; Maximus the Confessor, «Κεφάλαια περὶ ἀγάπης» in Migne, P.G. 90.1021 (centuria III. κ'), 1068 (centuria IV. π'); John of Damascus, «Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν» in Migne, P.G. 95.92; Philotheos Sinaïtes, «Νηπτικὰ Κεφάλαια» in *Φιλοκαλία* vol. II (1958), p. 270; Nicetas Stethatos, «Πρακτικὰ κεφάλαια» in Migne, P.G. 120.857 (centuria I. ιε').

		<i>Virtues</i>	<i>Vices</i>
<i>Man's soul</i>	<i>Reasoning</i>	Correct faith	Unfaithfulness
		Knowledge	Ignorance
		Good sense	Foolishness
		Humility	—
		To move towards God	—
		—	Forgetfulness
	<i>Emotions</i>	—	Vanity
		—	Pride
		—	Error of mind
		—	Debauchery
		Prudence	—
		Abhorrence of worldly matters	Love of worldly matters
	<i>Desires</i>	Longing for the Divine	—
		—	To spoil the dignity of soul in worldly matters
		Gentleness	Wrath
		Patience	Anger
		Bravery	—
		—	Bitterness
	<i>Desires</i>	Forbearance	Resentment
		Mercy	—
		Love	Envy
		Goodness	—
		—	Slander
		—	Murder

One can easily see that there is no clear correspondance between virtues and vices in this list. This may indicate that Symeon has not used any philosophical treatise as a source for the introduction to his epistle but a certain popularised text about virtues circulating among the Byzantine monks. After all, Symeon cannot be considered as profound, strong and original in his thought because what he really does is

to follow and make accessible to less educated monks the teachings of the other «vigilant» (νηπτικῶν) fathers²⁷.

The main part of Symeon's epistle is nothing else but a practical guide to ascetic life. What a monk should do to achieve holiness and reach God. His instructions refer to the personal as well as to the social life of a monk and reveal an enormous experience and an excellent knowledge of monasticism and its problems. It is rather certain that the author, before he was appointed prelate of the church in Euchaita, had spend a great part of his life in some monastery, perhaps on Mt. Olympus of near by Bithynia. It is remarkable how moderate Symeon appears in the pattern of ideal monasticism he suggests. Monastic life means primarily love for God, holiness and renunciation of this world. However, he teaches that a monk's practice of ascetism must not be either too high above or too low below the generally accepted standards: «Τὰς δὲ ὑπερβολὰς καὶ τὰς ἐλλείψεις τῶν ἀρετῶν φεῦγε διὰ παντός, τὸ δὲ τούτων μέσον ἐμπόνως ζήτει καιρῷ τε καὶ μέτρῳ ποιῶν» (= Above all avoid the excesses or the deficiencies of the virtues and try hard to be in the middle doing everything in the right time and in the right measure)²⁸. Here again Symeon follows the older fathers who taught that «μείζω» ... πασῶν τῶν ἀρετῶν ἡ διάκρισις» (discretion is the greatest of virtues)²⁹.

The other ascetic treatise of Symeon's, «Ὅτι λίαν ὠφέλιμον τοῦ φεύγειν τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν βασιλικὴν ὁδὸν πορεύεσθαι μετὰ ἐνός ἢ δύο»³⁰, was

27. See Maximos the Confessor, o.c., 1017 (centuria III. γ') and John of Damascus, o.c., 92.

28. See p. 325. 8-9.

29. See John of Damascus, «Λόγος ψυχωφελής» in *Φιλοκαλία* vol. I, p.237. But already John Cassianus (c. 360-430/5), who does not, of course, belong to the Greek ascetic writers but whose the work had been translated into Greek by the sixth century, says about «discretion» the following: «αὕτη γὰρ διδάσκει τὸν ἄνθρωπον καταλιμπάνοντα τὴν ἐφ' ἐκάτερα μέρη ὑπερβολὴν ὁδῶ βασιλικῇ βαδίζειν» (= because discretion instructs man to abandon excesses on both sides and walk on the royal way), see «Πρὸς Λεόντιον ἡγούμενον περὶ τῶν κατὰ τὴν σκήτην ἀγίων πατέρων» in *Φιλοκαλία*, vol. I, p. 86. Cassianus also mentions in the same work cited above (p. 87) that Anthony the Great was advising the virtue of «discretion».

30. This treatise has come down to us to the best of my knowledge in one manuscript, Codex 73 (200) of the Patriarchal Library in Alexandria dated in 1605, ff. 92v-95v, see G. Charitakis, «Κατάλογος τῶν χρονολογημένων κωδίκων τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Καίρου» in *Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 4 (1927) 160-1, and Th. Moschonas, *Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης*, vol. I (Manuscripts) (Alexandria, 1945), p. 80. By misreading the title in the Alexan-

written in the same spirit, to give the monks a practical and, at the same time, correct pattern of ascetic life. It contains, of course, some new instructions but one may regard it as a supplement to the epistle. In a brief introductory address Symeon emphasizes the importance of monasticism and claims that there is only one «royal way» that brings man directly to God: «Ἡ φυγὴ τῶν ἀν[θρώ]πων καὶ βιωτικῶν πραγμάτων, ἐν τῇ βασιλικῇ ὁδῷ πορεύεσθαι καὶ ἡσυχάζειν μετὰ ἐνὸς ἢ δύο καὶ τὰς ἐντολάς τοῦ Χ[ριστο]ῦ νυκτὸς καὶ ἡμέρας μελετᾶν καὶ πᾶσαν Γραφήν» (= Escape from society and the worldly matters, to walk on the royal way and to retreat with one or two others and to study the commands of Christ and all the Scripture day and night)³¹. Then he goes on speaking sometimes at great length, but sometimes with unjustifiable brevity, about the seven important things (περὶ τῶν ἐπτὰ σημερινῶν πράξεων), which a monk should practice to achieve holiness with God's grace: peaceful life, fasting, vigilance, chanting, prayer, reading and inquiry.

According to Symeon a monk should start ascending, one by one, the degrees of his ascetic exercise with patience and system in order to subdue the matter to the spirit and to prepare his soul for the great moment of death: (f. 93v) «Πρώτη: Ἡσυχία, ἡγουν ἀπερίσπαστος διαγωγὴ ἀπέχουσα[ν] πᾶσαν μέριμναν βιωτικὴν . . . ἵνα μίαν μέριμναν ἔχη, πῶς ἀρέσῃ τῷ Θεῷ ³² . . . (f. 94r) Δευτέρα: Νηστεία σύμμετρος, ἡγουν τὸ ἀπαξ ἐσθίειν καθ' ἡμέραν καὶ μὴ κορέννυσθαι . . . Τρίτη: Ἀγρυπνία σύμμετρος, ἡγουν τὸ ἡμισυ τῆς νυκτὸς εἰς ὕπνον ἔχειν καὶ τὸ ἡμισυ εἰς ψαλμωδίας προσευχῶν, στεναγμοῦς καὶ δάκρυα . . . Τετάρτη: Ψαλμωδία[ν], ἡγουν προσευχὴ στοματικὴ διὰ ψαλμῶν καὶ γονάτων κλίσεις ἵνα σκληρυνθῇ τὸ σῶμα καὶ ταπεινωθῇ τῇ ψυχῇ ³³ . . . (f. 94v) Πέμπτη: Προσευχὴ πν[ευματ]ικὴ διὰ τοῦ νοὸς γινομένη . . . Ἑκτη: Ἀνάγνωσις . . . ἵνα μάθῃ ἐκ τῶν Θείων

drian manuscript it was generally believed that Symeon's second work was a polemic against judaism. Both Charitakis and Moschonas in the place of μετὰ ἐνὸς ἢ δύο had read κατὰ ἐνὸς Ἐβραίου. It is true that the handwriting at least in this part of the codex (ff. 92v-95v) which I have examined only in photographs is very bad and often quite illegible. The present director of the Patriarchal Library Mr. D. Th. Moschonas in a friendly letter to me says that his father after a new examination of the codex corrected the misreading to κατὰ ἐνὸς ἢ δύο. but that the codex reads μετὰ ἐνὸς ἢ δύο at this point is also supported from the statement «ἐν τῇ βασιλικῇ ὁδῷ πορεύεσθαι καὶ ἡσυχάζειν μετὰ ἐνὸς ἢ δύο» in the introduction of the work (f. 92v fifth line below the title).

31. Codex Alexandrinus 73 f. 92v.

32. Codex Alexandrinus 73 f. 93v.

33. Codex Alexandrinus 73 f. 94r.

Γραφῶν καὶ τῆς διακρίσεως τῶν π[ατέ]ρων τὸ πῶς νικήσῃ τὰ πάθη καὶ τὰς ἀρετὰς κτήσεται καὶ ἵνα ἐμπλησθῇ ὁ νοῦς αὐτοῦ λόγους Πν[εύμα]τος Ἀγίου καὶ ἐπιλάβῃται τὰ πρῶην ἀπρεπῆ ρήματα καὶ νοήματα, ἅπερ ἤκουσεν ἔξω τῆς κέλλης αὐτοῦ ³⁴... (f. 95r) Ἐβδόμη: Ἐρώτησις τῶν ἐμπείρων περὶ παντὸς λόγου καὶ ρήματος, ἵνα μὴ ἐξ ἀπροσεξίας καὶ αὐταρεσκείας καὶ ἐξ ἀπειρίας ἄλλο ἀντ' ἄλλου ἐννοῶν καὶ ποιῶν τις πλανᾶται ³⁵ (= First practice: Peaceful life, that is undistracted from all worldly matters living... so that man can have only one care, how to please God... Second practice: Proportionate fasting, that is to eat once a day without satisfying yourself... Third practice: Proportionate vigilance, that is to spend half of the night in sleep and half in reciting of prayers, sighs and tears... Fourth practice: Chanting, that is verbal prayer using the psalms and falling on the knees to harden the body and humble it to the spirit... Fifth practice: Mental praying, that is to say the prayers in mind... Sixth practice: Reading... so that one learns from the Holy Scripture and the discretion of the fathers how to prevail over his passions and acquire virtue and also that his mind becomes full of Holy Spirit and forgets the indecent words and thoughts he once had heard outside his cell... Seventh practice: Inquiry of the expert ones about every word and phrase, so that one may not err either because of carelessness or contentment or inexperience by misunderstanding and doing the wrong thing).

One remarks here again that all Symeon's instructions are based on the old ascetic virtue of discretion. The work, actually a practical guide to the ideal ascetic life, is of very general character and it does not refer to specific weaknesses or irregularities of Byzantine monasticism in the eleventh century as is the case, for instance, with Eustathios of Thessaloniki in the next century ³⁶. Yet, this opusculum as well as the epistle to the recluse monk John allow us to infer what were the usual errors in the ascetic practice because of either passionate longing for God or a tendency for vain show or ignorance or negligence; they also help us to build up the image of Symeon, the wise in his simplicity and holy monk, who did not cease to assist his former fellow-toilers to ascend the ladder of virtue that leads to God, even when he rose to higher ecclesiastical ranks.

34. Codex Alexandrinus 73 f. 94v.

35. Codex Alexandrinus 73 f. 95r.

36. See Eustathios, *Opuscula*, ed. by T. L. F. Tafel (Frankfurt a.M., 1832), p. 214 f.

Symeon's epistle to the recluse monk John has come down to us in the following manuscripts :

1. A Codex Adrianopolitanus 8 (= 1096 β)³⁷.
2. B Codex Athous 101 (Scete of St. Anna 20) XVIII s³⁸.
3. C Codex Athous 103 (Scete of St. Anna 22) XVI s³⁹.
4. D Codex Athous (Scete of Causocalyvia, hut of St. Methodios 184) XVIII s⁴⁰.
5. E Codex Hierosolymitanus (Patriarchal Library) 58 XIII - XIV s⁴¹.
6. F Codex Hierosolymitanus (Patriarchal Library) 206 XVI s⁴².
7. G Codex Hierosolymitanus (Patriarchal Library) 251 1784⁴³.
8. H Codex Hierosolymitanus (Patriarchal Library) 655 XVI s⁴⁴.
9. I Codex Meteorensis (monastery of Transfiguration) 548 1088/9⁴⁵.
10. J Codex Monacensis (National Library) 498 XII s⁴⁶.
11. K Codex Vallicellianus 67 (E 21)⁴⁷.

37. B. Stephanides, «Οἱ κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως» in *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905) 590. See also M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et de catalogues de manuscrits grecs* (Paris, 1958), p. 27.

38. Sp. Lampros, *Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos*, vol. I (Cambridge, 1895), p. 16. See also J. Micragiannanites, Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κυριακοῦ τῆς κατὰ τὸ ἀγιώνυμον ὄρος τοῦ Ἁθω ἱερᾶς καὶ μεγαλονύμου σκήτης τῆς ἁγίας θεομήτορος Ἀννης in Ἑπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 29 (1959) 188.

39. Sp. Lampros, o.c., p. 16, and J. Micragiannanites, o.c., p. 190.

40. E. Kourilas-S. Eustratiades, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς ἱερᾶς σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων καὶ τῶν καλυβῶν αὐτῆς (Paris, 1930), p. 101.

41. A. Papadopoulos-Kerameus, Ἱεροσολυμητικὴ Βιβλιοθήκη, vol. I (Petrograd, 1891), p. 42.

42. A. Papadopoulos-Kerameus, ibid., vol. II (1894), p. 312.

43. A. Papadopoulos-Kerameus, ibid., vol. II, p. 381.

44. A. Papadopoulos-Kerameus, ibid., vol. II, p. 636.

45. N. Bees, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων vol. I (Monastery of Transfiguration) (Athens, 1967), p. 550. See also the review by K. Mitsakis in *Balkan Studies* 10 (1968), 280-1.

46. I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae regiae Bavariae*, vol. V (Munich, 1812), p. 199.

47. E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, (Milan, 1902), p. 100. From the eleven manuscripts it is only codex Vallicellianus 67 (E 21) which ascribes the epistle to the recluse monk John to a certain Michael of Euchaita. An eleventh century metropolitāc of Euchaita named Michael

Of these manuscripts n°s 1 - 5 and 9 - 10 ascribe the epistle to Symeon, while n°s 6 - 8 (the three codd. of the Patriarchal Library in Jerusalem n°s 206, 251 and 655 coming from the Monastery of St. Sabas)⁴⁸ to John, metropolitan of Euchaita, that is John Mauropous. That the epistle cannot come from the hand of Mauropous is beyond any doubt; first, because with the exception of the above mentioned three codices, the majority of the manuscript tradition speaks in favour of Symeon;⁴⁹ second, because this attribution is against any internal evidence. A comparison between the work of Symeon and any prose text written by Mauropous, the most significant lyric poet and hymnographer and the best orator of his time but also a great humanist⁵⁰, not only shows the difference but it is overwhelmingly at the expense of the former. Mauro-pous' letters and speeches are patterns of style and Greek learning as any quotation may prove this; one may quote, for instance, his first letter in the edition of J. Bollig and P. de Lagarde, where the joy that one gets from a letter coming from a dear person is compared with the sudden return of the springtime; «Ἐγὼ δὲ τὴν ὥραν οὐ μὲν οὖν ὥς ἔαρ ἐ-
ώρων, ἀλλὰ ὥς ἡδὴ μετόπωρον· πόθεν οὖν νυνὶ πρὸς ἡμᾶς ἐαρινὴ ἀηδών; οὐκ ἂν ἄλσους ποθὲν οὐδ' ἐκ δρυμοῦ φωνοῦσα μακρόθεν, ἀλλ' ἐν τούτῳ τὸ πλεόν
ἔχει τοῦ θαύματος, ὅτι πρὸς αὐτὰς πεπασθεῖσα τὰς χεῖρας τὰς ἡμετέρας,
κάκειθεν ἡμῖν ἐαρινὰ κελαδοῦσα, τῷ τῆς μουσικῆς ἡδυφώνῳ τὰς ἀκοὰς
ἐγγύθεν κατακηλεῖ. Δοκεῖ δ' ἡ πάντα βελτίστη (ἵνα τι μικρὸν καὶ παρα-
κοιμῆσθαι) τὴν μὲν φωνὴν ἀηδών, τὴν δὲ μορφήν χελιδών· τὸ μὲν ὅτι ἄ-
δει λιγυρόν τι καὶ μελιχρόν, τὸ δὲ ὅτι κέκραται θαυμαστῶς πῶς τὴν ὥσιν ἐξ
ἐναντίων χρωμάτων· τῇ γὰρ τοῦ χάρτου λευκότητι τὸ τῶν γραμμάτων μέλαν
ἐμπρέπει, καθ' ἅπερ ὑφάσματι λαμπρῷ καὶ διαφανεῖ πολυτελοῦς πορφύρας
ποικίλματα. Εἴτε οὖν ἀηδὼν εἴτε χελιδὼν ἡ θεσπεσία γραφή, ἡδονῆς πάσης
ἐπλησεν ἡμῖν τὴν ψυχὴν καὶ τὸν καιρὸν ἡμᾶς ἔπεισε δεύτερον ὄντως ἔαρ
νομίσαι καὶ πιστεῦσαι τοῖς οὕτω τὴν ἰσημερίαν ταύτην προσαγορεύουσιν»
(= I did not personally see the season as springtime but as already ad-

has existed (c. 1030) (see V. Grumel, *Le regestes des actes du Patriarchat de Constantinople*, vol. 1.2, 1936, n° 839) but in this case it is undoubtedly a wrong attribution due to the error of the scribe.

48. See K. Mitsakis, «Problems concerning the manuscript tradition of John Mauropous' work: John and Symeon metropolitans of Euchaita and the question of authorship of the Letter to John the contemplative monk» in *Ἀρχαῖον Πόντον* 28 (1966) 191-6.

49. See fn. 47.

50. J. Dräseke, o.c., p. 461.

vanced autumn. Whence did then come this spring nightingale to us? It does not sing somewhere from a grove or from a wood afar but this is the most astonishing thing, that it has flown into our hands and singing from there as in the springtime it casts from nigh a spell over our ears with the sweetness of music. It seems that this excellent in everything bird (to be a little smart) is a nightingale in voice but a swallow in form because it sings shrilly and sweetly on the one hand and combines admirably the two opposite colours in its appearance on the other; indeed the black colour of the letters befits the whiteness of the paper as well as designs of expensive purple a bright and translucent cloth. Either a nightingale or a swallow this magnificent letter has filled our soul with every delight and has persuaded us to think really of the season as a second springtime and to believe those who call that equinox this way)⁵¹.

Symeon, on the contrary, is a man with no humanistic background whatsoever. His education is based on and is limited to the study of the Holy Scriptures and the writings of the church fathers. His mind is too simple and untrained to deal with abstract philosophical ideas, and this is the reason why the introductory part of his epistle, where he speaks about the soul and the virtues, is the weakest and the least interesting. His language is far from being refined and polished Attic dialect, as that of John Mauropous or Michael Psellos, but behind the erudite facade there are many concessions to the popular language of the time⁵².

This edition of Symeon's epistle, unpublished so far, depends on

51. J. Bollig-P. de Lagarde, o.c., p. 51 (n° 100).

52. Cf. indic. for subj. in a final clause: ἵνα μή... μολόνουσιν (but cf. ἵνα... κερδήσωσω, p. 320.19), p. 323.5-6, see F. Blass - A. Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch* (Göttingen, 1954) §§ 369 (2-3), 382 (4), A. Jannaris, *An Historical Greek Grammar* (London, 1897) §§ 1776-83, 1987-8, and G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik* (Leipzig, 1892), p. 216; employment of ἵνα with subj. for a plain hortatory subj.: ἵνα... καταλείψωμεν (cf. modern Greek νὰ φύγουμε), p. 324.7-8, see G. N. Hatzidakis, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, vol. I (Athens, 1905), pp. 465 and vol. II (1907), p. 98; subj. for opt.: ὅς συνεντίσῃ καὶ ἐνισχύσῃ σε, p. 322.22, also σκεπάσῃ... καὶ ἐνισχύσῃ σε, p. 332.9-10, see L. Radermacher, *Koine*, S. Ber. Akad. d. Wiss. in Wien (philos.-histor. Kl.) 224.5 (1947), p. 45, and G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, p. 218; the agent is expressed by ἐπὶ with dat. in place of either a plain dat. or another prepositional construction: ἐπὶ τῇ ἀνωθεν δυνάμει χάριτι (but cf. καὶ ὁ μὲν δυνάμει τῇ ἀνωθεν συνεργεῖ καὶ χάριτι, p. 320.7-8), p. 322.3-4; negative particle μὴ instead of οὐ: ἐπεὶ δὲ τοῦτο μὴ γέγονεν, p. 322.16, see A. Jannaris, o.c., § 1818, etc.

the two oldest manuscripts, Codices I and J. The text is that of Codex I which represents the best tradition of the opusculum critically here established with the assistance of codex J. This latter offers basically the same text with Codex I but it also bears clearly the traces of a later «Umarbeitung» which aimed, of course, to make this practical guide to correct monastic practice available to less educated monks, and which speaks in favour of the great popularity this work must have enjoyed throughout the middle ages among the monastic circles. One observes in this more popular adaptation, which is then followed by most of the other later manuscript tradition of Symeon's epistle, that certain passages are completely omitted (cf. pp. 322.18-22, 324.1-14, 326.4-12, etc.), longer sentences are cut short (cf. pp. 319.21-2, 328.18, 329.8-15, etc.), a complicated syntax is analysed into a simpler form (cf. pp. 326.14-5, 327.16-7 etc.), or a rather uncommon word of that time is replaced by another more colloquial one (cf. ἀντίληψις - βοήθεια, p. 321.12., ἀντικείμενος - πονηρός, p. 329.1-2 etc.); moreover, a short new sentence, usually unnecessary, is at times inserted to make the meaning more precise (cf. pp. 324.22, 327.3, 328.22 etc), or occasionally an entirely new passage is added (cf. p. 324.1 etc.). Therefore codex J, apart from its importance for the critical establishment of the text, is in itself a very interesting linguistic document⁵³.

As the description of codex J by Hardt⁵⁴ is not complete I thought

53. Among the linguistic phenomena of cod. J some of the most interesting are the following: Act. inf. for pass.: πειρασθεῖν, p. 324.1 app., see G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, p. 192, and K. Mitsakis, *The Language of Romanos the Melodist* (Munich, 1967) § 95d; acc. for dat.: καὶ πάντα ἀποταῖζόμενος (but cf. within the same sentence οὐκ ἀποτάσσεται πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσιν, etc.), p. 322.4 app.; middle vb. for act.: ἐνωοῦ (but cf. ἐνώει, p. 327.16-7 app.), p. 324.21 app., see A. Jannaris, o.c., §§ 1478-9, and G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, p. 193 f; imper. for subj.: κἂν τὸ φρόνημα ἡμῶν ταπεινὸν ἔστω, p. 324.1 app., see A. Jannaris, o.c., § 1994; a ptcpl. for finite vb.: δυναμωθέντες . . . πολιτεύσασθαι, p. 325.15 app., also εἰ δέ τις ἔχων ἐρωτήματα . . . μετὰδος (but cf. also the opposite phenomenon, that is a finite vb. for a ptcpl.: μηδὲ ἀρετὴ ἀγαθὴ ἐν ἐμοὶ ἔστιν, p. 332.5 app.), p. 329.23 app., see F. Blass - A. Debrunner, o.c., §§ 468, 471 (3) etc. It must be noted though that several of the peculiarities in the syntax of cod. J have resulted from the awkward way the «Umarbeiter» was omitting parts of the original text, cf. προσελθεῖν τῶν ἀρετῶν, p. 322.14-5 app., στόλον τὸ σῶμα ἐνοίκισας, p. 322.16-7 app., καὶ πεθού λόγους ἀγίων πατέρων . . . καὶ τὸν ἀληθῆ διδάσκαλον Ἰησοῦν Χριστόν, p. 322.19-22 app., etc.

54. See fn. 46.

it useful if I made here some additional remarks about the state, the content and the dating of this manuscript. It is obvious that Codex Monacensis Gr. 498 has been formed by putting together two originally independent manuscripts which at some unspecified time came under the same binding. This unification was possible and was greatly favoured by the common content of the two manuscripts which consist mainly of various ascetic writings. The handwriting of the first manuscript of the codex (ff. 1 - 230^v with the exception of ff. 161^r-168^v) is very beautiful and artistic and it comes from a scribe whom one could date in the tenth century. On the other hand, the writing of the second manuscript, which includes Symeon's epistle (ff. 251^r - 259^r), comes from another hand, is rather legible but it cannot be compared with that of the first manuscript from the esthetic point of view. But what interests more is that this second manuscript of Codex Monacensis Gr. 498 is a palimpsest and, under the minuscule writing of the ascetic treatises, which one tends to date in the twelfth century from the shape of the letters, there is a beautiful uncial writing of the tenth century. The palimpsest manuscript originally was a Menaion of September and contained liturgical hymns which we do not know from any other source. On ff. 258^{r-v} one reads for instance the following strophes of a canon on the birth of Mary the Virgin (7 September) :

Σήμερον Ἀδὰμ εὐφραίνεται καὶ Εὐὰ
 σὺν Ἰωακείμ καὶ Ἀννης (sic) τοῖς δικαίοις
 καὶ πατριάρχαις καὶ μάρτυσιν καὶ προφήταις
 ἐν τῇ γεννήσει σου, Πανάμωμε.

f. 258^v Σήμερον κοινὴν εὕρισκει σωτηρίαν,
 Μή[τηρ] τοῦ Θεοῦ, τὸ γένος τῶν ἀνθ[ρώπων]
 ἀνυμνοῦντες τὸν τούτοις χαρισάμενον
 Κ[ύριον].

(= Today Adam and Eve rejoice together with the righteous Joachim and Anna, the patriarchs, the martyrs and the prophets in your birth, all blameless Lady.

Today the mankind find common salvation, oh Mother of God, and sing praises to the Lord who has shown them his favour...).

J 251^v

1. Ἐδεξάμην σου, πάτερ πνευματικέ, τὴν θεοφιλῇ ταύτην γραφὴν καὶ ἀπεδεξάμην τὴν κατὰ Θεὸν σου ταπεινώσιν, ὅτι παρ' ἐμοῦ τοῦ μηδὲν ἔχοντος ἀγαθὸν λόγον ὠφελείας ἀκοῦσαι κατηξίωσας. Ἐγὼ δέ, εἰ μὴ τὸ τῆς παρακοῆς ἐφοβούμην ἐπιτίμιον, τάχα ἂν καὶ παρήκουσά σου γινώσκων ὅτι ὁ μὴ ποιήσας
 5 καὶ διδάσκων ὡς ὑποκριτῆς ἐλάχιστος κληθήσεται παρὰ τῶν ἀγωνιζομένων τυχεῖν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν· | ἐπεὶ δὲ καὶ ἡ ὑπακοὴ οὐκ ἄμισθος καὶ ἡ σὴ πίστις πολλή, εἰς ταύτην θαρρήσας καὶ εἰς τὴν σὴν εὐχὴν, ὅσο δυνήθησομαι καὶ φωτισθῆσομαι παρ' αὐτῶν, γράφω, καθὼς περ ἐκέλευσας.

I 217^vJ 252^r

2. Τρία μέρη λέγουσιν οἱ πατέρες ἔχειν τὴν λογικὴν ἡμῶν ψυχὴν, τὸν
 10 νοῦν, ὃν περ καὶ λογιστικὸν λέγουσι, τὸ θυμικὸν καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν. Ἐν τούτοις τοῖς τρισὶν αἱ μὲν ἀρεταὶ καὶ φυσικῶς ὑπάρχουσιν, αἱ δὲ κακαὶ στέρησει τῶν ἀρετῶν ἐπιγίνονται. Ἀρεταὶ δὲ τοῦ λογιστικοῦ πίστις ὀρθή, γνῶσις, φρόνησις, ταπεινώσις καὶ τὸ πρὸς Θεὸν αἰεὶ κινεῖσθαι καὶ φέρεσθαι δι' ἐννοιῶν καλῶν καὶ λογισμῶν καθαρῶν καὶ θεωρημάτων θεοπρεπῶν· κακαὶ δὲ αὐτοῦ εἰσιν
 15 ἀπιστία, ἄγνοια, ἀφροσύνη, λήθη, κενοδοξία, ὑπερηφανία, πλάνη λογισμῶν καὶ τὰ τούτοις ὅμοια. Τοῦ δὲ ἐπιθυμητικοῦ ἀρεταὶ μὲν σωφροσύνη, ἀποστροφή πάντων τῶν φθαρτῶν, ὅλον βρωμάτων, χρη | μάτων, κτημάτων, δόξης παρέρχομένης, τὸ πρὸς Θεὸν αἰεὶ κατευθύνειν πάντα τὸν πόθον καὶ ὅλην ἀνατείνειν τὴν ἔφесιν πρὸς Αὐτόν· κακαὶ δὲ τούτου ἀκολασία, τὸ ἀγαπᾶν τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν κόσμῳ, τὸ εἰς αὐτὰ καταμολύνειν | τὸ φιλότιμον τῆς ψυχῆς, τὸ προτιμᾶν τὰ παρέρχόμενα καὶ ἀφανιζόμενα τῆς μεγάλης δόξης τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν Ἐκείνου καλῶν. Τοῦ δὲ θυμικοῦ μέρους κακαὶ μὲν θυμός, ὀργή, πικρία, μνησικακία, φθόνος, καταλαλιά, φόνος καὶ τὰ τοιαῦτα, ἀρεταὶ

Titulus : Ἐπιστολὴ Συμεὼν μητροπολίτου Εὐχαΐτων πρὸς Ἰωάννην μοναχὸν ἐγκλειστον
 I : Συμεὼν μητροπολίτου Εὐχαΐτων ἐπιστολὴ πρὸς Ἰωάννην μοναχὸν καὶ ἐγκλειστον· αὕτη δὲ ἀρμόζει καὶ παντὶ κελλίῳ J

|| 1 σου post θεοφιλῇ transp. J || πάτερ om. J || ταύτην om. J || 3 ἀκοῦσαι I : ἀκούειν J || κατηξίωσας I : ἡξίωσας. J || 4 ἐπιτίμιον I : ἐπιτίμιον J || 6 ἡ ante ὑπακοὴ om. J || 8 καθὼς περ ἐκέλευσας I : καθὼς παρεκέλευσας J || 10 ὃν περ I : ὅπερ J || λέγουσι I : ἔστι J || 11 στέρησει I : στερῆσις J || 12 ἀρετῶν J : ἀγαθῶν I || πρῶτον post λογιστικοῦ add. J || 13 καὶ φέρεσθαι om. J || 15 ἄγνοια post ἀφροσύνη transp. J || 16 ἐπιθυμητικοῦ I : θυμικοῦ J || εἰσι ante σωφροσύνη add. J || 17 κακῶν καὶ ante φθαρτῶν add. J || καὶ ante χρημάτων add. J || χρημάτων om. J || 21 καὶ ἀφανιζόμενα om. J || 21-2 τῆς μεγάλης δόξης τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν Ἐκείνου καλῶν I : ἀντὶ τῶν μελλόντων ἀγαθῶν J || 22 εἰσὶν ante θυμός add. J || 23 φόνος om. J || τοιαῦτα I : λοιπὰ J

δὲ αὐτοῦ πραότης, ἀνδρεία, μακροθυμία, ἀνεξικακία, ἔλεος, ἀγάπη, χρηστότης.

3. Διὰ ταύτας τὰς τε κακίας καὶ ἀρετὰς καὶ ἀποταγαὶ γίνονται καὶ ὑποταγαί· διὰ ταύτας ἐξαγορεύσεις, ἀσκήσεις, μονώσεις καὶ πάντα κόπον ὑπο-
 μένομεν σωματικὸν καὶ πᾶσαν νηστείαν καὶ ἀγρυπνίαν καὶ κακοπάθειαν, ἵνα 5
 τὰς μὲν κακίας ὡς ἀκάνθας καὶ τριβόλους καὶ ζιζάνια τῆς ψυχῆς ἀποβάλλωμεν,
 τὰς δὲ ἀρετὰς ὡς καλὸν σπέρμα σπείρωμεν καὶ γεωργήσωμεν ἐν ἡμῖν. Καὶ ὁ
 μὲν δυνηθεὶς τῇ ἀνωθεν συνεργίᾳ καὶ χάριτι τὴν μὲν κακίαν ἀπελᾶσαι τῆς ψυ-
 χῆς, τὴν δὲ ἀρετὴν εἰσποιήσασθαι μακάριος οὗτος ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ
 μέλλοντι· ὁ δὲ βουληθεὶς μὲν μὴ δυνηθεὶς δὲ εἴτε δι' ἀμέλειαν καὶ ῥαθυμίαν, 10
 εἴτε διὰ τὸ μὴ γινώσκειν πῶς δεῖ τὸ καλὸν ἐργάζεσθαι πανάθλιος οὗτος ὡς ὁ
 φιλήδονος ἐγὼ καὶ διὰ τῆς ἡδυπαθείας ἀπατῶμενος | καὶ διὰ φθόνου καὶ διὰ
 κενοδοξίας ἐμπαίζόμενος καὶ μνησικακίας θανατούμενος. | Διὰ τοῦτο καὶ ὁ
 Χριστὸς πᾶσιν ἀποτάσσεσθαι τοῖς ὑπάρχουσι προσέταξεν τοῖς θέλουσιν ἀκο-
 λουθεῖν Αὐτῷ· διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἅγιοι πατέρες ἡμῶν ἐν ἐρημίαις καὶ ὄρεσι 15
 καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς καὶ λαύραις καὶ μοναστηρίοις καὶ κέλ-
 λαις καὶ ἐγκλείστοις καὶ στύλοις παρώκησαν, ἵνα τῶν ἄλλων σχολάσαντες
 ἀπάντων ἢ διὰ τελείας ὑποταγῆς καὶ ὑπομονῆς καὶ κοπῆς τοῦ θελήματος ἐν
 κοινοβίοις τὴν κακίαν ἀπονίψωνται καὶ τὴν ἀρετὴν κερδήσωσιν ἢ διὰ τῆς μο-
 νώσεως καὶ παντελοῦς τῶν ἔξω σχολάσεως τὰ τε ἦθη καὶ τὰς αἰσθήσεις παι- 20
 δεύσωσι καὶ τὸν νοῦν καὶ τοὺς λογισμοὺς ἀσυλήτους καὶ ἀμετεωρίστους ἀπὸ
 τῶν ἀγαθῶν τηρήσωσιν ἐννοιῶν καὶ τὸν Θεὸν εὕρωσι, δι' ὃν πάντα ποιοῦσι
 καὶ σπουδάζουσι. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως.

J 252^vI 218^r

4. Ἐπεὶ δὲ εἰσὶ σωματικαὶ μὲν ἐργασίαι νηστεία, ἀγρυπνία, χαμευνία,
 διακονία, ἐργόχειρον, ὑπακοή, ψυχικαὶ δὲ ἀγάπη, μακροθυμία, | πραότης, 25
 ἐγκράτεια, προσευχὴ καὶ τὰ τούτοις ὅμοια, χρεῖ, πάτερ πνευματικέ, τὰς μὲν
 κακίας ἀποξέβειν διὰ νεκρώσεως τοῦ κόσμου παντός, δι' ἐγκρατείας καθολικῆς,
 δι' ὑπομονῆς εὐχαρίστου, διὰ ταπεινώσεως ἀληθοῦς, διὰ κακοπαθείας, δι' εὐ-

J 253^r

|| 3-4 ὑπομένομεν I : ὑπομένουσιν J || 4 πολλοὶ ante σωματικὸν add. J || 6 ἀ-
 ποβάλλωμεν I : ἀποβάλλουσιν J || 7 σπείρωμεν I : σπείρωσιν J || γεωργήσωμεν I : γε-
 ωργήσωσιν J || ἐν ἡμῖν I : τῶν ἀρετῶν J || 9 τὴν δὲ I : καὶ τὴν J || 10 δι' I : διὰ J ||
 καὶ I : ἢ J || 12 καὶ διὰ φθόνου post ἐμπαίζόμενος transp. J || 14 ὑπάρχουσι I : ὑπάρχουσιν
 J || 17 ἐγκλείστοις I : ἐγκλείστραις J || ἄλλων I : ἄλλω J || 18 τοῦ θελήματος I : τῶν
 αὐτῶν θελημάτων J || 19 κοινοβίοις I : κοινοβίῳ J || κερδήσωσιν I : κερδήσωσι J || 19-
 20 μονώσεως J : μονήσεως I : || 20 σχολάσεως corr : σχολάσεων I J || 21-22 ἀπὸ τῶν ἀγα-
 θῶν τηρήσωσιν ἐννοιῶν I : τηρήσωσιν ἀπὸ τῶν μηδὲ οὐσῶν ἐννοιῶν J || 24 Ἐπεὶ δὲ I :
 Καὶ λοιπὸν J || μὲν ante ἐργασίαι om. J || 26 καὶ τὰ τούτοις ὅμοια om. J || 27 ἀποξέβειν
 I : ἀποξέβειν J || κόσμου παντός I : σώματος J

χῆς ἀδιαλείπτου καὶ ἀγάπης πνευματικῆς· διὰ τούτων γὰρ τῶν τε ψυχικῶν καὶ σωματικῶν ἀγωνισμάτων αἱ μὲν κακίαι ἀπόλλυνται, αἱ δὲ ἀρεταὶ αὐξάνουσιν· διὰ μὲν γὰρ τῆς κακοπαθείας πάντα τὰ σωματικὰ πάθη καταμαραίνομεν, διὰ δὲ τῆς ταπεινώσεως | καὶ τῆς ἀγάπης ὡσαύτως τὰ τῆς ψυχῆς· διὰ δὲ τῆς ἐγ-
 5 κρατείας καὶ ὑπομονῆς καὶ τὰ ἀκουσίως ἐπερχόμενα γενναίως φέρομεν καὶ ἐν τοῖς ἐκουσίοις ἡμῶν ἐγκαρτεροῦμεν σπουδάσασιν· ἀκούσια δὲ εἰσὶ τὰ ἔξωθεν ἡμῖν ἐπερχόμενα λυπηρά, ἐκούσια δὲ ὅσα ἡμεῖς ἐξ ἑαυτῶν ἐπιτηδεύομεν, ὅσον νηστείας, ἀγρυπνίας καὶ τὰ τούτοις ὅμοια· διὰ δὲ τῆς εὐχῆς ὑπὸ τῆς θείας βοηθοῦμεθα χάριτος· οὐδὲν γὰρ δίχα τῆς ἄνωθεν βοηθείας, οὔτε
 10 χωρὶς τῆς ἡμετέρας προαιρέσεως καὶ σπουδῆς ὠφελήθηται δυνάμεθα.

5. Ὁ οὖν γνούς τὴν τοῦ Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς ἀγάπην καὶ ἃ ἐπηγγείλατο ἡμῖν ἀγαθὰ καὶ τῶν καθ' ἡμέραν Αὐτοῦ εὐεργεσιῶν | καὶ ἀντιλήψεων μεμνημένος καὶ ὅπως ῥύεται ἡμᾶς ἐκ κινδύνων καὶ πειρασμῶν ἀνθρωπίνων καὶ ἀπὸ τῆς τῶν δαιμόνων ἐπιβουλῆς οὗτος ἀγνοίας καὶ λήθης ἐστὶν ἐκτός, οὗτος ἀλη-
 15 θῶς ψάλλει : «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον καὶ μὴ ἐπιλανθάνου πάσας τὰς ἀνταποδόσεις Αὐτοῦ»· καὶ ὥσπερ ἀπὸ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς μνήμης τῶν Αὐτοῦ ἀγαθῶν πᾶν ἐπικτώμεθα καλὸν καὶ πᾶν ὑπομένομεν ἐπερχόμενον καὶ οὐ χωρίζει ἡμᾶς ἀπὸ τῆς ἀγάπης Αὐτοῦ θλιψίς ἢ στενοχωρία κατὰ τὸν ἀπόστολον ἢ ἄλλο τι λυπηρόν, οὕτως ἀπὸ τῆς ἀγνοίας καὶ ἀπὸ τῆς τῶν Αὐτοῦ
 20 καλῶν λήθης προσγίνεται ῥαθυμία καὶ ἀμέλεια, παρ' ὧν γεννᾶται ἡ φιλαυτία, ἥτις ἐστὶ ἄλογος φιλία τοῦ σώματος· ἐκ ταύτης τῆς φιλαυτίας ἐπέρχεται φιληδονία καὶ φιλαργυρία καὶ φιλοδοξία, ἅπερ τίκτους ἐν τοῖς ἀνθρώποις πάντα τὰ κακά.

I 219^r 6. Ὡσπερ οὖν οἱ τὰ ἐπίγεια ἀγαπῶντες | πάντα δι' αὐτὰ ποιοῦσι καὶ

|| 1 καὶ ἀγάπης πνευματικῆς om. J || καὶ I : τῶν τε J || 2 αὐξάνουσιν I : αὐξάνου-
 σι J || 4 καὶ post ὡσαύτως add. J || 6 πάλιν ante ἐν add. J || ἐν om. J || 7 ἐαν-
 τῶν I : αὐτῶν J || 8 ἀγάπης, μακροθυμίας, πραότητος post ἀγρυπνίας add. J ||
 καὶ τὰ τούτοις ὅμοια om. J || 9 τῆς ante θείας om. J || βοηθοῦμεθα J : βοηθοῦμενοι I ||
 οὐδὲν γὰρ δίχα I : ὅτι χωρὶς J || 9-10 οὔτε χωρὶς I : καὶ J || 12 ἀντιλήψεων I :
 βοηθείας J || 14 ἀγνοίας καὶ λήθης ἐστὶν ἐκτός I : ἐν γνώσει μετ' εὐχαριστία καθέ-
 στηκεν J || 16 καὶ τῆς μνήμης om. J || 17 πᾶν ἐπικτώμεθα καλὸν καὶ πᾶν ὑπομένομεν
 ἐπερχόμενον I : εὐχαριστεῖ Κυρίῳ Θεῷ J || 18 χωρίζει J : χωρίζειν I || ἡμᾶς I : αὐτὸ
 J || ἀπὸ τῆς ἀγάπης Αὐτοῦ I : ἀπ' Αὐτοῦ J || θλιψίς ἢ στενοχωρία post ἡμᾶς transp.
 J || 18-19 κατὰ τὸν ἀπόστολον ἢ ἄλλο τι λυπηρόν om. J || 19 οὕτως I : οὕτω J ||
 δὲ post οὕτως add. J || 19-20 Αὐτοῦ καλῶν I : α (fortasse ἀγαθῶν) τοῦ Θεοῦ J ||
 21 ἥτις ἐστὶ ἄλογος φιλία om. J || ἐκ ταύτης τῆς φιλαυτίας I : ἐξ ἧς J || ἐπέρχεται
 I : γίνεσθαι J || ἢ ante φιληδονία add. J || 22 καὶ φιλοδοξία ante καὶ φιλαργυρία
 transp. J || 24 Ὡσπερ οὖν οἱ τὰ ἐπίγεια ἀγαπῶντες πάντα δι' αὐτὰ ποιοῦσι καὶ πά-
 σχουσι I : καὶ πάντα ἀγαπῶσιν καὶ ποιοῦσιν ἐπιτηδεύοντες J ||

πάσχουσι, ἵνα τούτων μὴ ἐκπέσωσιν, οὕτως οἱ τῶν ἐπουρανίων ἀγαθῶν ἐφιέ-
 μενοι πᾶν ὅ,τι καλὸν πράττουσι καὶ πᾶν ἐπερχόμενον ὑπομένουσιν, ἵνα τοῦ
 ποθουμένου μὴ ἀποτύχωσι. Καὶ σὺ δὴ, πάτερ πνευματικέ, ἐπὶ τῇ ἄνωθεν δυ-
 ναμῶθεϊ χάριτι πάντα τὸν κόσμον νέος ὢν περιεφρόνησας πιστεύσας τῷ λέ-
 γοντι Χριστῷ : ὅστις οὐκ ἀποτάσσεται πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσιν αὐτοῦ οὐ δύ- 5
 ναταί μου εἶναι μαθητής· | καὶ ὁ φιλῶν πατέρα καὶ μητέρα ὑπὲρ ἐμέ οὐκ ἔστι
 μου ἄξιος· καὶ ὅστις ἀφῆκεν οἰκίαν καὶ ἀγροὺς καὶ ἀμπελῶνας καὶ γυναῖκα
 καὶ παῖδας ἑκατονταπλασίονα λήψεται καὶ ζῶην λήψεται καὶ ζῶην αἰώνιον
 κληρονομήσει· καὶ δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι
 κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς. Ἐπεὶ ταῦτα ἤκουσας καὶ ἐπίστευσας καὶ ἐποίησας καὶ 10
 τὸν ἄριστον μετελθεῖν τῆς ἀσκήσεως ἠθέλησας, ἔδει μὲν σέ στερρὸν καταβα-
 λεῖν τὸν θεμέλιον καὶ ἐν γυμναστηρίῳ πρῶτον ὑπακοῆς ἀπελθεῖν καὶ διὰ τῆς
 ὑπομονῆς καὶ τῆς ἀκτμησύνης καὶ τῆς τελείας ἐκκοπῆς τοῦ θελήματος τῶν μὲν
 παθῶν ἐλευθερωθῆναι πρὸς δὲ ταπεινῶσιν ἀναχθῆναι καὶ διὰ τῶν μερικωτέρων
 ἀρετῶν πρὸς τὸ ὑψηλότερον ἀναβῆναι τούτων, ἥτοι τῶν λογισμῶν τὴν φυλακὴν· 15
 ἐπεὶ δὲ τοῦτο μὴ γέγονεν, ἀλλ' ἐπὶ στύλον τὸν σὸν τῆς ψυχῆς οἶκον ἐπφοδό-
 μησας, πίστιν καὶ ἀγάπην καὶ ἐλπίδα τὴν εἰς Χριστὸν ὥς τινὰς ἰσχυρὰς βάσεις
 πηξάμενος, εἰ μὲν ἔχεις τὸν ἐπιστημόνως ὀδηγοῦντά τινα καὶ πείθου τοῖς λό-
 γοις | αὐτοῦ καὶ μὴδὲν ποιεῖ δίχα τῆς αὐτοῦ συμβουλῆς, ἵνα μὴ ἐξ ἰδιορρυ-
 θμίας καὶ αὐταρεσκειᾶς ἢ ἄλλης τινὸς περιστάσεως κατασεισθέντα τὰ τοιαῦτα 20
 στηρίγματα συντρίψωσι τὴν οἰκοδομήν· εἰ δὲ μὴ ἔχεις ἄνθρωπον, ἔχε τὸν ἀληθῆ
 διδάσκαλον καὶ καθηγητὴν Χριστόν, ὃς συνετίσῃ καὶ ἐνισχύσῃ σε ἐν πάσι
 τοῖς καλοῖς.

J 254r

I 219v

|| 1 τούτων μὴ I : μὴ τούτων J || καὶ post οὕτως add. J || ἐπουρανίων I : οὐρανίων J ||
 2 πᾶν ἐπερχόμενον I : λυπηρὸν J || ὑπομένουσιν I : ὑπομένουσι J || 2-3 τοῦ ποθουμένου
 μὴ ἀποτύχωσι I : τῶν ἀγαθῶν ἐπιτύχωσι J || 4 νέος ὢν post περιεφρόνησας transp.
 J || περιεφρόνησας I : κατέλειπας J || καὶ πάντα ἀποταξάμενος ante πιστεύσας add. J ||
 6 ὅτι post Χριστῷ add. J || 21 αὐτοῦ I : αὐτῷ J || καὶ τὰ ἐξῆς post αὐτοῦ add. J ||
 6-10 καὶ ὁ φιλῶν... ὑμᾶς om. J || 10-11 καὶ ἐπίστευσας... ἠθέλησας om. J || 11 μὲν om.
 J || καὶ ante στερρὸν add. J || 11-12 καταβαλεῖν post θεμέλιον transp. J || 12 ἐν γυ-
 μναστηρίῳ πρῶτον ὑπακοῆς I : πρῶτον μὲν μοναστηρίῳ J || 13 τῆς ante τελείας om.
 J || μὲν om. J || 14-5 πρὸς δὲ ταπεινῶσιν ἀναχθῆναι καὶ διὰ τῶν μερικωτέρων ἀρετῶν.
 I : καὶ διὰ τὸ μερικῶς προσελθεῖν τῶν ἀρετῶν τότε J || 15 ἀναβῆναι J : ἀναχθῆναι I ||
 τε post ἥτοι add. J || τὴν om. J || 16 ἐπὶ I : ἐσὺ J || 16-7 τὸν σὸν τῆς ψυχῆς οἶκον
 ἐπφοδόμησας I : τὸ σῶμα σου ἐνοίκισας J || 17 ἔχε ante πίστιν add. J || καὶ om. J ||
 18 εἰ μὲν ἔχεις τὸν ἐπιστημόνως ὀδηγοῦντά τινα om. J || τοῖς om. J || 19 αὐτοῦ I : ἀγίῳ
 πατέρων καὶ τῶν εὐ φρονούντων J || 19-21 καὶ μὴδὲν ποιεῖ... ἔχε om. J || 21 καὶ post
 ἔχε add. J || 22 καὶ καθηγητὴν om. J || Ἰησοῦν ante Χριστόν add. J || τὸν Κύριον ἡ-
 μῶν post Χριστόν add. J || πᾶσι I : πᾶσιν J || 23 τοῖς καλοῖς I : ἀγαθοῖς ἔργοις J ||
 ἵνα μὴ ἐκ ραθυμίας καὶ ἐπιβουλαῖς τῶν δαιμόνων συντρίψωσιν τὴν ψυχὴν σου καὶ ἀπολέ-
 σωσιν post καλοῖς add. J ||

J 254^v

7. Γνωθι οὖν ἐν πρώτοις τὸν σκοπὸν ὅθεν ἐξῆλθες. Ἐξῆλθες πάντως εἰς τὸ μισῆσαι μὲν τὴν ἁμαρτίαν τελείως, ἐκκόψαι δὲ τὰ πάθη τὰ ποιοῦντα τὴν ἁμαρτίαν· εἰσὶ δὲ ἁμαρτίαι μὲν γαστριμαργία, πορνεία καὶ τὰ τοιαῦτα, πάθη θυμός, ἐπιθυμία, λύπη καὶ ἡδονή· ἐξῆλθες οὐ ταῦτα μόνον ἐκκόψαι, ἀλλὰ καὶ
- 5 πρὸς τοὺς ἐμπαθεῖς ἀνταγωνίζεσθαι λογισμούς, ἵνα μὴ τῇ συγκαταθέσει τὸν νοῦν μολύνουσιν, ἵνα κτήσῃ καρδίαν καθαρὰν, ἐν ᾗ τὸ εὐθὲς ἐγκαινιζόμενον πνεῦμα διὰ προσευχῆς καθαρᾶς τὴν βασιλείαν προξενεῖ τοῦ Θεοῦ. † Ἐπίλεγε οὖν σεαυτῷ πᾶν τὸ κατ' ἐκεῖνον τὸν ἅγιον Ἰωάννην διδὼν ἐξῆλθες †. Καὶ εἰ μὲν οἱ τῆς βλαβερᾶς ἐπιθυμίας παρενοχλοῦσι σοι δαίμονες, διὰ νηστείας καὶ ἀγρυ-
- 10 πνίας καὶ κακοπαθείας καὶ ταπεινώσεως καὶ εὐχῆς ἐκτενοῦς ὀπλίσθητι κατ' αὐτῶν· εἰ δὲ οἱ τῆς ὀργῆς καὶ τῆς λύπης καὶ τῆς μνησικακίας διὰ πραότητος, μακροθυμίας, ἐλεημοσύνης, συμπαθείας καὶ καταφρονήσεως πάσης ὕλης καὶ δόξης βιωτικῆς, δι' ἅπερ τὸ θυμικὸν ἐκταράσσεται τῆς ψυχῆς· ἐὰν δὲ κενοδο-
- 15 ξίας καὶ οἰήσεως προσπέσωσι πειρασμοί, ταπεινώσει καὶ εὐχῇ καὶ τῷ πρὸς Θεὸν ἔρωτι καὶ αὐτομεμψίᾳ καὶ τῇ κρυπτῇ ἐργασίᾳ καὶ τῇ μνήμῃ καὶ τοῖς τῶν πατέρων ὑπὲρ φύσιν ἀνδραγαθήμασιν ἀπάντησον πρὸς αὐτοὺς εἰδὼς ὅτι «ἐὰν μὴ Κύριος οἰκοδομήσῃ οἶκον, εἰς μάτην ἐκοπίασαν οἱ οἰκοδομοῦντες». Ἐπ' ἀληθείας γάρ, πάτερ πνευματικέ, ὅτι καὶ αὐτὰ ἅπερ πράττομεν, ἂν καλῶς αὐτὰ σκοπήσωμεν, παντελῶς εἰσὶ φαῦλα καὶ ψεκτὰ καὶ ἐπιλήψιμα. Τίς γάρ
- 20 δύναται ὑπομεῖναι ὥς ὁ Ἰώβ; Τίς δύναται σωφρονῆσαι ὥς ὁ Ἰωσήφ; Τίς ἀγαπῆσαι τὸν Θεὸν ὥς ὁ Ἀβραάμ; Τίς νηστεῦσαι ὥς Μωυσῆς καὶ Δανιὴλ καὶ Ἡλίας; Τίς ἀποθνήσκειν καθ' ἡμέραν ὥς οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ

I 220^r

|| 1 Γνωθι οὖν... ἐξῆλθες πάντως I : Σκόπει οὖν τοῦτο, ὅτι ἐξῆλθες J || 2 καὶ τὰ σκάνδαλα τῶν δαιμόνων, ἅπερ εἰσὶν πονηροὶ λογισμοὶ τῶν παθῶν τοῦ σώματος post ἁμαρτίαν add. J || 2-3 τελείως... τὴν ἁμαρτίαν om. J || 3 μὲν om. J || τοιαῦτα I : ὅμοια αὐτῶν J || δὲ post πάθη add. J || 4 οὐ I : δὲ J || μόνον ἐκκόψαι I : μὴ ποιῆσαι J || ἀλλὰ om. J || 5 Καὶ τήρει τοὺς παρενοχλοῦντάς σε λογισμούς post λογισμούς add. J || τούτων post συγκαταθέσει add. J || 6 τὸν νοῦν ante ἵνα transp. J || σου post μολύνουσιν add. J || ἐγκαινιζόμενον I : ἐγκαινίζεται J || 7 καὶ τοῦτο post πνεῦμα add. J || τὴν βασιλείαν προξενεῖ τοῦ Θεοῦ I : γίνεται J || 7-8 Ἐπίλεγε... ἐξῆλθες om. J || 8-9 Καὶ εἰ μὲν οἱ I : Σκόπει δὲ καὶ ὅταν σε J || 9 παρενοχλοῦσι I : παρεχλοῦσι J || σοι om. J || 10-11 καὶ φεύγονται ἀπὸ σοῦ post αὐτῶν add. J || 11 εἰ δὲ οἱ I : οἱ δὲ J || 12 τε καὶ post μακροθυμίας add. J || καὶ ante συμπαθείας add. J || ἀντιπολέμησον post συμπαθείας add. J || 12-3 καὶ καταφρονήσεως... τῆς ψυχῆς om. J || 14 προσπέσωσι I : προσπέσωσιν J || σοι ante πειρασμοί add. J || 14-5 καὶ τῷ πρὸς Θεὸν ἔρωτι om. J || 15 καὶ πρὸς Θεὸν τὸ ὅμμα τῆς ψυχῆς τείνον καὶ τῇ τῶν ἁγίων ὥρων ἐργασίᾳ λογίζου καὶ ταπεινωθήσῃ σου ὁ ὑπερήφανος λογισμὸς post αὐτομεμψίᾳ add. J || 15-6 καὶ τῇ κρυπτῇ ἐργασίᾳ... πρὸς αὐτοὺς om. J || 16 ὅτι I : δὲ τοῦτο J || 18 Ἐπ' ἀληθείας... ἐπιλήψιμα om. J || 20 ὁ ante Ἰώβ om. J || Τίς δύναται I : Τίς δὲ J || ὁ ante Ἰωσήφ om. J || 21-2 καὶ Δανιὴλ om. J || 21-2 Τίς ἀποθνήσκειν καθ' ἡμέραν (καθ' ἡμέραν ἀποθνήσκειν J) ὥς οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ μάρτυρες post ἅγιοι πατέρες transp. J ||

μάρτυρες; Τίς κακοπαθῆσαι ὡς οἱ ἅγιοι πατέρες | ἡμῶν Ἀντώνιος, Συμεών,
Ἀλύπιος, Δανιὴλ ὁ Στυλῆτης, αἱ κατὰ τὴν ἔρημον γυναῖκες, ἵνα μὴ λέγω
τοὺς ἄνδρας, καὶ οἱ νῦν ζηλοῦντες αὐτούς;

Καὶ εἰ μὲν κατ' ἐκείνους, ἀλλὰ γε κατὰ τὴν αὐτῶν σπουδάζοντες δύναιμι.
Ἀκούω γὰρ καὶ πολλοὺς εἶναι καὶ νῦν καὶ ἐν τοῖς ὅρεσι καὶ ἐν ταῖς ἐρημίαις 5
καὶ ἐν τοῖς μοναστηρίοις ἀγωνιστὰς καὶ θεωρῶ δὲ πλείστους ὑπὲρ τὴν ἐντολὴν
καὶ τὸ τῆς ἀρετῆς ἀγωνιζομένους μέτρον· ἀλλ' ἵνα τούτους ὡς ἔτι ἀγωνιζο-
μένους καταλείψωμεν, τὸ γὰρ τέλος ἄδηλον. Τοὺς πρὸ τούτων οὕτως καίπερ
ἀγωνισαμένους καὶ μεταστάντας καλῶς μεμφομένους πάντας ἑαυτοὺς εὐρί-
σκομεν καὶ ὁ μὲν γῆν καὶ σποδὸν ἑαυτὸν ἔλεγεν, ὁ δὲ οὐκ ἄξια τὰ παθήματα τοῦ 10
νῦν καιροῦ πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλύπτεσθαι εἰς ἡμᾶς· ὁρῶντες | γὰρ
τοῦ Θεοῦ τὴν πολλὴν πρὸς ἡμᾶς ἀγαθότητα καὶ ὅτι δι' ἡμᾶς ἄνθρωπος γενέ-
σθαι καὶ ἀποθανεῖν ἠξίωσε, πάντα τὰ παρ' αὐτῶν πραττόμενα ὡς ράκος ἀπο-
καθημένης ἡγοῦντο καὶ ὡς σκύβαλα καὶ σκιὰν καὶ οὐδέν. Ταῦτα καὶ ἡμᾶς
λογιζομένους τὸν τύπον δεῖ καταστέλλειν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν οἴησιν καὶ ἐάν τι 15
ποιοῦμεν, ὡς ἐλαττώματα ταῦτα καὶ πρόσθεσιν > ἁμαρτιῶν καὶ τοῦ χρέους
ἡμῶν ἡγεῖσθαι καὶ ὅτι χρεωστοῦμεν ὡς δοῦλοι πᾶσαν τὴν ἐντολὴν πληροῦν
τὴν δοθεῖσαν ἡμῖν παρὰ τοῦ Δεσπότου καὶ τότε λέγειν ὅτι ἀχρεῖοι δοῦλοι
ἐσμέν.

8. Πᾶσαν ἄσκησιν, ἣν ποιεῖσαι, κρυπτῶς ταύτην ἐργάζου καὶ διὰ Θεὸν 20
ταύτην ποιεῖ καὶ ὡς μὴδὲν ποιοῦν καὶ ὡς μὴ κατὰ λόγον ταύτην ἐργαζόμενος·
καὶ τοῖς θελήμασιν σου τυχὼν μέμφου σεαυτὸν πάντοτε καὶ λέγε τῷ λογισμῷ·
αὐτὸ τοῦτο πρῶτον κατὰγνωσίς μου ἐστίν ὅτι θέλημά μου πληρῶ καὶ ὅτι ὁ
παρὰ τῶν ἀνθρώπων ἔπαινος καὶ αἱ παρ' αὐτῶν εὐφημίαι ἐνισχύουσίν με πρὸς
τὸν τοιαύτην ἄσκησιν. Οἱ δὲ ἐν ὑποταγῇ ὄντες πάντα ποιοῦσιν, ἅπερ ἴσως οὐ 25
θέλουσι, καὶ πάντα κόπον, ὃν ἂν βούληται ὁ προεστώς, ὑπομένουσιν ἐξωθενού-
μενοι καὶ κακουχούμενοι καὶ ἀτιμαζόμενοι· ἐγὼ δὲ ὡς φίλαυτος καὶ ὀλιγό-

|| 1 οὐδὲν τι τοιοῦτον ἐν τῇ γενεᾷ τούτῃ ποιῆσαι ἢ ὑπομεῖναι. Καὶ ἐν τούτῳ καὶ τὸ φρό-
νημα ἡμῶν ταπεινὸν ἔστω, καὶ τὸν φιλόανθρωπον καὶ οἰκτίρμονα Κύριον καὶ Θεὸν ἡμῶν
αἰτεῖν τοῦ ἐλεῆσαι ἡμᾶς κατὰ τὸ ἔλεος τῆς Αὐτοῦ φιλανθρωπίας post μάρτυρες add. J ||
Τίς I : καὶ J || κακοπαθῆσαι I : κακοπαθήσειν J || δὲ καὶ πειρασθῆν post κακοπαθῆσαι
add. J || 1-14 ἡμῶν Ἀντώνιος... καὶ οὐδὲν om. J || 14 Ταῦτα καὶ ἡμᾶς I : καὶ τὰς τῶν
ἀγίων ἀρετὰς καὶ πράξεις J || 15 καὶ ταύτας μὴ ποιοῦντες post λογιζομένους add. J ||
δεῖ om. J || καὶ ἐὰν I : εἰ δ' ἔτι καὶ J || 16-7 καὶ πρόσθεσιν > ἁμαρτιῶν καὶ τοῦ χρέους
ἡμῶν om. J || 17 ἡγεῖσθαι I : ἡγεῖσθε J || 18 καὶ τότε λέγειν I : καὶ λέγε J || 20 τὴν
δὲ ante Πᾶσαν add. J || ποιεῖσαι I : ἂν ποιῆς J || 21 καὶ (post ποιεῖ) I : ἐννοοῦ δὲ
ἐτι J || ὡς μὴ om. J || 22 τυχὼν J : στοιχῶν I || καὶ κατὰκρινε ante καὶ λέγε add. J ||
22-3 τῷ λογισμῷ... πληρῶ καὶ om. J || 24 παρὰ om. J || 26 θέλουσι I : θέλουσιν J ||
26-7 καὶ πάντα κόπον... κακουχούμενοι καὶ I : διὰ τε κόπων καὶ ἐξουθενώσεως καὶ θλί-
ψεων J ||

I 221^r J 255^v

ψυχος τὴν μὲν ὑποταγὴν ἔφυγον, καθέζομαι δὲ μακαριζόμενος ὑπὸ τῶν ὑποτασσομένων μοι διὰ τὴν φαινομένην καὶ δοκοῦσαν ἄσκησιν. Ἐὰν οὕτως ποιῆς καὶ λογίῃ καὶ παντὸς ἀνθρώπου σεαυτὸν ἐμπαθέστερον ἢ γῆ καὶ ἀμαρτωλότερον καὶ | ταλανίζης σεαυτὸν ὡς ἀργῶς ζῶντα | καὶ μὴ κατὰ τοὺς κοσμικοὺς
 5 καὶ στρατιώτας ἀγωνιζόμενον καὶ ταλαιπωρούμενον, ἀλλὰ δωρεὰν τρεφόμενον παρὰ Θεοῦ καὶ σωζόμενον, καὶ ἐὰν εἰς πᾶσαν ἐργασίαν ταπεινώσιν καὶ ἀγάπην προσλαμβάνης, κατὰ Θεὸν ὑπάρχει τὸ ἔργον του.

9. Καὶ τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὰς ἐλλείψεις τῶν ἀρετῶν φεῦγε διὰ παντός, τὸ δὲ τούτων μέσον ἐμπόνως ζῆτει καιρῷ καὶ μέτρῳ ποιῶν. Εἰσὶ δὲ ὑπερ-
 10 βολαὶ μὲν ἐπιτεταμένη νηστεία καὶ ἀγρυπνία καὶ γυμνότητες καὶ σιδηροφορία καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐλλείψεις δὲ ἀδηφαγία, ἀναπαύσεις, ἀδιαφορία καὶ τὰ λοιπά, μεσότης δὲ τὸ καθ' ἡμέραν μεταλαμβάνειν καὶ μὴ κορέννυσθαι, ὁ σύμμετρος ὕπνος καὶ κόπος καὶ τὰ πάντα ποιεῖν κατὰ τὴν ἀκριβῆ παραδόσιν τῆς ἐκκλησίας καὶ μοναχικῆς καταστάσεως. Εἶπε γάρ τις τῶν πατέρων ὅτι τὰ
 15 ἄκρα τῶν δαιμόνων εἰσὶν. Εἰ δὲ καὶ τινες τῶν ἀγωνιστῶν διὰ τῆς πρὸς Θεὸν ἐλπίδος καὶ πίστεως καὶ ἀγάπης δυναμωθέντες ἄκρως ἐπολιτεύσαντο καὶ ὑπὲρ τὸ εὐαγγέλιον, ἀλλὰ τὸ σπανίως γινόμενον καὶ μὴ κατ' ἐντολὴν μηδὲ κατὰ κανόνα οὐκ ἔστιν ἀποδεκτὸν τοῖς πατρῷσι ὡς ἐπισφαλὲς καὶ παράβολον καὶ βλάβης πολλάκις αἷτιον τοῖς μιμήσασθαι θέλουσιν. Ἡ δὲ καθ' ὑπερβολὴν
 20 ὁδὸς καὶ ἡ τῆς ἀρετῆς ἀκρόπολις καὶ ἡ πρὸς Θεὸν ἐξομοίωσις αὕτη ἐστίν, ἐὰν τοὺς ἐχθροὺς ἀγαπᾷς, ἐὰν τοὺς μισοῦντας φιλῆς, ἐὰν τοὺς | κακοποιοῦν-
 I 256^r τας εὐεργετῆς, εἰ τὰ πάντων βασιτάξεις βάρη, εἰ λοιδορούμενος καὶ κακολο-
 I 221^v γούμενος | εὐλογεῖς, εἰ πάντας ἀνθρώπους ὡς ἑαυτὸν, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ ἑαυτὸν, ἀγαπᾷς, ὥσπερ καὶ ὁ Χριστὸς ἡγάπησεν ἡμᾶς, εἰ χαίρεις μετὰ χαιρόντων,

|| 1 μὲν ὑποταγὴν ἔφυγον I : αὐταρέσκειαν ποιῶν, τὴν ἀπώλειαν τῆς ψυχῆς J || δὲ post καθέζομαι om. J || 1-2 μακαριζόμενος... ἄσκησιν I : ὑπὸ πάντων ἐπαινούμενος J || 2-3 Ἐὰν οὕτως ποιῆς καὶ λογίῃ I : Οὕτως ποιεῖ καὶ λογίζου J || 3 ἢ γῆ om. J || 4 καὶ ταλανίζης ... ζῶντα I : ταλανίζειν καὶ ὡς ἄργον βιοῦντα J || 4-5 καὶ μὴ κατὰ τοὺς κοσμικοὺς καὶ στρατιώτας ἀγωνιζόμενον καὶ ταλαιπωρούμενον om. J || 5 ἀλλὰ I : καὶ J || τρεφόμενον I : τρεφόμε J || 6 καὶ σωζόμενον om. J || σου post πᾶσαν add. J || 8 Καὶ τὰς I : Τὰς δὲ J || 9 εἰσὶ I : εἰσὶν J || 11 καὶ ante ἀναπαύσεις add. J || 12 τὸ om. J || μεταλαμβάνειν I : λαμβάνειν J || 13 τὴν om. J || 14 ἐκκλησίας I : ἐκκλησιαστικῆς J || 14 εἶπε I : Εἶπεν J || 15 καὶ ante τινὲς om. I || 15-6 τῶν ἀγωνιστῶν... ἀγάπης om. J || 16 ἐπολιτεύσαντο I : πολιτεύσασθαι J || 16-7 καὶ ὑπὲρ τὸ εὐαγγέλιον om. J || 17-8 ἀλλὰ τὸ σπανίως ... κατὰ κανόνα I : σπάνιον διὰ τὸ μὴ κατ' ἐντολὴν κανόνος J || 18 καὶ post κανόνα add. J || καὶ παράβολον om. J || 19 αἷτιον om. J || 20 αὕτη ἐστίν J : ἐστὶν I : || 23 εἰ πάντας ἀνθρώπους I : καὶ πάντα ἀνθρώπων J || ἑαυτὸν I : σεαυτὸν J || μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ ἑαυτὸν om. J || 24 ἀγαπᾷς I : ἀγαπῶν J || ὥσπερ καὶ ὁ Χριστὸς ἡγάπησεν ἡμᾶς om. J || εἰ χαίρεις I : χαίρεις δὲ J ||

εἰ κλαίεις μετὰ κλαιόντων, εἰ πάντοτε ἐν πᾶσιν εὐχαριστεῖς, εἰ ἀδιαλείπτως προσεύχῃ, εἰ τὸν Θεὸν ἐξ ὅλης καρδίας καὶ ψυχῆς ἀγαπᾷς. Ταῦτα εἰσὶ τὰ ὑπὲρ φύσιν ἐπερχόμενα, οὗτοι εἰσὶν οἱ καρποὶ τοῦ πνεύματος δι' ὧν ὅμοιοι Θεῷ γινόμεθα, τὰ δὲ λοιπὰ πάντα, ὅσα δι' ἐγκρατείας καὶ κακοπαθείας ἐπιτηδεύομεν, ὁδοὶ εἰσὶ καὶ ρίζαι καὶ ἐργαλεῖα καὶ πράξεις πρὸς ταύτας ἄγουσαι 5 καὶ κατευθύνουσαι. Τί γὰρ ὠφελεῖ τὸν γεωργὸν ὁ σπόρος καὶ ἡ τῆς ἀμπέλου καὶ τῶν δένδρων ἐπιμέλεια, εἰ μὴ τὸν σῖτον καὶ τὸν βότρυον καὶ τὸν οἶνον καρπώσεται; Τί δὲ ἀξίνη τὸν οἰκοδόμον ἢ τοὺς ἀλιεῖς αἱ κῶπαι καὶ τὸ σκάφος καὶ οἱ κάλαμοι μὴ τὸ οἰκεῖον ἕκαστα τέλος ἐπεργαζόμενα;

Καὶ εἰ ταῦτα τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον καὶ πρὸς τὸ τέλος, ἦτουν τὸ κέρδος 10 καὶ τὴν ὠφέλειαν, ἀφορῶντες ἐργαζόμεθα, οὐδὲ τοῖς μοναχοῖς πάντως ὀφελὸς τι προσγίνεται, εἰ μὴ πρὸς αὐτὸ τὸ καλὸν καὶ δι' αὐτὸ τρέχουσι τὸ καλόν, καλὸν δὲ Κύριος ὁ Θεὸς καὶ αἱ πρὸς Αὐτὸν ἡμᾶς ἄγουσαι ἀρεταί, ἀγάπη, χαρά, εἰρήνη, χρηστότης καὶ τὰ λοιπὰ, ἅπερ ὁ ἀπόστολος ἀπηριθμήσατο. Δεῖ οὖν, πάτερ, πάντα ποιεῖν καὶ διὰ Θεὸν καὶ κατὰ Θεόν, μὴ διὰ τι παρερχόμενον ἢ 15 ἀνθρώπινον, οἱ γὰρ τοιοῦτοι ἀπέχουσι τὸν μισθὸν αὐτῶν, φησὶ ὁ Κύριος, καὶ διὰ τῶν σωματικῶν ἀρετῶν οἰκοδομεῖν τὰς ψυχάς.

10. Τοὺς σκανδαλιζομένους εἰς σέ, κἄν τε μοναχοὶ εἰσι, κἄν τε μὴ, παντοίως θεράπευε καὶ μέμφου καὶ κατάκρινε σεαυτὸν ὡς πταίνοντα καὶ εὐχου ὑπὲρ αὐτῶν ὅση σοι δύναμις. Ὅρατε γάρ, φησὶ ὁ Χριστός, μὴ σκανδαλίσητε 20 ἓνα τῶν μικρῶν τούτων. Καὶ οἱ πατέρες λέγουσιν ἐκ τοῦ πλησίον ἐστὶν ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος καὶ οὐδέποτε ἔβαλον θέλημά μου ἔμπροσθεν τοῦ ἀδελφοῦ μου.

I 222^r

11. Τοὺς χάριν ὠφελείας ἐρχομένους πρὸς σε ἐν διακρίσει κυβέρνα, ἵνα καὶ ἐκείνους οἰκοδομῇς καὶ σεαυτὸν μὴ καταλύῃς· τοῖς γὰρ ἡσυχάζουσιν ἀρμόδιος ἡ παντελής ἀμεριμνία τῶν ἔξω καὶ ἡ ἀφροντισία, τοῖς δὲ παραβάλ- 25 λουσιν ἡ ὁμιλία καὶ ἡ νουθεσία, ἐπεὶ οὖν δεῖ καὶ ἑαυτοὺς μὴ καταβλάπτειν καὶ τοὺς ἀδελφούς ὠφελεῖν.

|| 1 εἰ κλαίεις I : καὶ κλαίεις J || εἰ πάντοτε I : καὶ πάντοτε J || εἰ ante ἀδιαλείπτως om. J || 2 δὲ post ἀδιαλείπτως add. J || εἰς τὸν I : καὶ τὸν J || ἀγαπᾷς I : ἀγαπῶν J || εἰς I : εἰσὶν J || 3 ὑπὲρ I : παρὰ J || ἐπερχόμενα I : κατορθώματα J || 4 γινόμεθα I : γενόμεθα J || 4-12 τὰ δὲ λοιπὰ πάντα... τρέχουσι τὸ καλὸν om. J || 13 ὅτι post τὸ καλὸν add. J || δὲ om. J || ἄγουσαι I : ἄγουσιν J || 14 καὶ τὰ λοιπὰ om. J || ἅπερ ὁ ἀπ. ἀπηριθμήσατο I : ὡς φησιν ὁ ἀπ. J || 14 Δεῖ I : Διὸ J || 15 πάτερ, πάντα om. J || ποιεῖν I : ποιεῖ J || καὶ post ποιεῖν om. J || καὶ ante μὴ add. J || 15-6 παρερχόμενον ἢ ἀνθρώπινον I : ἀνθρώπων ἔπαινον J || 16 ἀπέχουσι I : ἀπέχουσιν J || 16-19 καὶ διὰ τῶν σωματικῶν... θεράπευε om. J || 20 ὑπὲρ αὐτῶν om. J || 20-7 ὁρατε γάρ... τοὺς ἀδελφούς ὠφελεῖν I : καὶ πάντων ἀνθρώπων γενοῦ ὑπόδειγμα εἰς ἀγαθόν, ἵνα μὴ τινὰς σκανδαλίσης, ἀλλὰ πρὸς νουθεσίαν ὁμιλεῖ ἅπασιν J ||

Εἰ θέλεις, τύπωσον ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος πρὸς τὴν ἡσυχίαν τρεῖς καὶ τέσσαρας πρὸς τὴν ὁμιλίαν. Καὶ ἡσυχάζων μὲν ἔχε ἐργασίαν ἐν τῷ κελλίῳ σου, ἀνάγνωσιν, ψαλμωδίαν, εὐχὴν, ἴσως καὶ ἐργόχειρον.

Δίδου μελέτην τῷ νῷ, μνήμην τῶν πρώην σου ἁμαρτιῶν, τῶν καθ' ἡμέραν
 5 σφαλμάτων, τὰς κατὰ τὴν ψαλμωδίαν καὶ εὐχὴν καὶ τὰς λοιπὰς ἀρετὰς ἀμελείας καὶ παρεκβάσεις, τὰ τῆς γλώττης ὀλισθήματα, | τοῦ θυμοῦ καὶ τῆς ἐπιθυμίας τὰ παράλογα κινήματα, τὰς πλάνας τῆς διανοίας, τοὺς ἐπιβλαβεῖς λογισμοὺς, τὰ βλέμματα τῆς ἀνθρωπαρεσκειᾶς, τοὺς σχηματισμοὺς τῆς κενοδοξίας· ταῦτα πάντα ψηλάφα καὶ εὐρίσκων ποίει τὴν διόρθωσιν καὶ ἐκριζῶν ἀπόρριπτε τῆς διανοίας | μακράν, μήπως ὥς ζιζάνια συμπνίξωσι τὸν σῖτον τῆς ἀρετῆς καὶ ἄκαρποι γενώμεθα.

Δίδου πάλιν ἐργασίαν τοῖς λογισμοῖς πρὸς κατάνυξιν καὶ ζῆλον τὴν μνήμην τοῦ θανάτου, τῆς μελλούσης κρίσεως, τῆς αἰωνίου κολάσεως, τῶν μαρτύρων τὰς ἀριστείας, τῶν ἀσκητῶν τὰς ἀνδραγαθίας, πάντων τῶν ἁγίων τὰ κα-
 15 τορθώματα.

Δὸς σαυτῷ μελέτην εἰς αὕξησιν τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγάπης, τὴν συγκατά-
 βασιν ἐννοεῖν τοῦ Χριστοῦ, τὰ πάθη, τὸν σταυρόν, τὸν θάνατον, ὅσα ἐποίησε δι' ἡμᾶς, ὅσα καὶ οἶα ἐπηγγείλατο, καὶ ὅτι Ἐκεῖνος μὲν ταῦτα, ἡμεῖς δὲ οὐδὲ μίαν ἐντολὴν Αὐτοῦ οὔτε ἐποιήσαμεν οὔτε ποιούμεν· καὶ ὁμῶς κατὰ τὴν Αὐτοῦ
 20 φιλανθρωπίαν ἐκ μυρίων ἀναγκῶν καὶ θλίψεων καὶ ἀπὸ τῆς τῶν δαιμόνων βλάβης καὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἐπηρείας καὶ ἐρρύσατο πολλάκις καὶ καθ' ἐκάστην ῥύεται ἡμᾶς, ἡμεῖς δὲ καθ' ὥραν καὶ δι' ἔργων καὶ διὰ λόγων καὶ ἐννοιῶν πονηρῶν παραπικραίνομεν αὐτόν, τὸν δὲ ἐχθρόν ἡμῶν τὸν διάβολον τῶν πολεμοῦντα ἡμῖν ἀγαπῶμεν καὶ ἐπιστόμεθα. Ταῦτα εἰς ποίαν ἡμᾶς ταπεινῶσιν
 25 καὶ ἀγάπην καὶ συντριβὴν καὶ κατάνυξιν καὶ δάκρυον οὐκ ἀνάξουσι λογιζώμεθα.

12. Πρὸς τούτοις ἐννόει τὰς ἀρετὰς καὶ ὅσον τούτων ἀπολειπόμεθα,

|| 1 τρεῖς om. J || 2 μὲν om. J || 3 τὸ φῶς τοῦ νοῦ post ἀνάγνωσιν add J || μερικῶς ante ἐργόχειρον add. J || 4 δίδου μελέτην τῷ νῷ om. J || 4-5 τῶν πρώην...σφαλμάτων I: δὲ ποίει τῶν καθημερινῶν πολέμων J || 6 καὶ παρεκβάσεις om. J || 7 τὰ ante παράλογα om. J || κινήματα I: μηνύματα J || 8 βλέμματα J: κλέμματα I || 9 τούτων ante διόρθωσιν add. J || 9-10 ἐκριζῶν om. J || 10 σου post διανοίας add. J || μακράν I: μακρόθεν J || μήπως I: ἵνα μὴ J || συμπνίξωσι I: ἀποπνίξωσιν J || 10-11 τὸν σῖτον om. J || 11 καὶ ἄκαρποι γενώμεθα I: τοὺς καρποὺς J || 12 πάλιν I: δὲ καὶ J || 14-5 πάντων τῶν ἁγίων τὰ κατορθώματα om. J || 16 σαυτῷ J: αὐτῷ I || 16-7 τὴν συγκατάβασιν ἐννοεῖν I: ἐννόει δὲ καὶ τὴν συγκατάβασιν J || 17 Κυρίου καὶ Θεοῦ ἡμῶν Ἰησοῦ ante Χριστοῦ add. J || 17-22 τὰ πάθη...ρύεται ἡμᾶς I: καὶ ἃ ὑπέμεινεν δι' ἡμᾶς, ἵνα > σῶσῃ ἡμᾶς J || 22 ἡμᾶς corr.: ἡμῖν I || διὰ om. J || 23-6 τὸν δὲ ἐχθρόν...λογιζώμεθα om. J || 25 καὶ συντριβὴν καὶ κατάνυξιν καὶ δάκρυον (δάκρυα J) ante τὴν ὑπερέχουσιν transp. J ||

οἶον τὴν τελείαν ταπεινώσιν, τὴν ὑπακοήν, τὴν ἀπάθειαν, τὴν ἀγάπην, τὴν
 ὑπερέχουσιν πάντα νοῦν εἰρήνην, τὴν ἀψευδῆ γνώσιν, τὴν σοφίαν, τὴν διὰ τῆς
 εὐχῆς πρὸς Θεὸν ἔνωσιν, τὴν ἐν πάσαις ταῖς ἀρεταῖς δικαιοσύνην καὶ συμμε-
 τρίαν· διὰ γὰρ τούτων πᾶσα ταπεινο | φροσύνη προσγενήσεται σοι, διὰ τῆς
 ταπεινώσεως ἐνοικήσει ὁ Θεὸς ἐν σοὶ καὶ ἐμπεριπατήσῃ κατὰ τὴν Αὐτοῦ ὑπό-
 σχεσιν. 5

I 223r

13. Λέγε τοῖς ἐμπαθέσι λογισμοῖς· | ἀπόστητε ἀπ' ἐμοῦ πάντες οἱ
 ἐργαζόμενοι τὴν ἀνομίαν καὶ μὴ ποιῆτε τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ οἶκον ἐμπορίου». J 257r
 Ἐπίστησον καθηγούμενόν σου τὸν σὸν λογισμόν, τοῦ δὲ λογισμοῦ διδάσκαλον
 τὸν Χριστόν· καθαριθεὶς δὲ ἀπὸ τῶν παθῶν ὁ νοῦς ἐτέρου διδασκάλου οὐ 10
 χρήζει. Καὶ λέγε τῇ ψυχῇ καὶ τῷ σώματι καθ' ἐκάστην «ψυχῇ, ἀγωνίζου ἵνα
 σωθῇς, σῶμα, ἐργάζου ἵνα τραφῇς». Ἐρεῦνα καθ' ἐκάστην πῶς παρῆλθες τὴν
 ἡμέραν, πῶς τὴν νύκτα καὶ ἐφ' οἷς μὲν κατόρθωσας λέγε μετὰ ταπεινοφρο-
 σύνης εὐχαριστῶν «οὐκ ἐγώ, ἀλλ' ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σὺν ἐμοί». ἐφ' οἷς δὲ
 πολλάκις ὡς ἄνθρωπος ἐσφάλῃς, ἀπαίτει σεαυτὸν εὐθύνας πνευματικᾶς, ὥσπερ 15
 οἱ δικασταὶ τοὺς ἐν κόσμῳ σωματικῶς μαστίζοντες.

14. Εἰ πολλάκις ἐνοχλεῖ λογισμὸς οὐ καλός, πρὸς ὃν θαρρεῖς καὶ πι-
 στεύεις ὠφελθῆναι, μὴ κρύψῃς τοῦτον, ἀλλὰ κάμψον ἐμφωλεύοντα καὶ θριάμ-
 βευσον, μήπως σὲ πλήξῃ καὶ δι' ἔργου θανατώσῃ· οὐαὶ γάρ, φησί, τῷ ἐνὶ ὅτι,
 ἐὰν πέσῃ, οὐκ ἔστιν ὁ ἐγείρων αὐτὸν καὶ οἷς μὴ ὑπάρχει κυβέρνησις, πίπτουσιν 20
 ὥσπερ φύλλα· σωτηρία δὲ ὑπάρχει ἐν πολλῇ βουλῇ. Ταῦτα μὲν αὐτοί.

15. Ἐν ταῖς τρισὶ τῆς ἡσυχίας ἡμέραις καθ' ἑαυτὸν πολυπραγμόνει καὶ

|| 1 τὴν ὑπακοήν, τὴν ἀπάθειαν post καὶ συντριβὴν καὶ κατάνυξιν καὶ δάκρυον (δά-
 κρυα J) transp. J || τὴν ἀγάπην I : καὶ ἀγάπην J || 1-2 τὴν ὑπερέχουσιν πάντα νοῦν εἰ-
 ρήνην om. J || 2 τὴν ἀγρίαν ante τὴν ἀψευδῆ add J || καὶ post σοφίαν add. J || 3-4 τὴν
 ἐν πάσαις... συμμετρίαν om. J || 4 πᾶσα corr.: πᾶσαν I || διὰ γὰρ τούτων πᾶσα ταπει-
 νοφροσύνη προσγενήσεται σοι I : καὶ δι' αὐτῶν ταπεινοῦ σεαυτὸν τοῦτο εἰδώς, ὅτι J ||
 5. κατὰ τὴν Αὐτοῦ ὑπόσχεσιν I : καθὼς φησι J || 7 δὲ post λέγε add. J || 8-10 καὶ μὴ
 ποιῆτε... Χριστόν om. J || 10 ὅτι Κύριος φωτισμός μου καὶ σωτὴρ μου ante καθαριθεὶς
 add. J || καθαριθεὶς δὲ ἀπὸ τῶν παθῶν ὁ νοῦς I : ὅτι καθαρισθέντος σου τὸν νοῦν ἐκ τῶν
 παθῶν J || 11-12 Καὶ λέγε... ἵνα τραφῇς om. J || 12-6 Ἐρεῦνα καθ' ἐκάστην... σωματικῶς
 μαστίζοντες I : Καὶ τήρει τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα καθ' ἐκάστην ἡμέραν καὶ νύκτα καί, οἷς
 κατόρθωσας, εὐχαρίστει τῷ φιλανθρώπῳ Θεῷ, ἐφ' οἷς δὲ ἐσφάλῃς, ἐξομολόγει σεαυτῷ καὶ
 εὐθύνας πνευματικᾶς ἀπαίτησον ὥσπερ οἱ δικασταὶ τοῖς καταδίκαις J || 17 Εἰ I : Καὶ J ||
 σοὶ post λογισμὸς add. J || οὐ καλὸς I : πονηρὸς J || 18 μὴ κρύψῃς τοῦτον, ἀλλὰ κάμψον
 ἐμφωλεύοντα I : φανέρωσον τοὺς λογισμούς σου J || 19 αὐτε post θριάμβευσον add. J ||
 μήπως I : μὴ πῶ J || ἔργου I : ἔργων J || 19-21 οὐαὶ γάρ... φύλλα om. J || 21 ὅτι ante
 σωτηρία add. J || δὲ om. J || 21-2 Ταῦτα μὲν αὐτοί... καθ' ἑαυτὸν om. J || 22 Ταῦτα
 δὲ πάντῃ ante πολυπραγμόνει add. J ||

I 223^v

- μελέτα καὶ σκόπει ἵνα μὴ ἄλλα ἄχρηστα καὶ ἀνωφελῆ νοήματα προσεμβαλὼν ὁ ἀντικείμενος σκοτίσῃ τὸ ἐν σοὶ φῶς καὶ ὡς ἐν σκοτομήνῃ κατατοξεύσῃ σου τὸ εὐθὲς τῆς ψυχῆς. | Ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς τέταρσι τῆς ἐβδομάδος ἡμέραις τοῖς ἐρχομένοις πρὸς σε καὶ τοὺς λογισμοὺς αὐτῶν ἀποκαλύπτουσι λάλει τὰ πρὸς
- 5 σωτηρίαν, ἵνα μετὰ τὴν ἀποφυγὴν τῆς κακίας μὴ πάλιν περιπέσωσι τοῖς αὐτοῖς ἁμαρτήμασιν· εἰ δὲ καὶ συμβῇ πάλιν αὐτοῖς ὡς ἀνθρώποις σφαλῆναι, διδάσκει τρέχειν αὐτοὺς ταχὺ πρὸς τὴν ἐξαγόρευσιν καὶ τὴν μετάνοιαν· καὶ τοῦτο δὲ παράγγελλε ἵνα τὰς διδομένας αὐτοῖς παρὰ σοῦ φυλάττωσιν ἐντολάς, ἵνα τῶν συνάξεων καὶ τῶν ἐθίμων ψαλμῶν † δι' ὧν † μὴ ἀπολιμπάνωνται, κἂν τε
- 10 ἔξωθεν ἴστανται τῆς ἐκκλησίας, κἂν τε ἐνδοθεν, ἵνα τῆς ἐλεημοσύνης τῆς πρὸς τοὺς πένητας καὶ τῆς εἰς ἀλλήλους ἀγάπης μὴ ἐπιλαθάνωνται, ἵνα συγχωροῦσιν ἀλλήλοις τοὺς γινομένους ἐκ τῶν δαιμόνων ἐν τῷ μέσῳ παραπικρασμούς. Αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ ὁδὸς εἰς συγχώρησιν ἁμαρτιῶν εὐκολός· ἐν ᾧ γὰρ μέτρῳ μετρεῖτε, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν· καὶ ἄφετε καὶ ἀφεθήσεσθε· καὶ ἄφες ἡμῖν
- 15 τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν· | οὐδὲν γὰρ ταύτης τῆς μεθόδου πρὸς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν ἐλαφρότερον· οὐ χρεῖα νηστείας, οὐ κόπου τινός, ἀλλ' ἄφες μόνον καὶ ἀφεθήσῃ, φησί. Ἐπιμελεῖσθαι δὲ τούτους, νοουθετεῖν, καὶ τῆς κατὰ δύναμιν ἐγκρατείας καὶ διὰ τὰς φυσικὰς καὶ διὰ τὰς ἐπικτήτους κινήσεις τοῦ σώματος.

J 257^v

- 20 16. Ἐάν τινες πρὸς ἐτέρους καλογήρους ἐξηγόρασσαν, τούτους εἰς τὴν σὴν ὑποταγὴν μὴ προσδέχου, πάτερ, διὰ τοὺς φθόνους καὶ τὰ σκάνδαλα· διδάσκει μᾶλλον | αὐτοὺς ἀκούειν τοῖς πατρᾷσι αὐτῶν καὶ ταῖς ἐκείνων διδασκαλίαις τυχεῖν. Εἰ δέ τι ἔχουσιν ἐρώτημα ἐκείνοις ἀπορούμενον καὶ φωτίσει σε ὁ Χριστός, μετὰδος αὐτοῖς ἀφθόνως τῆς λύσεως τοῦ ἐρωτήματος.

I 224^r

|| 1 καὶ στρέφε ante καὶ μελέτα add. J || καὶ σκόπει J || ἄχρηστα καὶ ἀνωφελῆ νοήματα om. J || 1-2 προσεμβαλὼν ὁ ἀντικείμενος I : ὁ πονηρὸς ἐμφυτεύσῃ ἐν σοὶ J || 2 τὸ ἐν σοὶ φῶς I : τὸ φῶς τὸ ἐν σοὶ J || 2-3 καὶ ὡς ἐν σκοτομήνῃ... τῆς ἐβδομάδος ἡμέραις om. J || 3-4 τοῖς ἐρχομένοις I : Τοῖς δὲ προσερχομένοις J || 5 μετὰ τὴν ἀποφυγὴν τῆς κακίας om. J || 5-6 περιπέσωσι τοῖς αὐτοῖς ἁμαρτήμασιν I : τοῖς κακοῖς περιπέσωσιν J || 6 πάλιν αὐτοῖς ὡς ἀνθρώποις σφαλῆναι I : τούτῳ ἀλῶναι J || 7 πάλιν post ταχὺ add. supra lineam J || 8 αὐτοῖς post παράγγελλε transp. J || παρὰ σοῦ φυλάττωσιν ἐντολάς I : ἐντολάς παραφυλάττωσιν J || 8-15 ἵνα τῶν συνάξεων... τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν I : τὰς τε ψαλμωδίας καὶ εὐχὰς καὶ ἐλεημοσύνας τὸ κατὰ δύναμιν καὶ τῶν ἀρετῶν ἐπιμελοῦνται, τὴν τε ἀγάπην καὶ τὸ ἐξῆς. Εὐκόλος δὲ σωτηρία τὸ μὴ κρίνειν καὶ τὸ ἀφεῖναι τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν τὰ ὀφειλήματα ἡμῖν J || 17 τινός I : νηστείας J || ἀλλ' ἄφες I : ἀλλὰ ἀφείσθω J || τούτους I : τοῦτοις J || 18 νοουθετεῖν J : νουθέτει I || 18 9 καὶ διὰ τὰς φυσικὰς... τοῦ σώματος om. J || 20 δὲ καὶ post Ἐάν add. J || ἐξηγόρασσαν I : ἐξηγόρευσαν J || 20-1 εἰς τὴν σὴν ὑποταγὴν μὴ προσδέχου, πάτερ I : εἰς ἐξαγόρευσιν σὺ μὴ δέχῃ J || 22 μᾶλλον αὐτοὺς ἀκούειν I : ὑπακούειν μᾶλλον J || αὐτῶν I : αὐτῶ<ν> J || 23 Εἰ δέ τι ἔχουσιν ἐρώτημα ἐκείνοις ἀπορούμενον I : Εἰ δέ τι ἔχων ἐρωτήματα ἀπορούμενων ἐκείνων<ν> J || 23-4 ὁ Χριστός I : Κύριος J ||

Γυναῖκας προσδέχεσθαι καὶ ταύταις προσομιλεῖν ἐξαγορεύουσας καὶ διδασκομέναις παντελῶς ἀνάρμοστον καὶ ἀσύμφορον καὶ μάλιστα τοῖς νέοις τῶν μοναχῶν· οὔτε γὰρ ἀπαθῶς τοὺς λόγους τῶν γυναικῶν ἀκούσονται οὔτε τῆς φωνῆς αὐτῶν τὴν ἀκοήν, οὔτε τῆς ὄψεως τὴν ὄρασιν ἀβλαβῶς παρελεύ-
 <σονται>. Πρέπον οὖν ἐστὶν ἀποτρέπεσθαι ταύτας, εἰ δυνατόν, παντελῶς καὶ 5
 πρὸς μοναζούσας ἐναρέτους, εἴπερ εἰσὶν αὐτόθι, ταύτας παραπέμπειν καὶ δι' ἐ-
 κείνων ἀκοῦειν σε ἅπερ ἐκεῖναι θεραπεῦσαι ἀδυνατοῦσιν.

Εἰ δέ ποτε ἀνάγκη τις κατεπέιγει τοῦ ἰδεῖν σε γυναῖκας, μὴ πυκνῶς ταύτας, ἀλλὰ δι' ἡμερῶν προσδέχου πολλῶν, μήτε πρόσωπον αὐτῶν ὄρων μήτε μὴν παρ' αὐτῶν ὁρώμενος· καὶ ὀλίγα πρὸς αὐτάς εἰπὲ καὶ ὀλιγώτερα παρ' αὐτῶν 10
 ἄκου. Ἀπόπεμπε ταύτας ἐν τάχει ἀπὸ τοῦ κελλίου σου, ἵνα μὴ καὶ τοῖς μετὰ σοῦ οὔσι βλάβης παραίτιοι γένωνται· | εἰ δέ τινα βλάβην καὶ μικρὰν εἴτ' ἐν σοί, εἴτε ἐν τοῖς οὔσι μετὰ σοῦ φύεσθαι νοήσεις ἐκ τῶν τοιούτων προσώπων, παντελῶς ταύτας ἀπόστησον ἀπὸ τῆς πρὸς σέ φερούσης ὁδοῦ.

J 258r

Τὰς δὲ ὑπὸ δαιμόνων ὀχλουμένας, ἢ κατὰ ἀλήθειαν ἢ κατὰ προσποίησιν, 15
 διόλου ἐκτρέπου καὶ ἀποδίωκε καὶ μὴ συγχώρη πλησιάζειν ἐν τῷ κελλίῳ· πολλοὶ γὰρ δι' αὐτῶν, οὓς καὶ ἡμεῖς εἶδομεν, κατεκλίθησαν καὶ ἀπώλοντο.

17. Ὀνειράτα καὶ προφητείας καὶ προαγορεύσεις καὶ φαντασίας καὶ τὰ τοιαῦτα τελείως παραιτοῦ· πολλῆς γὰς ταῦτα καὶ πλάνης καὶ καταγνώσεως αἰτία τοῖς πειθομένοις αὐτὰ γεγόνاسι μοναχοῖς· καὶ ἐκ τοιούτων προαγορεύ- 20
 σεων μυρίαί ταραχαὶ καὶ ἀκαταστασίαι καὶ πολλοὶ πόλεμοι καὶ σφαγαὶ προέβησαν· φυλάττου οὖν ἐκ τούτου διὰ τὸν Κύριον, ὅση δύναμις. Καθέζου δὲ ἐν τῷ κελλίῳ σου, ὥσπερ εἴρηται, ἐν τῷ κρυπτῷ καὶ κατὰ μόνας τὸ σίμβλον τῆς ἀρετῆς ὡς τοῦ Χριστοῦ κατεργαζόμενος μέλιττα.

I 224v

|| 1 ταύταις corr.: ταύτας I || Γυναῖκας προσδέχεσθαι καὶ ταύταις (ταύτας I) ὁμιλεῖν ἐξαγορευούσας I : Γυναῖκας δὲ μὴ προσδέχου εἰς ἐξαγόρευσιν J || 1-5 καὶ διδασκομέναις... εἰ δυνατόν, παντελῶς om. J || 4-5 παρελεύ<σονται> suppl. || 5-7 καὶ πρὸς μοναζούσας... ἀδυνατοῦσιν I : ἀλλὰ πέμπειν αὐτάς ἐν μοναζούσας ἐναρέτοις καὶ δι' ἐκείνων ἀκοῦειν σε ἅπερ ἀγνοοῦσι αὐταὶ καὶ παρὰ σοῦ τὸν κανόνα δέχονται J || 8 ποτὲ I : πω J || 9 πολλῶν ante προσδέχου transp. J || μήτε πρόσωπον I : μὴ περ. J || ὄρων ante αὐτῶν transp. J || 10 σὺ post ὁρώμενος add. J || εἰπὲ I : λέγε J || ὀλιγώτερα I : ὀλιγωτέρων J || 11 ἄκουε I : ἄκουε J || δὲ post Ἀπόπεμπε add. J || ἀπὸ τοῦ κελλίου σου om. J || ἅπωσον μετὰ νοουθεσίας post ἐν τάχει add. J || 11-2 μετὰ σοῦ corr. : μετ' αὐτοῦ I : μετὰ σέ J || 22-23 καὶ τοῖς μετὰ σοῦ (μετ' αὐτοῦ I) οὔσι βλάβης παραίτιοι γένωνται I : Βλάβην παρέξουσιν καὶ σοὶ καὶ τοῖς μετὰ σέ μοναχοῖς J || 12 καὶ μικρὰν om. J || εἴτ' I : εἴτε J || 13 ἐν om. J || οὔσι I : οὔσιν J || φύεσθαι om. J || νοήσεις post μικρὰν transp. J || 14 ταύτας om. J || καὶ post ἀπόστησον add. J || 16 διόλου ἐκτρέπου καὶ ἀποδίωκε I : παντελῶς ἀποτρέπου καὶ διώκε ἀπὸ σοῦ J || 16-7 καὶ μὴ συγχώρη... ἀπώλοντο om. J || 18 δὲ post Ὀνειράτα add. J || προαγορεύσεις I : φαντασίας J || 19 ταῦτα καὶ om. J || 20 γεγόνاسι I : γεγόνασιν J || 20-2 καὶ ἐκ τοιούτων... προέβησαν om. J || 22 φυλάττου I : φύλαττε J || τούτου I : τούτων J || σοὶ post ὅση add. J || 22-4 Καθέζου... μέλιττα om. J ||

18. Τὰ διδόμενα παρά τινος φιλοχρίστων, εἰ μὲν οὐκ ἔχεις διατροφὴν καὶ σκεπάσματα κατὰ τὸν ἀπόστολον, λάβε μὴ πλέον τῆς ἀναγκαίας σου χρείας καὶ τῶν σὺν σοί· εἰ δ' ἔχεις, μὴ λάβῃς, εἰ δυνατόν, ἀλλ' ἔσο τῆς ἀρετῆς ἐργάτης ἄμισθος· εἰ δὲ λάβῃς, μὴ εἰς οἰκοδομὰς κεκαλλωπισμένας καὶ μεγάλας, 5 μὴ εἰς ἐπικτήσεις γῆς ἢ τινων ἄλλων φθαρτῶν ταῦτα παρανάλισκε, μὴ εἰς φίλους ἢ συγγενεῖς μηδὲν λειπομένους, μὴ εἰς τραπέζας μακρὰς καὶ πολυτελεῖς, ἵνα μὴ σκανδάλου γίνῃ παραίτιος καὶ διαβολῆς τοῖς ἀδιακρίτως τὰ πράγματα κρίνουσιν, ὡς οἰκοδομῶν πάλιν ἡ κατέλυσας, ἀλλὰ τὸ δέον καὶ αὐταρκες μόνον παρακρατῶν καὶ ὅσον τὴν ἀναγκαίαν χρεῖαν πληροῦν, τὸ περι- 10 τεῦον ἅπαν χήραις δίδου καὶ ὀρφανοῖς καὶ πτωχοῖς καθὼς ἡμᾶς οἱ τῶν ἀποστόλων πράξεις διδάσκουσι· προσέφερον γὰρ τὰ χρήματα τοῖς ἀποστόλοις καὶ ἐδίδοτο τῷ ἑκάστῳ καθ' ὅ,τι ἂν τις χρεῖαν εἶχε, | φησί.

Προτίμα δὲ ἐν τούτοις διὰ τὴν συνείδησιν τῶν φαύλων τοὺς εὐλαβεῖς καὶ τοὺς ἐν ἀρετῇ ζῶντας καὶ πτωχεῖα τῶν ἀδιαφόρως ζώντων καὶ πε- 15 νομένων.

Πᾶσαν δέ σου τὴν ἐλεημοσύνην μῆτε ἐγγὺς τῆς κέλλης σου ποιεῖ, μῆτε φανερώς ἀλλὰ καὶ κρυπτῶς καὶ μακράν διὰ τε τῶν πενήτων τὰς ὀχλήσεις καὶ τὴν λέγουσαν ἐν | τολήν· ὁρᾷτε μὴ ποιῇτε τὴν ἐλεημοσύνην ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ θεαθῆναι αὐτοῖς· καὶ μὴ γινῶτο ἡ ἀριστερὰ χεὶρ 20 τὸ ἔργον τῆς δεξιᾶς.

19. Εὐχου ὑπὲρ εἰρήνης παντὸς τοῦ κόσμου, ὑπὲρ τῆς τῶν χριστιανῶν σωτηρίας, ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων, ὑπὲρ νίκης τῶν ἁγίων βασιλέων ἡμῶν, ὑπὲρ ὁμονοίας καὶ εἰρήνης πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν.

|| 1 δὲ ante διδόμενα add. J || φιλοχρίστων I : φιλοχρίστου J || οὐκ I : μὴ J || 1-2 διατροφὴν... ἀπόστολον om. J || 2 μὴ πλέον τῆς ἀναγκαίας σου χρείας I : διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς χρείας J || 3 καὶ τῶν σὺν σοί om. J || μὴ λάβῃς I : καὶ λάβῃς ταῦτα J || 3-9 εἰ δυνατόν ... πληροῦν om. J || 6 λειπομένους> suppl. || 9-10 τὸ περιτεῦον ἅπαν χήραις δίδου καὶ ὀρφανοῖς καὶ πτωχοῖς I : δὸς πτωχοῖς J || 11-2 προσέφερον γάρ... ἀποστόλοις καὶ om. J || 12 ὅτι ante ἐδίδοτο add. J || ἐδίδοτο I : ἔδιδον J || φησί om. J || 13 ἐν τούτοις διὰ τὴν συνείδησιν τῶν φαύλων om. J || 14-5 τῶν ἀδιαφόρως ζώντων καὶ πενομένων I : ὑπὲρ τῶν φαύλων καὶ πλουσιῶν J || 16 Πᾶσαν δέ σου I : Τὴν δέ J || ἦν τὸ κατὰ δύναμιν σου θέλεις ποιῆσαι post ἐλεημοσύνην add. J || μῆτε ἐγγὺς τῆς κέλλης σου ποιεῖ om. J || 17 μῆτε φανερώς ἀλλὰ καὶ κρυπτῶς I : μὴ ἐν τῷ φανερῷ ἀλλ' ἐν κρυπτῷ J || καὶ μακράν om. J || τε post διὰ add. J || ὀχλήσεις I : αἰτήσεις J || 18 καὶ τὴν λέγουσαν ἐντολήν I : καὶ διὰ τὴν ἐντολήν τοῦ Χριστοῦ, ὅς φησι J || 18-9 ὁρᾷτε... αὐτοῖς om. J || 19-20 καὶ μὴ γινῶτο ἡ ἀριστερὰ χεὶρ τὸ ἔργον τῆς δεξιᾶς I : ὅτι μὴ ἐπιγινῶτο ἡ ἀριστερὰ τῆς δεξιᾶς τὸ ἔργον J || 22 ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων om. J || ἁγίων om. J || 23 ὑπὲρ ὁμονοίας... ἐκκλησιῶν om. J ||

J 258^vI 225^r

᾽Ωφέλει τοὺς ἐρχομένους πρὸς σε καὶ ἀπὸ τοῦ βίου σου καὶ ἀπὸ τοῦ λόγου σου, ἵνα λάμψη τὸ φῶς ἐμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, καὶ διὰ τῶν καλῶν σου ἔργων καὶ λόγων δοξάζεται ὁ Θεός.

Εὐχου δὲ διὰ τὸν Κύριον καὶ ὑπὲρ τῆς ἐμῆς ἀναξιοτήτος, ὅτι μηδὲν ποιή- 5
 σας ποτὲ ἀγαθὸν μηδὲ ἔχων τίποτε ἀρετῆς λείψανον, ἀλλὰ βρύων ἔλκεσι καὶ
 τοῖς πάθεσι γράφω καὶ διδάσκω τοὺς χάριτι Θεοῦ πάσης ἀρετῆς πεπληρω-
 μένους καὶ γνώσεως. Συγχώρησιν δεῖ μοι διὰ τὸν Κύριον καὶ ἐν τούτῳ,
 καὶ εἰς ἃ πολλάκις ἐξ ἀφροσύνης καὶ ἀγνωσίας καὶ οὐ δεόντως ἔγραψα. Σὲ δὲ
 Κύριος ὁ Θεὸς σκεπάσῃ ἀπὸ πάσης ὁρατῆς καὶ ἀοράτου κακώσεως καὶ ἐνι-
 σχύσῃ σε εἰς τὸ θέλημα Αὐτοῦ. Ἀμήν. 10

|| 1 ᾽Ωφέλει J : ὠφέ I || 2 ἵνα λάμψη... ἀνθρώπων om. J || 4 μηδὲν I : μὴ J || 5
 ἔχων τι ἀρετῆς λείψανον I : ἀρετὴ ἀγαθὴ ἐν ἐμοὶ ἔστιν J || ἔλκεσι I : ἔλκεσιν J || 7 Συγ-
 χώρησιν δεῖ I : Συγχώρησον δὲ J || καὶ post ἐν τούτῳ om. J || 8 πολλάκις om. J ||
 ἀγνωσίας I : ἀγνοίας J || καὶ οὐ δεόντως om. J || 10 εἰς I : ὑπὸ J. ||

INDEX OF WORDS

Ἄγνοσία, ἡ, 332.8	ignorance
ἄγωνιστής, ὁ, 325.15	monk
ἀμετεώριστος, 320.21	undistracted
ἀνθρωπαρέσκεια, ἡ, 327.8	man pleasing, applause
ἀντικείμενος, ὁ, 329.2	Devil
ἀποκάθηναι, 324.13-4	be menstruous
ἀποταγή, ἡ, 320.3	renunciation
ἀργῶς, 325.4	idly, in vain
αὐταρέσκεια, ἡ, 322.20	self-pleasing, arrogance
αὐτομεμψία, ἡ, 322.15	self-reproach
ἄφροντισία, ἡ, 326.25	freedom from care
Γυμναστήριον (ὑπακοῆς), τό, 322.12 monastery	
Διάκρισις, ἡ, 311	moderation
Ἐγκλειστρον, τό, 320.17	recluse
ἐμπόνως, 325.9	diligently
ἐξαγοράζω, 329.20	confess
ἐξαγόρευσις, ἡ, 320.4, 329.7	confession
ἐξαγορεύω, 330.1	confess
ἐπιθυμητικόν, τό, 319.10,16	the seat of desires in man's soul
ἐπίκτησις, ἡ, 331.5	acquisition
ἐπιτίμιον, τό, 319.4	punishment
Θυμικόν, τό, 319.10,22	the seat of emotion in man's soul
Κατάγνωσις, ἡ, 324.23, 330.19	condemnation
καταλαλιά, ἡ, 319.23	back biting
κέλλα, ἡ, 320.16-7, 331.16	a monk's cell
κίνημα, τό, 327.7	impulse
κίνησις, ἡ, 329.19	inclination, leaning
κλέμμα, τό, 327.8 app.	deception

Λαύρα, ἡ, 320.16	collection of individual cells of monks gathered together under one leader
λογιστικόν, τό, 319.10,12	the faculty of reasoning
Μόνησις, ἡ, 320.19-20 app.	isolation
μόνωσις, ἡ, 320.19-20	isolation
Παραβάλλω, 326.25-6	receive
παράβολος, 325.18	dangerous
παράίτιος, ὁ, 330.12	being the cause
παραπικραίνω, 327.23	provoke
παραπικρασμός, ὁ, 329.12	provocation
προαγόρευσις, ἡ, 330.18,20	prediction
πρόσθεσις, ἡ, 324.16	increase
Σιδηροφορία, ἡ, 325.9-10	enchainment
σίμβλον, τό, 330.23	beehive
σκοτομήνη, ἡ, 329.2	dense darkness
σπούδασμα, τό, 321.6	pursuit
συγκατάθεσις, ἡ, 323.5	settlement, sediment
σύναξις, ἡ, 329.9	religious service
σχηματισμός, ὁ, 327.8	form
σχόλασις, ἡ, 320.20	abandonment
Τυπώω, 327.1	fix
Ὑποταγή, ἡ, 320.3-4,325.1,329.21	monastic discipline
Φαντασία, ἡ, 330.18	vision
φιλότιμον, τό, 319.20	dignity

UNTERSUCHUNGEN ZU DEN UNEDIERTEN
SCHRIFTEN DES MICHAEL PSELLOS

GÜNTER WEISS/München

Für ein sozial - und kulturgeschichtliches Werk über das 11. Jh., das sich vor allem auf die Schriften des Michael Psellos stützt, habe ich versucht, alle wichtigen Inedita des Philosophen zu erfassen, die wichtigsten Punkte herauszuheben und in den Rahmen der Gesamtüberlieferung hineinzustellen ¹.

Um den Umfang des Aufsatzes nicht allzusehr anschwellen zu lassen, verzichte ich auf eine Überlieferungsgeschichte der Psellostexte, die einen Teil der Geistesgeschichte des späten Byzanz und der Renaissance widerspiegeln würde. Damit verzichte ich auch auf eine nähere Erörterung der Dubia, die in den Hss. seit dem 13. Jh. den Namen Psellos tragen, ohne in einem Corpus von Pselloschriften überliefert zu sein oder durch andere Kriterien eindeutig auf den Philosophen hinzuweisen. Dazu gehört unter den edierten Schriften vor allem der Kommentar zur Odyssee und zur aristotelischen «Widerlegung der Sophisten» ², unter den unedierten Schriften eine Reihe mir vorliegender kleiner Gedichte über Dogmatik, Krankheit, Todesfälle, über grammatische Fragen, geometrische Grundbegriffe usw., ebenso zwei verschiedene Paraphrasen über die erste Analytik ³. Mit größerer Wahrscheinlichkeit gehört eine

1. Ältere, natürlich überholte Zusammenstellung bei C. E. Ruelle, Ψέλλος ἀνέκδοτος. Bibliographie des écrits inédits de Michael Psellus, in: 'Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς σύλλογος. 18 α, Παράρτημα. Εἰκοσιπενταετηρὶς (1861 - 1886) S. 591 - 603 (= Ruelle). Grundlegend für Cod. Barber. 240 und Cod. Vat. 1920: P. Canart, Nouveaux inédits de Michael Psellos, Rev. Et. Byz. 25 (1967) 43-60 (= Canart +Seite und Nummer). Weitere Abkürzungen: E. Kurtz - F. Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, Bd. 1: Orationes et dissertationes, Mailand 1936 (= K. - Dr. Scr. min.); Bd. 2: Epistulae, Mailand 1941 (= K. -Dr. Br. +Nr.). K. N. Sathas, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη IV, Paris 1874 (= Sa. IV); V, Paris 1876 (Briefe und Reden des Psellos) (= Sa. Br. +Nr.). J. F. Boissonade, Michael Psellos, De operatione daemonum, Nürnberg 1838 (= Boissonade, Psellos). Die Chronographie (Chron.) des Psellos immer nach der Edition von Renauld (Paris, Belles Lettres, 2 Bde., 1926-8) zitiert.

2. Zu den Editionen siehe die Bibliographie bei Ch. Zervos, Un philosophe néoplatonicien du XIe siècle. Michel Psellos, Paris 1920.

3. Mir vorliegend: Cod. Laurent. LX, 27 fol. 297 - 311 v°: Περὶ τῶν τριῶν σχημάτων τῶν συλλογισμῶν τοῦ Ψέλλου. Inc.: Τῆς συνόψεως συλλογισμῶν στοχαζόμενοι. In der Mitte von fol. 7 v° des Cod. Ambros. D 43 sup. findet sich das gleiche Incipit. Voraus geht eine Einleitung (inc.: πᾶς συλλογισμὸς ἐκ τριῶν σύγκειται ὄρων. Lemma: Τοῦ Ψέλλου σύνοψις περὶ τῶν τριῶν σχημάτων). Cod. Laur. LXXI, 19 fol. 89-108. Lemma:

seit dem 13. Jh. unter dem Namen des Psellos überlieferte Paraphrase der aristotelischen «Physik» dem Philosophen ⁴. Vielleicht bezieht sich die in der Einleitung dieses Kommentars erwähnte Paraphrase des aristotelischen Organon auf die uns noch erhaltenen gedruckten und ungedruckten logischen Schriften des Psellos. L. Benakis hat mit Recht auf die große Bedeutung des Kommentars hingewiesen: er ist geeignet, unser einseitiges Bild vom «Platoniker» Psellos zu berichtigen. Andererseits wird der edierte Text zeigen, wie sehr das Vorbild der Methode in den spätantiken Kommentaren die Ausbildung eines neuen, umfassenden philosophischen Systems gehindert hat, das mit der westlichen Scholastik vergleichbar wäre.

Aus dem Logikunterricht hervorgegangen sind sieben kleine unedirierte Lehrschriften, die sich als Lehrbriefe ausgeben. Vielleicht ist diese Form nicht nur Fiktion, denn an einer Stelle ist auf eine Brieffolge angespielt (καθ' ὃν ἐν ἐτέροις σοι ἐπιστολῇ δηλώσομεν διορισμὸν) (Cod. Monac. 98 fol. 444 v°). Durch die Überlieferung in einem sehr wichtigen Corpus von Pselloschriften in einer Handschriftengruppe, die ich nach ihren besten Trägern Escorialgruppe nennen möchte, ist die Autorschaft des Psellos mit Sicherheit anzunehmen ⁵. Man kann diese Briefe als Vertiefung des mündlichen Logikunterrichts verstehen. Sie behandeln Einzelstellen der Kategorien, der Topik, der Sophistenwiderlegung und der ersten Analytik. Aber auch allgemeinere Fragen sind darunter wie einer kurzer philosophiegeschichtlicher Abriß der dialektischen Methode ⁶.

Τοῦ αὐτοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ παράφρασις εἰς τὰ τρία σχήματα (vorher der Hermeneutikkommentar ed. Albus). Inc.: 'Ἐπ' αὐτὸ δὴ τὸ κεφάλαιον. Dieselbe Schrift, aber anonym in Cod. Laur. LXXXV, 1 fol. 203 - 216 (noch nicht kollationiert). Fol. 217 (nach 1 1/2 Leerblättern) beginnt eine neue logische Schrift mit τοῦ αὐτοῦ. Gleiches Incipit, ebenfalls anonym in Cod. Paris. 2062 fol. 1 - 58 (noch nicht kollationiert).

4. Die nicht immer gleichgewichtigen Gründe für eine Verfasserschaft des Psellos hat der künftige Herausgeber L. Benakis im Archiv für Geschichte der Philosophie 43 (1961) 224-226 zusammengestellt. Vgl. im selben Archiv 44 (1962) 33-61; BZ 56 (1963) 213-227; Χάρης Κωνσταντίνω 'Ι. Βουρβέρη, Athen 1964, S. 345-354. Mir vorliegend: Cod. Ambros. 432 (H 44 sup. olim T 329) fol. 1-107.

5. Von Ruelle nur 4 Lehrbriefe erwähnt (Nr. 153; 159-161. S. 599). Die Escorialgruppe in: Cod. Escor. Y - I - 9 fol. 80-134; Φ - III - 1 fol. 206-289 v°; Cod. Monac. 98 fol. 387-444 v° (finis); Cod. Ambros. 530 (M 84 sup.) fol. 133-195; Cod. Marc. 524 (= 318) fol. 153-180 (nicht alle Schriften).

6. Am Anfang der Abhandlung περὶ ἐρωτήματος διαλεκτικοῦ καὶ περὶ διαλεκτικῆς. Der Traktat geht dann in eine Erörterung einzelner Stellen der Topik über.

Erweitern diese Lehrbriefe unsere Vorstellung vom dürrer, sterilen Logikunterricht in Byzanz, so dringen acht unedierte Traktate über philosophische Einzelfragen tiefer: Welcher Geist prägte den Philosophieunterricht des Psellos? So viele Schriften nämlich bereits von diesem Byzantiner veröffentlicht sind, gerade von der Art, wie er als Philosoph schriftlich, d. h. für eine breitere Öffentlichkeit, Einzelprobleme erörterte, ist noch wenig bekannt. Die eigentliche Meinung des Psellos freilich, die Erörterungen im engsten Kreis, sozusagen die «Arkandisziplin», geben uns auch diese neuen Schriften m. E. nicht preis. Die Orthodoxie ist immer gewahrt, ja weit mehr: mit den Mitteln der Symbolik und Allegorie, dem Erbe altchristlicher Exegese und des Neuplatonismus, wird hier eine Art verchristlichter Philosophie geboten, die nur noch den Historiker interessieren kann.

Das bereits von Tannery edierte Traktat über die Zahlen in der Escorialgruppe⁷ wird erst dann ganz verständlich, wenn es zusammen mit den folgenden unedierten Werken interpretiert wird. Die Erörterung der *θεῶν ἀριθμοὶ* bildet nach der Erörterung der ethischen Symbolik den Höhepunkt der Ausführungen. Der sechste Tag z. B. ist Symbol der praktischen Tugenden (*τῶν πρακτικῶν ἀρετῶν*), der siebte Tag der Endpunkt der Erkenntnis im innerweltlichen Bereich, der achte Tag bedeutet für den «Gerechten» Ausruhen in der höheren Schau. Spuren in diesen Traktaten führen zu Anatolios von Laodikeia, dem platonisierenden Bischof in der zweiten Hälfte des dritten Jahrhunderts, dessen Werke Psellos noch in weit größerem Umfang als uns vorlag und dessen «ägyptische Methode» Psellos an anderem Ort verwertete⁸.

Mit diesen christlichen Allegorien wollte Psellos als Philosoph sein Bestes bieten, wie die lange, unedierte Schrift über die Bedeutung der 24 Buchstaben an den sonst unbekannten Libellisios Joannes beweist⁹. Die ersten drei Buchstaben symbolisieren die Trinität - das Gamma z. B. ist der alles durch sein Sein zum Leben erweckende Buchstabe. Psellos findet es wichtig, daß sich die Buchstaben nicht nur in zwei Henaden, sondern in eine Sechssersymmetrie ordnen lassen - symbolisch für das

7. Ruelle Nr. 174-176. P. Tannery, *Revue des Études Grecques* 5 (1892) 343-347. Ein ähnlicher Traktat des Psellos (?): *Catal. Cod. Astrol. graec.* 9,1 (1951) 104-106.

8. Ed. P. Tannery, *Diophanti Alexandrini opera omnia* vol. II Lpzg. 1895 (Teubner) S. 37.

9. Cod. Paris. 1182 fol. 69-74. Inc.: *Ὁ μὲτρον σοὶ χάριν ἀποτινύς, φίλτατέ μοι πάντων ἀνδρῶν λιβελλίσαιε.* (Sa. V, S. ξζ', Nr. 73 = Ruelle Nr. 211 S. 602).

zeugende Prinzip. Das Delta symbolisiert die schöpferische Trennung. Das Epsilon kann nicht mit der sokratischen Methode im «Kratylos» etymologisiert werden. Durch den hellen Klang ist der Buchstabe Zeichen der Klage, des Kriegsrufes, des Erstaunens. Deshalb steht es hinter dem Delta, um das Erstaunen des Menschen über die Wunder der Schöpfung ausdrücken zu können. In dieser unedierten Schrift findet sich ein neuer Hinweis auf Sextus Julius Africanus, wieder als Paradoxographen (ὁ τῶν ἐν τῇ φύσει δυνάμεων ἀρρήτων ἐξηγητής) ¹⁰.

Für diesen aus den bereits edierten Schriften bekannten Hang des Philosophen, geheimnisvolle, abgelegene Werke zu zitieren - ein Hang, der auch sozialgeschichtlich zu interpretieren ist! - legen drei unedierte Traktate des Psellos über die in Byzanz immer neu erörterte Seelenlehre Zeugnis ab ¹¹. Hier erwähnt Psellos an zwei Stellen die Sibyllinen und die orphischen Schriften - eine Seltenheit in seinen übrigen Werken. Zweifelhaft ist freilich, ob er mehr gelesen hat, als die Exzerpte bei Euseb und Gregor von Nazianz bieten. So weit als möglich nimmt Psellos die neuplatonische Seelenlehre auf bis zur Lehre des σπέρμα ἐνδιάθετον. Die Praeexistenz der Seele lehnt Psellos natürlich ab und sichert sich in der Seelenlehre auf Gregor von Nyssa und Maximos Confessor (...Γρηγορίῳ τε τῷ Νυσσαιῇ κατακολουθῶν καὶ Μαξίμῳ τῷ φιλοσόφῳ. τούτοις γὰρ μόνοις ἐντετύχηκα ἰδιαιτάτα περὶ τῆς τῶν φύσεων τούτων ἁρμονίας συγγεγραφότων) (Cod. Paris. 1182 fol. 158). Im Traktat über dumm oder gescheit geborene Menschen zeigt Psellos wieder wie in seinen edierten Briefen Interesse für Physiognomik ¹². Er hat offensichtlich einen Knaben mit ungewöhnlich großem Kopf (einen Hydrozephalus?) in den Lehrsaal mitgebracht und demonstriert nun die Einwirkung der Kopfform auf die Seelenanlage.

Die Abgrenzung der antiken Lehrmeinungen vom christlich - orthodoxen Weltbild, um die sich Psellos in allen seinen Äußerungen ängstlich bemüht, kommt im unedierten Traktat über das geistige Gute ¹³ besonders eindringlich zur Sprache. Einiges kann Psellos auch sich

10. Vgl. Psellos in: A. Westermann, *Παράδοξογράφοι*, Braunschweig 1839, S. 144

11. 1. Cod. Paris. 1182 fol. 95-96 (Ob der Mensch gut sei) (Sa. V. S. ξη', Nr. 80 = Ruelle Nr. 150). 2. Cod. Paris. 1182 fol. 99 v° - 100 (Voraussetzungen rechten Lernens) (Sa. V. S. ξη', Nr. 84 = Ruelle Nr. 155). 3. Cod. Paris. 1182 fol. 157 v°-158 v° (Über dumm und gescheit geborene Menschen) (Sa. V. S. οβ', Nr. 117 = Ruelle Nr. 162).

12. Vgl. K. -Dr. Br. Nr. 10.

13. Cod. Paris. 1182 fol. 47 r/v° = Ruelle Nr. 149, S. 598.

zu eigen machen, auch wenn es oft schwierig ist, anderes dagegen muß er ablehnen (ταῦτα μὲν οὖν Ἑλλῆσι πρῶτως εἴρηται καὶ μοι οὐ πάνυ ἀπαδόντα καὶ ὃ τι δ' ἂν ἐν ἐκείνοις σκληρὸν καὶ ἀντίτυπον, διωμάλισται παρ' ἐμοί. τὰ δὲ ἐντεῦθεν ἐκείνοις μόνοις ἀναθετέον) (fol. 47). Es ist wahrscheinlich, daß Psellos als Vorlage für sein Traktat nicht nur Plotin selbst benutzt hat, wie Ruelle in der Zusammenstellung der Inedita und Westerink angenommen haben¹⁴, sondern den Timaioskommentar des Proklos.

Anders als die besprochenen philosophischen Traktate sind 125 unedierte Stücke in den drei Haupthandschriften als zusammenhängendes Corpus überliefert¹⁵. Schwierige Stellen aus dem Alten und Neuen Testament, aus den Werken des Basilios, Gregors von Nazianz und Johannes Klimax werden teilweise mit philologischer Wort- und Kontextexegese, teilweise mit breiten dogmatisch - theologischen und philosophiegeschichtlichen Exkursen, teilweise mit rhetorischer Stilanalyse erklärt. Neben der einheitlichen Überlieferungsgeschichte führt gerade die bunte Vielfalt des Stoffes auf den Charakter dieser kleinen Werke: Es sind Fragen und Antworten (ἀπορίαι καὶ λύσεις) - wertvolle Beispiele aus der Schulstube eines byzantinischen Philosophen des 11. Jh. Stolz sagt Psellos, daß man ihm als Philosophielehrer keine Vorschriften über die Länge der Vorträge zu machen hat (φιλόσοφος γὰρ εἰμι καὶ ἐμαυτῷ μετρῶ τὸν καιρὸν πολλὰ καταγελῶν τῶν ἐπὶ τοῦ βήματος. οἱ δὲ πρὸς τοὺς ἐπὶ τοῦ σκίμποδος τοὺς ἑαυτῶν λόγους μεταμορφοῦσιν, ἐγὼ δέ, ἦν μὲν ἐθέλω, μηκύνω τὸν λόγον, συστέλλω δὲ πάλιν, ὅποτε βούλωμαι, καὶ οὐδεὶς μοι ἐνέγκῃ γράμμα οὔτε συστολῆς οὔτε μὴν ἀποτάσεως)¹⁶. Die Schüler - manchmal παῖδες genannt - werden gegebenenfalls auf spätere Vorträge vertröstet oder der Stoff wird in mehrere Fragenkomplexe aufgeteilt. Der Charakter dieser Unterrichtsstücke mahnt bei der Interpretation zu großer Vorsicht¹⁷. Psellos schüttet als Philosoph, der «allumfas-

14. Westerink brieflich an M. Sicherl: Plotin Enn. 5, 8 benutzt (Jahrb. Öst. byz. Ges. 15 (1966) 206 Anm. 28).

15. Außer den drei Hauptcodices (Cod. Paris. 1182; Cod. Vat. 671; Cod. Laur. LVII, 40) lagen mir von den bei J. Sajdak, *Historia critica scholiastarum et commentarum Gregorii Nazianzeni*, Krakau 1914 (*Meletemata patristica I*) S. 177; 187 angegebenen kleinen Sammlungen die Fragmente in Cod. Oxon. Barocc. 216 fol. 283-288 vor. Die ausschließlich auf der Beschreibung Bandinis beruhenden Angaben bei Sajdak über den Laurentianus LVII, 40 sind sehr lückenhaft.

16. Der Traktat über Lukas 2, 52: Cod. Laur. LVII, 40 fol. 105 v°/106; Cod. Paris. 1182 fol. 6; Cod. Vat. 671 fol. 58-60.

17. P. Joannou hat das Verdienst, die Traktate zum ersten Mal eingehender behandelt zu haben. Seine Interpretation, mit ihnen eine philosophische Entwicklung des «alternden» Psellos zu belegen, halte ich nicht für möglich.

send» (παντοδαπός) (Cod. Paris. 1182 fol. 32 v°) sein will, sein ganzes Wissen vor seinen Schülern aus - ein Vorgang, der vor allem soziale Ursachen hat. Leider sind diese Schulstücke bisher nur verstreut ediert¹⁸. Sie sollten als Einheit veröffentlicht werden, nicht etwa die Gregorexegesen getrennt. Weniger um den paränetischen Charakter zu zeigen, den Psellos seinem Unterricht in relativ einfachem Stil einfließen läßt, als wegen neuer Nachrichten für die byzantinische Literaturgeschichte ediere ich im Textanhang im vollen Wortlaut eine Gregorexegese. Der «Sizilier», den Psellos nie mit Vornamen nennt, ist sicher Konstantin, der Sizilier¹⁹. Wir erfahren hier zum ersten Mal, daß sich Konstantin nicht nur gegen seinen Lehrer, den Philosophen Leon gewandt hat, sondern gegen seinen jüngeren Zeitgenossen Joannes Geometres und gegen Theodosios aus Melitene, wohl den Chronisten. Neben Prokop (von Gaza), Libanios und Synesios blieb selbst Gregor von Nazianz nicht verschont, an dessen Rede über die Makkabäer Konstantin Inkonsequenz tadelte. Auch ein Syntagma über die Ideen, in dem vor allem (polemisch?) Paulos und Syrian exzerpiert waren²⁰, finde ich hier zum ersten Mal erwähnt. Es ist verständlich, daß Psellos in Konstantin seinen eigenen Gegner sieht. Der Kampf um die Stellung des Philosophen in Byzanz am Anfang des 10. Jh. sollte seine Wiederholung im 11. Jh. finden.

Neben dieser großen Zahl von unedierten Fragen und Antworten helfen uns weitere Inedita, den Unterrichtsbetrieb eines Byzantiners schärfer zu erfassen. Der Philosoph wollte und mußte «umfassend» sein, um alle Fachbereiche zu einem umfassenden System transzendieren zu können. Zu den bereits edierten Fachabhandlungen - meist auf Anfragen hin geschrieben - reiht sich ein unediertes kleines medizinisches Traktat über Blutkreislauf und Stoffwechsel und eine kurze Einführung in die Grundbegriffe nicht nur der Astronomie, sondern auch der Astrologie. Dem Adressaten genügt eine «oberflächliche Kenntnis des

18. Ed. J. Bidez, *Catalogue des Manuscrits Alchimiques grecs VI*, Brüssel 1928, S. 218/9; 171-176; 180-186. K. -Dr. Scr. min. 425-427. Auch zwei von Sathas und Boissonade veröffentlichte Mythenallegorien gehören überlieferungsgeschichtlich zu den Schulstücken.

19. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, München² 1897, S. 723. G. Kolias, *Léon Choerosphactès*, Athen 1939 (Texte u. Forschungen zur byz.-neugr. Philologie Nr. 31) S. 66 f.

20. Wohl der Ideenkommentar zu Hermogenes des Rhetors Paulos (vgl. RE 18, 4 Sp. 2375; 1949: Paulus Nr. 20).

Faches» (ἡ ἐπιβόλαιος τοῦ μαθήματος γνῶσις)²¹. Wie in seiner Lehrschrift, der «*omnifaria doctrina*», greift Psellos in einem kleinen Werk über das Erdbeben auf die Pneumalehre des Aristoteles zurück, setzt aber zum Schluß der «*Meinung der Hellenen*» «*unsere Lehre*» entgegen, daß Gott die Erde uns zur Strafe beben läßt²².

Zu Füßen des Psellos saßen die Schüler der gehobenen Schichten, die in die staatlichen Ämter eintreten wollten. Philosophie war schon im 11. Jh. Luxus. Diese jungen Leute wollten in erster Linie juristische Kenntnisse erlernen, ein reines Griechisch schreiben, ihren Stil verbessern und eine freie Stehgreifrede halten können. Die bisher von Boissonade veröffentlichten trocken antiquarisch - lexikalischen Traktate²³ sind durch sieben unveröffentlichte Werke besser in den Unterrichtsbetrieb einzuordnen: Psellos hat Unterricht in Rechtsgeschichte, vor allem zur Einführung in das Gesetzeswerk Justinians, übernommen, vielleicht in der gleichen Funktion, wie die παιδοδιδάσκαλοι νομικῶι im Eparchenbuch Leos VI. beschrieben werden. Auch im Rechtsunterricht fühlt sich Psellos als Philosoph, wie das leider nur im Anfang erhaltene unedierte Traktat über Philosophie und Rechtswissenschaft beweist (Cod. Paris. 1182 fol. 108 v°). Wie die Philosophie mit ihren Methoden zum Wesen der Dinge vorstößt, so verwirklicht die Gesetzeswissenschaft in den Einzelfällen die allgemeine Rechtsidee. Soweit wir sehen, hat Psellos nie - wie sein juristischer Lehrer Xiphilinos - schwierige Streitfragen behandelt. Er hält Einführungskurse, in denen er dem

21. Das medizinische Traktat: Cod. Laur. LVII, 40 fol. 265 v° - 267. Inc.: τὸ τοῦ σπληνὸς μανώτερον μὲν ἥπατος. Über die Astronomie: die Escorialgruppe: z. B. Cod. Escor. Y - I - 9 fol. 118 v° - 120; - III - 1 fol. 276 - 278, Cod. Monac. 98 fol. 432-433 v°. Inc.: ἐμοὶ μὲν ἀποπεφάνθω τὰς μὲν τῶν ὥρων.

22. Cod. Paris. 1182 fol. 107 r/v°. Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς. Inc.: Τὸ μὲν ἡμέτερον δόγμα, λογιώτατε ἀδελφέ, περὶ σεισμοῦ. Vgl. *omnifaria doctrina* Nr. 164 (ed. Westerink). Die mir handschriftlich nicht vorliegende Sammlung von Pselloschriften (teilweise nur Exzerpte) in Cod. Oxon. Barocc. 131 fol. 404-447, die S. Weinstock im Catal. codicum Astrol. graec. 9,1 (1951) zum ersten Mal näher untersucht hat, enthält weitere kleine unedierte naturwissenschaftliche Schriften des Psellos(?). Drexel hat die Sammlung für die Edition der scripta minora leider nicht verwertet.

23. Cod. Paris. 1182 fol. 108 v°; 180-182 v° = Ruelle Nr. 163-169. Darunter auch das von Boissonade edierte juristische Lexikon. Zu den unedierten, sicher psellianischen jur. Lehrschriften gehört auch eine kleine Einführung in den Nomokanon (Aufbau, Worterklärung) in Cod. Escor. X - III - 2 fol. 20 - 21 (vgl. ähnlich PG 122, 811-814) und ein kleines Lehrgedicht an Michael Dukas über die Verwandtschaftsgrade in Cod. Vindob. hist. gr. 24 fol. 319 r/v° und in Cod. Vindob. hist. gr. 58 fol. 412 r.

Gedächtnis seiner Schüler viele rechtsgeschichtliche Einzelheiten zumutet. Um eine Vorstellung davon zu geben, veröffentliche ich im Textanhang den Anfang der Lehrschrift über die Prozeßarten.

Psellos ist durch die edierten Schriften als Philologie- und Rhetoriklehrer gut bekannt. Zu den veröffentlichten Beispielen, wie scharf Psellos die Entwicklung der Umgangssprache seiner Zeit beobachtet hat²⁴, tritt ein unediertes Schriftchen über den Anfang eines von mir noch nicht identifizierten Hymnus auf Maria, die den herrlichen Jesusknaben geboren hat (ἡ καλὴ τὸν ὠραῖον scilicet ἀπέτεκεν)²⁵. Die Lautgebung der «Volkssprache» (ἡ δημῶδης γλῶσσα) hat daraus eine «Schöne der Berge» (ἡ καλὴ τῶν ὀρέων), einen Bergdämon, gemacht. Psellos versucht nun mit Hilfe seiner allegorischen Methode auch in dem neuentstandenen Namen einen Sinn zu finden.

In den Rhetorikunterricht gehört eine in der Hs. ohne Überschrift überlieferte Rede an die Schüler, die von ihrem Lehrer geistigen Höhenflug verlangen²⁶. «Ich aber», sagt Psellos, «folge den Regeln und Techniken ohne Höhenflug» (ἐγὼ δὲ τοῖς κάτω κανόσι καὶ τεχνικοῖς ἔπομαι) (fol. 180). Er ist kein «blinder Führer», der nicht voranschreitet. Hat er jemals auf eine Frage keine Antwort gewußt? Aber die Redefiguren und die Syllogistik müssen auch gelernt werden. Psellos will die Schüler nicht weiter baschämen: die Rede endet mit langen Ausführungen über den Wert des Mythos zur Auflockerung und als Beispiel (χάρις, παραίσεις). Die sowohl philologisch (Erwähnung des Lobes des Papageis, der Fliege und der Stechmücke; Pindar, Äsop) wie sozialgeschichtlich wichtige Rede gehört in die Reihe von vier bereits edierten «Scheltreden» an die Schüler²⁷. Psellos führt hier am praktischen Beispiel den «ψόγος» vor und sagt dabei seinen Schülern gleich einige Wahrheiten.

Rhetorik ist für den Byzantiner kein Spiel mit Worten. Ein guter Redner ist damals ebenso Tagesgespräch wie heute eine Fußballweltmeisterschaft: Ein beängstigendes Gedränge! Eine Exekution? Ist der Kaiser oder die Kaiserin da? Nein! Der Chartular und Mönch Joannes Krustulas hält heute Lesung²⁸. Psellos ist fasziniert von der Würde,

24. Gute Zusammenstellung: RE Suppl. XI (1968) Art. «Psellos» (Kriaras) hier: Sp. 1138-1140.

25. Cod. Vat. 672 fol. 287-288 = Ruelle Nr. 132. Cod. Laur. LVII, 45 fol. 253-254 (Bandini Nr. 11), der das gleiche Stück enthalten soll, mir nicht vorliegend.

26. Cod. Vat. 672 fol. 180-184. Inc.: ἀλλ' ἐκεῖθεν τὰ μίθρου παίζειν.

27. Boissonade, Psellos S. 140-153; 164-169.

28. Cod. Vat. 672 fol. 63-70 v°. ἐγκώμιον εἰς τὸν μοναχὸν Ἰωάννην τὸν Κρουστουλᾶν ἀναγνόντα ἐν τῇ ἀγίᾳ σοφῇ. Inc.: Τί τοῦτο; εὐθὺς γὰρ εἰσδεδυκότα με.

wie er vor die Menge tritt, die Kutte am Arm zurückstreift, die Gesichtszüge verändert, die Redeteile richtig betont. Psellos unterhält sich darüber mit einem «weisen Mann» (σοφὸς ἀνὴρ), einem Universalgelehrten (κάλλιον γὰρ ἐγίνωσκεν ἅπαντα ἢ τὸ οἰκεῖον ἕκαστος ὄνομα) (fol. 69). Ich möchte hinter ihm Joannes Mauropus vermuten. In dieses Gespräch schaltet sich ein nicht genannter Mann ein, der einen Bischof «aus Taurus» (?) für den besseren Lektor hält (ταυρηγὸν τοῦτον ὁ δῆμος οἶδε καλεῖν τὴν αἰτίαν δὲ σιγῶ νῦν) (fol. 69). Psellos überzeugt sich selbst und ist enttäuscht. Der alte Mann trägt unzusammenhängend vor und verdreht die Worte.

Diese Rhetorik - nicht nur für den Lehrsaal bestimmt prägt wesentlich das Gesamtwerk des Psellos. Natürlich finden sich auch unter den Inedita die verschiedenartigsten Arbeiten in dieser Richtung.

Ein in weißem Stein (Marmor?) gemeiselter, schlafender Erote (römisch oder hellenistisch?) wird in einer typisch rhetorischen, leider in der Hs. verderbten Ekphrasis beschrieben²⁹. Der entblößte, sehr plastisch und realistisch gebildete Körper liegt auf der Seite. Der Kopf ruht auf einem Arm. Das lose Haar betont den wachen und auffallenden Gesichtsausdruck. Psellos, der Philosoph, versäumt es natürlich nicht, den Eroten als Symbol des geistigen, platonischen Eros zu verstehen.

Durch das Zeugnis der oben bereits erwähnten «Escorial - gruppe» ist eine von Matthaei zuerst aus einer Moskauer Hs. anonym herausgegebene Schrift über die rhetorischen Anschauungen Longins mit wertvollen Exzerpten nun eindeutig Psellos zuzuschreiben³⁰. Er besaß also eine bessere Kenntnis der Longintexte als wir.

Die unedierte, psellianische (?) Predigt zum Fest der Kreuzeserhöhung ist rein dogmatisch mit starker Betonung der Vergottung des Menschen. Eine Rede über das Erdbeben vom 23. Sept. 1063 an eine «göttliche Zuhörerschaft» gerichtet (θεῖον καὶ θεῶ φίλον ἀκροατήριον) muß sich mit dem Problem der Theodizee befassen. Die Antwort ist

29. Cod. Barber. 240 fol. 139 v°-140 v° = Canart Nr. 24 S. 56. Auf fol. 140 v° Z. 3 ff. steht (ohne den Schlußsatz) die Allegorie des Psellos zur Kirkegeschichte ed. F. J. Boissonade, Tzetzae Allegoriae 1851, S. 363-365. Der Beschreibung am nächsten steht die Erklärung eines magischen Steines K. -Dr. Br. Nr. 188 (Odysseus und Kirke).

30. In der Escorialgruppe z. B. in Cod. Escor. Y - I - 9 fol. 111 v° - 113; Cod. Escor. Φ - III - 1 fol. 258 v°-260 v°; Cod. Monac. 89 fol. 424 v° - 426. Letzte Edition nach Spengel Rhetores gr. I, 205-212 bei A. O. Prickard, Libellus de sublimitate Dionysii Longini fere adscr. cum fragmentis, Oxford 1947.

typisch byzantinisch: die Katastrophe dient zur Zucht und Mahnung (fol. 93 v° unten). Gott regiert durch Zwischenwesen (θεῖαι δυνάμεις)³¹.

Wie viele andere byzantinische Rhetoren hat sich Psellos neben der Homiletik auch in der Hagiographie versucht. Das immer noch unedierte Leben des hl. Auxentios kann als Warnung dienen, den byzantinischen Philosophen Psellos allzu schnell mit dem modernen Begriff «aufgeklärt» zu bezeichnen. Es ist erstaunlich, wie naiv Psellos aus seiner Quelle-Symeon, dem Metaphrasten-Dämonengeschichten nacherzählt³².

Ganz anders als die Auxentiosvita besitzt die lange Beschreibung eines uns sonst unbekannten Hegumenen Nikolaos eines Klosters der schönen Quelle auf dem Olymp großen kulturgeschichtlichen Wert³³. Sie ist nach 1055 geschrieben, denn Psellos bezeichnet sich selbst als Mönch (fol. 102). Seine Quellen sind mündliche Berichte (fol. 80) und eine persönliche Begegnung vor Kaiser Konstantin Monomachos (fol. 98). Nikolaos sollte Kaiser Konstantin offenbar weissagen. Nikolaos stammt aus einer vornehmen, mit den Monomachoi verwandten Familie aus Rhodos (fol. 80 v° unten, 97 v°). Ein in der Hauptstadt lebender Onkel will ihn in den weltlichen Wissenschaften erziehen (θύραθεν γυνώσις) (fol. 85) und verweigert als «Tyrann» dem Jüngling den Klostereintritt, muß aber schließlich nachgeben (fol. 87). Im Studiukloster wird der spätere Patriarch Alexios Gefährte des Nikolaos (κοινωνός τῆς ἀσκήσεως) (fol. 92). Er holt den Jüngling später auch für kurze Zeit auf Wunsch des Kaisers Basileios II. in die Hauptstadt zurück, wo Nikolaos aber nicht lange bleibt. Nach einer kurzen Zwischenstation auf dem Auxentiosberg baut er auf dem Olymp ein Kloster mit πτωχοτροφεῖον, νοσοκομεῖον und ξενοδοχεῖον (fol. 99 v°). Männer aus vornehmen Kreisen dienen dort (τῶν δὲ θεραπευόντων οἱ πλείους ἐκ βημάτων βασιλικῶν) (fol. 99 v°). Durch schlechte Ernte gerät das Kloster in Schwierigkeiten (fol. 100 v°).

31. Kreuzeserhöhung: Canart S. 48 Anm. 14. BHG³ 447 c. Auf das Erdbeben: Cod. Paris. 1182 fol. 93-95: Εἰς τὸν σεισμόν γινόμενον τῇ εἰκοστῇ τρίτῃ τοῦ σεπτεμβρίου μηνὸς τοῦ Προδρόμου. Inc.: ἡ μὲν τοῦ λόγου ὑπόθεσις. Welche Predigten in Cod. Vindob. theol. 293 (Nessel) gehören Psellos? Die Predigt «de praesentatione» in Cod. Athen. 282 fol. 51 v°-56 mir nicht vorliegend (BHG³ Suppl. S. 153 Nr. 58 t).

32. Vgl. die Prolegomena von J. Sykutris in: Θεολογία 2 (1924) 344-357. Die Vita wird hoffentlich bald von P. Joannou veröffentlicht.

33. B. Menthon, L'olymp de Bithynie, Paris 1935 erwähnt weder Nikolaos, noch das Kloster. Halkin erwähnt (BHG³ Nr. 1360 m) die Möglichkeit, daß sich ein hagiograph. Fragment in Cod. Oxon. Nova Coll. 82 fol. 242-243 v° auf unseren Nikolaos bezieht. Cod. Vat. 672 fol. 79-102. Τοῦ αὐτοῦ ἐγκώμιον εἰς τινὰ Νικόλαον μοναχὸν γινόμενον καθηγούμενον τῆς ἐν τῷ Ὁλύμπῳ μονῇ τῆς ὡραίας πηγῆς. Inc.: ὑψηλότεροι μὲν τῆς ἀπὸ τῶν ἐγκωμίων.

Diese knappe Darstellung der wichtigsten Punkte der Vita zeigt, daß wir hier eine in Byzanz nicht häufige Beschreibung eines «Adelsheiligen» vor uns haben, um einen Terminus aus der Mediävistik zu gebrauchen. Mönchtum hat in Byzanz ganz verschiedene Gesichter!

Einen ähnlich hohen Quellenwert besitzen fünf unedierte Leichenreden, die uns den Schülerkreis des Psellos soziologisch besser erfassen lassen. So erfahren wir zum ersten Mal ³⁴, daß ein Familienmitglied der adeligen, mit den Argyroi verwandten Rhadenoi Schüler des Psellos war (fol. 243 v°). Typisch ist, daß der verstorbene Michael Rhadenos nach dem Studium bei Psellos die Verwaltungslaufbahn einschlägt (καί σοι τῆς πατρίδος ἀποδήμῳ τυγχάνοντι καὶ πόλεων ἀλλοτρίων προῖσταμένῳ ἀπροόρατον τὸ τοῦ θανάτου βέλος) (fol. 240). Auch der verstorbene - uns sonst unbekannte - Referendar Rhomanos ³⁵ war Schüler des Psellos, freilich nur in der Rhetorik. Als Grundlage für die Rechtswissenschaft hielt er sie für ausreichend (ταύτην γὰρ καὶ μόνην ἀρκοῦσαν παρασκευὴν ᾤετο πρὸς τὴν τῶν Ἰταλῶν παιδείαν) (fol. 246 v°). In der Philosophie freilich hielt er sich «in den Vorhöfen» (μέχρι τῶν προθύρων) - ein Hinweis, daß der Klerus gegenüber den Bestrebungen des Psellos in dieser Richtung zurückhaltend war. Psellos lobt die gemäßigte Askese des Verstorbenen und macht dabei einen bemerkenswerten Angriff gegen die ungewaschenen Leute mit ungeschnittenen Nägeln, die erträglich wären, würden sie sich «mit ihren Höhenflug begnügen» (σχιζέτωσαν γὰρ τῷ περῷ τὸν ἀέρα, τότε γὰρ αὐτῶν καὶ τὴν πιναρὰν κόμην καὶ τοὺς τύλους τῶν γονάτων ἀποδεξόμεθα) (fol. 247). Aber auf dem politischen Parkett (εἰς τὸ στάδιον τῆς πολιτικῆς ἀγωνίας) ist es unerträglich, daß sie nicht nur ernst genommen werden wollen (ἐκπετήσιμοι), sondern eine Sonderstellung für sich beanspruchen (στεφάνους τῆς ἀγωνίας λαμβάνειν). Ich kenne keine Stelle in den Schriften des Psellos und seiner Zeitgenossen, die sich so scharf gegen das politische Eingreifen des Mönchstandes wendet. Psellos spricht hier sehr allgemein!

Auch der verstorbene Anastasios ³⁶ war Schüler des Psellos, hat sich aber daneben dem Rechtsstudium, offenbar nicht bei Psellos selbst, zugewandt. Von vornehmer Abkunft ist nichts erwähnt. Nach unter-

34. Cod. Vat. 672 fol. 235 v°-245. Μονωδία εἰς τὸν πρόεδρον Μιχαὴλ τὸν Ῥαδηνόν. Inc.: τοῖς μὲν ἄλλοις τῶν φιλότατων. Der Name nicht bei A. A. Christophilopulu, Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος, Athen 1949, S. 83. Vielleicht Nr. 62?

35. Cod. Vat. 672 fol. 245-248. Μονωδία ἐπὶ Ῥωμανῷ ῥαιφερενδαρίῳ. Inc.: πολλοὺς ἐγὼ τῶν φίλων τεθνηκότας.

36) Canart Nr. 23 S. 56. Cod. Barber. 240 fol. 149 v°-150 v°.

geordneten Stellungen bei Provinzrichtern im Westen und Osten des Reiches (διὰ ταῦτα γοῦν σε ἐῴα τε λῆξις ἔγνωνκε καὶ ἐσπέριος, ἑτέροις μὲν δικάζουσι παρεστῶτα, οὐδὲν δὲ ἦττον ἐκείνων τιμώμενον) (fol. 150 Mitte) wechselt er in eine Stellung am Kaiserhof über, die leider nicht genau beschrieben wird. Er war wohl in der Kaiserkanzlei tätig, da seine Schnellschreibekunst neben seiner Rhetorik (δρόμῳ γλώττης καὶ τάχει χειρός) (fol. 150) gerühmt wird. Zuletzt war er Richter in Athen; wahrscheinlich ist er der Adressat der zehn Briefe des Psellos an einen Richter τῶν Κατωτικῶν (= das Thema Helladikon).

Den verstorbenen Patrikios, den eine unedierte, am Anfang leicht verstümmelte Rede beklagt³⁷, kennen wir bereits aus einer edierten Leichenrede. Diese hat Psellos im Kreis der Mitschüler gehalten, die unedierte Rede wurde am Grabe vorgetragen. Leider erfahren wir auch hier nicht (fol. 193 v°), ob Joannes Patrikios bei Psellos selbst im Recht unterrichtet wurde. Vom senatorialen Rang der Familie ist in der unedierten Rede nichts gesagt.

Viel unpersönlicher als die erwähnten vier Leichenreden auf seine Schüler ist eine bestellte Rede auf den verstorbenen Bischof von Melitene, Joannes (gest. nach 1040)³⁸. Anders als Samuel hat sich Joannes selbst Gott dargebracht - wohl ein Hinweis, daß er zuerst Mönch war (οὗτος δὲ ἐχυτὸν τῷ κυρίῳ προσήνεγκε μετὰ κρίσεως τοῖς ἱεροῖς προσελθών) (fol. 204 v°). Als er auf den vorher verwaisten Bischofsstuhl von Melitene kam (κεχήρωτο δὲ τοῦ προεστηκότος ὁ τῆς Μελιτῆνης θρόνος), widmete er sich eifrig der Ketzerbekämpfung die auch aus anderen Quellen von diesem Bischof bekannt ist³⁹. Teilerfolge werden stark hervorgehoben, so die Bekehrung einer Gruppe von Nestorianern ((μοῖρά τις).

Einen bisher unbekannten Bischofsprozeß gegen Lazaros, den Bischof von Philippupolis, lernen wir aus einer langen, unedierten Verteidigungsrede kennen⁴⁰. Der Bischof spricht in der ersten Person.

37. Cod. Vat. 672 fol. 190-196. Inc.: . . θότ . . καὶ τὰ ἔσχατα ἡτυχηκότας; Am Anfang fehlt wohl die Erzählung der Niobesage. Die edierte Rede: K. -Dr. Scr. min. S. 145-154.

38. Canart Nr. 22 S. 56. Cod. Barber. 240 fol. 204-205 v°. Der Text von Cod. Paris. 1182 fol. 41 r/v^o (in fine mutilus) geht auf den gleichen Archetyp zurück.

39. Zwei Siegel dieses Bischofs mit Zusammenstellung der Quellen (unsere Rede nicht erwähnt!) bei V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V, 1, Paris 1963 Nr. 434/5. Vgl. Grumel, *Patriarchatsregesten* Nr. 833, 834, 839, 846.

40. Cod. Paris. 1182 fol. 55 v°-59. Ἀπολογητικὸς ὑπὲρ τοῦ Φιλιππουπόλεως Λαζάρου καθαιρεθέντος. Inc.: εἰ μὲν οὖν ἕτερός τις, ὧς θεῖα καὶ ἱερὰ σύνοδος. (= Ruelle Nr. 204).

Der Ablauf läßt sich so rekonstruieren: Der Bischof war verbannt und wurde kurz nach der Krönung des Kaisers zurückgeholt ((ὁς πρῶτος ἐγὼ τῶν εὐεργετημάτων θεμέλιον γέγονα. ὁμοῦ τε γὰρ ἐκεῖνος εἰσήγετο στεφθσόμενος ὑπερορίας ἀνεκαλούμην) (fol. 56 Z. 6 f.). Es wäre wichtig, den Grund dieser Verbannung zu wissen. Sein Gegner, den Lazaros als heterodoxen Laien (ιδιώτης) mit unlauterem Lebenswandel schildert (fol. 57 unten), lauert auf einen Grund zu erneuter Anklage. Er findet ihn: «Es kam also die Herrin und ich selbst ging ihr im Auftreten prächtig und huldvoll entgegen. Ich wurde sofort zum Gelächter für die Mitwisser der Anschuldigungen von Seiten der Ankläger und für diejenigen, die nicht wußten, daß ich selbst keine Ahnung hatte. Mir wurde daraus der Vorwurf der Unverschämtheit gemacht» (ἦκεν οὖν ἡ κυρία καὶ αὐτὸς ἀπήντων λαμπρὸς καὶ χαρίεις τῷ σχήματι τοῖς εἰδόσι τὰ τῶν κατηγορούντων ἐγκλήματα καὶ μὴ συνειδόσι, ὅτι αὐτὸς εἰδείην οὐδέν, εὐθύς καταγέλαστος καὶ ἀναισχυντίας μοι σκῶμμα παρ' αὐτὰ προσετρίβετο) (fol. 56). Der Kaiser gerät in Zorn und setzt in einer tumultuarischen Sitzung (στρατιῶται μὲν τὸ ξίφος ἐν θατέρᾳ τῶν πλευρῶν ἔχοντες ἀνωλόλυσαν) (fol. 57 v° Mitte) den Bischof ab, obwohl der Partiarich und der Klerus damals für Lazaros eintraten. Jetzt, als die vorliegende Rede gehalten wird, sind die Fronten vertauscht: der Kaiser hat seinen Zorn aufgegeben, die Synodalen mit dem Partiarichen an der Spitze sind die Feinde des Lazaros, die offenbar die Verurteilung aufrecht erhalten wollen. Die Erwähnung «der Kaiserinnen, die an der Herrschaft teilhaben sollen», am Schluß der Rede (συναπολαύσαιεν τέ σοι αἱ βασιλίδες τοῦ κράτους) (fol. 59) führt in die Zeit vor 1050, also in die gespannte Epoche, in der Kaiser Konstantin IX. dauernd mit Insurrektionen zu kämpfen hatte ⁴¹. Die «Herrin» ist wohl die Konkubine des Kaisers, Skleraina (gest. um 1044), die der Bischof vielleicht nach dem Volksaufstand gegen diesen weiblichen Eindringling im Kaiserpalast allzu würdevoll gegen den Willen des Kaisers empfangen hat. Es ist auch nicht ausgeschlossen, daß die Alanin, die die Nachfolge der Skleraina angetreten hat, mit der «Herrin» gemeint ist. Vermutlich sind die Gegner des Bischofs in den paulikianischen Kreisen zu suchen, die nach den Umsiedlungsmaßnahmen durch Kaiser Joannes Tzimiskes in der Gegend um Philipopolis ihre Haupttätigkeit entfalteten.

41. M. Stamulis in *Θρακικά* 14 (1940) 181 setzt Lazaros als 14. Bischof hinter Euthymios (996) und vor Basileios (1084) ins Jahr 1060 ohne quellenmäßige Begründung.

Unter den Inedita des Michael Psellos mit rhetorischem Charakter sind die Briefe und die Kaiserreden ohne Zweifel für den Historiker am wichtigsten. Der Inhalt dieser Werke ist deshalb ausführlicher zu betrachten.

Canart hat die Anfänge von 43 unedierten Psellosbriefen zusammengestellt ⁴². Einige Stücke sind nicht sicher psellianisch, so z. B. die inhaltlich unwichtigen Briefe zweier kleiner Musterbriefsammlungen ⁴³. Auch andere derartige Sammlungen des 16. Jh. haben den berühmten Namen angezogen, ohne daß der Inhalt einen Beweis dafür geben würde ⁴⁴.

Im bereits edierten Briefcorpus des Psellos sind mehrere für die Kultur - und Sozialgeschichte noch zu wenig beachtete Dankesbriefe für Naturalgeschenke enthalten. Sie werden vermehrt durch zwei unlemmatisierte Inedita - Dank für ein Nußgeschenk und Dank für ein Fischgeschenk von einem Hegumenen ⁴⁵. Diese liebenswürdigen Stücke überraschen immer wieder durch kleine, geistvolle Einfälle.

Auch zu den Briefen des Psellos zu rechnen ist ein Brief an den Sultan von Ägypten - ein Dokument der Tätigkeit des Psellos in der Kaiserkanzlei ähnlich wie das bereits mehrfach edierte Schreiben an den Normannenfürsten Robert Guiskard ⁴⁶. Der Brief dient deutlich der Unterstützung der Friedensverhandlungen mit dem Sultan von Ägypten (1047/8) ⁴⁷. Jede Polemik ist unterlassen. In der Anrede findet

42. Canart S. 59/60. Brief Nr. 5 ist ediert: Sa. Br. Nr. 1.

43. In der insgesamt acht Briefe umfassenden Sammlung des Cod. Vindob. phil. gr. 321 fol. 51 r/v^o hat Hunger bereits einen Brief als unpsellianisch erkannt. Nur der unten zu behandelnde zweite Brief, in der ein Elias erwähnt wird, gehört mit großer Wahrscheinlichkeit Psellos. In Cod. Laurent. XI, 13 fol. 33 r hat der Schreiber bei drei, Psellos zugeschriebenen Musterbriefen beim dritten nur die Stilart als Überschrift angegeben (φιλική). Der folgende Text von anderer Hand ist Füllsel. Vgl. J. Darrozes in: Rev. Ét. Byz. 12 (1954) 179.

44. Z. B. die mir vorliegende Sammlung von 34 Briefen in Cod. Paris. gr. supplem. 1044 fol. 9-24 v°.

45. Cod. Vat. 672 fol. 117 r v^o = Canart Nr. 32 S. 60 (Nußgeschenk). Cod. Barber. 1912 fol. 186 = Canart Nr. 5 S. 53. Vgl. vor allem K. -Dr. Br. Nr. 235 (auch ein Nußgeschenk).

46. Cod. Paris. 1182 fol. 317-319 v°. Inc.: ἐν πολλοῖς μὲν καὶ ἄλλοις (=Ruelle Nr. 125). Nach D. Serruys, Note sur le manuscrit de Psellus: Parisinus 1182, in: BZ 21 (1912) 443 ist die Lage vollständing. Nach dem letzten Satz fehlt aber dem Brief eindeutig der Schluß, vielleicht schon in der Vorlage, die nach der Überschrift aus einem anderen Codex stammt als die übrigen Psellosstücke.

47. Chron. II, 64. Dölger Reg. 881 (1047/8): Erneuerung des Friedens mit dem Sultan von Ägypten.

sich keine Anspielung auf die «Familie der Könige». Der Sultan wird gelobt, daß er die «Tugenden» (ἀρεταί) ehrt. Er leugnet seinen eigenen Glauben nicht ab, verachtet aber auch nicht den fremden. Psellos hat Nachrichten von «unserem Gesandten» über die Weisheit und Frömmigkeit des Sultans. Der Herrscher gewährt den christl. Kirchen Schutz und dem christl. Glauben Freiheit (παρρησία). Nach dieser längeren Einleitung folgen reine dogmatische Ausführungen (ab fol. 317 unten). Der Weisungsbeweis (Psalmen und Propheten) ist hervorgehoben, die Christologie wird stärker betont als die Trinitätslehre.

Die 21 (der Katalog zählt gegen die deutlichen Abschnitte in der Hs. nur 19 Einzelstücke) in Cod. Vat. 712 fol. 58 r- 61 sind - wie Canart mit Recht bemerkt - mit handschriftlichen Kriterien Psellos nicht zuzuweisen. Nur zwei dieser Stücke können als Briefe gelten, eine typische *laus epistolae acceptae et amicitiae* und ein Fragment eines Bittbriefes⁴⁸. Die letzten vier Stücke sind kleine philosophisch - theologische Traktate (über Unsterblichkeit und Ewigkeit, über Nestorios, Sein und Nichtsein, Wesen des Gebetes). An siebter Stelle steht eine kleine Monodie auf einen nicht genannten Mönch⁴⁹. Die übrigen Stücke sind Sentenzen, von denen viele zum «Briefzeremoniell» gehören. Sie in den bekannten Briefen des Psellos wörtlich wiederzufinden, ist mir noch nicht gelungen. Bis auf eine Ausnahme enthalten die 21 Einzelstücke keine Anspielungen auf Zeitereignisse⁵⁰.

Bei acht unedierten, inhaltlich wichtigen Briefen ist leider der Adressat zweifelhaft. Ein Brief ist an einen Protosynkellos und Mönch gerichtet⁵¹. Es ist ein Trostbrief. Leider ist die «Wunde», die dem Adressaten zugefügt wurde, nicht näher erläutert. Die nüchterne, auch sonst gut bezeugte Haltung des Psellos zum Mönchtum bestimmt den Brief⁵². Natürlich kannst du das Unglück durch deine himmlische Philosophie überwinden. Denke aber auch an deine Kreatürlichkeit! (ὅτι μὲν γὰρ

48. Fol. 58 (Nr. 1 im Katalog: Codices Vaticani graeci tom. III rec. R. Devreesse, Vatican 1950, S. 201); der Bittbrief fol. 60 r/v^o (Nr. 16 im Katalog).

49. Unnummeriert im Katalog! Inc.: συμβέβηκεν γὰρ ἐκείνῳ τῷ θαυμασίῳ ἀνδρὶ. Nr. 5 (besser Nr. 6) im Katalog endet in der Hs. durch deutliches Zeichen markiert mit ἡγήσομαι.

50. Wer ist der μέγας Εὐστάθιος (fol. 59 v° 2. Zeile von oben), der plötzlich aller Habe beraubt wird? Seine Kinder werden von Tieren zerrissen, die Frau vergewaltigt und er selbst im Schiff fortgeführt. Eine Romanfigur? Ein Heiliger?

51. Cod. Vat. 1912 fol. 172-173 v° = Canart Nr. 1 S. 52.

52. Z. B. K. - Dr. Br. Nr. 36. Sa IV, S. 413. Sa. Br. Nr. 166.

καὶ τὸ ὑπερζέσαν σοι κλυδώνιον τῇ σῇ συντελέσαν φιλοσοφίᾳ ἐπῆρέ σε πρὸς οὐρανόν, οἶδα σαφῶς. φρόντιζε δ' οὖν ὅμως καὶ τῆς ἐπιστροφῆς καὶ τὴν φύσιν μὴ ἀπογίνωσκε στήναι ποτε ἐπὶ τῆς ἰδιότητος) (fol. 173). Die Gleichsetzung des Adressaten mit Niketas, Chartophylax und Freund des Niketas Stethatos, die P. J. Darrouzès vorschlägt, halte ich für wenig wahrscheinlich, da Psellos diesem Kreis fern stand. Der schlichte Stil des Briefes schließt auch Mauropus als Adressaten aus, der ebenfalls Protsynkellos war. Viel näher liegt, an den Protsynkellos Leon Paraspondylos zu denken - von Psellos in Briefen und Gedichten gepriesen, im Geschichtswerk getadelt⁵³. Der Brief paßt am besten in die Anfangszeit der Regierung des Kaisers Isaak Komnenos, als Leo von der politischen Bühne verschwindet.

Mit Hegumenen hatte Psellos häufig Briefwechsel. Durch einen sonst in den Briefen des Psellos nicht auftretenden Mönch Dorotheos unterrichtet, soll sich der Philosoph um ein Gut (προάστειον) bemühen, das das Kloster pachten will⁵⁴. Die Beamten (οἱ πρόεδροι) gaben Bescheid, eine Verpachtung sei nicht möglich; das Gut stehe in der Verwaltung von Kazeia (wo?) (ἔφασαν γάρ, ὡς οὐκ ἀπόλυτόν ἐστιν τὸ προάστειον, οὐδὲ τοιοῦτον, οἷον μόνον πακτεύεσθαι, ἀλλὰ μετὰ τῶν πολλῶν ἄλλων ὑπὸ τὴν ἐπίσκεψιν Καζείας τελεῖ) (fol. 184 v°). Brieflich soll der Verwalter vom Sekreton aufgefordert werden, das Gut dem Kloster in Pacht zu überlassen, falls es nicht schon einer anderen Person übergeben ist. Die kleine Alltagsszene aus Verwaltungspraxis zeigt, daß Pachtverträge von Staatsdomänen grundsätzlich von den örtlichen Verwaltern abgeschlossen wurden; die übergeordnete Behörde kann nur Empfehlungen geben. Der Brief ist kaum datierbar, da eine Bemerkung, Psellos habe «die Untätigkeit gewählt» (τὴν ἀπραγμοσύνην ἐλόμενος) für nähere Zeitbestimmung zu undeutlich ist.

Ein kleines, an einigen Stellen textlich verderbtes Empfehlungsbriefchen in der bereits erwähnten Sammlung des Cod. Vindob. phil. gr. 321 fol. 51 r/v^o macht auf ein Problem der Psellosbriefe aufmerksam: handelt es sich in den insgesamt sieben in Frage kommenden Schreiben um verschiedene Personen namens Elias?⁵⁵ Vergleicht man den Inhalt

53. In Sa. Br. Nr. 8, durch τῷ αὐτῷ zu schließen an einen Protosynkellos (Br. Nr. 7) gerichtet, ist ebenfalls vorausgesetzt, daß der Adressat Schicksalsschläge erlitten hat. Psellos will für ihn eintreten. Aber die Richtigkeit des Lemmas in Brief Nr. 7 ist äußerst fraglich.

54. Cod. Vat. 1912 fol. 184 r/v^o und 186 = Canart Nr. 4 S. 52.

55. Unverständlich ist mir, weshalb Canart Nr. 28 S. 60 den Brief als «réponse

dieser Briefe, so kommt man gegen Drexl (Register zur Briefedition) zur Annahme, daß es sich überall um eine Person namens Elias Krustulas handelt, einen reiselustigen, für Komödienspiel begabten Mönch und Schürzenjäger, den Psellos mit seinen Empfehlungen bei Provinzrichtern und im Kerullarioskreis begleitet. Dies wirft ein Licht auf die wohldurchgefeilten sogenannten Mönchssatiren des Psellos auf Elias: Der Philosoph will seinen Schützling nicht schlecht machen, sondern durch diese uns etwas merkwürdig dünkende Art will er die Aufmerksamkeit der großen Herren auf den sonderbaren Mönch lenken. Der unedierte Brief enthält keine satirischen Züge, sondern nach typisch byzantinischem Briefprotokoll den Lobpreis, daß Elias - beim Adressaten weilend - seine Gunst genießt (ἀλλὰ καὶ πάλιν αὐτὸς ἀγαθός, ὅτι τῇ τῆς ἀγαθότητος πηγῇ συγκαθέζεται καὶ παρὰ ταύτῃ οἰκεῖ καὶ τῷ φίλτρῳ ταύτῃ συνήνεται).

Drei inhaltlich eng zusammengehörige unedierte Briefe sind an einen geistlichen Vater gerichtet ⁵⁶. Nach dem dritten Brief zu schließen, - einem Dankesbrief für ein Naturalgeschenk - lebt der Adressat im Petrakloster, in dem nach einer Tradition des 12. Jh. auch Joannes Mauropus Mönch und Archimandrit war ⁵⁷ (γένειτό σοι ἡ πέτρα, τιμιώτατε πάτερ, χ(ῶ)ρα ἐρίβωλος καὶ ἄρουρα πείρα καὶ εὐδρότατον πεδίον . . .) (fol. 147). Da Psellos Mauropus auch sonst seinen geistlichen Vater nennt ⁵⁸, ist wahrscheinlich, daß Mauropus der Adressat dieser drei Briefe ist. Psellos fühlt sich bedrängt, aber er hat den Trost in seiner Philosophie (Zeit nach 1050?) (πλὴν οὐκ ἀπεγνώκειν, ἀλλ' ἔστι μοι τις παρὰ φιλοσοφίας μέρους παραμυθίας ἀρκοῦσα) (fol. 146 v°).

Ebenfalls an Joannes Mauropus gerichtet ist ein Empfehlungsschreiben - wie der Briefschluß zeigt - für einen Notar, der bereits die «Wohltat» des Adressaten empfangen hat ⁵⁹ (καὶ αὐτὸς γὰρ τῆς σῆς εὐμενεί-

à une lettre de Psellos» auffaßt. Die Briefe über einen Elias: K. -Dr. Br. Nr. 8 (auch Nr. 9?); Br. Nr. 93 (vom Mönchtum des Elias ist in beiden Briefen nicht die Rede); Br. Nr. 97; 98; 212 (das präzise Lemma des Cod. Barber. 240 fol. 185 v° ist bestimmt nicht aus der Luft gegriffen); Sa. Br. Nr. 153 (grundlegend für die Deutung, daß der im Cod. Paris. 1182 unlemmatisierte Brief im Cod. Laurent. LVII, 40 Br. Nr. LXXX (Bandini) an den Richter τῶν Κατωτικῶν gerichtet ist. Der nächste Brief ist im Codex Laurentianus der Brief K. -Dr. Br. Nr. 93!). Sa. Br. Nr. 154.

56. Der zweite Brief ist gewiß (schon in der Vorlage?) unvollständig. Cod. Barber. 240 fol. 146 v°-147 = Canart Nr. 4-6, S. 54. Vgl. die Briefe ähnlichen Inhalts Sa. Br. Nr. 27; 91. K. -Dr. Br. Nr. 267.

57. R. Janin, *La géographie ecclésiastique* . . .

Les églises et les monastères, Paris ² 1969, S. 421 f.

58. Sa. Br. Nr. 183, S. 466 unten.

59. Cod. Barber. 240 fol. 137 r/v^o = Canart Nr. 7 S. 54. Im Codex Barberianus

ας τετύχηκεν καὶ τὴν εὐτυχίαν οὐχ οἷός τε ὢν ὑπενεγκεῖν μέγα πόρρωθεν κέκραγεν κατὰ τοὺς κορυβαντιῶντας) (fol. 137 v°). Der Brief ist eine typische gegenseitige Beweihräucherung von Gelehrten, wie es auch sonst im Briefwechsel zwischen Psellos und Mauropus üblich war. Durch das Lob des Mauropus fühlt sich Psellos als Polyhistor erst richtig geehrt (καίτοι πολλῶν με μαρτυρησάντων πολλάκις ἐφ' ἅπασιν τοῖς μαθήμασιν, οὐκ ἔστιν, ὅποτε ἐχαυνώθην ἐγώ, ἀπὸ δὲ τῶν σῶν ἐπαίνων ἀθρόον τοῦ τῆς βασιλείας μεγέθους καὶ ὕψους ἐθέλχθην γε ὡς ἥδιστα καὶ θαυμάζειν ἐμαυτὸν ἔοικα) (fol. 137 r). Das Schreiben des Adressaten dient Psellos als Verteidigung gegen seine Widersacher.

Ein Brief - oder besser eine apologetische Rede - ist leider in der Hs. so verderbt, daß eine Rekonstruktion nur noch an einigen Punkten möglich ist ⁶⁰. Deutlich wird Psellos wegen seiner Redekunst angegriffen (Z. 13 von oben: ἐπ' ἐμὲ αἰτιᾶσθε . . . τῶν ὅλων σύγχυσιν), ὅτι μὴ τὴν γλώτταν ἐπέχω . . . ῥεῦμα τοῦ λόγου, ἀλλ' ὅλην ἐφίημι τὴν ἀνίαν). In Zeile 8 von unten ist eindeutig der Name des Joannes Italos zu lesen, aber kein zusammenhängender Satz herzustellen (οἱ μὲν τὸν Ἰταλὸν Ἰωάννην ἀπαιτιῶνται . . . ναι μεράκιον καὶ ἄλλοι τὸν Βυζάντιον) (ἀ)φιστῇν(αι) καὶ τοὺς ἐκτομίους ἕτεροι. εἴτα κοινῶς . . .). Psellos hat vor 1076 in der Zeit der ersten Anklagen gegen seinen Schüler Italos für diesen Stellung genommen. Wahrscheinlich stammt das Stück aus dieser Zeit ⁶¹.

Bei mehreren unedierten Briefen steht der Adressat eindeutig fest. Sie sind teilweise eine wichtige Ergänzung zu den edierten Quellen. Ein Brief an den Patriarchen Kerullarios bringt soviel Neues, daß ich den vollen Text im Anhang ediere ⁶². Psellos beschwert sich zuerst über die «böse Zunge», die ihm schwer zusetzt. Psellos ist von Anfang Gefolgsmann des Adligen. Auch nach der Wahl zum Patriarchen hing er an sei-

ist der Brief nur mit πρὸς τὸν αὐτὸν lemmatisiert. Der vorangehende Brief ist im Codex an Nikolaos Skleros gerichtet - sicher unrichtig, denn der Brief ist nach Cod. Paris. 1182 an Mauropus gerichtet (Br. Nr. 182 Sa.). Dies ist nach dem Inhalt und dem im Cod. Paris. 1182 folgenden Brief (τῷ αὐτῷ) viel wahrscheinlicher. Der Prohedros Nikolaos Skleros tritt in den Briefen des Psellos (K. -Dr. Br. Nr. 37; 44; 56; 63) immer als Bittsteller auf. Daß er mit dem Magistros, Kuropalates und Großdrungar Nikolaos Skleros identisch ist, ist zeitlich schwer möglich. Vgl. Dölger Reg. 1113 und V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, V, 2, Paris 1965, S. 121 Nr. 1202.

60. Cod. Barber. 240 fol. 218 v° = Canart Nr. 14 S. 55.

61. K. -Dr. Scr. min. S. 51-55. Vgl. P. E. Stephanou, Jean Italos, Orient. christ. anal. 134, Rom 1949, S. 39 ff.

62. Cod. Barber. 240 fol. 154-155 = Canart Nr. 3 S. 54.

nen Lippen. Ein Verleumder hat Psellos als Feind des Patriarchen hingestellt. Psellos konnte sich erfolgreich rechtfertigen⁶³, dann aber wirkte der Sykophant wieder und diesmal fand er in der Abwesenheit des Psellos auch bei der Kaiserin Gehör. Wieder gelingt es Psellos, die Wogen zu glätten; der Patriarch nimmt ihn auf. Psellos fühlt sich weiter als Philosoph und Rhetor. Gegenseitige Eide werden ausgetauscht. Da der Patriarch wieder mißtrauisch ist und hinter dem Rücken des Philosophen intrigiert, wird Psellos zum Schluß sehr scharf: Die heilige Dreiheit im Eid scheint dem Patriarchen nicht als Garantie zu genügen! Er verweist auf den Neid gegenüber seiner früheren Stellung und auf sein früheres Glaubensbekenntnis. Der Patriarch soll den Brief jedem zeigen. Psellos wird sich zu verteidigen wissen! Der Brief erwähnt die zeitlich zurückliegende Abwesenheit des Psellos und nur eine Kaiserin. Dies führt in die Zeit der Alleinherrschaft der Theodora. Die Situation paßt am besten in die Zeit der Entfremdung der Kaiserin zum Patriarchen (Chron. II, 80), der nun ihren Schützling angreift (Frühjahr 1055). Der Brief ist der mir einzig bekannte Beleg für ein erneutes Bekenntnis des Philosophen unter Kerullarios und für die entgültige Feindschaft zwischen beiden Männern. Dieser späteste bekannte Brief des Psellos an den Patriarchen wirft neues Licht auf die Mitwirkung des Philosophen an der Verurteilung des Kerullarios unter Isaak Komnenos. Rache ist süß!

Neben dem Dukaskreis bestimmten die adeligen, vielleicht aus Handwerkerkreisen emporgestiegenen Kerullarioi das Schicksal des Psellos. Schon aus den bereits edierten Briefen an die beiden Neffen des Patriarchen⁶⁴ wissen wir, daß der Zwiespalt zwischen Patriarch und Philosophen das Verhältnis zu den Neffen nicht beeinträchtigt hat. Die unedierten Briefe geben weitere, wertvolle Einzelheiten. In den Briefen an diesen Kreis ließ Psellos seinen Witz und Humor spielen, wie z. B. im Dank für eine Hochzeitseinladung⁶⁵. Die unedierte humorvolle Warnung vor einem Arzt, der vor sehr rauen Behandlungsmethoden nicht

63. In dieser Zeit sind die Briefe Sa. Br. Nr. 139, 159 und 160 zu setzen. Psellos hatte sich vor einem *ἱερατικὸς σύλλογος* zu verantworten. Sein dort abgegebenes Glaubensbekenntnis ed. Garzya in: 'Επ. 'Ετ. Βυζ. Σπουδῶν 35 (1966/7) 44 f. ist verfaßt πρὸς ἑλεγχὸν τῶν διαβαλλόντων αὐτόν.

64. Durch das Lemma Cod. Barber. 240 fol. 163 v° bekommt der unlemmatisierte Gratulationsbrief zur Geburt eines Sohnes erst Farbe (Sa. Br. Nr. 157): er ist an Konstantin Kerullarios gerichtet; der Sohn heißt Rhomanos.

65. Sa. Br. Nr. 83.

zurückschreckt, gehört in diese Sammlung köstlicher Kabinettstücke byzantinischer Briefschreibekunst ⁶⁶.

Ein Brief an den Drungar Nikephoros Kerullarios, der mit einem nicht erhaltenen Brief an seinen Bruder verbunden war ⁶⁷, führt in die Zeit zwischen 2. November und 25. Dezember 1059, als die Brüder die Folgen der Absetzung des Patriarchen zu spüren bekamen ⁶⁸. Psellos ist abwesend (bei der Synode gegen Michael Kerullarios?), erinnert die Brüder, die von Schicksalsschlägen betroffen sind, an alte freundschaftliche Tischgespräche mit rhetorischen Übungen und ermahnt sie, sich auf eigene Füße zu stellen (ὁ γοῦν καταπεφρονήκασιν ὑμῖν, τοῦτο καταπεφρόνησθε. ἵνα μὴ ἐν τοῖς ἀλλοτρίοις δακτύλοις, ἀλλὰ κα' πὶ τοῖς οἰκείοις ποσὶν ἐδράζοισθε, τοῦτο δὲ τί ἐστίν; ἐν' οἷς παρ' ἐτέρων οὐ συνέχοισθε οὐδὲ θαρσοίητε ἐφ' ἐτέροις δυνάμεσιν, σύννοι ἐφ' ἑαυτῶν εἴητε καὶ τὴν οἰκείαν ἰσχὺν πρὸς ἀλλήλους συλλέγοιτε) (fol. 164 v°).

Neun Jahre später ist es Psellos, der seinerseits sich von Feinden gleichsam als «Verurteilter» (κατάκριτος) so bedrängt fühlt, daß er an Konstantin Kerullarios keinen erfreulichen Brief schreiben kann ⁶⁹. Er grüßt die Klientel des Adligen und meldet, daß er sich auf dem Marsch nach Kaisareia befindet, um von dort wieder zurückzukehren (νῦν γὰρ ἀπάγομαι, νῦν ἀπελαύνομαι ἔτι καὶ πόρρω Καισαρείας, ἀφ' ἧς ἀνακάμψω καὶ πρὸς ὑμᾶς βαδιοῦμαι καὶ τὰς χεῖρέ ποτε ὡς σταδιοδρόμος ἀρῶ) (Cod. Cant. Trin. coll. 1485 fol. 195 v°). Die Andeutungen führen in das Frühjahr 1068, als Psellos vom Kaiser Romanos Diogenes mehr oder weniger gezwungen den Feldzug gegen die Seldschuken mitmachte ⁷⁰. Begreiflicherweise hat der Philosoph versucht, möglichst schnell wieder das Weite zu finden. Einen Helfer in der Not erwähnt Psellos im Brief namentlich: Iasites, der bereits aus den edierten Briefen bekannt ist und wohl mit dem Vestes Michael Iasites identisch ist ⁷¹.

66. Cod. Barber. 240 fol. 165 = Canart Nr. 2 S. 54.

67. Cod. Barber. 240 fol. 164 v°-165 = Canart Nr. 1 S. 54. Hier erfahren wir durch das Lemma zum ersten Mal, daß Nikephoros Drungar war.

68. Beste Bemerkungen über das Brüderpaar: N. Oikonomides, Le serment de l'imperatrice Eudocie (1067), in: Rev. Ét. Byz. 21 (1963) S. 119 f.

69. Zu den drei bei Darrouzès in Rev. Ét. Byz. 12 (1954) 178 f. aufgezählten Hss. einer kleinen Psellosbriefsammlung, von der nur dieser Brief unediert ist, füge ich Cod. Paris. suppl. gr. 1334 fol. 111-113 hinzu (Mikrofilm in meinem Besitz) = Canart Nr. 26 S. 60.

70. Chron. II, 160 (Romanos IV. Kap. XV.).

71. Zu ergänzen zu Hellenika 3 (1930) 208 f. und 529-531. K. -Dr. Br. Nr. 6 und Sa. Br. Nr. 171.

Um denselben Iasites handelt es sich wohl in einem unedierten Brief an den Magistros und Protonotar Eustratios Choirospaktes⁷². Iasites befindet sich in der Umgebung des Adressaten, dem Psellos in devoten Wendungen die Sehnsucht nach seiner Gegenwart versichert. Psellos tadelt den Protonotar, daß er nicht sofort von den Erfolgen des Kaisers gegen den Sultan berichtet hat (πρὸ πάντων ἐπιπλήττω σοι τῷ φρονιμωτάτῳ, διὰ τί, ὁπηνίκα ὁ σουλτάνος τοῖς ὅλοις ἐξαπορήσας φυγῇ, ἐν' οὕτως εἶπω, τὴν οἰκείαν ἐπορίσατο σωτηρίαν, τοῦ κρατίστου βασιλέως ἡμῶν τὰς συντάξεις καὶ τὰς στρατηγίας μεμαθηκῶς οὐ παρ' αὐτίκα ἐβροντήσατε ἀπὸ τῶν αὐτόθεν σάλπιγγι ἀντὶ γραμμάτων χρυσάμενοι, ἵνα πάντες τὸ ἀπροσδόκητον κατεπλάγησαν) (fol. 271). Dies führt in die Zeit der ersten beiden Feldzüge des Romanos Diogenes (1068/9).

Einen anderen hohen Kanzleibeamten (πρωτασηκρῆτις) namens Aristenos lernen wir durch einen unedierten Brief etwas besser kennen⁷³. In den bisher edierten Briefen hat sich Psellos an ihn mit Bitten gewandt⁷⁴. Durch das unveröffentlichte Schreiben lernen wir Aristenos als Schüler des Psellos kennen, der ihn warnt, nicht mit dem Meister wetteifern zu wollen. Aristenos gehört also in die sozialgeschichtlich so interessante Reihe von Verwaltungsbeamten, die durch die Schule des Philosophen gegangen sind (s.o.).

Mit Recht hat Grumel den sogenannten «Humanistenbrief» des Psellos, in dem es nicht um Schulmeinungen, sondern um die Berechtigung der Philosophie überhaupt geht⁷⁵, in die Mönchszeit des Rechtsgelehrten Joannes Xiphilinos verlegt, nicht in die Zeit als Patriarch. Durch einen noch unedierten Brief in der Escorialgruppe⁷⁶ wissen wir jetzt, daß diese grundsätzlichen Fragen bereits kurz nach der Abreise des Xiphilinos auf den Olymپ auftauchten, als Psellos selbst sich nicht entschließen konnte, sein Gelübde, Mönch zu werden, einzulösen⁷⁷.

72. Cod. Paris. 1277 fol. 270-271 = Canart Nr. 33 S. 60. Dieselben Titel führt Choirospaktes auch im Lemma Sa. Br. Nr. 124. Eustratios Choir. ist wohl mit dem Protasekretis identisch, der bei Mantzikert fällt (Attal. 167, 14). In Sa. Br. Nr. 127 an den Protasekretis, Libellisios und ἐπὶ δεήσεων ist Choirospaktes ausdrücklich ausgenommen (siehe den Briefschluß!). Er war damals also noch nicht Protasekretis.

73. Cod. Paris. 1277 fol. 268-269 = Canart Nr. 13 S. 60.

74. K. - Dr. Br. Nr. 111; 148. Ob es sich bei Br. Nr. 67; 94 und 224 um den gleichen Mann handelt, ist zweifelhaft.

75. Sa. Br. Nr. 175 S. 444 ff. Stephanou, Italos S. 28 (siehe hier Anm. 61). Grumel Patriarchatsregesten fasc. III S. 27 (Nota).

76. Auch in Cod. Vat. 1912 fol. 182-183 v° = Canart Nr. 2 S. 52.

77. Die Situation ist im Enkomion auf Xiphilinos Sa. IV, S. 438 ähnlich wie im unedierten Brief geschildert.

Im Brief klagt Psellos im Gleichnis, er habe das Schiff schon bestiegen, aber der Wind hat nicht genügt. Xiphilinos soll Steuermann sein (ἡμεῖς ἐπαίρειν μὲν ἐπηγγείλαμεν καὶ που δὴ σκάφους ἐπιβάντες ἀνήχθημεν, τὸ δὲ πνεῦμα βραχύτι τὴν ἀνάγουσαν ὥσαν ὀλκάδα ἀπέλιπε. διὰ ταῦτα τῆς σῆς δεόμεθα τεχνικῆς κυβερνήσεως)⁷⁸. Von einer Abkehr von den Wissenschaften will Psellos aber nichts wissen (τὸ γὰρ περὶ τοὺς λόγους καὶ τὴν ἐν τούτοις ἀγλαίαν οὐ μόνον οὐκ ἀπωσάμην, ἀλλ' ἔτι ζητῶ καὶ μάλιστα, ὅποσον ἡ φιλοσοφία ἐκ τῶν ἄνωθεν ἀπεικονισαμένη μορφῶν ἢ μάλιστα τὸ ἀνείδεον μέρος ἡμῶν κατάρχουσα εἰς εἶδος ἀπετυπώσατο)⁷⁹. Sie führen zum wahren, geistigen Guten. Der unedierte Brief ist also ein deutlicher Hinweis, den «Humanistenbrief» noch vor das Jahr 1054 zu datieren.

Vielleicht ist auch ein in der Hs. stark verderbter, unlemmatisierter Brief⁸⁰ in dieser Zeit an Xiphilinos gerichtet. Psellos klagt: Was willst du mich von der Richtung abziehen, der du selbst nachgeeifert bist? (πῶς οὖν ἡμᾶς ἀπάγεις, οὐπερ αὐτὸς ἐζήτηκας καὶ μεμίμησαι;) (fol. 217 v°).

Ein anderer Brief an Xiphilinos ist vier Jahre später geschrieben⁸¹. Eine Abkühlung ist eingetreten. Psellos bringt gute Nachrichten über den Bruder (Bardas oder Konstantin?) und den Neffen des Xiphilinos, dessen Lehrer Psellos ist. Hier erfahren wir zum ersten Mal, daß sich Xiphilinos gegen den Prohedrostitel des Psellos gewandt hat (δεῖ δὲ φιλόσοφον ὄντα παρρησιάζεσθαι. μὴ οὐκ ἀπραγμοσύνης τὸ σὸν πάθος ἐστίν, ἀλλ' ὑψηλοφροσύνης καὶ τοῦ μὴ ἐθέλγειν ἀπ' ἐλάττονος σχήματος τοῖς κρείττοσιν ὁμιλεῖν. καὶ γὰρ μέν, ἡγιασμένη ψυχῇ, ἅπερ ἐκ τῶν λόγων ἔχω μαθῶν, ἀνεκάλυψά σου τῇ ἀρετῇ, σὺ δ' ἴσως χρήσῃ τοῖς λεγομένοις κάλλιον ἢ ἐγὼ νενόηκα. πῶς δ' ἂν εἴποις, ἡδέως ἐγέλασα, ὅτε σου τῷ μέρει τοῦ γράμματος προσωμίλησα, ἐν ᾧ τὸ δριμύτατον ἔλλειμα ἦν καὶ οὐ κατ' ἔμφασιν ἔλλειψις. καὶ διὰ τί, ὦ φιλότῃς, δυσχεραίνεις ἡμῖν τὸ ἀξίωμα, ὅποτε τὸ προεδρεύειν ἡμᾶς ἐν λόγοις πάλαι ᾠήθης καὶ πολλάκις ἀπεφώνω ἐν γράμμασι. αὐτὸ γοῦν πεπόνθαμεν, ὅπερ ὑπείχομεν καὶ σφραγίς ἡμῖν τῆς πράξεως ἢ κλησὶς ἐγένετο) (fol. 185). Die scharfe Ironie ist unüberhörbar. Von der alten Freundschaft ist wenig geblieben. Der Brief ist in dem Herbst 1057 zu datieren,

78. Die Stelle z. B. Cod. Escorial. Y - I - 9 fol. 89 v°; Cod. Monac. 98 fol. 398.

79. In denselben Codices fol. 90 und 399.

80. Cod. Barber. 240 fol. 217 v° - 218 = Canart Nr. 12 S. 55.

81. Zeitlich in der Nähe von K. -Dr. Br. Nr. 191 und 265. Der unedierte Brief steht in Cod. Vat. 1912 fol. 185 r/v°, 186 = Canart Nr. 3 S. 52. Er steht im Codex hinter der erwähnten Nr. 265 bei K. -Dr. Dieser Brief ist gegen Drexl (Nachträge in Byz. Zeitschr. 41 (1941) 309 f.) einwandfrei an Xiphilinos gerichtet.

als Psellos zum Beginn der Regierung des Kaisers Isaak Komnenos den Prohedrostitel erhielt ⁸².

In der Escorialgruppe sind unter fünf Briefen des Psellos an seinen bedeutendsten Gönner, den Kaiser Joannes Dukas, ein Brief noch unediert ⁸³. Er enthält neben den aus den bereits edierten 34 (teilweise nicht eindeutig lemmatisierten) Briefen genug bekannten Lobeshymnen auf den adeligen Freund der Wissenschaften eine Nachricht, die sonst nirgends überliefert ist: Der Kaiser hielt sich längere Zeit in Antiocheia auf (καὶ διὰ ταῦτα τὴν Ἀντιόχου ζηλῶ, ὅτι σε πρὸς τῷ τέλει οἰκιστὴν ἀληθέστατον καὶ πολιούχον ἐδέξατο) (ἐπιρρεῖτω γοῦν μοι καὶ τὸ σὸν βεῖθρον ἀπὸ τῆς Ἀντιόχου ἀρχόμενον καὶ χεῖσθω μοι διὰ τῶν ἐπιστολῶν καὶ κύκλωθεν ἐπιρρεῖτω) ⁸⁴. Von einer Statthalterschaft des Kaiser in dieser wichtigen Stadt wissen wir nichts. Sie geht auch aus den Andeutungen des Briefes nicht deutlich hervor. In dem reich bewegten Leben des Kaiser kommt die Zeit der nur durch die Briefe des Psellos bekannten Verstimmung des Kaiser mit seinem Bruder Konstantin X. ⁸⁵, dann die Verbannung nach Kleinasien unter Kaiser Romanos Diogenes in Frage. Vielleicht ist der Brief ein neuer Beleg für eine Statthalterschaft des Joannes Dukas in Edessa (1059).

Auch ein kleines, unediertes Traktat des Psellos über den Namen Caesar ist sicher für den Adeligen geschrieben ⁸⁶. Aus welcher griechischen Quelle stammt die Deutung, Caesar sei der «aus dem Mutterleib Herausgeschnittene»? Ich finde sie weder bei Dionysios von Hallikarnaß, noch bei Plutarch oder Eusebs Praeparatio evangelica, woher Psellos sonst seine historisch - antiquarischen Kenntnisse bezieht ⁸⁷.

Unter den acht edierten Briefen des Psellos an einen Patriarchen von Antiocheia ⁸⁸, hinter dem Drexel den ehrwürdigen Petros III. vermutet

82. Chron. II, 110 (Michael VI. Kap. 42).

83. Auch Cod. Vat. 1912 fol. 152 v° - 153 v° mit falschem Lemma = Canart Nr. 6, S. 53.

84. Die beiden Zitate z. B. in Cod. Monac. 98 fol. 391 r und v°; Cod. Escorial Y - I - 9 fol. 83 v°.

85. Vor allem Boissonade Psellos S. 171; 185/6. Von B. Leib nicht erwähnt in: Jean Doukas, César et Moine, son jeu politique à byzance de 1067 à 1081, in: Anal. Boll. 68 (1950) = Mélanges Peeters II, S. 163-179 (immer noch grundlegend). D. I. Polemis. The Doukai, London 1968, S. 34 f.

86. Cod. Vat. 672 fol. 272 r/v°. Inc.: Τὸ τοῦ Καίσαρος ὄνομα κατὰ διαφόρους σημασίας.

87. Zu den Quellen für diese Deutung vgl. Kleine RE (1964) Bd. 1 Sp. 996/7 (Gundel).

88. Sa. Br. Nr. 61 sicher falsch lemmatisiert.

hat, nehmen die drei in der Escorialgruppe stehenden unedierten Briefe⁸⁹ eine Sonderstellung ein, da hier allein der Name im Lemma genannt ist: Aimilian, der Patriarch 1074 - 1089/90, der sich am Ende der byzantinischen Herrschaft in dieser Stadt stark in die Politik verwickelt hatte und des Hochverrats bezichtigt wurde⁹⁰. Der mir sonst unbekannte Schützling, Joseph, war der Briefbote und wohl der eigentliche Anlaß dieser Briefe aus den letzten Lebensjahren des Psellos⁹¹. Sonst entfernen sich die Briefe nicht vom «Briefzeremoniell»: Klage wegen langem Schweigen, Enkomion auf die geistliche Stellung und auf den Briefstil. Psellos rühmt sich, mit dem Adressaten seit langem bekannt zu sein. Durch ihn «herrscht» (κρατεῖν, νομοθετεῖν) der Philosoph nicht nur durch die Logoi in der Hauptstadt, sondern auch in Antiocheia und Alexandria. Andeutungen auf πλῆθος, δῆμος, φύλαι und φύλαρχος ἐν-νομος im dritten Brief sind leider nicht näher ausgeführt. Diese Personen-Gruppe ist die Zuhörerschaft des Patriarchen. Ist hier an Predigten oder an Volksversammlungen zu denken, von denen im 11. Jh. Spuren im syrischen Raum begegnen (Edessa)?

Das in einer Musterbriefsammlung⁹² in Verbindung mit einem bereits edierten Brief (K. - Dr. Br. Nr. 138) unedierte Schreiben ist ebenfalls ganz formelhaft.

Am Schluß dieser Untersuchung sollen die unedierten Kaiserreden zum Sprechen kommen.

Die Kaiserreden an Konstantin IX. Monomachos, von denen jetzt insgesamt sieben bekannt sind⁹³, können als besonders gute Beispiele dafür dienen, wie viele kleine Nuancen und kritische Bemerkungen ein geschickter Redner trotz aller starrer Technik, auf die sich Psellos selbst immer wieder beruft, anbringen konnte. Wie in den bereits bekannten Reden wird in den unveröffentlichten die Sorge des Kaisers um Gesetz-

89. Die ersten zwei Briefe ohne Lemma auch im Cod. Vat. 1912 fol. 147 - 148 v° = Canart Nr. 7 und 8, S. 53. Defr dritte Brief: Canart Nr. 17 S. 60.

90. Auch die edierten acht Briefe lassen an Aimilian als Adressaten denken; vor allem K. - Dr. Br. Nr. 134 gewinnt so erst an Farbe. Deutlich warnt Psellos den Patriarchen. Nur das Briefchen Sa. Br. Nr. 42 läßt sich schwer in die Zeit nach 1074 einordnen: Psellos rühmt sich des guten Verhältnisses zum Kaiser.

91. Vielleicht ist dieser Joseph der Antiochener, den Psellos zum ersten Mal in Sa. Br. Nr. 181 empfiehlt.

92. Cod. Laurent. Acq. e doni 39 fol. 16 - 17 v° = Canart Nr. 19, S. 60.

93. Drei davon unediert in Cod. Barber. 240 fol. 122 v° - 125 v°, 160 v° - 162 v° = Canart Nr. 17 - 19, S. 55/6.

gebung und Wissenschaften und um Gerechtigkeit in der Ämterverteilung gepriesen. Niemals fällt ein Wort über Kriegstaten, vielmehr ist ein leiser Tadel über die Friedensliebe des Kaisers unüberhörbar: τὰ δὲ περὶ τὴν κοίλῃν Συρίαν, ἔστιν ὅστις ἄλλος τῶν ἐπηρητημένων κινδύνων ἀπήλλαξεν. δόρυ μὲν γὰρ οὐκ κραδαίνεις, οὐδὲ πολεμίων προσβάλλεις φάλαγξι, στρατηγικαῖς δὲ συντάξεις καὶ παρατάξεις καὶ μηχανημάτων κατασκευαῖς ταῖς τ' ἄλλαις μεθόδοις ἀναίμακτα κατὰ τῶν μαχομένων ἰσθῆς τρόπαια. (fol. 124) ⁹⁴. Die Widersacher sind verstummt, Einigung ist im Inneren erreicht. Sind die «Gewalttätigkeiten des Volkes» rhetorisch gemeint? In der Zeit des Monomachos wissen wir darüber nur im Zusammenhang mit dem Widerstand des Volkes gegen die Konkubine des Kaisers, Skleraina (καταιγίδι δὲ καὶ θύελλαι ἐσχεδάννυντο. καὶ τὰ μὲν ὑπεχώρει καὶ ὑπερίστατο, ὅσα δὲ σοι ἀντέπιπτεν, τὰ δὲ συνείλετό τε καὶ συνηθοίετο· δῆμου βίαι, συγκλήτου βουλαί, χειροτονίαι τε καὶ ψηφίσματα καὶ γνῶμαι τῶν ἐκ περάτων γῆς εἰς μίαν ἰδέαν συνηρμοσμένοι) (fol. 123 v°). Die erste und längste der drei unedierten Reden läßt sich durch die Erwähnung der zurückliegenden Aufstände und der noch lebenden Kaiserinnen zwischen 1047 und 1050 datieren. Die zweite hat als konkreten Anlaß die Milde des Kaisers, der die Verschwörer freiläßt, obwohl die Richter bereits ihren Schuldspruch gefällt haben (fol. 161 v°). Hier ist ohne Zweifel das Ende des Aufstandes des Tornikes gemeint, dessen Anhänger der Kaiser nach der Blendung des Anführers auffallend milde behandelte, wie Psellos auch in seinem Geschichtswerk ausdrücklich betont ⁹⁵. Die dritte, sehr konventionelle Rede ist m. E. nicht näher datierbar.

Bereits aus dem Geschichtswerk des Psellos war bekannt, daß ihm zur Zeit des Kaisers Konstantin IX. Monomachos der Vorwurf der Vermengung von Philosophie und politischer Rhetorik gemacht wurde ⁹⁶. Viel ausführlicher geben darüber drei eng sich inhaltlich berührende Reden Bericht, von denen erst eine von A. Garzya kürzlich veröffentlicht wurde ⁹⁷. Auch die Schrift, die nach der Überschrift bei der Ableh-

94. Ist der Katakalon Kekaumenos um 1049 gemeint? Katakalon hat aber nur im armenischen Gebiet operiert! Den späteren Feind des Kaisers Konstantin, Maniakos, nennt Psellos hier wohl nicht. Rhomanos Skleros ist erst 1054 Dux in Antiocheia.

95. Chron. II, 29 (Konstantin IX. Monomachos Kap. 123). Nicht so überschwenglich: Skylitzes S. 566.

96. Chron. I, 137 (Konstantin IX. Monomachos Kap. 41).

97. A. Garzya, *Versi e un opuscolo inediti di Michele Psello*. Quaderni di le Parole e le Idee IV (1966) S. 12-22.

nung der Würde eines Protasekretis verfaßt ist, aber dazu im Text merkwürdigerweise nichts sagt, behandelt das Thema: der Philosoph in der Öffentlichkeit ⁹⁸.

In der einen unedierten Verteidigungsschrift klagt Psellos ⁹⁹: der Ankläger verschießt seine Pfeile aus dem Hinterhalt. Will er nur Psellos selbst verleumden oder will er im Staatsinteresse die «Krankheit ausrotten» (sicher ein gegen Psellos gerichtetes Schlagwort)? (ἡδέως δ' ἂν σου πυθοίμην, πότερον βασκαίνων ἡμῖν τὸν λόγον πεποιήσαι ἢ τῆς πολιτείας κηδόμενος ἡμᾶς ἀναιρεῖς ἐντεῦθεν ὡς νόσημα τῆς πόλεως) (Cod. Vat. 307 fol. 224 v°). Die Logoi, die urbane Art (τὸ ἀστεῖον τῆς φύσεως), der Witz (εὐτραπέλια) des Psellos werden ihm geneidet. Psellos verzaubert alle, den Kaiser an der Spitze. Die Hauptanklage aber ist die Tätigkeit des Philosophen als Politiker. Psellos antwortet im Sinne Platons: die Philosophie ist ordnen des Prinzip in der Politik (ἀλλ' ὅπερ τὰ εἶδη ταῖς ὕλαις καὶ τοῖς σώμασιν αἱ ψυχαὶ καὶ ἁρμονίαι τοῖς μέλεσι, τοῦτο καὶ φιλοσοφία τοῖς πράγμασι πέφυκε· καὶ οὐδὲν ἂν τῶν ὄντων κοσμηθεῖη, ὅτι μὴ παρ' ἐκείνης) (Cod. Vat. 307 fol. 226). Die Voraussagen des Psellos werden angegriffen. Psellos antwortet, daß er zwar etwas von Astronomie versteht, aber niemals die Kaiser mit Vorausberechnungen ihrer Lebenszeit getäuscht hat, vielmehr durch seine Redefreiheit (παρρησιασάμενος) oft lästig fiel, später freilich mit Ehren bedacht wurde. Psellos ist beides: Theoretiker und Praktiker (πρὸς γὰρ ἀμφοτέρους τοὺς βίους διήρημαι καὶ Θεὸς μὲν οὕτω μοι τὴν φύσιν ἡρόμσατο (a.a.O. fol. 226 v°). Erst am Schluß der mit Zitaten aus Mythologie und antiken Schriftstellern angefüllten Schrift wird das Dunkel um den nie genannten Ankläger etwas gelüftet: er ist von einem hohen Hofbeamten (Ophrydas?) vorgeschoben (πρῶτον μὲν οὖν ὑφ' ἐτέρῳ δραματουργῷ εἰσέχθη εἰς τὴν σκηνὴν καὶ διηκόνησας ἐκείνων τὴν γλῶτταν ... ἐκεῖνος δὲ σοβαρὰν ἔλκει τὴν ὀφρὺν καὶ τοῖς βασιλεῖσι ἐγκυλίνδεται καὶ τῶν πρώτων μεταποιεῖται τιμῶν) (a.a.O., fol. 227).

In der zweiten, kürzeren Verteidigungsschrift betont Psellos ¹⁰⁰: er hat sich nicht zu seiner Stellung gedrängt. Aber als Philosoph, der alle Geheimnisse aufspürt, hat er auch das politische Gebiet durchforscht. Er sitzt im Hintergrund (ἐν παραβύστῳ) der politischen Rennbahn

98. K. - Dr. Scr. min. S. 361-371.

99. Cod. Barber. 240 fol. 155-158; Cod. Vat. 307 fol. 224-227 = Canart Nr. 25 S. 56.

100. Cod. Laurent. LVII, 40 fol. 271 v° - 273. Πρὸς τοὺς οἰομένους τὸν φιλόσοφον ἐρᾶν τῆς τῶν πραγμάτων ἀντιλήψεως, ἅμα δὲ καὶ διὰ τοῦτο βασκαίνοντας αὐτῷ. Inc.: ὡς τι πεποιηχότος ἐμοῦ τοιοῦτον.

und gibt seine Ratschläge und Voraussagen, wenn er gefragt wird. Keine magischen Kräfte braucht er dazu! (οὐδέν τι τῶν τῇ τάξει ἀκινήτων ἐκίνησα οὔτε τινὰς δυνάμεις ἀρρήτους ἐφειλκυσάμην τοῖς πράγμασιν (fol. 272 v°). Leider geben auch diese zwei unedierten Schriften keine eindeutige Antwort über die Krise des Pselloskreises um 1050, lassen aber zwei Punkte klar erkennen: Erstens: in der öffentlichen Diskussion standen anders als bei Xiphilinos die soziale Herkunft des Psellos nicht zur Debatte. Zweitens: die Intrigen gingen von Hofkreisen aus.

Zwei ungedruckte kurze Prosarede¹⁰¹ sind die einzigen Ansprachen in ungebundener Form, die wir von Psellos an Isaak Komnenos besitzen - will man nicht einen «politischen Rat» (K. - Dr. Br. Nr. 156) über die Petschenegenfrage als Kaiserrede werten. Isaak scheint das Enkomion in Versform geschätzt zu haben, denn neben dem sehr konventionellen edierten Gedicht (K. - Dr. Scr. min. S. 45-48) sind auch die unveröffentlichten 58 jambischen Trimeter über Kalenden, Nonen und Iden im zweiten Teil ein Preislied auf den großen Feldherrn¹⁰². Dies ist auch der Grundton der zwei Kaiserreden, die wohl nach dem Petschenegenfeldzug, also kurz vor dem Ende der Regierung Isaaks geschrieben sind. Der «Strom der Barbaren» ist versiegt, die Feinde sind in ihre Grenzen zurückgedrängt. Eine Stelle geht über den Topos «Kaiser als Wahrer des Rechtes» weit hinaus und wirft ein Licht auf die soziale Tendenz im Reformwerk Isaaks. Auch die ärmeren Schichten sollen zum Kaiserpalast Zugang haben: τὰ δὲ τῆς πολιτείας ὅποια; διαφόρων λύσεις παράδοξοι καὶ δικῶν τρόποι παραδοξότεροι. νῦν πρῶτως ἀνέωγασι τὰ ἀνάκτορα ὥσπερ ὁ τοῦ κυρίου νυμφῶν πλουσίους ἅμα καὶ πένησιν. καὶ ὁ τ' ἄλλα δειλὸς σὲ μόνον θαρρεῖ καὶ τὸ κράτος οὐχ ὑποστέλλεται. καὶ τῆς δικαιοσύνης τυχὼν ἅπεισιν γεγηθῶς (fol. 185). Keine der erzählenden Quellen erwähnt diese interessante Einzelheit der Regierung Isaaks.

In den unedierten Schriften des Psellos hat sich eine - sicher von ihm verfaßte - Kaiserproklamation an alle Themengouverneure erhalten mit unüberhörbarer Drohung gegen politische Gegner in der Provinz¹⁰³. Die Urkunde wird in der Überschrift als «Epanagnostikon» bezeichnet, also eine Urkundenart, die mit dem kaiserlichen Befehl, der «Keleusis», eng verwandt ist. In der langen Geschichte von Byzanz sind

101. Cod. Barber. 240 fol. 184 v° - 185 = Canart Nr. 9 und 10, S. 54/5. Als Briefe sind diese kleinen Enkomien wohl nicht mehr zu bezeichnen.

102. Cod. Barber. 240 fol. 166 v° - 167 = Canart Nr. 27, S. 57.

103. Cod. Barber. 240 fol. 147 r/v^o = Canart Nr. 20 S. 56.

uns sehr wenige derartige Schreiben in vollem Wortlaut bekannt, ein ganz überliefertes Epanagnostikon, das - wie hier - sich im Inhalt stark einer politischen Apologie nähert, ist bisher m. W. noch unbekannt ¹⁰⁴. Ich gebe im Textanhang den vollen Wortlaut. Sehr aufschlußreich ist, daß Psellos sich gezwungen sieht, die Gegner des neuen Kaisers offen zu nennen.

Der betreffende Satz (Z. XXX) im Dokument ist durch die Überlieferung gestört. Nach den Andeutungen des Psellos in seinem Geschichtswerk ¹⁰⁵ ist von Theodoros Dokeianos, dem Sohn einer Schwester Isaaks ¹⁰⁶, und vom Bruder des Kaisers, dem Kuropalates Joannes, die Rede. Die Feindschaft der Komnenen und des reichen paphlagonischen Adelshauses der Dokeianoι war also allbekannt. Nach dem Text (Z. XXX) ist Katharina, die Frau von Isaak Komnenos, noch am Leben, aber bereits Nonne ¹⁰⁷. Hier erfahren wir zum ersten Mal, daß Konstantin X. Dukas - wohl um den allgemeinen Unmut zu dämpfen - gezwungen war, die Gemahlin seines Vorgängers mit in die Akklamation einzuschließen und so die Kontinuität der Regierungen zu unterstreichen. Der Vorgang ist durch die außergewöhnlichen Umstände bedingt und verfassungsgeschichtlich m. E. auf keinen Fall als «Mitkaisertum einer Frau» zu werten. Das Dokument ist eine hervorragende Quelle für die unsichere Stellung des Kaisers Konstantin X.

Als wertvolle Bereicherung unserer geringen Kenntnisse der Hintergründe der Heirat der Eudokia Makrembolitissa, der Witwe Konstantins X. Dukas, mit Romanos Diogenes im Dezember 1067 ist uns eine unedierte Apologie des Psellos erhalten ¹⁰⁸, daß er der Kaiserin Eudokia nicht feindlich (so ist hier ἀγνώμων zu übersetzen) gegenüberstehe (πολλοὶ μὲν οὖν εἰσιν οἱ εὐγνωμονοῦντες τῇ βασιλείᾳ σου, οὐδενὸς δὲ τῶν πάντων ἐγὼ δεύτερος) (fol. 187 r). Früher war doch Psellos οἰκειότατος der Kaiserin! Der vor kurzem verstorbene Kaiser, der alle an Milde und Tugend übertraf, hat Psellos vor allen ausgezeichnet (ὁ πρὸ μικροῦ τεθνηκὼς βασιλεὺς ὁ πάντας βασιλεῖς νικήσας τῇ καλλοκαγαθίᾳ καὶ τῇ πραότητι,

104. Voller Text eines Epanagnostikons, in dem 1256 den Völkern des Ostens der Sieg über die Bulgaren mitgeteilt wird: Dölger Reg. 1834. Weitefr zu vergleichen: Reg. 66; 218; 282; 370; 380; 392; 468; 685; 725; 1434; 1557; 1663; 1678; 1834; 2086.

105. Chron. II, 131 (Isaak Komnenos Kap. 79).

106. Vgl. Bryennios S. 92; Anna Komnena I, 3, 4 (I, 16 ed. Leib).

107. Eine Sonderquelle über ihren Klosteraufenthalt bei Skylitzes - Cont. 109-111 (ed. Zolakis).

108. Cod. Barber. 240 fol. 187 r/v° = Canart Nr. 8, S. 54.

τῖνι τῶν ἄλλων ἐπίστευσεν πλεον ἔμοῦ;) (fol. 187 v°). Hier kann nur Konstantin X. Dukas, der verstorbene Gatte der Eudokia, gemeint sein, denn kurz darauf ist im Text gesondert «der Komnene», d. h. Isaak Komnenos, und Konstantin Monomachos als Mäzene des Psellos aufgezählt. Romanos IV. Diogenes ist noch an der Macht (also vor der offiziellen Absetzung am 26. Aug. 1071) und Psellos rühmt sich, hoch in seinen Gunsten zu stehen und Mittler zwischen ihm und der Kaiserin zu sein (ὁ δὲ νῦν τὸ κράτος παρὰ Θεοῦ εἰληφώς ὁ πᾶσι βασιλεῦσιν ἀπαράλληλος ἢ ἀπαράμιλλος ποίας ὑπὲρ ἔμοῦ φωνὰς οὐκ ἀφίησιν, τίνος τιμῆς οὐκ ἄξιοι, ποίας οὐ χρῆται πρὸς τὸ σὸν κράτος ὑπὲρ ἔμοῦ μεσιτείας;) (fol. 187 v°). Psellos war als Anhänger der Dukaspartei gegen eine neue Heirat der Eudokia. Er beklagt sich in seinem Geschichtswerk heftig, von der neuen Lage überrumpelt worden zu sein ¹⁰⁹. Von einer ernsten Verstimmung erfahren wir erst durch unsere unedierte Quelle. Wahrscheinlich spielt Psellos in der Bemerkung über seine Vermittlerrolle auf den Hochverratsprozeß gegen Diogenes an. Auch in seinem Geschichtswerk rühmt sich Psellos, dem Kaiser bereits als Privatmann geholfen zu haben (Chron. II, 158). Psellos scheint die Versöhnung mit Eudokia erreicht zu haben. Die Beziehungen zum neuen Kaiser gestalteten sich sehr schlecht und Eudokia ist der einzige Halt des Literaten ¹¹⁰.

Auch die kurze, enkomiasische, noch unedierte Bittschrift des Psellos an Eudokia um Hilfe in seiner großen Notlage, die leider nicht näher beschrieben wird, gehört in diese Zeit ¹¹¹.

Die Herausgeber des Katalogs der Supplementhandschriften der Pariser Nationalbibliothek vermuten Psellos als Verfasser einer weniger wegen des Inhalts als wegen des sehr freimütigen Tones besonders bemerkenswerten Apologie an einen Kaiser ¹¹².

Weshalb schmähen die Gegner die Logoi? (fol. 6). Dienen sie doch zum Lob des Guten und zum Tadel des Bösen, wie eine Aufzählung der

109. Zu den Vorgängen allgemein: Oikonomides, Serment S. 122 f. (vgl. hier Anm. 68). Chron. II, 155 f.

110. Das von Kurtz angenommene Lemma von K. - Dr. Br. Nr. 5 wird bestätigt durch den in der Hs. (Cod. Vat. 712) vorausgehenden Brief, der nach Cod. Paris. 1182 an Kaiser Romanos Diogenes gerichtet ist.

111. Cod. Barber. 240 fol. 187 v° - 188 = Canart Nr. 21, S. 56.

112. Astruc - Concasty, Le supplément grec, tome III, n° 901 - 1371. Paris 1960, S. 357. Cod. Paris. suppl. 1188 fol. 1 - 3, 6 - 14 v°: Τοῦ αὐτοῦ περὶ τοῦ μὴ δεῖν ἐπ' ἀλλήλους τρέπειν τοὺς φίλους (Überschrift von anderer Hand als die dicke Textschrift). Inc.: οὗτ' ἀνδρὸς ὁπωσοῦν λόγου καὶ παιδείας.

heidnischen und christlichen Rhetoren beweist (fol. 7 v°). Schlimm ist, daß der Kaiser den Gegnern glaubt, er sei gegen die Kaiser in seinem Geschichtswerk als Ankläger aufgetreten (ἐπειδὴ γάρ, ὃ βασιλεῦ, ἐν οἷς αὐτὸς καθ' ἡμῶν λέγειν προὔργου πεποίησαι εἰσηγήσει δὴ τι καὶ ὠτισμῶ τῶν ἀλαστέρων ἀνδρῶν ἐκείνων, οὐδὲ τοῦτ' ἀπηξίους περὶ ἡμῶν διατείνεσθαι, ὡς ἐν τοῖς ἡμετέροις ἱστορικοῖς συγγράμμασιν οὐδὲ τῶν ἡμετέρων δεσποτῶν καὶ βασιλέων φειδόμενος εἶην, ἀλλὰ καὶ ἐκείνων συνάμα τοῖς ἄλλοις ἅπασιν κατηγοροῦ μετὰ πολλοῦ τοῦ περιόντος γιγνοίμην) (fol. 9). Er ist in seinem Geschichtswerk genau bei der Wahrheit geblieben (fol. 10)! Die Geschichtsschreibung hat moralischen Wert, wie das Alte Testament, die Erzählungen von Kyros und Xerxes beweisen. Woher haben wir denn unsere Kenntnis vom «dreimalgroßen» (τρισμαγίστος) Konstantin (fol. 11)? Aus der Geschichte. Jetzt wird der Verfasser für eine Kaiserrede ungewöhnlich scharf: Du wirst uns nicht schrecken, das Rechte zu sagen! (οὐ γὰρ δήπου διὰ τῶν τοιούτων ἀνασοβήσεις ἡμᾶς τοῦ τὰ δοκοῦνθ' ἡμῖν δίκαια λέγειν ἀποσχέσθαι, ἐν οἷς τοιούτοις ἐπιχειρεῖν μέλλομεν) (fol. 11 v°). Bis heute hat der Anonymus seinen Kaisern immer das Beste gewünscht. Aber wer glaubt ihm, wenn der Kaiser die böse Umgebung bei sich beläßt (fol. 13 v°)?

Der Stil der Apologie ist durchaus psellianisch, die Angriffe gegen das Geschichtswerk könnten sich auf den ersten Teil der Chronographie beziehen. Der scharfe Ton gegen den Kaiser ist aber bei Psellos ganz ungewöhnlich. Falls die Apologie überhaupt ins 11. Jh. gehört, ist der manchmal sehr zornmütige Joannes Mauropus viel besser als Verfasser der Rede denkbar. Hat er doch ein Geschichtswerk nicht vollendet, weil er nicht lügen wollte¹¹³! Jedenfalls ist diese Apologie des Anonymus eines der besten Beispiele für «Redefreiheit» in Byzanz.

Die Inedita des Psellos, die am besten als Ganzes herauszugeben sind, werden zwei stattliche Druckbände füllen. Hoffentlich hat diese Untersuchung gezeigt, daß hier manche Schätze für den Historiker und Philologen verborgen liegen.

113. Gedicht 96 (ed. de Lagarde). Vgl. Gedicht 51.

Τί φήσω, φησὶν ὁ μέγας, πρὸς τοὺς τὴν ἀστάρτην προσκυνοῦντας ἢ τὸ Χαμῶς βδέλυγμα Σιδωνίων αὐτὸς ἢ μὴ προσκυνῶν τὰ τρία, εἰς ἃ συμβεβάπτισμαι, ἢ προσκυνῶν τὰ ὁμόδουλα; εἴτε γάρ, φησί, μὴ ἐθέλοιμι προσκυνεῖν, εἴτε ὡς ὁμοδόουλοις τὸ σέβας προσάγοιμι, ἀμφοτέρωθεν ἀπεστόμισμαι καὶ οὐκ ἔχω, πῶς ἂν διαπαίξω ἢ τὴν ἀστάρτην ἢ τὸ Χαμῶς βδέλυγμα ἢ τοῦ ἄστρου τὸν τύπον ἢ εἴ τι ἄλλο δῆμος ἄσοφος ἐπρέσβευε καὶ ἀνόητος. ἀκούσομαι γὰρ παρ' αὐτῶν, ὡς καὶ αὐτὸς περὶ τὴν κτίσιν στρέφομαι. καὶ διὰ τοῦτο ἢ ἀπαίνομαι τὴν προσκύνησιν ἢ προσάγων ἀνοηταίνω. ἐβούλοντο γάρ τινες τῶν τῆς Ἀρείου δόξης προσεστηκότων διηρῆσθαι τὸ σέβας περὶ τὰ πρόσωπα καὶ ἄλλο μὲν ἀποδεδόσθαι τῷ μόνῳ δεσπότη καὶ ἀγεννήτῳ πατρί, ἕτερον δὲ καὶ ὑφειμένον τῷ Ὑῖῳ ὡς ἐκεῖθεν τε παρηγμένῳ καὶ διὰ τοῦτο κτιστῷ· προσέτι δὲ τῷ πνεύματι ἡλαττώσθαι τοῦτο ὡς τρίτον μετὰ τὸν πατέρα καὶ τοῖς ἐν χρόνῳ μᾶλλον προσῆκον. οἱ δὲ τινες καὶ ἀπηγόρευον τοῖς διὰ τοῦ λουτροῦ καθαιρομένοις τοῖς δυσὶ προσώποις προσάγειν προσκύνησιν, τῷ Ὑῖῳ φημι καὶ τῷ πνεύματι, οἷς δὴ καὶ ὁ Λίβυς Σαβέλλιος τὴν τοιαύτην δόξαν ἐξ οἰκείων κατήνεγκεν ὑποθέσεων. τούτοις δὴ ἦν καὶ ταῦτα δοξάζειν καὶ τὰ τῶν ἔθνῶν σεβάσματα ἀναιρεῖν. ὃ τε γὰρ ἀρειανιστὴς καὶ ὁ σαβελλίζων ἐκάτερος τοῦ οἰκείου προϋστάμενος δόγματος καὶ ὁ μὲν μόνῳ τῷ ἀγεννήτῳ τὴν θεότητα περιγράφων, ὁ δὲ κατατέμνων ταύτην εἰς ἀνισότητας ὅμως μέντοιγε καὶ τὸ Χαμῶς διέπαιζον βδέλυγμα καὶ τὸν τύπον τοῦ ἄστρου καὶ αὐτὴν δὴ τὴν ἀστάρτην, ὡς ἀπὸ γνώμης αὐτοθελοῦς τῶν εἰδωλοποιούντων τὴν σύστασιν ἔχονται. ἀλλ' ὁ μέγας οὗτος πατὴρ αὐτῶν ἐκείνων καταμωκώμενος τῶν ἐτέρους μὲν διαπεπαιχότων, τῆς δὲ σφῶν ἀγνοίας συνιέναι μὴ ἐθελόντων. τί φήσω, φησί, πρὸς τὴν τῶν ἔθνῶν ἄγνοιαν ἢ πῶς τὸ ἐκείνων ἀνέλω σέβας εἰς τὴν αὐτὴν ἐκείνοις ἀπάτην διὰ τὴν οἰκείαν παρελαυνομένους ἄγνοιαν. δεῖ γὰρ ὡς ἀληθῶς μὴ κεκράχτην εἶναι καὶ ἀτεχνῶς μεγάλῳφνον τὸν ἐτέροισι διαλοιδορούμενον καὶ κωμῳδεῖν τὰ ἐκείνων ἐπιχειροῦντα,

ἀλλὰ τῶν ἐκείνων παθημάτων ἀπηλλαγμένον καὶ μὴ ἐπὶ τοῖς ἴσοις διευθυνόμενον. ὥσπερ γὰρ εἴ τις φαλακρὸς ὢν ἕτερον ἐπὶ τῇ ψιλώσει τῶν τριχῶν καταμέμφοιτο, τῶν αὐτῶν λοιδοριῶν ἀντακούσεται, οὕτως εἴ τις προσκυνεῖν ἀπατηθεὶς τὰ ὁμόδουλα, ἑτέροις τοῦτο προστρίβει ὡς ἔγκλημα τοῖς αὐτοῖς ἐκείνοις ἐπιτιμίαις ὑπεύθυνον ἑαυτὸν καθιστᾷ.

ἀλλὰ φέρε τῷ λόγῳ σαφηνίσωμεν τὸ λεγόμενον· πρόσοικα ἔθνη τὴν μητρόπολιν ἐκύκλουν Ἱερουσαλήμ. οὐ γὰρ δὴ πάντα ὁ τοῦ Ναυῆ ἡνδραποδίσαστο Ἰησοῦς. ἀλλ' ἦσαν, ἃ καταλέλειπτο. Μοαβῖται γὰρ καὶ Ἀμμωνῖται, Αἰγύπτιοί τε καὶ Βαβυλώνιοι καὶ Σιδώνιοι πέριξ τὴν πόλιν περιθέοντες ἐληίζοντο, ἦν δὴ καὶ πρῶτος βάρβαρος Σουσακεῖμ πεποίηκεν δορυάλτων. ταῦτα δὴ τὰ ἔθνη οἰκείους ἀνέκαθεν ἐπόμενα δόγμασιν, οἱ μὲν τάδε, οἱ δὲ τάδε ὁρωμένων ἐπρέσβευον. εἰδωλὰ τε ἐχάλκευον ἢ καὶ ἄλλως ἀνίστων τὰ μὲν ἀνθρώποις εἰκοτά, τὰ δὲ κτήνεσι, τὰ δὲ ἡλίῳ καὶ ἀστράσι. Πρόκλος δὲ ὁ φιλόσοφος ἰστορεῖ, ὅτι καὶ τινὰ τῶν τοσούτων ἀγαλμάτων ἐτύγχανεν διοπετῇ· ἄνω γὰρ περὶ τὸν ἀέρα πηγνυμένης ὕλης ἀρρήτου καὶ αὔθις καταπεμπομένης εἰς γῆν οἷα δὴ περὶ τὴν Φοινίκην κατηνέχθη τὰ βαιτύλια. ὀνόματά τε τοῖς εἰδωλοῖς ἐτίθεσαν οἱ ταῦτα πρεσβεύοντες, οἱ μὲν ἀπὸ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας φυλάττοντες μὲν τὰς ἐννοίας, τὰς δὲ λέξεις τὴν γλῶσσαν ἀμείβοντες, οἱ δὲ καὶ αὐτόθεν ὀνοματοθετοῦντες. πάντα δὲ ὕλης γεννήματα ἦν, αὐτὰ τε καὶ ὢν δὴ τύποι γεγέννητο. τό τε γὰρ χρυσοῦν ἄστρον ὕλαϊον καὶ γεγνῆναι καὶ αὐτὸς δὴ ὁ ἑσπερος ἦ ἑῷος, ὃ δὴ ὁ τύπος προσείκαστο ἐκ πυρός, ἔσχε τὴν γένεσιν κατὰ Πλάτωνα τὸν φιλόσοφον. ἢ τε ἀστάρτη εἶτε χαλκοῦ πεποίητο, εἶτε λίθος ἦν ἀπεικονισμένος, γεώδης πάντως ἦν καὶ τῆς πάντῃ προσύλου καὶ ρευστῆς φύσεως. φησὶ οὖν ὁ μέγας οὗτος πατήρ, ὅτι πῶς ἂν τῶν τοιούτων σεβασμάτων καταγελάσει καὶ διαπαίξω τοὺς σεβομένους αὐτὰ ὡς τῇ κτίσει καὶ ὕλῃ τὸ σέβας προσάγοντας αὐτὸς προσκυνῶν τὰ ὁμόδουλα καὶ οὐδὲν ἢ βραχὺ τῶν παρ' ἐκείνοις θεῶν παραλλάττοντα. εἰ γὰρ καὶ μέγα φρονεῖ Ἀρείος ἐπὶ τῷ παρ' ἐκείνων γεννήματι τε καὶ κτίσματι ὡς τῶν ἄλλων ὑπερανεστηκότι κτισμάτων, ἀλλ' ἔστω, ὡς τὰ ποιούμενα χρόνῳ μὲν τὰ ἕτερα τῶν ἐτέρων καὶ μεγέθει καὶ φύσεως κάλλει τὸ πρεσβεῖον ἀπειλήφεν, οὐ μέντοι γε κατ' αὐτὸ τὸ ἐκτίσθαι τῶν ἄλλων διήνεγκεν. ἐπεὶ καὶ ὁ Ἀδὰμ τοῦ μετ' αὐτὸν δεκάτου Νῶε πολὺ τι τοῦ

χρόνου προείληφεν, ἴσως δ' ἂν ᾤν καὶ τὴν μορφὴν ὠραιότερος, ἀλλ' οὐδὴπου διὰ ταῦτα τὴν κτίσιν ὑπεραναβέβηκεν, οὐδ' ὁ μὲν ᾔττον, ὁ δὲ μᾶλλον ἔκτιστο. μάτην οὖν Ἀρειος ἀποσεμνύνει τῷ Υἱῷ τὸ πρῶτως ἐκτίσθαι παρὰ τοῦ πατρός. οὐδὲν γὰρ ἐντεῦθεν σεμνότερον ἔσχηκεν τῶν ἄλλων κτισμάτων ἐπίσης ἐκείνῳ παραχθέντων εἰς γένεσιν.

ὁ μὲν δὴ λόγος ὥς ἐν κεφαλαίῳ εἶπεῖν τοιοῦτος. ὑμεῖς δὲ ἐντεῦθεν καὶ λογικὰ καὶ ἠθικὰ ἀποίσεσθε παραγγέλματα. μηδεὶς γὰρ ὑμῶν ἕτερον ἀνατρέπειν ἐπιχειρῶν τοῖς αὐτοῖς ἐκείνῳ λογισμοῖς ὑποκεισθῶ. ἀλλὰ χρὴ πρότερον τὴν οἰκείαν δόξαν διερευνήσαντας καὶ πρὸς τὸν εὐθὴ κανόνα ὀρθοτομήσαντας οὕτως ἐλέγχειν, εἴ τι παρὰ τοῖς ἀντιδόξοις διάστροφον ᾖ. πολλοὶ γὰρ τῶν φιλοσόφων περιττολογήσαντες, εἴτα δὴ ἀπερισκέπτως προσενεχθέντες τοῖς ἑτεροδοξοῦσι τὰ σφῶν ἐν ἐκείνοις ἀνῆρηκασιν. τοῦτο δὲ καὶ Ἀριστοτέλης ὑπὸ τῆς ἄγαν φιλοτιμίας πεπονθὼς φαίνεται. τοῖς γὰρ Πλάτωνος πρῶτως ἑαυτὸν ὑποθεῖς δόγμασι, εἴτα ἀνελεῖν ἐπιχειρήσας τὰ οἰκεῖα ἀνῆρηκε δόγματα. ἐῷ γὰρ τοὺς μετ' ἐκείνων φιλοσοφήσαντας, ὥστε δὴ πρὸς ἀλλήλους ὑποσυγκέχυνται καί, οἷς αὐτοὶ ἐαλώκασιν, ἑτέρους ἀλίσκειν ἐπιχειροῦσιν. εὐρίσκω δὲ καὶ τοὺς καθ' ἡμᾶς ῥήτορας καὶ μάλιστα τὸν Σικελιώτην φιλόσοφον. τούτῳ μὲν γὰρ ἐπεγράφετο, τὸ δὲ σοφιστεύειν ἐβούλετο πρὶν ἢ τὸ τόξον ἐντεῖναι τοξεύοντα καὶ νῦν μὲν τὸν Γεωμέτην Ἰωάννην βάλλοντα, νῦν δὲ τὸν Μελιτηνῆς Θεοδόσιον καὶ αὖθις ἄλλους, ἐφ' οἷς ἐγὼ ᾔττον ἀπαλγῆσας <εἰμί>. ὥς δ' ἤδη που καὶ κατὰ τοῦ Συνεσίου τὸν σοφιστὴν τοῦτον εἶδον διατοξεύοντα κατὰ τε Προκοπίου καὶ Λιβανίου τῶν σοφιστῶν, οὐδὲ καρτερεῖν ἔτι οἷός τε ᾤν. πῶς γὰρ ἂν διακαρτερήσαιμι ὁρῶν ἄνδρα χαμόθεν τοῖς οὐρανίοις διαιτῶντα καὶ καταψηφιζόμενον, ὃν ἐφικνεῖσθαι οὐχ οἷός τε ᾤν. ἀλλὰ καὶ τὸν περὶ ὀνειράτων λόγον Συνεσίου διεκωμώδησεν.

Σύ γε, ὦ βέλτιστε, ὅς γε, ἵνα μηδὲν ἄλλο εἴπω, ἐπεχείρησας τὸν εἰς τοὺς Μακκαβαίους λόγον τῆς ἐν θεολογίᾳ ἀκρότητος, Γρηγορίου τοῦ πάνυ φημί, ἐξ ὁμολογίας κοινῆς τὸ προοίμιον ἔχειν, ὥς μηδενὸς ἀντικειμένου τοῖς μάρτυσι. καὶ διὰ τί δῆτα εὐθὺς κατεσκεύασεν, εἰ ὁμολόγητο, καὶ ἐπιχειρήσας ἐπεξεργάσατο; ἀλλὰ σύ γε ἔφη, ὅτι κατασκευάζει μὲν αὐτῷ ἐνταῦθα ἢ πρότασις, ἢ δὲ ὑποκάθεται. οὕτως σοι πάντα συγκέχυται καὶ ἀνήρηται καὶ δεινὴ μὲν ἡ γλῶττα, ἀλλὰ

μηδὲν ἐνθάδε σεμνύνου λέξεις συνθεῖναι. ὁ δὲ νοῦς ἀπὴρώρηται. οὐ λέληθας δὲ οὐδὲ ἐν τῷ περὶ ἰδεῶν συντάγματί σου ὡς τὰ Παύλου καὶ Συριανοῦ συλλεξάμενος, τινὰ δὲ καὶ τούτοις προσθεῖς, ὧν σαφὴς ἡ προσθήκη διὰ τὴν τοῦ χαλκοῦ πρὸς χρυσὸν ἀντεξέτασιν. ἐντεῦθεν τὰ μειράκια καταπλήττειν δοκεῖς. περὶ δὲ τοῦ Γεωμέτρου καὶ αὐτὸς ἂν εἴποιμι, ὡς τῇ φύσει τὴν τέχνην παρεβιάζετο ὥσπερ δὴ λευκῷ γραμμὴν προσκολλῶν. καὶ διὰ τοῦτο πολυσχήματος μὲν, φορτικὸς δὲ ἄγαν καὶ πλημμελής. ἀλλὰ τῆς γε σῆς γνώμης πολλῶ καὶ ὀξύτερος καὶ σοφώτερος. Θεοδοσίου δὲ τί καταβοᾷ, ὅς γε οὔτε ἐν φιλοσόφοις, οὔτε ἐν σοφισταῖς ἀπηριθμῆται; ἀλλὰ τούτων μὲν ἔλις. ὑμῖν δὲ καὶ πρὸς ἡθους ρυθμὸν ὁ πρῶτος λόγος ἀπεικονίσθω καὶ μηδεὶς ἐτέρῳ ἄσωτίαν ἐπεγκαλέσειεν αὐτὸς ἀνελεύθερος ὧν, μηδὲ ἀκολασίαν αὐτὸς τυγχάνων ἡλίθιος μηδ' ὁ τετυφωμένος τὸν μεγαλοπρεπῆ λοιδοροῖτω, μηδ' ἀτελῶς ὁ πάθει τινὶ δεδουλωμένος ἐτέρῳ τοῦτο ἐπεγκαλοίη, ἐπεὶ [τό], ἐταῖρε Ἰωάννε, τὰ σὰ ἀντακούσεται.

P: Cod. Paris. 1182 fol. 295 v°-296. V: Cod. Vat. 671 fol. 18-19 v°. V et P sunt derivati ab eodem archetypo. L: Cod. Laurent. 57, 40 fol. 157 v°-160 (optimus codex). Discrepantia a classica graecitate - usitata apud Byzantinos eruditos - non singillatim enumerabo (cf. E. Renauld, *Étude de la langue et du style de Michel Psellos*, Paris 1920. G. Böhlig, *Untersuchungen zum rhetor. Sprachgebrauch der Byzantiner*, Berlin 1956).

XXX: Gregor v. Naz. or. XVI cap. 19 (PG 35, 960 C). XXX: 3. Kon. 14, 25 f. XXX: Locum nondum inveni. Ex Iamblichō (περὶ ἀγαλμάτων)? XXX: Ps. - Plato, Timaios Lokros ed. F. Hermann 1888 (Teubner) cap. 5 - 7? Platon leg. 955 e - 956 a (cf. Euseb praepar. ev. III, 8, 2 = S. 125 Mras)?

XXX: Gen. 5. XXX: Diog. Laert. Vita Aristot. cap. 1. XXX: Gregor v. Naz. or. XV (PG 35 Sp. 911-934).

XXX: εἰς ἃ συμβ. om. L. XXX: V θέλομι. XXX: L ἐπεστόμισται. XXX: P, V εἰ τι ἂν δῆμος. XXX: P, V ἀκούσαιμι.

XXX: L γὰρ καὶ αὐτὸς παρ' αὐτῶν, ὡς περὶ τὴν.

XXX: P, V στρέφεται. XXX: P, V παρὰ τὰ πρ.

XXX: P, V om. τε. XXX: L τρίτῳ. XXX: L προσήκοντι.

XXX: P, V om. τῷ apud Ἰῖῳ φημι. XXX: P, V om. δὴ καὶ ἐτὶ τὴν apud τοι. δόξαν. XXX:

P, V om. γε. XXX: P, V διαπεπηγμένων. XXX: P, V om. μή. L, V θελόντων. XXX: L ἐκείνοις. XXX: V et P apud ἕτερον similem lacunam!

XXX: P, V προστρίβει. XXX: L om. καί. XXX: L ἐποίησεν.

XXX: L τάδε τῶν ρωμαίων. XXX: P, V ἰσως ἀνίστων.

XXX: L καὶ ἀστροῖς. XXX: L τοιούτων. XXX: P, V om. ἐτύγγανεν.
 XXX: P, V κατηνέχθησαν. XXX: P, V om. τῇ. XXX: P, V om. τὰ apud ἑτέρα. XXX:
 P, V om. γε. XXX: L om. δ.
 XXX: L οὐδὲ γάρ. XXX: P, V om. τοιοῦτος. XXX: L ἐκείνοις.
 XXX: L πρὸς τὸν ἐντεῦθεν. XXX: L διάστροφον ἦ.
 XXX: P, V πρῶτος. XXX: L ἀνήρῃσε. XXX: L ἐπιχειροῦντες.
 XXX: P, V τοῦτο. XXX: L εἶδον τοῦτον. XXX: P, V om. τε.
 XXX: P, V om. τε. XXX: P, V om. τὸ. XXX: P, V αὐτὸ.
 XXX: L μηδὲν ἐντεῦθεν σεμνόνου λέξεις. XXX: L ἐνταῦθα.
 XXX: P, V om. γε. XXX: P, V om. ἀλλὰ τούτων μὲν ἄλις.
 P, V ἀλλ' ἡμῖν πρὸς ἡθους β. XXX: P, V ἀπεικόνιστο.
 XXX: P, V om. ἐτέρῳ. P, V ἐπεγκαλέσῃ.

Περὶ κονδικτικίων κοινῶς πάντων καὶ περὶ ἀγωγῆς διαιρέσεως.

Ἀποδίδωμι μὲν σοι ὅπερ ἔλλειμμα, ὧν ἀπαφλήκαμεν, καὶ τὰ
 τῶν κονδικτικίων κοινά. ἐμφιλοχωρῶ δέ σοι ἔτι καὶ ταῖς τῶν
 ἀγωγῶν διαιρέσεσιν, ὥσπερ περιραντήρια πολλάκις ἐπαντλῶν.

οἱ τοίνυν κονδικτικιοὶ πάντες περσονάλοι εἰσὶν
 καὶ μετὰ προκάταρξιν καὶ καρπούς καὶ γονὰς καὶ τόκους
 καὶ πᾶσαν ἀπαιτοῦσιν ἐπαύξησιν ὡς παρὰ μαλαφίδει νομέως
 καὶ ἀπὸ δόλου κινουῦνται καὶ παρὰ κληρονόμων καὶ κατὰ
 κληρονόμων ὡς ἐπίπαν, πῇ μὲν εἰς τὸ πᾶν, πῇ δὲ εἰς τὸ
 περιελθὼν εἰς αὐτούς. καὶ ἀτιμοποιοὶ μὲν οὐκ εἰσὶν. ἔσθ'
 ὅτε δὲ ποίνην ἐπάγουσιν καὶ περπετοῦοι ὑπάρχουσι. ταῖς
 δὲ ποιναλίαις ἀγωγαῖς κληρονόμοι οὐ κατέχονται. νεμόμενοι
 δὲ ἡ δόλῳ μὴ νεμόμενοι κονδικτικίους ἀλίσκονται. εἰ δὲ
 βοναφίδε τινὲς τῶν νομικῶν τούτους ὠνομάκασιν, ἀλλ' ἐν
 τοῖς προσφόροις θέμασι τῶν στρίκτων ὄντες εὐρίσκονται.

τῶν δὲ λεγομένων ἀγωγῶν αἱ μὲν κυρίως οὕτως
 ὀνομάζονται, αἱ δὲ οὐ κυρίως, ἀλλ' ἄλλο τι εἰσὶν. αὐτίκα
 ἡ ἀβολιτίων οὐκ ἔστιν ἀγωγή, ἀλλὰ κατηγορίας ἀποτεθείσης
 ἀπαλειφή. ἡ δὲ ἀκουλιάνα οὐκ ἔστιν ἀγωγή, ἀλλ' ἐπερώτησις
 ἐπερωτῶσα τὸν χρεωστὴν περὶ ὁμολογίας τοῦ χρέους αὐτοῦ,
 εἴτα ἐλευθεροῦσα τοῦτον διὰ τῆς ἀκεπτιλατίου. ἡ δάμνι
 ἰνφέκτι ἦγουν ἡ περὶ μελλούσης ζημίας οὐκ ἔστιν ἀγωγή,
 ἀλλ' ἐπερώτησις. ἡ δὲ ἰνοφικιόσο οὐκ ἔστι ἀγωγή,
 ἀλλ' αἰτία ἀγωγῆς, λέγω δὴ τῆς νερεδιτάτις πετιτίουος
 ἦγουν περὶ κληρονομίας ἀπαιτήσεως καὶ ἀτάκτου διαθέκης
 μέμψις.

καὶ αὖθις τῶν κυρίως ἀγωγῶν αἱ μὲν εἰσὶν πραιτώριαι,
 αἱ δὲ τῆς πολιτικῆς νομοθεσίας. αὐτίκα ἡ ἄλβι κοροῦπτι,

ἥτις κινεῖται κατὰ τοῦ διαφθείροντος τὸ προτεθὲν ἔδικτον, πραιτωρία ἔστιν ὁμοίως καὶ ἡ βι βονόρουμ ῥαπτόρουμ καὶ ἡ δάμνι ἰνφέκτι ἐπερώτησις καὶ ἡ περὶ δόλου κακοῦ ἀγωγή. ἡ δε δονατιόνιβους ἦτοι ἡ περὶ δωρεῶν τῆς πολιτικῆς ἔστιν νομοθεσία. ἡ δὲ ἐξκερκιτορία ἡ κινουμένη κατὰ τοῦ προβαλομένου τινὰ ἐπὶ τῆς κατὰ θάλασσαν ἐμπορίας πραιτωρία ἔστι καὶ περπετούα. καὶ αἱ ὑποθηκαῖαι δὲ ἰν ρέμ ἦτοι ἡ σερβιανῇ καὶ ἡ κουάσι σερβιανῇ ρεσκισορία πραιτώριαί εἰσιν. τῶν δὲ ἰν φάκτ(ουμ) αἱ μὲν εἰσι πραιτώριαί παρεχόμεναι ἐκάστω, ἐφ' ὧν θεμάτων ἀργεῖ ὁ ἀκουίλιος, αἱ δὲ ποπουλάριαι, πλὴν καὶ αὗται παρὰ τοῦ πραιτῶρος ἐπενοήθησαν. καὶ τὰ ἰντέρδικτα ὁμιλία ἐστὶ πραιτῶρος μεταξὺ δύο τινῶν περὶ νομῆς ἢ ὥσανεὶ νομῆς ἀγωνιζομένων.

P: Cod. Paris. 1182 fol. 181 r/v°. Publico solum dimidiam partem tractatus. De toto loco cf. inprimis Iustin. Inst. IV, 6, IV, 15 et Dig. 12 et 14,1.

XXX: perpetui. XXX: abolitio. XXX: acceptilatio. XXX: damni infecti. XXX: de inofficioso. XXX: hereditatis petitio. XXX: (actio) de albo corrupto. XXX: vi bonorum raptorum. XXX: de donationibus. XXX: (actio) exercitoria.

XXX: rescissoria. XXX: in factum.

XXX: P ἔλειμμα. XXX: P κινουῖται. XXX: P ἀ δε ἀκουιάννα.

XXX: P πραιτῶρειαι. XXX: P ἰν φάκτ. . in codice vix legi potest.

Πρὸς τὸν πατριάρχην κῦρ Μιχαήλ.

Τὸς οὕτω δεινὸς δαίμων βασκαίνει μοι, τίς δὲ οὕτω πονηρὰ γλῶσσα καὶ λοιδόρος τοσοῦτον ἤδη χρόνον ἐπ' ἐμέ τί βέλος ἀποτοξεύει, ἀγιώτατε δέσποτα; ὅπως δὲ καὶ φαρμάττει τὸν σίδηρον, ἔν' ὁμοῦ τε ἄψηταί μου τοῦ σώματος καὶ ἀνέλη τὴν δύναμιν, ὅπόσον δὲ χρόνον πολιορκῶν τὴν ἐμὴν ψυχὴν οὐκ ἐφέστηκεν· ἀλλὰ καὶ φανερῶς βάλλει καὶ κρύβδην λοχᾷ καὶ πάντα με τρόπον περικυκλοῖ καὶ τόσῳ μᾶλλον τὰς ἐλεπόλεις προσμηχανᾶται, ὅσῳ μᾶλλον αὐτὸς ἀνάλωτος πέφυκα. καί, ὦ τῆς ἀναισχυντίας, πολλάκις ἀποκρουόμενος αὐθις πειρᾶται τῶν προσβολῶν. καὶ ἀλγύνει μὲν, δρᾷ δὲ πλεόν οὐδέν. πᾶσα γὰρ αὐτῷ πόλις ἀποκέκλεισται καὶ πᾶσα εἰσοδος ἀποπέφρακται. ἀλλὰ τεχνητὴν ἔχει τὴν κακουργίαν καὶ πρὸς τοὺς καιροὺς μετατίθεται. τί βουλόμενος; ἵνα τὸν Ἰακώβ μὲν ἐξώσῃ, ἀντεισάγῃ δὲ ἴσως τὸν Ἡσαῦ, δς μεμίσηται τῷ Θεῷ πρὸ τῆς καὶ εἰς τὸν βίον παρόδου. ὅρα γάρ, ὅπως ἔχει τὸ κατ' ἐμέ. ἐγὼ σε ὁμοῦ τε ἐξ ἀρχῆς

εἶδον καὶ ἐπιτεθαύμακα τῆς ψυχῆς καὶ ὥσπερ ἀνάθημά σοι
 προσαρτῶμενος ἦν καὶ εἰπόμεν καὶ περιεῖπον πρὸς τὸ σὸν
 ἦθος ἀνακιρνῶμενος. εἶτα δὴ τῶν πραγμάτων πολλὰς μορφὰς
 ἀμειψάντων σὲ μὲν ἑαυτῷ θύτην πεποίηκεν ὁ Θεός, ἐμὲ δέ,
 δόξαν οὕτω, προσήγαγε τῇ σκηνῇ· καὶ ἀπωκίσθη μὲν σου
 τῷ βίῳ, οὐ διωκίσθη δέ σου τῷ τρόπῳ, ἀλλ' ἐζήτουν, πῶς ἂν
 ἀκούσαιμί σου, πῶς ἂν προσπαύσαιμί σοι. ἐδίδουν τὴν ἀκοήν
 τῇ φωνῇ, ἀπέλαβόν σου τῆς θέας, τῶν ἐμφύτων χαρίτων
 ἐμπιπλάμην τοῦ ἡθους, τοῦ τρόπου, τῆς σεμνῆς ἀστειότητος.
 ναὶ μὰ τὸν ἀμετέρεψ ψυχᾷ τὴν ἀληθῆ παραδόντα δόξαν, πηγὴν
 ἀενάου φύσεως, ὠδῖσιν ἀρρήτοις ἐφερόμην πρὸς σε τῆς
 ψυχῆς. ἔκλαιον ταλαιπωροῦντός σου, ἀνῶμωζον ἀτυχοῦντός
 σου, ἐσκίρτων μέγα βεβλημένου ἐπὶ τὸ κάλλιον. ἀλλ' οὐχ
 οὕτως ἐδόκουν καὶ τᾶλλα οἶδας, ἵνα μὴ καὶ αὖθις καταξαι-
 νοίμην ταῖς ἀναμνήσεσιν τῶν κακῶν. πλὴν ὅσον ὁ μὲν τις
 ἦν βλασφημῶν, κἀγὼ τ(ᾶς) γραφ(ᾶς) εἶχον καὶ (ἀπο)δείξεις.
 (ἀλλὰ) ὁ καιρὸς οὐκ ἐδίδου (πα)ρρησιάζεσθαι, (μόνο)ν
 κρεῖττονι προσανειχόν σοι. καὶ ἐμαστιζόμεν ὡς λοιδορος,
 εὐθυμῶν ἐφαινόμην, ὃς (γρη)γορῶν ἀνάλωτος ἦν. φιλῶν
 ἐβδελυττόμην, στέργων ἀπεπεμπόμην, λέγων καλῶς ἤκουον
 κακῶς, ἱλαρῶ προσώπῳ προσήειν καὶ δυσμενοῦς ἐτύγχανον
 ὀψεως. ποσάκις μέσσην τὴν ψυχὴν ἐδεδέγμην, ποσάκις ὠχρίακα,
 ποσάκις τὰς ἀλγῆδονας ἀδακρυτὶ ὑπήνεγκα. εἶτα τί; ἀπῆλθε
 τὰ δυσχερῆ καὶ ἡ πέδη τῆς παρρησίας ἐλύθη καὶ ἡ γλῶσσα
 πάντα ἡρμήνευκε καὶ ἡ ἀπόδειξις ἐναργής. κἀγὼ ἐντεῦθεν
 ἐπ' ἄκρων ὀνύχων ἐβάδιζον καὶ τὰς ὀφρῦς ἀνέσπων, ὡς μετὰ
 τὴν πολλὴν ἤτταν ἀθρόον νενικηκώς. ἀλλὰ βραχὺς ὁ ζέφυρος
 καὶ ἡ βραχεῖα αὖρα λεπτὴ καὶ τὸ τεθληδὸς αὖθις ἀπῆνθησε
 καὶ τῆς γαλήνης ἀποελαύκαμεν ἄχρις ὀνόματος. αὖθις οὖν
 χεიმῶνες καὶ θύελλαι καὶ ζάλη, χαλάζης ἐμβολαί, πικραὶ
 τὸ πρῶτον, εἶτα πλείους καὶ πάλιν μείζους καὶ ὁ συκοφάντης
 ἐν περιωπῇ. κἀγὼ πόρρω καθήμενος ἐδεχόμην τὰ αἰτιάματα, ὡς
 τῆς βασιλίδος, ὡς τῆς ἐτοίμου πρὸς τὴν ἀκοήν, οὐχ ἑωρακώς,
 οὐ προσωμιληκώς, εἰ μήπου εἶδωλον τεθεαμένος καὶ ἀμυδρᾶς
 ἀκούσας φωνῆς. ποῖαν οὐ ῥήγνυσι ταῦτα ψυχὴν; ἂν ψευδῆς ὁ
 λόγος, ἀπέλεγξον, ἂν συγκείμενος πιθανῶς, διάλυσον ἀληθῶς.
 λέλυται καὶ ταῦτα καὶ βραχὺ τι ἡ κυμανθεῖσα ἐγέλασε
 θάλασσα. καὶ ἵνα μὴ τὰ πλείω λέγω, ὑφήπλωσάς μοι τὰς
 ἀγκάλας οὐχ ὡς ἀσώτῳ παιδί, ἀλλ' ὡς φιλότῳ καὶ τὴν γνώμην
 ἐλευθερίῳ καὶ περιέφραξας πᾶσι πάντως, δακτυλίῳ τὴν χεῖρα,

πεδίλῳ τὸν πόδα, χιτῶνι τὸ σῶμα λεπτῷ. ἔθυσάς μοι καὶ
 τὸν μόσχον τὸν σιτευτὸν καὶ εἰσεδέξω τῶν ἀδύτων ἐντός.
 καὶ τὸ πρᾶγμα θαυμάσιον οἶον καὶ ἡ μεταβολὴ ἄρρητος·
 ὁ μισούμενος ὁμοσκήνιος, ὁ βδελυττόμενος ὁμοτράπεζος, ἡ
 ὑποπτὸς γλῶττα φιλότατη καὶ πολυτίμητος. ἐθαύμαζες τῆς
 ἀπλότητος, ἐπόθεις τῆς γαληνότητος, ἐξεπλήττου τῆς τῶν
 λόγων λαμπρότητος, ἀπεικάζειν οὐκ εἶχες, ὅπως ἦθος πρᾶον
 καὶ πυρφόρον συνελήλυθεν νοῦς. ἴσως ἂν καὶ μετέμελέ σοι
 τῶν πεπραγμένων. ὅθεν ἀπανταχοῦ διὰ τῆς ἀγορᾶς, διὰ τοῦ
 ἄστεως, διὰ τῶν λιμένων, ἐν τοῖς περιβόλοις, ἔξω τειχῶν
 πολὺ τὸ παρὰ σου πρὸς με, ὅποιον δὴ τοῦτο. κάμῃ μὲν
 ἐπὶ τῆς εὐτυχίας, οὐκ ἔλαττον δὲ καὶ σε τῆς ἐπιτυχίας.
 μὴ γάρ μοι τὸ τῆς τύχης ὄρα, μὴδ' ὅ τι παρὰ τοὺς πολλοὺς
 γέγονα. καὶ ὥσπερ ἐμοὶ μέγα τὸ τυχεῖν τῆς σῆς ψυχῆς
 εὐμενοῦς, οὕτω δὴ καὶ σοι οὐκ ἔλαττον εἰς ἔπαινον τὸ τὴν
 ἐμὴν γλῶτταν λαβεῖν εὐφημοῦσαν τὰ σά. εἰ μὲν οὖν ἄλλον
 με τρόπον προσῆγες διδούς τι τῶν, ὅσα πατριαρχικὴ χεὶρ
 δεδύνηται, ἐκεῖθεν ἂν σοι προσγεγενῆσθαι τοὺς ἐμούς
 ὑπώπτευες ἔρωτας. εἰ δὲ ἀνάιτιος ἡ προσχώρησις, τί μὴ
 θαυμάζεις τὸν τρόπον;

ἐρῶ σοι τ' ἀληθές, δι' ὃ σοι λίαν προσπέφυκα. οὐκ οἶδα,
 ὁπόθεν ἔχω, ἀλλ' εἰσὶ σειρήνες ψυχὰς μὲν ἐτέρας ἔλκουσαι
 ἀφανῶς. καὶ ὁ μὲν ἄλους ἔλκεται, ὁ δὲ κεκρατηκῶς (τοῦ)
 ἀπαν(τος) τυ(γχάνει). (τ)οιοῦτος ἐγὼ περὶ σε. ἐτ(. .) ος
 γλώττη. ποθῶ σε τὸ εἶδος, προσωκει(ω)μ(μένος) (τῇ εὐ)χῇ
 τῷ (ἐ)πιεικεῖ σου προσπέφυκα. τοιαῦτά με βέλη τοξεύουσι,
 τοσοῦτοις θελή(τροις) ἐφέλκομαι. ὀναίμην οὕτω Θεοῦ,
 ὀναίμην τῆς ἱερᾶς φιλοσοφίας, ἣν ἐγὼ πρεσβεύω τῇ(μερον).
 ὀναίμην τῶν ἐμῶν παιδικῶν, τοὺς λόγους φημί, ὀναίμην τῶν
 ἐμῶν χαρίτων τῶν ἀπὸ τῆς γλώττης, τῶν ἀπὸ τοῦ ἥθους, ὅφ'
 ὦν ἐγὼ δέσμιος ἄγομαι.

πιστεῖς οὖν λαβὼν δέδωκα καλὰς καλλίους, κρείττους κρατίστας.
 ἀλλ' ἐγὼ μὲν εὐθύς τὴν γλῶσσαν διδούς ἀφεῖλον τὴν ἀκοήν,
 σὺ δὲ ἄρα πάσαις αὐτὴν φωναῖς ἀνεπέτασας. διὰ ταῦτα πάλιν
 αὐτὴν ψόφος ἀέριος δαίμονος ἴσως μηχανησαμένου τὸν ἦχον.
 καὶ πῶς ἂν εἴποιμι, πῶς ἂν ἀποιμώξαιμι; ἀπλαστος ποικίλου
 τε(τύ)χηκα καὶ βληθεὶς ἐς ἥπαρ ἡγνόουν καὶ ἀττικίζων
 ἡσθόμην σου βαρβαρίζοντος τοῦ πάντοτέ μοι προσελληνίζοντος.
 ὑπωπτεύθη γάρ μοι καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἀνόδου, ὦ γῆ καὶ ἥλιε,
 καὶ ἡ καθέδρα, ἴσως δὲ καὶ τῆς παρρησίας τὸ σύνθηες. καὶ γὰρ

μὲν προσήειν ἀμαχητί, σὺ δὲ περιεκύκλους ὡς ὕστερον ἔργων
κατὰ νῶτον λοχῶν ἐπὶ τὴν πλευράν ὠθῶν τὴν αἰχμήν. ὦ τῆς
ἐμῆς ἀπλότητος, ὦ τῆς σῆς -, ἀλλὰ μὴδὲν βλασφημῆσαιμι.
ἐγὼ μὲν ὡς Θεῷ σοι προσῆγον τοὺς λόγους. οὕτω γάρ σοι
καὶ προσανέχω, καὶ μάρτυς Θεός, σὺ δὲ μετὰ περινοίας
ἐδέχου καὶ ἄλλο τι ὑπώπτευες ἢ τὸ λεγόμενον. τίς ἄρα ἐμοῦ
τῶν πάντων δυστυχέστερος πέφυκεν; ὁ δὲ ἀθλιώτερος ἄνθρωπος
οὐκ ἐγώ. ὁ γάρ, ἵνα μὴ τοξευθῇ, χαλκευόμενος, εἴτα ἐς
καρδίαν βαλλόμενος οὐ παρὰ πάντας δεδυστύχηκεν. τοῦτό μοι
τῶν πάντων προσῆκται Θεῷ· ἡ τῶν πολιτευμάτων ἀπλότης.
φιλοσοφῆσαι γὰρ ἐξ ἀρχῆς καθαρῶς οὐ προσεγένετό μοι
βληθείσης οὐκ οἶδ' ὅπως τῆς προαιρέσεως. ἐκείνου τοίνυν
ἀπεργνωκὼς καὶ τοῦ μεγάλου ἀποτυχὼν θύματος προσῆγον Θεῷ
τὸ τῆς γνώμης ἀπλοῦν. εἴτα ὁ πᾶσιν οὕτω δεδωκὼς τὴν ἐμὴν
γνώμην περὶ σε ταῦτα ἡλλοίωμαι καὶ ταῦτα πίστεις τοσαύτας
παρεσχηκὼς, ἃς ἂν τις καὶ τῶν ἀσχημόνων ὀκνήσειε; καὶ
οὔτε ἡ μακαρία τριάς τῷ λόγῳ προσειλημμένη οὔτ' ἄλλο τι
τῶν ὁμοσμένων πιστά σοι φανεῖται, ἀλλ' ἐπὶ πᾶσι καὶ τοῖς
ὅπωςδῆποτε λεγομένοις τὰ αὐτὰ αὖθις εἰσενεχθήσεται. καὶ
ἐπὶ τούτῳ τῆς σῆς ἐγὼ φιλίας ἀπέλαυσα, ἵν' ὑποπτος φανοίμην
καὶ πάντα πράττοιμι, ὅπως ἂν φεύξαιμι; τί πρὸς ταῦτα ἐρεῖς,
ποῖαν ἀντιστήσεις πρὸς τὴν ἀλήθειαν πιθανώτατα, τί τῶν
πάντων ἀπολογίῃ; ἐγὼ μὲν οὖν οὐκ ἀρνήσομαι πώποτε τὴν
ὁμολογίαν τῆς πίστεως. ἀπαξ γὰρ ὤμοσα ἐν τῷ ἁγίῳ καὶ
οὐκ ἐπιλήσομαι τῶν συνθηκῶν. ἀλλὰ κἂν αὖθις μισήσης,
φιλήσω, κἂν φεύξῃ, διώξω, κἂν λοιδορήσης, ἀξιόσω ἥτοι
ἐγκωμιάσω. δεῖξον, ὅτῳ δὴ βούλει, τὴν ἐπιστολήν, ἵνα, εἴ
τις ἔχοι ἀντίρροπα λέγειν, παρρησιάσῃται ὡς ἐγώ. ἐγὼ μὲν
οὖν οὕτως. σὺ δὲ οὐκ οἶδα ὅπως διατεθήσῃ πρὸς ἡμᾶς πολλάκις
μὲν ἀναλλοιώτον τὴν εὐμένειαν ὑποσχόμενος, τάχιστα δὲ
ἐπὶ τοῖς καιροῖς καὶ τοῖς πράγμασιν ἀλλοιούμενος.

B = Cod. Barber. 240 fol. 154-155.

XXX: Gen. 25, 25; Rom. 9, 13. XXX: Luk. 15, 23 f.

XXX: B πρὸς. XXX: ἐμπιπλάμην sic Cod. XXX et XXX: primae lineae paginae sunt partim corruptae. XXX: B ἄστος.

XXX: B ἡπῆρουν. XXX: ἐτ(. .) ος; deficiunt 6-7 litterae

XXX: B κρείττους κρείττονας. XXX: B ἀπήλαυσα.

Τοῦ αὐτοῦ, ἐπαναγνωστικὸν ὡς ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Δούκα κῦρ Κωνσταντίνου.

Ἀρρήτῳ οἰκονομία καὶ ἀφάτῳ φιλανθρωπία ὁ βασιλεὺς τῶν αἰώνων καὶ κύριος ἐπὶ τὴν ὑψηλὴν τῶν Ῥωμαίων καὶ κραταιὰν βασιλείαν <με ἀνήγαγεν>. ὁ δὲ τρόπος τῆς ἀναγωγῆς ὡς θαυμάσιος, ἐμοῦ γὰρ μηδὲν περὶ τούτου πραγματευσαμένου ποτέ, μηδ' εἰς νοῦν βαλλομένου τι ἀρχικὸν κράτος, ἀλλὰ τῇ θεῇ προνοίᾳ πάντως ἀνατιθέντος ὁ πάντα πρὸς τὸ συμφέρον οἰκονομῶν Θεὸς καὶ κηδόμενος τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀκριβέστατα τάξεώς τε καὶ καταστάσεως ἀταράχως καὶ ἀκυμάντως ὥσπερ ἐκεῖνος οἶδεν οἰκονομῶν τῷ βασιλείῳ με κατεκόσμησε στέμματι τῶν ἄλλων προκρίνας καὶ ὑπὲρ πάντων προτιμήσας καὶ ἐκλεξάμενος. ὁ γὰρ κράτιστος καὶ μέγιστος βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων κῦρ Ἰσαάκιος νοσήματι ἀθρόον κατασχεθεὶς κίνδυνον ἀπειλοῦντι καὶ προφανῇ ὄλεθρον, ὡς τοῦτο ἔγνω κρίσει βελτίονι καὶ τῷ ὄντι βασιλικωτάτῃ, τὰ περὶ αὐτὸν ἐπέτρεψε. καὶ τοῦ σκέμματος ἀρχηγὸν πεποιηκῶς τὸν Θεὸν διεσκοπεῖτο, τίνι τῶν πάντων ἐγχειρίσει τὸ κράτος. καὶ πάντας τῷ λογισμῷ ἐξεληλυθὼς στρατιώτας τε καὶ πολίτας συγκλητικούς τε καὶ ἄρχοντας καί, ὅσοι περιφανὲς ὄνομα ἐν στρατηγίᾳ ἐκτήσαντο, ἐμοὶ τὰ πρωτεῖα τῶν πάντων δέδωκε καὶ ῥοπαῖς ὅλαις βουλευματος ἐπὶ τὴν ἐμὴν κρίσιν καὶ πρόκρισιν νένευκε καὶ προτετίμηκεν οὐ τῶν ἔξω μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀδελφῶν καὶ ἀνεψιῶν καὶ τῶν λοιπῶν αὐτοῦ συγγενῶν καὶ φυλάτων. καὶ οὐχ ὁ μὲν θεϊότατος οὕτως βασιλεὺς. ὁ δὲ κουροπαλάτης ὁ τὰ πάντα θαυμάσιος καὶ εὐγενέστατος καὶ κῦρ Θεόδωρος ὁ τούτου ἀνεψιὸς Δοκειανὸς ἐδυσχέραναν τὴν ἐμὴν προτίμησιν καὶ πρὸς ὀλίγον ἐστύγνασαν. μᾶλλον μὲν οὖν καὶ ἀπεδέξαντο πλεόν τῶν ἄλλων καὶ οἰκείαν τιμὴν τὸ ἐμὸν κράτος ἡγήσαντο καὶ εὐφημιῶν ὑπὲρ τούτου τὸν μέγαν βασιλέα ἠξίωσαν. ὅς δὲ, ἐπειδὴ τὴν περὶ ἐμὲ γνώμην εἶδεν ἐπαινεθεῖσαν παρ' αὐτῶν καὶ ἀποδεχθεῖσαν, μετακαλεσάμενος παρ' ἐλπίδα πρῶτον μὲν πυκνὰ περιλαβὼν <με> κατεφίλησεν οἷα γνησιώτατον παῖδα (...), εἶτα τὴν βασιλείαν αὐτὴν ἐγχειρίζει ἐμοὶ προσαναθεὶς καὶ τὴν τῶν οἰκείων φροντίδα (...). (τοσ)οῦτον ἡὔφρανε τὸ κράτος καὶ τὸ λαμπρὸν τῆς βασιλείας διάδημα, ὅσον (...) ἤλγυνεν (αὐτὸ με) τὰ βραχὺ ἐκδαπανωμένης αὐτῷ ὑπὸ τοῦ νοσήματος τῆς δυνάμεως. ἐ(γὼ) τοίνυν αὐτὸς ἐβασί(λευσα εὐμέν)ειαν

παρέχων πάντων εὐθύς ὑποσταλέντων, μᾶλλον δὲ ἀποδεξαμένων τὴν τοῦ κράτους μετάθεσιν καὶ τὴν ἐπιλογὴν ἐπινευσάντων τοῦ βασιλεύοντος. ἐκεῖνος ὥσπερ ἐπαναπαυσάμενος τῷ πράγματι καὶ ἀποχρῶντας ἡμᾶς ἡγησάμενος πρὸς τὴν τῶν πραγμάτων διοίκησιν ἀποδύεται μὲν τὴν χλαμύδα, ἀποτίθεται δὲ τὸ διάδημα καὶ κείρει τὴν τρίχα καὶ γίνεται μοναχὸς τῆς τῶν βασιλικῶν περιβλημάτων λαμπρότητος ἀνταλλαξάμενος τὸ τριβώνιον. ἐπεὶ δὲ τὸ θεῖον ἐτελέσθη μυστήριον, καὶ θαῦμα περὶ αὐτὸν γίνεται τῶν πώποτε γενομένων θαυμασιώτερον· διανίσταται γὰρ βραχύ τι καὶ τὸ πολὺ τῆς νόσου ἀνακουφίζεται καὶ γνωρίζει τὴν πλάστην τοῦ νέου καὶ καταφιλεῖ τὰ ἄμφια καὶ προστίθῃσι τῷ ἀγαθῷ. εὐθύς γὰρ καταλιπὼν τὰ ἀνάκτορα εἰς τὸν μέγαν τοῦ προδρόμου ναόν, τὸν τοῦ Στουδίου φημί, εἰς βασιλικὴν ὁλκάδα ἐμβὰς ἀφικνεῖται ἐμοὶ τὸ συγγενὲς αὐτοῦ πᾶν ἀναθέμενος καὶ ἀπλῶς πάντα τὰ φίλτατα. ἐβούλετο μὲν οὖν καὶ ἡ δέσποινα εὐθύς ἐκεῖνον μιμήσασθαι καὶ μεταμφιάσασθαι. ἀλλ' ἐγὼ ἐπεῖχον παρακαλέσας πολλὰ, εἰ καὶ αὕτη κρείττων ἐστὶ παντὸς ἐγχειρήματος. ὅμως, ἐπειδὴ ἔτι τῷ κόσμῳ περίεστι, αἰδοῦ τῇ τε πρὸς αὐτὴν καὶ τῇ πρὸς τὸν βασιλέα οὐκ ἀποστεροῦμεν τῆς βασιλικῆς εὐφημίας, ἀλλὰ παρακελευόμεθα παντὶ τῷ ὑπὸ σε θέματι φανεράν καταστῆσαι τὴν περὶ ἡμᾶς οἰκονομίαν καὶ πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ συλλέξαι τε περὶ σεαυτὸν τοὺς εὐγενεστέρους καὶ προκρίτους ἐν τῷ θέματι καὶ οὕτω τὴν εὐφημίαν ποιήσασθαι· Αἰκατερίνης μεγάλης βασιλίσσης καὶ αὐτοκρατορίσσης Ῥωμαίων πολλὰ τὰ ἔτη καὶ Κωνσταντίνου μεγάλου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ῥωμαίων τοῦ Δούκα πολλὰ τὰ ἔτη. καὶ τὰ μὲν τῆς εὐφημίας οὕτως. γινωσκέτωσαν δὲ πάντες αἱ τῆς σῆς ἐπαρχίας, ὅτι οὐ πρὸς οἰκείαν ἀνάπαυσιν οὔτε μὴν εἰς ἐμὴν ἀπόλαυσιν ἀνεδεξάμην τὸ κράτος τῆς βασιλείας, ἀλλ' εἰς ἀρίστην οἰκονομίαν τοῦ κοινοῦ καὶ ἀκριβῆ διοίκησιν τῶν πραγμάτων. καὶ μηδεὶς οἰέσθω μήτε τῶν ἀδικούντων μήτε τῶν ἀδικουμένων, ὡς λήσονται τὴν ἐμὴν ἐπιμέλειαν καὶ ἐντελῇ περὶ τὰ πράγματα διάσκεψιν, ἂν φωραθῇσονται. καὶ ὁ μὲν κατακριθήσεται, ὁ δὲ δικαιωθήσεται καὶ πᾶσα ἐκ μέσου ἀναιρεθήσεται κάκωσις. καὶ οὐδεὶς ἔσται ὁ θακρύνων, οὐδεὶς ὁ στενάζων καὶ οὐδεὶς ὁ ἐπιστυγνάζων, ἐφ' οὗ πέπονθεν. καὶ σὺ μὲν πεπληροφόρησο, ὡς εἰ μὲν καλῶς τὴν ἀρχὴν διέπεις,

ἐλεήσῃ παρὰ τῆς βασιλείας ἥ καὶ ἀξιωθήσῃ τῆς μείζονος.
 εἰ δὲ ἐπὶ φθορᾷ καὶ λύμῃ τῶν πραγμάτων διατελεῖς καὶ
 τῶν ὑποχειρίων [καὶ] παρατρέπεις τὸ δίκαιον, οὐ
 μόνον ἐκπτώτος ταύτης ὀφθήσῃ, ἀλλὰ καὶ μείζονας
 κακώσεις ὑπομένεις. τέως δ' οὖν χαῖρε καὶ ἀγαλλία
 ἐπὶ τῇ ἐμῇ ἀναγορεύσει, ἣν ὁ Θεὸς λαμπρὰν καὶ περι-
 φανεστάτην ὥς οὐδέποτε ἄλλην ἀπέδειξεν.

B = Cod. Barber. 240 fol. 147 r/v°.

XXX: suspicor lacunam. XXX: textus corruptus in B ὁ δὲ κουροπαλάτης κύρ Θεόδωρος
 ὁ τούτου ἀνεψιὸς καὶ ὁ τὰ πάντα θαυμάσιος καὶ εὐγενέστατος Δοκλειανός.

XXX: παῖδα . . . εἴτα deficiunt 8-9 litterae.

XXX: φροντίδα . . . deficiunt 6-7 litterae. B: εὐφρανε.

XXX: ὅσον . . . deficiunt 5-6 litterae. XXX: ἐβασί(λευσα) vix legi potest. XXX: B
 χλαμίδα.

XXX: B εἰς ἐμὲ ἀπόλ.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Διον. Α. Ζακυθηνού, 'Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία 324 - 1071, 'Αθήναι 1969, σελ. 443, 1 χάρτης.

'Ακριβῶς κατὰ τὸ ἔτος, καθ' ὃ συνεπλήρωσε τριάκοντα ἔτη καθηγεσίας (1969), ὁ καθηγητὴς Διονύσιος Ζακυθηνὸς ἐδημοσίευσε τὸν πρῶτον τόμον τῆς «Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας» τοῦ διαπραγματευόμενον τὸ διάστημα 324-1071.

'Ὡς εἰς σημείωσιν (σ.8) ἀναφέρεται «τὸ παρὸν πόνημα, ἀποβλέπον κυρίως εἰς σκοποὺς διδασκτικoύς, ἀποτελεῖ ἐπιτομωτέραν ἔκδοσιν τοῦ ὑπὸ ἐκτύπωσιν πρῶτου τόμου τοῦ ἔργου τοῦ συγγραφέως Βυζαντινῇ Ἱστορίᾳ 324-1453».

Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν καὶ ἡμεῖς ν' ἀναμείνωμεν τὴν ἔκδοσιν τῆς «Βυζαντινῆς Ἱστορίας», διὰ νὰ προβῶμεν εἰς βιβλιοκρισίαν.

'Η παροῦσα ἐπιτομὴ ὅμως εἶναι τόσον ἐκτενὴς (450 ὀλόκληροι σελίδες), ὥστε νὰ δύναται τις ἀνέτως νὰ διαγνώσῃ τόσον τὸ πνεῦμα καὶ τὴν διάθεσιν, ὅσον καὶ τὸ ὕφος καὶ τὴν δομὴν τοῦ νέου βιβλίου καὶ ἐπίσης ἀνέτως νὰ καθορίσῃ τὸν βαθμὸν τῆς προσφορᾶς τοῦ.

'Επιφυλασσόμενοι λοιπὸν νὰ προβῶμεν εἰς ἐκτενὴ καὶ λεπτομερῇ βιβλιοκρισίαν μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ πλήρους ὑπὸ δημοσίευσιν τόμου, θ' ἄρκεσθῶμεν σήμερον εἰς παρουσίαν τῆς ἐπιτομῆς.

* *

Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ διάθεσις τοῦ βιβλίου ἐντάσσονται εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἀπὸ ἐλληνικῆς σκοπιᾶς θεωρήσεως τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ὅπως ταύτην ἐπιγραμματικῶς εἰς τὸν πρόλογον ἄλλου ἔργου τοῦ ἐκφράζει ὁ σ. τονίζων ὅτι «ἀπὸ τῆς ὑψηλῆς σκοπιᾶς τῆς Κωνσταντινουπόλεως θεωρεῖ τὸ μεγαλειῶδες φαινόμενον τοῦ 'Ελληνισμοῦ» (Βυζάντιον, 'Αθήναι 1951, σ. 6).

'Ο 'Ελληνισμὸς λοιπὸν, κατὰ τὸν σ., ἀποτελεῖ τὴν κινητήριον δύναμιν καὶ τὸν φορέα τῆς ὅλης ἱστορικῆς ἀνεξίξεως κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Τοῦτο δηλοῖ σαφέστατα εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ ἔργου τοῦ τὴν ἐπιγραφομένην «'Η ἀναγέννησις τοῦ 'Ελληνισμοῦ καὶ ἡ στρατευομένη ἐλληνικὴ διανόησις», ὅπου μετὰ τῶν ἄλλων γράφει: «Πολλοὶ λόγοι συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους..... Ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων ὀφείλομεν νὰ ἐξάρωμεν ἐνταῦθα τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ τὴν ρωμαλέαν αὐτοῦ ἀντίδρασιν εἰς τὸν ἀπειληθέντα ἐκγερμανισμὸν τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας. Τὴν συμβολὴν τοῦ 'Ελληνισμοῦ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ δὲν νοοῦμεν ἀπλῶς ὡς περιοριζομένην εἰς τὴν συνεκτικὴν αὐτοῦ ἰκανότητα

καὶ τὰς ἄλλας πνευματικὰς ἀρετάς, ἀλλ' ὡς δύνανται δρῶσαν καὶ στρατευομένην. Ὁ Αὐρηλιανὸς καὶ ὁ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου αὐτοῦ Ἀνθέμιος ἐνεσάρκωσαν τὴν ἐπανάστασιν, τῆς ὁποίας ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπῆρξεν ὁ πρωτεργάτης» (σ. 53-4).

Πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀπόψεως ταύτης ὁ σ. ἀναφέρει πλείαδα ἐκπροσώπων τῶν διαφόρων κλάδων τῆς στρατευομένης ἐλληνικῆς διανοήσεως, ποιητῶν, φιλοσόφων, ρητόρων. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ σημειώσω ἐπίσης τὰ ὀνόματα τῶν μαθητῶν τοῦ Τρωίλου, ρήτορος Ἀβλαβίου, μετέπειτα ἐπισκόπου Νικαίας, Σιλβανοῦ, μετέπειτα ἐπισκόπου Φιλιππουπόλεως καὶ εἴτα Τρωάδος καὶ τοῦ Φιλίππου Σίδης, συγγραφέως χριστιανικῆς ἱστορίας καὶ συγγενοῦς τοῦ Τρωίλου. Ἄς σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι πλεῖστοι τῶν διανοουμένων τῆς ἐποχῆς μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχει ὁ Συνέσιος, ὑπῆρξαν μαθηταὶ τῆς ἀλεξανδρινῆς φιλοσόφου Ὑπατίας.

* * *

Τὸ ὕφος τοῦ βιβλίου εἶναι τὸ γνωστὸν ρητορικόν, φροντισμένον ὕφος τοῦ Διονυσίου Ζακυθνοῦ, ἀπὸ τὰς φράσεις τοῦ ὁποίου ξεπηδᾷ ὁ παλμὸς καὶ τὸ πάθος, τὰ ὅποια ἐμπνέει εἰς τὸν συγγραφέα ἢ μέθεξις τῶν γεγονότων: «....ὁ Λιβάνιος κατήγγειλε τὰς ὑπερβασίας τῶν ὁπαδῶν τῆς νέας θρησκείας. Αἱ βαιοπραγαί αὐταὶ ἐστρέφοντο κατὰ τῶν ἱερῶν τῶν πόλεων, κυρίως ὁμῶς κατὰ τῶν ἀγροτικῶν βωμῶν. Εἰς μάτην ὁ σοφιστὴς διεμαρτύρετο διὰ τὰς καταστροφάς. Ἡ φωνὴ τοῦ ἡκούετο ἐν ὅλῃ τῇ Ἀνατολῇ ὡς οἰμωγὴ τῶν κρημνιζομένων ἱερῶν καὶ τῶν σπαρασσομένων θεῶν» (σ. 47).

* * *

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ οἰκονομία καὶ δομὴ τοῦ βιβλίου εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὑπὸ τοῦ σ. προσωπικῆς ἀντιλήψεως καὶ ἐκτιμήσεως τῶν φάσεων τῆς βυζαντινῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως.

Διαιρεῖ τὸ βιβλίον κατὰ τρόπον παρατακτικόν, εἰς εἰσαγωγὴν καὶ ἑνδεκα κεφάλαια. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν, ἐπιγραφομένην «Γενικαὶ ἔννοιαι καὶ ἐπιστημονικοὶ ὅροι», ἐξετάζει ἐν πρώτοις τὴν πολιτικὴν σημασίαν καὶ τὰς σχέσεις τῶν ὀνομάτων Βυζάντιον, βυζαντινός, βυζαντιακός, ρωμαῖος, ρωμαϊκός, Ρωμανία, Ἑλλάς, Ἕλληνες, ἑλλαδικοὶ πρὸς τὴν μεσαιωνικὴν αὐτοκρατορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Διερωτῶμαι ἐνταῦθα, ἐὰν ὁ ὅρος Ρωμανία εἶναι πράγματι λαϊκωτέρας προελεύσεως ἢ ὀφείλει ν' ἀναχθῇ εἰς τὸν Ὀρόσιον.

Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζονται ἡ ἀφετηρία, οἱ σταθμοὶ καὶ περίοδοι καὶ τὸ τέρμα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας.

Ὡς ἀφετηρίαν τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου ὁ σ. θεωρεῖ ἀνεπιφυλάκτως τὸ 395, σπεύδει ὁμῶς νὰ προσθέσῃ ὅτι «δὲν δύναται νὰ παρίδῃ τὴν ἔξοχον σημασίαν τῆς ἐποχῆς ταύτης (= τοῦ 4ου αἰ.) διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν γενικωτέρων συνθηκῶν καὶ τῶν εἰδικῶν συντελεστῶν, οἵτινες θὰ προαγάγουν τὸν «ἐκβυζαντινισμόν» τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου» (σ. 38-9).

Εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας ὅτι ὁ 4ος αἰ. εἶναι βασικῆς σημασίας καὶ διὰ τὴν διαμόρφωσιν, ἀλλὰ πρὸ παντὸς διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ὅλης ἐννοίας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Πρὸ τοῦ 320 ἢ 330 «Βυζαντινόν» κράτος δὲν ὑφίστατο, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑφίσταται, διότι δὲν ὑπῆρχον αἱ στοιχειώδεις προϋποθέσεις τῆς ὑπάρξεώς του: ἡ Κωνσταντινούπολις, ὁ χριστιανισμός, ἡ ἐμβάπτισις εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλωσσικὴν ἐπιρροήν, τέλος αἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου εἰς πάντα τομέα τῆς δημοσίας ζωῆς, στρατόν, οἰκονομικὴν ὀργάνωσιν, διοίκησιν, νόμισμα, κοινωνικὴν διάρθρωσιν. Πάντα ταῦτα καθιστοῦν τὸ κράτος τοῦ 4ου αἰ. ἐντελῶς διάφορον τοῦ κράτους τῆς προγενεστέρας ἐποχῆς. Δὲν πρέπει δὲ νὰ παραβλέψωμεν καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ κράτος κατὰ θεωρίαν, ἀλλὰ πολλάκις καὶ ἐν τῇ πράξει, παραμένει ἐνιαῖον καὶ μετὰ τὸ 395, ὡς ἐπίσης ὅτι εὐρίσκεται ὑπὸ δύο ἡγεμόνας καὶ πρὸ τῆς χρονολογίας αὐτῆς.

Εἶναι ἐπομένως λίαν εὐχάριστον τὸ γεγονός ὅτι, ἔστω καὶ εἰσαγωγικῶς, ἀφιεροῦνται εἰς τὸν 4ον αἰ. ὠραῖαι πράγματι σελίδες, μὲ ἐντονὸν τὴν προσωπικὴν συμβολὴν τοῦ συγγραφέως.

Εἰς τὴν προσπάθειάν του πρὸς καθορισμὸν τῶν φάσεων εἰς τὰς ὁποίας δέον νὰ διαιρεθῇ ἡ Βυζαντινὴ ἱστορία, ὁ σ. ἐκκινεῖ ἐξ εὐρυτέρων κριτηρίων: λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του τὴν διεθνῇ πολιτικὴν τοῦ κράτους, τὴν ἐξέλιξιν τῶν πολιτικῶν καὶ διοικητικῶν θεσμῶν του, ὡς καὶ τὰς σπουδαιοτέρας ἐκδηλώσεις τοῦ πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του ἐν γένει. Ἐκ παραλλήλου δὲν παραβλέπει τὰς τελευταίας καινοτόμους διαρθρώσεις ἀλλὰ καὶ τὰς παραδοσιακάς, τὰς στηριζομένας ἐπὶ τῶν δυναστικῶν κύκλων.

Εἶναι γνωστὰι βεβαίως αἱ δυσκολίαι πάσης διαιρέσεως τῆς ἱστορικῆς ὕλης καὶ εἶναι γνωστὸν πόσον ἀντιλεγόμενα εἶναι πολλάκις τὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα, πρὸ παντὸς διότι κάθε τοιαύτη διαίρεσις ἐξαρθᾶται ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ προσωπικῆς ἐκτιμήσεως τῶν διαφόρων δεδομένων, ἐνέχει τ.ἐ. ἰσχυρὸν πάντοτε τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον.

Ἡ εὐρύτης ὅμως βάσεως τῆς προτεινομένης διαιρέσεως ἐπιτρέπει, παρὰ πάσας τὰς τυχόν ἐπὶ μέρους ἀντιρρήσεις, νὰ θεωρηθῇ αὕτη ἐν τῷ συνόλῳ της ὡς ἐπιτυχής.

Ἀπολύτως συμφώνους μᾶς εὐρίσκει ἡ ἀποψις τοῦ συγγραφέως ὅτι τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας ὀφείλει νὰ τεθῇ εἰς τὸ 1453. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ μεταφέρωμεν ἐδῶ, προσυπογράφοντες, τοὺς λόγους του: «αἱ ἀντιλήψεις αὗται (περὶ τοποθετήσεως τοῦ τέλους τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας εἰς τὸ 1204) προκαλοῦν σοβαρὰς ἀντιρρήσεις. Παρὰ τὰς μεταβολάς, τὰς ὁποίας ὑπέστη κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τοῦ βίου του, τὸ Βυζαντινὸν κράτος διατηρεῖ μέχρι τέλους τὰ θεμελιώδη χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ καὶ εἰς τὸν τομέα τῆς κρατικῆς ὀργανώσεως καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν θεωρίαν καὶ τὴν πρᾶξιν. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς Φιλολογίας καὶ τῆς Τέχνης, περὶ τοῦ πολιτισμοῦ

ἐν γένει. Ἐπομένως τὸ μεταξὺ τῶν δύο ἀλώσεων Βυζάντιον συνεχίζει τὴν παλαιὰν παράδοσιν τοῦ ἡνωμένου Βυζαντινοῦ κράτους».

Εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς ὁ σ. παραθέτει κατάλογον γενικῶν περὶ τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας ἔργων ἀπὸ τῆς *Historia Byzantina* τοῦ Charles Du Cange (1680) μέχρι τῆς νεωτάτης ἐκθέσεως τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας εἰς τὴν σειρὰν τῆς *Cambridge Medieval History* (1966/7): εἶναι μακρὰ σειρὰ ἔργων τὰ ὅποια ὁ σ. χαρακτηρίζει δι' ὀλίγων ἐκάστοτε λέξεων, εἰς ἑναργῇ καὶ ἐπιβλητικῇ παρουσίᾳ τῆς εἰς τὸν τομέα τῆς ἐπιστημονικῆς διερευνήσεως τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων ἀπὸ τοῦ 17ου αἰ. μέχρι σήμερον γενομένης ἐργασίας.

* *

Τὸ κύριον μέρος τοῦ βιβλίου διαιρεῖται εἰς τὰ ἐξῆς ἑνδεκα κεφάλαια:

1. Τὸ χριστιανικὸν ρωμαϊκὸν κράτος (324-395), σ. 38-50.
2. Τὸ ἀνατολικὸν ρωμαϊκὸν κράτος (395-518), σ. 51-63.
3. Ἡ οἰκουμενικὴ χριστιανικὴ μοναρχία. Τὸ ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ (518-565), σ. 64-77.
4. Ἡ κρίσις τῆς οἰκουμενικῆς μοναρχίας. Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ (565-610), σ. 78-87.
5. Ἡ πτώσις τῆς ἑλληνιστικῆς ἀνατολῆς (610-642), σ. 88-98.
6. Ἡ κατάρρευσις τῆς οἰκουμενικῆς μοναρχίας καὶ τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ κρατικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συστήματος (642-717), σ. 99-128.
7. Ἀκμὴ καὶ παρακμὴ τῆς ἐχθρικῆς ἐφόδου. Τὸ εἰκονοκλαστικὸν χάσμα (717-843), σ. 129-180.
8. Ἡ ἀναγέννησις (843-867), σ. 180-198.
9. Οἱ χρόνοι τῆς ἀκμῆς. Ἡ ἀποκατάστασις (867-959), σ. 199-299.
10. Οἱ χρόνοι τῆς ἀκμῆς. Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιία (959-1028), σ. 300-382 καὶ
11. Ἡ παρακμὴ (1028-1071), σ. 383-435.

Πίναξ περιεχομένων καὶ θαυμάσιος ἱστορικὸς χάρτης κλείουν τὸ βιβλίον.

* *

Διάφοροι εἶναι οἱ τρόποι κατὰ τοὺς ὁποίους ἐνεργεῖ τὴν διαπραγματεύσιν τῆς ὕλης τοῦ σ. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς μέχρι τοῦ 565 περιόδου νικητρία εἰς τὴν αἰωνίαν πάλην, τὴν σχετικὴν πρὸς τὴν βάρθρωσιν τῆς ἱστοριογραφίας καὶ τῆς σημασίας ποὺ πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸν πολιτιστικὸν τομέα καὶ τὸν τομέα τῶν πολιτικῶν γεγονότων εἰς τὰς ἱστορικὰς συνθέσεις, ἀποβαίνει ἡ πλευρὰ τῆς ἐκθέσεως τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων καὶ τῶν πνευματικῶν γεγονότων.

Τὸ αὐτό, εἰς μικρότερον βεβαίως βαθμόν, συμβαίνει καὶ εἰς τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ 565-867, ὅπου ἡ ἐκθεσις τῶν πολιτικῶν γεγονότων ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς ἐκθέσεως τῶν γεγονότων τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος.

Τοῦτο βεβαίως σημαίνει ὅτι τὰ πολιτικὰ γεγονότα τῶν περιόδων αὐτῶν τοποθετοῦνται ἡθελήμενως εἰς δεύτερον ἐπίπεδον, διὰ νὰ ἐξαρθοῦν τὰ ἰδε-

ολογικά ρεύματα καὶ αἱ πνευματικαὶ συγκρούσεις ποὺ συνεκλόνισαν τὸ Βυζάντιον.

Ἡ ἐκκέντρωσις ὅμως αὕτη τῆς πολιτικῆς ἱστορίας κατὰ τὰς προαναφερθείσας περιόδους ἀντισταθμίζεται ὑπὸ τῶν λαμπρῶν ἐνοτήτων περὶ τῶν «Θεμελίων τοῦ νέου κράτους καὶ τῆς νέας κοινωνίας», τῆς «Ἀναζητήσεως τῆς θρησκευτικῆς ἐνότητος καὶ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς νέας θρησκείας», τῆς «Ἐπικρατήσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς στρατευομένης ἑλληνικῆς διανοήσεως», τῆς «Κρίσεως τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς παραδόσεως», τῆς «Εἰκονοκλαστικῆς κρίσεως» καὶ τῆς «Πνευματικῆς ἀναγεννήσεως καὶ ἀκτινοβολίας».

Διαφορετικῶς ἐνεργεῖ ὁ συγγραφεὺς κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς περιόδου 867-1071. Χωρὶς νὰ χάνῃ ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν του τὰ πνευματικὰ ρεύματα καὶ γεγονότα εἰς τὰ ὁποῖα ἀφιερώνει μεστὰς σελίδας (βλ. π.χ. τὰς ἐνότητες «Ὁ ἑλληνικὸς διαφωτισμὸς τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Πλάτωνος καὶ ὁ ἐγκυκλοπαιδικὸς ἱστορισμὸς» καὶ «Ἡ Μυστικὴ τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων»), κατανέμει ἐξ ἴσου τὴν προσοχὴν του καὶ εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς τῆς βυζαντινῆς δραστηριότητος: τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν, τὴν ἐσωτερικὴν συμπεριφορὰν καὶ τὰ πνευματικὰ κινήματα.

Κατὰ ταῦτα, ἂν ἔπρεπε νὰ χαρακτηρίσωμεν δι' ὀλίγων λέξεων τὰς τάσεις τοῦ νέου βιβλίου, θὰ ἐλέγομεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ μέχρι τοῦ 867 διαστήματος τοποθετεῖται παρὰ τὴν πλευρὰν τῆς ἱστοριογραφίας ποὺ ἀφιερώνει τὴν προσοχὴν τῆς εἰς τὸν τομέα τῶν ἰδεολογιῶν καὶ πνευματικῶν ρευμάτων καὶ κινήσεων, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ 867 καὶ ἐκεῖθεν καταμερίζει τὴν προσοχὴν του καὶ ἐξετάζει ἰσομερῶς τοὺς πολλαπλοὺς παράγοντας ποὺ συνιστοῦν τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν. Τὸ ὅτι ἡ κατ' ἰσομοιρίαν ἐξέτασις ἀποβαίνει ἐπιτυχὴς καὶ καταλήγει εἰς ἀρμονικὴν καὶ ὁλοκληρωμένην ἱστορικὴν σύνθεσιν, ἀποτελεῖ καὶ ἄλλο θετικὸν στοιχεῖον τοῦ νέου βιβλίου.

* *

Εἰς τὰ ἐπίμαχα ζητήματα τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων ὁ σ. ἐκθέτει τὰς ἀντικρουόμενας πολλάκις γνώμας τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν καὶ κλείνει τὴν περὶ αὐτῶν ἐκθεσίν του ἢ μὲ τὴν παράθεσιν τῆς ἰδικῆς του γνώμης ἢ μὲ παρατηρήσεις ἐπιγραμματικὰς, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ δώσουν λαβὴν εἰς νέας σκέψεις ἢ ἀκόμη καὶ νέον τρόπον θεωρήσεως τῶν πραγμάτων.

Τοῦτο εἶναι σπουδαιότατον, διότι κατὰ τὴν γνώμην μου ἡ ἀξία τῆς ἱστορικῆς συνθέσεως ἔγκειται οὐχὶ μόνον εἰς τὴν καλὴν παρουσίαν καὶ διαπραγμάτευσιν τοῦ ὕλικου, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο εἰς τὰ ἐρεθίσματα καὶ τὰς ἀφορμὰς γονίμων συζητήσεων καὶ εἰς τὴν ὥθησιν ποὺ δίδει πρὸς ἀναψηλάφησιν καὶ διαφορετικὴν θεώρησιν τῶν ἱστορικῶν φαινομένων καὶ γεγονότων.

* *

Θὰ ἦτο περιττὸν νὰ προσθέσωμεν ὅτι ὁ σ. κινεῖται μὲ ἄνεσιν εἰς ὅλον τὸ πλάτος τῆς ὑπὸ διαπραγματεύσειν ὕλης.

Ἡ βιβλιογραφία τῶν ὑποσημειώσεων τοῦ εἶναι συνήθως ἐνδεικτική, ἡ βιβλιογραφία ὅμως κάθε κεφαλαίου ἐπαρκής, ἐνίοτε μάλιστα, προκειμένου περὶ ἐπιτομῆς, ἐξαντλητικῆς.

Ἡ νέα σύνθεσις ἀποτελεῖ γενναίαν συμβολὴν εἰς τὴν περὶ τοῦ Βυζαντίου ἱστοριογραφίαν καὶ ἐπιτρέπει νὰ ἀναμένωμεν μὲ δικαιολογημένον ἐνδιαφέρον τὸν μεγάλον τόμον τοῦ ὁποίου τὸ παρὸν βιβλίον ἀποτελεῖ ἀπλὴν ἐπιτομήν, ἐπιτυχῇ ὅμως καὶ ἀρτίαν.

* *

Ἡ ἔκδοσις τῆς «Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας» συνέπεσε μὲ τὴν τριακονταετηρίδα τῆς καθηγεσίας τοῦ Διονυσίου Ζακυθνοῦ καὶ ὁ σ. εἰς χειρονομίαν πλήρη ἀβρότητας καὶ ἀγάπης τὴν ἀφιερώνει εἰς αὐτοὺς ποὺ ἐπὶ τριάκοντα ὅλα ἔτη ἐδίδαξαν. Ἡμεῖς οἱ διατελέσαντες μαθηταὶ τοῦ εὐγνωμόνως ἀναμνησκόμεθα τῆς παρ' αὐτῷ μαθητείας καὶ εὐχόμεθα νὰ παρουσιάσῃ συντόμως τὴν συνέχειαν τοῦ ἔργου του, εἰς ὁλοκλήρωσιν τῆς πρὸς τὴν βυζαντινὴν ἐπιστήμην προσφορᾶς.

Θεσσαλονίκη

I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

E. v. Ivánka, Rhomäerreich und Gottesvolk, Freiburg i. Br.—München (1968), 168 S.

Ὅμιλοῦμεν περὶ εὐρωπαϊκοῦ ἢ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἀδιακρίτως, ὥσάν νὰ πρόκειται περὶ ταυτοσήμων ἐννοιῶν, ἐξ ἄλλου δὲ περὶ «ἀνατολικῆς Εὐρώπης», ὅχι μόνον ὑπὸ γεωγραφικὴν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ πολιτιστικὴν ἔννοιαν, καὶ δηλοῦμεν διὰ τοῦ ὅρου τούτου τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐκεῖνας περιοχάς, αἵτινες ἔλαβον ἀπὸ τὸ Βυζάντιον τὸν χριστιανισμόν καὶ τὴν παιδείαν.

Δὲν εἶναι λοιπὸν τὸ Βυζάντιον Εὐρώπη; καὶ ἀποτελεῖ τὸ βυζαντινὸν στοιχεῖον διάβρωσιν τῆς κλασσικῆς κληρονομίας καὶ τῆς χριστιανικῆς εὐρωπαϊκῆς παραδόσεως διὰ ξένων, μὴ εὐρωπαϊκῶν, «ἀνατολικῶν» ἢ «ἀσιατικῶν» στοιχείων;

Μὲ ἄλλους λόγους ἀντιπροσωπεύει ὁ βυζαντινὸς παράγων τὴν εἰσβολὴν ἀνατολικῶν στοιχείων εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν πολιτιστικὴν κοινότητα; Καὶ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦν τὴν ἰδιουπλίαν τοῦ «βυζαντινῶς» ἐπηρεασμένου πολιτισμοῦ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης;

Ὁ σ. σπεύδει νὰ δώσῃ ἀρνητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτά. Ὑποστηρίζει τὴν ἄποψιν ὅτι καὶ εἰς τὰ δύο εὐρωπαϊκὰ τμήματα ὑπάρχουν τὰ αὐτὰ βασικὰ παραδοσιακὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια ὅμως λόγῳ τῶν διαφορετικῶν ιστορικῶν ἐξελίξεων εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν ὠδηγήθησαν εἰς διαρκῶς αὐξανομένας ἀποκλίσεις καὶ διαφοράς, αἱ ὁποῖαι τελικῶς ἔδωσαν τὴν ἐντύπωσιν βασικῶν ἀντιθέσεων.

Τὴν ἀντίληψίν του ταύτην στηρίζει ὁ σ. ἐπὶ τῆς ἐξετάσεως δύο βασικῶν ἀρχῶν αἱ ὁποῖαι ἐκπορεύονται ἐκ τῆς ὑστάτης ἀρχαιότητος καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πνευματικοῦ ἀγαθοῦ: τῆς πολιτικῆς θεωρίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ιδέας τοῦ περιουσίου λαοῦ ἀφ' ἑτέρου.

Ἡ ἐξέτασις τῆς πολιτικῆς θεωρίας ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων της: τῆς ιδέας περὶ τῆς ἱερότητος τῆς αὐτοκρατορίας, τῆς αὐτοκρατορικῆς ιδέας, τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως καὶ τοῦ τὰ πάντα πλεόν πληροῦντος καὶ διαποτίζοντος χριστιανικοῦ πανανθρωπισμοῦ. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀποτελοῦν τὴν ρωμαϊκὴν κληρονομίαν, πλουτισθεῖσαν διὰ τοῦ χριστιανικοῦ παράγοντος.

*
* *

Πῶς ὅμως τὰ στοιχεῖα ταῦτα μεταβάλλονται καὶ ποίαν μορφήν λαμβάνουν κατὰ τὴν μεταρρωμαϊκὴν ἐποχὴν; Τοῦτο ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξετάσῃ καὶ ἀναλύσῃ ὁ σ. εἰς τὸ δεῦτερον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του ὑπὸ τὸν τίτλον «Αὐτοανάλυσις καὶ καθορισμός».

Ἐν πρώτοις τὸ στοιχεῖον τῆς aeternitas. Τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος εἶναι ἀτέλευτον: imperium sine fine. Ἡ Ρώμη, ἡ αἰωνία πόλις: ἡ urbs aeterna.

Πρὸς τὸ στοιχεῖον τοῦτο ὅμως ἀντιτίθεται ἡ ἔννοια τῆς συγκρίσεως τῶν ἐποχῶν τῆς ρωμαϊκῆς ιστορίας μὲ τὰς ἐποχὰς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἡ ιδέα αὕτη πηγάζουσα ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ Varro «De gente populi romani» ἐκτίθεται διὰ μακρῶν ὑπὸ τοῦ Ammianus Marcellinus «Eius (Romae) populus ab incunabulis primis ad usque pueritiae tempus extremum.... circummurana pertulit bella; deinde aetatem ingressus adultam....Alpes transcendit et fretum; in iuvenem erectus et virumreportavit laureas et triumphos; iamque vergens in senium.....ad tranquilliora vitae discessit». Δεικνύει δ' ἐπαρκῶς ὅτι καὶ τὸ ρωμαϊκὸν κράτος πορεύεται πρὸς τὴν παρακμὴν. Παρὰ ταῦτα ὁ ἴδιος ὁ Ammianus ὀλίγον μὲν προηγουμένως διακηρύσσει τὴν ἀκράδαντον πεπολθισίν του ὅτι ἡ Ρώμη θὰ διαρκέσῃ ὅσον καὶ ἡ ἀνθρωπότης: «Tempore quo primis auspiciis in mundanum fulgorem surgetur victura dum erunt homines Roma...». Πῶς δύναται ν' ἀρθῇ ἡ ἀντίθεσις αὕτη; Μόνον διὰ τῆς πίστεως εἰς τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης, ἡ ὅποια ἐπιτρέπει λογικὰς κατασκευὰς πέραν τῆς πραγματικότητος κειμένας. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσίν μας ὁ Ammianus ἐξαλείφει τὴν ἀντίθεσιν

διὰ τῆς *ex machina* ιδέας τῆς «μεταβιβάσεως τῆς σκυτάλης»: «ideo urbs venerabilis.....velut frugi parens et prudens et dives, Caesaribus tamquam liberis suis, regenda patrimonii iura permisit».

Ἡ «μεταβίβασις τῆς σκυτάλης» ὁμῶς τοῦ Ammianus ταυτίζεται μὲ τὴν ιδέαν τῆς *iuventus reddita* ἢ ὁποία κατὰ τὸν Florus ὀφείλεται εἰς τὸν Τραϊανόν. Ἡ *iuventus reddita* λοιπόν, ἡ ἀνανέωσις, ἡ *renovatio*, ἀποτελεῖ τὴν μαγικὴν κλεῖδα ποῦ διασώζει εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πολιτικὴν θεωρίαν τὴν αἰωνιότητα τῆς Ρώμης.

Μετὰ τῆς βασικῆς ιδέας τῆς αἰωνιότητος συνδέεται, διὰ τὰ ἐξηγηθῆ ἡ ἀνοδος τῆς Ρώμης καὶ ἡ παλαιὰ ιδέα τῆς *virtus* καὶ τῆς *fortuna*, αἱ ὁποῖαι, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι συνήθως συμβαίνει, ἀπὸ κοινοῦ ἐβοήθησαν τοὺς Ρωμαίους: ιδέα, ἡ ὁποία εὐρίσκομένη ἤδη εἰς τὸν Cicero καὶ τὸν Florus, ἐκφράζεται σαφέστατα ὑπὸ τοῦ Ammianus: «.....foedere pacis aeternae Virtus convenit atque Fortuna.....quarum si altera defuisset, ad perfectam non venerat (Roma) summitatem».

Ἡ *fortuna* ὁμῶς δὲν ἐχαρίσθη εἰς τοὺς Ρωμαίους, τὴν κατέκτησαν διὰ τῆς *virtus* ἢ ὁποία ἐκδηλοῦται διὰ τῆς πολεμικῆς τῶν ἀρετῆς καὶ τῆς ἱκανότητός των νὰ δώσουν εἰς τὸ *imperium* τάξιν καὶ νόμον. Ἡ Ρώμη εἶναι *armorum legumque parens*, λέγει ὁ Claudianus καὶ προσθέτει: *quae fundit in omnes/imperium, primique dedit cunabula iuris*.

Τοιοῦτοτρόπως ἐγένετο ὅ,τι πολὺ πρότερον εἶχεν ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης ὑμῆσει εἰς τὴν Ρώμην: «Τὸ Ρωμαῖον εἶναι ἐποιήσατε οὐ πόλεως, ἀλλὰ γένους ὄνομα κοινοῦ».

*
* *

Αὐτὸ ὁμῶς ποῦ χαρακτηρίζει τὸ ρωμαϊκὸν *imperium* ἔναντι τῶν ἄλλων μεγάλων κρατῶν, τοῦ μηδο-περσικοῦ καὶ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ, εἶναι ὅτι τὸ διαποτίζει ἡ τάσις πρὸς δικαιοσύνην, ἡ ὁποία καὶ τὸ καθιστᾷ ἀνώτερον τῶν ἄλλων.

Ἡ πλατωνικῆς ἐμπνεύσεως ιδέα τῆς ἀρίστης πολιτείας, εἰς τὴν ὁποίαν ὑφίστανται ἁρμονικῶς ὅλαι αἱ τάσεις, γίνεται ἀποδεκτή, μὲ περιορισμούς βεβαίως, καὶ ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζει τὴν σχετικὴν τελειότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ *imperium*.

Ὁ Εὐσέβιος ἀργότερα, ἐντάσσει τὸ ρωμαϊκὸν χριστιανικὸν *imperium* εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ προγράμματος τῆς θείας προνοίας: Τὸ ρωμαϊκὸν *imperium* καὶ ὁ «λαὸς τοῦ Κυρίου», ὁ «περιούσιος λαός», (οἱ χριστιανοί), ἀποτελοῦν τὰς δύο ὅψεις τῆς αὐτῆς κοινότητος: *Imperium* καὶ χριστιανοὶ ἀποτελοῦν τὴν χριστιανικὴν οἰκουμένην ἐπὶ κεφαλῇ τῆς ὁποίας ἵσταται ὁ αὐτοκράτωρ, ἀντιπρόσωπος τοῦ Λόγου ἐπὶ τῆς γῆς.

Κατὰ τοῦτο ἀντιτίθεται ἡ αὐγουστιανὴ ἀντίληψις τῆς μὴ πραγματο-

ποιήσεως τῆς civitas δεῖ ἐπὶ τῆς γῆς πρὸς τὴν εὐσεβιανὴν μεσσιανικὴν ἀντίληψιν τοῦ περιουσίου λαοῦ.

Καὶ ἡ μὲν αὐγουστιανὴ ἀντίληψις ἐπεκράτησεν εἰς τὴν Δύσιν, ἡ εὐσεβιανὴ ὁμως εἰς τὴν Ἀνατολήν.

* * *

Ὁ σ. ἐξέθεσε λαμπρῶς καὶ πειστικώτατα τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἰδεῶν αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι διὰ διαφορετικῶν πλέον πορειῶν θὰ καταλήξουν εἰς γενετικὰς σχεδὸν διαφορὰς μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, διαφορὰς ὀφειλομένας εἰς ἐξωτερικὰς συνθήκας τὰς ὁποίας ἐξετάζει εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου του.

Εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος, τιτλοφορούμενον *Die Konstituierung des byzantinischen Kulturgefüges* (σ. 62 κ. ἐξ.), ἐξετάζονται βασικῶς δύο φαινόμενα: ἅφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς βυζαντινο-δυτικῆς ἀντιθέσεως, ἅφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἐξέλιξις καὶ δομὴ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς βυζαντινο-δυτικῆς ἀντιθέσεως ὁ σ. παρατηρεῖ ὅτι πράγματι ὑπάρχει βασικὴ διαφορὰ μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς. Θεωροῦν συνήθως ὅτι ἡ διαφορὰ αὕτη ἐδράζεται εἰς τὰ ἀνατολικά στοιχεῖα ποὺ ἐνυπάρχουν εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ Βυζαντινοῦ. Ἐν τούτοις, ἀντιπαρατηρεῖ ὁ σ., ἡ τάσις τοῦ νὰ θεωρῇται τὸ Βυζαντινὸν ἐν τῇ ὁλότητί του, ὥς τι τὸ ἀνατολικὸν ἀντικρούεται ὑπὸ τῆς διαπιστώσεως ὅτι αἱ ρίζαι τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἀνατρέχουν, ὥς τοῦτο ἐπιτυχῶς ἔχει ἀποδείξει ὁ N. Baynes, μέχρι τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Ἄλλοι πάλιν ὑπεστήριξαν ὅτι ἡ ἀντίθεσις Ἀνατολῆς-Δύσεως εἶναι ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἡ ἀντίθεσις τοῦ Ἑλληνικοῦ πρὸς τὸ Ρωμαϊκόν. Ἐν τούτοις, ἀντιπαρατηρεῖ καὶ πάλιν ὁ σ., τὰ καθ' αὐτὸ ἐλληνικὰ στοιχεῖα, ἡ πόλις, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη ἡ ὁποία ἐξιδανικεῖται μὲν ἀλλὰ δὲν πνευματοποιεῖ, ἀπουσιάζουν, ἐνῶ ἀντιθέτως τυπικὰ ρωμαϊκὰ στοιχεῖα, ὥς τὸ δίκαιον, ἡ κρατικὴ ὀργάνωσις, ἡ ρωμαϊκὴ κρατικὴ συνείδησις ἀποτελοῦν οὐσιώδεις παράγοντας τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἀντιθέτως πάλιν ἡ Δύσις παρουσιάζει χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα οὐδόλως δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς λατινορρωμαϊκά. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀμοιβαία γνῶσις γλώσσης καὶ παιδείας, παρ' ὅλον βεβαίως ὅτι εἶχεν ὑποχωρήσει κατὰ τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα, δὲν ἔχει παύσει τελείως.

Ἡ δῆθεν ἀντιθετικὴ τάσις ἐπομένως μεταξὺ τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ λατινικοῦ στοιχείου δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ γενετικὴ αἰτία τῆς χασματώδους ἀντιθέσεως Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.

Ἐπομένως, παρατηρεῖ ὁ σ., ἡ διαφορὰ τῶν πολιτικῶν πεπρωμένων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως δέον ν' ἀναζητηθῇ ἄλλου καὶ κατὰ τὴν ἀναζήτησιν αὐτὴν παρατηροῦμεν τὸ ἐξῆς καταπληκτικόν: εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου ἡ ἐνότης τοῦ *imperium* διεσπάσθη εἰς τὰ πολλὰ μικρὰ κράτη, τὰ προελθόντα ἐκ τῆς μεταναστεύσεως τῶν λαῶν, ἀνεζωπυρώθη ἡ συνείδησις τῆς πολιτιστικῆς κοινότητος τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, πολὺ προτοῦ διασπασθῇ

ἡ ἐξωτερικὴ ἐνότης εἶχε διασπασθῇ ἡ ἐσωτερικὴ ἐνότης τοῦ κόσμου τούτου. Καὶ παρατηρεῖται ἀκόμη τοῦτο τὸ παράδοξον: ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν αἱ αἰρέσεις μεταβάλλονται σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἐθνικὰς ἀντιθέσεις πρὸς τὸ ὀρθόδοξον κέντρον, εἰς τὴν Δύσιν ὁ ἀρειανισμὸς τῶν γερμανικῶν φύλων ἀπορροφᾶται ὑπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ καθολικισμοῦ καὶ ἐπιτυγχάνεται ἡ πολιτιστικὴ σύνθεσις παρὰ τὴν ἐθνολογικὴν καὶ ἐθνικὴν ἀντίθεσιν.

Τὰ δεδομένα ταῦτα προσδιορίζουν τὸν λόγον τῆς μεταγενεστερᾶς ἀντιθέσεως Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως: εἰς τὴν τελευταίαν παραμένει ἡ ἐθνικὴ πολυπλόττης, δημιουργεῖται ὅμως ὑπὲρ ταύτην καὶ ὑπερεθνικὴ πολιτιστικὴ ἐνότης ἐμμενεστέρα παρὰ αἱ παροδικαὶ πολιτικαὶ τύχαι τῶν κρατικῶν μορφωμάτων τῆς Δύσεως.

Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ταυτίζονται κράτος καὶ πολιτισμὸς, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀπόσπασις ἀπὸ τοῦ ἐνὸς νὰ συνεπάγεται τάσεις ἀποσπάσεως καὶ ἀπὸ τοῦ ἄλλου.

Καταλήγει λοιπὸν ὁ σ.: οἱ δύο κόσμοι — Ἀνατολὴ καὶ Δύσις — ξεκινοῦν ἀπὸ τὰς αὐτὰς βάσεις καὶ ἀπὸ τὴν αὐτὴν πολιτιστικὴν κληρονομίαν, διαφοροποιηθέντες κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων.

Ἐπομένως ἡ διαφορὰ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως δὲν ἔγκειται εἰς τὴν πρόσληψιν ὑπὸ τῆς πρώτης («ἀνατολικῶν») στοιχείων (ταῦτα ἔχουν εἰσέλθει ἤδη εἰς τὸν ἐνιαῖον ρωμαϊκὸν κόσμον κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Spätantike), ἀλλ' ἀκριβῶς ἡ διαφοροποίησις τῶν κοινῶν στοιχείων τῆς πολιτιστικῆς βάσεως εἶναι ἐκεῖνη ἡ ὁποία σήμερον ἐμφανίζεται ὡς ἀνατολικοδυτικὴ πόλωσις.

Τοῦτο καθιστᾷ σαφές ὁ σ. κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐξελίξεως καὶ δομῆς τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, παρατηρεῖ, ἀφορμᾶται ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι οἱ βυζαντινοὶ δὲν θεωροῦν ἑαυτοὺς φορεῖς πολιτισμοῦ τὸν ὅποιον ὤφειλον προηγουμένως νὰ ἀποδεχθοῦν καὶ νὰ ἀφομοιώσουν, ἀλλὰ συνεχιστὰς ἰδίου πολιτιστικοῦ παρελθόντος - συγκεκριμένου βεβαίως μετὰ τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου.

Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς ἐπομένως, ἀντιθέτως πρὸς τὸν δυτικόν, παρουσιάζει μίαν «στατικότητα», ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι αἱ προσπάθειαι τοῦ τείνουν οὐχὶ εἰς τὸ νὰ διαρρήξουν τὸ Παλαιόν, ἀλλὰ νὰ τὸ ἐπαναλάβουν, εἶναι τ.ἐ. προσπάθειαι ἀποκλήσεως ἐκ νέου τῆς παλαιᾶς μορφολογικῆς τελειότητος.

Τοῦτο παρουσιάζεται ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ φύσις τῶν πραγμάτων ἀπομακρύνει ἀπὸ τὰ παλαιὰ πρότυπα. Εἰς τὴν θρησκευτικὴν τέχνην παρουσιάζεται ἡ τάσις πρὸς δημιουργίαν ὀρισμένων καὶ σαφῶς διακρινομένων εἰκονογραφικῶν τύπων, οἱ ὅποιοι παραμένουν ἐν συνεχείᾳ οἱ αὐτοί, ὡς ἐὰν νὰ πρόκειται περὶ τῶν αὐτῶν προσωπογραφιῶν ἀδιακόπως ἐπαναλαμβανομένων καὶ ἀντιγραφομένων.

Τοῦτο δίδει εἰς τὸν βυζαντινὸν πολιτισμὸν τὴν σφραγίδα τοῦ ἀποχωρι-

σμένου, τοῦ πρὸς τὰ ἔξω κλειστοῦ. Ἡ στάσις δ' αὕτη δὲν προέρχεται ἐκ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς, αἱ ὁποῖαι, ὡς ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ σ., ἦσαν μεταβληταὶ καὶ ἐξελλίξιμοι — θὰ συνεπλήρωνα: κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας — ἀλλ' ἐκ τῆς πεποιθήσεως ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ἀνήκουν, ὡς φυσικοὶ διάδοχοι, εἰς πολιτισμὸν ἀσυγκρίτως ἀνώτερον τῶν ἄλλων καὶ ὅτι κατέχουν τὴν μόνην ὁρθὴν πίστιν, τὴν ὁρθοδοξίαν.

* *

Εἰς τὸ κεφάλαιον «Ἡ πτώσις τῆς Κων/λεως» ἐξετάζει ὁ σ. τὰς μεταβολὰς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς ιδέας, αἵτινες συνάπτονται πρὸς τὸ γεγονός τοῦτο ἢ ἀναφαίνονται ὅταν ἡ παρακμὴ τοῦ κράτους καθίσταται πλέον σαφῆς καὶ ἡ περαιτέρω καθοδικὴ πορεία τοῦ ἀναπόφευκτος.

Ἡ καταλήψις τῆς πόλεως, λέγει, ἀπετέλεσε τρομερὸν κτύπημα διὰ τοὺς πιστεύοντας εἰς τὸ ἀτέλευτον τῆς Πόλεως, συμφώνως πρὸς τὴν παλαιὰν ρωμαϊκὴν θεωρίαν τοῦ *imperium aeternum*.

Ἐν τούτοις, παρατηρεῖ ὁ σ., παρὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν, ὑπῆρχεν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἡ ἀντίληψις τῶν βυζαντινῶν «ἀνθρωπιστῶν» κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἀγῶνες Τοῦρκων καὶ Ἑλλήνων συνάπτονται καὶ μάλιστα αἰτιωδῶς πρὸς τοὺς ἀγῶνας Ἑλλήνων καὶ Τρώων, ἡ δὲ πτώσις τῆς Κων/λεως δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ ἡ ἀντιστροφὴ τοῦ κακοῦ τὸ ὁποῖον προυξένησαν οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Τροίαν: «.....δίκην γενέσθαι τοῦ Ἰλίου ὑπὸ τῶν βαρβάρων τοῖς Ἕλλησι πασσοῦδι ἀπολουμένοις...» (Λαόνικος Χαλκοκονδύλης). Ἡ ἀντίληψις αὕτη καταλήγει εἰς τὴν πεσσιμιστικὴν διαπίστωσιν ὅτι τὸ ἀσταθὲς καὶ ρευστὸν τῆς τύχης καὶ τῶν πραγμάτων δὲν ἠδύνατο παρὰ νὰ ἔχῃ ἐφαρμογὴν καὶ ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων: «Τίς γὰρ οὐκ οἶδεν, ὡς.... τὰ τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἀρχῆς οὐδ' ὅλως ἔμεινεν ἐπὶ τῶν αὐτῶν, οὐδ' ἐνὶ γένει τε καὶ ἔθναι περιεκλείσθη, ἀλλ' ὡς πλανώμενά τε αἰεὶ καὶ ἐξ ἔθνων ἔθνη καὶ τόπους ἐκ τόπων ἀμείβοντα πανταχοῦ μεταβέβηκέ τε καὶ περιέστη... Οὐδὲν τοῖνυν θαυμαστὸν καὶ νῦν τὰ ἑαυτῶν δρᾶσαι τε καὶ παθεῖν, καὶ Ρωμαίους μὲν τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν τύχην ἀπολυπεῖν, πρὸς ἐτέρους δὲ διαβῆναι τε καὶ μεταχωρῆσαι.....» (Κριτόβουλος).

Παραλλήλως βεβαίως πρὸς τὴν «ἀνθρωπιστικὴν» αὐτὴν ἀντίληψιν ὑπάρχει πάντοτε καὶ ἡ παραδοσιακὴ ἀντίληψις ἡ ἐρμηνεύουσα τὴν παρακμὴν καὶ τὰ πάθη τῆς αὐτοκρατορίας ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἁμαρτίας: πάντα τὰ συμβαίνοντα κακὰ, ἡ παρακμὴ, ἡ ἀπειλούμενη πτώσις, ταῦτα πάντα συμβαίνουν, «διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν»: «ἢ γὰρ ἀληθὴς καὶ ἀμώμητος πίστις ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν, ἐπεὶ τῶν ἀρετῶν τυγχάνομεν ἐκπτωτοί, κατάγνωσις μᾶλλον ἐστὶ καὶ κατάκρισις, καθὼς καὶ τῷ θεῷ νόμῳ τῶν ἐντολῶν δοκεῖ, φάσκοντι: ὁ εἰδὼς τὸ θέλημα τοῦ κυρίου αὐτοῦ καὶ μὴ ποιῶν, δαρήσεται πολλὰς» (Μιχ. Ἀτταλειάτης).

Ἡ ἀντίληψις αὕτη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐνυπάρχει πάντοτε ἡ ὑποφώσκουσα

ἐλπὶς ὅτι τὰ δεινὰ θὰ ἱαθοῦν, εὐθὺς ὡς οἱ Βυζαντινοὶ ἐπιστρέφουν εἰς τὴν εὐθεΐαν ὁδὸν («.....γέγραφα....ἐπὶ ἐλέγχῳ τῶν κακῶς πραττομένων, μὴ ποὺ ποτε ἄρα αἰδῶς καὶ φόβος ἐπέλθῃ τοῦ θεοῦ τοὺς ἡγεμόνας...καὶ μεταβαλόντες ἐπὶ τὰ κρείττονα τῆς ἀνωθεν εὐμενείας καὶ ἀντιλήψεως τύχῳσι καὶ τὰς οἰκτρὰς ἐπανορθώσονται τύχας», λέγει ὁ Μιχ. Ἀτταλειάτης, καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης γράφει: «οὐκοῦν φιλανθρωπίαν ἐκδεχομένους θεοῦ δέον ἄδειν....μνήσθητι ἡμῶν κύριε...εὖ εἰδότας ὡς ἀσεβῶν μὲν ἢ εἰς τέλος παράδοσις...τῶν δ' ἡλπιότων ἐπὶ κύριον τῇ παιδείᾳ σύνδρομος ἢ παράκλησίς τε καὶ ἐπανάκλησις», μεταβάλλεται εἰς ἄκρατον πεσσιμισμόν κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ 1453, ὅτε ἡ ὀρθοδοξία διασπᾶται, πολλοὶ ὀρθόδοξοι διαβλέπουν τὴν σωτηρίαν εἰς τὴν μετὰ τῶν Λατίνων ἔνωσιν καὶ αἱ φωναὶ πολλαπλασιάζονται, ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι εἶναι αἱρετικοί, καὶ δι' αὐτὸ ἐπιτρέπει ὁ Θεὸς τὴν καταστροφὴν των.

Ἡ βυζαντινὴ ἀπάντησις εἰς τὰς κατηγορίας αὐτάς εἶναι: «οὐ πάντες οἱ κρατοῦντες πάντως ὀρθόδοξοι, οὐδ' αὖθις οἱ κρατούμενοι αἱρετικοί» (Ψευδο-Σφραντζῆς), διὰ τῆς ὁποίας ἀποκαλύπτεται τεραστία στροφή εἰς τὴν βυζαντινὴν σκέψιν: ἡ ὑπαρξὶς τοῦ κράτους δὲν συνάπτεται πλέον αἰτιωδῶς μετὰ τῆς ὀρθότητος τῆς πίστεως τῶν ὑπηκόων. Ἡ πτώσις τοῦ ἐπομένως δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν τοῦ ἐσφαλμένου τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν τοῦ ὑπηκόου: ἀντίληψις ἐνθυμίζουσα ἀναλόγους σκέψεις τοῦ Αὐγουστίνου - πρὸ χιλίων καὶ πλέον ἐτῶν: «nam quid intersit ad incolumitatem bonosque mores, ipsas certe hominum dignitates, quod alii vicerunt, alii victi sunt, omnino non video».

Ἡ ἀντίληψις αὕτη, ἡ ἀποχωρίζουσα πίστιν καὶ αὐτοκρατορικὴν ἰδέαν, ἐπέτρεψεν ὥστε ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ παράδοσις περὶ τῆς ἐνότητος δόγματος καὶ κράτους νὰ παραληφθῇ ὑπὸ τοῦ σλαβικοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ νὰ ἐπιζήσῃ ὡς ἰδέα τῆς τρίτης Ρώμης.

* *

Ἡ τελευταία ἐνότης τοῦ βιβλίου ὑπὸ τὸν τίτλον *Die Auswirkungen* περιέχει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κεφάλαια ἐκφεύγοντα τῆς χρονικῆς ἀρμοδιότητός μας.

Θὰ περιορισθῶμεν λοιπὸν νὰ συνοψίσωμεν τὰς ἐντυπώσεις μας ἐκ τοῦ ἀνὰ χεῖρας βιβλίου: πρόκειται περὶ ἐργασίας διακρινομένης διὰ τὴν ἐξαντλητικὴν γνῶσιν τῶν πηγῶν, διὰ τὴν ὀξύνοϊαν τῶν παρατηρήσεων, διὰ τὴν βαθύτητα τῆς κρίσεως καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν νέων πορισμάτων. Δὲν θὰ ἦτο ἴσως ὑπερβολὴ νὰ εἴπωμεν ὅτι δι' αὐτῆς τίθεται ὑπὸ ἐπανεξέτασιν τὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς θεωρίας ἰδίᾳ κατὰ τὰς μεταγενεστέρας βυζαντινὰς περιόδους.

Βυζαντινὴ βιβλιοθήκη τ. Α΄. Παλλαδίου, Λαυσιακὴ ἱστορία. Κείμενον — Μετάφρασις — Σχόλια. Μέρος Α΄. Μετάφρασις — Εἰσαγωγή — Σχόλια ὑπὸ Ν. Θ. Μπουγάτσου — Δ. Μ. Μπατιστάτου, Ἀθῆναι 1970.

Ἡ Ἑλλάς εἶναι ἴσως ἡ μόνη χώρα ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀσχοληθῇ ἐκδοτικῶς, τουλάχιστον εἰς τὸν προσήκοντα βαθμὸν, μὲ τὰ κείμενά της.

Τοῦτο ἰσχύει ὅχι μόνον διὰ τὴν ἀρχαίαν περίοδον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν βυζαντινὴν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν εἶναι παρήγορον καὶ ἐνθαρρυντικὸν ὅτι ὁ Ὀργανισμὸς κλασσικῶν ἐκδόσεων ἀπεφάσισε νὰ περιλάβῃ εἰς τὰς ἐκδόσεις του καὶ Βυζαντινὴν βιβλιοθήκην.

Πρῶτος τόμος, ἐγκαίνιος, τῆς Βιβλιοθήκης αὐτῆς εἶναι τὸ Λαυσιακὸν τοῦ ἐπισκόπου Ἐλενοπόλεως Παλλαδίου (364 - πρὸ τοῦ 431).

Βεβαίως θὰ ἀνέμενε κανεὶς πλεον ἄντιπροσωπευτικὸν κείμενον διὰ τὸν ἐγκαίνιον τόμον τῆς Βυζαντινῆς βιβλιοθήκης. Εἶναι τόση ὅμως ἡ χαρὰ διὰ τὴν ἐμφάνισιν, τὴν πραγματοποίησιν, ἐπὶ τέλους, τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς, ὥστε εὐχαρίστως ἀποδεχόμεθα τὴν σειρὰν παρουσιάσεως κειμένων τὴν ὁποίαν προτίμησαν οἱ ἐκδότες.

Ὡς ἀναγράφεται, ἡ ἐκδοσις τοῦ Λαυσιακοῦ περιλαμβάνει κείμενον, μετάφρασιν, εἰσαγωγὴν καὶ σχόλια.

Ἡ εἰσαγωγή περιλαμβάνει ὀλίγας ἀλλὰ κατατοπιστικὰς πληροφορίας περὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου, τοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ βιβλίου. Αἱ εἰσαγωγαὶ εἶναι καλαί, γραμμέναι εἰς πολὺ καλὴν γλῶσσαν καὶ μεστὰι ὀρθῶν παρατηρήσεων. Χρήσιμος εἶναι ὁ πίναξ κεφαλαίων καὶ ἀντιστοιχίας τῶν κειμένων Butler καὶ Migne. Πολὺ καλὸς τέλος ὁ παρατιθέμενος χάρτης.

Σκοπὸς τῶν ἐκδοτῶν δὲν εἶναι νὰ παρασκευάσουν νέας κριτικὰς ἐκδόσεις. Τοῦτο δὲν θὰ ἦτο καὶ ἀναγκαῖον, εἰς ἐκείνας τουλάχιστον τῶν περιπτώσεων κατὰ τὰς ὁποίας διαθέτομεν ἤδη καλὰς τοιαύτας. Καὶ τοιαύτη εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Λαυσιακοῦ. Οἱ ἐκδότες ἐχρησιμοποίησαν κυρίως τὴν ἐκδοσιν Butler. Θὰ ἤμποροῦσαν ἴσως νὰ χρησιμοποίησουν συγκριτικῶς τὴν ἐκδοσιν A. Lucot, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε ἀναφέρουν εἰς τὴν βιβλιογραφίαν των.

Παραλλήλως πρὸς τὸ κείμενον δίδεται καὶ νεοελληνικὴ μετάφρασις. Ὑπάρχουν πολλὰ ἀπόψεις, περὶ τοῦ ἂν τὰ κείμενα τῆς μετακλασσικῆς καὶ βυζαντινῆς περιόδου ἔχουν ἀνάγκην μεταφράσεως. Χωρὶς νὰ θέλω νὰ συζητήσω ἐδῶ τὸ ζήτημα, θὰ παρατηρήσω ὅτι, ἐὰν θέλωμεν τὰ ἑλληνικὰ κείμενα νὰ εὐρουν πράγματι τὴν θέσιν των εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἑλληνικοῦ σπιτιοῦ, τοῦ κάθε σπιτιοῦ, πρέπει νὰ τὰ ἐφοδιάσωμεν μὲ μετάφρασιν· μετάφρασιν ὅμως ἡ ὁποία δὲν θὰ εἶναι μεταφορὰ λέξεων, ἀλλὰ μεταφορὰ νοημάτων. Διότι ἄλλοιῶς δὲν πρόκειται νὰ διαβασθοῦν. Νομίζω δὲ ὅτι παρὰ πᾶσαν ἀτέλειαν ἡ μετάφρασις τῶν ἐκδοτῶν ἔχει ἐπιτύχει τοῦ σκοποῦ της.

Εἰς τὸ κείμενον ἀκολουθοῦν σημειώσεις καὶ σχόλια, ποὺ βοηθοῦν τὸν ἀναγνώστην νὰ κατανοήσῃ καλύτερα τὰ ἀναγιγνωσκόμενα. Τὰ σχόλια εἶναι συνήθως ἐνδεικτικά. Ἐνίοτε θὰ ἤμποροῦσαν νὰ εἶναι ἀκριβέστερα. Πάντως ἐκπληροῦν τὸν σκοπὸν των.

Καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι εὕρισκόμεθα πρὸ μιᾶς πολυτίμου προσπαθείας, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἐνθαρρύνωμεν καὶ νὰ ἐνισχύσωμεν ὥστε νὰ γίνῃ καλυτέρα.

Ἡ γραφικὴ ἐκτέλεσις τοῦ τόμου, ἡ ἐπιμέλεια ἐκδόσεως καὶ τὸ ἐξώφυλλον εἶναι θαυμάσια.

Δὲν μένει παρὰ νὰ συγχαρῶμεν καὶ νὰ εὐχηθῶμεν πρόοδον καὶ προκοπὴν.

Θεσσαλονίκη

I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

D. J. Constantelos, Byzantine Philanthropy and Social Welfare, N. Brunswick - N. Jersey (1968), σ. XXVIII + 356.

Περὶ τῆς κοινωνικῆς προνοίας εἰς τὸ Βυζάντιον δὲν ἔχουν γραφῇ πολλὰ. Ἐκτεταμέναι σχετικῶς εἶναι αἱ μελέται τῶν Κ. Ἀμάντου, Ἡ ἑλληνικὴ φιλανθρωπία κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, Ἀθηνᾶ 35 (1923) 131-164 καὶ Φ. Κουκουλέ, Ἡ εὐποιΐα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς 2, Ἀθῆναι 1948, σ. 64-178. Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰς ἐργασίας αὐτάς καὶ τινὰς ἄλλας, αἱ ὁποῖαι ὁμως ἐμμέσως θίγουν τὸ ζήτημα τοῦτο, ἡ περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία δύναται ἴσως νὰ θεωρηθῇ ἐξηντλημένη. Εἶναι λοιπὸν λίαν εὐχάριστον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ π. Κωνσταντέλος ἀνέλαβεν εἰς συστηματικὴν πλέον μονογραφίαν νὰ διαπραγματευθῇ τὸ σημαντικὸν τοῦτο ζήτημα.

Ἡ ἐργασία τοῦ π. Κωνσταντέλου σύγκειται ἐκ δύο μερῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον ἀσχολεῖται μὲ τὴν θεωρητικὴν βάθρῳσιν τῆς εὐποιΐας εἰς τὸ Βυζάντιον, τὸ δεῦτερον δὲ μὲ τὰς πρακτικὰς τῆς ἐκδηλώσεις.

Ὁ σ. ἐξάιρει ἐν πρώτοις τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον τῆς εὐποιΐας εἰς τὸ Βυζάντιον: μολονότι, λέγει, ἡ βυζαντινὴ φιλανθρωπία συνεχίζει ἑλληνιστικὰς περὶ τῆς ἐννοίας τῆς φιλανθρωπίας ἀντιλήψεις, ἐν τούτοις τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς ἀποτελεῖ κυρίως ἡ θρησκευτικὴ τῆς βάθρῳσις: ἡ φιλανθρωπία ὀφείλει νὰ ἐπιτελῇται χάριν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸν ἄνθρωπον διότι οὗτος ἀποτελεῖ «τὸ ἄριστον πλάσμα τοῦ Θεοῦ». Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὰς ἀντιλήψεις αὐτάς, αἱ ὁποῖαι εὕρισκουν τὴν θεωρητικὴν των ἑκφρασιν εἰς τὰ συγγράμματα τῶν πατέρων τοῦ 4 αἰ., ἡ βυζαντινὴ φιλανθρωπία εἶναι συγχρόνως ἡθικὸν

καὶ θρησκευτικὸν αἷτημα. Ἐχει βεβαίως ὡς προϋπόθεσιν τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀξίας τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, ἀποτελεῖ ὁμως συγχρόνως καὶ πρᾶξιν ἀρεσκείας καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖον. Διότι ὁ ἄνθρωπος διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς δὲν εἶναι μόνον κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν ὄν, ὡς εἰς τὴν ἀρχαϊότητα, ἀλλὰ πρωτίστως «εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις τοῦ Θεοῦ», τοῦ Θεοῦ τῆς ἀγάπης. Τοῦτο συνετέλεσεν ὥστε ἡ φιланθρωπία εἰς τὸ Βυζάντιον ν' ἀνυψωθῇ εἰς «πάθος ἀγάπης».

Ἡ ἐκκλησία, συνεχίζει ὁ σ., ἡ ἐκπροσωποῦσα τὸν φιλόανθρωπον Θεόν, ἀνέλαβεν εὐσυνειδήτως νὰ πραγματώσῃ τὰς περὶ κοινωνικῆς προνοίας καὶ ἀντιλήψεως ἰδέας τῆς ἐποχῆς, βεβαία ὅτι τοιοῦτοτρόπως ἐργάζεται διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κοινωνικῆς ἁρμονίας, ἐν πνεύματι δικαιοσύνης καὶ χριστιανικῆς ἠθικῆς. Χαρακτηριστικὸν ἐν τούτοις τῆς βυζαντινῆς φιλανθρωπίας, λέγει ὁ σ., εἶναι ὁ περιστατικὸς της χαρακτήρ: οἱ Βυζαντινοὶ βοηθοῦσαν τοὺς πτωχοὺς, ἀλλὰ δὲν καταπολεμοῦσαν τὴν πτωχείαν. Ὅρθά εἶναι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὅσα λέγει ὁ σ. περὶ τῆς δυνατότητος δράσεως τῶν μονῶν πρὸς καταπολέμησιν τῆς πτωχείας καὶ ἀθλιότητος.

Ὁ σ. λέγει ὅτι ἡ βυζαντινὴ φιλανθρωπία ἀποτελεῖ μίαν ἐκ τῶν καλυτέρων πλευρῶν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Τοῦτο εἶναι ἀληθές καὶ ὀρθῶς τονίζεται ἡ συμβολὴ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ κράτους εἰς τὸν τομέα τοῦτον. Ἀφ' ἑτέρου ὁμως ἐξαίρεται ὑπερμέτρως, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἡ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου σημασία τοῦ μοναχισμοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ σ. ἀναγνωρίζει ὅτι: «... early christian monasticism was not concerned with the affairs and the social problems of the world. The ideal of early hermits, anchorites and monks in general was to achieve the perfect life in Christ, to attain a mystical experience of God...». Τοῦτο εἶναι ὀρθόν, οὐχὶ μόνον διὰ τὸν πρῶτον, ἀλλὰ δι' ὅλον τὸν βυζαντινὸν μοναχισμόν. Διότι τὰ περιστασιακὰ ἔργα κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, αἱ διανομαὶ τροφίμων καὶ τὰ παρόμοια δὲν σημαίνουν στροφὴν τῶν μοναχῶν πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον συστηματικῶς καὶ εἰς μεγάλην κλίμακα. Ὡς ἔγραφον εἰς ἄλλην μου μελέτην, αὐτὸ βυζαντινὸς μοναχισμὸς δὲν ἐκινεῖτο ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς συστηματικῆς καὶ εἰς εὐρεῖαν κλίμακα ἐνεργουμένης προσφορᾶς γενικωτέρων ἔργων εὐποιίας, μολονότι ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ καὶ εἰς τὸν τομέα αὐτὸν ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα. Ἡ φιλοδοξία τοῦ βυζαντινοῦ μοναχοῦ ἦτο ἄλλη. Εἰσῆρχετο εἰς τὴν μονήν, διότι ἐπεθύμει τὴν ἰδίαν τελείωσιν καὶ σωτηρίαν. Δὲν ἐγίνετο μοναχὸς διὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν πλησίον του. Δι' αὐτὸ ὁ βυζαντινὸς μοναχισμὸς ἔχει κάτι τὸ ὑπεράγαν αὐστηρὸν καὶ τὸ ἐξώκοσμον. Δὲν τὸν διακρίνει ἡ μειλιχιότης καὶ ἡ προσήνεια. Θεωρῶν τὸν κόσμον ὡς πεδῖον δράσεως τοῦ διαβόλου ἐπιθυμεῖ ν' ἀπομακρυνθῇ τούτου, ὡς καὶ κάθε πνευματικοῦ ἢ ὑλικοῦ ἀγαθοῦ προερχομένου ἐκ τοῦ κόσμου».

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ ὁ σ. ἐξετάζων τὴν πρακτικὴν

έφαρμογήν τῆς ιδέας τῆς φιλανθρωπίας εἰς τὸ Βυζάντιον, προσάγει πολλὰ παραδείγματα φιλανθρωπικῆς δράσεως καὶ εὐποιῆας. Ἐν τούτοις τὰ μεμονωμένα αὐτὰ παραδείγματα ὡς καὶ αἱ ἀτομικαὶ προσφοραὶ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ κεφάλαια *Philanthropy and the Byzantine State* καὶ *Private Benefactors* δὲν δύνανται νὰ συστήσουν τὴν ἔννοιαν τῆς ὀργανωμένης κοινωνικῆς προνοίας. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ἐπόμενα κεφάλαια ὅπου ἐξετάζονται τὰ διάφορα φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα καὶ ἡ διοίκησίς των. Σπανίως ἡ ἀφήγησις ὑπερβαίνει τὴν ἀπλὴν των μνείαν ἢ καὶ τινὰ στατιστικὰ στοιχεῖα περὶ τῆς δραστηριότητός των. Ἡ προσπάθεια πρὸς συστηματικὴν ἔκθεσιν τοῦ ὅλου μηχανισμοῦ τῆς κοινωνικῆς εὐποιῆας εἰς τὸ Βυζάντιον ἀπὸ ἀπόψεως διοικήσεως καὶ οἰκονομικῶν πόρων ἐξαντλεῖται εἰς τὴν μνείαν προσώπων καὶ ἱδρυμάτων. Καὶ ἐν τούτοις ἐδῶ θὰ ἀνεμένομεν τὴν κυρίαν συμβολὴν τοῦ σ. Ἰωσῶς ὅμως νὰ μὴ τὸν ἐβοήθησεν εἰς τοῦτο, τὸ πολὺ ἀποσπασματικόν του ὅλικόν.

Ἀπὸ ἀπόψεως βιβλιογραφίας τὸ ἔργον τοῦ πατρὸς Κ. εἶναι ἱκανοποιητικόν. Βεβαίως ἐλλείπουν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ μελέται διαφωτίζουσαι τὴν κρατικὴν κυρίως συμβολήν. Θὰ ἡδύνατο, ἐν μέρει τουλάχιστον, νὰ τὰς εὔρη ὁ σ. εἰς τὸ βιβλίον μου *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, Μόναχον 1958, τοῦ ὁποίου μάλιστα ὠρισμένα κεφάλαια δεικνύουν πόσον εἰλικρινῆς καὶ συστηματικῇ ὑπῆρξεν ἡ προσπάθεια τῶν αὐτοκρατόρων οὐχὶ μόνον πρὸς βοήθειαν καὶ ἀνακούφισιν τῶν πτωχῶν καὶ ἀδυνάτων, ἀλλὰ καὶ πρὸς καταπολέμησιν καὶ πρόληψιν τῆς πτωχείας.

Γενικῶς ἡ ἐργασία τοῦ πατρὸς Κ. εἶναι συμπαθητικὴ καὶ πολύτιμος προσφορὰ ἐπὶ θέματος τόσον σημαντικοῦ διὰ τὴν κατανόησιν τῆς πολιτιστικῆς σημασίας τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας.

Θεσσαλονίκη

Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Ἰωάννου Καραγιαννοπούλου, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ*, Α'. Τὰ Αὐτοκρατορικά Ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 306, εἰκόνες 85.

Τὸ παρὸν εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοσις τοῦ ἀπὸ κοινοῦ ἐκδοθέντος ἔργου ὑπὸ τοῦ F. Dölger καὶ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἰωάν. Καραγιαννοπούλου ὑπὸ τὸν τίτλον «*Byzantinische Urkundenlehre. I. Die Kaiserurkunden*, München 1968». Εἶναι εὐτύχημα τὸ ὅτι ὁ καθηγητῆς κ. Καραγιαννόπουλος ἐξεπόνησε τὴν ἑλληνικὴν ἔκδοσιν καὶ κατέστη οὕτω τὸ πολύτιμον αὐτὸ ἔργον προσιτὸν καὶ εἰς τὸ ἑλληνόφωνον κοινόν.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται εἰς τρία μέρη καὶ περιλαμβάνει ἓν παράρτημα.

Τὸ πρῶτον μέρος εἶναι ἡ ἱστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τὴν Διπλωματικὴν, ἥτοι τὴν βοηθητικὴν τῆς ἱστορίας ἐπιστήμην, ἡ ὁποία ἔχει ὡς θέμα τὴν κριτικὴν μελέτην τῶν ἐγγράφων ὡς πηγῶν τῆς ἱστορίας. Εἰς τὸ περίγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς γενικῆς Διπλωματικῆς ἐξετάζονται αἱ ἔννοιαι τῶν λέξεων δίπλωμα καὶ ἔγγραφον ὡς αὗται νοοῦνται εἰς τὰς διαφόρους ἐποχάς. Ἡ κριτικὴ τῶν ἐγγράφων διὰ πρακτικούς λόγους ἤρchiσε κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ΙΖ' αἰ. εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν διεπιστώθη τότε ἡ πλαστότης πολλῶν, προβληθέντων καὶ γενικῶν κριτηρίων πρὸς διατίστωσιν τῆς γνησιότητος. Ἐκ τῶν προκληθεισῶν συζητήσεων προέκυψαν ὠφέλιμα συμπεράσματα, ἐδόθη τὸ ὄνομα εἰς τὴν ἐπιστήμην ταύτην ὑπὸ τοῦ J. Mabillon καὶ καθωρίσθησαν αἱ κύριαι γραμμαὶ τῆς ἐξελιξέως της. Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰ. ἐσημειώθη περαιτέρω πρόοδος κατὰ δὲ τὸν παρόντα αἰῶνα ἀνεπτύχθη πλήρως ἡ ἐπιστήμη αὕτη.

Παραλλήλως ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰ. ἔβαινε καὶ ἡ ἔκδοσις ἐγγράφων. Εἰς τὴν Γαλλίαν ἐξεδόθησαν εἰς 300 τόμους ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χώρας· πλὴν αὐτῶν ἐξεδόθησαν κατάλογοι ἐγγράφων χωρὶς νὰ ἐκδίδωνται τὰ ἴδια τὰ κείμενα αὐτῶν. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἤρchiσαν ἐκδιδόμενα εἰς τὴν Γερμανίαν ἔγγραφα καὶ κατάλογοι ἐγγράφων.

Τῆς Βυζαντινῆς Διπλωματικῆς ἡ ἱστορία εἶναι βραχυτέρα καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτῆς πρόσφατος. Πρῶτος ἐξέδωσε βυζαντινὰ ἔγγραφα ὁ Οὐσπένσκυ περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τοῦτον δὲ ἠκολούθησαν κατόπιν καὶ ἄλλοι. Ἡ Ἀκαδημία τῆς Πετροπόλεως καὶ ἄλλοι ἐξέδωκαν ἔγγραφα τοῦ Ἀθωνος. Ὁ Krumbacher ἐπεδίωξε τὴν ἔκδοσιν ἐγγράφων δι' ἐπιστημονικῆς μεθόδου καὶ διεθνοῦς συνεργασίας. Κατόπιν εἰσηγήσεώς του τὸ 1901 ἡ Βαυαρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν ὑπέβαλε σχέδιον ἐκδόσεως μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων εἰς τὴν Διεθνῇ Ἐνωσιν Ἀκαδημιῶν. Κατόπιν ὀρισθεῖσα ἐπιτροπὴ ὑπέβαλε σχέδιον ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου θὰ ἐγίνετο ἡ ἔκδοσις αὕτη καὶ ἀνετέθη ὑπὸ τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν εἰς τὸν Krumbacher ἡ διεύθυνσις τῆς εἰδικῆς ὑπηρεσίας ἡ ὁποία θ' ἀνελάμβανε τὴν ἔκδοσιν. Ἀπεφασίσθη τὰ ἔγγραφα νὰ ἐκδίδωνται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς ἡ ὁποία τὰ ἀπέλυσεν. Καὶ κατ' ἀρχὴν θὰ ἐγίνετο ἡ ἔκδοσις καταλόγων ὑπαρχόντων ἐγγράφων. Μετὰ τὸν Α' παγκόσμιον πόλεμον ἤρchiσεν ἡ ἐργασία εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἀγ. Ὁρους, ἐπραγματοποιήθησαν δὲ μέχρι τοῦδε σημαντικαὶ ἐκδόσεις. Πλὴν αὐτῶν ἐξεδόθησαν καὶ πλεῖστα ἄλλα ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν, μοναχικὴν, πολιτικὴν καὶ νομοθετικὴν ζωὴν τοῦ Βυζαντίου. Ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ πληροφορηθῇ λεπτομερῶς περὶ τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν.

Μετὰ τὴν λεπτομερῆ καὶ σαφῆ εἰσαγωγὴν ταύτην, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Διπλωματικῆς ἀκολουθεῖ τὸ Β' μέρος εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐγγράφων καὶ τῆς γραμματείας. Ὑπὸ τὰς γενικὰς ἐννοίας

ἐξετάζεται ἡ σημασία τοῦ ἐγγράφου καὶ ἐν συνεχείᾳ προσδιορίζεται ἡ ἔννοια τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων, τὰ ὁποῖα διακρίνονται εἰς ἔγγραφα περιέχοντα αὐτοκρατορικὰς ἀποφάσεις, ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, διοικητικῆς φύσεως καὶ προνομιακά. Εἰς τὴν παράδοσιν τῶν ἐγγράφων γίνεται διάκρισις μεταξὺ πρωτοτύπων καὶ ἀντιγράφων, τῶν ὁποίων διακρίνονται ὁμοίως τὰ εἶδη.

Ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα τῶν ἐγγράφων διακρίνονται καὶ ἐξετάζονται ἡ γραφικὴ ὕλη ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐγράφοντο καὶ ἡ χρησιμοποιομένη μελάνη, γινομένου καὶ εἰδικοῦ λόγου περὶ τῆς χρήσεως ἐρυθρᾶς μελάνης ὑπὸ ἀνωτέρων ὑπαλλήλων καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὀλίγα δεῖγματα γραφῆς ἔχομεν ἐκ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Σημειοῦται ὅτι ἡ γραφὴ τῶν σωζομένων αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων τοῦ ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰ. εἶναι διακοσμητικῆ, μεγαλοπρεπῆς, πανηγυρικῆ καὶ κάθետος ἐπὶ τῶν γραμμῶν. Ἰδιαιτέραν γραφὴν παρουσιάζει τὸ πρωτόκολλον καὶ ἡ ἐπιγραφὴ. Ἐκ τῶν σημειώσεων τῶν ἐγγράφων ἐξετάζονται αἱ σημειώσεις ἐπικυρώσεως, καταστρώσεως, εἰσηγητῶν καὶ ἀπολύσεως τῶν ἐγγράφων. Ὅλοι αὐταὶ αἱ σημειώσεις δὲν ἀπαντοῦν εἰς ὅλα τὰ ἔγγραφα καὶ ποικίλλουν κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Τὰ ἐπισημότερα ἔγγραφα συνωδεύοντο ὑπὸ βούλλας χρυσῆς, διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκυροῦτο ἡ γνησιότης αὐτῶν καὶ ἐστολίζοντο. Αἱ βούλλαι προσηρτῶντο εἰς τὸ ἔγγραφον διὰ μηρίνου, διαπερωμένης δι' ἀνοιγομένων ὀπῶν εἰς τὸ κάτω μέρος αὐτοῦ. Αὕτη εἶχε παραστάσεις ἐπ' αὐτῆς τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἄλλας. Ὁ ἀναγνώστης παρακολουθεῖ ἐνταῦθα τὰς ἐξελίξεις καὶ τὰς μορφὰς τῶν παραστάσεων εἰς τὰς διαφόρους ἐποχάς. Ἐν συνεχείᾳ γίνεται λόγος διὰ τὰς ἐκ μολύβδου βούλλας καὶ διὰ τὰ ἔγγραφα τὰ δι' αὐτῶν σφραγιζόμενα.

Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν γνωρισμάτων ἐξετάζεται πρῶτον ἡ γλῶσσα τῶν ἐγγράφων ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἐπιμελημένη ἀπὸ ἀπόψεως ὕφους, συντάξεως καὶ γραμματικῆς. Τὰ προοίμια, σημειοῦται, συνετάσσοντο ὑπὸ μορφωμένων ἀνθρώπων. Περιγράφονται τὰ μέρη τοῦ ἐγγράφου καὶ διακρίνεται τὸ πρωτόκολλον, τὸ κείμενον μὲ τὰς ὑποδιαίρέσεις του καὶ τὸ ἐσχατόκολλον περιλαμβάνον α) τὴν χρονολογίαν, ἡ ὁποία ὡς περίπλοκος ἐξετάζεται ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῆς καὶ ἐπεξηγεῖται ἀναλυομένη εἰς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα της καὶ β) τὴν ὑποσημείωσιν, ἥτοι τὴν τελικὴν ἐπικύρωσιν γινομένην ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος δι' ὑπογραφῆς ἢ ἄλλων λέξεων ἢ φράσεων γραφομένων ὑπ' αὐτοῦ ἰδιοχειρῶς.

Ἔτερον σημαντικὸν στοιχεῖον εἶναι ἡ ἐξέτασις τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας, τῆς ὁποίας παρακολουθεῖται ἡ ἐξέλιξις καὶ λειτουργία. Αὕτη ἦτο αὐτοκρατορικὴ ὑπηρεσία, ἡ ὁποία διετύπωνε τὰ ἔγγραφα κατὰ περίπτωσιν πρὸς ἔκφρασιν τῆς αὐτοκρατορικῆς θελήσεως. Ἡ ὑπηρεσία αὕτη ὑπέστη μεταβολὰς ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν ἐπωνυμίαν, οὐσιαστικῶς ὅμως ὑπῆρχε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Αὕτη περιελάμβανε τὸν κοιαίστορα, τοὺς «magistri scriniorum» καὶ τὰ μέλη τῆς ὑπὸ τὸν «primicirius notariorum» «schola notariorum» τοὺς «notarii» καὶ τοὺς

«referendarii»). Τὸ πρῶτον ἀξίωμα ἦτο τὸ σπουδαιότερον, διότι ὁ ἔχων τοῦτο ὤφειλε νὰ σημειώῃ ὠρισμένας ἐνδείξεις εἰς τὰ ἐγγράφα, ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκδοθῶν. Ἐξετάζονται αἱ ἀρμοδιότητες τῶν ἄλλων ἀξιωματοῦχων καὶ ὁ ρόλος τὸν ὁποῖον διεδραμάτιζον εἰς τὴν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορίας. Εἰς τὰ ἀξιώματα ταῦτα ἐπῆλθον ὠρισμένοι ἀλλαγαὶ τόσον ὡς πρὸς τὴν ἀρμοδιότητα, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν ὀνομασίαν, αἱ ὁποῖαι καὶ ἀναφέρονται λεπτομερῶς. Ὁμοίως μνημονεύεται καὶ ἡ σειρά τῶν ἐργασιῶν τὰς ὁποίας ἔκαμε τὸ προσωπικὸν τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας διὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος ἐξετάζονται πρῶτον αἱ διάφοροι κατηγορίαι τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων. Τοιαῦτα εἶναι οἱ νόμοι, διακρινόμενοι εἰς γενικούς ἢ ἡδίκτα, εἰδικούς «*pragmaticae sanctiones*» καὶ «*mandata principis*». Ἐκαστον εἶδος ἐξ αὐτῶν παρακολουθεῖται εἰς τὴν ἱστορικὴν του ἐξέλιξιν. περιγραφομένης καὶ τῆς ἐσωτερικῆς του διαρθρώσεως. Ἔτερα ἐγγράφα εἶναι τὰ περιέχοντα ἀποφάσεις τοῦ αὐτοκράτορος ἐπὶ συγκεκριμένων νομικῶν περιπτώσεων, ἀποτελοῦντα συνέχειαν τῶν «*rescripta*» καὶ «*decreta*». Τὰ πρῶτα ἐξ αὐτῶν διεκρίθησαν ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «*epistula*» καὶ «*subscription*»· τούτων παρακολουθεῖται ἡ διάρθρωσις. Μεταγενεστέρως ταῦτα ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ τῶν λύσεων ἢ σημειωμάτων δηλ. ἀπαντήσεων τοῦ αὐτοκράτορος διδομένων εἰς ὑπομνήματα ἢ ἀναφοράς.

Τὰ ἐγγράφα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς διὰ τῶν ὁποίων ὁ αὐτοκράτωρ ἤρχετο εἰς ἐπαφὴν μετὰ ξένων ἡγεμόνων ἢ ἄλλων ἐξεχόντων προσώπων εἶναι αἱ διπλωματικαὶ ἐπιστολαί, τῶν ὁποίων περιγράφεται τὸ περιεχόμενον, τὰ γνωρίσματα καὶ ἡ μορφή κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχάς. Ἄλλα ἐγγράφα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι αἱ συνθήκαι, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν τρόπον ἐκφράσεως τῆς πολιτικῆς θεωρίας τῶν Βυζαντινῶν ἐπὶ διεθνoῦς ἐπιπέδου καὶ ὠνομάζοντο χρυσόβουλλοι λόγοι ἢ χρυσόβουλλα σιγίλλια. Αὗται διεκρίνοντο εἰς ἐκεῖνας τῶν ὁποίων αἱ διαπραγματεύσεις ἐλάμβανον χώραν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς ὅσας αἱ διαπραγματεύσεις ἐγίνοντο εἰς ξένην χώραν. Ὁμοίως γίνεται καὶ χρονολογικὴ διάκρισις αὐτῶν, διότι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΓ' αἰ. ἡ μορφή τῆς καταστρώσεως αὐτῶν διαφέρει τῶν προγενεστέρων.

Τὰ προκουρατορικὰ χρυσόβουλλα ἦσαν τὰ διαπιστευτήρια τῶν βυζαντινῶν πρέσβειν τῶν ἀποστελλομένων πρὸς διεξαγωγὴν διαπραγματεύσεων μετὰ ξένων ἡγεμόνων.

Ἐκ τῶν διοικητικῶν ἐγγράφων περιγράφονται τὰ προστάγματα ἢ ὀρismoί, περιλαμβάνοντα ἐντολὰς τοῦ αὐτοκράτορος ἐπὶ ζητημάτων διοικητικῆς φύσεως καὶ ἀποφάσεις του ἐπὶ περιπτώσεων ἀμφισβητήσεως παραχωρηθέντων προνομίων, τὰ σιγίλλια, ἀναφαινόμενα περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΒ' αἰ. ἦσαν ὁμοίως διοικητικὰ ἐγγράφα γραμμένα εἰς τόνον πανηγυρικώτερον τῶν προσταγμάτων καὶ χρησιμεύοντα συνήθως ὡς συνοδευτικὰ ἐγγράφα ἄλλοδαπῶν ἐπισκεπτῶν

καὶ ὁ κωδὶκελλος, ἔγγραφον διὰ τοῦ ὁποίου ἐδηλοῦντο αἱ ψιλαὶ τιμητικαὶ ὀνομασίαι, αἱ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἀπονεμόμεναι.

Εἰς τὰ ἐξεταζόμενα προνομιακὰ ἔγγραφα ἀναλύεται ὁ χρυσόβουλλος λόγος, μεγάλων διαστάσεων ἔγγραφον, τοῦ ὁποίου περιγράφεται ἡ μορφή καὶ ἡ διάρθρωσις τοῦ περιεχομένου. Ἀπλουστέρα μορφή αὐτοῦ εἶναι τὸ χρυσόβουλλον σιγίλλιον ἐκδιδόμενον ἐπ' εὐκαιρίᾳ χορηγήσεως μικροτέρας ἀξίας προνομίων. Ὁ χρυσόβουλλος ὁρισμὸς χαρακτηρίζεται τέλος ὡς σύνηθες ἔγγραφον.

Σχετικῶς πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν ἐγγράφων ἐξετάζονται τὰ πρωτότυπα, τὰ ἰσότυπα τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας, δηλ. πιστὰ ἀντίγραφα τοῦ πρωτοτύπου, γινόμενα ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας καὶ ἔχοντα μολυβδίνην βούλλαν. Τὰ ἰσότυπα τοῦ ἀποδέκτου ἦσαν ὑπηρεσιακὰ ἀντίγραφα ἢ ἄλλα χορηγούμενα εἰς τὸν ἀποδέκτην καὶ ἐκδιδόμενα ὑπὸ πολιτικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. Ταῦτα ἔχουν ἰδιαιτέρα γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα καὶ περιγράφονται. Αἱ ἀπομιμήσεις ἐγγράφων προσπαθοῦν νὰ ἀπομιμηθοῦν καὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν τὸ ἔγγραφον, δὲν ἔχουν ὅμως ἀξίαν, διότι στεροῦνται ἐπιχυρώσεως.

Ἐξετάζονται ἐν συνεχείᾳ τὰ πλαστὰ ἔγγραφα, τῶν ὁποίων ἡ διπλωματικὴ αὐθεντικότης δὲν πρέπει νὰ συγχέεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ περιεχομένου. Ταῦτα ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐξασφάλισιν προνομίων ὑπὲρ τοῦ πλαστογράφου ἢ ἰδρυμάτων. Ὡς κριτήρια τῆς γνησιότητος δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἡ γενικὴ ὄψις τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος, ἀναχρονισμοί, ὀρθογραφικὰ καὶ συντακτικὰ σφάλματα, ἀσύνηθες σχῆμα καὶ ἄλλαι λεπτομέρειαι ἀπαντῶσαι εἰς τὰ γνήσια ἔγγραφα καὶ παραλείπόμεναι εἰς τὰ πλαστὰ.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι δι' ἕκαστον τύπον ἐγγράφων παρατίθεται ἐντὸς πλαισίου χρησιμωτάτη σχηματικὴ παράστασις τῆς καταστρώσεως αὐτοῦ.

Εἰς τὸ παράρτημα παρέχονται ὁδηγίαι περὶ τῆς ἐκδόσεως ἐγγράφων, διότι ἡ πλημμελὴς ἐκδοσις, προκαλεῖ πολλάκις σύγχυσιν. Ἡ παρουσίαισις τῶν ἐγγράφων περιλαμβάνει τὸν γενικὸν χαρακτηρισμὸν, δηλ. τὴν περιγραφὴν, χρονολόγησιν, δῆλωσιν τοῦ περιεχομένου καὶ τὸν τόπον ὅπου ἀπόκειται τὸ ἔγγραφον. Ἐκαστον τῶν στοιχείων τούτων ἀναγράφεται καθ' ὠρισμένον τρόπον. Ὁμοίως δίδονται λεπτομερεῖς ὁδηγίαι διὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐγγράφου. Ἡ ἐκδοτικὴ ἐργασία προϋποθέτει τὴν γνῶσιν τῶν κανόνων ἐκδόσεως χειρογράφων καὶ τὰς πρακτικὰς αὐτῆς ἐφαρμογὰς. Παρέχονται ὁδηγίαι διὰ τὴν ἐκδοτικὴν πρᾶξιν καὶ ἀναφέρονται οἱ ἀπαραίτητοι τεχνικοὶ ὅροι διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἐκδόσεως. Αἱ ὁδηγίαι αὗται εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐκδοσιν ἐγγράφων.

Τὸ βιβλίον περιλαμβάνει 85 εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι ἐπεξηγοῦνται εἰς τὰς σελ. 233-276. Εἰς τὰς σελ. 277-306 περιέχονται πίνακες πηγῶν, προσώπων καὶ πραγμάτων. Ἡ βιβλιογραφία τοῦ ἔργου εἶναι πλήρης, πλουσιωτάτη καὶ κατατοπιστικὴ.

Ἀνωτέρω ἐδόθη διεξοδική ἀνάλυσις τοῦ ἔργου πρὸς κατατόπισιν τοῦ ἀναγνώστου ἐπὶ τοῦ περιεχομένου, τῶν θιγομένων θεμάτων, τῆς διεξοδικῆς ἀπασχολήσεως μὲ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν μορφήν τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων κατὰ τὴν μακρὰν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν. Αἱ παρατιθέμεναι εἰκό-
νες καθιστοῦν τὸ βιβλίον ὄχι μόνον εὐχρηστον, ἀλλὰ καὶ θαυμάσιον ὄργανον πρὸς ἄσκησιν καὶ ἐποπτικὸν κατατοπισμὸν τοῦ ἀναγνώστου εἰς τὰ διάφορα εἴδη τῶν ἐγγράφων.

Τὸ ἔργον ἀνεπλήρωσεν ὑπάρχον κενὸν εἰς τὴν διεθνῇ βιβλιογραφίαν. Ἡ ἔκδοσίς του εἰς τὴν ἑλληνικὴν προσέφερε μεγίστην ὑπηρεσίαν εἰς τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ τὴν Διπλωματικὴν ἐν γένει. Εἶναι προῖον πολλοῦ κόπου, βαθείας γνώσεως τῶν πολλῶν θεμάτων καὶ ἐξονυχιστικῆς ἀναλύσεως αὐτῶν. Εὐχῆς ἔργον θὰ ᾔτο ἂν ὁ καθηγητὴς κ. Καραγιαννόπουλος μᾶς παρουσίαζε μὲ τὴν ἰδίαν ἐπιμέλειαν, ἐξαιρετον γνῶσιν καὶ μεθοδικότητα καὶ ἄλλους τύπους βυζαντινῶν ἐγγράφων.

Θεσσαλονίκη

I. E. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

*Cyrillo - Methodianische Fragen Slavische Philologie und Altertums-
kunde. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam
SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati. Herausgegeben von Franz
Zagiba B.1/14. Otto Harassowitz - Wiesbaden 1968, σ. 218.*

Τὸ παρὸν τεῦχος εἶναι τὸ 4ον μέρος τοῦ πρώτου τόμου τῶν πρακτικῶν τοῦ Συνεδρίου τοῦ Σάλτσμπουργκ τοῦ ὁργανωθέντος τὸ 1963 πρὸς τιμὴν τῶν Ἀγ. Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. Τὸ ἔργον ἐκδίδεται μὲ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ καθηγητοῦ Franz Zagiba, γενικοῦ γραμματέως τοῦ Συνεδρίου. Εἰς τὸ παρὸν τεῦχος περιλαμβάνονται 23 μελέται διαφόρου ἐκτάσεως σχετικαὶ μὲ τὸ ἔργον τῶν δύο Ἀδελφῶν, μὲ τὸ περιβάλλον των, ὡς καὶ ἄλλαι ἀναφερόμεναι εἰς σλαβολογικὰ θέματα.

— Bohuslav Havranék (Praha) Die Bedeutung Konstantins und Methods für die Anfänge der geschriebenen Literatur in Grossmähren. (σ. 1-12). Ἐξετάζεται ἡ σημασία τῆς μετακλήσεως τῶν δύο Ἀδελφῶν, ἡ γραφὴ τὴν ὁποίαν εἰσήγαγον καὶ ἡ γλῶσσα τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησαν διὰ τὰς μεταφράσεις. Ἐξάιρεται ἡ σημασία τῶν φιλολογικῶν προϊόντων τῶν δύο Ἀδελφῶν καὶ τῶν μαθητῶν αὐτῶν. Ἡ ἐπίδρασις τῆς πρώτης παλαιοσλαβικῆς γραπτῆς γλώσσης δὲν ἦτο ἐν ἀπλοῦν ἐπεισόδιον, ἀλλ' ἀφῆκε βαθέα ἵχνη εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Σλάβων. — Dmitrij Tschizewskij (Heidelberg)

Kirchenslavische Literatur bei den Westslaven (σ. 13-28). Ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀναπτυχθεῖσαν μετὰ τὴν ἀποστολὴν φιλολογίαν, δίδων ἐν πρώτοις σύντομον ἔκθεσιν τῆς ἐρεῦνης. Τὸ πρόβλημα εἶναι ποῖα ἔργα συνετέθησαν εἰς τὴν Βοημίαν, διότι περὶ αὐτοῦ ὑπάρχει ἀμφισβήτησις, ἡ ὁποία εἶναι δύσκολον νὰ διαλευκανθῇ. Περισσότερας ἀποδείξεις θὰ πορισθῇ ἡ ἔρευνα ἐκ τῆς λεξικογραφικῆς ἐξετάσεως τῶν παραδεδομένων κειμένων.— Karl Horálek (Praha) Zur Frage der lateinischen Einflüsse in der altkirchen - slavischen Bibelübersetzung (σ. 29-42). Τὸ θέμα τῶν λατινικῶν στοιχείων εἰς τὴν κυριλλο-μεθοδιανικὴν γραμματείαν καὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς Vulgata εἰς τὰς παλαιοσλαβικὰς μεταφράσεις σχετίζεται μετ' ἄλλων ζητημάτων ἀναφερομένων εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. Στοιχειωδῶς ἐπέδρασαν ἐλάχιστα γραπτὰ κείμενα προϋπάρχοντα τῶν δύο Ἀδελφῶν. Ὁ σ. ἐξετάζει τὰς γνώμας τῶν ἐρευνητῶν. Δέχεται ὅτι αἱ ὑπάρχουσαι ἐλάχιστοι ἐπιδράσεις δύνανται ν' ἀποδοθοῦν εἰς μικρὰς παραχωρήσεις τοῦ Κυρίλλου ἀποβλέποντος εἰς τὴν προσέγγισιν τῆς λατινικῆς παραδόσεως. Ἀποκλείει τὴν ὑπαρξιν σλαβικῆς γραφῆς πρὸ τῆς ἐφευρέσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν δύο Ἀδελφῶν, ὅπως καὶ τὴν σλαβικὴν καταγωγὴν αὐτῶν. Δέχεται ὅτι πλὴν τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἐχρησιμοποιήθη λατινικὴ καὶ συριακὴ μετάφρασις.— Günter Wyrzens (Wien) Zum Stil der Vita Constantini (σ. 43-50). Παρατηρήθη ἤδη ὅτι ὁ βίος Κωνσταντίνου εἶναι ἐν τῶν ὠραιότερων λογοτεχνικῶν μνημείων τῆς παλαιοσλαβικῆς γραμματείας. Ὁ σ. ἀναλύει αὐτὸν λεπτομερῶς ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως. Πρόκειται περὶ ἑλληνος συγγραφέως μὲ ἀνωτέραν μόρφωσιν· ἡ λογικώτερα ὑπόθεσις εἶναι ὅτι τὸν βίον ἔγραψεν ὁ Μεθόδιος εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ του.— Matija Zvekanović (Subotica) Archiepiscopatus in Bač et SS. Fratres Cyrillus et Methodius (Nonullae adnotationes σ. 51-57). Παρατηρήσεις σχετικαὶ μὲ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Βαč καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τοὺς δύο Ἀδελφούς.— Zdenek Dittrich (Utrecht) Erzbischof Method und Fürst Svätopluk (σ. 58-62). Αἱ σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζονται ὡς προσωπικαί, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γενικωτέρας πολιτικῆς τῆς ἐποχῆς των. Ὁ Σβατοπλοῦκ ἀνῆκεν εἰς τὴν ἡγεμονικὴν τάξιν ἡ ὁποία εἶχεν ἐκχριστιανισθῇ ὑπὸ τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, ἡ δὲ πολιτικὴ τοῦ Rostislav ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν ἡγεμόνων καὶ ἐστηρίζετο εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἐδέχθη τὸν Μεθόδιον ὡς ἀρχιεπίσκοπον ἕνεκα τῆς διαμορφώσεως καταστάσεως. Ἡ τακτικὴ τοῦ Μεθοδίου ἐδημιούργησεν ἀντίθεσιν καὶ ἐκ μέρους τῶν λαϊκῶν. Ὁ Βίγιγκ προσεπάθει νὰ ἐπιβάλῃ τὸν πλήρη ἐκλατινισμόν, ὁ Μεθόδιος τὸν ἀφώρισε καὶ τοῦτο ἀφοῦ ὤξυνε τὴν κατάστασιν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴν τοῦ ἔργου τῶν δύο Ἀδελφῶν.—Bogo Grafenauer (Ljubljana) Der Brief Hadrian II an die slavischen Fürsten echt, verfälscht oder Fälschung? (Übersicht zum Stand der Forschung) (σ. 63-77). Ἐξετάζονται λεπτομε-

ρῶς αἱ ἐξενεχθεῖσαι γινῶμαι περὶ τῆς γνησιότητος τῆς ἐπιστολῆς καὶ ἐκτίθενται τὰ ἐπιχειρήματα τῶν δεχθέντων καὶ ἀπορριψάντων τὴν γνησιότητα αὐτῆς. Ὁ σ. δέχεται τὴν γνησιότητα αὐτῆς στηριζόμενος εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐπιστολῆς ὑπὸ τοῦ Milko Kos. — Arturo Croniat (Padova) *Paradossi del culto cirillo-metodiana in Italia* (σ. 78-88). Ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπίσκεψιν τῶν δύο Ἀδελφῶν εἰς τὴν Ρώμην, ἀπορρίπτει τὴν γνησιότητα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀδριανοῦ Β' καὶ διαβλέπει ἐπεκτατικὰ κίνητρα εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ πάπα. Ἐξετάζει τὴν στάσιν τοῦ Ἰωάννου Η' καὶ τὴν ἀρνητικὴν στάσιν τοῦ πάπα Στεφάνου, ὅστις δι' αὐτῆς ἔχασε ὁλόκληρον τὸν σλαβικὸν κόσμον. Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζει τὴν στάσιν τοῦ πάπα σχετικῶς μὲ τὴν τέλεσιν τῆς λειτουργίας εἰς τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν Δαλματίαν καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἀντιλήψεως ὅτι τὰ σλαβικά γράμματα εὑρέθησαν ὑπὸ τοῦ Ἰερωνύμου. Οἱ πάπαι τὸν ΙΖ', ΙΗ καὶ ΙΘ' αἱ. ἐπέτρεψαν τὴν σλαβικὴν λειτουργίαν ὑπὸ ὠρισμένας προϋποθέσεις διὰ νὰ προσελκύσουν εἰς τὸν «καθολικισμόν» τὸν σλαβικὸν κόσμον. — Tadeus Lehr. Splawinski (Kraków) *Reichte die slavische Liturgie-Praxis einmal bis nach Polen?* (σ. 89-94). Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰσῆχθῃ ἡ σλαβικὴ λειτουργία εἰς τὴν χώραν τῶν Wislaner μετὰ τὴν κατάκτησιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Σβατοπλόυκ. Τοῦτο ὅμως διήρκεσε ἐπὶ βραχὺ διάστημα. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ι' καὶ ΙΑ' αἱ. δὲν ἐτελεῖτο ἐκεῖ ἡ λειτουργία εἰς τὴν σλαβικὴν. Διὰ τὴν ὑποστήριξιν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς προσάγει ἐπιχειρήματα. — Tómas Spidalík S. J. (Rom). *Der Einfluss cyrillo-metthodianischer Übersetzungen auf die Mentalität der russischen Mönche* (σ. 95-102).

Ὁ ἀρχικὸς ρωσικὸς μοναχισμὸς διεμορφώθη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ προτύπου τῶν μοναχῶν τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὅποιοι δὲν ἐνδιέφεροντο διὰ τὴν κοσμικὴν σοφίαν. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς αὐτοὺς οἱ ρῶσοι μοναχοὶ ἀγαποῦν καὶ ἐπαινοῦν τὰ βιβλία. Ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἱερῶν βιβλίων προέκυψε καὶ ἐνδιαφέρουσα συζήτησις σχετικῶς μὲ τὴν θέσιν τοῦ ἡγουμένου εἰς τὴν μονὴν καὶ τὴν σχέσιν τοῦ πρὸς τοὺς μοναχοὺς. — Jaroslav Kaldec (Praha) *Das Vermächtnis der Slavenapostel Cyril und Method im böhmischer Mittelalter* (σ. 103-137). Μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Boriloj ἐξηκολούθησε νὰ τελεῖται ἡ λειτουργία εἰς τὴν σλαβικὴν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ι' αἱ.. Τὸ ἴδιον συνέβη καὶ μετὰ τὸν διωγμὸν τῶν μαθητῶν τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν Μοραβίαν. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ΙΑ' αἱ. εἰς μερικὰ μοναστήρια ἀναφέρονται «Ἕλληνες» μοναχοί. Τότε ιδρύθη καὶ ἡ μονὴ Sázaava οἱ μοναχοὶ τῆς ὁποίας παρὰ τὰς περιπετείας τῶν διετῆρησαν τὸ βυζαντινὸν τυπικὸν εἰς τὴν λατρείαν. Τὸν ΙΒ' αἱ. ἐξερριζώθησαν ὅλα τὰ στοιχεῖα ταῦτα. Τὸν ΙΓ' αἱ. ἡ μνήμη τῶν δύο Ἀδελφῶν ἐμφανίζεται πάλιν. Ὅτε ἐβασίλευεν ὁ Κάρολος Δ' αἱ ἀναμνήσεις ἐπανέρχονται καὶ τονίζονται χρησιμοποιοῦμεναι ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Ἡ ὑπ' αὐτοῦ

ιδρυθεῖσα μονή Ἑμασὴ προσέλαβε σλαβικὸν χαρακτῆρα. Ὑπάρχει ἡ λατρεία αὐτοῦ τοῦ εἰδους κατὰ τὴν διάρκειαν ὀλοκλήρου τοῦ ΙΕ' αἰ. εἰς τὴν Μοραβίαν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Χοῦς ἀναφέρονται πάλιν οἱ δύο Ἀδελφοί. Οἱ χουσίται ἐστράφησαν πρὸς ἀνατολὰς καὶ περὶ τὸ 1452 διεξήγαγον διαπραγματεύσεις εἰς Κων/πολιν διὰ τὴν ἔνωσιν τῶν δύο ἐκκλησιῶν. — Zdeněk Kalista (Praha) Das cyrillo-methodianische Motiv bei Karl IV (σ. 138-158). Ὁ Κάρολος Δ' ἦτο τσέχος καὶ αἱ τσεχικαὶ παραδόσεις, αἱ ὁποῖαι περιελάμβανον καὶ τὴν ἀνάμνησιν τοῦ ἔργου τῶν δύο Ἀδελφῶν, ἦσαν ζωνταναὶ εἰς αὐτόν. Ἡ μονὴ τοῦ Velehrad καὶ τὸ ταξίδι του εἰς τὴν Μοραβίαν ἠύρυναν τὰς γνώσεις του περὶ τοῦ ἔργου τῶν δύο Ἀδελφῶν. Ὡνόησε τὴν μονὴν Ἑμασὴ ἡ ὁποία διετῆρει ζῶσαν τὴν παράδοσιν τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. Εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Καρόλου Δ' ὑπῆρχεν ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας σλαβικοῦ κράτους εἰς τὴν κεντρικὴν Εὐρώπῃν. Ἀπαραίτητον εἶναι νὰ ἐξετασθῇ ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ πρὸς ἀνατολὰς, ὅπου φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐστραμμένους τοὺς ὀφθαλμούς του. Ὡρισμέναι πολιτικαὶ του ἐνέργειαι δύνανται νὰ φωτίσουν τὴν πλευρὰν ταύτην τῆς πολιτικῆς του. — V. E. Hämeen-Anttila (Helsinki) L'état actuel des recherches sur l'origine de Protobulgares (σ. 159-163). Ἐπανέρχεται εἰς τὴν θεωρίαν περὶ φινλανδο-ταταρικῆς καταγωγῆς τῶν πρωτοβουλγάρων καὶ ἐξετάζει τὰς ἀναπτυχθείσας θεωρίας περὶ τῆς καταγωγῆς αὐτῶν ἐπὶ τῇ βάσει γλωσσικῶν τεκμηρίων. — Rudolf Kolarič (Novi Sad) Einflüsse des Altkirchen slavischen auf die slovenische Schriftsprache (σ. 164-167). Αἱ πρῶται σλαβονικαὶ μεταφράσεις ἱερῶν κειμένων ἔγιναν τὸ α' ἡμισυ τοῦ Θ' αἰ. Πολὺ βραδύτερον οἱ Σλοβένοι ἐγνώρισαν τὴν κυριλλομεθοδιανικὴν γραμματείαν μέσῳ μοναχῶν καὶ ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς. Τοῦτο ἔγινε κατ' ἀρχὰς τὸν ΙΣΤ' καὶ ἐκορυφώθη τὸν ΙΘ' αἰ. ὁπότε παρουσιάσθησαν καὶ ἀντιδράσεις. — Johann Knobloch (Bonn) Vermeintliche gotische Lehnwörter im Slavischen (σ. 168). Ἡ ὑπόθεσις περὶ δανείων λέξεων ἐκ τῆς γοτθικῆς εἰς τὴν σλαβικὴν πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἐκ νέου ἐπὶ τῇ βάσει νέων δεδομένων. — Franc Tomišič (Laibach) Freisinger Denkmäler im Licht der geschichtlichen Tatsachen (σ. 169-174). Ἡ σλοβενικὴ γλῶσσα ἐχρησιμοποιήθη διὰ μεταφράσεις χριστιανικῶν προσευχῶν κλπ. ἤδη πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἱεραποστολῆς τῶν δύο Ἀδελφῶν. Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀνήκουν ὠρισμένα γραπτὰ μνημεῖα, μερικὰ ἐκ τῶν ὁποίων ὑπέστησαν ἐπίδράσεις ἐκ τοῦ ἔργου τῶν ἱεραποστόλων τῆς Μοραβίας. — Joža Pogačnik (Zagreb) Das zweite Freisinger Denkmal als literaturgeschichtliches Problem (σ. 175-178). Διὰ τῆς ἀναλύσεως τοῦ ὑπ' ἀριθμ. II γραπτοῦ μνημείου συμπεραίνει ὅτι τοῦτο ἐγράφη εἰς χρόνον καὶ τόπον ὅπου οἱ κάτοικοι ἀνέμενον ἐκ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας τὴν ἰδεολογικὴν των οἰκοδομὴν καὶ προσήρμοζον ἀναλόγως τὴν φιλολογικὴν των δημιουργίαν. — Roger Bernard (Paris) Sur la loca-

lisation du Traité contre les Bogomiles de Cosmas (σ. 179-182). 'Ο ἀκριβὴς χρόνος καὶ ὁ τόπος τῆς συνθέσεως τοῦ λόγου κατὰ Βογομίλων τοῦ Κοσμά δὲν εἶναι βέβαιος. Αἱ λέξεις *pastusjá* καὶ *mozatica* αἱ ὁποῖαι προσηχέθησαν ὡς ὑποβοηθητικαὶ δὲν ἔδωσαν τὴν ἐπιζητουμένην λύσιν. 'Η προτίμησις κλίνει πρὸς τὴν Δ. Βουλγαρίαν, ἣ ὁποία ἦτο συντηρητικὴ καὶ ὀλιγώτερον ἐκτεθειμένη εἰς ἐπιδράσεις. — Polychronis Enepekides (Wien) Bartholomäus Kopitar an Friedrich Thiersch (12 Briefe aus der Bayerischen Staatsbibliothek) (σ. 183-190). 'Εκδίδονται διὰ πρώτην φοράν αἱ ἐπιστολαὶ αὗται, γραφεῖσαι ἀπὸ τοῦ 1815 μέχρι τοῦ 1842 καὶ περιέχουσαι ἐνδιαφερούσας σκέψεις περὶ 'Ελλήνων καὶ ἄλλας εἰδήσεις. — Franc Perco (Ljubljana) In memoriam Prof. Francisci Xav. Grivec (σ. 191-192). Περιέχει σύντομα βιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἀξιολόγησιν τοῦ ἔργου τοῦ Grivec, ὁ ὁποῖος συνέβαλε σημαντικῶς εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἔργου τῶν δύο 'Αδελφῶν. Fr. Xav. Grivec (Ljubljana) SS. Cyrillus et Methodius Apostoli oecumenicae unitatis (Fragmenta) (σ. 193-198). 'Αναφέρεται εἰς προσπαθείας πνευματικῶν ἱδρυμάτων τῶν σλαβικῶν χωρῶν πρὸς ἀναβίωσιν καὶ ἀνάδειξιν τῆς μνήμης καὶ τῶν ἰδεωδῶν τῶν δύο 'Αδελφῶν. Θεωρεῖ τοὺς ἑλλήνας ἱεραποστόλους συνεργάτας τῆς συμφιλίωσεως τῶν ἐλλήνων, λατίνων καὶ σλάβων. "Ενεκα τούτου ἐτιμήθησαν ὑπὸ τῶν λαῶν οἱ ἀπόστολοι τοῦ καθολικοῦ χριστιανισμοῦ τῆς συναδελφώσεως τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δικαίων. — J. B. Rudnyckij (Winnipeg) Cyrillo-Methodiana in Canada (1945-1966) (σ. 199-200). Περιγράφεται ἡ ἀνάπτυξις τῶν σλαβικῶν σπουδῶν εἰς τὰ πανεπιστήμια τοῦ Καναδά, αἱ ἔρευναι καὶ τὰ δημοσιεύματα τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς δύο 'Αδελφούς. — Franz Zagiba (Wien) Slavische Altertumskunde. Eine altösterreichische Wissenschaft (σ. 201-218). Περιγράφεται ἡ καθιέρωσις καὶ ἐξέλιξις τῶν σλαβικῶν σπουδῶν ἐν Αὐστρίᾳ. 'Αναφέρεται ὁ πρωτοποριακὸς ρόλος τοῦ Dobrovsky καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ Safárik, ὁ ὁποῖος ἔγραψε θεμελιώδεις μελέτας. 'Ο Kollár ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος μαθητὴς τῆς ἱδρυθείσης τὸ 1849 σχετικῆς ἑδρας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Βιέννης. 'Η ἔρευνα ἐστράφη καὶ εἰς τὸν ἐκχριστιανισμόν τῶν σλάβων καὶ τὰς ἐπιδράσεις ἐπ' αὐτῶν τοῦ χριστιανισμοῦ. Σημαντικὴ ἦτο ἡ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν ταύτην καὶ τοῦ συνεδρίου τοῦ Σάλτσμπουργκ τοῦ 1963.

'Εκ τῶν ἀνωτέρω συντομωτάτων σημειώσεων καταφαίνεται ἡ σπουδαιότης τῶν περιεχομένων εἰς τὸ τεῦχος τοῦτο μελετῶν καὶ ἡ συμβολὴ αὐτῶν εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἐρεῦνης.

Γεώργ. Χ. Χιονίδη, 'Ιστορία τῆς Βεροίας, τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς. Τόμος Δεύτερος, βυζαντινοὶ χρόνοι. Θεσσαλονίκη 1970, σ. 244, εἰκόνες 6, σχέδ. 1, χάρτης 1.

Βιβλία ἐκθέτοντα τὴν ἱστορίαν πόλεων εἶναι πάντοτε εὐπρόσδεκτα, διότι οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν ἔχοντες περιορισμένον ἀντικείμενον — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς συγγραφεῖς γενικῶν ἱστοριῶν — δύνανται νὰ τὸ παρακολουθήσουν λεπτομερῶς καὶ νὰ διαλευκάνουν ζητήματα, τὰ ὅποια εἰς ἔργα ἔχοντα γενικὸν χαρακτῆρα δὲν τυγχάνουν λεπτομεροῦς ἐξετάσεως. Τὸ παρὸν ἔργον παρέχει λεπτομερῆ καὶ ἐξονυχιστικὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας τῆς Βεροίας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Διαιρεῖται εἰς τρία μέρη εἰς τὸ πρῶτον τῶν ὁποίων ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοῦ Δ' αἰ. μέχρι τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων. Αἱ σλαβικαὶ ἐπιδρομαὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐγκατάστασιν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ζ' αἰ. τῶν Δρογοβιτῶν εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Βεροίας-Θεσσαλονίκης καὶ ἰδίως εἰς τὰς νοτίους ὑπωρεῖας τοῦ ὄρους Πάϊκου πλησίον τῶν Γιαννιτσῶν. Ὁ σ. ἀπορρίπτει τὴν γνώμην ὅτι ἡ Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία ἀνωκοδόμησε τὴν Βέρροιν, διευκρινίζων ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ὁμωνύμου πόλεως τῆς Θράκης. Ἡ Βέροια δὲν κατελήφθη ὑπὸ τῶν βουλγάρων τὸν Θ' αἰ. οὔτε ὑπὸ τοῦ Συμεῶν, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Σαμουήλ τὸν Ὀκτώβριον 985, ὡς μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Λέοντος Διακόνου. Κατόπιν ὁ βούλγαρος διοικητῆς Δοβρομῆρ παρέδωσε ταύτην εἰς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον Β'.

Λαμβάνων ἀφορμὴν ἐκ τοῦ τυπωνυμίου Κουμανίτσι πιθανολογεῖ ὁ σ. τὴν ἐγκατάστασιν Κομάνων εἰς τὴν περιοχὴν. Περὶ τῶν Νορμανδῶν, λέγει, ὅτι δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον ἂν κατέλαβον τὴν Βέροιν. Ὁ Ἰωαννίτζης, τσάρος τῶν Βουλγάρων, κατέλαβε τὴν πόλιν τὸ 1206, ἀπαγαγὼν τοὺς κατοίκους ὡς αἰχμαλώτους καὶ ἐγκαταστήσας βούλγαρον ἐπίσκοπον.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς φραγκοκρατίας κατελήφθη καὶ ἡ πόλις, ἐγκατασταθέντος εἰς αὐτὴν λατίνου ἐπισκόπου. Ἐν συνεχείᾳ ἡ πόλις περιῆλθεν ὑπὸ τοὺς δεσπότας τῆς Ἠπείρου καὶ κατόπιν ὑπὸ τὸν Βατάτζην καὶ τὴν αὐτοκρατορίαν τῆς Νικαίας. Σημαντικὸν ρόλον διεδραμάτισεν ἡ πόλις κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἐπὶ Ἰωάν. Καντακουζηνοῦ, ὁπότε οἱ κάτοικοι προσεχώρησαν εἰς αὐτὸν διὰ ν' ἀποφύγουν τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως τῶν ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Δουσάν. Ὁ Καντακουζηνὸς ἐχρησιμοποίησε τὴν Βέροιν ὡς ὀρμητήριον διὰ τοὺς ἀγῶνας του. Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι τῶν βυζαντινῶν ἐξησθένησαν τὰς δυνάμεις τῶν καὶ οὕτως ὁ Σ. Δουσάν κατέρρωσε νὰ κυριεύσῃ τὴν πόλιν τὸ 1345 ἢ 1346· οὗτος ἐνίσχυσε τὰς ὁχυρώσεις διὰ τῆς κατασκευῆς ἀκροπόλεων καὶ πύργων. Τὸ 1350 ὁ Καντακουζηνὸς τὴν ἀνακατέλαβεν καὶ ἀφῆκεν ἐλευθέρους τοὺς Σέρβους, προσελθὼν καὶ εἰς συμφωνίαν μετὰ τοῦ

Δουσάν. Τὸ 1358 ἡ πόλις κατέχεται ὑπὸ τοῦ σέρβου εὐγενοῦς Ροδοσλαύου Χλάπεν. Τὸ β' ἡμῖς τοῦ ΙΔ' αἰ. ἡ περιοχὴ ἐγνώρισε τοὺς Ἀλβανούς.

Οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὴν Βέροϊαν διὰ πρώτην φορὰν τὸ 1373 ἢ 1374 διὰ σύντομον χρονικὸν διάστημα κατ' ἐντολὴν τοῦ σουλτάνου Μουράτ Α'. Διὰ δευτέραν φορὰν κατελήφθη τὸ 1385/86, ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἀνακατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1391. Ὅριστικῶς περιῆλθε ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Τούρκων τὸ 1430. Τοῦρκοι ἱστοριογράφοι ὁμιλοῦν περὶ τῆς καταλήψεως καὶ τῆς καταστάσεως τῆς πόλεως.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐξετάζεται ἡ διοίκησις, ἡ κοινωνία, ἡ οἰκονομία καὶ ἡ προσωπογραφία τῆς Βεροίας.

Ἡ πόλις διοικητικῶς ὑπῆγετο ὑπὸ τὴν Θεσσαλονίκην, ἀλλὰ κατὰ τὸν Ι' αἰ. ὁ Βασίλειος Β' ἱδρυσεν δι' αὐτὴν ἰδιαιτέρον θέμα, ἵνα ἐνισχύσῃ τὴν ἀμυνὰν τῆς ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Πλησίον αὐτῆς εὕρισκετο τὸ χαρτουλαράτον τῆς Δουροχουβίστης, ἀναφερόμενον τὸν ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰ. Μέχρι τοῦ ΙΔ' αἰ. εἶναι γνωστοὶ ὁκτὼ διοικηταὶ τοῦ θέματος τούτου, τοὺς ὁποίους ὁ σ. παρουσιάζει ἐκ τῶν πηγῶν.

Κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς οἰκονομίας τῆς περιοχῆς ἦτο ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία. Ἐκ τῶν πηγῶν ἀνευρίσκονται ἀγροκτῆματα καὶ χωρία, τὰ ὁποῖα καὶ προσδιορίζονται τοπογραφικῶς. Ἐξ αὐτῶν ἀναφέρονται ὁκτὼ γνωστὰ καὶ τέσσαρα τεκμαιρόμενα. Πλὴν τῆς γεωργίας ἦσαν ἀνεπτυγμένα τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ βιοτεχνία.

Ἔνεκα τῶν τυχῶν τῆς πόλεως ἦτο φυσικὸν νὰ παρατηρηθοῦν ἐπιμιξίαι, ὅμως οἱ ξένοι ἀφωμοιώθησαν μετὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἐκ τῆς ἐρεύνης τῶν πηγῶν βιογραφοῦνται 60 βεροιεῖς ἀκμάσαντες κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν ἀνήκουν εἰς σημαντικὰς βυζαντινὰς οἰκογενεὰς σχετιζομένας κατὰ διαφόρους τρόπους μετὰ τῆς πόλεως.

Περιγράφεται ἐν συνεχείᾳ ἡ τοπογραφία τῆς πόλεως, τὰ τεῖχη καὶ αἱ ἀκροπόλεις, καταβαλλομένης προσπάθειας προσδιορισμοῦ τῆς τοποθεσίας αὐτῶν. Τὸ ἔργον εἶναι δύσκολον, διότι ὀλίγα λείψανα ἀπέμειναν, παρ' ὅλον ὅτι τὸ κάστρον τῆς Βεροίας ἦτο ἰσχυρόν. Πρὸς προσδιορισμὸν τῆς ἐκτάσεως τῆς πόλεως χρησιμοποιεῖται ἡ τοποθεσία τῶν ἐκκλησιῶν, χωρὶς νὰ εἶναι τὸ κριτήριον τοῦτο ἀσφαλές. Ὑπῆρχον, σημειοῦται, δύο σειραὶ τευχῶν ἐνισχυμένων διὰ πύργων, μεσοπυργίων καὶ διπλῶν ἐπάλλεων. Ἀναφέρονται ὀνόματα πυλῶν τοῦ τεύχους, ἡ περίμετρος τοῦ ὁποίου ὑπολογίζεται εἰς 3980μ. τὸν ΙΔ' αἰ. ὁ σ. τοποθετεῖ τὴν μικρὰν ἀκρόπολιν εἰς τὴν σημερινὴν περιοχὴν τῆς πλατείας τῶν Δικαστηρίων, τὴν δὲ μεγαλυτέραν εἰς λόφον κείμενον δυτικῶς τῆς πόλεως ἀνωθεν τοῦ ἐβραϊκοῦ νεκροταφείου.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος περιέχεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς πόλεως. Ἐξετάζεται ἡ ἐπισκοπὴ ὑπαγομένη ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Θεσσαλονίκης κατ' ἀρχὰς καὶ ἀπὸ τοῦ Ι' αἰ. ὑπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν

τῆς φραγκοκρατίας ὑπῆρχε λατῖνος ἐπίσκοπος καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ὑπῆχθη πάλιν ὑπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος. Ἐξετάζονται καὶ προσδιορίζονται τοπογραφικῶς αἱ ἐπισκοπαὶ Δρουγουβιτίας, ἐδρεύουσα ὅπου σήμερον τὸ χωρίον Ἐπισκοπὴ Ναούσης, τῆς Καμπανίας, ἔχουσα τὴν ἑδραν τῆς εἰς τὸ χωρίον Ἐπισκοπὴ Βεροίας, μεταφερθεῖσαν βραδύτερον εἰς τὴν Καψοχώραν καὶ Κουλακιὰν (Χαλάστραν). Κατόπιν αὐτῶν προσδιορίζονται καὶ τὰ ὄρια τῆς ἐπισκοπῆς Βεροίας.

Ἀκολουθεῖ κατάλογος ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν, περιλαμβάνων 18 ἐπισκόπους μέχρι τοῦ 1410. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρονται οἱ ἄγιοι καὶ οἱ ὅσιοι τῆς πόλεως.

Ἐκ τῶν χριστιανικῶν μνημείων περιγράφονται πρῶτον 12 βυζαντινὰ ἐκκλησίαι καὶ μοναὶ σωζόμεναι ἐντὸς τῆς πόλεως, ἀναφερομένων γνωστῶν στοιχείων περὶ τῶν τυχῶν αὐτῶν. Ἐν συνεχείᾳ παρέχονται πληροφορίες περὶ μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν καταστραφεισῶν ἐκ πυρκαϊᾶς. Ἀναφέρονται 13 χαρακτηριζόμεναι αἱ ἀξιόλογοι, καὶ 8 εὗρισκόμεναι ἐκτὸς τῆς πόλεως. Οὕτω ὁ ἀναγνώστης πληροφορεῖται λεπτομερῶς περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς πόλεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δύναται ὁ ἀναγνώστης ν' ἀντιληφθῇ ὅτι ἔχει ἐνώπιόν του ἔργον ἐμπεριστατωμένον καὶ μεθοδικόν διὰ τοῦ ὁποίου κατατοπίζεται πλήρως καὶ λεπτομερῶς ἐπὶ τοῦ θέματος. Ὁ σ. κάμνει δαψιλῇ χρῆσιν τῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας ἀνακρίνει συστηματικῶς καθὼς καὶ πλουσίας βιβλιογραφίας· ὁ πίναξ αὐτῆς καταλαμβάνει τὰς σ. 203-225. Τὴν βιβλιογραφίαν μεταχειρίζεται ἐποικοδομητικῶς καὶ κριτικῶς χωρὶς νὰ ὑποδουλοῦται εἰς αὐτήν.

Τὸ ἔργον εἶναι προῖδν πολλοῦ κόπου καὶ ἀγάπης διὰ τὴν Βέροϊαν. Ἐπειδὴ ὁ σ. εἶναι κάτοικος τῆς πόλεως αἱ παρατηρήσεις του διὰ τὴν τοπογραφίαν, τὴν ὁποίαν γνωρίζει ἄριστα, εἶναι ἄξιοι ἰδιαίτερας προσοχῆς. Ἡ προσφορὰ τοῦ σ. εἰς τὴν γνώσιν τῆς περιοχῆς αὐτῆς εἶναι σημαντικωτάτη καὶ ἐξαντλητική.

Θεσσαλονίκη

I. E. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Α. Βρανούση, Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων. Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν 1968, σ. 88, σχέδια καὶ φωτογραφίαι ἐκτὸς κειμένου 18.

Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι αὐτοτελὲς ἔκδοσις μελέτης τὸ κύριον μέρος τῆς ὁποίας ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ «Χαριστήριον εἰς Α.Κ. Ὁρλάνδον» τ. Δ', σ. 439-515, πίν. CX-CXXIV.

Ὁ σ. ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῶν γνώσεων αὐτοῦ καὶ ἐπιτοπίων παρατηρήσεών του δίδει διὰ τοῦ ἔργου του λεπτομερῆ καὶ ἀπληκτιβωμένην ἔκθεσιν τῆς ἱστορίας καὶ τοπογραφίας τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων.

Ἡ μορφή ὑπὸ τὴν ὁποίαν παρουσιάζεται τὸ σημερινὸν κάστρον ὠλοκληρώθη τὸ 1815 ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἐλάχιστα λείψανα διασώζονται, διότι καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τουρκοκρατίας ἔγιναν πολλαὶ μετατροπαί. Ἡ θέσις ἐπὶ τῆς ὁποίας εὐρίσκεται στηρίζεται ἐπὶ ἀπορῶγος βράχου εἰσχωροῦντος ἄλλοτε εἰς τὴν λίμνην καὶ δίδοντος εἰς αὐτὸ τὴν μορφήν χερσονήσου. Ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ φρουρίου εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῶν δύο ἀκροπόλεις, αἱ ὁποῖαι παλαιότερον ἦσαν εὐδιάκριτοι λόγῳ τῶν ὀχυρώσεών των. Ὁ ἀρχικὸς πυρὴν τοῦ κάστρου κατὰ τὸν σ. ἦτο ἡ ΝΑ ἀκρόπολις ὡς τεκμαίρεται ἐκ τῆς εὐρυχωρίας καὶ τῆς θέσεώς της. Αὕτη ἀποτελεῖ καὶ σήμερον αὐτοτελὲς φρούριον περικλειόμενον ὑπὸ τοῦ μεγαλυτέρου ἐξωτερικοῦ φρουρίου. Καὶ ἡ ΒΔ ἀκρόπολις εἶχε τὸ ἰδικόν της φρούριον ὡς μαρτυροῦν τὰ καὶ σήμερον σωζόμενα λείψανα αὐτοῦ. Ἐξ αὐτοῦ σώζεται καὶ μεσαιωνικὸς πύργος πρὸς προστασίαν καὶ τῆς ἄλλης ἀκροπόλεως. Παρὰ τὴν σημερινὴν κεντρικὴν πύλην τοῦ κάστρου ὑπάρχει καὶ ἄλλος βυζαντινὸς πύργος πρὸς προφύλαξιν τοῦ λαίμου τοῦ ἐνοῦντος τὴν χερσόνησον μετὰ τῆς ξηρᾶς. Ὁ πύργος οὗτος εἶναι κτίσμα τοῦ ΙΔ' αἰ. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κάστρου οὐδὲν ἄλλο ἐκ τῶν μεσαιωνικῶν κτισμάτων διεσώθη.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Προκοπίου περὶ ὀχυρώσεως πόλεως ὁμοιοζούσης κατὰ τὴν περιγραφὴν πρὸς τὰ Ἰωάννινα δυσκόλως ὀδηγεῖ κατὰ τὸν σ. εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται πράγματι περὶ τῆς πόλεως ταύτης. Βεβαίαν μαρτυρίαν πορίζομεθα ἐκ τῆς Ἀννης Κομνηνῆς, ἡ ὁποία περιγράφει τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ Βοημούνδου (1082) καὶ κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπ' αὐτοῦ. Οὗτος ἐπεσκεύασε τὰ παλαιὰ τεῖχη διὰ νὰ προστατευθῇ ἐντὸς αὐτῶν. Ἀλλωστε ἡ πόλις αὕτη ὀλίγον πρότερον καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰ. φέρεται ὡς μικρὰ καὶ ἀσήμαντος. Ἐπὶ δεσπότη τοῦ Μιχαήλ Α' ἀρχίζει ἀκμάζουσα καὶ οὕτω τὸ 1285 ἡ ἐπισκοπὴ αὐτῆς ἀνυψοῦται εἰς μητρόπολιν. Ὁ Κομνηνοδούκας Μιχαήλ ἔκτισε καὶ ναὸν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, προστάτου τῆς πόλεως. Διὰ τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 1319 ὁ αὐτοκράτωρ παρεχώρησε προνόμια εἰς τοὺς καστρηνοὺς Ἰωαννινώτας, κατὰ δὲ τὸ 1367 οὗτοι ἀπέκτησαν ἰδικὸν των δεσπότην, ἀποδεδευσθέντες τῆς κηδεμονίας τῆς Ἀρτης. Τὸ 1379 ἦσαν ἀρκετὰ ἰσχυροὶ ὥστε ἡδυνήθησαν ν' ἀποκρούσουν ἀλβανικὴν ἐπιδρομὴν.

Ὁ λεγόμενος «ἐπάνω γουλάς» εὐρίσκετο κατὰ τὸν σ. εἰς τὴν ΒΔ ἀκρόπολιν μὲ τὸν ἐπ' αὐτῆς πύργον δεσπόζοντα ἐπὶ τοῦ βράχου. Ἐκ τῶν παλαιῶν μαρτυριῶν συνάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐκεῖ εὐρίσκετο τὸ κυβερνεῖον καὶ ἡ κατοικία τῶν δεσποτῶν· τοῦτο στηρίζει διὰ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων ἐκ τῶν πηγῶν.

Ἐν συνεχείᾳ ὀδηγούμενος ὑπὸ μαρτυριῶν ἐκ τῶν πηγῶν, προσδιορίζει τὴν θέσιν τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Ἀνακρίνει νεω-

τέρας σχετικὰς εἰδήσεις καὶ εὐρίσκει ὅτι αὐταὶ δὲν κλονίζουσιν τὴν ἀρχικὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκετο εἰς τὴν ΝΑ ἀκρόπολιν. "Ὅταν οὗτος κατεστράφη -ἄγνωστον πότε- ἐχρησιμοποιήθη ὡς μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Παντοκράτορος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔφερε σύγχυσιν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη στηρίζεται καὶ ὑπὸ ἐνθυμήσεων τοῦ ΙΣΤ' αἰ. Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ κάστρου μέχρι τοῦ 1611.

Ὡς πρὸς τὴν ἔξωσιν τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τοῦ κάστρου ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν ἀποδεικνύεται ὅτι αὕτη δὲν ἐπραγματοποιήθη εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Διονυσίου Τρίκκης, ἀλλ' ὀλίγον βραδύτερον, ἦτοι τὸ 1613 ἢ 1618.

Ἐντὸς τοῦ κάστρου ὑπῆρχον πολυάριθμοι ναοὶ καὶ μοναί, οὐδὲν ἴχνος τῶν ὁποίων σώζεται σήμερον. Ἀπὸ ἀναγραφῆς εἰς τὸν «Κουβαρᾶν» στηριζομένην εἰς παλαιὰς μαρτυρίας προκύπτει ὅτι ὑπῆρχον 18 ναοὶ ἐντὸς τοῦ κάστρου καὶ 5 μοναστήρια. Διὰ μερικοὺς ἐκ τῶν ναῶν αὐτῶν ὑπάρχουσιν καὶ ἄλλαι μαρτυρίαι, τὰς ὁποίας ὁ σ. παραθέτει. Πληροφορίαι διὰ τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τῆς τοποθεσίας των δὲν ὑπάρχουσιν, ὁμοίως ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη αὐτῶν διεσώθησαν.

Ὁ τάφος τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, δεσπότη τοῦ τῶν Ἰωαννίνων (1367-1384) εὐρέθη ὅταν ὁ Ἀλῆ πασᾶς ἐθεμελίωσε τὸ 1789 τὰ σεράγια του εἰς τὴν ΝΑ ἀκρόπολιν. Περιγραφὴ τῆς εὐρέσεως παραδίδεται ὑπὸ τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ καὶ ὁλόκληρος ἡ περιγραφὴ ἐδημοσιεύθη τὸ 1924 ἐκ παλαιοῦ χειρογράφου, ἀποτελοῦσα τὴν τελευταίαν μαρτυρίαν περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τοῦ κάστρου. Ὁ τάφος θὰ εὐρίσκετο ἢ εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῶν Ταξιάρχων ἢ τοῦ Παντοκράτορος, διότι ὁ Πρελούμπος ἦτο κτίτωρ ἢ ἀνακαινιστὴς τούτου. Ἡ παραδιδόμενη ἐπιγραφὴ δὲν εἶναι οὔτε πλήρης οὔτε ὀρθῶς μεταγεγραμμένη, ὥστε ἡ ἀποκατάστασις αὐτῆς εἶναι ἀδύνατος.

Ἀξιόλογον λείψανον εἶναι ἐπιγραφὴ ἀκρωτηριασμένη εἰς τρία τεμάχια λίθου ἀνήκοντα εἰς τὸ κάτω μέρος πλακός. Ὁ σ. περιγράφει τὰ διασωθέντα τεμάχια καὶ καταγράφει τὰ γράμματα. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι κτιτορικὴ καὶ ὁ κτίτωρ ἢ ἀνακαινιστὴς τοῦ οἰκοδομήματος εἰς τὸ ὁποῖον αὕτη εὐρίσκεται πρέπει νὰ ἦτο ἀξιόλογον πρόσωπον. Δι' εὐφυστάτου συνδυασμοῦ τῶν ὑπαρχόντων γραμμάτων κατόπιν λεπτολόγου ἐξετάσεως αὐτῶν, ὁ σ. ἀνάγει τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὰ γεγονότα τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ 1379, συμπληρώνει ταύτην καὶ τὴν χρονολογεῖ μετὰ τὰ γεγονότα ταῦτα. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἀναγνώσεως προκύπτει ὡς ἐπιθετον τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου τὸ «Ἀλβανιοκτόνος» μαρτυρούμενον καὶ ἀλλαχόθεν ὑπ' ἄλλην ἑνωϊαν. Ἐλάχιστα ἄλλαι ἐπιγραφαὶ ὑπάρχουσιν τὰς ὁποίας ὁ σ. σχολιάζει.

Ὡς πρὸς τὸν πύργον τὸν εὐρισκόμενον παρὰ τὴν σημερινὴν κεντρικὴν πύλιν τοῦ κάστρου, ὅπου σώζεται μόνον μέρος τοῦ ὀνόματος «Θωμᾶς» μνημονεύων τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἴσως προέρχεται ἐκ τοῦ δεσπότη Θωμᾶ, ὁ σ. θεωρεῖ ὡς πιθανωτέραν ἁποψιν ὅτι οὗτος ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου.

Ἐπιστεύετο ὅτι τὸ κάστρον τῶν Ἰωαννίνων εἶχε περιέλθει ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Ἀλβανῶν. Ὁ σ. ἀποδεικνύει τοῦτο ὡς ἀνακριβὲς ἀποκαθιστῶν τὸν συνεχῆ βίον τοῦ δεσποτάτου καὶ τὴν ἀδιάκοπον διαδοχὴν τῶν δεσποτῶν ἄνευ ἐνδιαμέσων κενῶν ἐπὶ τῇ βάσει νεωτέρων πηγῶν. Παραθέτων τὴν χρονολογικὴν σειρὰν διαδοχῆς τὴν ὁποίαν δέχεται ὁ K. Hopf, ἀνατρέπει ταύτην ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν μαρτυριῶν. Ὁ θάνατος τοῦ Ἰζαοῦ συνέβη τὸ 1408/9 καὶ τὸ κάστρον παρεδόθη εἰς τὸν Κάρολον Τόκκον χωρὶς νὰ μεσολαβήσῃ ἄλβανικὴ κυριαρχία κατὰ τὸ χρονικὸν τῶν Τόκκων. Ταῦτα μετατιθεμένων κατὰ τι τῶν χρονολογιῶν ἐπιβεβαιοῦνται καὶ ἐκ χρονικοῦ ἀποκειμένου εἰς βιβλιοθήκην τῆς Ὁξφόρδης καὶ γραφέντος πρὸ τοῦ 1442.

Οὕτω τὸ κάστρον τῶν Ἰωαννίνων κατέστη βυζαντινὸς ἀκρίτας, καταφύγιον καὶ ἐστία ἀντιστάσεως κατὰ τῶν ἁλβανῶν ἐπιδρομῶν. Οἱ κάτοικοι τοῦ κάστρου ἀποτελέσαντες ἀριστοκρατίαν καὶ ἐνισχυθέντες διὰ τῆς χορηγήσεως προνομίων κατέστησαν ἰσχυροὶ καὶ κληρονόμοι καὶ φορεῖς τῆς νομίμου ἐξουσίας καὶ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως. Τὸ κάστρον ἀπεδείχθη ἀνθεκτικὸν εἰς τὰς ἐπιδρομὰς ὅταν αἱ νοτιώτεραι περιοχαὶ περιῆλθον ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Ἀλβανῶν ὁ βίος τοῦ δεσποτάτου παρετάθη μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι τὸ βιβλίον συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει πλήρους γνώσεως τῶν πηγῶν καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Ὁ σ. ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν προβαίνει εἰς σοβαρὰς κρίσεις, ἐξάγει συμπεράσματα καὶ στηριζόμενος εἰς ἀνέκδοτα στοιχεῖα εἰσάγει νέας λύσεις εἰς θέματα τὰ ὅποια δὲν ἀνεκινοῦντο, ἐπιδὴ ἐπιστεύετο ὅτι εἶχον λυθῇ. Ταῦτα ἀναδεικνύουν τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ βιβλίου. Οὕτως ἡ συμβολὴ τοῦ κ. Βρανούση δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἀνεκδοιδάστως ὡς σημαντικωτάτη εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας καὶ τοπογραφίας τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων.

Θεσσαλονίκη

I. E. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

R. Browning, *Medieval and Modern Greek* (London 1969) (Hutchinson University Library), pp. 1-156.

There was an urgent need for such an account that would give the English general reader a picture of the evolution of the Greek language from Hellenistic *koinē* to the present day in a short and precise way. R. Browning, Professor of Classics and Ancient History at Birkbeck College, University of London, has filled now this gap with a most inte-

resting book, which reads easily and yet it never ceases to be a very scholarly treatise.

«Greek has always remained one language» (p. 12) says Browning and then he sets off to study the many faces, natural and unnatural, which this one language has taken throughout the centuries; he is mainly interested though in tracing the gradual development of the living language of the Greeks from Hellenistic *koinē* through the Byzantine vernacular to modern demotic taking into account the various manifestations of all archaising tendencies only when they are needed to explain the phenomenon of Greek diglossy with all its far reaching consequences.

After a long introductory chapter (pp. 11-26), which provides the reader with all the indispensable background information, the author treats his enormous material in five big chapters each one corresponding to a certain important period of the history of medieral and modern Greek:

1. *Greek in the Hellenistic world and the Roman empire* (pp. 27-58): This chapter is about the formation of Hellenistic *koinē* from the Attic dialect, the decisive then developments which take place within the organization of the Greek language in the last centuries B.C. and the early centuries of our era, and finally the origins of atticism which marks and influences Greek thereafter.

2. *The Greek language in the early middle ages* (pp. 59-72): In spite of the scarcity of evidence, the author attempts here to study the further development of the Greek language which assumed largely its modern form within this *par excellence* medieral period (VIth century - 1100).

3. *The Greek language in the later middle ages* (pp. 73-91): Unlike the early middle ages the great number of popular texts constitutes a rich source material which makes the study of the Greek language much easier during this later period (1100-1453); nevertheless the reader is warned about the relative value of these texts written in a mixture of developing spoken and static purist Greek and therefore about the fact that «nowhere do we have a specimen of the spoken language of the time» (p. 18).

4. *Greek in the Turkish period* (pp. 72-102): Modern Greek had, of course, developed long before the fall of Constantinople, yet several important morphological changes took place in this period showing a tendency towards elimination of anomalies and regularisation of the variant forms.

5. *The development of the national language* (pp. 103-118): This is by far the most interesting and most important of all the other chapters

of the book which one has the feeling that they have been added only to frame and illustrate this last dramatic stage in the development of Greek. The main focus here is upon the following three points:

a. The various tendencies which appeared operating in the second half of XVIIIth and the first quarter of XIXth century to give the resuscitated Greek nation a viable linguistic instrument: the archaising, the puristic and the demotic.

b. The final prevailing of the second tendency, the so-called «katharevousa», with all the disastrous effects upon all aspects of modern Greek life.

c. The present day linguistic anarchy in Greece where now exist five different forms of language working at five different levels:

i. The katharevousa as the official language of the administration.

ii. The mixed (μικτή) language, a rather moderate form of katharevousa, employed in scientific and technical writing, in journalism and in politics.

iii. The spoken (καθομιλουμένη) language, a form of demotic enriched with many elements of the learned tradition, used by the urban society.

iv. The demotic, the natural development of the Greek language over the centuries, spoken by the mass of the people and by those who want to express themselves in a natural way and used also exclusively by literary writers.

v. The so-called «μαλλιαρή», an extreme form of demotic only written by linguistic and political extremists.

A chapter about the dialects of modern Greek (pp. 119-133), a brief historical survey of their development and an outline of their main features, concludes the book serving as an appendix to the precedent five chapters.

I thought that I should give this analysis of the contents of Browning's book so that the reader may realize its wide range, its center of gravity and its significance. Full documentation with well chosen typical examples illustrates all the points under disassion. The few remarks which follow do not aim at all to belittle the authority of Browning's book but to serve a twofold purpose: to help mainly the reviewer to understand better certain questions treated by Browning rather briefly on the one hand and to help the author, if they prove to be of some value, to revise certain points in a second edition of his book on the other.

On p. 12 for instance Browning notes the following: «*There have been in the past and are today considerable dialectical differences. But nei-*

ther in the past nor today have they been sufficiently great to impede communication between speakers of different dialects. Nor has there ever been in historic times any other language even partially intelligible to Greek speakers without special study. No Greek speaker was or is ever in doubt whether another man's speech is Greek or not». But then later on p. 25 speaking about the language of the ancient Macedonians he claims that «*Macedonian was probably close related to Greek, and may have been partially intelligible to Greeks*». There is a contradiction in the above two statements which becomes shorper, if one takes into consideration evidence from ancient sources expressly mentioning that the ancient Macedonians too were Greeks and that their language was a Greek dialect akin to Doric (cf. Herodotus, VIII 43: ... ἐόντες οὗτοι Δωρικόν τε καὶ Μακεδόνων ἔθνος; Strabo, VIII. fr. 9: ἔστι μὲν οὖν Ἑλλάς καὶ ἡ Μακεδονία; Livius, XXX. 29: Aetolos, Acarnanas, Macedonas ejusdem linguae homines). Is it not strange that the ancient Greeks, for whom anyone that did not speak Greek was a barbarian, would have failed to distinguish themselves from the Macedonians, had not their northern neighbours been of Greek stock and their language therefore barbaric?

About «*The Chronicle of Morea*» Browning believes that it is still uncertain whether the Greek or the old French version is the original (see pp. 16, 77, etc.). H. Lourier though, in his book «*Crusaders as Conquerors: The Chronicle of Morea*» (New York-London 1964), p. 52 f., has brought good evidence to persuade us that the chronicle was first written in French. Lourier also makes some interesting comments on the language of the chronicle which should be considered, when certain conclusions are to be drawn about the linguistic importance of that text.

The diphthong υι is mentioned as having reached the stage of monophthongisation by the IVth century: (p. 33). Yet two centuries later, in the kontakia of Romanos the Melodist, there is still great uncertainty about the monophthongal or diphthongal value of υι, cf. 4. η. 2, 5. ιη 5^a, 6. ι. 7¹, 32. ζ.3^a, etc.

About dative Browning says that «*it is not until the ninth or tenth century that we find clear cases of substitution of genitive or accusative for dative proper in literary texts*» (p. 43). This, of course, is not true, because one can only bring abundant evidence from Malalas and Romanos showing that this phenomenon is already attested at least three centuries earlier.

On p. 63 the reader is informed that the temporal augment disappeared in the early middle ages, except when it was accented; the author apparently means here syllabic augment, because only the latter is still

regulated by the position of the accent in the verb. The omission of temporal augment, which can be traced back in Hellenistic Greek, was affected by the change of pronunciation.

Concerning the indeclinable form of active participles in -οντα certain cases dated at the very end of the Xth and in the first half of XIth century are treated as the first manifestations of the phenomenon (p. 69). Yet one can trace some earlier occurrences of it in the first half of the period in question (VIth century - 1100), namely in some spurious kontakia attributed to Romanos, which in no case may be dated after the iconoclastic controversy: παρόντα 73 κς. 4² σχίζοντα 77. ιδ. 5-6, also ἐλέγχοντα, βοώντα, see J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode: Hymnes*, vol. III (Paris 1965), pp. 141, fn. 3, and 143, fn. 1. A gerund in -οντας from an aorist theme occasionally appears in modern Greek literature (see J. Scarimbis, 'Η μαθητευομένη τῶν ταχουνιῶν), but this is a phenomenon that has to be examined together with the other elements from katharevousa that have entered modern Greek literature, particularly surrealist and post-surrealist poetry, undoubtedly after the pattern set by Cavafis.

Among the other reasons which may be responsible for the elimination of unaccented *i* and *u* and at the same time the transmutation of unaccented *e* and *o* to *i* and *u* in the northern dialects, Browning mentions possible Slavonic, namely Bulgarian, influence. His argument is that a similar differentiation between accented and unaccented vowels is also observed in certain Bulgarian dialects (p. 131). This, of course, is entirely inconclusive, because Browning himself mentions that «a similar, but not identical, distinction in treatment between accented and unaccented vowels is found in some (Greek) Asia Minor dialects, where it is probably of quite independent origin» (ibid.). If the Bulgarians could influence so radically the phonology of Greek in certain areas, then they should have also left other traces of this influence (for instance loan-words, etc.), which is not the case. After all this sort of influence would presuppose a long and peaceful coexistence of the two nations, which indeed took place during the Turcocratia, when several Bulgarian labourers and artisans settled on Greek territory. But, as Browning says, though it is difficult to date the origins of modern Greek dialects, one thing is certain, that all dialects crystallized their main features in the centuries before 1453.

It is a pity that throughout this so masterfully written book there are so many printing mistakes, which often confuse the reader as to what the author is trying to say. Occasionally some Greek quotations (cf.

on p. 83 the translation of vs. 4365 f. from «The Chronicle of Morea») or Greek words (cf on p. 100 s.v. κέφι, λεβέντης, άφέντης) are rather unsuccessfully translated into English. There are finally some minor inaccuracies about certain words: from the verb γλυκοκοιτάζω for instance a substantive γλυκοκοίταγμα is formed (p. 99); forms like μισεμπλιζάρισμα and μιζεμπλιζάρω, the best of my knowledge, do not exist, instead people say μιζανπλι (French *mise-en-pli*) and κάνω μιζανπλι (p. 115); the French automobile nomenclature should be corrected to άμπραγιάζ, άμορτιζέρ, μαρσπιέ (p. 115); besides άσανσέρ the other two forms are άνυψωτήρ and άνελκυστήρ(ας), the latter replacing gradually the French loan-word *ascenseur*, which does not fit into Greek declension patterns.

Exeter College/Oxford

K. MITSAKIS

L. Politis, 'Ιστορία τής Νέας Έλληνικής Λογοτεχνίας, (Thessaloniki, 1968), pp. 126.

This is undoubtedly an age of the many «antis», e. g. anti-hero, anti-romance, anti-book etc. Here we are concerned only with this last case, the anti-book. There is no fixed definition of what we mean precisely by employing the term, but I presume it applies to those publications that do not have a «raison d'être». Books which bring nothing new (information, interpretation, idea), which even serve no practical purpose, for which there was no need to be written. Such an anti-book is Prof. Politis' «*History of Modern Greek Literature*». There is already a sufficient number of histories of modern Greek literature (Voutieridis, Campanis, Demaras, Dieterich, Mirambel, Knös etc.) so that there was no demand for another one, unless it was something better, something new, something more complete. But this is not the case with Prof. Politis' book.

The author calls his work «Συνοπτικό Διάγραμμα» (= Brief Outline) and tries in about sixty pages to cover a span of ten centuries of literary activity. I am not discussing here whether the popular Byzantine literature belongs to modern Greek literature or not. This is a matter of principle and it seems that Prof. Politis has on that his own fixed

views on which a Byzantinist cannot easily agree¹. What I want only to emphasize here is that it is impossible for anyone to give in sixty pages such an outline, because the inevitable result will be a tiresome list of names, titles, and dates, an uninteresting repetition of well-known clichés and an accumulation of meaningless generalisations. Prof. Politis claims that he has written a book, which in fact is shorter than the corresponding article of an encyclopedia. He explains that this book is a synopsis of his courses on the history of modern Greek literature at the University of Thessaloniki. We cannot understand in first place why the author teaches his students the history of modern Greek literature, when he can simply ask them to read Demaras' outstanding manual. In the same way we do not understand why he wrote that book, which in addition to its other shortcomings is not free from inaccuracies and mistakes.

Prof. Politis for instance speaking about «*The Chronicle of Morea*» says that it is not clear whether the poem was originally written in Greek or it was translated from an older French prototype (p. 5). Yet H. Lourié's definitive conclusions have shown that the Greek version of «*The Chronicle of Morea*» is translation of a lost French original².

The Byzantine poem «*King Alexander*» is dated in the XIVth century (p. 7) in spite of the fact that modern scholarship is now in favor of a much earlier date³.

The XV - XVIth century anonymous poem in rhyming fifteen syllable iambic verses about Alexander the Great (the author does not mention the title of the poem which is «*Birth, heroic deeds and death of Alexander the Macedonian*») is considered as a mere adaptation of the Byz. «*King Alexander*» in rhyme (p. 7), but there is no dependence whatsoever of the one text upon the other⁴.

1. See the dispute over this matter between Prof. L. Politis and Prof. E. Kriaras in a succession of articles published in Νέα Ἑστία 1.8.55, 1.12.55.

2. H. Lourié, *The Chronicle of Morea* (New York, 1964) (Columbia University Press).

3. See K. Mitsakis, «Beobachtungen zum byzantinischen Alexandergedicht» in *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 16 (1967).

4. See my paper «The Tradition of the Alexander Romance in Modern Greek Literature» which was presented at the First International Symposium on «Ancient Macedonia» held at Thessaloniki, 26 - 29 August 1968. The paper will be published in the 10 volume of the *Balkan Studies* which will contain the proceedings of the Symposium.

The so-called «Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου» according to Prof. Politis (p. 7) is an adaptation in prose of an earlier text in verse (he does not say explicitly whether this text is «*King Alexander*» or «*Birth, heroic deeds and death of Alexander the Macedonian*») but the «Φυλλάδα» comes in direct line from the later Byzantine tradition of the Alexander romance in prose⁵, etc.

One could argue with Prof. Politis about many other inaccuracies which finally would make this review very long. I think that with all that has been said so far there has been given a precise picture of his book.

Prof. Politis is an expert paleographer too, therefore he is familiar with the charming apologies of the scribes when they concluded their work, e.g. «οὔτε γάμος ἄκλαυτος, οὔτε νεκρὸς ἀγέλαστος, ἀλλ' οὔτε βίβλος ἄσφαλτος» (= there is no wedding without tears, no funeral without laughter and no book without mistakes) or «καὶ ἂν εὑρετε καὶ κανένα σφάλμα εἰς αὐτὸν ἢ ὀρθογραφίας ἢ συντάξεως ἢ νοήματος, νὰ μὲ συμπαθήσετε ὅτι τὸ ἄσφαλτον μόνος ὁ Θεὸς τὸ ἔχει» (= if you happen to find some error in this book in spelling, in syntax or in meaning, please, forgive me because the infallible is privilege only of God) etc. It is obvious that Prof. Politis believes his book to be without mistakes because he makes no such apologies but it would be very difficult for any objective critic to agree with him.

Exeter College, Oxford

K. MITSAKIS

Günter Weiss, Joannes Kantakuzenos - Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch - in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert. Studien zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, Bd. 4. Wiesbaden 1969 (Harrassowitz) XII + 174 S.

Im Rahmen der seit einiger Zeit betriebenen modernen Betrach-

5. See fn. 4. See also K. Mitsakis, «Διήγησις περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν μεγάλων πολέμων. Ἀνέκδοτη πεζὴ διασκευή τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸν κώδικα 236 τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου» in *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher* 21 (1967).

tungsweise der byzantinischen Geschichte auf Grund ihrer Sozialstruktur liefert Günter Weiss einen weiteren Beitrag zur Gesellschaftsentwicklung des 14. Jahrhunderts. Läßt der Titel des Buches eine umfassende Untersuchung zur Laufbahn des Ioannes Kantakuzenos erwarten, so erfährt man in der Einleitung, daß der A. weder eine Monographie noch eine «vollständige Sozial- und Gesellschaftsgeschichte» darzustellen beabsichtigt. Zwar steht Kant. durch sein Geschichtswerk als Hauptquelle im Mittelpunkt des Buches, der Hauptakzent wird jedoch einerseits auf die Zusammensetzung des Gefolges des Aristokraten und späteren Kaisers sowie seiner Gegner, andererseits auf die Rolle des Volkes und die Gruppierung innerhalb der palamitischen Streitigkeiten gelegt.

Im ersten Kapitel erklärt W. den von ihm bevorzugten Begriff «Adel» im Denken des Byzantiners. Hierbei wird richtig auf die bei den Byzantinern gefühlsmäßige und deshalb unscharfe Terminologie hingewiesen sowie auf die Abhängigkeit der jeweiligen Graduierung vom Volk (S. 14). Die Unsicherheit in der Beurteilung möchte ich jedoch nicht unbedingt als etwas Negatives ansehen, vielmehr scheint die konstante Zuteilung zu einer Klasse im Bewußtsein der Byzantiner nicht existiert zu haben. Dies wird vor allem auch dadurch bestätigt, daß - anders als im Westen - die εὐγενεῖς und λαμπροὶ keinerlei Prärogative besaßen. Die anschließenden Angaben zur Person des Kant. und seiner Familie sind jetzt natürlich durch die Arbeit von D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, Washington 1968 überholt. Man verbessere in diesem Sinne das falsch errechnete Geburtsdatum des Kant. 1296 (S. 1) in ca. 1295 (Kant. I, 85; Nicol S. 28 f). Auf die knappen Ausführungen des Autors über die Bildung des zukünftigen Kaisers gehe ich hier nur ein, weil sie ein zu falsches und widerspruchsvolles Bild vermitteln. Wenn in Bittbriefen nur die Fähigkeiten als Feldherr und Politiker gepriesen werden, bedeutet dies noch nicht einen Mangel an «wissenschaftlicher» Ausbildung. Die schriftstellerische Begabung zeigte sich erst, als der Kaiser Mönch wurde. Doch darüber handelt der A. nicht.

Das Leben des Kaisers nach seinem Eintritt ins Kloster würdigt W. mit folgenden Worten: «Wie die Folgezeit zeigt, war für den adeligen Exkaiser das ideelle Motiv der «Weltentsagung» nicht bestimmend» (S. 49). Das höchste Ideal der orthodoxen Mönche liegt nicht unbedingt in der Zurückgezogenheit der Zelle. Vgl. z. B. die sowohl karitative als auch theologische und politische Tätigkeit u. a. des Ioannes Damaskenos, Theodoros Studites oder Theodosios von Kiev. Über das Mönchtum byzantinischer Kaiser vgl. auch R. Guiland, *Les empereurs de Byzance et l'attrait du monastère. Études Byzantines*, Paris 1959 S. 33-51. Die

«Kritiklosigkeit» des Kant. gegenüber Wahrsagungen usw. (S.17) ist ein typisch byzantinischer Wesenszug und somit nicht weiter verwunderlich. Man vergleiche nur die Gedichte Leos d. Weisen (Über die gesamte Gattung vgl. u. a. E. Trapp, *Vulgärorakel* aus Wiener Handschriften. Akrothinia, Wien 1964, S. 83-120). Bei der Darstellung des Kant. als *δυνατός* geht der A. auf Gefolge (die westlich geprägten Begriffe «Gefolgschaft» oder sogar «Gefolgherr» (S. 14) finden in ihrer Verwendung für byzantinische Verhältnisse leider erst am Ende des Buches die notwendige Erläuterung. Hier auch (S. 150) der treffende Hinweis auf eine eventuelle Beziehung zur altrömischen erweiterten familia.) und Besitzverhältnisse mit ausführlichen Zahlenangaben.

Die Geschehnisse während des Bürgerkrieges und die verschiedenen Parteibildungen werden klar herausgeschält, ebenso die Lage und Haltung des Volkes, besonders in den Städten. Eine befriedigende Erklärung der Unruhen in Thessalonike und der Rolle der Zeloten muß auf Grund der schlechten Quellenlage weiterhin offen bleiben.

Die palamitischen Streitigkeiten griffen zwar in die Politik ein, die Zugehörigkeit zu der einen oder anderen Richtung war jedoch, wie richtig erkannt wird, nicht mit den politischen Parteien identisch. Daß Kant. aus Opportunismus ein eifriger Anhänger des Palamas wurde (S. 110), bleibt unbewiesen; sein Interesse an theologischen Problemen stellte er als palamitischer Mönch auf dem Athos unter Beweis. Nicht allein die Stellungnahme des Kaisers war entscheidend für den Sieg des Hesychasmus. Die palamitische Lehre ist keineswegs ein Bruch in der byzantinischen theologischen Tradition. Sie entwickelt vielmehr eine Richtung, die bis Euagrios zurückreicht und die zu jeder Zeit der byzantinischen Theologie namhafte Vertreter hatte. Die Darstellung des A. beruht wohl auf einem aus der evangelischen Sicht entstandenen Verständnis der Theologie und der religiösen Erfahrung, das sich keineswegs mit dem Wesen der Orthodoxie vereinbaren läßt. Einen Überblick aus neuester Zeit über die palamitische Lehre aus orthodoxer Sicht vermittelt u.a. die Arbeit von V. Losskij, *Žurnal Moskovskoj Patriarchii* 1968, Heft 3-4. Der Übertritt einiger berühmter Palamasgegner zum römisch-katholischen Glauben (S. 137) ist wohl in erster Linie mit den Unionsbestrebungen des Palaiologenkaisers in Verbindung zu bringen. Auch der Widerstand der Slaven gegen den Hesychasmus (S. 137) muß dahingestellt bleiben, solange es an Einzeluntersuchungen mangelt. Immerhin wurden die Schriften des Patriarchen Philotheos Kokkinos schon sehr früh in Serbien bekannt (vgl. z.B. Cod. Vind. Slav. 74 u. 90).

Erfährt das Thema des Buches in der Einleitung eine Einschränkung, so vermißt man eine Abgrenzung bezüglich der prosopographischen Notizen, so daß es dem Leser unklar bleibt, ob die Angaben zufällig oder als notwendige Ergänzung in den Text eingefügt wurden. Daß die prosopographischen Exkurse, auch wenn sie neues Material zur jeweiligen Person liefern wollen, unrichtig oder unvollständig bleiben, möge an einigen Beispielen deutlich werden.

Zur Person des Syrgiannes (S. 23): Die Identifizierung seines Vaters, eines hellenisierten Kumanen mit dem Beinamen «Sytzigas» (Kant. I, 18, 14) mit einem Sire Jean Lusignan entbehrt jeder Grundlage. Ich möchte den A. auf den ihm bekannten Artikel von Binon, *Un prostagma inédit...hinweisen*, besonders auf die Anmerkung 4, S. 138. Eine Verwandtschaft mit dem französischen Herrscherhaus der Lusignan besteht nur über die Tochter des Syrgiannes, die mit Guy de Lusignan verheiratet war. (Vgl. jetzt auch Nicol, Nr. 17. Über Syrgiannes als Angriffsziel einer Art Geheimorganisation vgl. H. Hunger, *Anonymes Pamphlet gegen eine byzantinische «Mafia»*. *Revue des Études sud-est Européennes* 7 (1969) S. 95-107). – Die von W. gräzisierte Namensform Apelmenes (S. 34) ist nicht belegt. Vgl. auch Moravesik, *Byzantinoturcica* II s. v. Ἀβιμύλεχ, allerdings ohne Zitate aus Kant. Warum der von Mončilo gefangengenommene Apelmene (Kant. II 432, 1) mit der bei Kant. II 138 u. 247 genannten Person gleichen Namens nicht identisch sein soll, wird nicht näher erklärt. – Zu Manuel Tarchaneiotos (S. 39 A. 257): Die zitierten Stellen Kant. III 196 und III 237 beziehen sich wahrscheinlich nicht auf Manuel, sondern auf Konstantinos Tarchaneiotos. Dieser wurde 1348 von Kant. beauftragt, Gelder für den geplanten Flottenbau einzutreiben. (Vgl. Kant. III 72; 80; 196; 199; 221; 133; 137). – Zu Michael Monomachos (S. 41 u. 44) siehe jetzt F. Barišić, *Mihailo Monomah, eparh i veliki konostavl*. *ZRVI* 11 (1968) S. 215-234. – Inwiefern Alexios Tzamplakon *συμπενθερός* des Kant. war (S. 91 u. A. 606), wird leider nicht angegeben. Weder Theocharides noch jetzt Nicol erwähnen eine Verwandtschaft zu Ioannes Kantakuzenos. – Ebenso muß eine Verwandtschaft mit Konstantinos Harmenopulos (S. 100 u. A. 670) angezweifelt werden, da N. I. Pantazopulos dazu nur eine wenig glaubwürdige Quelle, nämlich Nikolaos Komnenos Papadopulos (1655-1740) angibt. – Zur Absetzung des Patriarchen Ioannes Kalekas wäre zu ergänzen G.T. Dennis, *The Deposition of the Patriarch Calecas*. *JÖBG* 9 (1960) S. 51-55. – Der auf S. 147 und im Index erwähnte Ἀδριανός muß in Ἀθιανός (nach dem Bonner Corpus) verbessert werden.

Im Hinblick auf das prosopographische Unternehmen an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien (vgl. H. Hunger, *Proceedings of the XIIIth Intern. Congress of Byz. Stud. Oxford 1966*, S. 480f.) und andere parallel laufende Spezialuntersuchungen (Nicol, Polemis, Verpeaux) erweisen sich Ausführungen, die keinen Anspruch auf Vollständigkeit erheben und oft nur schmückendes Beiwerk sind, als unnötig und leider oft irreführend.

Schließlich soll noch auf einige wichtige formale Ungenauigkeiten hingewiesen werden, die in einem unter solch günstigen Umständen entstandenen Buch (vgl. Vorwort) leicht hätten vermieden werden können. Störend wirkt die das ganze Buch durchlaufende Inkonsequenz bei der Wiedergabe der griechischen Namen. So findet sich auf derselben Seite 57 neben Vatatzes die Schreibung Makrembolites; η wird nach Belieben mit i oder e transkribiert: Protasekritis (S. 151) dagegen Patrikiotes (S. 152) und sogar Analekta Hierosolymitikis Stachilogias (sic! S. 75) dagegen Analekta Hierosolymitikis Stachylogias (sic! S. 161), Iviron und Nea Moni, aber Panteleemonos (im Index jedoch Panteleemonkloster). Auch die anderen Athosklöster bereiten Schwierigkeiten. Man kann wählen zwischen Chilandar, Xenophon, Vatopedi und Kutlumuş einerseits, Zographu, Karakallu und Esphigmenu an dererseits. Wenn schon die griechische und slavische Literatur nicht im Originalwortlaut wiedergegeben wird (was für den griechischen Titel nicht einleuchtet, da der A. ohnehin griechische Zitate in Text und Anmerkungen bringt), sollte wenigstens auf Einheitlichkeit geachtet werden. So wird der Aufsatz von Theocharides in der *Hellenika* (S. 160) deutsch, der von Bogiatzides in der *EEBS* (S. 162) griechisch zitiert. Man findet auf derselben Seite 21 A. 135 bzw. 136 für dieselbe Zeitschrift «Bulletin de l'Institut Archéologique Russe...» und «Izvest. Russ. Arch. Inst.» Der serbische Aufsatz von Maksimović in *ZRVI* wird (S. 163) auf Englisch zitiert, der ebenfalls mit englischer Zusammenfassung versehene russische Artikel von Solovjev in der *BSI* auf Deutsch. Die Beibehaltung der Originalsprache hätte nicht zur völlig verfehlten Angabe des Buches von G. Ostrogorski, *Serska oblast posle Dušanove smrti* als «Das serbische (sic) Gebiet nach Dušans Tod» (S. 50 A. 346) geführt. Vgl. die richtige Übersetzung in *BZ* 60 (1967) S. 112. Trotz der verwirrenden doppelten Zitierweise des Kantakuzenos und Gregoras nach PG und Bonner Corpus sind die Quellenangaben und der griechische Text nahezu fehlerfrei. Lediglich S. 37 A. 244 verbessere man 1558 in 1358. – S. 73 A. 491 muß es natürlich «Fest der Orthodoxie» und nicht der Rechtgläubigkeit heißen. – S. 99 lese man *ὁ ἐπὶ τῆς τραπε-*

ζης.— Es wäre auch angebracht gewesen, die nichtgriechischen Namen in der in den Quellen belegten griechischen Form im Index aufzuführen. Die Namensformen Vojhna (nicht Vojna wie S. 50, übrigens nicht im Index) oder Sejan (S. 50) sind nicht ohne weiteres im griechischen Text wiederzufinden.— Nach diesen Ausführungen möchte ich auf die unglücklichen Verdeutschungen wie der Hegumene (S. 82), Theolept, Neophyt, Tzamlakonen (S. 91 A. 606; dagegen Tzamlakones S. 36 A. 238) nicht mehr näher eingehen.

Bochum

GUDRUN SCHMALZBAUER

Benjamin Hendrickx, Οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ θεσμοὶ τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς υπάρξεώς της, Θεσσαλονίκη 1970. Σελ. 188. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῇ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Ἡ Τετάρτη Σταυροφορία καὶ ἡ ἱδρυσις τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κων/πόλεως εἶναι πάντοτε ἀπὸ τὰ πρὸ ἐνδιαφέροντα καὶ πρόσφορα γιὰ μελέτη θέματα τόσο τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας ὅσο καὶ τῆς Μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Πολλὲς λεπτομέρειες τῶν γεγονότων αὐτῶν μᾶς εἶναι ἄγνωστες καὶ τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργοῦνται πολύπλοκα. Βέβαια τὰ γενικὰ ἔργα τοῦ E. Gerland (*Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, I. *Geschichte der Kaiser Balduin I und Heinrich 1204-1216*, Homburg v.d. Höhe 1905) καὶ τοῦ J. Longnon, (*L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949) καλύπτουν τὰ μεγάλα κενά. Ὅμως πολλὰ μικρότερα προβλήματα μένει ἀκόμα νὰ ἀντιμετωπισθοῦν. Στὸν τομέα αὐτὸν ἐρχεται νὰ συμβάλῃ ὁ B. Hendrickx μὲ τὴν ἐργασία του, ποὺ ὑπέβαλε ὡς Διδακτορικὴ διατριβὴ στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ὁ B. Hendrickx ἀσχολεῖται εἰδικότερα μὲ τοὺς πολιτικούς καὶ στρατιωτικούς θεσμοὺς τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κων/πόλεως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς υπάρξεώς της, ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1204 ὡς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1206. Ἡ σχετικὰ σύντομη αὕτη περίοδος ἀρχίζει μὲ τὴν συμφωνία τῶν Βενετῶν καὶ τῶν Σταυροφόρων, πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κων/πόλεως, νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία μὲ μία Λατινικὴ, περιλαμβάνει τὴν βασιλεία τοῦ Βαλδουίνου τῆς Φλάνδρας καὶ τὴν ἀντιβασιλεία τοῦ ἀδελφοῦ του Ἑρρίκου καὶ τελειώνει μὲ τὴν στέψη τοῦ Ἑρρίκου

τῆς Φλάνδρας ὡς αὐτοκράτορος. Στὰ δύο αὐτὰ πρῶτα ἔτη τῆς ὑπάρξεώς της, ὅπως εἶναι φυσικό, πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ βασικοὶ νόμοι καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς Λατ. Αὐτοκρατορίας τῆς Κων/πόλεως.

Ἡ μελέτη τοῦ Η. ἀρχίζει μὲ μιὰ σύντομη κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ σχετικὰ μὲ τὰ πολιτικὰ καὶ πολεμικὰ γεγονότα τῆς Τετάρτης Σταυροφορίας ὡς τὸν Αὐγουστο τοῦ 1206. Στὴν εἰσαγωγὴ ἀναφέρονται οἱ σημαντικότερες χρονολογίες καὶ τὰ κυριώτερα πρόσωπα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα τῆς κυρίας μελέτης, δηλ. τὴν ὀργάνωση τῆς Λατ. Αὐτοκρατορίας τῆς Κων/πόλεως.

Ἡ ὀργάνωση τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας ἐξετάζεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια.

Στὸ πρῶτο, ποὺ εἶναι καὶ τὸ βασικότερο, ἐξετάζονται οἱ ἰδρυτικὲς πράξεις καὶ οἱ νόμοι τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀναπτύσσονται εἰδικότερα ἡ Σύμβαση τοῦ Μαρτίου 1204 μεταξὺ Βενετῶν καὶ Σταυροφόρων, ἡ *Partitio Romaniae* καὶ ἡ Σύμβαση τοῦ Ὀκτωβρίου 1205 μεταξὺ τοῦ Ἑρρίκου τῆς Φλάνδρας καὶ τοῦ Βενετοῦ *Potestas* Μαρίνου Zeno. Στὴν πρώτη Σύμβαση ποὺ ὑπέγραψαν Βενετοὶ καὶ Σταυροφόροι ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Κων/πόλεως (Μάρτιος 1204) ἐπιμένει περισσότερο ὁ συγγραφέας. Παραθέτει ὅλα τὰ ἄρθρα τῆς Συμβάσεως μεταφρασμένα ἐλληνικά, τονίζει τὴν σημασίαν της, τὴν συγκρίνει μὲ τὴν σύγχρονη *magna carta* καὶ ὑποστηρίζει μὲ βάσιμα ἐπιχειρήματα ὅτι τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ «σύνταγμα» τῆς Λατ. Αὐτοκρατορίας τῆς Κων/πόλεως. - Παραθέτει ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς τὰ ἄρθρα τῆς Συμβάσεως τοῦ Ὀκτωβρίου 1205 καὶ ἐξετάζει ποιά ἀπὸ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνουν ἢ ἐπικυρώνουν ἄρθρα τῆς προηγούμενης Συμβάσεως τοῦ 1204, ποιά ἀνταποκρίνονται στὶς νέες πολιτικὲς καταστάσεις ποὺ ἔχουν δημιουργηθῇ καὶ ποιά ἄρθρα τῆς Συμβάσεως τοῦ 1204 παραλείπονται στὴν νέα Σύμβαση, διότι ἔχουν περιπέσει πλέον σὲ ἀχρηστεία καὶ εἶναι περιττὴ ἡ ἐπικύρωσή τους. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο ὁ συγγραφεὺς ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας νομικοῦ κώδικος κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ παραδέχεται ὅτι νομικὸς κώδιξ δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὰ ἔτη αὐτὰ καὶ ὅτι γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὑπηκόους ἐξακολούθησαν νὰ ἰσχύουν οἱ βυζαντινοὶ νόμοι.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ πολιτικὴ ἐξουσία: ὁ αὐτοκράτωρ, ἡ θέση του, ὁ τίτλος του, οἱ ἀναπληρωτὲς καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι του, οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς ὑπηκόους του. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ γίνεται φανερό ὅτι ὁ Βαλδουῖνος παρέμεινε ἓνας ἡγεμὼν Φλαμανδός, Φράγκος, καὶ ὅτι μόνον σὲ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως εἶναι ἡ ἐθιμοτυπία τῆς στέψεως καὶ ὁ τίτλος τοῦ αὐτοκράτορος, διαφαίνεται κάποια βυζαντινὴ ἐπίδραση.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς μελέτης ἐξετάζονται οἱ ἐπιτροπές, τὰ συμβούλια καὶ τὰ κοινοβούλια, τὰ ὁποῖα εἶχαν κάποια δύναμη καὶ κάποια ἐξουσία στὴν Λατ. Αὐτοκρατορία: ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν Ἐκλεκτόρων, ποὺ ἐξέλεξε τὸν Βαλδουῖνο αὐτοκράτορα, οἱ *Repartitores*, ποὺ ἀπετέλεσαν τὴν ἐπιτροπὴ τὴν ὑπεύθυνη γιὰ τὴν διανομὴ τῆς Αὐτοκρατορίας, τὸ ἰδιαιτέρο συμβούλιο τοῦ αὐτοκράτορος,

τὸ συμβούλιο τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπίσης ἀναφέρονται καὶ οἱ δικαστικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἐπιτροπές, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁμῶς γίνεται εὐρύτερα λόγος σὲ ἰδιαιτέρα κεφάλαια. Ἐξετάζοντας τὴν Ἐπιτροπὴ τῶν Repartitores ὁ Η. ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τῆς Partitio Romaniae καὶ στηριζόμενος στὸν Βιλλεαρδουῖνο καὶ τὸν Ρομπέρ ντε Κλαρί τοποθετεῖ τὴν διανομὴ τῆς αὐτοκρατορίας τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1204.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ αὐλὴ τοῦ Βαλδουίνου καὶ ἡ ἐθιμοτυπία της. Ἀναφέρονται δηλαδὴ οἱ μεγάλοι σταυροφόροι μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἀξιώματα καὶ τοὺς τίτλους τους καὶ ὁ συγγραφεὺς κάνει τὴν ὁρθὴ παρατήρηση ὅτι ὅλοι οἱ τίτλοι καὶ τὰ ἀξιώματα εἶναι φραγκικά, μὲ ἐξαίρεση τὸν τίτλο τοῦ πρωτοβεστιάριου ποὺ ἀποτελεῖ τὴν μόνη βυζαντινὴ ἐπίδραση στοὺς ἀξιωματούχους τῆς αὐλῆς τοῦ Βαλδουίνου. Ἀντίθετα ἡ ἐθιμοτυπία τῆς αὐλῆς, ποὺ μᾶς εἶναι κυρίως γνωστὴ ἀπὸ τὴν στέψη τοῦ αὐτοκράτορος, εἶναι μιὰ ἀνάμειξη δυτικῶν καὶ Βυζαντινῶν στοιχείων.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ γραμματεία καὶ ἡ διπλωματικὴ ὑπηρεσία τῆς Αὐτοκρατορίας. Γίνεται κατάταξη καὶ χαρακτηρισμὸς τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων, στὰ ὁποῖα καταφαίνεται ἡ ἔλλειψη βυζαντινῆς ἐπιδράσεως, καὶ ἀναφέρονται οἱ διάφορες διπλωματικὲς ἀποστολές καὶ γενικὰ ἡ διπλωματικὴ δραστηριότητα τοῦ πρώτου λατίνου αὐτοκράτορος.

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ δικαστικὴ ἐξουσία. Ἀναπτύσσεται ἡ δίκη τοῦ Μούρτζουφλου καὶ ἡ ἀντίληψη περὶ δικαιοσύνης γενικά. Περιγράφεται ἡ ὁμάδα τῶν Φράγκων καὶ Βενετῶν διαιτητῶν (Judices) καὶ ἀναφέρονται τὰ ἐλάχιστα γνωστὰ στοιχεῖα ποινικοῦ δικαίου ποὺ δείχνουν ὅτι κάθε φεουδάρχης ἐπέβαλε τὴν δική του θέληση στὴν περιοχὴ του.

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο γίνεται λόγος γιὰ τὴν στρατιωτικὴ ὁργάνωση τῆς αὐτοκρατορίας. Μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη περιγραφὴ τοῦ στρατοῦ τῶν σταυροφόρων ἐξετάζεται ἡ ὁργάνωση τοῦ προσωπικοῦ στρατοῦ τοῦ Βαλδουίνου, ὁ μέγας στρατὸς τῶν ὑποτελῶν, καθὼς καὶ οἱ φρουρές διαφόρων φρουρίων καὶ πόλεων.

Ὁ Hendrickx συμπληρώνει τὴν μελέτη του μὲ τρία (3) παραρτήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ κύριο θέμα τῆς ἐργασίας του. Τὰ παραρτήματα ἀναφέρονται α) στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἄρθρων 2 καὶ 3 τῆς Συμβάσεως τοῦ Μαρτίου 1204 ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν λεηλασία καὶ τὴν συλλογὴ τῶν λαφύρων κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Κων/πόλεως, β) στὸ λατινικὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ γ) στὴν θέση τῶν Φλαμανδῶν στὴν Λατινικὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Βαλδουίνου.

Γενικὰ ὁ Β. Hendrickx κάνει μιὰ λεπτομερειακὴ καὶ συστηματικὴ ἔρευνα. Πλήρως ἐνημερωμένος στὴν σχετικὴ βιβλιογραφία, κάνει μιὰ ἐξαντλητικὴ χρῆση ὅλων τῶν πηγῶν, ἀνατολικῶν, δυτικῶν καὶ ἐγγράφων. Οἱ συχνές παραπομπές σὲ ὅλα τὰ ἀντίστοιχα ἔργα καὶ ἡ παράθεση πινάκων, ποὺ διευκολύνουν τὴν κατάταξη τῆς ὕλης καὶ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων, προσδίδουν

στην μελέτη του ένα χαρακτήρο καθαρά μεθοδικό. Παρ' όλα αυτά τὰ ἐρωτήματα πού γεννῶνται στὸν ἀναγνώστη εἶναι πολλά. Τὰ κενὰ τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τῆς Λατ. Αὐτοκρατορίας τῆς Κων/πόλεως κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς ιδρύσεώς της εἶναι μεγάλα. Ὁ συγγραφεὺς ἔχει σαφῶς καθορισμένα χρονικὰ ὅρια, τὰ ὁποῖα περιορίζουν τὴν ἐρευνά του καὶ πολλὰς φορές δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι γίνεται προσπάθεια νὰ βρεθοῦν πολιτικοὶ θεσμοὶ σὲ ἓνα κράτος, πού δὲν εἶχε προλάβει ἀκόμη νὰ ὀργανωθῇ ἢ πού οἱ ἰδρυτές του δὲν εἶχαν τὴν ικανότητα νὰ τὸ ὀργανώσουν. Ἔτσι ἡ ἐργασία δὲν κατορθώνει νὰ γίνη μία ὁλοκληρωμένη σύνθεση. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν μειώνει βέβαια τὴν σημασία της, ἐφ' ὅσον δίνει πολλὰς πληροφορίες καὶ πολλὰς χρήσιμες λεπτομέρειες καὶ ἀντιμετωπίζει μὲ καθαρά ἐπιστημονικὸ τρόπο πολλὰ δυσεπίλυτα προβλήματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (ὅπως τὴν σημασία τῆς Συμβάσεως τοῦ Μαρτίου 1204 καὶ τὴν χρονολόγηση τῆς *Partitio Romaniae*). Καὶ ἐπειδὴ πραγματεύεται ἓνα θέμα πού ἀπτεται καὶ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καθιστᾷ φανερὴ τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους. Διαφαίνεται καθαρὰ μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίο μία φεουδαρχικὴ ὀργάνωση τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας πού ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ παλαιότερο βυζαντινὸ καθεστὸς. Στὸ σημεῖο αὐτό, νομίζω, βρίσκεται ἡ μεγαλύτερη προσφορὰ τοῦ συγγραφέα. Συμβάλλει στὴν μελέτη τοῦ προβλήματος τῆς λεγομένης βυζαντινῆς φεουδαρχίας καὶ δείχνει τίς διαφορὰς πού ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὸ φεουδαρχικὸ σύστημα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ στὸν Βυζαντινὸ κόσμον τῆς Ἀνατολῆς.

Θεσσαλονίκη

B. NERANTZH

Akademija Nauk SSSR. Institut Istorii. Istorija Vizantii, v treh tomah. Redakcionnaja kollegija: S. D. Skazkin, V. N. Lazarev, N. V. Pigulevskaja, A. P. Každan, E. E. Lipšic, E. C. Skržinskaja, M. R. Sjuzjumov, Z. V. Udalcova, G. G. Litavrin, K. A. Osipova, Moskva 1967.

L'histoire de Byzance d'après les historiens soviétiques.

L'ouvrage général de trois volumes «Histoire de la Byzance»¹ préparé par l'Institut d'histoire de l'Académie des sciences de l'URSS avec

1. «Istoria Visantii». Edition «Nauka». 1967. v.I, 524 p. Le tirage 163000, v.II, 474 p. Le tirage 163000, v.III, 507 p. Le tirage 163000.

la collaboration de grand nombre des byzantinologues de Moscou, Léningrad et Sverdlovsk est le résultat logique du développement de la byzantinologie soviétique, un bilan de la recherche approfondie de l'histoire multiséculaire de l'Empire byzantin. Fondée sur les sources premières, cette édition fondamentale par ailleurs généralise et tiens compte des réalisations les plus récentes de l'historiographie soviétique et mondiale. Les historiens soviétiques y ont essayé de donner une analyse globale de l'Etat byzantin, de son histoire intérieure et extérieure, de l'évolution des institutions politiques, juridiques, sociales et économiques sur les diverses étapes de son histoire, des particularités de sa culture, idéologie et art. Cette expérience - la présentation du tableau synthétique de la vie de la société byzantine - a peu de précédents dans la byzantinologie mondiale.

Dans l'impossibilité d'analyser cet ouvrage en détail, nous nous contenterons de passer en revue des principaux thèmes abordés par les auteurs. C'est dans la distribution du matériel en trois volumes que s'est révélé déjà la conception des auteurs sur la division de l'histoire byzantine en périodes. Le premier volume embrasse les événements dès la première moitié du IVème siècle jusqu'à la seconde moitié du VIIème siècle, c'est-à-dire l'époque de la transformation de l'Empire Romain païen en l'Empire byzantin chrétien du Moyen - Age, le temps du devenir de la société et de l'Etat byzantins, de la naissance de nouveaux rapports de production au sein du mode de production d'esclavage en décadence, de délenchement de nouvelles formes de propriété, d'exploitation, de dépendance (du servage) annonçant le commencement de la nouvelle formation sociale et économique. On considère toute cette période «comme transitoire de l'esclavage à la féodalité, quand le régime d'esclavage n'a pas encore cédé ses positions» (p. 246). Le tome s'ouvre par analyse rapide des principales sources narratives, archéologiques, législatives, numismatiques, épigraphiques, papyrologiques sur la première période de l'histoire de la Byzance (l'auteur Z. V. Oudalzova). L'auteur met accent sur la transition de l'historiographie antique et protobyzantine, basée toujours sur les traditions antiques et classiques, à l'annalistique du Moyen Age avec son interprétation providentielle et sa conception biblique du processus historique (p. 41). Dans le deuxième chapitre on expose en détail l'histoire de l'origine de Byzance et on fait la description de son territoire, les conditions naturelles et climatiques, la composition ethnique de sa population et les particularités du développement sociale et économique de ses provinces. Selon l'auteur de ce chapitre (G. L. Kourbatov), ce sont les particularités du développement sociale

et économique des deux moitiés de l'Empire Romain, orientale et occidentale, et la crise du régime d'esclavage comme tel qui ont déterminé la division de l'Empire et la formation de la Byzance (p. 66).

Une partie importante de ce tome (les chap. 3, 4, 5 - G. L. Kourbatov, J. F. Fichmann) est consacrée à l'exposé détaillé des questions agraires à Byzance au IVe - Ve siècles, de l'histoire de la ville protobyzantine, du développement du métier et du commerce, du régime sociale et politique et du système administratif de l'Empire au IVe - Ve siècles. Les auteurs se proposent de montrer la part du travail d'esclave à l'agriculture, le développement du colonat, le destin de la communauté paysanne, le patronat. Les traits les plus importants dans l'évolution des relations agraires de l'époque auraient été la décadence de la propriété foncière municipale et la croissance de la grande propriété privée non liée avec la ville (sénatoriale, impériale, de l'église et de couvent), le développement des formes conditionnelles de la tenure et de la propriété terrienne. Quant à la ville protobyzantine, il restait toujours, selon les auteurs sous beaucoup de rapports une police antique esclavagiste, un centre du métier et du commerce plutôt que la ville fondée sur la propriété terrienne et l'agriculture» (p. 102). Par son régime politique la Byzance au IVe - Ve siècles semble être la monarchie centralisatrice militaire et bureaucratique, héritière des traits principaux de la structure de l'Etat Romain avec des éléments de la despotie orientale (p. 129). Par son caractère sociale cette monarchie aurait été «la dictature des grands propriétaires fonciers - maîtres d'esclaves - et de la riche élite commerciale et usuraire» (p. 130). Dans les chapitres dont l'auteur est M. Y. Suzumov on a mis en lumière la situation intérieure et extérieure de l'Etat byzantin au IVe - Ve siècles, la rôle du christianisme transformé du mouvement religieux spontané à l'organisation ecclésiastique strictement hiérarchique avec une idéologie intolérante; on a montré que toute la vie sociale, politique et religieuse de la Byzance de l'époque passait sur le fond des actions orageuses de masse opprimée.

Les chapitres suivants (10-14, Z. V. Oudalzova) sont consacrés à l'époque de Justinien, à sa politique sociale, économique, administrative et religieuse, aux mouvements populaires sous Justinien, en particulier à l'insurrection Nika aussi bien qu'aux réformes législatives et la politique d'expansion de cet empereur.

En caractérisant la législation de Justinien l'auteur affirme que son idée politique principale l'attachant au passé aurait été la conservation des relations de propriété d'esclavage, fondées sur la propriété privée complète, y compris les esclaves (p. 266). On souligne le rôle impor-

tant de la politique religieuse de Justinien dont l'effet était la reconnaissance des communautés de l'église comme les corporations munies des droits de la personne civile et autorisées à posséder le bien privé (p. 269). Dans le même tome on aborde le problème de l'invasion des slaves et de leur installation sur la territoire de l'Empire (ch. 15, R. A. Nasledova), on accorde une place importante aux questions de la culture byzantine au IVe - VIIe siècles, en particulier de la science et de l'instruction (ch. 17, E. E. Granstrem, Z. V. Oudalzova), de la philosophie néoplatonicienne (ch. 18, K. V. Chvostova), de la littérature (ch. 19, S. S. Averincev), de l'art (ch. 20, A. V. Bank, E. E. Lipšits). Dans ces chapitres on a montré le processus de la déformation de l'idéologie d'esclavage et la naissance de la culture de la société féodale à surgir. Mais la fin logique de ce tome c'est le chapitre 16 (Z. V. Oudalzova), dans lequel on a mis en lumière une situation intérieure et extérieure de l'Empire à la deuxième moitié du VIe - VIIe siècles et on dresse le bilan du développement sociale et économique de la Byzance de cette première période de son histoire. Les changements essentiels produits à la fin du VIe - au VIIe siècles se sont manifestés dans la formation du régime des thèmes, disparition de grands domaines d'esclavage et établissement de la communauté paysanne. «L'exploitation d'esclavage a cessé d'être une forme principale de l'oppression de classe» (p. 376). Le pouvoir politique passe tantôt à la noblesse des thèmes qui est en train de se féodaliser tantôt à l'aristocratie bureaucratique constantinopolitaine liée aux milieux d'artisan et commercieux (p. 377).

Le volume II d'«Histoire de la Byzance» embrasse les événements dès le milieu du VIIe jusqu'au début du XIIIe siècles. Les auteurs considèrent cette période comme le temps de la formation et du développement des traits les plus typiques de la société et de l'Etat byzantins, tout en traitant la société et l'Etat byzantins de VIIe - moitié IXe siècles comme protoféodaux (voir première partie de ce tome) et en caractérisant la période dès le milieu du IXe jusqu'au XIIe siècles comme le temps de la légalisation des institutions féodales et de l'épanouissement du régime féodale à la Byzance (la deuxième partie). Toutes les deux parties du tome s'ouvrent par les aperçus des sources essentielles sur l'histoire de la Byzance de ces périodes (M. Y. Suzumov, A. P. Každan), la - dessus l'attention des auteurs se concentre sur les problèmes du développement sociale et économique, évolution des rapports agraires, destin de la ville, lutte de classe à l'Empire. Dans les parties consacrées aux rapports agraires (ch. 2 de la première partie et ch. 2 de la deuxième partie du tome) K. A. Osipova constate les changements qui se sont passé au

VIIIe - IXe siècles à la campagne byzantine: la perte du domaine de la noblesse sénatoriale et curiale basé sur l'exploitation du travail des esclaves et des gens dépendants dans les conditions de la lutte de classe aiguë et des invasions barbares, l'augmentation de la petite propriété foncière libre dans les cadres de la communauté paysanne et enfin un devenir du système seigneurial de l'appropriation du produit net, apparition de la tendance à la réduction au servage de la paysannerie, à la transformation des «contribuables» en population personnellement dépendante (p. 115). C'est la paysannerie exploitée à la féodal qui se présente déjà à la fin du Xe siècle comme une main - d'oeuvre principale dans les domaines de la noblesse féodale laïque et ecclésiastique (p. 128). Dans le neuvième chapitre de la deuxième partie du tome II (A. P. Každan) il s'agit du développement économique de l'Empire au XI - XII siècles, on décrit le processus de la disparition presque complète de la paysannerie libre et de la communauté libre (pp. 138, 240), l'apparition des domaines grands et moyens, de la transformation des paysans d'Etat en gens dépendants du domaine impérial ou en paroicoi privés (p. 242), de la formation des classes principales de la paysannerie dépendante, stabilisation des formes féodales. Le développement des institutions féodales (de la hiérarchie féodale et du pouvoir privé) a trouvé son expression dans les relations vassales entre l'empereur et les grands seigneurs (étrangers et byzantins), les vassals qualifiés ordinairement par le terme des «gens» (ἄνθρωποι) ou par le mot des «lizioi» (λίζιοι) emprunté de la terminologie occidentale. Ces feudataires, à leur tour, pouvaient avoir leurs vassals propres qui recevaient des terres de leur seigneur et faisaient leur service militaire (p. 246).

Le destin de la ville byzantine au VIIIe - XIIe siècles a trouvé sa caractéristique détaillée dans les chapitres II de la première partie (M. Y. Suzumov), III de la deuxième partie (R. A. Nasledova) et IXe de la deuxième partie (A. P. Každan). En s'appuyant sur le matériel des fouilles archéologiques, des données numismatiques, des monuments narratifs du «Livre du Préfet» et d'autres sources on a montré la décadence et l'abandon de la ville au VIIIe - IXe siècles (p. 24 et suiv.), la reprise économique de la vie urbaine dès la deuxième moitié du IXe s. (la renaissance des villes anciennes et l'apparition des villes nouvelles sur la territoire de Byzance) (p. 134 et suiv.) et la croissance impétueuse des villes provinciales au XIe - XIIe siècles suivie de la décadence de l'importance économique de Constantinople (p. 254 et suiv.). On a accordé une grande attention à l'évolution du régime politique et du système administratif (ch. 2 de la première partie du tome - K. A. Osipova, ch. 4

de la deuxième partie - A. P. Každan), à la lutte sociale et politique (ch. 3 de la première partie - M. Y. Suzumov, ch. 5 de la deuxième partie - A. P. Každan), à la politique intérieure et extérieure de la Byzance au IX - la premier quart du XI s. (ch. 6 et 7 de la deuxième partie - A. P. Každan, G. G. Litavrin), spécialement dans des années 1025 - 1057 (ch. 10 de la deuxième partie - G. G. Litavrin), au XIIe siècle (ch. 13 de la deuxième partie - A. P. Každan) et à l'époque de la IVe croisade couronnée de la conquête de Constantinople (ch. 14 de la deuxième partie - K. N. Uzbašjan). Quant aux événements de la grande importance sociale et politique, c'est l'histoire du mouvement iconoclaste qui attire l'attention et à laquelle on a consacré deux chapitres (4 et 5 de la première partie du tome - M. Y. Suzumov). Selon l'auteur, l'iconoclasie est née comme un mouvement des masses populaires (l'opposition à l'église dominante qui a pris la forme du renoncement aux icones) utilisé ensuite par les diverses couches des exploiters dans lutte pour le pouvoir, en particulier par la noblesse provinciale des thèmes et par le clergé provincial qui aspirait à enlever des positions dirigeantes à la noblesse bureaucratique constantinopolitaine (p. 52), enfin aussi par le pouvoir imperial qui a vu à la réforme du culte un moyen commode de consolider de ses positions aussi bien politiques (une soumission de l'église) qu'économiques (l'expropriation des trésors de l'église). L'auteur s'attache à montrer qu'«il n'y a aucune raison de parler de la secularisation des domaines d'église et monastiques» (p. 53).

Une place considerable est accordée dans ce tome aux relations byzantino-russes au IXe - XIIe siècles (ch. 8 et 15 de la deuxième partie - G. G. Litavrin), à la culture byzantine de cette époque (le système de l'instruction - E. E. Granstrem; la littérature - S. S. Averinzev, A. J. Sirkine, A. P. Každan; l'art - E. E. Lipšits, A. V. Bank). Les auteurs mettent en doute l'idée de la décadence de la culture byzantine à l'époque de l'iconoclasie, soulignent «de niveau assez haut» de la science et de l'instruction au VIIIe - IXe siècles (p. 80) et constatent dès IXe siècle un grand essor dans toutes les sphères de la culture artistique et intellectuelle (le progrès au système de l'instruction supérieure, l'apparition des doctrines philosophiques rationalistes, l'épanouissement de l'école philologique, l'élan des travaux de l'architecture et de la peinture monumentale, de l'art appliqué).

Enfin, le troisième volume de «l'Histoire de la Byzance» est consacré à la dernière période de l'existence de l'Empire (XIIIe - le milieu du XVe s.), à l'histoire de sa décadence et sa conquête par les Ottomans. Le problème principal de ce tome est celui des causes de l'affaiblissement éco-

nomique de Byzance à cette époque, de la fragilité de l'Etat à la face des invasions, le problème de l'évolution des institutions féodales (pronoia, excusseia etc.) sur ce Stade avancé de la féodalité byzantine. Dans quelques chapitres il s'agit du destin de l'Empire latin (ch. 2, A. P. Každan), du régime sociale, économique et politique des Etats grecques qui ont surgi sur les ruines de Byzance, en particulier, des Empires de Nicée et de Trapézunt aussi que du royaume d'Epir (ch. 3, G. G. Litavrin), de la restauration de l'Empire et de la politique intérieure et extérieure sous les premiers Paléologues (ch. 4., K. A. Osipova). On a réservé deux chapitres pour une analyse des rapports agraires fondés sur le droit (ch. 6, K. V. Chvostova) et du métier urbain et de la commerce au XIIIe - XVe siècle (ch. 7, R. A. Nasledova). Les problèmes du droit féodale sont abordés ici dans le plan historique et sociologique; comme sa particularité on peut signaler le «trialisme», la combinaison des nouvelles normes du droit qui réglementaient plusieurs institutions féodales (l'immunité, la pronoia, quelques espèces de la rente), des normes anciennes du droit romain (p. ex., quirite fixant le statut juridique du grand patrimoine qui peu à peu s'est transformé en une seigneurie féodale) et du droit coutumier (p. 97). L'essai comparatif avec l'Occident et l'Orient du Moyen Age a montré que la propriété inconditionnelle complète était très répandue dans la Byzance et y jouait un rôle social assez important. C'est ce qui constitue le trait distinctif de la Byzance.

Quant à la pronoia, on la considère comme «une cession temporaire des biens terriens identique au bénéfice occidental» (p. 98). Il y avait encore «un patrimoine de service», l'espèce de la propriété identique au fief occidentale par son sens sociale et économique, mais différent par son statut juridique (p. 99). A l'opposé de la ville qui à cette époque avait tombé en décadence (p. 109), le développement des rapports agraires à la Byzance au XIVe - XVe siècles s'est approché, selon l'auteur, «tout près de l'apparition des éléments des relations précapitalistes» (p. 106).

Des chapitres suivants, c'est le IXe (G. G. Litavrin) qui attire une grande attantion. Ici on expose les événements de la guerre civile et de l'insurrection des zélotes (1341-1355). On la considère comme antiféodale. On soulève aussi une série de questions sur l'invasion des Ottomans et la chute de Constantinople (ch. 10, 11, Z. V. Oudalzova), la conquête par les Turques de la Morée, des îles de la mer d'Egée et de l'Empire de Trapézount (ch. 12, A. P. Každan), ensuite on propose quelques réflexions générales sur les conséquences de la conquête turque et les causes principales de la chute de la Byzance. Parmi ces dernières

ce sont les causes intérieures qui ont joué un rôle déterminant, en particulier la décadence économique, domination des seigneurs féodaux dans toutes les sphères de la vie économique et politique, prédominance du capital commercial de Venise et de Gênes. Ce tome s'achève par les chapitres sur la science et l'instruction dans la Byzance avancée (E. E. Lipšits), par un aperçu très intéressant et original sur la philosophie et la théologie de l'époque (ch. 15, M. J. Suzumov), dans lequel pour la première fois dans l'historiographie soviétique on analyse les questions des querelles hésychastes, de la philosophie pléthonienne etc., aussi bien que par les chapitres consacrés à la littérature (S. S. Averintzev), architecture, peinture et art appliqué (E. E. Lipšits, A. V. Bank). Le dernier chapitre (19, Z. V. Oudalzoza), dans lequel on pose le problème de l'originalité du développement sociale de l'Empire Byzantin et de la place de Byzance à l'histoire mondiale, semble être comme une conclusion de cette édition en Somme.

Λένινγκραντ

IGOR P. MEDVEDEV

Σεβ. Μητροπολίτου πρ. Κυθήρων κ. Μελετίου: «Ἐπίκαιρα Θέματα. Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία», Ἀθήναι 1962.

Ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον ἐκυκλοφόρησεν (Ἀθήναι, 1962), ἀξιόλογον καὶ λίαν ἐπίκαιρον βιβλίον, συγγραφὲν ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ λογίου καὶ πολυγραφωτάτου Σεβ. Μητροπολίτου τ. Κυθήρων κ. Μελετίου. Μὲ μίαν σύντομον ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τούτου ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἀσχοληθῶμεν εἰς τὸ παρὸν ἡμῶν σημείωμα.

Ὁ Σεβ. συγγραφεὺς ἐξετάζει εἰς τὸ βιβλίον του αὐτό, τὰς μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας σχέσεις ἀπὸ τε Κανονικῆς ἀπόψεως καὶ τῆς Παραδόσεως αὐτῆς. Διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ μὲν πρῶτον (σελ. 1-25) ὁ Σεβ. σ. ἐξετάζει τὴν ἔννοιαν καὶ τὰ ὅρια τῆς ἐξουσίας τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ Βυζαντινοῦ πάντοτε νομοκανονικοῦ συστήματος. Γράφει ὀρθότατα ὅτι, «ἡ φύσις καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς Πολιτείας, ὁ προορισμὸς καὶ ἡ ἱστορικὴ ταύτης ἐξέλιξις, ἀποκλείουσι τὴν ἀρχὴν καὶ ἔννοιαν τῆς παναρμοδιότητος... καὶ τὴν ἐξουσίαν αὐτῆς ἀσκεῖ προστατευτικῶς, ἐπικουρικῶς, βοηθητικῶς». (σελ. 7). Ἐν συνεχείᾳ θεωρεῖ τὴν Πολιτείαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ὡς δύο

ἐξουσίας, πνευματικὴν καὶ κοσμικὴν, αἱ ὁποῖαι ἐθεσπίσθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀγίου Θεοῦ (Ρωμ. 13, 2) ἐν τῇ μερίμνῃ Του περὶ τοῦ ἀνθρώπου (σ. 9). Πλὴν ἐκάστη ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς ἀρμοδιότητος καὶ δραστηριότητος αὐτῆς εἶναι ὑπάτη, αὐτόνομος καὶ ἀνεξάρτητος. «Ἡ κύρωσις τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ διὰ Βασιλ. Διατάγματος πρὸς ἐφαρμογὴν, ἀπαιτεῖται διὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, Νόμῳ κρατούσης». Ἄλλ' ἡ Ἐκκλησία, ὡς συνεχίζει, ἔχει πάντοτε τὸ προβάδισμα καὶ τὴν προτεραιότητα ἰσχύει τῆς Θείας ἀρχῆς αὐτῆς καὶ τῶν Ἱερῶν Κανόνων της. Ἡ Πολιτεία ὀφείλει νὰ σέβεται, νὰ βοηθῇ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ νὰ παραχωρῇ τὸ προβάδισμα τῆς ἰσχύος. Ὀφείλει καὶ νὰ ἐνδιαφέρεται δι' αὐτήν, δοθέντος ὅτι «ἡ δογματικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐνότης πάντοτε ἐθεωρήθη τὸ θεμέλιον καὶ ἡ ἀσφάλεια διὰ τὴν πολιτικὴν ἐνότητα (ἀπὸ τε τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ), διὰ τὴν εὐημερίαν τοῦ Λαοῦ καὶ τὴν εὐπραγίαν καὶ ἰσχὺν τοῦ Κράτους» (σελ. 10).

Ἀπτόμενος ἔπειτα τοῦ θεσμοῦ τοῦ Βασιλ. Ἐπιτρόπου θεωρεῖ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον ὡς συνεχίζουσαν μίαν παράδοσιν ἐκ τοῦ Βυζαντίου καὶ ὠφέλιμον, διότι σφυρηλατεῖ δεσμούς στενωτέρους (σ. 11).

Ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαι καὶ διαφωτιστικαὶ τυγχάνουσιν αἱ σελ. 20-25, ὅπου ὁ Σεβ. σ. ἀναλύει διὰ μιᾶς συντόμου ἀλλὰ εὐρυμαθοῦς ἱστορικῆς ἀναδρομῆς πρὸς τὸ Βυζάντιον καὶ τὰς νομοκανονικὰς του συλλογὰς καὶ πηγὰς, ὡς τὰς Νεαρὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὸν Νομοκάνονα τοῦ ἱ. Φωτίου, Βαλσαμῶνα καὶ Βλάσταριν, τὰς νομικὰς κυρίως σχέσεις καὶ ἀλληλοεπιδράσεις Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, αἵτινες πορεύονται ὡς δύο ἐξουσίαι συναλλήλως. Καὶ αἱ δύο εἶναι ὕπατοι ἐν τῷ κόσμῳ ἡθικαὶ δυνάμεις καὶ αὐθενταί, μὴ δυνάμεναι νὰ νοηθῶσιν ἢ μία χωρὶς τῆς ἄλλης διὰ τὸν Ἕλληνα μάλιστα! «Ἡ Ὁρθοδοξία διεφύλαξεν ὡς κιβωτὸς τὴν ἐθνικὴν μας ἐνότητα· ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐγένετο ἡ σῴτειρα Κιβωτὸς τοῦ ἔθνους ἡμῶν κατὰ τὴν μακραίωνα δουλείαν...» (σελ. 11, 20).

Μετὰ τοῦ Σεβ. σ. ὑποστηρίζοντος ὅτι, «διὰ τῶν Νεαρῶν καὶ Αὐτοκρατορικῶν Διαταγῶν τοῦ Βυζαντίου ὠμίλει συμπράττουσα καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲ ὅτι ὠμίλουν οἱ Πατριάρχαι Ἐπιφάνιος καὶ Μηνᾶς» (σελ. 21), συμφωνοῦμεν ἀπολύτως. Τὴν ὑπὸ τοῦ Σεβ. σ., ὅμως, υἱοθετομένην γνώμην ὅτι, «ἡ Πολιτεία τοῦ Βυζαντίου νομοθετεῖ οὐχὶ μετὰ ἀπλῆν γνώμην, ἀλλὰ μετὰ σύμφωνον γνώμην τῆς Ἱεραρχίας» (σ. 23) ἃς μοι ἐπιτραπῇ νὰ μὴν υἱοθετήσω ἀπολύτως, διότι εἰς πολλὰς περιπτώσεις συνέβαιναν ἱστορικῶς τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς.

Τοῦναντίον δὲ ἀνενδοιάστως υἱοθετῶ τὰς τρεῖς υἱοθετουμένας καὶ ὑπὸ τοῦ Σεβ. σ. συμπερασματικὰς τοῦ Α' Μέρους προτάσεις:

1) Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Κανόνες ἔχουν τὴν ἰδίαν ἰσχὺν ὡς καὶ οἱ πολιτικοὶ Νόμοι· ἐν περιπτώσει δὲ διαφωνίας ἐπικρατέστερον εἶναι οἱ Κανόνες.

2) Οἱ πολιτικοὶ Νόμοι ἐναντιούμενοι εἰς τοὺς Κανόνας εἶναι μὴδέν.

3) Ὅπου αἱ Κανονικαὶ πηγαὶ δὲν διορίζουν τι, ἐκεῖ ἰσχύουσιν αἱ Διατάξεις τοῦ Ρωμαιοβυζαντιακοῦ Δικαίου, ἐφ' ὅσον συμβιβάζονται πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (σελ. 24).

Αἱ προτάσεις αὗται καθορίζουν, πράγματι, καὶ λύουν τὸ ὅλον ζήτημα τῶν σχέσεων μεταξὺ Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς συναλλήλου συμπορεύσεως αὐτῶν, διότι ἡ μία ζῇ μετὴν πνοῇ τῆς ἄλλης καὶ αἱ δύο μαζὺ συνιστοῦν τὸ Ἔθνος μας ἐν τῇ ὁλότητι καὶ πληρότητι αὐτοῦ.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ὁ Σεβ. σ. ἀσχολεῖται κυρίως μετὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν Ἀρχιερέων τονίζων τὴν νομοκανονικὴν ἀνάγκην τῆς συμμετοχῆς καὶ τοῦ λαοῦ εἰς τὴν τοιαύτην ἐκλογὴν (σ. 27 κ. ἐ.), τὸ σύγχρονον αἷτημα στενωτέρας γνωριμίας καὶ σχέσεως μεταξὺ Ποιμένων καὶ Ποιμαινομένων (σ. 28-33), τῆς ἐξυγιάνσεως τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀνυψώσεως τοῦ Ἐφημεριακοῦ Κλήρου εἰς τὴν οἰκονομικὴν θέσιν, πού τοῦ ἀξίζει (σ. 30), τῆς ἀναδιαθρώσεως τῶν ὁρίων τῶν Μητροπόλεων (σ. 30-34).

Ἐνδιαφέρουσιν, ἐπίσης, εἶναι καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος τῆς Ἐκκλησίας σκέψεις τοῦ Σεβ. σ. (σ. 35-38).

Τέλος, ὁ ὅρος «ἄξιος» κατὰ τὴν χειροτονίαν ἐξετάζεται καὶ ἐννοεῖται, νομίζω, μόνον εἰς περίπτωσιν συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ εἰς τὴν ἐκλογὴν Ἀρχιερέως, ἡ ὁποία ἐτηρήθη μέχρι τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (325 μ.Χ.), ὅτε περιορίζεται ἡ ἐκλογή ὡς δικαίωμα μόνων τῶν ἐπισκόπων (σ. 41-43). Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὴν ἐκλογὴν Ἐπισκόπου μετέχουσι οὐχὶ ὁ ὄχλος, ἀλλὰ οἱ ἐπίλεκτοι πολῖται τῆς Ἐπαρχίας. Ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ, ὅμως, Σύνοδος διὰ τοῦ Γ' Κανόνος αὐτῆς κατήγγησε καὶ τὴν Ἰουστινιάνειον αὐτὴν Διάταξιν, περιωρίσασα τὸ δικαίωμα συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν εἰς τὴν ἀπάντησιν τοῦ ἐρωτήματος κατὰ τὴν χειροτονίαν τοῦ «ἄξιος» ἢ διὰ τοῦ «ἀνάξιος», ἐμμέσως (σ. 43-44). Ὁ Σεβ. σ. ἀρνεῖται ὅτι «καὶ οἱ ὀνομαζόμενοι ἐπίλεκτοι ἐκ τῶν λαϊκῶν δύνανται νὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῶν ἀξιωτέρων διὰ τὸ Ἀρχιερατικὸν Ἀξίωμα, ἐπὶ οἰουδὴποτε Δημοσίου Ἀξιώματος καὶ ἂν ἴστανται» (σ. 44), γνώμη, ἡ ὁποία, νομίζω, φθάνει εἰς τὰ ἄκρα!

Συγχαίρομεν θερμότατα τὸν Σεβ. ἄγιον τ. Κυθέρων, διὰ τὴν πολύτιμον αὐτοῦ συμβολὴν ταύτην εἰς τὴν λύσιν τοῦ ἀκανθώδους προβλήματος τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, καὶ εὐχόμεθα ταπεινῶς αὐτῷ ὑγεῖαν καὶ ἐνίσχυσιν εἰς τὸ θαυμάσιον, ὄντως, ἔργον του

Νέα Ὑόρκη

Κ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

W. Jaeger, *Early Christianity and Greek Paideia*, (Ἀρχαῖος Χριστιανισμός καὶ Ἑλληνικὴ Παιδεία), Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1962, σελ. 154.

Ἀρχικῶς, τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τούτου ἐγγράφη ὡς σειρά διαλέξεων, διὰ τὸ ἔτος 1960, καὶ διὰ τὸ διανοούμενον κοινὸν τοῦ Πανεπιστημίου Harvard ἐν Βοστώνη, ἔνθα ὁ πολὺς Jaeger ἐδίδασκεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη καὶ ὅπου εἶχα τὴν καλὴν τύχην νὰ τὸν παρακολουθῶ καὶ μαθητεύσω ἀπὸ τοῦ 1959-1961.

Βεβαίως, τὰς διαλέξεις του αὐτὰς συνεπλήρωσεν κατὰ πολὺ διὰ πολλῶν ὑποσημειώσεων καὶ παραπομπῶν καταλαμβανουσῶν τὰς σελ. 105-144.

Παρὰ τὴν μετρίοφροναν δῆλωσιν τοῦ συγγραφέως ἐν τῷ προλόγῳ αὐτοῦ ὅτι, αἱ διαλέξεις αὗται ἀποτελοῦν μόνον «βασικὰ σχεδιαγράμματα» καὶ «προκαταβολὴν» μιᾶς μελλοντικῆς πληρεστέρας καὶ ὁλοκληρωμένης συγγραφῆς του, ὁ ἀναγνώστης του κατακατᾶται, κυριολεκτικῶς, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὑπὸ τοῦ ἱστορικο-κριτικοῦ πνεύματος τοῦ κλασσικιστοῦ ἐρευνητοῦ καὶ ἐπιστήμονος. Σκοπὸς του, ἡ συγκριτικὴ μελέτη καὶ ἐπίδρασις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας, καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀξιολόγησις καὶ ἐκτίμησις τῶν δύο τούτων πνευματικῶν κόσμων, κατὰ τοὺς 4 πρώτους μ.Χ. αἰῶνας. Οἱ Λατῖνοι πατέρες καὶ συγγραφεῖς δὲν περιλαμβάνονται.

Δι' ἀναμφιλέκτων ἐπιχειρημάτων, ἐκ τῶν πηγῶν, ἀποδεικνύει ὅτι ἄνευ τῆς μετακλασσικῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας, ἡ ἀνατολὴ καὶ πραγματοποίησις τῆς παγκοσμιότητος τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας δὲν θὰ καθίστατο δυνατὴ, ὅτι ἡ «Ἑλληνικοποίησις» τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦτο ἀναγκαία καὶ ἐπιβεβλημένη κυρίως κατὰ τοὺς ἀποστολικούς καὶ μεταποστολικούς χρόνους, λόγῳ τοῦ Γνωστικισμοῦ τοῦ 3ου αἰῶνος καὶ τῆς ἐθνικῆς μυστηριακῆς λατρείας (σ. 53 κ. ἐξ.). Ἰδιαιτέρως ἐνδιατρίβει ἐπὶ τῆς φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς ἐπιδράσεως τοῦ Πυθαγόρου, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους, τῶν Στωϊκῶν καὶ Νεοπλατωνικῶν (Πλωτίνου, Πορφυρίου), ἐπὶ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Ὠριγένους, Ἰουστίνου, Τερτυλλιανοῦ, Τατιανοῦ, Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ καὶ Γρηγορίου Νύσσης. Ἐξ αὐτῶν δέ, περισσότερον καὶ βαθύτερον μελετᾷ τὸν Ὠριγένην καὶ Γρηγόριον Νύσσης, μεθ' οὗ, ὡς γνωστόν, ὁ σ. ἔχει ἀσχοληθῇ ἐπὶ τόσα χρόνια, διότι θεωρεῖ τούτους ὡς τὰ καλλίτερα παραδείγματα, μεταξὺ ὅλων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἁρμονικῆς καὶ τελείας συζεύξεως ἢ «συγκεράσεως» τοῦ πνεύματος τῆς Ἑλληνικῆς «Παιδείας», ὡς «μορφώσεως» τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, καὶ τῆς Χριστιανικῆς θεολογίας καὶ ἠθικῆς, ὡς «μεταμορφώσεως» τῆς πνευματικῆς ὄντοτητος τοῦ ἀνθρώπου (σ. 87, 93, 97).

Ἐξόχως σημαντικὰ εἶναι τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέως (σ. 98 κ. ἐξ.), καὶ ἡ ὑπενθύμισις αὐτοῦ ὅτι, «παρθένον δάσος» εἰσέτι παραμένει ἡ

ἔρευνα καὶ μελέτη τῶν ἐπιδράσεων τῆς Ἑλληνικῆς «Παιδείας» ἐπὶ τῶν Λατίνων Πατέρων καὶ συγγραφέων, πρὸ πάντων τοῦ Αὐγουστίνου, καὶ ἰδίως ἐπὶ τοῦ «Οὐμανισμού» τῆς Ἀναγεννήσεως, ὅστις, καθὼς ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τῆς σκέψεως τοῦ Ἑράσμου, ἔχει τὰς ρίζας του ἐν τῇ Θεολογίᾳ. «Ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει ὁ Χριστιανικὸς «οὐμανισμὸς» τοῦ Ἑράσμου», παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς, «πηγάζει ἐξ ἐκείνου, ὃν οἱ Ἕλληνες Πατέρες ἐδημιούργησαν τὸν 4ον αἰῶνα» (σ. 101). Καὶ καταλήγει ὁ συγγραφεὺς διὰ τῶν ἀξιοσημειώτων τούτων: «Οἱ ἱστορικοὶ δὲν ἔδειξαν πολλὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀρχαίου τούτου χριστιανικοῦ «ἀνθρωπισμοῦ», δι' οὗ ὁ σύγχρονος κλασσικὸς ἐπιστημονικὸς κόσμος καὶ «οὐμανισμὸς» ἠνδρώθη μὲν ἐσχάτως. Ἀλλ' ἄνευ ἐκείνου, πόσον ὀλίγον ἐκ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας καὶ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ θὰ εἶχεν ἐπιβιώσει» (σ. 101-102).

Ὁ ἀλφαβητικὸς πίναξ ὀνομάτων καὶ θεμάτων, ὅστις κατακλείει τὸ βιβλίον (σ. 145-154) εἶναι πρακτικὸς καὶ χρήσιμος.

Τέλος, μία σύντομος παρατήρησις ὡς πρὸς τὴν δυσκολίαν τῆς πιστῆς μεταφράσεως εἰς τὴν Ἀγγλικὴν τῶν εἰδικῶν θεολογικῶν ὅρων: «θ έ ω σ ι ς», «ό μ ο ί ω σ ι ς Θεώ». Ἡ ἀπόδοσις τοῦ πρώτου ὡς «deificatio» (σ. 90), νομίζω ὅτι δὲν εἶναι εὐστοχος. Ὁ ὅρος «deificatio» σημαίνει «θεοποίησιν», οὐ χ ῖ «θέωσιν», καὶ προσιδιάζει μᾶλλον εἰς τὴν τάσιν τῶν Ρωμαίων νὰ «θεοποιούν» τοὺς καίσαρας αὐτῶν. Ἡ βαθυτέρα καὶ λίαν λεπτὴ θεολογικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, «θ έ ω σ ι ς» θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδοθῇ Ἀγγλιστί, ἴσως καλλίτερον, διὰ τοῦ «divinization». Ὡσαύτως ὁ ὅρος «ό μ ο ί ω σ ι ς Θεώ» ἀστόχως μεταφράζεται ὡς «assimilation to God» (σ. 99), τοῦθ' ὅπερ σημαίνει μᾶλλον, «ά φ ο μ ο ί ω σ ι ς πρὸς τὸν Θεόν», ἐνῶ ὁ ὅρος «όμοιώσις Θεῷ» ἐμπεριέχει καὶ ἐκφράζει τι βαθύτερον καὶ οὐσιαστικότερον. Ὁ Καθηγητὴς G. Lampe μεταφράζει τὸν ὅρον ὡς «likeness» (A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1965, Fasc. 4, σ. 956), ἀστοχώτερον τοῦ «assimilation».

Νέα Ὑόρκη

K. N. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Σεβ. Μητροπολίτου πρ. Κυθήρων κ. Μελετίου: «Διατὶ ταφή καὶ ὄχι καύσις τῶν νεκρῶν», Ἀθῆναι 1962, σ. 48.

Μὲ τὸ σπουδαῖον αὐτὸ θέμα ἀσχολεῖται ὁ Σεβ. Μητροπολίτης πρ. Κυθήρων κ. Μελέτιος Ἀφορμὴν πρὸς μελέτην τοῦ θέματος, εἶχε δώσει τὸ δημιουργηθὲν σκάνδαλον ἐκ τῆς καύσεως τοῦ νεκροῦ τοῦ μουσουργοῦ Δημ. Μητροπούλου.

Ὁ σεβ. συγγραφεὺς ἐξετάζει μὲ πολλὴν ἐπιστημονικότητα τὸ θέμα του, ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς, τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀπόψεως. Παραθέτει ἀξιοπίστους καὶ πολυτίμους πληροφορίας ἐκ Γερμανικῶν κυρίως Λεξικῶν καὶ Βοηθημάτων ἐν σχέσει μὲ τὴν ταφὴν καὶ καὺσιν τῶν νεκρῶν, ἐπισκοποῦμεν ἱστορικῶς, ἐξ ἐπόψεως τῆς θρησκείας, τῆς ὑγείας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς οἰκονομίας (σ. 28 - 36). Ἰδιαιτέραν βαρύτητα καὶ πρωτεριάτητα ἀποδίδει, βεβαίως, εἰς τὰς Ἀγιογραφικὰς μαρτυρίας (σ. 15 - 22 καὶ 39 - 40), καὶ εἰς τὰς συνηθείας μεταχειρίσεως τῶν νεκρῶν, κηδεύσεως καὶ ταφῆς, εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τοῦ Χριστοῦ, καὶ εἰς ἀναλόγους ἐκφράσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς (σ. 16 - 18). Συνοψίζει δὲ ὀρθοδοξώτατα τὴν Γραφικὴν ἔρευναν, σχετικῶς, μὲ τὰς ἐξῆς σκέψεις ὅτι, «ἡ καὺσις» 1) προσκρούει εἰς τὸ δόγμα τῆς Ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν (Ἰωάν. 12, 24, πρβλ. σ. 18)· 2) ἀπὸ δογματικῆς ἐπίσης ἀπόψεως, ἐνῶ ἡ ταφή ὑπενθυμίζει τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως καὶ νέας ζωῆς, αὕτη γενῶσα τὴν ιδέαν τῆς ἀνυπαρξίας εἰς τὸν νοῦν εἶναι ἀντιχριστιανική· 3) προσκρούει εἰς τὸ ὄραμα τοῦ προφήτου Ἰεζεκιήλ «περὶ καταστάσεως τῶν νεκρῶν» (Ἰεζ. 37, 4-6, 7-10)· 4) προσκρούει εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως Τερτυλλιανοῦ, ὅστις χαρακτηρίζει τὴν καὺσιν ὡς «ἀπανθρωπίαν» (σελ. 39).

Μετὰ ὁ σεβ. συγγραφεὺς ἀναφέρει νεκρώσιμα ἔθνη καὶ ἔθνη εἰς τοὺς διαφόρους λαοὺς πρὸ Χριστοῦ, μὲ πληθώραν ἱστορικῶν μαρτυριῶν καὶ παραδειγμάτων: Οἱ Ἕλληνες, πρωτίστως, ἀπέδιδον διακεκριμένην τιμὴν εἰς τοὺς νεκρούς. «Ἡ ταφή αὐτῶν δὲ ἐθεωρεῖτο ὡς ἐν τῶν ἱερωτάτων καθηκόντων... Ἐνταφίων τιμῶν ἐστεροῦντο οἱ προδόται, οἱ ἱερόσυλοι, οἱ αὐτοκτονοῦντες, οἱ τύραννοι καὶ καθόλου οἱ ἐγκληματίαι» (σ. 23). Ἐπίσης καὶ οἱ ἄλλοι λαοί, ὡς οἱ Σχῦθαι, Πέρσαι, Αἰγύπτιοι, Κινέζοι, Ἰνδοστάνοι, Ἰάπωνες, Κέλται, Γερμανοί, Σλαῦοι, Ἰταλοί, Ρωμαῖοι, κ.λ.π. ἐκήδευον καὶ ἐνεταφίαζον τοὺς νεκρούς των μετὰ τιμῶν (σ. 25-27). «Οἱ Ἕλληνες ἐτύλισσον τὸν νεκρὸν μὲ μίαν σινδόνα ἐρυθροῦ χρώματος καὶ ὑπεστρώννουν τὸν τάφον μὲ φύλλα ἐλαίας. Τὸ πένθος παρ' αὐτοῖς, βραχύτατον, 11-12 ἡμερῶν, ἐκλείει μὲ μίαν θυσίαν» (σελ. 23. Πλούταρχος εἰς τὸν Βίον τοῦ Λυκούργου). Ὁ Δημοσθένης εἰς τὸν λόγον αὐτοῦ κατὰ Ἀριστογείτονος (387 π.Χ.) καὶ ὁ Λυσίας εἰς τοὺς κατὰ Φιλίππου λόγους του, βαρὺ ὀνομάζουσιν ἔγκλημα τὴν παράλειψιν τοῦ καθήκοντος τοῦ ἐνταφιασμοῦ, κ.λ.π. (σ. 24).

Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι αἱ ἐν σελ. 28-36 παρεχόμεναι θετικαὶ πληροφορίες ἐκ τῶν Γερμανικῶν Λεξικῶν καὶ Ἱατροδικαστικῶν ἀποφάσεων ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς ταφῆς καὶ καύσεως (σ. 31), τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ ἐπιχειρημάτων, καὶ ἰδιαιτέρως ὅπως ἐπὶ τοῦ ζητήματος ἂν ὁ νεκρὸς εἶναι φορεὺς μικροβίων: «Πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ παρασιτικὸς ἐρεθισμὸς εἰς πτώματα ψυχρὰ καταστρέφεται. Μετάδοσις τῆς σήψεως διὰ τοῦ πτώματος τοῦ νεκροῦ προϋποθέτει πληγὴν εἰς τὴν χεῖρα, τὸ χεῖλος ἢ ἄλλου

που, διὰ τῆς ὁποίας δύναται νὰ εἰσβάλῃ ὁ βάκιλλος. Καὶ ἡ σύφιλις δὲν μεταδίδεται διὰ τοῦ νεκροῦ, διότι οἱ σπυροχαῖται ἐν τῷ ψυχρῷ πτώματι τοῦ νεκροῦ ἀμέσως ἀποθνήσκουσιν... Τοξικὰ δηλητήρια μὲ ἀπλὴν ἐπαφὴν μὲ τὸν νεκρὸν δὲν δύνανται νὰ μεταδοθῶσιν. Ἡ ἔννοια τοῦ δηλητηρίου ἐκ τῶν νεκρῶν πρέπει νὰ ἐξαλειφθῇ ἀπὸ τὴν βιβλιογραφίαν τῆς ἐπιστήμης. Ὁ νεκρὸς δὲν εἶναι φορεὺς μικροβίων, τοξικῶν δηλητηρίων... Οἱ διάφοροι μικροοργανισμοί, ἐν ἐποχαῖς ἐπιδημικῶν νόσων...ἀποθνήσκουσι ταχέως ἐν τῷ ψυχρῷ πτώματι. Πνίγονται διὰ τῶν βακτηριδίων τῆς σήψεως καὶ ἐμποδίζονται πρὸς περαιτέρω ἐξέλιξιν. Δὲν ὑπάρχει μία περίπτωσις μεταδόσεως καθ' ἑαυτὴν ἐπιδημικῆς νόσου, χολέρας, πανώλους, τύφου κ.λ.π. διὰ τῆς ταφῆς ἐνὸς τοιούτου νεκροῦ». Ἀντιθέτως ὅμως «ἐπικίνδυνον εἶναι ἡ ἐπαφὴ μετὰ τῶν τοιούτων νεκρῶν κατὰ τὴν καῦσιν καὶ διὰ τοῦ ἀέρος μολυνομένου ἐκ τῆς καύσεως...» (σ. 33).

Ὑπὸ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν ἔχει ἀπαγορευθῇ εἰς τοὺς πιστοὺς αὐτῆς (Συνοδ. Κανὼν 1203, 1205). Ὁ σεβ. συγγραφεὺς ἀναφέρει ἐπίσης τὰς ἐπισήμους ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῆς καύσεως, ὡς ἀντιτιθεμένης πρὸς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὴν Χριστιανικὴν Παράδοσιν, ἐνῶ «ἡ ταφή ἀποτελεῖ μακροχρόνιον παράδοσιν, διὰ τὴν κατάργησιν τῆς ὁποίας ἀπαιτεῖται ἀπόφασις τοῦ συνόλου τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν» (σ. 39-40). Πλὴν ὅμως οὐδεμίαν μνειάν ποιεῖται τῆς βαρυσημάντου καὶ σπουδαιοτάτης σχετικῆς Συνοδικῆς Ἐγκυκλίου τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἡμερομηνίας 28ης Δεκεμβρίου 1961, ἐνθα πρὸς τοῖς ἄλλοις τονίζονται καὶ τὰ ἐξῆς ὑπὲρ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν: «... Τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν ἐπιβάλλουσιν ἄλλως τε τὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔθος τῆς διαφυλάξεως τῶν λειψάνων τῶν διὰ μαρτυρίου ἢ ἄλλως ἁγιασθέντων καὶ τῆς τελέσεως ἐπ' αὐτῶν τῆς Θείας Λειτουργίας, ἡ ἐνδεχομένη ἐν τοῖς ἀκολουθοῦσι χρόνοις ἐμφάνις Ὅσιων, ὧν τῶν λειψάνων ἡ διὰ καύσεως καταστροφή ἤθελε στερήσῃ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τοὺς πιστοὺς πηγῆς τινος χάριτος...οἱ νεκροί, οἷτινες ἐν τῇ ζωῇ ὄντες διὰ διαθήκης ἐξέφρασαν τὴν ἐπιθυμίαν ὅπως μετὰ θάνατον καῶσι, καλὸν ὅπως στερεῶνται τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας, ἀναγιγνωσκομένου ἐπ' αὐτῶν (καὶ ἐπὶ τῆς σποδοῦ αὐτῶν ἐπὶ τοῦ τάφου), μόνον Τρισαγίου ἐν τῷ νεκροσκοπεῖω, καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἡ ἐκδήλωσις τοιαύτης ἐπιθυμίας δείκνυσιν ἀδιαφορίαν καὶ περιφρόνησιν πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῶν νεκρῶν τελούμενα, καὶ πρὸς παραδειγματισμόν». Σημειωτέον ὅτι ὁ σεβ. Κυθέρων ἀπορρίπτει τὴν ἀνάγνωσιν καὶ Τρισαγίου ὅπουδήποτε (σ. 44-45). Τελευτῶσα δὲ ἡ ὡς ἄνω Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος χαρακτηρίζει τὴν καῦσιν τῶν νεκρῶν, ἐφ' ἧς ἡ Ἐκκλησία θὰ ἀποφανθῇ ὀριστικῶς ἐν τῇ μελλούσῃ Πανορθοδόξῳ Συνόδῳ, ὡς «τι ὀθνεῖον καὶ ἄηθες ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πίστει».

Ἄς μοι ἐπιτραπῇ παρὰ τοῦ σεβαστοῦ μοι Καθηγητοῦ καὶ Ἱεράρχου ἡ ἐξῆς ἐρώτησις: Ποῖον τὸ νόημα τῆς ἐν σελίδι 20 προτάσεως ὅτι, «εἰς τὸν ἄνθρωπον κληρονομικῶς μεταβαίνει ἀπ' ἐκείνων (τῶν πρωτοπλάστων) ἡ

ἀμαρτία των, ὑποκυψάντων εἰς τὴν βρῶσιν ἐκ τοῦ ἀπηγορευμένου καρποῦ»; Φρονῶ ταπεινῶς ὅτι δεῖται μεγαλυτέρας δογματικῆς ἀκριβείας τοῦλάχιστον, καθ' ὅτι κατὰ τοὺς Ἀγίους ἡμῶν Πατέρας, ἰδίως δὲ Γρηγόριον τὸν Νύσσης, Θεόδωρον Μοψουεστίας, Μέγαν Ἀθανάσιον, Ἱερὸν Χρυσόστομον καὶ Κύριλλον Ἱεροσολύμων, ὁ ἄνθρωπος ἐκληρονόμησε παρὰ τῶν πρωτοπλάστων οὐχὶ τὴν ἠθικὴν εὐθύνην καὶ ἐνοχὴν τῆς ἀμαρτίας των, ἀλλὰ τὴν φυσικὴν ποινὴν, τὴν φθοράν, τὸν θάνατον τὸν φυσικόν, καὶ τὴν ροπὴν πρὸς τὴν ἀμαρτίαν. Διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἀγίου Βαπτίσματος τονίζει πάντοτε καὶ ἀντιδιαστέλλει τὴν αἰώνιον ζωὴν ἀπὸ τὸν θάνατον, τὸν ἄρχοντα, τὸ ξύλον καὶ τὴν πηγὴν τῆς ζωῆς, τὸν Χριστόν, ἀπὸ τὸν αἴτιον τοῦ θανάτου, τὸν Διάβολον, τὸ φῶς ἀπὸ τὸ σκότος, τὴν ἀφθαρσίαν ἀπὸ τὴν φθοράν. Ὡσαύτως, ἀπασαι αἱ εὐχαὶ τοῦ Ἀγίου Βαπτίσματος, ὁμιλοῦν πάντοτε περὶ πολλῶν ἀμαρτιῶν, εἰς τὸν πληθυντικὸν ἀριθμόν, ἐκουσίων καὶ ἀκουσίων τοῦ βαπτιζομένου. Οὐδαμοῦ δὲ περὶ ἐνὸς συγκεκριμένου, δηλ. τοῦ «κληρονομικοῦ» προπατορικοῦ ἀμαρτήματος, καθὼς πολλοὶ καὶ ἡμετέροι θεολόγοι συνηθίζουν νὰ ἀποκαλοῦν, ἐπηρεασμένοι, ὡς φαίνεται, ὑπὸ Ρωμαιοκαθολικῶν ἐγχειριδίων, δοθέντος ὅτι πρῶτος ὁ Δυτικὸς Ἐκκλησιαστικὸς Πατὴρ, ἰ. Αὐγουστῖνος, εἰσήγαγε τὴν θεωρίαν αὐτὴν περὶ «ἐμφύτου» καὶ «κληρονομικοῦ» προπατορικοῦ ἀμαρτήματος, μεθ' ὅλων τῶν συνεπειῶν τῆς ἀπαισιδόξου διδασκαλίας του ἐπὶ τῆς ἀξίας καὶ χρησιμότητος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τοῦ σώματος.

Πολύτιμος καὶ θαυμασία ἐπιστημονικὴ συμβολὴ εἰς ἓν θέμα, ἄγνωστον καὶ ἀνεπεξέργαστον ἕως τώρα παρ' ἡμῖν, τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Κυθήρων, εἶναι ἀπαραίτητον ἀπόκτημα διὰ τὴν βιβλιοθήκην, ἰδιαιτέρως τοῦ Κληρικοῦ, Θεολόγου, ἀλλὰ καὶ κάθε διανοουμένου.

Νέα Ὑόρκη

K. N. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Sappho Mavroulia, Τὰ Νέα Ἑλληνικά γιὰ ξενογλώσσους (Modern Greek for Foreigners). Second edition revised. Athens 1967, pp. 282.

The book is a result of many years' teaching experience to foreigners of Mrs. Mavroulia, and is based on the direct method in teaching modern foreign languages. It begins with a valuable Introduction to modern Greek phonetics and the Greek Alphabet (pp. 9-12), and is divided into 32 lessons (pp. 13-165) arranged in a more or less systematic and progressive way, that is to say, from simple and easy vocabulary and phraseology to more complicated and difficult structure and grammar. Each lesson refers to a chapter or case of modern Greek grammar and

syntax illustrated by pictures and sketches which are, however, sometimes confusing and unclear because of bad printing. The same is true for many words and printing elements of the book. At the end of each lesson, a table of grammar summary —mostly incomprehensible to the beginning student due to the use of many grammatical and technical terms only in Greek— exercises, vocabulary and pronunciation practices are included. The more advanced lessons also comprise dialogues and conversational texts of daily use and application which, however, are not accompanied by explanatory notes indispensable for almost every lesson since in very many cases throughout the book difficult expressions and structures are used which have not yet been learned in the preceding lessons nor are they explained or annotated anywhere. It might be possible and more useful to omit certain theoretical exercises and tedious grammatical tables of very little or no appeal to an efficient learning of the language, and to insert explanatory notes in their place. Furthermore, the book cannot be used without an instructor.

A good feature of Mrs. Mavroulia's book is that it includes a few (27) demotic literary texts —selections from leading modern Greek prose writers like Ouranis, Myrivilis, Karkavitsas, Moskovis, Kazantzakis, Xenopoulos, Panayotopoulos, and some fables of Aesop as well as 10 poems of Solomos, Athanas, Papantoniou, Polemis, Palamas, Seferis, and Cavafy (pp. 169-195), which would be useful and instructive if they were accompanied by notes or annotations not in Greek, as they are, but in English. An appendix of basic modern Greek grammar (pp. 196-212), a two-page (215-216) summary of the history of the modern Greek language, and a general vocabulary in alphabetical order and in *f o u r* languages, French, English, German and Italian (pp. 217-281), end the book.

This second edition of the book, enriched and improved considerably, in such a short time (first edition 1965), testifies to the great need and demand of a good textbook in Modern Greek. According to the author's hint (p. 6), a second volume which will deal with the «*katharevousa*» (puristic Greek) is in preparation. It must be noted that the present volume deals only with the demotic spoken Greek. Both of these works are most welcome to the instructors as well as to the students of Modern Greek. For there is, indeed, such a tremendous demand of a better and more efficient and systematic modern Greek grammar and phrase textbook in this country especially.

Tania Velmans, Les fresques de Saint Nicolas Orphanos à Salonique et les rapports entre la peinture d'icônes et la décoration monumentale au xiv siècle, Cahiers Archéologiques xvi, Paris 1966, σ. 145-170.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη συνιστοῦν, ὅπως εἶναι γνωστό, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ σύνολα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τῶν Παλαιολόγων. Εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ καθηγητῆς κ. Ξυγγόπουλος ὅτι «οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ὀρφανοῦ εἶναι ἓνα μνημεῖο πολύτιμο ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ τους ποιότητα μὰ καὶ γι' ἄλλον ὄχι λιγώτερο σπουδαῖο λόγο...ἀποτελοῦν ἓνα πλήρες σύνολο, ἄθικτο σχεδὸν ἀπὸ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων» (Ἀ. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Ἀθήνα 1964, σ. 27). Γι' αὐτό, τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν εἶναι σημαντικό, τόσο γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ρόλου τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Θεσσαλονίκης στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀκτινοβολία του καὶ σὲ ἄλλες γειτονικὲς ἢ μακρινὲς περιοχές. Τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ὀρφανοῦ ὁ κ. Ξυγγόπουλος χρονολογεῖ στὴ δεκαετία 1310/20 (ὅπ. π. σ. 26). Μὲ τὴ χρονολογία αὕτῃ συμφωνοῦν καὶ ἄλλοι μελετητές, οἱ ὁποῖοι σημειώνουν τὶς ἰδιαίτερα στενὲς σχέσεις ποὺ παρατηροῦνται μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν καὶ ἄλλων μνημείων τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰώνα (*W. E. Volbach-J. Lafontaine Dosogne*, Byzanz und der christlicher Osten, Propyläen Kunstgeschichte, Band 3, Berlin 1968, σ. 239. Ὁ *A. Grabar*, L'art du Moyen Âge en Europe orientale, Paris 1968, σ. 74, τὶς χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, ἐνῶ ὁ *V. Lazarev*, Storia della pittura bizantina, Torino 1967, σ. 384, τὶς τοποθετεῖ στὸ 14ο αἰώνα, χωρὶς νὰ προτείνῃ συγκεκριμένη χρονολόγησι).

Μὲ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ὀρφανοῦ ἀσχολεῖται στὴν παραπάνω μελέτῃ ἡ *Tania Velmans*, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει μὴ κάπως σημαντικὴ μετατόπιση τοῦ χρόνου τῆς διακοσμήσεως τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ μέσα τοῦ αἰώνα καὶ ἀκριβέστερα «γύρω στὸ 1340». Στὴ μελέτῃ αὕτῃ γίνεται προσπάθεια νὰ τεκμηριωθῇ ἡ νέα χρονολόγησι μὲ στοιχεῖα εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ. Ἀκόμη ἡ συγ. κάνει καὶ ὀρισμένους συνδυασμούς, μὲ τοὺς ὁποίους προσπαθεῖ νὰ δείξῃ τὴ μεγάλη ἐπίδρασι τῶν φορητῶν εἰκόνων στὶς τοιχογραφίες τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα, δηλ. σὲ μὴ περίοδο μεταγενέστερη ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ χρονολόγησι ποὺ θέλει νὰ δώσῃ στὸ μνημεῖο.

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης ἡ συγ. πραγματεύεται τὴν τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ καταλήγει σὲ ὀρισμένα συμπεράσματα, ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀργότερα καὶ γιὰ τὴ χρονολόγησι. Ἔτσι

διαπιστώνει 1) τις μικρές διαστάσεις των παραστάσεων και τη μικρογραφική έκταση των λεπτομερειών, 2) τη χρησιμοποίηση του χρυσοῦ, 3) την ποιότητα και συχνότητα τοῦ κόκκινου χρώματος, 4) τὴν σύσταση τῆς χρωματικῆς μάζας, 5) τὴν χρωματικὴ κλίμακα, 6) τις πτυχώσεις καὶ τὸ πλάσιμο καὶ 7) τοὺς μορφολογικοὺς τύπους.

Πολὺ ὀρθὰ ἡ κ. V. παρατηρεῖ ὅτι οἱ τοιχογραφίες διακρίνονται γιὰ τις κάπως περιορισμένες διαστάσεις τους καὶ τὴν φροντίδα στὶς λεπτομέρειες. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, κατ' αὐτήν, σχετίζονται μὲ τὴν εἰκονογράφηση τῶν χειρογράφων καὶ ἐξηγοῦνται μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν φορητῶν εἰκόνων. Παραβλέπει τελείως τὸν περιορισμένο χώρο ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ καλλιτέχνης. Γιατὶ στὴν περίπτωση αὐτή, ὑποστηρίζει, θ' ἀπέφευγε ὁ ζωγράφος νὰ εἰκονίσῃ τις προτομές τῶν Ἱεραρχῶν στὸ Ἱ. Βῆμα, τοὺς στρατιωτικοὺς ἁγίους, δύο φορές τὴν Προσκύνηση τῶν Μάγων καὶ μερικές σπάνιες, ὅπως τις ἀποκαλεῖ, σκηνές, σὰν τὴν Ἀνάληψη τοῦ Ἡλία.

Γιὰ τις προτομές τῶν Ἱεραρχῶν θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τους δὲν εἶναι ἄγνωστη καὶ ὅτι ἡ θέση τους ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα ἐπιφάνεια. Τοὺς Ἱεράρχες σὲ προτομὴ τοὺς συναντοῦμε στὴν ἴδια θέση καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα, ὅπως στὸ Staro Nagoričino μὲ μία χαρακτηριστικὴ ὁμοιότητα, στὴν ἐκκλησία τοῦ Κράλη στὴ Studenica, στὸ Πρωτάτο τοῦ Ἀγίου Ὁρους, στὴν ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ Βεροίας κ.ά. (G. Millet - A. Frolov, *La peinture du Moyen Âge en Jugoslavie*, Paris 1962, III, πίν. 72,2, R. Hamann Mac Lean - H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Gies-sen 1963, εἰκ. 279, 280, Millet - Frolov, ὅπ. π., πίν. 54,2 καὶ 55,1, G. Millet, *Monuments de l'Athos*, I, *Les peintures*, Paris 1927, πίν. 6, 2-3, 46,3, 47,3). Ἀνάλογη εἰκονογράφηση Ἱεραρχῶν, δηλ. σὲ προτομὴ στοὺς τοίχους τοῦ Ἱ. Βῆμ., συναντοῦμε καὶ σὲ ἀρχαιότερα μνημεῖα (στὸ Βαῆκονο τῆς Βουλγαρίας, στὴ Ζιῶα, στὴν Παναγία τοῦ Ἀρακος στὴ Κύπρο).

Ἡ Προσκύνηση τῶν Μάγων εἰκονίζεται δύο φορές γιὰτὶ ἀνήκει σὲ δύο διαφορετικοὺς κύκλους τελείως ἀνεξάρτητους μεταξὺ τους. Ἡ μία στὸν Ἀκάθιστο Ὕμνο, στὴ νότια παρειὰ τοῦ βορείου κλίτους, καὶ ἡ ἄλλη, ὅπως συνήθως, κοντὰ στὴ Γέννηση. Στους Ἀγίους Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης οἱ δύο σκηνές ἀποτελοῦν μία παράσταση, ἀπὸ τὸν 11ο δὲ αἰῶνα βρίσκουμε τὴν ἴδια σύνθεση στὴν Παναγία Χαλκῆων. Ἀναφορικὰ μὲ τοὺς στρατιωτικοὺς ἁγίους, εἶναι μία παράδοση καλλιτεχνικὴ ποὺ συναντᾶται ἀπὸ τὸν 11ο κίβλας αἰῶνα στὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων, σὲ ἀντικατάσταση συνήθως τῆς ὀρθομαρμαρώσεως. Στρατιωτικοὶ ἅγιοι ὑπάρχουν καὶ σὲ πολλὲς ἐκκλησίες τῆς Καστοριάς: στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Κασνίτζη, στὴν Παναγία Κουμπελίδι-κη, στὸν Ταξιάρχη τῆς Μητροπόλεως (Στ. Πελεκανίδη, *Καστοριά*, I, Βυζαντι-ναὶ τοιχογραφίαι, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 21, 23, 27α, 32α, 55α, 115α,β).

Ἐπίσης υπάρχουν στὸν Ἅγιο Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδας, στὸ Staro Nagoričino, στὴν ἐκκλησία τοῦ Κράλη στὴ Studenica, στὸν Ἅγιο Νικήτα τοῦ Cučer, στὴ Gračanica, στὸν Ἅγιο Εὐθύμιο Θεσσαλονίκης, στὸ Χριστὸ Βεροίας κ.ά. (*Mac Lean - Hallensleben*, ὅπ., π. εἰκ. 160, 177, 178, 222, 223, 248, 275, 337, *Millet - Frolow*, ὅπ. π., πίν. 17, 2-3-4. 58,4 καὶ *V. Petković*, *La peinture serbe du Moyen Âge*, I, Beograd 1930, πίν. 61a).

Ἡ παρατήρηση τῆς κ. V. ὅτι ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ὁρφانوῦ δὲ συμβιβάζεται μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐκκλησίας, ὅπως στὴ μονὴ Dečani, δὲν εὐσταθεῖ, γιατί τὸ παράδειγμα ποὺ φέρει, τὴ μονὴ Dečani, εἶναι τελείως διάφορο. Πρόκειται δηλ. γιὰ σταυροειδῆ μὲ τροῦλο ναὸ καὶ μάλιστα τοῦ τύπου τῆς Σχολῆς τῆς Rascia, ἐνῶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὁρφανὸς εἶναι μικρὴ τρίκλιτη βασιλικὴ μὲ ὀρισμένες ἰδιομορφίες (*Ἁ. Συγγοπούλου*, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, *Θεσσαλονίκη* 1952, σ. 29). Ἡ τοιχογράφηση ἀκολουθεῖ τὸ γνωστὸ κατὰ ζῶνες τρόπο διακοσμῆσεως, ὅπως τὴ συναντοῦμε σὲ πολλὰς βυζαντινὰς βασιλικὰς. Ὅχι σπάνια στίς βασιλικὰς αὐτὲς οἱ Προφῆτες, ἀλλὰ κυρίως οἱ Εὐαγγελιστὲς, εἰκονίζονται στὰ ἐσωρράχια τῶν πλαγίων διλόβων ἀνοιγμάτων, γιατί δὲν ὑπάρχουν λοφία ἢ τύμπανο τροῦλου. Ἡ ἴδια διάταξις παρατηρεῖται καὶ στὸν Ταξιάρχη τῆς Μητροπόλεως στὴ Καστοριά (*Στ. Πελεκανίδη*, *Καστοριά*, πίν. 119, 139, 132 καὶ *Ἁ. Ὁρλάνδου*, *ABME Δ'* 1938, σ. 84, εἰκ. 60). Ἀλλὰ καὶ στίς βασιλικὰς ποὺ δὲν ἔχουν τόξα κατὰ τὸ κεντρικὸ τμήμα τῶν μακρῶν τοίχων, ὅπως στὸ Χριστὸ Βεροίας καὶ ἀλλοῦ, οἱ Εὐαγγελιστὲς σὲ στηθάρια τοποθετοῦνται ἀντὶ τοῦ κέντρου τῶν δύο παραλλήλων τοίχων, στὸ σημεῖο δηλ. ὅπου θὰ βρισκόταν, ἂν ὑπῆρχε, ὁ τροῦλος.

Στὴν πρωιμότερη χρονολόγησις ὁδηγοῦν καὶ τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῖ ἡ συγ. γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ καὶ νὰ τεκμηριώσῃ τὴν ὀψιμὴ χρονολόγησις ποὺ ὑποστηρίζει. Γιατὶ ἀνάλογες τάσεις λεπτομερειακῆς καὶ λεπτῆς ἐκτελέσεως παρατηροῦνται ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα, καὶ μάλιστα συνδέονται ἰδιαίτερα μὲ τὸν Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ (*D. T. Rice*, *Beginn und Entwicklung christlicher Kunst*, 1961, σ. 169). Ἰσως, ὅμως, αὐτὸ νὰ ὀφείλεται ὅχι σὲ ἐπίδραση τῶν φορητῶν εἰκόνων ἀλλὰ καὶ σὲ πιθανὴν προπαίδεια τοῦ καλλιτέχνη καὶ σὲ μικρογραφικὰ ἐργαστήρια. Πρέπει νὰ τονιστῇ ἐπίσης ὅτι ἴδια λεπτομερειακὴ διαπραγμάτευσις στίς μορφὰς καὶ στὰ ἀρχιτεκτονήματα συναντᾶται καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησίαις τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἵωνα, ὅπως στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Κράλη στὴ Studenica, στὸ Χελανδάρη, στὸ Πρωτάτο, στὸ Χριστὸ Βεροίας (*Millet - Frolow*, ὅπ. π., πίν. 37, 38, 47, I. 66, 67, 58, *Millet*, *Athos*, πίν. 46, I. 39, I. 64, 66, 67 καὶ π. ἄ.). Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις δείχνουν τὴν ἱκανότητα τοῦ ζωγράφου, ποὺ ἔχοντας, πιθανῶς, ἐξοικειωθῇ στὴ μικρογραφία καὶ στὴ φορητὴ εἰκόνα, κατορθώνει μὴ τόσο πετυχημένη ἐκμετάλλευσιν τῶν ἐπιφανειῶν ποὺ τοῦ προσφέρονται.

Είναι γεγονός ὅτι στὸν Ἅγιο Νικόλαο γίνεται μεγάλη χρῆση τοῦ χρυσοῦ τόσο στοὺς φωτοστεφάνους τῶν ἁγίων ὅσο καὶ στὶς ἐνδυμασίες καὶ στὰ ἀρχιτεκτονήματα. Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς βάση γιὰ τὴ χρονολόγησι. Ἡ χρησιμοποίησι τοῦ χρυσοῦ παρατηρεῖται ἀπὸ πολὺ παλαιότερα καὶ ἐνδεχομένως ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν χειρογράφων (*O. Demus, Zwei konstantinopoler Marienikonen des 13. Jahrhunderts, Jarb. d. Österr. Byz. Gesell. VII, 1958, σ. 98 κ. ἐξ., Στ. Πελεκανίδη, Ἡ φορητὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγήτριας τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, ΑΕ 1953-54, β' μέρος, σ. 81*).

Σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χαρακτηριστικοῦ κόκκινου χρώματος, ὅπως καὶ ἡ ἴδια ἡ συγ. παρατηρεῖ (σ. 166), μιὰ ἐντελῶς ἀνάλογη χρησιμοποίησι ὑπάρχει καὶ σὲ ἄλλο μνημεῖο, ἀκριβῶς χρονολογημένο στὸ 1315, στὸ Χριστὸ Βεροίας. Ἐπίσης καὶ στὴν Ἁγία Αἰκατερίνη Θεσσαλονίκης, ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα, ὑπάρχει τὸ ἴδιο κόκκινο καθὼς καὶ ἡ ἴδια λαμπρότητα τῶν χρωμάτων, ποὺ μὲ τὴ λειότητά καὶ φωτεινότητά τους δίνουν τὴν ἐντύπωσι χυμευτοῦ ἔργου. Στὴ σ. 148, σημ. 17, ἡ ὁμοιότητα ποὺ ἀναγνωρίζει ἡ συγ. ἀνάμεσα σὲ ὀρισμένες παραστάσεις τοῦ Ὁρφانوῦ—Βαϊοφόρος, Ταξίδι στὴ Ναζαρέτ— καὶ στὶς ἴδιες παραστάσεις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης σχετικὰ μὲ τὴ χρωματικὴ κλίμακα, νομίζω ὅτι συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς πρωιμότερης χρονολογήσεως.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἡ κ. V. κάνει καὶ ὀρισμένες τυπολογικὲς παρατηρήσεις γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴ νέα ποὺ προτείνει χρονολόγησι. Ὅμως οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ὄχι μόνον δὲ βοηθοῦν τὴν πρόθεσὴ τῆς, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐπιβάλλουν τὴ χρονολογικὴ τοποθέτησι τοῦ μνημείου στὴ δευτέρα τὸ πολὺ δεκαετία τοῦ 14ου αἰῶνα. Ἡ κ. V. διαπιστώνει, π.χ., τίς οὐσιαστικὲς εἰκονογραφικὲς καὶ μορφολογικὲς ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα σὲ πολλὰ παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, τοῦ *Staro Nagoričino* καὶ τοῦ Ἁγίου Νικήτα, μνημεῖα ποὺ χρονολογοῦνται, ὅπως εἶναι γνωστό, στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 14ου αἰῶνα. Ὅμως, παράλληλα, βρίσκει συγγένεια ὀρισμένων μορφῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅπως τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας τῆς Παρακλήσεως μὲ τὴ φορητὴ εἰκόνα τοῦ ἰδίου ἁγίου στὸ Αἴγιο ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν Παναγία Ἐλεῶσα στὸ εἰκονοστάσι τῆς *Dečani*. Οἱ κρίσεις αὐτὲς τῆς συγ. πιστεύω ὅτι εἶναι ἀπόλυτα ὑποκειμενικὲς. Γιατὶ στὴν Παναγία τῆς *Dečani* ἡ ἀπόδοσι τῶν ἐπιμέρους τμημάτων τοῦ προσώπου εἶναι διαφορετικὴ. Λεῖπει π.χ. τὸ διχαλωτὸ σχῆμα στὴ βάση τῆς μύτης, ποὺ βρίσκουμε στὴν Παναγία Παράκλησι τοῦ Ὁρφانوῦ καὶ στὸ κυματιστὸ φρύδι τῆς Παναγίας τοῦ Ὁρφانوῦ ἀντιπαρατίθεται ἡ σπαθωτὴ γραμμὴ τῆς Παναγίας τῆς *Dečani*. Ἡ ἀπομάκρυνσι ἀνάμεσα στὶς δύο εἰκονίσεις τῆς Θεοτόκου διαπιστώνεται καὶ στὴν ἀπόδοσι τοῦ στόματος. Ἐπίσης δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρησι ὅτι μόνον στὸ *Lesnovo* καὶ στὴ Μεταμόρφωσι τῶν Μετεώρων ὑπάρχει ὁ χαρακτηρισμὸς

ΠΑΡΑΚΛΗΣΙΣ, γιατί τὸ συναντοῦμε καὶ στὸ Staro Nagoričino (*Millet - Frolov*, ὅπ. π., πίν. 113, 3). Ἐλάχιστη ἢ καμιὰ ὁμοιότητα δὲ βλέπω ἀνάμεσα στὴν Παναγία τῆς ἀψίδας τοῦ Ὁρφανοῦ καὶ στὴν Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς φορητῆς εἰκόνας τῆς Ἀχρίδας. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ πρώτη ἔχει μεγαλύτερη συγγένεια μὲ τὴν Παναγία Βρεφοκρατοῦσα τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, σ' ὅλα τὰ ἐπιμέρους χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ ἐν μέρει καὶ στὸ μαφόριο.

Στὴν ἐργασία τῆς κ. V. τονίζεται ἐπίσης ὅτι στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου ὑπάρχουν σὲ παραπληρωματικὰ κυρίως πρόσωπα ἔντονα ρεαλιστικὰ στοιχεῖα ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση «γελοιογραφίας». Σχετικὰ μὲ τοὺς «γελοιογραφικούς» αὐτοὺς τύπους ὁ κ. Ξυγγόπουλος ἔχει ἤδη παρατηρήσει χαρακτηριστικὰ: «ἡ περιέργη κατατομὴ μερικῶν γυναικείων καὶ ἀγένειων νεανικῶν μορφῶν στὸν Ὁρφάνο, μὲ τὴ σφαιρικὴ ἄκρῃ τῆς μύτης, τὰ χοντρά χεῖλια καὶ τὸ μεγάλο στρογγυλὸ σαγόνι, ποὺ τὴν ξαναβρίσκουμε ἐπίσης στὸ Ναγκορίτσινο, θὰ μπορούσε νὰ πῇ κανεὶς ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ζωγραφικῆς τῆς Θεσσαλονίκης, στὶς πρῶτες τουλάχιστον δεκάδες τοῦ 14ου αἰώνα, γιατί τὴ βλέπουμε καὶ στὶς τοιχογραφίες τῆς βόρειας στοᾶς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης, ζωγραφημένες πολὺ λίγα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ 1315». (Α. Ξυγγοπούλου, Ὁρφάνος, σ. 26). Θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῇ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς παρομοίων μορφῶν καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 13ου καὶ τοῦ πρώιμου 14ου αἰώνα. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ: Ἅγιος Κλήμης Ἀχρίδας, Προδοσία, Βασιφόρος (*Mac Lean - Hallensleben*, ὅπ. π., εἰκ. 164 καὶ *Millet - Frolov*, ὅπ. π., πίν. 3, 4), Ἅγιος Νικήτας τοῦ Cučer, Μυστικὸς Δεῖπνος, Νιπτήρας, Γέννηση, Ἐκδίωξη τῶν ἐμπόρων ἀπὸ τὸ ναὸ (*Mac Lean - Hallensleben*, ὅπ. π., εἰκ. 228, 237, 238, 241 καὶ *Millet - Frolov*, ὅπ. π., πίν. 41, 1-2. 42, 2. 42, 3), Staro Nagoričino, Ὁ ἐμπαιγμὸς τοῦ Χριστοῦ, Ἡ ἄρνηση τοῦ Πέτρου κ. ἄ. (*Mac Lean - Hallensleben*, ὅπ. π., εἰκ. 302, 303), Gračanica, Θεία Μετάληψη (V. Petković, *La peinture serbe*, I, πίν. 50, 2 καὶ *Mac Lean - Hallensleben*, ὅπ. π., 324), Πρωτάτο, Προδοσία, Νιπτήρας, Μυστικὸς Δεῖπνος (*Millet*, *Athos*, πίν. 20, 1. 24, 1-2. 26, 2), Χελανδάρι, Ἐτοιμασία γιὰ τὸ σταυρὸ καὶ ἄνθος στὸ σταυρὸ, οἱ Μυροφόρες στὸν τάφο (*Millet*, *Athos*, πίν. 72, 1. 73, 1).

Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς δυτικῆς τέχνης στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ὁρφανοῦ διὰ τῶν «*pictores greci*», ὅπως ὑποστηρίζει ἡ συγ., νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνῃ κἀν λόγος. Κανένα ἔχνος δυτικῆς τέχνης δὲ διαπιστώνεται στὸ μνημεῖο καὶ οὔτε εἶναι δυνατὸ νὰ ἐργάσθησαν καὶ νὰ ἐπέδρασαν οἱ «*pictores greci*» στὸν κυρίως βυζαντινὸ χῶρο (Α. Ξυγγοπούλου, *Thessalonique et la peinture macédonienne*, Ἀθῆναι 1955, σ. 25). Ὁ Πιλάτος, στὸν ὁποῖο ἡ κ. V. βλέπει δυτικὴ ἐπίδραση, εἶναι σχεδὸν ὅμοιος μὲ τὸ Διοκλητιανὸ τῆς παραστάσεως τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Nagoričino (V. Petković, *La*

peinture serbe, II, 1934, πίν. L). Πολύ περισσότερο ή ύπαρξη τῶν μαύρων καμηλιέρηδων στὸ βίο τοῦ Ἀγίου Γερασίου καὶ ὁ ρεαλισμὸς ποὺ διακρίνει τίς ἡθογραφικὲς αὐτὲς σκηνὲς δὲν εἶναι στοιχεῖα σημαντικὰ γιὰ μιὰ μεταγενέστερη χρονολόγησι. Γιατὶ ἡ παρουσία τῶν μαύρων καὶ στὸ Lesnovo μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ θεματικὲς ἀνάγκες· εἶναι ἓνα ἡθογραφικὸ στοιχεῖο. Ἀλλωστε ὁ ρεαλισμὸς δὲν εἶναι ἄγνωστος στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα στὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ (τοὺς μαύρους τοὺς συναντοῦμε καὶ στὸ Nago-ričino, σὲ σκηνὲς τοῦ μνημολογίου, βλ. *Millet - Frolov*, ὅπ. π., πίν. 109,4).

Ἡ ὕπαρξη τῆς Παναγίας τῆς Ἀχειροποιήτου στὴν κόγχη τοῦ Ἱ. Βήμ. δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρμηνευτῇ ἀπὸ ἐπίδραση τῶν φορητῶν εἰκόνων. Μιὰ μόνο περίπτωση ὑπάρχει: ἡ μίμηση τῆς ὁμώνυμης λατρευτικῆς εἰκόνας τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου, ποὺ ἡ φήμη της ἦταν τόσο μεγάλη (Ἀ. Ξυγγοπούλου, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, Ἐπιστ. Ἐπετ. Σχ. Νομ. καὶ Οἰκ. Ἐπιστημῶν, τ. 6, 1 κ. ἐξ.) ὥστε νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρότυπο γιὰ τὴ διακόσμηση καὶ ἄλλων ἐκκλησιῶν ἔξω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (ὑπάρχει στὴν ἀψίδα τοῦ Ἱ. Βήμ. τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Κυρίτζη στὴ Καστοριά, βλ. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Ἡ λατρευτικὴ εἰκὼν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, Ἑλληνικά 13 (1954) σ. 256, Στ. Πελεκανίδη, Καστοριά, πίν. 155). Πολύ φυσικότερο καὶ πιθανότερο ἦταν νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν τοιχογράφηση ἐνὸς ναοῦ μέσα στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐξάλλου δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴ παραδεχτῇ τὴ μορφολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζει ἡ εἰκονογράφηση τῆς ἀψίδας τοῦ Ὁρφانوῦ μὲ τὴν ἀψίδα τῆς Gračanica (*Mac Lean - Hallensleben*, ὅπ. π., εἰκ. 321). Οἱ δύο παραστάσεις τῆς Πλατυτέρας ἔχουν πολλὰ ἀναλογίες τόσο στὴ στάση ὅσο καὶ στὴν ἀπόδοση τοῦ προσώπου, τοῦ μαφορίου καὶ τοῦ ἐνδύματος, παρόλο ποὺ ἡ μία εἶναι σὲ τύπο Βλαχερινιώτισσας καὶ ἡ ἄλλη Δεομένης. Στὸ ἐνδυμα οἱ πτυχὲς καθὼς καὶ οἱ διαγώνιες μικρὲς γραμμὲς εἶναι ἀκριβῶς ἴδιες, ὅπως ἀνάλογοι εἶναι καὶ οἱ χροστοὶ κάτω ἀπὸ τὴν περίκλειση. Οἱ δύο σεβίζοντες ἄγγελοι δὲ λείπουν καὶ ἀπὸ τίς δύο ἀψίδες καὶ ὁ ἑναστρὸς κάμπος τῆς μιᾶς βρίσκει τὸν ἀντίστοιχό του στὴν ἄλλη. Στὸ ἴδιο μνημεῖο, τὴ Gračanica, συναντοῦμε καὶ τίς γυναικεῖες μορφὲς μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἐνδυμα, παρόμοιες σχεδὸν μὲ τὴν Ἀγία Αἰκατερίνη καὶ τὴν Ἀγία Εἰρήνη τοῦ Ὁρφانوῦ (*V. Petković*, I, πίν. 44b, Ἀ. Ξυγγοπούλου, Ὁρφανός, εἰκ. 142). Στὴν ἐκκλησία τοῦ Κράλη στὴ Studenica, ὑπάρχουν ἐπίσης ὅμοια ντυμένες μορφὲς (*V. Petković*, ὅπ. π., πίν. 37a, *Millet - Frolov*, ὅπ. π., πίν. 68,3 καὶ *Mac Lean - Hallensleben*, ὅπ. π., εἰκ. 246).

Ἐξετάζοντας ἡ συγ. τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ μνημείου, κάνει ὀρισμένες παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες ὀδηγοῦν στὶς ἀρχὲς κυρίως παρὰ στὸ μέσο τοῦ αἰῶνα. Γιατὶ, ὅπως ἀναγνωρίζει καὶ ἡ ἴδια, στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ὁρφانوῦ ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ παρουσιάζονται σὲ μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα,

ὅπως στήν παράσταση τῆς ἀνόδου στοῦ σταυροῦ στήν ἐκκλησία τοῦ Ὁρφανοῦ, στοῦ Cușer καί στοῦ Χελανδάρι (Ἁ. Συγγοπούλου, Ὁρφανός, εἰκ. 55, *Millet - Frolov*, ὅπ. π., πίν. 44,1, *Millet*, Athos, πίν. 69,1), στήν παράσταση τῆς Σταυρώσεως τοῦ Ὁρφανοῦ καί τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Ἁ. Συγγοπούλου, Ὁρφανός, εἰκ. 25, τοῦ ἴδιου, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 26). Ἡ τελευταία δὲ νομίζω ὅτι μπορεῖ, λόγω τῆς καταστροφῆς της, νὰ βοηθήσῃ τὴ σύγκριση. Ἀκόμη καί μὲ τὴ Σταύρωση τοῦ Cușer πιστεύω ὅτι ἡ συγγένεια δὲν εἶναι στενὴ, ἀν λάβουμε ὑπόψιν τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ καί στὴ γενικὴ ἀπόδοση τοῦ σώματος καί στὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, καθὼς καί τὴ μορφή τοῦ Ἰωάννη, πού μὲ τὴν ἔντονη κάμψη τοῦ σώματος καί τὴν ἔκφραση τῆς ὀδύνης στοῦ πρόσωπο αἰσθητὰ διαφέρει ἀπὸ τοῦ Ὁρφανοῦ. Ἀντίθετα, στενὴ ὁμοιότητα ἔχουν οἱ παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως τοῦ Ἀγίου Νικολάου καί τοῦ Χριστοῦ Βεροίας, ὅπως παραδέχεται καί ἡ συγ. (σ. 166). Ἐπίσης τὶς παραστάσεις τῶν Θαυμάτων παραβάλλει μὲ τὶς ἀντίστοιχες τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης Θεσσαλονίκης καί τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά, πού χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα. Εἰδικὰ γιὰ τὴν παράσταση τοῦ Γάμου τῆς Κανᾶ δέχεται ὅτι, ἔτσι ὅπως εἶναι ἀπλοποιημένη, δὲν ἐμφανίζεται τὴν ἐποχὴ αὐτή. Βέβαια εἶναι ἐμφανὲς κάποια ἀπλοποίηση καί κάποια ἰδιομορφία στήν παράσταση. Ἀλλὰ, παράλληλα, εἶναι ὀρθή, νομίζω, ἡ ἄποψη τοῦ κ. Συγγοπούλου ὅτι ἡ σκηνὴ ἦταν πολὺ πιθανὸ νὰ ἐπεκτεινόταν καί στὸν ἀν. τοῖχο τοῦ νοτίου κλίτους, ὅπου ἐνδεχομένως ὑπῆρχαν καί οἱ πῆθοι, σύμφωνα μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς συνθέσεως. Ἀλλὰ καί ἀν δὲν ὑπῆρχαν, δὲν εἶναι τὸ πρῶτο παράδειγμα, γιὰτὶ καί στὸν Ἀγιο Νικήτα τοῦ Cușer πῆθοι δὲν εἰκονίζονται (*Millet - Frolov*, ὅπ. π., πίν. 37,1. 38,1-2). Ὅπωςδὴποτε, μετὰξὺ τῆς παραστάσεως τῆς Dečani καί τοῦ Ἀγίου Νικολάου, παρὰ τὴν ἀντίθετη γνώμη τῆς συγ., ὑπάρχουν οὐσιώδεις διαφορὲς, ὅπως εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ τραπεζιοῦ καί ἡ θέση τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Θεοτόκου (*V. Petković*, ὅπ. π., πίν. 105a).

Γιὰ τὴ μεταγενέστερη χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ὁρφανοῦ ἡ συγ. ἐπικαλεῖται καί ἓνα ἄλλο στοιχεῖο: τὴν εἰκονογράφηση τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου καί εἰδικὰ τοῦ δευτέρου μέρους του, γιὰ τὸ ὁποῖο παρατηρεῖ «on ne l'observe pas avant le milieu du XIV siècle» (σ. 169) καί μάλιστα ἐπιφέρει ὅτι θὰ ἦταν περίεργο νὰ παρουσιάζεται στὴ δεκαετία 1310/20 καί μόνο τριάντα χρόνια ἀργότερα σὲ ἄλλα μνημεῖα. Ἔτσι, καταλήγει, «ἡ ὑπόθεση μιᾶς χρονολογήσεως τόσο πρώιμης ὅσο τὸ 1310/20 γιὰ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ φαίνεται ἀρκετὰ ἀπίθανη» (σ. 170). Εἶναι περίεργο ὅτι ἡ κ. V., παραβλέποντας ὅλα τὰ παραπάνω τυπολογικά, εἰκονογραφικά καί τεχνολογικά στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τὴ ζωγραφικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα καί τὶς σχέσεις, πού ἡ ἴδια ἐπίσης ἀναγνωρίζει, τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ὁρφανοῦ μὲ μνημεῖα σταθερὰ χρονολογημένα στήν ἐποχὴ αὐτή, ἐπικαλεῖται

τὴν παρουσία τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴ χρονολόγησίν της στὸ μέσο τοῦ αἰώνα. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ εἰκονογράφηση καὶ τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανο νὰ παρουσιάστηκε καὶ πολὺ νωρίτερα, εἶναι γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα ὅλο καὶ συχνότερα εἰκονίζεται ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος σὲ πολλοὺς ναοὺς, ὅπου ἐμφανίζεται μὲ περισσότερο διηγηματικὸ καὶ λεπτομερειακὸ ὕφος (*Volbach - Dosogne*, ὅπ. π., σ. 143). Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲ γνωρίζουμε μιὰ ἐντελῶς ἀνάλογη εἰκονογράφηση στὴν ἴδια ἀκριβῶς δεκαετία 1310/20, ἀσφαλῶς δὲ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπόδειξη ὅτι δὲν ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες, οἱ ὁποῖες καταστράφηκαν ἢ δὲν ἀποκαλύφθηκαν ἀκόμη.

Ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα κεφάλαια τῆς μελέτης τῆς κ. V. εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἐξετάζεται ἡ συγγένεια τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ὁρφανοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ Βεροίας (σ. 166). Ἀναγνωρίζει ἡ συγ. τὶς πολλὰς τεχνοτροπικὰς καὶ εἰκονογραφικὰς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ δύο μνημεῖα. Τονίζει, ὅμως, καὶ ὀρισμένες διαφορὰς, οἱ ὁποῖες, νομίζω, ὅτι ἔχουν πολὺ μικρὴ σημασία καὶ μποροῦν νὰ ἐρμηνευτοῦν μόνον ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ διαφορετικῶν ζωγράφων. Ἡ χρονολογία ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν ἔχει κανένα λόγο. Ὁ μικρότερος ἀριθμὸς εἰκονογραφικῶν κύκλων στὸ Χριστὸ Βεροίας προέρχεται ἀπὸ τὶς μικρότερες διαστάσεις του, γιὰτὶ πρόκειται γιὰ μονόχωρη βασιλική, ἐνῶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος εἶναι τρίκλιτη. Καὶ ἂν ἀκόμη ὑποτεθῇ ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ζωγράφος ποὺ ἱστορήσε καὶ τὶς δύο ἐκκλησίες, πράγμα ποὺ εἶναι πολὺ πιθανό, ἡ καλλιτεχνικὴ προσωπικότητα τοῦ Καλλιέργη δὲ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε τὴν τυποποίηση καὶ τὴν ἀντιγραφή.

Γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴ χρονολόγησίν της ἡ συγ. καταφεύγει καὶ στὶς φορητὲς εἰκόνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὅμως πολὺ λίγο μπορεῖ νὰ δικαιωθῇ ἡ νέα χρονολόγησις. Γιὰτὶ ἡ φορητὴ εἰκόνα, ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ὑπάρχει ἐπίδρασή της στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου, παίζει σημαντικὸ ρόλο, ὅπως ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μελέτη ἀναγνωρίζεται, πολὺ νωρίτερα καὶ ἡ ἐπίδρασή της στὴν τοιχογραφία γενικεύεται ἀπὸ τὸ 13ο αἰώνα (*Ἀ. Συγγοπούλου, Σχεδιάγραμμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σ. 39*). Ἐπομένως δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ζητοῦμε ἐπίδραση τῶν φορητῶν εἰκόνων στὴ μεγάλη ζωγραφικὴ μόνο στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα καὶ ὄχι νωρίτερα.

Ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται ἀρκετὰ περίεργο στὴ μελέτη τῆς κ. V. εἶναι μιὰ ἐμφανὲς ἀντινομία. Ἐνῶ ἀναγνωρίζονται οἱ κάθε εἶδους σχέσεις μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ὁρφανοῦ καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Χριστοῦ Βεροίας, τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Miloutin στὴ Σερβία, καθὼς καὶ ὀρισμένων σκηνῶν καὶ τύπων τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, μνημεῖα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 14ου αἰώνα, δὲν παρατηρεῖται κανένας δισταγμὸς γιὰ τὴ μετάθεσις τῆς χρονολογίας στὰ μέσα τοῦ αἰώνα.

Ἄν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ ἓνα πρόβλημα σχετικὰ μὲ τὶς τοιχογραφίες

τοῦ Ὀρφανοῦ, αὐτὸ βασικὰ συνδέεται μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ καλλιτέχνη ἢ τοῦ ἐργαστηρίου ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἐκτελεστῇ.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴ Θεσσαλονίκη, στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα, παρατηρεῖται μιὰ ἔντονα καλλιτεχνικὴ ἀνθήση καὶ εἰδικὰ στὴ δεκαετία 1310/20. Πολλὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς περιφέρειάς της ἐπιμαρτυροῦν τὸ γεγονός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ὀρφανοῦ δείχνουν στενὴ σχέση μὲ τὸ Nagoričino καὶ μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Καλλιέργη στὸ Χριστὸ Βεροίας.

Ἀπὸ ὅλα τὰ παραπάνω γίνεται, νομίζω, φανερὸ ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τῆς κ. V. δὲν πείθουν καὶ ἡ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν, τὴν ὁποία προτείνει, δὲν ἐδραιώνεται οὐσιαστικά. Θὰ εἴμαστε πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα ἐμμένοντας στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 14ου αἰώνα. Τὸ μόνον πρόβλημα ποὺ μπορεῖ νὰ τεθῇ σχετικὰ μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ εἶναι, ὅπως ἤδη εἴπαμε, ἡ ἀναγνώριση τοῦ καλλιτέχνη. Ἀπάντηση, ὅμως, σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα θὰ δώσῃ ἀσφαλῶς ἡ ἀναμενόμενη δημοσίευση τοῦ Χριστοῦ Βεροίας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ANNA ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ

Σπυρίδωνος Τρωϊάνου: «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία μεταξὺ 565 καὶ 1204», Ἐπετ. Κέντρου Ἑρεῦνης Ἱστορ. Ἑλλήν. Δικαίου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 13 (1966) σελ. ἀνατ. 1-147.-

Ἐλάχιστοι ἐρευνηταὶ ἡμέτεροι καὶ ξένοι ἡσχολήθησαν μὲ τοὺς δικονομικοὺς θεσμοὺς τοῦ βυζαντινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου.

Τὸ κενὸν τοῦτο ἔρχεται νὰ καλύψῃ ὁ Τρωϊάνος διὰ τῆς ἀνά χειρὸς μελέτης του: «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία μεταξὺ 565 καὶ 1204», ἥτις ἀποτελεῖ συνέχισιν τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1964 δημοσιευθείσης διδακτορικῆς διατριβῆς του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ».

Καὶ ἡ νέα του μελέτη εἶναι πολύτιμον βοήθημα διὰ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου, δυναμένη ν' ἀποτελέσῃ τὴν βάσιν διὰ περαιτέρω ἐρεύνας, καθ' ὅσον συνέλεξε καὶ ἐπεξεργάσθη τεράστιον ὕλικόν, ὃχι μόνον ἐκ τῶν κανόνων τῶν τε Οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν πρακτικῶν τῶν Οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, ἐκ τῶν αὐτοκρατορικῶν νόμων καὶ τῶν ἐρμηνευτικῶν ἔργων, ἐκ τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ τῶν παπύρων, ἐκ τῶν φιλολογικῶν, δογματικῶν καὶ ἀγιολογικῶν πηγῶν.

‘Ο σ. μετὰ σύντομον εἰσαγωγὴν, ἐν ἣ ἐπεξηγεῖ τὸν λόγον δι’ ὃν χρονικῶς ἡ ἔρευνά του ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ‘Ιουστινιανοῦ μέχρι τῆς καταλήψεως τῆς Κων/λεως ὑπὸ τῶν μετεχόντων τῆς Δ’ σταυροφορίας καὶ οὐχὶ μέχρι τοῦ χρόνου ἐπελεύσεως μετὰ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας τοῦ ὀριστικοῦ σχίσματος, παραθέτει τὰς νομικὰς καὶ φιλολογικὰς πηγὰς, ἃς ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν συλλογὴν τοῦ ὕλικου του πρὸς κατάρτισιν τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης. Ἀκολούθως διαιρεῖ τὴν ἐργασίαν του εἰς 19 παραγράφους.

Ἐν τῇ 1ῃ παραγράφῳ ἀναφέρεται γενικῶς εἰς τὰ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποινικῆς διώξεως. Ὑποστηρίζει, ὅτι ἐκ τῆς μελέτης τῶν πηγῶν τῆς περιόδου (565-1204) οὐδεμία διαπιστοῦται μεταβολὴ τῶν βασικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι δι-εῖπον τὴν ἄσκησιν τῆς ἐκκλ. ποινικῆς διώξεως κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ βίου τῆς ἐκκλησίας. Ἐν συνεχείᾳ ὁμιλεῖ περὶ τῆς κινήσεως τῆς ποινικῆς διώξεως καὶ διακρίνει α) τὴν αὐτεπάγγελτον κίνησιν τῆς ποινικῆς διώξεως εἴτε ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων ἐκκλ. ὀργάνων, εἴτε καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, β) τὴν κατόπιν αὐτοκαταγγελίας καὶ γ) κατόπιν καταγγελίας. Ἐν τέλει δὲ ὁμιλεῖ καὶ περὶ ἀποχῆς ἀπὸ τῆς ποινικῆς διώξεως, ὡς καὶ περὶ ἀναστολῆς τῆς ποινικῆς διώξεως, ἐφ’ ὅσον ἡ ἁρμοδία ἐκκλ. ἀρχὴ κρίνει τοῦτο σκόπιμον.

Ἐν τῇ 2ᾳ παραγράφῳ, ἣτις εἶναι βραχυτάτη (σ. 16-18) ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔγγραφον τῆς κατηγορίας, ὅπερ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἐχαρακτηρίζετο ὡς «λίβελλος», «βιβλίον», «δέσεις» καὶ «φάμουσον». Ὁ σ. συνεπείᾳ, ὡς τονίζει, τῆς πενιχρότητος τῶν πηγῶν, ὡς καὶ τοῦ λόγου, ὅτι οὐδὲν κείμενον περιέχον κατηγορίαν ὑποβαλλομένην πρὸς τὰ ἐκκλ. δικαστήρια διεσώθη μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, δὲν δύναται νὰ ἐξαγάγῃ συμπεράσματα ἀναφορικῶς πρὸς τὸ «ἔγγραφον κατηγορίας» τῆς ἐν λόγῳ περιόδου τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων. Ἀκολούθως ἀναφέρει, ὅτι αἱ κατηγορίαι ἀνεγράφεοντο ἐν τῷ ἔγγραφῳ κατηγορίας κατὰ λόγον τῆς βαρύτητος αὐτῶν, τὰ δὲ μέλλοντα νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀποδεικτικὰ μέσα δὲν ἦτο ἀπαραίτητον νὰ μνημονευθοῦν ἐν τῷ ἔγγραφῳ. Δὲν ἀπεκλείετο ἡ παράλληλος διατύπωσις ἀξιώσεων τοῦ κατηγοροῦ προερχομένων ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ κατηγορουμένου παραβιάσεως κανόνων ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ὡσαύτως τὸ ἔγγραφον κατηγορίας περιεῖχε καὶ ἔνορκον διαβεβαίωσιν, ὡς πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ περιεχομένου, ὡς καὶ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ κατηγοροῦ.

Ἐν τῇ 3ῃ παραγράφῳ (σ. 18-22) ὁ σ. πραγματεύεται περὶ τοῦ κατηγοροῦ καὶ περὶ τῆς ἱκανότητος πρὸς τὸ κατηγορεῖν. Ἡ ἰσχὺς τοῦ κατηγορικοῦ συστήματος προϋποθέτει τὴν παρουσίαν ἐν τῇ ἐκκλ. δίκῃ τοῦ κατηγοροῦ, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ παρουσία προϊόντος τοῦ χρόνου μειοῦται αἰσθητῶς, συνεπείᾳ τοῦ γεγονότος, ὅτι ηὔξηθη ὁ ἀριθμὸς τῶν προσώπων, ἅτινα καθίστανται ἀνίκανα ὑπὸ τῶν κανόνων νὰ παρίστανται ὡς κατήγοροι ἐνώπιον τῶν ἐκκλ. δικαστηρίων. Ἐν τέλει δὲ ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῶν ἀνικάνων.

Ἐν τῇ 4ῃ παραγράφῳ (σ. 22-26) ὁ σ. ὁμιλεῖ «περὶ τῶν λαμβανομένων μέτρων πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς διαδικασίας». Ἀναφέρεται εἰς τὸ προδικαστικὸν στάδιον τῆς δίκης, ὅπερ περιλαμβάνει τὴν προκαταρκτικὴν ἐξέτασιν πρὸς συλλογὴν ἀποδεικτικοῦ ὕλικου ἢ πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἤδη συλλεγέντος, ἐφ' ὅσον ἡ δίκωξις ἡσκήθη αὐτεπαγγέλτως ὑπὸ τῆς ἐκκλ. ἀρχῆς.

Ἐνταῦθα ὁ σ. ἀκροθιγῶς μόνον ἐρευνᾷ τὸ θέμα τοῦτο. Δὲν ἐρευνᾷ εἰς βάθος τὸ σπουδαιότατον τοῦτο στάδιον τῆς ὅλης ἐκκλ. ποινικῆς διαδικασίας. Δὲν ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἀνακριτικῶν ὀργάνων, ἤτοι, ποῖα εἶναι ταῦτα, τίνα δικαιοδοσίαν εἶχον, διὰ ποίας πράξεις ἦσαν ἀρμόδια νὰ προβαίνουν εἰς προκαταρκτικὴν ἐξέτασιν καὶ προανάκρισιν. Δὲν μᾶς ὁμιλεῖ εἰς ποίας περιπτώσεις ἡ ἐκκλ. ἀρχὴ παύει τὴν ποινικὴν δίκωξιν δι' ἐκδόσεως ἀθωωτικῆς ἀποφάσεως καὶ ἐὰν εἶχε δικαίωμα ὁ ἐγκαλῶν ἢ καταγγέλλων προσφυγῆς κατὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης.

Ἀκολούθως ὁμιλεῖ ὁ σ. περὶ τῆς προκαταρκτικῆς ἐξετάσεως, ἥτις περιλαμβάνει α) τὴν συλλογὴν ἀποδεικτικοῦ ὕλικου, β) τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἤδη συλλεγέντος, γ) τὴν ἐξέτασιν τῶν μαρτύρων, δ) τὴν συγκέντρωσιν τῶν πάσης φύσεως πληροφοριῶν καὶ ε) τὴν ἀνακάλυψιν καὶ κατάσχεσιν πειστηρίων.

Ἐν συνεχείᾳ ὁμιλεῖ περὶ ἐνὸς θεσμοῦ μὴ ἀπαντῶμένου εἰς τὸ κοσμικὸν δίκαιον, ἤτοι περὶ τῆς «παραγγελίας» ἢ προσκλήσεως ἐκ μέρους τῆς ἐκκλ. ἀρχῆς πρὸς τὸν κατηγορούμενον πρὶν εἰσαχθῆ εἰς δίκην, ὅπως ἀπόσχη τῆς παρὰ νόμου καὶ ἀντικανονικῆς ἐνεργείας. Ἡ πρόσκλησις μὴ ὑποκειμένη ἀρχικῶς εἰς οὐδένα τύπον, ὑπεβλήθη σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου εἰς ἐκεῖνον τῆς κλητεύσεως τοῦ κατηγορουμένου. Ἐτερον σημεῖον ἄξιον ἰδιαίτερας μνείας εἶναι ὁ περιορισμὸς τοῦ κατηγορουμένου μέχρι τῆς εἰσαγωγῆς αὐτοῦ εἰς δίκην, ὅστις πραγματοποιεῖται εἴτε μερίμνῃ τῶν ἐκκλ. ἀρχῶν εἰς ἰδιαίτερους χώρους, εἴτε μερίμνῃ τῶν κοσμικῶν ἀρχῶν, ὡς αἱ ἐκκλ. ἀρχαὶ περιλαμβάνει καὶ ἀδικήματα προβλεπόμενα καὶ τιμωρούμενα ὑπὸ τοῦ κοινου ποινικοῦ δικαίου. Ἐν τέλει δὲ ὁμιλεῖ περὶ τῶν συνεπειῶν τῶν ὑπὸ κατηγορίαν τελούντων προσώπων.

Ἐν τῇ 5ῃ παραγράφῳ (σ. 27-52), ὁ σ. ἀφοῦ ἐν ἀρχῇ ὁμιλεῖ διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς ἐκκλ. ποινικῆς δίκης, ὡς ἐπίσης καὶ περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων, τὰ ὅποια συνεπάγεται διὰ τὸ πρόσωπον τοῦ κατηγορουμένου ἡ ἐνάρξις τῆς δίκης, ὡς καὶ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς μὴ δημοσιότητος τῆς διαδικασίας καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐξεταζομένης περιόδου, ἥτις, ὡς παρατηρεῖ ὁ σ. δὲν ἐκφράζεται ρητῶς ἐν τινι κανόνι, ἀλλὰ συνάγεται ἐρμηνευτικῶς ὑπὸ τῶν σχολιαστῶν, εἰσέρχεται ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς κυρίας διαδικασίας.

Ἐν ἀρχῇ ἀναφέρει τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ δικαστηρίου, ὅπως ἐξετάσῃ αὐτεπαγγέλτως τὴν νόμιμον αὐτοῦ συγκρότησιν, ὡς καὶ τὴν καθ' ὅλην ἀρμοδιότη-

τά του. Ἀκολούθως γίνεται ἡ ἀπαγγελία τῆς κατηγορίας, πλὴν ὅμως ὁ σ. οὐδεμίαν ποιεῖται μνείαν, ὡς πρὸς τὸ ποῖος εἶναι ἀρμόδιος διὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς κατηγορίας. Οὐδὲ κάμνει λόγον κεχωρισμένως περὶ κατηγορουμένων ἐπισκόπων ἢ διακόνων καὶ πρεσβυτέρων. Ἐν συνεχείᾳ πραγματεύεται περὶ τῆς γραπτῆς δηλώσεως τῆς καλουμένης «ἐγγραφῆς», ἣν ὁ κατήγορος ὑπογράφει ἀναδεχόμενος τὰς ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτοπαθείας ἀπορρεούσας συνεπείας ἐν ἀδυναμίᾳ ἀποδείξεως τῆς κατηγορίας ὑπ' αὐτοῦ, ὡς καὶ νὰ παράσχη ἐνδεχομένως ἀσφάλειαν. Ὅμιλεῖ καὶ περὶ τῆς ὑποχρεωτικῆς αὐτοπροσώπου ἐμφανίσεως τοῦ κατηγοροῦ, ἄνευ τοῦ ὁποίου τὸ δικαστήριον δὲν ὑπείσέρχεται εἰς τὴν ἔρευναν τῆς κατηγορίας.

Τὸ δικαστήριον ἐξετάζει τὴν προσωπικότητα τοῦ κατηγοροῦ πρὸς διαπίστωσιν ἐὰν συντρέχῃ περίπτωσις κωλύουσα τὸν κατήγορον. Ἀκολούθως ὁμιλεῖ περὶ τῆς προσελεύσεως τοῦ κατηγορουμένου ἐνώπιον τοῦ ἐκκλ. δικαστηρίου καὶ παρατηρεῖ, ὅτι αὕτη γίνεται α) διὰ κλητεύσεως, β) διὰ βιαίας προσαγωγῆς, καὶ γ) ἐν περιπτώσει μὴ ἐμφανίσεως δι' ἀπειλῆς κυρώσεων. Ὅμιλεῖ καὶ περὶ τῆς παροχῆς ἐγγυήσεως ἐκ μέρους τοῦ κατηγορουμένου, ὡς πρὸς τὴν παραμονὴν του εἰς τὸν τόπον διεξαγωγῆς τῆς δίκης καὶ τὴν ἐμφάνισίν του ἐνώπιον τοῦ ἐκκλ. δικαστηρίου κατὰ τὴν ἐκδίκασιν τῆς ὑποθέσεως. Δυστυχῶς ὅμως ὁ σ. δὲν καθορίζει σαφῶς εἰς τί συνίσταται ἡ παροχὴ ἐγγυήσεως.

Ἀκολούθως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ δικαιώματος τοῦ δικαστηρίου, ὅπως μὴ ὑπείσέρχεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν λοιπῶν κατηγοριῶν κατὰ τὴν ἐκδίκασιν ἀδικημάτων ἐφ' ὅσον ὁ κατήγορος ἀδυνατεῖ νὰ ἀποδείξῃ καὶ ἐν ἐκ τῶν ἀδικημάτων δι' ἃ κατηγορεῖ τὸν κατηγορούμενον, θεωρούμενος ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου συκοφάντης, ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος, ἐὰν ἡ ἀδυναμία ἀποδείξεως ὀφείλεται εἰς ἀνεπάρκειαν τῶν ἀποδεικτικῶν μέσων.

Ἐν συνεχείᾳ μετὰ τὴν λήψιν τῶν στοιχείων τοῦ κατηγορουμένου ἄρχεται τὸ στάδιον τῆς ὑποβολῆς ἐνστάσεων δικονομικῆς καὶ οὐσιαστικῆς φύσεως, ὡς καὶ ἀπάντησις εἰς τὴν κατηγορίαν προφορικῶς ἢ γραπτῶς. Ὅμιλεῖ περὶ τοῦ χρόνου ὑποβολῆς τῶν ἐνστάσεων, διακρίνων, ὅτι ἐν ἀρχῇ μὲν τῆς διαδικασίας προτείνονται ἐκεῖναι, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐξαίρεσιν δικαστοῦ τινός, ὡς καὶ εἰς τὴν ἀναρμοδιότητα τοῦ δικαστηρίου, κατὰ πᾶσαν δὲ στάσιν τῆς δίκης πᾶσαι αἱ λοιπαί.

Ὅμιλεῖ ἀκολούθως ὁ σ. περὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ διευθύνοντος τὴν συζήτησιν γενικῶς, ὡς καὶ περὶ τῆς ἀναβολῆς τῆς δίκης. Πραγματεύεται ἐπίσης τὸ θέμα τῆς ἀναρμοδιότητος τοῦ δικαστηρίου. Ἡ ἐνστασις τῆς ἀναρμοδιότητος προτείνεται α) κατόπιν αἰτήσεως καὶ β) αὐτεπαγγέλτως. Ἐν ἀρχῇ τῆς διαδικασίας καὶ μεταγενεστέρως. Τὸ δὲ δικαστήριον κηρύσσει ἑαυτὸ ἀναρμόδιον ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει καὶ διατάσσει τὴν παραπομπὴν τῆς ὑποθέσεως εἴτε ἐν τῷ συνόλῳ της, εἴτε καθ' ὃ μέρος ἐδέχθη τὴν ἰδίαν ἀναρμοδιότητα. Συγχρόνως

πρὸς τὴν περὶ παραπομπῆς ἀπόφασιν τὸ παραπέμπον ἐκκλ. δικαστήριον ἐνδέχεται νὰ λάβῃ καὶ ὠρισμένα μέτρα ἀσφαλείας.

Λίαν ὀρθῶς ἐνταῦθα ὁ σ. ἐπικρίνει ὡς οὐχὶ ὀρθὴν τὴν ἄποψιν τοῦ F. Chalandon, Essai sur le regne d'Alexis Ier Comnene (1081-1118), Paris 1900, σ. 313, ὅστις χαρακτηρίζει τὰ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἱταλοῦ ληφθέντα μέτρα ὡς ποινὰς καὶ ἐπικρίνει (ὁ F. Chalandon) τὸ αὐτοκρατορικὸν δικαστήριον, διότι δὲν ἀνέμενε τὴν ἀπόφασιν τῆς πρὸς ἣν παρεπέμφθη πατριαρχικῆς συνόδου. Ὁμιλεῖ ἐν συνεχείᾳ περὶ τῆς παραπομπῆς ὑποθέσεως ἀπὸ τινος δικαστηρίου εἰς ἕτερον, ὡς καὶ περὶ τῶν συνεπειῶν τῆς παραπομπῆς ταύτης. Ὡσαύτως ἐξηγεῖ διὰ ποῖον λόγον ἐγένετο ἐπανάληψις ἐνίων φάσεων τῆς κυρίας διαδικασίας, ὡς λ.χ. τῆς ὑπὸ τοῦ κατηγορουμένου παροχῆς ἐξηγήσεων ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς κατηγορίας. Ὁ λόγος ἦτο, ὅτι ἡ σύνθεσις τοῦ δικαστηρίου δὲν ἐτηρεῖτο ἡ αὐτὴ μέχρι πέρατος τῆς διαδικασίας, ἀλλ' ἐπετρέπετο καὶ μετὰ τὴν ἑναρξιν τῆς διαδικασίας ἡ συμμετοχὴ καὶ ἐτέρων δικαστῶν.

Ὁμιλεῖ ἐπίσης καὶ περὶ τοῦ δικαιώματος τοῦ δικαστηρίου νὰ ἐπιλαμβάνεται τῆς ἐκδικάσεως ἀδικημάτων βεβαιουμένων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς διαδικασίας καὶ μὴ περιεχομένων ἐν τῷ κατηγορητηρίῳ. Ὁμιλεῖ ἐπίσης καὶ περὶ τῆς τιμωρίας, ἣν ὑφίσταται ὁ δικαστὴς λόγῳ τοῦ ὅτι κατεδίκασε ὅλως ἀναιτίως τινά. Πλὴν ὅμως ἐνταῦθα ὁ σ. δὲν ἀναλύει τὸ ἐν λόγῳ σπουδαῖον θέμα τῆς εὐθύνης τῶν δικαστῶν.

Ἐπανέρχεται ἐν συνεχείᾳ πάλιν περὶ τῆς υποχρέωσεως τοῦ κατηγορουμένου πρὸς αὐτοπρόσωπον ἐμφάνισιν. Μνημονεύει καὶ ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν συνηγόρων, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων, ὑποστηρίζει, ὅτι μαρτυρεῖται ἀπὸ τοῦ ια' αἰ. Ἀκολούθωςπραγματεύεται καὶ ἐπὶ τῆς ἐρήμην τοῦ κατηγορουμένου διεξαγωγῆς τῆς δίκης.

Δυστυχῶς ὁ σ. ἐν τῇ ὡς ἄνω παραγράφῳ δὲν ἠδυνήθη νὰ ταξινομήσῃ τὸ ἄφθονον ὕλικόν, ὅπερ εἶχεν εἰς τὴν διάθεσίν του καὶ ὅπερ ἐν εἵδει παραπομπῶν παραθέτει. Θὰ ἦτο ὠφέλιμος μία πλεον συστηματικὴ διάταξις τῆς ὕλης του.

Ἐν τῇ 6ῃ παραγράφῳ (σ. 53-58) ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τῆς διαδικασίας κατὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν ιδιωτικῶν διαφορῶν ὑπὸ τῶν ἐκκλ. δικαστηρίων. Παρατηρεῖ δέ, ὅτι ἡ ἀκολουθουμένη διαδικασία ὑπὸ τῶν ἐκκλ. δικαστηρίων κατὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν ιδιωτικῶν διαφορῶν δὲν ἀποτελεῖ ἰδιαιτέραν μορφήν ἐκκλ. δίκης. Ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ ἐπισημαίνονται ὑπὸ τοῦ σ. αἱ τὴν διαδικασίαν ταύτην διέπουσαι ἀρχαὶ καὶ ἐξαίρονται τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, καθ' ἃ σημειοῦται παρέκκλισις ἀπὸ τῶν ἐπὶ τῆς ποινικῆς διαδικασίας ἰσχυόντων. Ὁ διαχωρισμὸς ὅμως οὗτος δὲν ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὰς λοιπὰς παραγράφους τῆς παρούσης μελέτης. Ὁμιλεῖ ἐν συνεχείᾳ δι' ὀλίγων περὶ τῶν ἀρχῶν, αἵτινες διέπουν τὴν διαδικασίαν κατὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν ιδιωτικῶν διαφορῶν, περὶ τῆς ἐρμηδικίας

καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς, περὶ τῆς μὴ ὑποχρεώσεως τῶν διαδίκων πρὸς αὐτο-
πρόσωπον ἐμφάνισιν, περὶ τῆς δι' ἐντολέως ἐμφανίσεως τῶν γυναικῶν μοχα-
χῶν, περὶ τῆς παρουσίας τῶν συνηγόρων τῶν διαδίκων κατὰ τὴν ἐπίλυσιν ἰδι-
ωτικῶν διαφορῶν, τέλος δὲ ὁμιλεῖ περὶ τῆς προσπαθείας συμβιβαστικῆς λύ-
σεως εἴτε πρωτοβουλία τοῦ δικαστηρίου, εἴτε αἰτήσῃ τῶν διαδίκων.

Ἐν τῇ 7ῃ παραγράφῳ (σ. 59-69) ὁ σ. πραγματεύεται τὸ θέμα τῆς κλη-
τεύσεως. Ὡς ἐτονίσθη καὶ ἄνωτέρω ὁ σ. δὲν κατέταξε τὸ ὕλικόν του συμφῶ-
νως πρὸς τὰ στάδια τῆς ποινικῆς διαδικασίας, διὸ καὶ ἡ παράγραφος αὕτη,
ἥτις λογικῶς προηγεῖται τῆς κυρίας διαδικασίας, ἀντιθέτως ἐνταῦθα ἔπεται.

Ἀφοῦ ἐν ἀρχῇ δέχεται ὁ σ., ὅτι ὁ ἔγγραφος τύπος τῆς κλητεύσεως τοῦ
κατηγορουμένου ἐνώπιον τοῦ ἐκκλ. δικαστηρίου καθίσταται ὑποχρεωτικὸς
ἀπὸ τῆς Πενθέκτης συνόδου, ὅτε ἐνεσωματώθησαν οἱ κανόνες τῶν ἐν Καρχη-
δόνι συνόδων εἰς τὸ δίκαιον τῆς Ἀνατ. Ἐκκλησίας, ὁμιλεῖ ἐν συνεχείᾳ, ὅτι
ἡ κλήτευσις τοῦ κατηγορουμένου διατάσσεται εἴτε κατόπιν αἰτήσεως τοῦ κα-
τηγόρου, εἴτε προτάσῃ τοῦ Προέδρου τοῦ ἐκκλ. δικαστηρίου, ἐφ' ὅσον τοῦ-
το εἶναι ἤδη συγκεκροτημένον. Ἀκολουθῶς ὁ σ. κατὰ διεξοδικὸν τρόπον ἀνα-
φέρεται εἰς τὸ πρόσωπον δι' οὗ ἐγένετο ἡ κλήτευσις, τόσον τῶν ἐπισκόπων,
ὅσον καὶ τῶν λοιπῶν κληρικῶν, ὡς καὶ περὶ τοῦ πρακτικοῦ ἐπιδόσεως κλη-
τεύσεως. Ἀναφέρει ἐν σ. 66, ὅτι ἡ παρουσία τοῦ κατηγορουμένου ἐν δίκῃ ὑπὸ
οἰανδήποτε ἰδιότητα καθίστα τὴν κλήτευσίν του περιττήν, ἔστω καὶ ἂν οὗτος
δολίως ἐκλήθῃ νὰ παραστῇ ὑπὸ τὴν διάφορον ταύτην ἰδιότητα. Δὲν ἀναφέρει
ὅμως ἂν τοῦτο ᾗτο ἐξαίρεσις ἢ κανὼν. Ἀκολουθῶς ὁμιλεῖ περὶ τῶν συνεπειῶν
τῆς μὴ ἐμφανίσεως τοῦ νομίμως καὶ κανονικῶς κλητευθέντος κατηγορουμένου.

Ἐν τῇ 8ῃ παραγράφῳ (σ. 70-74), ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τοῦ νομίμου ἀποκλει-
σμοῦ καὶ τῆς ἐξαιρέσεως τῶν ἐκκλ. δικαστῶν. Καὶ ἡ παράγραφος αὕτη δὲν ἔδει
νὰ ἔχῃ τὴν θέσιν τῆς ἐνταῦθα, ἀλλὰ εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐνάρξεως τῆς κυρίας
διαδικασίας.

Ὁ σ. παρατηρεῖ, ὅτι κατὰ τὴν πρώτημον βυζαντινὴν περίοδον ἡγνόησε κα-
τὰ βάσιν ἡ ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία τὸν θεσμόν τῆς ἐξαιρέσεως τῶν δικαστῶν,
τοῦ νομοθετικοῦ τούτου καθεστῶτος διατηρηθέντος καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους
αἰῶνας. Ὑπὸ τὴν πίεσιν ὅμως τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν διεπλάσθησαν διὰ
τῆς νομολογιακῆς ὁδοῦ γενικαί τινες ἀρχαί, αἵτινες διεῖπτον τὴν προβολὴν τῆς
ἐνστάσεως ἐξαιρέσεως. Ὁμιλεῖ μόνον περὶ τῆς νομίμου καὶ ἀκουσίας ἐξαιρέ-
σεως. Περὶ δὲ τῆς ἐκουσίας ἐξαιρέσεως τοῦ δικαστοῦ παρατηρεῖ ὁ σ., ὅτι ὁ
θεσμὸς οὗτος φαίνεται νὰ ᾗτο ἄγνωστος εἰς τὸ δικονομικὸν δίκαιον τῆς βυζαντι-
νῆς ἐκκλησίας.

Ἀκολουθῶς ποιεῖται μνείαν περὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ὑπεβάλλετο ἡ περὶ
ἐξαιρέσεως αἴτησις. Ἐν τέλει δὲ ἐπάγεται, ὅτι εἶναι ἀνέφικτος ἡ διατύπωσις
οἰοῦντι οὐδὲποτε συμπεράσματος ἐπὶ τοῦ τύπου καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς αἰτήσεως,

ὡς καὶ τῆς ἐπ' αὐτῆς ἀκολουθουμένης διαδικασίας, συνεπεία τῆς πενιχρότητος τῶν ὑπὸ τῶν πηγῶν παρεχομένων εἰδήσεων.

Ἐν τῇ 9ῃ παραγράφῳ (σ. 74-84), ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τῆς διατάξεως τῆς ἀποδείξεως καὶ τῆς ἐν γένει διεξαγωγῆς αὐτῆς. Μετ' ἐπιτυχίας ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἀποδείξεως, περὶ τῶν στοιχείων ἅτινα περιέχει ἡ περὶ ἀποδείξεως ἀπόφασις, ὡς καὶ περὶ τῆς ἐκτιμήσεως τῶν ἀποδείξεων. Καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δικονομίαν ὁ σ. παρατηρεῖ, ὅτι ἰσχύει ἡ καὶ σήμερον ἰσχύουσα ἀρχὴ τῆς ἐλευθέρας ἐκτιμήσεως ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ τῶν ἀποδεικτικῶν μέσων (ἀρχὴ τῆς ἡθικῆς ἀποδείξεως). Ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματος, ποῖον ἐκ τῶν δύο ἀποδεικτικῶν μέσων κατισχύει ἐν περιπτώσει συγκρούσεως, δηλονότι τῶν ἐγγράφων ἢ τοῦ ἐμμαρτύρου μέσου ἀποδείξεως, ἀδυνατεῖ νὰ δώσῃ λύσιν, αἰτιολογῶν τὴν ἀποψίν του ταύτην ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὰ διασωθέντα χωρία δὲν διαφωτίζουν τὸ πρόβλημα.

Ἐν τῇ 10ῃ παραγράφῳ (σ. 84-88) ὁ σ. πραγματεύεται τὸ θέμα τοῦ βάρους τῆς ἀποδείξεως, σπουδαιότατον σημεῖον διὰ τὴν ὅλην ἀποδεικτικὴν διαδικασίαν. Ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματος, ποῖος ἔφερε τὸ βάρος τῆς ἀποδείξεως, παρατηρεῖ ὁ σ., ὅτι κατὰ μὲν τὴν ἐκκλ. ποινικὴν δίκην τὸ βάρος ἔφερον ὁ κατήγορος, κατὰ δὲ τὴν ἐκδίκασιν διαφορῶν ἰδιωτικοῦ δικαίου τὸ βάρος ἔφερον ὁ ἐνάγων. Ἐπὶ δὲ τῶν ἐνστάσεων, ὁ ἐνιστάμενος. Ὡς πρὸς τὴν συνδρομὴν ὠρισμένων συνθηκῶν ἢ προϋποθέσεων δι' ὧν προβλέπεται ἡπιωτέρα ποινικὴ μεταχειρίσις τοῦ δράστου, τὸ βάρος ἀποδείξεως φέρει ὁ ὑπ' αὐτῶν εὐνοούμενος κατηγορούμενος. Προκειμένου ὅμως περὶ ὅρου, ὅστις δι' ἀποκλεισμοῦ τῆς ἐπεικεστέρας μεταχειρίσεως ἐπαναφέρει εἰς τὸν κανόνα, τούτου τὴν συνδρομὴν δεόν ν' ἀποδείξῃ ὁ ὑποστηρίζων τὴν κατηγορίαν.

Ὁ σ. ὁμολογεῖ ἐνταῦθα, ὅτι τὰ συμπεράσματά του ταῦτα, ἅτε μὴ προκύπτοντα οὔτε ἐκ τοῦ γράμματος τῶν σχετικῶν κανόνων, οὔτε ἐκ τῶν περὶ τῆς ἀκολουθουμένης πρακτικῆς μαρτυριῶν τῶν πηγῶν, δὲν δύνανται νὰ ὑπερβοῦν τὰ ὅρια μιᾶς ἀπλῆς ὑποθέσεως. Ἐν τέλει δὲ τῆς παραγράφου τοῦ ὁ σ. παρατηρεῖ ὅτι ὁ φέρων τὸ βάρος τῆς ἀποδείξεως ἀπαλλάσσεται τῆς ὑποχρεώσεως ταύτης, ἐφ' ὅσον προηγηθῇ ὁμολογία τοῦ ἀντιδίκου του.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ σ. εἰσέρχεται εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης του πραγματευόμενος τὰ καθ' ἕκαστον ἀποδεικτικὰ μέσα.

Ἐν τῇ 11ῃ παραγράφῳ (σ. 89-96) ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἀποδεικτικοῦ μέσου τῶν μαρτύρων.

Μετὰ σύντομον ἱστορικὴν ἀναδρομὴν τοῦ θεσμοῦ τούτου ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἀνικάνων πρὸς μαρτυρίαν, ὧν διακρίνει τὴν ἀνικανότητα πρὸς μαρτυρίαν εἰς ἀπόλυτον καὶ σχετικὴν. Ἀφθονώτατον ὕλικόν προσφέρει ἐνταῦθα ὁ σ., πολύτιμον διὰ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου. Παρατηρεῖ εὐστόχως ὁ σ., ὅτι τὰ ἐκκλ. δικαιοδοτικὰ ὄργανα ἐφήρμοζον καὶ τοὺς ὑπὸ τῶν διατάξεων τῆς

πολιτειακῆς νομοθεσίας ἐν ᾧ τῆς ἐνώπιον τῶν κοινῶν ποινικῶν δικαστηρίων διαδικασίας καθιερουμένους λόγους ἀπολύτου ἢ σχετικῆς ἀνικανότητος. Ἡ τοιαύτη *de facto* εἰσαγωγή τῶν κοσμικῶν διατάξεων εἰς τὸ δικονομικὸν δίκαιον τῆς ἐκκλησίας δὲν εἶχεν ἐπιβοηθητικὸν χαρακτῆρα, διότι ἐν περιπτώσει συγκρούσεως αὗται κατίσχουν ὡς μεταγενέστεραι τῶν προγενεστέρων κανονικῶν διατάξεων.

Ἐν τῇ 12ῃ παραγράφῳ (σ. 96-100) ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τῆς διεξαγωγῆς τῆς μαρτυρικῆς ἀποδείξεως.

Ἐξετάζει τὸν τόπον, τὸν χρόνον καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐξετάσεως τῶν μαρτύρων.

Ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν ὁ τόπος διεξαγωγῆς τῶν ἐμμαρτύρων ἀποδείξεων προσδιορίζεται ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐπιδίκου ἀντικειμένου, ἥτοι, ὅταν τὸ ἐπιδίκον ἀντικείμενον εἶναι ἀκίνητον πρᾶγμα, ἡ ἐξέτασις τῶν μαρτύρων πραγματοποιεῖται ἐπὶ τῆς τοποθεσίας τοῦ ἐπιδίκου πράγματος συνδυαζομένης μετ' αὐτοψίας, εἴτε παρ' ὀλοκλήρου τοῦ δικαστηρίου, εἴτε μέρους αὐτοῦ. Δὲν παραλείπει νὰ ὁμιλήσῃ καὶ περὶ τῆς ἐξετάσεως ἀσθενοῦς μάρτυρος, ἀδυνατοῦντος νὰ προσέλθῃ ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ σ. ἀναφέρεται εἰς τὸν ὅρκον, τονίζων, ὅτι ἡ διαπιστομένη ἀβεβαιότης τῶν πρώτων αἰώνων, ὡς πρὸς τὸ ἐπιτρεπτὸν ἢ μὴ τῆς ὀρκίσεως τῶν μαρτύρων καὶ δὴ τῶν κληρικῶν, ἤρθη κατόπιν τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι ὁ ὅρκος τῶν μαρτύρων - καὶ τῶν κληρικῶν ἔτι - δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τῆς κανονικῆς νομοθεσίας. Ἡ μεταβολὴ αὕτη τῆς δικαστηριακῆς πρακτικῆς δὲν εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ ζ' αἰ., ἀλλ' ἡ προσπάθεια θεωρητικῆς θεμελιώσεως ἀπαντᾷ μόλις περὶ τὸν ιβ' αἰῶνα.

Παρατηρητέον ἐναυθῶς, ὅτι λείπει ἡ βαθυτέρα ἔρευνα τοῦ θέματος τοῦ ὅρκου, ὡς ἐπίσης δὲν κάμνει ὁ σ. μνεῖαν περὶ τῶν εἰδῶν τοῦ ὅρκου.

Ἐν τῇ 13ῃ παραγράφῳ (σ. 101-105) ὁ σ. πραγματεύεται τὸ ἕτερον ἀποδεικτικὸν μέσον τὴν ὁμολογίαν, ἣν διακρίνει α) εἰς δικαστικὴν καὶ β) εἰς ἐξώδικον. Παρατηρεῖ δὲ ὅτι ἡ γενομένη ὁμολογία ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου ἔχει πλήρη ἀποδεικτικὴν δύναμιν, τούτου δ' ἕνεκα κατεβάλλετο προσπάθεια ἐκ μέρους τῶν ἀρμοδίων ὀργάνων, ὅπως ἐξασφαλίσουν τὴν ὁμολογίαν τοῦ κατηγορουμένου παρὰ τὴν ὑπαρξίν καὶ ἐτέρων ἀποδεικτικῶν μέσων. Ὁμιλεῖ ἀκολουθῶς περὶ τοῦ τρόπου δόσεως τῆς ὁμολογίας, καθὼς καὶ περὶ τῶν διακρίσεων αὐτῆς.

Ἐν τῇ 14ῃ παραγράφῳ (σ. 105-110) ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἐτέρου ἀποδεικτικοῦ μέσου, τοῦ ὅρκου τῶν διαδίκων.

Παρατηρεῖ ὁ σ. ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους ἐξ αἰῶνας ὁ ὅρκος τῶν διαδίκων ἦτο ὁ ἀπαλλακτικὸς. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρατηρεῖται ἡ ἐπέκτασις

ένος θεσμοῦ, ὁ ὁποῖος εἰσήχθη εἰς τὴν συνοδικὴν δικαστηριακὴν πράξιν κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς Δ' Οἰκ. συνόδου. Πρόκειται περὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἀναθεματισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ κατηγορουμένου ἐπὶ αἰρέσει τῶν ἐν τῷ κατηγορητηρίῳ διδασκαλιῶν, καθ' ὧν δὲν συνεκεντρώθη ἐπαρκὲς ἀποδεικτικὸν ὕλικόν πρὸς τὸν σκοπὸν ἐκδόσεως ἀπαλλακτικῆς ἀποφάσεως. Ἡ ἀποκήρυξις αὕτη περιεβάλλετο κατὰ κανόνα τὸν ἐγγράφον τύπον. Παρατηρεῖ ὡσαύτως, ὅτι ἀποδοκιμάζεται ἐν ταῖς πηγαῖς ἡ ἐπιβολὴ ὅρκου εἰς τὸν κατηγοροῦν, ὅταν ὑπάρχῃ ἔλλειψις ἀποδεικτικῶν μέσων πρὸς ἀπόδειξιν τῆς διαπράξεως τῶν ἐν τῇ κατηγορίᾳ περιεχομένων ἐκκλ. ἀδικημάτων. Ὁμιλεῖ ἀκολούθως περὶ τοῦ τύπου τοῦ ὅρκου, ὡς καὶ περὶ τῆς δόσεως αὐτοῦ.

Ἐν τῇ 15ῃ παραγράφῳ (σ. 110-111) ὁ σ. ποιεῖται μνείαν καὶ περὶ τοῦ ἀποδεικτικοῦ μέσου τῆς θεοκρισίας, παρατηρῶν ὅτι ἡ χρῆσις ταύτης ἦτο, ὡς προκύπτει ἐκ μεμονωμένων μαρτυριῶν, διαδεδομένη παρὰ τῷ λαῷ, ἀλλ' οὐδέποτε ἔτυχεν ἐν Ἀνατολῇ τῆς ἀνεπιφυλάκτου ἐπιδοκιμασίας τῆς ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ λόγοι τοῦ μητροπολίτου Φιλαδελφείας Φωκᾶ πρὸς τὸν Μιχαὴλ (τὸν μετέπειτα Η') Παλαιολόγον, ὅστις κατηγορηθεὶς ἐπὶ συνωμοσίᾳ κατὰ τοῦ αὐτοῦ/ρος (βλ. σχ. Gy - Czebe, Studien zum Hochverratsprozesse des Michael Paläologos im Jahre 1252 ἐν Byz. - Neugr. JbB. 8 (1929/30)63) ἐπιέζετο νὰ ὑποβληθῇ εἰς τὴν διὰ θεοκρισίας ἀπόδειξιν: «τοῦτο οὐκ ἔστι τῆς ἡμετέρας καὶ Ρωμαϊκῆς καταστάσεως, ἀλλ' οὔτε τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, οὔτε μὴν ἐκ τῶν νόμων οὔτε δὴ πρότερον ἐκ τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων παρείληπται· βαρβαρικὸς δὲ ὁ τρόπος καὶ ἀγνῶς ἐν ἡμῖν, προσταγῇ δὲ μόνον ἐνεργεῖται βασιλικῇ» (Ἀκροπ. Χρον. 50:98 5-9).

Ἐν τῇ 16ῃ παραγράφῳ (σ. 112-113) ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἐτέρου ἀποδεικτικοῦ μέσου, τὴν αὐτοψίαν. Λίαν συχνὴ χρῆσις τοῦ ἐν λόγῳ ἀποδεικτικοῦ μέσου παρατηρεῖται κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν δικαιοδοτικῶν ὀργάνων τοῦ Ἀγ. Ὁρους ἐπίλυσιν τῶν μεταξὺ τῶν μονῶν προκυπτουσῶν διαφορῶν, ἰδίως ὡς πρὸς τὰ ὅρια τῶν ἀκινήτων αὐτῶν.

Ἐν τῇ 17ῃ παραγράφῳ (σ. 114-116) ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἐγγράφων ὡς ἀποδεικτικῶν μέσων. Ἀφοῦ ἐν ἀρχῇ παρατηρεῖ, ὅτι ἡ χρῆσις τῶν ἐγγράφων, ὡς ἀποδεικτικῶν μέσων ἦτο λίαν συχνή, ἐπάγεται, ὅτι λόγῳ τῆς ὑπάρξεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πλαστογράφων, αἱ πηγαὶ δὲν ἀναφέρουν, ὅτι τὰ ἐγγράφα εἶχον μείζονα ἀποδεικτικὴν ἰσχὺν τῶν ἐμμεαρτύρων ἀποδείξεων. Ἡ παράγραφος αὕτη ἀπὸ πλευρᾶς ἀναπτύξεως τυγχάνει πενιχρά.

Ἐν τῇ 18ῃ παραγράφῳ (σ. 116-117) ὁ σ. δι' ὀλίγων ποιεῖται μνείαν περὶ τοῦ ἀποδεικτικοῦ μέσου τῶν τεκμηρίων, ἅτινα δὲν ἀγνοεῖ ἡ κανονικὴ νομοθεσία, διακρίνουσα ταῦτα εἰς νόμιμα καὶ εἰς δικαστικὰ τεκμήρια.

Ἐν τῇ 19ῃ παραγράφῳ ἦτις εἶναι καὶ ἡ τελευταία (σ. 117-121) ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τῶν πρακτικῶν, ἅτινα ἐτηροῦντο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δίκης ὑπὸ ἄρμοδιῶν πρὸς τοῦτο κληρικῶν φερόντων τὸ ἀξίωμα τοῦ νοταρίου, ἐπικουρουμένων ἐνίοτε καὶ ὑπὸ «βασιλικῶν νοταρίων».

Ὅμιλεῖ ἀκολούθως περὶ τοῦ τρόπου τηρήσεως τῶν πρακτικῶν, τοῦ τρόπου ἐκδόσεως καὶ ἐπικυρώσεως τῶν ἀντιγράφων καὶ περὶ τοῦ περιεχομένου τῶν πρακτικῶν.

Τέλος τὴν μελέτην τοῦ ὁ σ. κλείει διὰ τῆς παραθέσεως πίνακος βραχυγραφιῶν, πίνακος πηγῶν καὶ πίνακος νεωτέρων συγγραφέων καὶ ἐκδοτῶν, ὡς καὶ περιληπτικοῦ πίνακος περιεχομένων.

Περαίνοντες τὴν παρουσίαν, τῆς νέας ταύτης μελέτης τοῦ Τρωϊάνου, ἐπιβάλλεται νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ συγκέντρωσις τοῦ τεραστίου ὕλικου τῶν πηγῶν τῆς περιόδου ταύτης περικλείει μόχθον καὶ ἐπιμέλειαν πολλήν. Τὸ ὕλικόν τοῦτο ὁ συγγραφεὺς ἠδυνήθη νὰ δαμάσῃ, κινηθεὶς μετ' ἀνέσεως εἰς τὸν χῶρον τῶν δικονομικῶν θεσμῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διαδικασίας. Πλὴν ὅμως μέρος τοῦ ὕλικου, ὅπερ ἐπεξειργάσθη ὁ σ. παρατίθεται ὑπ' αὐτοῦ αὐτούσιον σχεδὸν ἐν εἴδει παραπομπῶν καὶ ὑποσημειώσεων καλύπτον οὕτω σημαντικὸν τῆς μελέτης τοῦ τμήμα.

Ἡ διάταξις τῆς ὕλης τοῦ εἰς παραγράφους πάσχει ὡς πρὸς τὰς παραγράφους 7ην καὶ 8ην, αἵτινες λογικῶς ἔδει νὰ προηγούμεναι τῆς 5ης παραγράφου. Ἐπίσης ἀπουσιάζει καὶ ἡ ἀνάπτυξις ὠρισμένων θεσμῶν ὡς λ.χ. τῆς παροχῆς ἐγγυήσεως ἐκ μέρους τοῦ κατηγορουμένου, περὶ ἧς γενικῶς μόνον ποιεῖται μνείαν ἐν τῇ 5ῃ παραγράφῳ, ὡς καὶ περὶ τῆς εὐθύνης τῶν δικαστῶν ἐν τῇ αὐτῇ παραγράφῳ (5ῃ). Ὡσαύτως ἡ ὑπὸ τοῦ σ. χρησιμοποιοιμένη σύγχρονος νομικὴ ὁρολογία κατὰ τὴν διατύπωσιν τῶν σκέψεων καὶ κρίσεών του ἀποτελεῖ δυσχέρειαν πρὸς κατανόησιν τῆς μελέτης τοῦ ταύτης ὑπὸ μὴ νομικῶν.

Παρὰ ταῦτα ἡ συνολικὴ εἰκὼν, ἣν παρουσιάζει ἡ ἐργασία τοῦ αὐτοῦ, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ ἀνεξερευνήτον τῆς περιοχῆς ταύτης τῶν δικονομικῶν θεσμῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διαδικασίας, δὲν βλάπτεται. Θεωροῦμεν χρέος νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὴν συμβολὴν τοῦ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν δικονομικῶν θεσμῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας τῆς βυζαντινῆς ταύτης ἐποχῆς καὶ νὰ συστήσωμεν ἐνθέρμως τὴν μελέτην ταύτης.

† ANDRÉ MIRAMBEL

Πρόωρα, πάνω στο κορύφωμα της έπιστημονικής του ώριμότητας μᾶς έφυγε ο έπιφανής Γάλλος νεοελληνιστής γλωσσολόγος *André Mirambel*.

Μαθητής τών A. Meillet, J. Vendryes και Γ. Ψυχάρη, ύστερα από σύντομη θητεία ως καθηγητής Λυκείου στη Reims και στο Γαλλικό Ίνστιτουτο τών Ἀθηνών (1925 - 1928), διαδέχτηκε σέ ήλικία 29 έτών τόν Ψυχάρη στη Σχολή Ἀνατολικών Γλωσσών τοῦ Παρισιοῦ, τῆς όποίας άργότερα έγινε διευθυντής, και τόν H. Pernot στην έδρα τῆς νέας Ἑλληνικής στη Σορβόννη.

Ὡς καθηγητής κράτησε σέ ύψηλό έπιστημονικό επίπεδο τῇ διδασκαλία τῆς γλώσσας μας στά άνώτατα αὐτά γαλλικά εκπαιδευτήρια και προσείλκυσε μεγάλο αριθμό Γάλλων νέων στις νεοελληνικές σπουδές. Ὡς έρευνητής έπλούτισε τῇ νεοελληνική γλωσσολογία μέ μιᾶ μακρά σειρά από βιβλία και μελέτες, γραμμένες μέ τήν παραδοσιακή στη Γαλλία συγχρονική - περιγραφική μέθοδο, επάνω στα πιό ποικίλα θέματα τῆς σημερινῆς γλώσσας μας.

Τό πρώτο του βιβλίο, πού τόν έκανε γνωστό στους κύκλους τών νεοελληνιστῶν, αναφέρονταν όχι στην κοινή Νεοελληνική, αλλά στο γλωσσικό ιδίωμα τῆς Ν. Μάνης. Ἦταν ἡ έξαιρετη *Étude descriptive du parler manioté méridional* (Paris 1929). Μέ άλλα ιδιώματα θα άσχοληθῇ και άργότερα, αλλά σπάνια και συμπτωματικά στις μελέτες του: *Le traitement du groupe nasal + occlusif dans les parlers néo-grecs*, στο *Bulletin Soc. Ling. de Paris* 34, 145 - 164, *Du caractère des chuintantes dans certains parlers néo-helléniques*, 48, 63 - 78, *Opposition modale en Tsaconien*, 50, 79 - 94, *Morphologie et rôle fonctionnel de l'article dans les parlers néo-helléniques* 51, 57 - 79, *Consonnes aspirées en Tsaconien*, 55, 40 - 73, *Dialectes néo-helléniques et syntaxe*, 58, 85 - 134, *Systèmes vocaliques des dialectes néo-grecs d'Asie Mineure*, 60, 18-45, *L'expression du comparatif dans les parlers modernes de Naxos*, *Revue des Études Grecques* 45, 293 - 307, *L'élément dialectal dans la littérature néo-hellénique*, στο I. *Congrès des études balkaniques* (Sofia 1966) 165 - 167.

Ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τοῦ δασκάλου του Ψυχάρη άφοσιώθηκε στην έρευνα τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς. Ἀμέτρητες είναι οί ειδικές μελέτες του πού αναφέρονται σέ φαινόμενα τῆς νέας μας γλώσσας, από τίς όποιες σπουδαιότερες είναι οί εξῆς:

1. Για φωνητικά φαινόμενα: *Notes sur l'articulation des gutturales spirantes dans un groupe de consonnes en grec moderne*, στο *Bulletin*

Soc. Ling. de Paris 37, 40 - 44, Note de phonétique néo-hellénique. La contraction de *E* et de *I*, 39, 133 - 134, Remarques de phonétique néo-grecque, 40, 55 - 61, Le groupe *TS* en grec moderne, 42, 89 - 102, L'opposition de *TS* à *DJ* en grec moderne, 46, 58 - 68, Monosyllabes en grec moderne, 49, 52 - 66, Les accents à valeur affective en grec moderne, Journ. Psychol. 1938, 599 - 608, Essai sur l'accent néo-grec et la tendance rythmique de la langue, στὴ Revue Balkan. I, 140 - 155 κ.ἄ.

2. Γιὰ φωνολογικά φαινόμενα: Ἡ φωνολογία καὶ ἡ μελέτη τῆς Νεοελληνικῆς, Προσφορά εἰς Σ. Κυριακίδην (Θεσσαλονίκη 1953) 486 - 498.

3. Γιὰ μορφολογικά φαινόμενα: Subordination et expression temporelle en grec moderne, στὸ Bulletin Soc. Ling. de Paris, 52, 219 - 253, Genre et nombre dans la flexion des noms en grec moderne, 53, 103 - 137, Participe et gérondif en grec médiéval et moderne, 56, 46 - 79, Aspect verbal et subordination 57, 1 - 22, Systèmes verbaux en grec moderne, 59, 40 - 76, Essai sur l'évolution du verbe en grec byzantin, 61, 167 - 190, La «fin du mot» en grec moderne, 63, 18 - 52, κ.ἄ.

4. Γιὰ συντακτικά φαινόμενα: Note de syntaxe néo-hellénique. La valeur «moyenne» de quelques verbes, 39, 135 - 136, Remarques de syntaxe néo-grecque, 40, 62 - 68, Négation et mode en grec moderne, 43, 57 - 66, Note de syntaxe néo-hellénique, στὰ Mélanges E. Boisacq 1938, 155 - 160 κ.ἄ.

5. Γιὰ προβλήματα τοῦ ὅρους: Ὑφος καὶ γλῶσσα στὴ σημερινή γλωσσολογία, στὸ Ἀφιέρωμα Μ. Τριανταφυλλίδη (Θεσσαλονίκη 1960) 287 - 304.

6. Γιὰ θέματα σημασιολογικά καὶ λεξιλογικά: Grec moderne πάλε / ἀκόμα, français «encore», στὸ Bulletin Soc. Ling. de Paris 34, 140 - 144, Origines du vocabulaire de la philosophie en grec démotique, στὸ F. Mossé in memoriam, 312 - 321, Le vocabulaire technique musical en grec moderne, στὴ Revue des Études Grecques 52, 429 - 444, Néologismes en grec moderne et remarques sur le néologisme, στὴ Revue de l'École des Langues Orientales (Paris 1966) 163 - 186.

Ἐξέχουσα θέση στὸ ἔργο τοῦ Α. Mirambel κατέχει τὸ μεγάλο βιβλίο του *La langue grecque moderne. Description et analyse* (Paris 1959), ὅπου γιὰ πρώτη φορά ἐξετάζεται μὲ σύγχρονη μέθοδο ἡ ἰδιαίτερη γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ δομὴ τῆς νέας Ἑλληνικῆς.

Μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων καὶ ἄλλων δημοσιευμάτων του γύρω ἀπὸ γενικὰ καὶ εἰδικὰ θέματα τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ φιλολογίας, καθὼς τὰ παρακάτω, σὲ σειρὰ χρονολογική:

Un instrument de musique populaire en Grèce, (le bouzouki), στὴ Revue de Musicologie 23, 19 - 23, Le grec moderne à l'École Nationale des Langues Orientales Vivantes (Paris 1948), Ὁ Ψυχάρης, ἡ Ἑλλάδα

κ' ἡ Γαλλία, στὴ Ν. 'Εστία 55, 597 - 599, *Présentation du grec moderne*, στὴ *Vie et Langage* 35, 51 - 60, Cavafy, poète d'Alexandrie (1863 - 1933), στὰ *Annales de l'Université de Paris*, 1958, τεύχ. 4, 'Η σημερινὴ 'Ελλάδα μέσσα στὸ ἔργο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, στὴ Ν. 'Εστία 66, 106 - 114, Georges Seféris et la langue poétique dans la Grèce moderne, στὴ *Revue des Études Grecques* 69, 660 - 697, *Petit dictionnaire français - grec moderne et grec moderne - français* (Paris 1960), *La France devant l'Hellénisme* (Paris 1962), *Précis de grammaire élémentaire du grec moderne*³ (Paris 1962) κ.ἄ.

Μετέφρασε στὰ Γαλλικὰ μυθιστορήματα τοῦ Θ. Καστανάκη, τοῦ Σ. Μυριβήλη καὶ ποιήματα τοῦ Κουτσοχέρα.

Στὸ γλωσσικὸ μας ζήτημα ἡ τοποθέτησή του ἦταν στὸ πλευρὸ τοῦ δασκάλου του Ψυχάρη, ἀλλὰ πιδ προσγειωμένη στὴ σημερινὴ γλωσσικὴ πραγματικότητα καὶ στὴ γραμματικὴ ρύθμιση τῆς νεοελληνικῆς γραμματικῆς ἀπὸ τὸ Μ. Τριανταφυλλίδη. Στὸ θέμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ καταταχθῇ ἡ πραγματεία του *Les aspects psychologiques du purisme dans la Grèce moderne*, στὸ *Journal de Psychologie* 4, 405 - 436.

Ἡ μακρόχρονη ἐπιστημονικὴ διδασκαλία του καὶ τὸ πλούσιο συγγραφικὸ ἔργο του τὸν κατατάσσουν ἀνάμεσα στοὺς κορυφαίους νεοελληνιστὲς τῆς ἐποχῆς μας.

Ἄγαποῦσε θερμὰ τὴν 'Ελλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνες καὶ περνοῦσε τίς διακοπές του σχεδὸν κάθε χρόνο στὴ χώρα μας. Ἦταν στὸ πλευρὸ μας σὲ μέρες χαρᾶς καὶ λύπης καί, συνεχίζοντας τὴ μακρὰ παράδοση τῶν προκατόχων του, κράτησε θαλερὸ τὸ αἰωνόβιο δέντρο τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν καὶ τοῦ φιλελληνισμοῦ στὴ Γαλλία.

Θεσσαλονίκη

Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ